

*Ahmet
Caferoğlu*

TÜRK

DİLİ

TARİHİ

ALFA

TÜRK DİLİ TARİHİ

AHMET CAFEROĞLU (17 Nisan 1899-6 Ocak 1975)

Azerbaycan'ın Gence şehrinde doğdu, ilkokula Semerkand'da başladı, liseyi 1909-1916 Gence'de bitirdi ve Kiev Yüksek Ticaret Okuluna kaydoldu, ancak 1917 Rus ihtilali nedeniyle memleketine döndü. 1918 yılında Türkiye'den Nuri (Kalligil) Paşa idaresinde Azerbaycan'a gelen İslam Ordusuna gönüllü yazıldı ve topçu onbaşı rütbesiyle görev yaptı. 1919 yılında Bakü Üniversitesi Türkoloji Bölümüne bir sene devam etti, ancak 27 Nisan 1920 yılında Rus ordularının Azerbaycan'ı işgali üzerine Türkiye'ye geldi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine kaydoldu. 1924'te Edebiyat Fakültesini bitirdi, aynı yıl İlahiyat Fakültesi kütüphanesine memur atandı, 1925 yılında Alman hükümetinin verdiği bir doktora bursuyla Berlin Üniversitesine kaydoldu.

Türkolojinin efsane hocaları olan W. Bang-Kaup, A. von le Coq, Vasmer, Westermann'ın öğrencisi oldu; daha sonra ise Breslau Üniversitesinde dönemin diğer ünlü hocaları F. Giese, Carl Brockelmann, Diels, Koschmieder ve Schaefer'den ders aldı. 1929'da F. Giese'nin yönetiminde yaptığı "75 Azärbajjanische Lieder 'Bajaty' in der Mundart von Gendcha nebst einer sprachlichen Erklärung" (Gence Ağzında 75 Azerbaycan "Bayatı" Türküsü-Bir Dil Açıklamasıyla) adlı çalışmasıyla doktor ünvanını aldı. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Türk Dili Tarihi müderris muavini (doçent) oldu, 1938 yılında profesörlüğe yükseltildi, 1946 yılında da, M. Fuad Köprülü'den boşalan kürsü başkanlığına getirildi. Uzun seneler İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Yeni Türk Filolojisi Kürsüsü Başkanı ve Türkiye Enstitüsü Müdürü olarak pek çok öğrenci ve ilim adamı yetiştiren Ahmet Caferoğlu, 1973 Temmuzunda emekliye ayrıldı.

Uzun ve verimli bir ilim hayatına sahip olan Ahmet Caferoğlu 400'e yakın yayın yaptı. Bunlar arasında en önemlileri, 1930'lu yıllardan 1960'ların sonuna kadar Anadolu'nun farklı bölgelerinde sürdürdüğü saha çalışmaları, "dialektoloji" (ağz ve şive araştırmaları), onomastik (kişi adları) ve toponomastik (topoğrafya adları) ve Akdeniz coğrafyasında "kıyı kültürleri" sözlük çalışmaları ve elbette *Türk Dili Tarihi* isimli temel eser ile *Anadolu Ağzları Üzerine Derlemeleri*, *Türk Dili Tarihi Notları*, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* ve *Kitab al-İdrak li-lisan al-atrak* özellikle anılmalıdır.

Ahmet Caferoğlu bu çalışmaları sonucu pek çok saygın uluslararası kuruluşa da üye seçildi: Polonya Müstetrikler Cemiyeti (1937, Polskie Twazystwo Orjentalistyczne), Polonya İlimler Akademisi, muhabir üye (1938, Polska Akademia Umiejetnosci), Macaristan İlimler Akademisi'ne bağlı Körösi-Scoma Cemiyeti, muhabir üye (1944, La Société de Körösi-Scoma De Hongrie), Uluslararası Onomastik Cemiyeti, Türkiye temsilcisi (1949, Comité International de Sciences Onomastiques, C.I.S.O.). Hür Ukrayna Üniversitesi (L'Université Libre d'Ukraine) tarafından fahri doktor ünvanı verildi ve Hür Ukrayna İlimler Akademisine muhabir üye seçildi (1953, L'Academie des Sciences de l'Université Libre d'Ukraine). Ural-Altay Cemiyeti (Societas Uralo-Altaica) ve Centre International de Dialectologie Générale, Louvain'ne üye seçildi 1953. Ayrıca Buenos Aires'deki "Turan" cemiyetinin de fahri üyesi idi. 1955 yılında İspanya hükümeti tarafından "De Alfonso X El Sabio" nişanıyla taltif edildi. 1956'da L'Atlante Linguistico Mediterraneo, A.L.M'nun Türkiye temsilciliğine seçildi.

Türk Dil Kurumu'nda da, kurulduğu tarihten ölümüne kadar üye olarak çalıştı.

Türk Dili Tarihi

© 2018, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Kitabın tüm yayın hakları Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak

Genel Müdür Vedat Bayrak

Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüoğlu

Kitap Editörü Seda Çakmakcioğlu Şan

Kapak Tasarımı Füsun Turcan Elmasoğlu

Sayfa Tasarımı Mürüvet Durna

ISBN 978-605-171-981-8

1. Basım: Haziran 2019

Baskı ve Cilt

Melisa Matbaacılık

Çiftahavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul

Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29

Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Çağaloğlu-İstanbul

Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00

www.alfakitap.com - info@alfakitap.com

Sertifika no: 43949

Ahmet Caferoğlu

TÜRK DİLİ TARİHİ

ALFA

*Bu eserim, biricik kızım Nazan'a
sevgilerimle sunulmuştur...*

ALFA YAYINLARI'NIN NOTU: Kitabı yayıma hazırlarken cümle yapısına dokunmadık. Yalnızca eski imlaları ve bazı yer isimlerinin yazılışını yeniledik. Bunun dışında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'nun bu titiz çalışmasının ardından, biz de günümüz için eskiyip unutulduğunu düşündüğümüz kelimelerin yanında [ ] içinde yeni karşılıklarını vermeyi seçtik.

İÇİNDEKİLER

TÜRK DİLİ TARİHİ I

ÖNSÖZ, 15

I. GİRİŞ, 21

Türk Dilinin Tarihi Durumu, 21 * Dilin İç ve Dış Tarihi, 22 * Türk Dili Tarihi Araştırmalarının Başlıca Gayesi, 31

II. TÜRK DİLİNİN DOĞUŞ VE TÜREME MESELESİ 34

Jeneolojik Tasnife Göre Türk Dilinin Yeri, 34 * Philip von Strahlenberg ve Eseri, 34 * R. Rask ve Teorisi: İskit Dilleri Grubu, 38 * Max Müller'in Turan Teorisi, 39 * Japon Dili ile Ural-Altay Dilleri, 41 * Ural-Altay Dilleri Araştırmaları ve Castrén, 42 * Ural-Altay Dilleri Araştırmaları ve Jespersen, 46 * Schott'un Ural-Altay Dillerini Mukayeseli Araştırması, 47 * Z = R ve Ş = L Teorisi, 50 * Tunguzca Meselesi, 52 * Fin-Ugor Dilleri Üzerine Araştırmalar, 54 * Gerçek Altay Dilleri Ailesinin Araştırılması, 54 * Moğolcanın Altay Dilleri İçindeki Önemi ve Durumu, 56 * Türk Şiveleri ve Lehçeleri Üzerine İlk Araştırmaların Değeri, 58 * Rotasizm ve Lambdaizm, 60 * Türk ve Moğol Dilleri Karabeti Davası, 63 * En Eski Altay Dili Krokileri, 71 * Kore ve Türk-Moğol Dili Karabeti, 74 * Ural-Altay Dilleri Karabeti Hakkında Son Fikirler, 77 * Marr'ın Türk Dilinin Menşei Hakkındaki Fikirleri, 80 * Türk ve Sümer Dilleri Karabeti Meselesi, 82 * Fritz Hommel ve Araştırmaları, 84 * Aynı Alandaki Diğer Araştırmalar, 86

III. MORFOLOJİK TASNİFTE TÜRK DİLİNİN YERİ 89

1. Münferit - Silabik (Heceli) Diller, 89 * 2. Mülâsik - Yapışkan (Eklemeli) Diller, 89 * 3. Münsarif - Tasrif edilen (Çekimli) Diller, 90 * 4. Mümteziç - Terkibi Diller, 90

IV. TÜRK DİLİNİN DEVRELERİ VE MİLATAN
ÖNCEKİ DURUMU 91

Eskiden Yeniye Doğru Türk Dilinin Devrelere Ayrılışı, 91 * Milattan Önceki Türk Dilinin Araştırma Sahasındaki Durumu, 95 * Hariteler ve Dillerinin Türkçeye İlgisi, 100 * Etrüskçenin Türkçeye İlgisi, 101

V. PROTO-TÜRKÇE DEVRİ 84

Türk Dilinin Lehçe, Şive ve Ağızlara Ayrılışı, 104 * Ana Türkçe, 108 * Poppe ve İddiası, 109

VI. İLK TÜRKÇE DEVRİ 112

1. Hunlar ve Dilleri, 112 * Hunların Tarihi, 115 * Hunların Medeniyeti ve Kültürleri, 116 * Hun Türkçesine Dair Araştırmalar, 122 * Hun Dili Yadigârları, 123 * 2. Hun Birliğine Giren Bazı Türk Boyları, 127 * Sabirler, 129 * Avarlar, 130 * Peçenekler, 134 * Bulgar Türkleri, 134 * Bulgar-Çuvaş Lehçelerinin Mukayesesi, 141 * Tuna Bulgarlarına Ait Dil Yadigârları (Çatalar Kitabesi), 144 * Volga Bulgarlarına Ait Dil Yadigârları (Mezar Taşları), 155

VII. ESKİ TÜRKÇE DEVRİ 164

I. Göktürkler: 1. Göktürklerin Tarihi, 164 * Göktürklerin Medeniyeti, Dinî İnanış ve Kültürleri, 169 * Göktürk Yazıtları, Özellikleri, Bulunuşu ve Yapılan Araştırmalar, 173 * 2. Göktürklerin Kullandığı Alfabenin Menşei ve Yapısı, 184 * Ünlü (Vokal) Sistemi, 204 * Ünsüz (Konsonant) Sistemi, 206 * Grafik Hususiyetler, 209 * 3. Göktürkçenin Ana Dil Bünyesi, 211 * İsim Çekim Ekleri, 211 * Çokluk Ekleri, 215 * 4. Göktürkçe Örnekler, 220 * II. Uygurlar: 1. Uygurların Tarihi, 225 * Uygurlarda Tercümecilik Sistemi, 237 * Uygur Şiveleri, 239 * 2. Uygurların Kullandığı Alfabe Sistemleri, 243 * Uygurlarca Kullanılan Soğd Alfabesi, 244 * Uygur Harfleri, 252 * Ünlü (Vokal) Sistemi, 253 * Ünsüz (Konsonant) Sistemi, 254 * 3. Uygur Harflerinin Menşei, 261 * 4. Uygur Harflerinin Yayılış Sahası, 263 * 5. Uygur Harflerinin Moğollar Tarafından Kullanılışı, 267 * 6. Mani Harfleri, 275 * 7. Uygurca Örnekler, 278

TÜRK DİLİ TARİHİ II

ÖNSÖZ, 285

I. ORTA TÜRKÇE DEVRİ, 291

Orta Asya Türklüğü ve Kültürü, 291 * Türklerin İlk İslam Medeniyeti Dairesine Girişleri, 299 * Arap-Türk Yakınlaşması, 302 * Türk Dilinin İslam Dünyasına Girişi, 313 * Kaşgarlı Mahmud, 319 * Eserinin İç Konusu, 322 * İlk Türk Toponomisti, 324 * Kaşgarlı'ya Göre Dünya Haritası, 335 * Kaşgarlı'ya Göre Türk Ulusunun Boyları, 337 * Kaşgarlı'ya Göre Türk Şivelerinin Fonetik ve Morfolojik Yapısı, 339 * Kaşgarlı'ya Göre Türk Şivelerinin Ayrılıkları, 344 * Hakaniye Türkçesi, 350 * Oğuz Türkçesi, 354 * Kaşgarlı'dan Örnekler, 357

II. MÜŞTEREK ORTA ASYA TÜRKÇESİ, 363

Yapısı ve Ürünleri, 363 * *Kutadgu Bilig*, 363 * Eserin Yazarı, Konusu, Tarihi ve Adı, 367 * *Kutadgu Bilig*'in Şiir Yapısı, 380 * Aliterasyon, 384

III. MÜŞTEREK ORTA ASYA TÜRKÇESİNİN

KAŞGAR ŞİVESİNDE YAZILMIŞ ESERLER, 398

1. *Atebetü'l-Hakayık*, 400 * 2. Ahmed Yesevî ve Hikmetleri, 406 * 3. Saraycık Testisi Üzerindeki Beyitler, 411 * 4. *Kutadgu Bilig*'in Giriş Bölümü, 414 * 5. *Kıyasü'l-Enbiya*, 415 * 6. Tefsir, Fıkıh ve Kuran Tercümeleri Dili, 421 * 7. *Ashabü'l-Kehf*ten Örnekler, 425 * 8. *Oğuz Kağan Destanı*, 426 * Karahanlı Türkçesinin Gramer Yapısı, 429

IV. MÜŞTEREK ORTA ASYA TÜRKÇESİNİN

BATI TÜRKİSTAN ŞİVELERİ 435

Harezmi İli, 437 * Harezmi İli Şivesinin Doğuşu, 442 * Harezmi Şivesinde Yazılmış Eserler ve Şive Hususiyetleri, 448 * *Nehcû'l-Feradis*, 449 * *Muinü'l-Mürid*, 456 * *Muhabbetname*, 457 * *Mukaddimetü'l-Edeb*, 462 * Mehmed (Muhammed) bin Kays ve Eseri, 468 * Harezmi Şivesinin Gramer Yapısı, 473

V. YAZILIŞ YERLERİ BİLİNMEYEN
BAZI BATI TÜRKİSTAN TÜRKÇE KAYNAKLARI, 479

Kıssa-i Yusuf, 480 * *Revna-kü'l-İslam*, 489

VI. MÜŞTEREK ORTA ASYA TÜRKÇESİNİN İRAN ŞİVELERİ, 492

VII. ALTUN-ORDA (ALTIN-ORDU) TÜRK İLLERİ TÜRKÇESİNİN
GELİŞMESİ VE KAYNAKLARI, 501

Kıpçak İli Türkçesi ve Kaynakları, 509 * İgor'un Ordusu Hakkında
Kaside, 513 * *Codex Cumanicus*, 516 * Türk Leksikografi Mekte-
bi ve Kıpçakça Sözlükler, 553 * İlk Türk Gramerciliği Mektebi, 561

VIII. ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN GELİŞMESİ VE KARAKTERİ, 565

Semerkant ve Herat'ın Kültür Merkeziliği, 591 * Çağatay Türkçe-
si Leksikografi Mektebi ve Mahsülleri, 607

DİZİN, 619

KISALTMALAR

- ABAW : Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- BAW : Berliner Akademie der Wissenschaften
- BSOS : Bulletin of the School of Oriental Studies, Londra.
- CAJ : Central Asiatic Journal, Wiesbaden.
- DAN : Doklady Akademii Nauk, Moskova.
- Der Islam : Zeitschrift für Geschichte und Kulture des Islamischen Orients, Berlin
- EV : Epigrafika Vostoka, Moskova-Leningad.
- FUF : Finnisch-Ugrische Forschungen.
- IAN : Izvestiya Akademii Nauk. Otdeleniya Obşçestvennykh Nauk, Moskova-Leningrad.
- IGAİMK : Izvestiya Gosudarstvennoy Akademii İstorii Material'noy Kul'tury, Leningrad.
- İIAN : Izvestiya İmperatorski Akademii Nauk. Moskova-Leningrad.
- İOAİE : Izvestiya Obşçestva Arheologii İstorii i Etnografii, Kazan.
- Vestnik İRGO : Izvestiya Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva.
- JMNP : Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşçeniya, Petrograd.
- JRAS : Journal of the Royal Asiatic Society, Londra.
- JSFOu : Journal de la Société Finno-Ougrienne, Helsingfors.

KCsA	: Körösi Csoma-Archivum, Budapeşte.
KSz	: Keleti Szemle (Revue Orientale), Budapeşte.
MSFOu	: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, Helsingfors.
MSOS	: Mitteilungen des Seminars für Orientalistische Sprachen, Berlin.
MNy	: Magyar Nyelv, Budapeşte.
NK	: Nyelvtudományi Közlemények, Budapeşte.
OLZ	: Orientalische Literatur Zeitung.
Oriens	: Milletlerarası Şark Tetkikleri Cemiyeti Mecmuası, Leiden.
PhTF	: Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden.
RO	: Rocznik Orientalistyczny, Krakov.
SBAW	: Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften, Berlin.
ST	: Sovetskaya Tyurkologiya, Bakü.
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
TSb.	: Tyurkologičeskie Sbornik, Moskova.
UAJb	: Ural Altaische Jahrbücher.
UJ	: Ungarische Jahrbücher, Berlin.
WZKM	: Wiener Zeitschrift für Die Kunde des Morgenlandes, Viyana.
YB	: Azerbaycan Yurt Bilgisi, İstanbul.
ZDMG	: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig.
ZKV	: Zapiski Kollegii Vostokovedov, Moskova.
ZVO	: Zapiski Vostočnago Otdeleniya, St. Petersburg.
ZVORAO	: Zapiski Vostovnago Otdeleniya İmperatorskago Russkago Arheologičeskago Obşçestva, St. Petersburg.

TÜRK DİLİ TARİHİ

I

ÖNSÖZ

Yüzyıllardan beri çeşitli gelişme devreleri geçiren ve birçok tarihî sebeple geniş coğrafi sahalara yayılma mecburiyetinde kalan Türk dilini, eldeki bolca malzemeye rağmen, henüz layıkıyla ihata etmek [kavramak] imkânı elde edilememiş gibidir. Tarihî gelişmesindeki birçok âmil [etken], çağına göre Türk dilini, yaygın bulunduğu sahanın resmî devlet ve yazı dili, devrine göreyse durgun ve fazla ilerlemeyen bir unsur olarak kalmaya mecbur etmiştir. Bu yüzden Türk dilinin gelişme ve ilerleme devreleri, bütün isteklerimize ve elimizdeki zengin denebilecek malzeme ve araştırma bolluğuna rağmen, eşit şartlar altında inceleme imkânlarına malik bulunmamaktadır. Bilhassa gelişmesi hakkında maalesef hiçbir ipucu bulunamayan eski tarihî devreler için, geleneğe dayanarak pre-gramatikal metotla bazı isabetli ve isabetsiz fikirler ileri sürülebilinmekteyse de söylenenler şimdilik faraziye sınırlarını aşmamaktadır. Üstelik tarih boyunca akma geleneğine sıkı sıkıya bağlı kalan Türk halk ve boylarının birleşme ve dağılma temayülleri, ister istemez Türk dilini de aynı sebeplerle, yeni yeni edebî veya canlı lehçe, şive ve ağızlara ayrılmaya ve parçalanmaya kadar götürmüştür. Türk dili için çok ağır basan bir noktayı teşkil eden bu hususiyet, daima göz önünde

tutulmuş, bu yüzden Türk dilinin gelişme meseleleri eserde, hep Türklük tarihiyle beraber küll [bütün] halinde incelenmiş ve araştırılmıştır.

Konunun araştırılmasındaki bütün zorluklara ve sahanın şuursuz ihmaline rağmen, fakültemiz Türk Dili ve Edebiyatı bölümü öğrencilerinin gerek bugünkü öğrenci gerek yarıncı öğretici durumlarında, üzerinde önemle durmaları gereken Türklük tarihine dair, velev anahatlarıyla olsun, ellerinde bir kılavuzun bulundurulması, fikrimizce hocalarına düşen bir vazife olsa gerektir. Eser bu gayeyle kaleme alınarak, meslektaşlarımızın hem öğrenme hem de öğretme yolundaki vazifelerinin kolaylaştırılması cihetine gidilmiştir. Şunu da açıkça söyleyeyim ki, şimdiye kadar böyle bir metot ve sistemle, Türk dilinin tarihi ve grameri bir çatı altında ele alınmamıştır. Eserimin bu yönden kendine mahsus bir özellik taşıdığı kanaatindeyim.

Eser, Türk dilinin gelişme ve tabakalaşmasına göre dört cilt halinde tasarlanmıştır. Bu birinci cilt, Türk dilinin nispeten daha az bilinen ve anavatan dışına taşan, İslam olmayan Türk edebî dilini tarihi ve kültürüyle beraber içerisine almaktadır. Zaman itibarıyla, ufak tefek çıkıntılarla I-XI. yüzyılları çevrelemektedir. "Müşterek Orta Asya Edebî Türkçesi"ni ihtiva etmekte olan ikinci ciltse (*Türk Dili Tarihi II*, İstanbul, 1964) zaman olarak XI-XV. yüzyılları çevrelemektedir. Üçüncü cilt "Müşterek Küçük Asya Edebî Türkçesi"ni yani Selçuklu ve Osmanlı yazı dilini içerisine alacaktır. Dördüncü ciltse Ali Şîr Nevaî ile Fatih Sultan'dan bu yana başka başka Türk illerinde, geniş bir edebî Türkçe karakterini alan ve eser vücuda getiren edebî şiveleri ihtiva edecektir. Burada bilhassa Çağatay, Azeri, Özbek ve Osmanlı-Türkiye edebî Türkçeleri üzerinde durulacaktır. Diyalektolojiye ait hususlarsa çok çeşitli ve birbirine aykırı noktalarda toplandığından, ayrı ayrı

araştırmalar halinde yayımlanmış ve bu sayede daha faydalı ve verimli olmuştur. Avrupa ve Türkiye dilcilerinin müşterek emeğiyle yayımlanmış olan *Grundriss I-II Philologiae Turcicae Fundamenta* bunun ilk müjdecisidir.

Eserde takip edilen metot ve sisteme dair, muhtelif bahislerde, bilhassa Türk dilinin gelişme devrelerinin tasnifi konusunda gereken bilgi verildiğinden burada tekrara lüzum görülmemiştir. Şu kadarını eklemek isterim ki, eserde her konu üzerine yapılan araştırmaların en önemlileri göz önünde tutulmakla yetinilmemiş, bu sahadaki tedris [öğretme] tecrübelerimden edinilen kanaat ve sonuçlara da geniş yer verilmiştir. İleride bu yolda çalışacaklara bolca imkân temini amacıyla, eserin not kısımlarına ayrıca zengin bir bibliyografi de eklenmiştir. Lüzumu nispetinde yazma eserlere de müracaat edilmiştir. Önceden şunu da hatırlatmak isterim ki, her konu, mevcut malzeme nispetinde ele alınmış ve bu yüzden bahisler arasındaki ayarlanma hep bu keyfiyete [niteliğe] bağlı kalmıştır. Buna mukabil Türk dilinin dönüm noktalarını teşkil eden devrelerse Türklük tarihi ve kültür derecesiyle ahenkli bir surette düzenlenmiştir.

Eserde tamamıyla yeni bir yol takip edilmiş, birçok yeni konu ele alınmış; dilin iç tarihine, dil yadigârı örneklerine bolca yer verilmiştir. Bu bakımdan eser, imkân nispetinde tamamlanma fırsatını da bulmuş sayılır. Bununla birlikte, her şeyin yerinde ve yolunda olduğunu iddia etmiyorum. Aksine Türk dil ve kültür tarihçilerinin daimi ikazını ve başkalarının yeni ve yüz ağartıcı bilgilerinin eklenmesini beklemekteyim.

Nitekim, eserimin bu yeni baskısına hazırlanırken, Türk dilinin ve kültürünün vefalı dostlarınca işlenen ve yayımlanan, zengin malzemeli, faydalı görüşlü eserlerinden de faydalanmayı lüzumlu gördüm. Bunlar, bilhassa Türk dilini çeşitli Türk halkları adına ve hesabına ayrı ayrı "diller" olarak

parçalamadan, azametli bir "Türk dili" olarak ele aldıklarından fevkalade değer taşımaktadırlar. Türk dilinin birliğini, gelişmelerini ve aşamalarını bir aile içerisinde bu eserlerde görmek mümkündür. Ve bu parçalanmaz türe dil birliği, yapısının bütün cephelerinde, yüzyıllar ayrıntıları tanınmadan belirtilmiş, tespit edilmiştir. Türk dilinin çeşitli yönlerini ele alan bu eserler arasında, mukayeseli işleme metodu üzerine verimli sayılabilenler şunlardır:

Finlandiya bilginlerinden M. Räsänen'in Türk dilinin tarihî fonetiğini ve morfolojisini yığın halinde ortaya koyan, "Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen" (Studia Orientalia, XV, Helsinki 1949) ve yine aynı bilginin "Materialien zur Morfologie der türkischen Sprachen" (Studia Orientalia, XXI, 1957) adlı eserleri faydalıdır. Türk dilinin teoritik yapısını belirten K. Grönbech'in *Der türkische Sprachbau, I* (Kopenhagen 1936), ne yazık ki tamamlanamamıştır. Çok faydalı görüşlü merhum Ahmet Cevat Emre'nin *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri, I. Fonetik* (İstanbul 1949) ve yine aynı bilginin *Türkçenin Yapılışı* (İstanbul 1942) adlı eserleri mukayeseli Türk dilinin gramerine bir kılavuz vazifesi görmektedir.

Çeşitli milletlerin bilginleri tarafından ayrı ayrı incelenen ve elkitabı gibi mütevazı bir gayeyle yayımlanan *Philologiae Turcicae Fundamenta* (I, Wiesbaden 1959) büyük bir değer taşımaktadır. Büyük bir enerji ve iyi niyetle ele alınan ve Türk dilinin toplum hayatını belirtmeye çalışan Agop Dilaçar'ın *Türk Diline Genel Bir Bakış* (Ankara 1964) adlı eseri, bu yolda çalışacaklara kılavuzluk yapacak kadar değerlidir. İşte yayımlamakta olduğum bu eser de bu kategori içerisinde mütalaa edilenlerden biridir. Kusursuz değildir, çok yüküldür. Fakat bu ağır yük altında ezilmiş de değildir.

ÖNSÖZ

Eserin bu baskısında tashihin, mizampajın ve sonuna eklenen indeksin bütün ağırlığı Asistan Osman F. Sertkaya'ya aittir. Yine bu baskıda yer alan klişeler Ressam Mahmud Cûda tarafından hazırlanmıştır. Kendilerine burada teşekkürlerimi sunmayı şerefli bir borç bilirim.

A. Caferoğlu
Levent
Mart 1969

I

GİRİŞ

TÜRK DİLİNİN TARİHİ DURUMU

Geniş Türk kültür tarihinin, Türkoloji bölümünde yer alması gereken bilgi ve ilim disiplinleri içerisinde, Türk dili ile Türk halklarının araştırılması ve incelenmesinin, oldukça çetin, kendine mahsus istisnai bir tarihî durumu vardır. Çünkü Türk halklarının ve kavimlerinin tarihî aşamaları sonucunda geniş ve engin bir coğrafi sahaya yayılmak mecburiyetinde kalan Türk dilinin, öz ana gelişmesine dair, bugüne kadar hâlâ maalesef ilmî bir araştırma geleneği vücuda getirilememiştir. Buna göre de, Bozkır, diğer bir deyimle "Keçe" devri Türk kültür yaşayışına dair elimizde orijinal Türkçe kaynaklar bulunmadığından, bu husustaki esaslı bilgilerimizi, daha fazla Türklerle komşuluk etmiş ve Türk kültürüne hürmetlerini esirgememiş olan diğer milletlerden elde etmek zorundayız. Daha sonraları, Türk yaşayışının ikinci devresini teşkil eden yerleşik "Balçık" hayat devrine geçerek, tarih boyunca birçok Türk devletinin kurulduğu çağlarda Türkçe –yenilen ve Türk devletine katılan yabancı halkların tesiriyle– kendisinden beklenen üst gelişmeyi elde edememiştir. Aksine, bu durumda vücuda getirilen edebî dil gerileyerek, ya fazlasıyla yabancı dillerin ve medeniyetlerinin ezici tesiri altında kalmakla karışık bir karakter almış ya da pek nadir olarak yerini diğer bir

dile terke zorlanmıştır. Bu yüzdendir ki Türk dili ve filolojisinin tarihi üzerine araştırmalar yapılırken, tarihî devrelere göre Sinoloji [Çin dili], Hindoloji, Arap ve Fars filolojileri ve benzeri gibi ilim şubeleriyle de çok yakından ilgilenmek gerekmektedir.

Bununla beraber, iki bin yıl gibi uzun bir zaman aşamasında vücuda getirilen ve tarihte diğer milletlere nasip olmayan, geniş, varlıklı ve ömürlü Türk siyasi birlikleri, şüphe yoktur ki, devletçilik hayatlarında birbirlerinden farklı medeniyetlerle temasa geçmiş ve bu yüzden, her daim üstünleşmek ülküsünü güden Türk şiveleri de, muhtelif yabancı dillerden, şivelere kelime ödünç almaktan çekinmemiştir. Buna karşılık öz Türkçe, bünyesindeki sağlam temellere dayanarak kendi özelliğini, Orhun abidelerinde gördüğümüz gibi inatla muhafaza etmekle, bugün bile dünya dillerinin belki en muhafazakârı ve öz dil kurallarının sadakatlisi sayılabilir. Şöyle ki, ecdattan gelme dil unsurları dikkati nazara alınınca –bilhassa Çuvaş, nispeten Yakut lehçeleri istisna edilmek şartıyla– iki bin yıl gibi uzun mesafeli bir dil öncesine doğru, Türk şiveleri arasında çok açık bir birlik ve bir gramer bağlılığı göze çarpmaktadır.

DİLİN İÇ VE DIŞ TARİHİ

Dilin gramer bakımından incelenmesi ve araştırılması birçok prensibe dayanmaktadır. Dünyada hiçbir dil ansızın doğmuş veya türemiş değildir; o birçok yüzyıl içerisinde gelişme devreleri geçirmiş, kendine mahsus tekâmül [olgunlaşma] dereceleri edinmiştir. Ve her gelişme devri, özelliğine göre yenilikler vücuda getirerek, yeni yeni tabakalarının da kurulmasını temin etmiş ve bu yolla, daha sonraki gelişmelere bir hazırlık teşkil etmek üzere, belirsiz bir halde yeni bir safhaya girmiştir. Dilbilgisinin esas araştırma konularından birini de

işbu dil gelişmesindeki tabakaları birbirinden ayırt etmek, onların gerçek durumlarını meydana koymak teşkil etmektedir.

Gramer incelemeleri, teferruata girişmemek şartıyla, başlıca iki disiplin yahut iki ana konu üzerine yapılmaktadır. Bunlardan biri dilin "iç tarihi," diğeriye "dış tarihi"ne göredir. Bizim burada tespitine çalışacağımız Türk dil tarihi, her iki disipline göre yapılacağından, bu disiplinler altında anlaşılması gereken mana üzerinde kısaca durmamız icap etmektedir.

Birbirine sıkı bir surette bağlı bulunan bu iki disiplinden birincisi, yani dilin iç tarihi, umumiyetle herhangi bir dili, suni yollarla sahibinden yahut o dili konuşanlardan ayırmadan, bizzat dilin gramer gelişmesi ve hayatıyla uğraşır; o dili, konuşan insanların veya milletin psişik ve fiziki teşkilatının ışığı altında sıkı sıkıya araştırmaya çalışır. Yani dilin akıbetiyle ilgilenmez, yalnız dilin iç bünyesindeki değişikliklere önem verir. Bu takdirde dilin iç tarihi, esasında bir dilin, bilhassa muayyen bir çağında veyahut geniş haliyle yüzyıllar boyunca nasıl ve neden böyle konuşulduğunu ve ne kadar insanın bu dilde konuştuğunu araştırır. Daha doğrusu, bir dereceye kadar dilin hem keyfiyet [nitelik] hem de kemiyet [nicelik] kategorileriyle uğraşırken, aynı zamanda da dili araştırılan toplumun veyahut milletin kültür seviyesiyle bu kültürün fertler ve gruplar arasındaki yayılım derecesini ve karakterini asla ihmal edemez.

Aksine olarak ikinci disiplin, yani dilin dış tarihi, esas itibarıyla dili daha fazla etnolojik yönünden araştırmaya çalışır ve her şeyden önce, bir dile sahip olan halkın hayatını, varlığını, yaşayış tarzını kendisine esas gaye olarak seçer. Bu bakımdan dilin dış tarihi, bir nevi dilbilgisi ilminin adeta tamamlayıcısı mahiyetinde kalır.

Dilin dış tarihi, sıkı bir surette araştırmakta olduğu dil sahiplerinin, yani o dili konuşan fertlerin, bütün bir milletin ve-

yahut kavmin hayatı ve içtimai varlığıyla ilgilendiğinden, iki ana fenomen etrafında gruplaşmaktadır: Birincisi *idiom*'ların parçalanması (*ségmentation*), ikincisi bunların birlikteki mücadelesidir.

Kalabalık tarafından konuşulan her bir dilde, tabii olarak parçalanma barizdir ve buradaki parçalanma, coğrafi muhit veya içtimai muhit tesiri sonucunda vücuda gelmektedir. Coğrafi tesir üzerine dil şivelere, lehçelere, ağızlara ve içtimai muhit tesiriyleyse mesleki, hususi dillere ayrılır.

Bununla beraber coğrafi muhitin, herhangi bir dilin yayılma ve parçalanması üzerindeki tesiri şüphesiz çok büyüktür. Engin bir sahaya yayılan bir milletin idaresindeki toplulukların herhangi bir sebeple çözülmesi, tabii olarak yeni yeni şube ve bölgeler vücuda getirdiği gibi, aynı muhit dili de şivelere ve ağızlara ayrılmaya mahkûmdur. Mesela Göktürk devletinin çözülmesiyle eski Türk, Uygur, Karahanlı vb edebî şivelerin vücuda gelmesinde olduğu gibi. Böyle bir olayı bugün bile Almanya, Avusturya ve İsviçre Almancasında görülen farklar ve ağız ayrılıklarında da açıkça görmekteyiz. Halbuki bu üç memleket Almancasının müşterek bir edebî dili vardır.

Mamafih siyasi birlik, *ségmentation*'u durduramamakta ve bundan dolayı da siyasi vahdetle [birlikle] arasındaki bağlar, beklenen sağlamlığı her zaman muhafaza edememektedir. Nitekim eski Osmanlı devletinin siyasi vahdeti içerisinde ayrı ayrı edebî şivelerin kendi özel varlıklarını yaşatmış olması, hatta ayrı bir edebiyat vücuda getirmiş bulunması bunun en canlı delili olarak ele alınabilir.

Buraya bir de sahanın etnik bünyesini ve hayat tarzını da katmak lazımdır. Bu vadiye muhaceret ve göçler başta gelir. Zira etnik tesir, her şeyden önce dil sahiplerinin fizyolojik-anatomik teşekküllerine bağlı kalmaktadır ve bu tesir ekseriyetle kendisini, tabii olarak dilin fonetik bünyesinde gösterir.

Yoksa Sivas çevresi ağzındaki güçücük,¹ kül – eyliyür;² Akçakoca'nın türkese < türküsü; şaşda < şaşdı; vurdula bana < vurdular beni³ gibi kulaklarımıza yabancı gelen kelime telaffuzlarının izahına imkân bulunamazdı. Burada her şeyden fazla söz sahibi olan elbette etnik kaynaşma tesiridir.

Şöyle ki, içtimai muhitin tesirleriyle, kalabalık nüfusça konuşulan dillerde vücuda gelen *ségmentation*, pek tabii olarak Anadolu Türkçesinde de müsait bir zemin bularak, çeşitli yerli ağızların yanında, ayrıca bir de hususi ve mesleki veya umumi ve toplayıcı bir deyimle "gizli diller" teşekkülüne sebep olmuştur. Türemesi belirli ihtiyaçlara bağlı kalan bu diller, bilhassa Orta Asya ile Türkiye'nin de dahil bulunduğu Yakınoğu ülke ve milletleri arasında daha fazla gelişme bulmuştur. Aslında çok dar bir çevrede doğan ve konuşulan, fakat bünyesindeki geniş mana değiştirmelerine, bazı yerli dil unsurları da katarak, aynı dil gramer kaidelerine tabi, katma, yakın veya uzak yabancı dillerin idiomlarıyla beslenen ve sadece anlaşma vasıtasından başka bir şey olmayan bu dillere, münasip bir ad vermek lazım gelirse, ben "içtimai diller" ve yahut "ihtiyaç dilleri" adını vermek isteyenlerin tarafını tutmayı daha uygun bulmaktayım. Zira bu kabil diller dışında, ayrıca bir de muhtelif sanat erbabının kendine mahsus ayrı ayrı konuşma tarzları vardır ki, bunlar bilhassa yerli, hususi deyim ve sözlerle beslenerek vücuda getirilmekte ve herkesçe "argo" yahut "jargon" diye bilinmektedir.

Bugünkü edebiyatımızda "argo" artık yerleşmiş bir durumdadır. Sahayı geliştirenler arasında Halit Ziya Uşaklıgil, Hüse-

¹ A. Dauzat, *La philosophie du langage*, Paris, 1917, s. 119 vd.

² A. Caferoğlu, *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, Türk Dil Kurumu, 1944, s. 75.

³ A. Caferoğlu, *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul, 1951, s. 160.

yin Rahmi [Gürpınar] ile yeni mizah yazarlarımız bulunmaktadır. Yapı bakımından bir sürü yabancı, bazen de basit ve anlamsız türeme kelimelerden ibaret olmakla beraber, semantik yönden kısmen Türkçe kelimelerin ayarlanmasına dayanmaktadır. Nitekim, Rus yazı dilinde ve diyalektolojisinde yerleşmiş kelimeler dışında, Rus "argo"sunun içerisinde birçok Türkçe kelime dahi bulunmaktadır. Hatta Rus filologları bu Türkçe unsurların sayısını, bulunması gerekenden çok fazla görmektelerdir.⁴ Çünkü edebî dile girmiş olanlar, bilindiği üzere tarih yoluyla oldukları halde, "argo"dakiler yalnız canlı konuşma dili vasıtasını tercih etmekte ve konuşma dilini türleştirmektedir. Gerçekte çok dar bir manada kullanılan ve aslında "hırsız dili" demek olan "argo" deyiminin mevcudiyetine de bakılacak olunursa, bu iki dil adı verdiğimiz nevilerin, birbirinden çok esaslı farklarla ayrılmakta oldukları meydana çıkmış olur. Birinci hususi yahut içtimai diller, daha fazla suni ve muhtelif yabancı dil parçalarından tertiplenmiş bir dil olduğu halde, ikincisi bilhassa yerli dilde mevcut olan unsurların manalarını değiştirmekle hasıl olmaktadır. Nitekim muayyen bir sanat ve iş zümresine bağlı kimselerin, kendilerini yakından ilgilendiren ihtiyaçlar için bazı tabir ve ıstılahlar [terimler] uydurdıkları gibi, mektep çocuklarının, annelerin vesairenin umumi dilde rastlanmayan hususi konuşma tarzları da mevcuttur. Bilhassa duvarcıların, esnafın, maden işçilerinin birbirleriyle kolayca anlaşabilmeleri için kullandıkları alet ve edevata özel adlar vermesi veya bulunan kelimelerin bazılarının manalarını değiştirmesi, öteden beri bir ihtiyat haline gelmiştir. Yeni türetilen bu nevi kelimeler, gelişme kabiliyeti gösterir göstermez, derhal o işte çalışanlar arasında, hatta aynı sahada yaşayanlar tarafından da benimsenir ve geniş bir muhitte revaç

⁴ N. K. Dimitriev, *Turetskie elementi v russkom argo* (Rus Argosunda Türkçe Unsurlar), stroy Tyrkskih yazıkov, 1962, s. 483-502.

bulmadan, "argo" halinde, mahdut [sınırlı] bir çevrenin veya zümrenin konuşma veya anlaşma vasıtası olarak kökleşir kalır. Ekseriyetle argo, aşağı halk tabakasının yahut muayyen bir sınıfın veya zümrenin, muayyen benzetmeler ve yakıştırmalar neticesinde, muayyen bir dil deyim ve söyleyişlerinin manaca kaydırılmasından vücuda getirilmektedir.

Buna göre topografik olarak dar bir ortamda sevilen ve konuşulanlar arasında gün geçtikçe süslendirilen ve zenginleştirilen "argo," bir nevi orta konuşma dili malı halini almıştır. İstanbul Kapalıçarşısı'nın *mış* "komisyon," *yeter* "dur, getirme" vesairesi, ancak bu muhitin ve çevre halkının semantizmasından doğmuştur. Diğer illerin çarşılarında geçer akça değerini taşıyamaz. Konu, ne yazık ki şimdiye dek geniş ve metotlu bir işlenmeye tabi tutulmamıştır. Avrupa Türkolojisi de bu hususta oldukça geridedir. Bilhassa yapılan yabancı dilli sözlükler, Türkçenin bu noktadaki kaynaklığını ihmal etmiştir. Halbuki Türkçe, Yakındoğu ülkeleri kültürünün birinci derecede mihveridir [eksenidir].

Böylece "argo" bir nevi ihtiyaç dillerinden sayılacak kadar bir nizama girmiştir. Sosyal bir toplumun "hususî bir dili" karakterindedir. Gramer yapısı bakımından bazı hususiyetleri dahi vardır. Buna göre ancak türeme dil türünden ileri gitmez. Bir kısmı, yazarlarımız tarafından edebiyatımıza dahi geçirilmiş, hatta şahsî üsluplarının unsuru haline getirilmiştir.

Argo kelimesinin doğuşu meselesi birçok izaha yol açmış, fakat şimdiye kadar hiçbir sonuca bağlanmamıştır. Efsanevi bir türeyişe mal edenler vardır. Bizde o, sadece külhanbeyi yahut derbederlerin malı olarak özel bir dil anlamına kullanılmıştır.⁵ Son zamanlarda yeni Türk edebiyatının roman janrındaysa büyük bir kullanım itibarı kazanmıştır.

⁵ Bu hususta bkz. Ferit Devellioğlu, *Türk Argosu* (Türk Dil Kurumu, birkaç baskısı vardır); Mehmet Halit Bayrı, *İstanbul Argosu ve Halk Tabirleri*,

İçtimai yahut hususi dillerse bu kadarıyla iktifa etmez [yetinmez]. Argodan faydalanmakla beraber, müstakil bir dil malzemesi de yaratmaya çalışır, ifadesi gereken bütün anlamları, kurduğu cümlenin üslubunda yerli yerine kor. Bazen böyle bir dil, yalnız bir fikri sezdirmemek yahut muayyen bir kavramı başkasından kaçırmak için kullanılmaz, bir uruğun yahut bir kabilenin veya bir boyun kendi muhitinde kullandığı bir dil de olabilir. Filvaki [gerçekte], bu halde, böyle bir dilde kullanılan kelime serveti dar ve ayrıca pek az ve bir kelimeye birçok mana –bazen birbirine zıt– yükletilmekteyse de, ekler hariç, yerli ağızlardan unsurlar alınmasından kaçınılmaktadır. Anadolu'nun bazı yerlerinde sadece Geygel,⁶ bazı yerlerindeyse Geygel Abdalları yahut Abdal adını taşıyan yörüklerin,⁷ kendi aralarında konuştukları "gizli dil" tamamıyla bu evsafı haiz olduğu gibi; maalesef pek az örnek verebildiğim Çepni ve Tahtacı dilleri de aynı mahiyette ve karakterdedir. Hele, Orta Asya Türkleri arasında da artist ve sazende loncasının *Abdoltili* adlı⁸ ve benim kısmen malzemesini yayımladığım Anadolu Geygel Abdallarının gizli dillerine⁹ müşabih [benzer] bir dilin bulunuşu, bu dilin büsbütün müstakil olduğunu gösterdiği gibi; Orta Asya,¹⁰ Suriye ve Türkiye Abdallarının diliyle

---

Istanbul, 1934; Alexandre G. Paspatis, *Etudes sur le tchinghanés en bohémiens de l'Empire Ottoman*, Constantinople, 1870.

⁶ A. Caferoğlu, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, Türk Dil Kurumu, 1943, s. XIX.

⁷ A. Caferoğlu, *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*, İstanbul, 1951, s. XIX; ve A. Caferoğlu, "Anadolu Abdallarının Gizli Dillerinden Bir İki Örnek," *Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 77-79.

⁸ A. L. Troitskya, *Abdoltili-argo tseha artistov i muzıkantov Sredney Azii*, Sovetskoe Vostokovedenie, V. Moskova, 1948, s. 251-274.

⁹ A. Caferoğlu, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul, 1943, s. 196-198.

¹⁰ Le Coq, "Die Abdal," *Baessler-Archiv*, II, Berlin, 1912, s. 221-234; Fernand Grenard, *Le Turkestan et le Tibet*, Paris 1898, II, s. 308-315; P. Pelliot, "Les Abdal de Painap," *Journal Asiatique*, IX, 1907, s. 115-139.

bir kökten geldiği ve müşterek bir sistem üzerine kurulduğu kanaatini bahsetmektedir. Konya Abdallarının, daha doğrusu Carcarlarının¹¹ gizli diline ait elimizdeki malzeme, bunların da aynı Abdal grubuna mensup olduklarını göstermektedir. Zaten bu kabil hususi konuşmaya malik olanlar dahi ona dil adını vermektedir. Mesela Erkilet Çerçileri kendi aralarında konuştukları dile "Dilce,"¹² Muğla ve yöresi bakırcıları da "Pallacı" dili demektedirler.

Pallacı kelimesi aslında kalaycı manasında olarak, Muğla'nın Bellibol, Genize, Genek ve Kavaklıdere (Yatağan kazasına bağlıdır) köylerinde öteden beri yerleşmiş olan bakırcı esnafının kendilerine verdikleri addır. Kelime, büyük ihtimalle kendi dillerinde bakır kap mukabilinde kullandıkları *palle* kelimesinden alınarak ahenkleştirme yoluyla "palla+cı" şekline konulmuştur. Dilin esas yaratıcıları bunlar olmuş, sonraları Muğla halkı arasında "Pallacı dili" yahut "Ballıbolu bakırcı dili" adıyla yayılmıştır. Muğla'daki şöhretine rağmen, diğer Anadolu sahalarında ancak bazı bakiyelerine [kalıntılarına] rastlanmaktadır.¹³

Asıl içtimai muhit tesiriyle türeyen diller arasında dikkatle üzerinde durulmaya değerleri Tahtacılar ile Çepnilerinkidir. Şimdiye kadar maalesef bu sahaya ait pek az malzeme elimize geçmiştir.¹⁴ Ancak Çepni dilinde Abdal dili unsurlarından faydalandığı anlaşılmaktadır.

¹¹ V. A. Gordlevskiy, "Djardjari v Konii," *DAN*, 1927, no 5, s. 113.

¹² A. Caferoğlu, "Erkilet Çerçilerinin Argosu: Dilce," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul, 1952, IV, sayı 4, s. 331-344.

¹³ Muğla'ya ait bazı cümle ve tabirler Zekâi Eroğlu'nun *Muğla Tarihi* (İzmir, 1939, s. 166-68) adlı eserinde yayımlanmıştır.

¹⁴ Her iki dile ait küçük bir malzeme A. Caferoğlu tarafından yayımlanmıştır: "Pallacı, Tahtacı ve Çepni Dillerine Dair," *Türkiyat Mecmuası*, XI, İstanbul, 1954, s. 41-56.

Şimdiye kadar verilen izahattan da anlaşılacağı üzere, dilin dış tarihinin esas araştırma konusunu dilin coğrafi ve etnografik yayılımı, yabancı dillerin bahis mevzusu olan dil üzerindeki tesiri veyahut aksine olarak bu dilin yabancı diller üzerindeki etkisi, dilin aynı zamanda edebî bir mahiyet alıp almadığı, yoksa sadece canlı halk ağzına mı ait olduğu, o dili konuşanların hangi tabakaya mensup buldukları, edebî bir dilse geniş bir yayılım alanı bulup bulmadığı, zaman ve mekân itibarıyla dilin ne gibi durumda bulunduğu, diğer yabancı milletlerin bu dilde konuşup konuşmadığı ve buna benzer bir yığın dil gelişmesine ve tarihine ait sualler teşkil etmektedir.

Çünkü her bir dilin gerek iç ve gerek dış tarihleri, bir ilim objesi olmaları hasebiyle birbirleri üzerinde karşılıklı tesir yapmaktadırlar. Dış tarihin iç tarih üzerindeki tesiri daha fazlacadır. Nitekim yabancı dil tesiri, dilin edebî bir şekle konulması, o dili konuşan kitlenin mesleki, ülkenin coğrafi durumu ve benzerleri gibi dilin dış tarihine ait unsurlar, mutlak surette dilin iç bünyesindeki gelişme ve gerilemelerin başlıca ayarçısı sayılır.

Dilin iç tarihinin dış tarihi üzerindeki etkisi meselesine gelinece, bunu, biz burada daha fazla tafsilata girişmeden kısaca üç esas noktada toplayabiliriz.

1. Dilin ifade ve yaratıcı kabiliyeti nispetinde, vücuda getirilen edebiyatın gelişme veya gerileme derecesi ki, bu tesir nispeten azdır.

2. Dilin değişmesi keyfiyeti. Yani esas dilin, daha eski çağlardaki durumuna nispetle tanınmayacak derecede almış olduğu değişmiş yeni şeklinin çağının ve şartlarının meydana gelmesini tespit etmektir.

3. Lehçe veyahut şive, muayyen bir esas dilin kırıntıları mıdır, yoksa bunlar kendi başlarına birer müstakil dil midir?

Dilin iç ve dış tarihi hakkında şimdiye kadar verdiğimiz malumattan da anlaşılacağı veçhile, dilin dış tarihine ait araştırma malzemesi, bir dereceye kadar tarih ve edebiyat tarihi malzemesine yakınlık göstermektedir. Bundan dolayıdır ki, bir kavmin yayılımından, seviyesinden, edebiyatının gelişmesinden bahseden herhangi bir tarihçi veyahut edebiyat tarihçisi, mutlak surette dilin dış tarihine de temasa mecbur kalmaktadır. Aradaki bu malzeme uygunluğu, ehemmiyetle göz önünde tutularak, bu eserde, Türk tarihi ve edebiyatı konularına da kâfi derecede temas edilecektir. Aynı ihtiyaç dolayısıyla eserin esas gayesini Türk dilinin dış tarihi teşkil etmekle beraber, dilimizin gelişme devrelerini daha kesin olarak aydınlatılabilmek endişesiyle, iç dil tarihinin temel taşı rolünü oynayan gramer incelemeleri cihetine de gidilecektir.

TÜRK DİLİ TARİHİ ARAŞTIRMALARININ BAŞLICA GAYESİ

Bununla beraber Türk dili, kelimenin geniş manasıyla, dünyanın belki de en geniş coğrafi alanına yayılmış bulunan ve birbirlerinden uzak Türk boy ve uluslarının gerek edebî eserlerde gerekse halk kitlesinin mahsullerinde, folklorda ve nihayet itikatta, gelenek ve görenekte, her nevi menkulâtta [aktarılan bilgide] aksetmiş olan manevi hayatın bütün heyetini, mesela kafese koymak, tongal,¹⁵ nemer,¹⁶ kepçe gelin,¹⁷ sayacı¹⁸ ve emsali gibi deyimlerde yaşatmıştır. Bu görüş üze-

¹⁵ A. Caferoğlu, "Der Ursprung der Wörter tongal, Küräkän und Nämär im aserbeidschanischen Dialekt," *Festschrift Friedrich Giese* (Die Welt des Islams), Sonderdruck, Leipzig, s. 53-60.

¹⁶ A. Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 59-60.

¹⁷ A. Caferoğlu, "Anadolu ve Azerbaycan Folklorunda Şamanizm Bakiyesi," *Türklük mecmuası*, I, 2, 1939, s. 144-149.

¹⁸ A. Caferoğlu, "Azerbaycan ve Anadolu Folklorunda Saklanan İki Şaman Tanrısı," *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1958, I-IV, s. 65-75.

rine denilebilir ki, Türk dili tarihi kendi araştırma çevresine aldığı alanı başlıca üç tarzda araştırır.

1. Bilumum dil abideleri ve muayyen bir çevrede konuşulan bir Türk lehçe, şive ve ağız hususiyetleri üzerinde incelemeler yaptıktan sonra, onların karakteri ve seviyesi hakkında ilmî hükümler vermeye çalışır. Tabiidir ki, bu kabil araştırmalarda, bazen oldukça karışık şartlar içerisinde gelişmiş bulunan herhangi bir edebî şive veyahut lehçe, tetkik haricinde bırakılmaz.

2. Umumiyetle kaynaklarla Türk edebiyatının gelişmiş bulunduğu devir ve bu devirde vücuda getirilen edebî eserler üzerinde uzun uzadıya durmak ve bir nevi ihzari [hazırlık niteliğinde] araştırmalar yapmakla, bu eserleri doğuran sebep ve şeraiti, şayet yabancı bir dil tesiri varsa onu da önemle dikkati nazara alarak tetkik eder.

3. Bilhassa halk hayatını ve dolayısıyla dilini bütün temayülleriyle tasvir eden unsurları tespate çalışır.

Bu suretle, üç ana temel üzerine kurulmuş olan Türk dili tarihi, ister istemez birçok basit ve mürekkep unsurun ve maddenin karmasından vücuda gelmiştir. Umum heyetiyle bunlar, şüphe yoktur ki bir bütün teşkil etmektedir. Yüzyıllar boyunca bu bütünlüğün ufak parçaları üzerinde yapılagelmekte olan araştırmalar, bu parçaların arasında çok büyük bir iç yapı bağıllığının mevcut olduğunu meydana koymuştur. Nitekim, son devir araştırmaları Türk dilinin temelini kurmuş ve kendisine Türkoloji adıyla müstakil bir ilim şubesi temin eylemiştir.

Bu bilim şubesi, bugün dünya üniversitelerinde büyük bir ilgiyle Türk dilinin mazi-i mükemmeliyeti üzerinde durmakta, Türk kültür silsilesini aydınlatmaya gayret etmektedir. Türk dilinin şekil zenginliği ve türü, kelime kıvraklığı, dilin yapılaş sermayesini bütün inceliğiyle ortaya koymaya çalışmakta-

dır. Bilhassa Türk dilinin intikal devrelerindeki gramer şekli, araştırmaların en ciddi yönünü teşkil etmektedir. Türk dilinin gramer yapısındaki incelik ve ifade yapıcılığı, üslubu, bilhassa modern Türkoloji mektebinin özellikle araştırdığı bir saha halindedir. Mukayeseli Türk grameryse hâlâ başlangıç halini yitirmemiştir. Çünkü dil mükemmelliği konusu, mükemmel bir dil yapmayla bağlanmış bir durumdadır. Çözömlenmesi zamanın teminatı altındadır.

II.

TÜRK DİLİNİN DOĞUŞ VE TÜREME MESELESİ

JENEOLJİK TASNİFE GÖRE TÜRK DİLİNİN YERİ

Dünya diller kümesi içerisinde, dilcilerce yapılan jeneolojik [soybilimsel] tasnif üzerine, Türk dili ve halklarının şivele-ri Altay dilleri grubuna dahil edilmektedir. Bununla beraber, uzun araştırmalar sonucunda bu ad altında birleştirilen Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz dilleri, ilk önce Fin-Ugor dilleriyle bir aileden sayılmasına rağmen, sonraları daha geniş bir dil-ler ailesi grubu olan Ural-Altay manzumesi içerisinde tetki-ke layık görülmüştür.¹ Türk dili menşeyinin tayini meselesin-de hâlâ değerini kaybetmeyen bu Altay mektebi görüşünün, Türk dili için verimli bir tarihçesi de bulunduğundan, kısaca da olsa üzerinde durmamız gerekmektedir.

PHILIP VON STRAHLENBERG VE ESERİ

Tesadüf eseri olarak, hiçbir hazırlığı olmadan bu sahada çalışanların ilki İsveçli Philip von Strahlenberg olmuştur.² On

¹ Otto Donner, "Die ural-altaischen Sprachen," *FUF*, 1, Helsinki, s. 128-46.

² Strahlsund'da dünyaya gelen Strahlenberg (asıl adı Tabbert'tir) İsveç or-dusu subaylarından olup 1709 yılı Poltava Muharebesinde Ruslara esir olmuştur. Esaretini geçirmek üzere Rusya hükümeti tarafından Sibir-ya'ya sürülmüştür. Sibiry'a ait vücuda getirdiği bir haritayla Büyük Petro'nun dikkat nazarını çekmiş ve Sibiry'a'da araştırmalar yapmak üzere Almanya'dan getirilen Messerschmidt'e yardımcı olarak verilmiş-tir. On üç yıl gibi uzun bir zaman zarfında Sibiry'a'da dolaşan Strahlen-

üç yıla yakın bir zaman içerisinde Sibirya yerli kavimlerinin sosyal hayat ve dillerine dair vücuda getirdiği eserle, adeta Ural-Altay mektebinin kurucusu olmuştur. Strahlenberg bu eserinde Volga ve Sibirya sahasında yaşayan Türkleri Küçük ve Büyük Tataristan gibi adlar altında iki coğrafi gruba ayırmış ve üzerinde durduğu dillere de sadece "Tatar dilleri" adını vermekle iktifa eylemiştir [yetinmiştir]. Esere eklenen "Tabula polyglotta" cetvelinde Kalmuk, Tatar dillerine ait kelimelerle beraber Moğol ve Tunguz kelimelerine de yer verilmiştir. "Tabula" otuz iki "Tatar" (bu tabir Strahlenberg'indir) lehçe ve şivesinden bahsetmektedir. Burada her şiveye veya lehçeye ait sayı rakamlarıyla beraber Tanrı, gök, padişah ana ve benzeri gelişigüzel otuz beş kelimeye de yer verilmiştir.

"Tabula"da bahis mevzusu olan otuz iki dil, başlıca altı gruba ayrılmıştır. Tatar adı altında bahsedilen kavimlerse yine altı müstakil bölüme ayrılmıştır:

1. Fin-Ugor (müellifçe Uigur): Macar, Fin, Vogul, Çeremis, Permyak, Votyak, Ostyak.
2. Türk-Tatar: Tatar, Yakut, Çuvaş.
3. Samoyed.
4. Moğol-Mançu: Kalmuk, Mançu, Tanguht.
5. Tunguz: Tungus, Kamasin, Arin, Koryak, Kuril.

---

berg, memleketine döndükten sonra, 1730 yılında, Stockholm'de araştırmalarını bir kitap halinde neşreylemiştir. Eser o devir modasına uyararak, adeta içerisine aldığı bütün bahislerin bir fihristini ihtiva edercesine uzun bir ad taşımaktadır. Tanınmış başlığı *Das Nord utul östlicher Theil von Europa und Asia*'dır. Esere eklenen haritalar içerisinde bizi en çok ilgilendiren *Centium boreo-orientalium vulgo Tatarorum linguarum* başlığı altında olanıdır. Burada Strahlenberg başka başka dillere ait altmış kelimeyi birbiriyle mukayese etmekte olup o devir Türk şivelerinin karakteristik hususiyetlerini tebarüz ettirmeye [belirtmeye] çalışmıştır. Hele eserdeki resimlerin içerisinde, eski Türk Orhun yazıtlarına ait olanları çok büyük tarihî değerdedir (Daha fazla malumat için bkz. A. Caferoğlu, "Ural-Altay Dilleri Mektebi ve Türkoloji," *Türklük mecmuası*, İstanbul, 1939, II, sayı 7, s. 35-36).

6. Karadeniz'le Hazar Denizi arasındaki halklar.

Sibirya dillerini tanıtan bu noksan tasnif, şüphesiz, daha o zamanlarda bu sahada çalışanların dikkati nazarını çekmekten geri kalmamıştır.³ Ayrıca esere, müstakil olarak bir de Almanca izahlı Kalmuk-Moğol dillerine ait bir sözlük eklenmiştir.⁴

Strahlenberg'in eserinde bahis konusu olan asıl Türk boy ve halklarıysa Çuvaş, Tatar, Başkurt, Yakut, Türkmen, Karakalpak, Baraba ve Kan Türkleridir.

Strahlenberg'in Türk kültürüne hizmeti bu kadarla kalmamıştır. O, büyük bir ihtimalle Dr. Messerschmidt'le birlikte ele geçirdiği Ebûlgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime*'sini de ilim âlemine tanıtmayı başarmıştır. Bu Türk dili yadigarı ilk defa, büyük bir ihtimalle Tobolsk'da, XVIII. yüzyıl başlarında Rusçaya, bir rivayete göreyse Almancaya çevirilerek Avrupa'ya getirilmiştir.⁵

Strahlenberg'in vücuda getirdiği Ural-Altay dilleri teorisi ve yapısı iptidai [ilkel] olmakla beraber, XIX. yüzyılın başlarına kadar muteber sayılmıştır. Bu devirden sonraysa dilciler, filozof Leibniz'in 1713 yılında dil değişimi ve tekâmülü [gelişimi] hakkındaki tezi ile Türk-Tatar ve Fin-Ugor dilleri arasındaki yakınlığa dair nazariyesi açıklanınca, yeni kurulan mukayeseli dil araştırma prensiplerine uymuş ve Strahlenberg'in bahsettiği diller kümesini yeniden incelemeye koyulmuşlardır.

³ Daha o zamanlarda, *Suomalasien Sanalungen Coetus* adında bir sözlük vücuda getiren Yuslenius, Strahlenberg'e dayanarak Türklerin (eserde: Tatar) tıpkı Finler ve Macarlar gibi konuştuklarını kabul etmiştir (bkz. Tiander, "Matias Castrén osnovatel finnologii," *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetçeniya*, Mayıs 1904, s. 11).

⁴ "Vocabularium Calmucko-Mungalicum" (*Nord und östlicher Theil von Europa und Asia*, s. 137-156).

⁵ A. N. Kononov, *Rodoslovnaya Türkmen*, Moskova, 1958, s. 23.

Leibniz nazariyesine göre beşeriyetteki insanların akrabalık derecesi ve menşelerinin tayini ancak dil mukayesesiyle kabildir. Buna inanmış bir kişi sıfatıyla, filozof bu fikrini ısrarla devrin dilcilerine aşlamış, onları bu yola sevk etmiştir. Hatta Katerina'yı dil araştırmaları yoluna teşvik eden de o olmuştur. Ve bu sayede bir sözlük dahi vücuda getirilmiştir. Bu lügat filozofun yeni metodu üzerine tertiplenmiş ve Pallas'ın emeğiyle ortaya çıkmıştır. Yine de sözlük başarılı sayılamaz. Bu teoride araştırmaların esas noktasını ve ağırlığını, umumiyetle kavimlerin yekdiğerine karşı olan ilgi ve münasebetleri ile konuştukları diller arasındaki karabet [akrabalık] derecesinin tayini meselesi teşkil etmekteydi. Bu gayeye varmak için ilk hamlede, Ural-Altay dillerinin ilk gelişme merhalesini temsil edecek lügat malzemesinin toplanmasına başlanmış ve 1770 yılında J. Sajnovics adlı bir Macar bilgini tarafından yazılan Latince *Demonstratio idiome Hungarorum et Lapponum idem esse* adlı eserde, ilk olarak Lap dili ile Macar dili arasındaki karabet meydana konulmuştur. Onun ardından, Strahlenberg tarafından Fin-Ugor dilleri için ileri sürülen düzen, XVIII. yüzyıl Macar bilginlerinden Gyarmathi'nin eseriyle,⁶ aşağı yukarı tespit edilmiş bir hale getirilmiştir.⁷ Türk şivelerine ait malzemenin yokluğu dolayısıyla eserde, Türk diline temas edilmemiştir. Bununla birlikte eser konusuna, ustaca yanaşmış ve çağın dil araştırma metotlarına tamamıyla riayet eylemiş sayılır.⁸

⁶ Bu eser 1799 yılında Göttingen'de, *Affinitas linguae hangaricae cum linguis fennicae originis grammatice demonstrata* adıyla Latince olarak neşredilmiştir.

⁷ Fin-Ugor dilleri XIX. asrın 80 yıllarına doğru büyük bir önem kazanmaya başlamıştır. Tam bu tarihte Helsingfors'ta bir Fin-Ugor ilim kurumu teşekkül etmiş ve bu kurum tarafından bir "journal" ve bir "mémoire" yayımına başlanmıştır. İkisinde de bu sahaya ait birçok değerli etüt vardır.

⁸ V. Thomsen, *Geschichte der Sprachwissenschaft*, Halle, 1927, s. 44.

R. RASK VE TEORİSİ: İSKİT DİLLERİ GRUBU

Strahlenberg'den aşağı yukarı yüzyıl sonra, onun Tatar adı altında birleştirmeye çalıştığı Türk kavimleri şivelerine temas eden Danimarka dilcilerinden R. Rask olmuştur. Kendisinden önce, Strahlenberg tarafından ileri sürülen Ural-Altay dilleri arasındaki karabet [akrabalık] meselesini yeniden canlandırmış, Türkçeden başka, birbiriyle ilgili olmayan diğer bazı dilleri dahi, bir dil ailesi gibi telakki ederek [sayarak], hepsine toptan "İskit" dilleri grubu adını vermiştir. Buraya, vaktiyle Strahlenberg'in bir küme haline getirdiği dillerden başka: Grönland, Kuzey Afrika, Asya, Avrupa ve Kafkasya dilleri de ithal edilmiştir. Bu da kâfi gelmiyormuş gibi, ayrıca Rask, Hindu-Avrupalılardan önceki İspanya ve Gallia ahalisi dillerini de İskit grubuna eklemekte bir zarar görmemiştir. Böylece yeni iddia edilen İskit dilleri adlı aile grubuna, yalnız Tunguz, Moğol, Türk, Fin-Ugor dilleri değil, hatta Paleoaziatik (eski Asya) ve tamamıyla kaybolmuş kadim İspanya Yafetik dilleriyle bazı Avrupa halkları dilleri de ithal edilmiştir.⁹

Rask'a göre bu birbirine uzak ve zıt saha ahalisi dilleri arasındaki karabet, bilhassa dil yapısıyla kelime servetinde mevcut olmuştur. Rask'ı bu yanlış telakkiye [görüşe] sürükleyen esas nokta, karabeti iddia edilen dillerin bitişik (iltisâki) bünyeye malik olmalarından ileri gelmiştir. Bu fikrin W. von Humboldt tarafından da ileri sürülmüş olması, Tatar yahut İskit dilleri ailesi grubuna dahil muhtelif diller arasında aranmak istenen karabet meselesi üzerinde müessir olmaktan geri kalmamıştır.

⁹ N. N. Poppe, *İstoriya i sovremennoe pulojenie voprusa o vzaimnom rodovstve altayskih yazıkov*, Perviy vsesoyuzny Tyurkologičeskiy s'ezd, Bakü, 1926, s. 105; R. K. Rask, "Den skytiske Sprongæt," *Sammlede tilldels forenhen utrykte Afhandlingene*, I, Kopenhag, 1834, s. 7.

MAX MÜLLER'İN TURAN TEORİSİ

Bahis konusu dillerin bünyesindeki *agglutination* sistemiyle beraber bazı dillerde mevcut olan vokal ahengini de göz önünde tutan Max Müller, aynı nazar noktasına saplanmakla kalmamış, üstelik yukarıda bir aile grubu altında birleştirilen diller çevresini genişleterek, buraya ayrıca Siyam, Tibet, Güney Hint ve Malaya arşipelinin dillerini de sokmaktan çekinmemiştir. Mahiyet, karakter, bünye ve morfoloji bakımlarından birbirine tamamıyla zıt bu kadar diller camiasını içerisine alan bu yeni diller manzumesi, Max Müller'ce gayri muayyen [belirsiz] bir tabir olan "Turanî" diller grubu adıyla adlandırılmıştır.¹⁰

"Turan" deyiimi, zaman zaman siyasi milliyetçilik karşılığı olarak da kullanılmaktadır. Gerçekte "Turan" kelimesi, Feridun'un zamanında birleşik İran sahasının bölümü üzerine bir sahaya toponim [yer ismi] olarak verilmiştir. Bilindiği üzere Feridunî çağı taksimi üzerine İran İmparatorluğu Aigyu, Sayrima ve Tuir'ya adlı üç kardeş arasında paylaşılmıştır. Bu paylaşmada İran halkları şöyle kümelenmiştir:

I. Hakiki İranlılar: Orta Asya ve İran'ın yerleşik halkı.

II. Ural Denizinin kuzeybatısındaki Sayram, yani Savromat'taki göçer halklar.

III. Amuderya ve Ural Denizi doğusundaki Tuir'ya, yani Turanlılar (Sak ve Masagetler). Bunlar tamamıyla göçer Bozkır halkları olmuşlardır.¹¹

Bu suretle "Turan"ın ne siyasi hayatta ne de dil savaşında yeri olmuştur. Ancak, Max Müller'in bu ad altında birleştir-

¹⁰ Max Müller, bu diller arasındaki karabetin [akrabalığın] derecesini o kadar kesin olarak telakki etmiştir ki, Turanî diller ailesi tabiri yerine Turanî diller grubu adını kullanmayı tercih etmiştir.

¹¹ V. V. Grigorev, *Vostoçniy Turkestan* (Doğu Türkistan), (*Zemlevedenie*, K. Ritter), II. SPb., 1873, s. 15.

mek istediği dillerin geniş bir coğrafi sahaya yayılmaları dolayısıyla aralarındaki karabet [akrabalık] derecesinin, tabii olarak Hint-Avrupa ve Sami diller arasında olduğu kadar belirli olamayacağı fikrini de kesin kabul ettirmiştir. R. Rask ve Max Müller'in, birbirine zıt birçok dilin, sırf bazı müşterek noktalar üzerine bir çevrenin içerisine alınmasından doğan ve hiçbir esasa dayanmayan bu teorileri hiçbir kontrole tabi tutulmadan Lassen, Lepsius ve Galdwell gibi aynı devrin ileri gelen dilcileri tarafından da benimsenmiştir. Hatta Dravid dili mukayeseli gramerini yazan Galdwell, Sanskrit dilinden türeme Dravid dilinin özelliklerini İskit dilinin hususiyetleriyle müşterek saymıştır.¹²

Bununla beraber, bu teori aleyhtar bir cereyan doğurmuş da değildir. Devrin diğer ileri gelen dilcilerinden Pott ve Fr. Müller gibi bilginler, bu fikirlere karşı şiddetli cephe almış ve yalnız *agglutination* keyfiyetine [niteliğine] dayanarak birbirine bünyece zıt dillerin arasında muayyen bir karabetin [yakınlığın] aranmasının hatalı olduğunu ispata çalışmışlardır. Bahusus ki, Turan ve Turanizm¹³ gibi tabirler, ne bir milleti ne de bir ulusu ifade etmekten çok uzaktı. Eski Persliler, bu tabir altında yalnızca kendilerine tabi olmayan halkları kastetmişlerdir. Bu tabir gerçekte İranlı olmayan demek olup, Ari, Sami, Türk ve Moğol neslinden gelenler manasındadır.

Max Müller kendisi dahi bu tabiri o kadar yerinde kullanılmıyş bir mefhum olarak telakki etmemiş [saymamış] olacaktır ki, "political languages" diye adlandırdığı Hint-Avrupa dilleri

¹² O. Donner, "Die ural-altaischen Sprachen," *FUF*, I, s. 130.

¹³ Bu tabir epeyce zamandan beri yanlış olarak devam edelmektedir. Rus edebiyatında çoktan düzeltilmiştir. Bilhassa diller birliği için kullanılması çok yersizdir. Turan tabirinin menşei hakkında bkz. J. Marquart, *Erânşahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Abh. der König. Ges. der Wiss. zu Göttingen, Berlin, 1901, s. 155-157; V. V. Grigorev, *Vostochny Turkestan* (K. Ritter, *Zemveledenie*), II, St. Petersburg, 1873, s. 15.

araştırmalarında, “nomadical languages” adı verdiği Turan dilleri araştırmasına nispetle tamamıyla başka bir metot kullanmıştır. Bu iki tabirin ne gibi manalarda kullanıldığı bugün kâfi derecede açıktır. Birincisi daha fazla medeni, ikincisiyse iptidai [ilkel] bir dil olarak telakki edilmiştir. Max Müller’in bütün bu iddia ve faraziyeleri daha Fin-Ugor dilleri araştırmalarının doğmakta, Türk dili araştırmalarınınsa yavaş yavaş ilmî bir araştırma yoluna girdiği zamanlarda meydana atılmış ve sonraları yerini daha kuvvetli Ural-Altay dilleri araştırmasına terk eylemiştir.

JAPON DİLİ İLE URAL-ALTAY DİLLERİ

Ural-Altay dillerinin Kuzey Asya dillerine de teşmil edilişi [genişletilişi] vaktiyle aynı sahada çalışanların şiddetli itirazına mucip olmuştur. Başta Klaproth ve Siebold olmak üzere bazı dilciler, Japon dilinin de Ural-Altay dilleri manzumesi içerisinde yer almasına taraftar kesilmiştir. Aynı fikre daha sonraları W. Schott (1958), De Rosny ve Japon dilini daha iyi-ce bilen J. Hoffman (1857) saplanmıştır. Bunları bu fikre gö-tören başlıca görüş, Japon dilinin diğer Ural-Altay dilleri gibi “agglutinativ” olup kelime serveti bakımından da bazı benze-yişlere malik olmasıdır.

Japon dili ile Altay dilleri arasındaki karabet [yakınlık] meselesini en ileri gö-tören ve zamanımıza kadar bu fikri terviç ettiren [destekleyen] bilhassa H. Winkler olmuştur. Genç yaşından beri bu sahada çalışan bu bilgin, ilk araştırmalarında, eski Ural-Altay dilleri grubunun çerçevesini daha fazla geniş-leterek, Sümer ve Akat dillerini buraya sokmakla kalmamış, Japon dilini de bu gruptan saymıştır. Hatta bununla da iktifa etmeyerek [yetinmeyerek] Türk, Moğol, Tunguz, Samoyed, Fin ve Japon dillerine ait bir yığın kelime mukayesesine bile teşebbüs etmiştir. Ural-Altay dilleri grubunun sağlam bir esa-

sa dayandığı zamanda dahi, Japon dilinin bu gruptan sayılması meselesi ortadan kalkmamış; Boller,¹⁴ Winkler,¹⁵ Grunzel,¹⁶ Pröhle¹⁷ gibi dilciler tarafından da müdafaa edilmiştir. Zamanımıza kadar devam edegelen bu dava, ne kesin olarak ret ne de ispat edilmiş bir durumdadır. Hatta son zamanlarda J. Ramstedt bile eski Japonca ile eski Türkçe arasındaki karabeti [akrabalığı] iltizam etmekteydi.¹⁸

URAL-ALTAY DİLLERİ ARAŞTIRMALARI VE CASTRÉN

XIX. yüzyılın ikinci yarısına doğru Ural-Altay dilleri grubu çerçevesi genişletilmekte devam ediyordu. Daha 1857 yılından itibaren J. Oppert, keşfedilip okunan mihî hatlı [çivi yazısı] yazı dillerinin, eski Ön Asya Midyalılarının diline yakın olduğuna inanarak, bu yazıların dilce eski Turanî yahut İskit kavimlerinden birine ait sayılmasını iltizam etmiştir [gerek-

¹⁴ Boller, Boller, *Nachweis, dass das Japanische zum ural-altaischen Stamme gehört*, Viyana, 1875.

¹⁵ H. Winkler'in bu sahaya dair vücuda getirdiği eser çoktur. Bunların en önemlileri şunlardır: *Uralaltaische Völker und Sprachen*, Berlin, 1884; *Das Uralaltaische und seine gruppen*, Berlin, 1886; *Der uralaltaische sprachstamm: das finnische und das japanische*, Berlin, 1909; *Die altaische Völker-und Sprachwelt*, Berlin, 1921; "Tungusich und Finnisch-ugrisch," I ve II, *JSFOu*, XXX, 9 ve XXXIX, N 1; *Japaner und Altaier*, Berlin, 1894; "Die uralaltaischen Sprachen," *KSz.* I, s. 132-140 ve 195-205.

¹⁶ Grunzel, *Entwurf einer wergleichenden Grammatik der altaischen Sprachen*, Leipzig, 1895 (Bu eser hakkında bkz. W. Bang, *T'oung Pao* VI, 1895, No. 2). Bu eserde birçok Japon, Türk, Moğol, Tunguz kelimesi mukayese edilerek, bu diller arasındaki karabetin [akrabalığın] mevcudiyeti tayin edilmeye çalışılmıştır. Fakat eser, taşıdığı adın, ilk bakışta muhtevası hakkında verdiği büyük ümide mukabil, ilmi bir eser sayılmaktan uzaktır.

¹⁷ W. Pröhle, "Studien zur Vergleichung des japonischen mit der uralischen und altaischen Sprachen," *KSz.*, XVII, s. 147 vd.

¹⁸ Ramstedt, *Über die Geschichte des Japanischen*, Soumalainen Tiedeakatemia, Esitelmät ja pöytäkirjat, Helsinki, 1942, s. 108-113.

li bulmuştur]. Bu fikrin diğeri bir kuvvetli savunucusu olan Fr. Lenormant, kendinden önceki dilcilerin metoduna uyararak, gramer unsurları esasına göre ileri sürülen karabet teorisinden uzaklaşmış ve keyfi araştırmalara bolca yer verdikten sonra, bu dile ait birçok kelimeyi sırf telaffuzları üzerine Fin-Ugor ve Türk-Tatar dillerinden saymıştır. Dikkate şayanıdır ki, bu sahanın üstatlarından sayılan Eber-Schrader dahi, muayyen modifikasyonlara dayanarak, Akad dilinin de "agglutinativ" olup kelime serveti bakımından bu dilin Türk yahut Fin-Ugor dillerinden sayılabileceğine kanaat getirmiştir. Daha sonraları, aynı tez Fritz Hommel tarafından müdafaa edilmekle kalmamış, ayrıca bir de Sümer-Akad dillerindeki fonetik değışmelerinin Türkçeye benzemekte olduğı nazariyesi yeniden canlandırılmıştır. Bilhassa bu iki dildeki *pronomina* unsurlarının birbirine benzemesi, iddia edilen karabetin [akrabalığın] en kuvvetli temelini teşkil eylemiştir. Her iki dil arasındaki *sayı*, *proposition* ve *adverb* gibi unsurların, velev dış bakımdan göze çarpan benzeyişleri bilgin Hommel'e, davasının tutulması için çok elverişli olmuştur. Neticede Hommel, Sümer-Akad dillerinin, Ural-Altay diller manzumesinin bir dalı olan Türk-Tatar dilinin, en eski gelişmiş devresinden biri olduğı kanaatine sapanmış kalmıştır.

Mamafih, ileri sürülen bu dillerin karabet keyfiyeti [akrabalık niteliğı], yalnızca Sümer-Akad dillerine münhasır [özgü] kalmamış, birtakım Afrika dilleri için de varit [geçerli] görülmüştür. Birbirine zıt teorilerle ileri sürülen ve birleştirilmesi düşünölen birtakım dillerin arasındaki bariz ayrılıklar o kadar aykırıydı ki, suni yollarla hiçbir neticeye vardinilmeyeceğı tabiidir. Nitekim Castrén'in bu sahayla ilgilenmesi, zamanımız için garip sayılabilecek olan bu esassız teorilerin çökmesini temin [sağlamış] ve Türk dilinin menşei meselelerinin hallini de sağlam bir yola sevk etmiştir.

Gerçekten, asıl Ural-Altay dilleri mektebini doğru yola götüren ve bu alandaki araştırmalara çekidüzen veren, ünlü Fin bilginlerinden Castrén olmuştur. Bütün hayatını bu diller grubunun incelenmesine hasreden Castrén, birçok ilmi gezinin sonunda bu manzumeye giren bazı dilleri yerinde öğrenmiş ve incelemelerini, bilhassa kendi anadili olan Finceye vakfetmiştir. Birbiri ardınca yaptığı geziler esnasında, derleme yoluyla halk ağzına ait birçok malzeme elde etmiş¹⁹ ve ilk olarak anadilinin orijinal kaynakları üzerinde araştırmaya çalışmıştır. Bu suretle o çalışmalarında, kendinden önceki bilginlerin metotlarından tamamıyla ayrılmakla daha doğru bir yol tutmuş ve gelişigüzel Ural-Altay dilleri grubu içerisine alınan birçok dili, sıkı bir süzgeçten geçirerek ve bünyeye bu diller kategorisine girmesine ihtimal vermediği bazı dilleri atarak, konusunun yükünü nispeten hafifletmiştir. Ural-Altay mektebi bu andan itibaren de öz çehresini bulma yolunu tutmuştur.

Ural-Altay dilleri araştırmalarının gerçek bir üstadı olmasına rağmen Castrén, bu diller arasındaki karabete [akrabalık] kesin bir nazarla bakılamayacağını ileri sürmekten çekinmemiştir. Çünkü onun sezisine göre bu diller arasındaki akrabalık bağları, Hint-Avrupa dilleri arasındakiler kadar göze

¹⁹ Araştırmalarını bizzat canlı halk ağızları üzerine yapan Castrén'in en önemli ilmi gezilerini 1838'de Fin Laponya'sına, 1840'ta yaya olarak Korelya'ya, 1841-44'te Lopar ve Samoyed'lere, 1845-49'da Sayan ve Altay dağlarına yaptıkları teşkil etmektedir. Hayatını iptidai [ilkel] kavimlerin arasında geçirmekten zevklenen bu bilginin elde ettiği sonuçların çoğu, bilginler âleminin kolaylıkla faydalanması için, Almanca olarak yayımlanmıştır. Başlıcaları şunlardır: 1) *Reise-Erinnerungen aus den Jahren 1838-1841*; 2) *Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-49*, St. Petersburg, 1856; 3) *Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker, 1857*; 4) *Kleinere Schriften*, St. Petersburg, 1862 (ölümünden sonra neşredilmiştir). Castrén'in, bunların dışında başka eser ve araştırmaları da vardır. Anadilinin en çalışkan araştırmacısıydı. Dilciler onu Finnolojinin kurucusu olarak saymaktadır.

çarpacak mahiyette olmamıştır. O, günden güne derinleştirdiği araştırmaları sonunda nihayet, Ural-Altay dilleri grubunu başlıca beş dala ayırmayı en sağlam yol olarak tutmuş ve bu diller ailesine sadece Altay adını vermeyi tercih eylemiştir. Bu gruplar şunlardır:

1. Fin-Ugor
2. Samoyed
3. Türk-Tatar
4. Moğol
5. Tunguzca ve şiveleri.

Mamafih, bu dil dallarının arasında gerçek bir karabetin mevcut olduğuna inanmayan Castrén,²⁰ hiç olmazsa Fin, Samoyed ve Türk dilleri arasında muayyen bir benzerliğin müşahede edilmekte olduğunu ileri sürmekteydi. Anlaşıyor ki o, bu diller grubu ailesi arasındaki akrabalık derecesi meselesini daha fazla geleceğe terk etmeyi ve bilhassa Samoyed-Fin-Türk dilleri arasındaki kesin bir karabetin [akrabalığın] tespitini daha elverişli görmüştür.²¹ Castrén'in bu bakımdan vücuda getirdiği ilmî eserleri oldukça dikkate şayandır. O, bu eserlerinde Fin-Ugor dilleri grubunun sınırlarını çizmeye başlamış ve bunda muvaffak olmuştur.

Haddizatında Castrén'in Ural-Altay dilleri ailesini toptan araştıran biricik eseri doktora tezidir.²² Eserde güdülen esas gaye, bu dil ailesine giren ayrı ayrı dillerin zamir ekleri arasında muayyen bir karabetin [yakınlığın] mevcudiyetini ispat etmektir. Her ne kadar eserde bu iddia ispat edilmişse de, asıl Ural-Altay dilleri ailesi arasında mevcudiyeti iddia

²⁰ M. Castrén, *Kleinere Schriften*, St. Petersburg, 1882, s. 152.

²¹ E. N. Setälä, "Centenaire de la naissance de Mathias-Alexandre Castrén," *JSFOu*, XXX. No. 1, s. 24.

²² *De Affixis personalibus linguarum altaicarum*, Helsingforsiae, 1850.

edilen karabeti ortaya koymaya kâfi gelmemiştir. Zira bilgin Böhlingk'in de, haklı olarak tespit ettiği veçhile: Her dilde zamir eki, esasında müstakil bir kelime halinde olan zamirden türemedir ve ancak zamir eklerinin birbirine benzemesi, müstakil kelime halinde olan zamirlerin benzemelerinden ileri gelebilir, ki bu hususiyet Ural-Altay dilleri ailesine giren diller manzumesinde hiç de göze çarpmak bir durumda değildir. Aksine olarak bu karabet mevcut olsa bile bu iddia bir sürü dilin bir menşeden gelebileceğine hiç de kâfi bir delil teşkil edemez.²³

URAL-ALTAY DİLLERİ ARAŞTIRMALARI VE JESPERSEN

Geçici olarak şurada hatırlatmak isterdim ki, umumiyetle zamir ve tasrifteki şekilleri öteden beri dilciler için araştırılma cazibesini kaybetmiş değildir. Dilci-filozof O. Jespersen, bu konuyu ele alarak, zamir tasriflerindeki uygunsuzluğu, mesele Türkçemizde ben, bana; sen, sana zamirlerinde görüldüğü gibi, kadim dillerin arasındaki akrabalık bağlarında aramayı tavsiye etmektedir. Bahusus ki zamirler meselesi, birçok dilde aynı karakteri taşımasıyla açık bir benzerliğin doğmasına sebep olmuştur. Mesela Fince birinci ve ikinci şahıs zamirleri *minä, sinä* iken bizim eski Bulgar Türkçemizde *min, sin*; Mo-

²³ Castrén'in zamirler üzerindeki çalışmasına, bir zamanlar W. Bang da katılmıştır, fakat bu mevzuaya dair yazdığı eserinden sonraları kendisi dahi bahsetmez olmuştur. Steintal ise daha ileri giderek Castrén'in Ural-Altay dilleri ailesi içerisindeki karabet davasını müdafaa etmiştir; bir farkla ki, bahis mevzusu olan Ural-Altay dilleri ailesi onun nazarında tıpkı Sami-Mısır-Sanskrit dilleri manzumesi gibi müstakil bir dil grubu birliği mahiyetinde olmuştur (*Allgemeine Literatur-Zeitung*, Halle, 1849, II., s. 248). Yani Steintal'a göre asil diller arasındaki karabeti doğuran gramer birliğinden başka, ayrıca bir de aslı madde karabeti de lazımdır. Bu teori kendisine taraftar bulmadan sönmüştür.

ğolcada *minu*, *çinu* (<* *tinu*);²⁴ İsveççede *min*, *din* ve benzerlerinde olduğu gibi. Tabii bu kabil karşılaştırılmaların genişletilmesi daha müspet sonuçlar verebilir.²⁵

Aslında Finci olan Castrén'in Türk dili araştırmasına da hizmeti dokunmuştur. Gezileri esnasında Sibirya Türkleri içerisinde de yaşamış,²⁶ bilhassa Koybal ve Soyot Türk boylarının şiveleriyle yakından ilgilenmiştir. Türk diline ait olmak üzere Koybal ve Karagas şivelerine dair araştırması²⁷ hâlâ zamanımıza kadar değerini muhafaza etmektedir.

Böylece Ural-Altay dilleri ailesini ilk defa olarak beş muayyen dil grubuna ayıran Castrén, bu alandaki fantastik araştırmalara son vermiş ve Türk dilinin mensup olduğu dil manzumesini makul bir şekilde tespite muvaffak olmuştur.

SCHOTT'UN URAL-ALTAY DİLLERİNİ MUKAYESELİ ARAŞTIRMASI

Ural-Altay dillerinin hakiki mukayeseli araştırmasına, Castrén'in çizdiği yolda yürüyen Schott'la başlanmıştır. Çağdaş dilcilerin ve seleflerinin araştırma metodundan büsbütün ayrılan bu bilgin, Ural-Altay dilleri arasındaki bazı benzeşmeler üzerine olan davayı yürütmekten tamamıyla uzak kalmış ve bu dillerin bünyesine nüfuz etmeye çalışarak, başta *leksik* malzemenin ahengine ve morfolojik hususiyetlerine dayanarak, bu dil ailesi üyelerinin karakterini tespit edebil-

²⁴ W. Kotwicz, *Les pronoms dans les langues altaïques*, Krakow, 1933, s. 4.

²⁵ Bu husus için bkz. B. Munkacsi, *KSz.* XVIII.; O. Donner, *FUF.* I.; O. Böhtlingk, *Über die Sprache der Jakuten*, St. Petersburg, 1851.

²⁶ M. Castrén, *Nordische Reisen und Forschungen*, s. 305.

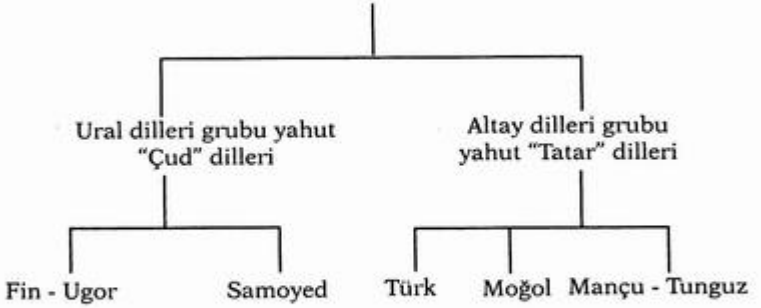
²⁷ *Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des minussinischen Kreises* adını taşıyan bu eser 1857'de St. Petersburg'da Anton Schiefner tarafından neşredilmiştir.

mişti. O, araştırdığı sahanın çerçevesini makul bir şekilde daraltarak, bahis mevzusu olan dil ailesini, başlıca iki ana gruba ayırmıştır: Birinci gruba dahil olan Fin-Ugor dillerine "Çud" dilleri, ikinci gruba dahil olan Türk, Moğol ve Tunguz dillerineyse devrinin modasına uyarak sadece "Tatar" dilleri grubu adını vermekle beraber; ayrıca bu iki dil grubu manzumesini aynı zamanda Altay yahut "Çud-Tatar" dilleri ailesi gibi müşterek bir adla adlandırmayı tercih etmiştir. Castrén gibi Schott da bu diller üzerindeki mukayeseli araştırmalarında, bu yolda çalışan ekser [çoğu] dilcilerin hilafına [tersine] olarak, diğer dillere müracaata lüzum görmemiştir. Schott'un bu alandaki en büyük hizmetini de asıl bu nokta teşkil etmektedir.

Tıpkı Castrén gibi Schott da, iki gruba ayrılan dillerin arasında göz önünde tutulabilecek umumi bir benzerlik göremiyordu. Bu iki bilginin birleştikleri nokta, gerçek bir yakınlık ve karabetin [akrabalığın] tamamıyla birbirinden ayrı olmak üzere, bir taraftan Fin-Ugor ve Samoyed, diğer taraftan da Türk, Moğol ve Tunguz dilleri grubu arasında bariz bir surette mevcut oluşu meselesidir. Bu suretle, gerek Castrén²⁸ gerek Schott'un devrinde, Ural-Altay dilleri ailesi öz çehresini bu-larak bugün dahi olduğu gibi iki gruba ayrılmıştır. Bunu bir şema halinde tespit etmek lazım gelirse aşağıdaki kroki elde edilmiş olur:

²⁸ M. Castrén, *Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-1849*, St. Petersburg, 1856, s. 91 ve 199.

URAL-ALTAY DİLLERİ AİLESİ

Krokideki beş dil zümresine giren diller şunlardır:

I. Fin-Ugor grubu: İki büyük dil dalına ayrılır.

A. Ugor dili. Buraya 1- Ostyak, 2- Vogul, 3- Macar dilleri girer.

B. Fin dalı. Bu dala 1- Asıl Fin = Suomi dili, 2- Est, 3- Liv (Kurland'ın kuzeyinde), 4- Karel (ki bu dört dil Baltık dil grubunu teşkil etmektedir), 5- Lap, 6- Votyak, 7- Züryen, 8- Çeremis, 9- Mordvin (Perm ve Volga grubunu vücuda getirir) dilleri dahildir.

II. Samoyed grubu. Kuzey Buz Denizinin Avrupa ve Asya sahillerinde yaşayan bu kavmin dili morfoloji ve söz benzerliği yönünden Fin-Ugor dil grubuna yaklaşmaktadır.

III. Türk dili grubu: 1- Yakut lehçesi; 2- Çuvaş lehçesi; 3- Güney Sibiry Türkleri: a) Karagas, b) Kamasin; 4- Abakan Türkleri: a) Kızıl, b) Kaç, c) Koybal, d) Sagay, e) Beltir; 5- Çulım Türkleri; 6- Kuzey Altay Türkleri: a) Kumandı yahut Kumandı kişi, b) Lebed, c) Tuba yahut Kara Orman Türkleri, ç) Şor; 7- Asıl Altay Türkleri: a) Altaylılar, b) Dvovedanlar, c) Teleüt, d) Altay Dağ Kalmukları; 8- Moğolistan'ın batısındaki Türkler: a) Uryanhay, b) Baraba; 9- İrtiş ve Tobol Türkleri:

a) Tara Türkleri, b) Tobol Türkleri, c) Tümen ve Tobolsk Türkleri; 10- Kara Kırgız; 11- Kazak Kırgız; 12- Doğu Türkistan Türkleri: a) Tarançı, b) Kaşgarlık, c) Hâmi Türkleri; 13- Batı Türkistan Türkleri: a) Özbek, b) Kurama, c) Karakalpak, ç) Türkmen; 14- Volga Türkleri: a) Başkırt, b) Kazan Türkleri, c) Mişer, ç) Tepter; 15- Kuzey Kafkasya Türkleri: a) Nogay, b) Kundur, c) Kumuk, ç) Karaçay, d) Balkar; 16- Batı Türkleri: a) Türkiye Türkleri, b) Azeriler; 17- Kırım Türkleri: a) Kırım Karaimleri; 18- Litvanya ve Lehistan Karaimleri; 19- Gagauz; 20- Balkan Türkleri; 21- Suriye ve Irak Türkleri.

IV. Moğol grubu: 1- Buryat, 2- Kalmuk, 3- Oyrat, 4- Halha vesaire. Buraya tarihleri ve gelişmeleriyle ayrı bir Moğol dili grubu teşkil eden Moğol (Afganistan'da), Dagur (Mançurya'da) ve Mongorlar (Tibet-Çin) girer.

V. Tunguz dalı: 1- Mançu, 2- Lamut, 3- Tunguz şiveleri girer.

Türk dili grubuna giren Türkçeler, her ne kadar Avrupa Türkologları tarafından adeta müstakil birer dil olarak telakki edilmekteyse de, gerçekte birer şiveden başka bir şey değildir. Yalnızca, geniş ve zengin morfolojik ve sözlük hususlarıyla Yakutça ve Çuvaşça, umum Türkçeye karşı bariz ayrılıklar gösterdiklerinden, biz de burada bunlara "lehçe" adı verilmesinin lüzumunu hissettik. Oysa diğerleri, hiçbir zaman müstakil bir sarfa veya ayrı telakki edilebilir bir kelime servetine malik olmayıp Türkçemizden anlaşılmayacak kadar ayrılmışlardır.

Z = R VE Ş = L TEORİSİ

Ural-Altay dilleri ailesi araştırmalarına yeni bir hız veren Schott'u yalnız Ural-Altaycı olarak telakki etmek [saymak] haksızlık olur. O eserlerinin birçoğunda bizzat Altaycı olarak tanınmış ve bütün dikkatini Türk-Moğol-Tunguz dilleri ara-

sındaki yakınlık ve karabet [akrabalık] münasebetleri üzerinde toplamaya çalışmıştır. Bundan dolayı da Schott, en önemli araştırmalarından biri olan "Tatar Dilleri Üzerinde Tecrübe"²⁹ adlı eserinde, ancak zaruret icabı bazen Fin-Ugor dilleri mukayesesine başvurmaya mecbur olmuştur. Gayesi sırf Tatar adı verdiği diller grubu arasındaki akrabalık derecesini belirtmekti. Bunun için de, o bu dillere ait karakteristik hususiyetleri dikkati nazara almakla yetinmemiş, kelime ve kökler arasındaki benzerlikleri ve münasebetleri, hatta eklerdeki fonetik gelişmeleri sıkı bir müşahede altına almıştır.³⁰ Neticede elde ettiği en müspet sonuç, Altay dilleri grubu için karakteristik fonetik kurallardan biri ve belki de en önemlisi olan:

Türkçe z = Moğolca r

Türkçe ř = Moğolca l

tekabül etmesi [karşıladığı] meselesidir. Uzun zaman durumu ve mahiyeti bir türlü anlaşılabilen Çuvaşçanın, hakiki Türk lehçelerinden biri olup, Altay dilleri grubu içerisinde yer alması gerektiğini de ilk meydana koyan yine Schott olmuştur.³¹ Bu suretle, mukayeseli Altay dilleri araştırmaları meselesi, ancak Schott'la başlamış ve müstakil bir mektep olarak bu zamanda kurulmuştur.

²⁹ *Versuch über tatarischen Sprachen*, Berlin, 1836.

³⁰ *Über das altaische oder finnisch-tatarische Sprachengeschlecht*, Berlin 1849; *Das Zahlwort in der tschudischen Sprachengruppe, wie auch in türkischen, tungusischen und mongolischen*, Berlin, 1853; *Altaische Studien oder Untersuchungen auf dem Gebiete der Altai-Sprachen*, 1-7, Berlin, 1860-1872 gibi diğer eserlerde de Schott, aynı mevzular üzerinde değerli neticeler elde etmiştir. Böhtlingk'in o kadar da yerinde olmayan haşın tenkitlerine rağmen (*Über die Sprache der Jakuten*, St. Petersburg, 1851, s. XXX-XXXIV), Schott'un eserleri hâlâ tarihi değerini muhafaza etmektedir.

³¹ Bu önemli noktayı tebarüz ettiren [belirten] *De lingua Tschuvaschorum* (Berolini) adlı eseridir.

TUNGUZCA MESELESİ

Ural-Altay dilleri ailesinin iki ayrı dil grubuna ayrılmasına karşı gelen bazı dilcilere rağmen, artık bu zamanlarda Türk-Moğol-Tunguz dilleri arasındaki münasebetlerin daha etraflıca araştırılmasına başlanmış, hatta dilbilgisi sahasında mukayeseli Altay dilleri araştırmalarına müstakil bir yer dahi ayrılmıştır. H. Winkler, Altay dilleri manzumesine karşı gelerek, Tunguzcanın³² daha fazla Fin-Ugor ve Samoyed dillerine yakın olduğunu ileri sürerek, Mançu³³ dilini bu diller ile Japonca arasında bir köprü mahiyetinde görmekteydi. Lakin ileri sürülen bu fikir, geniş bir taraftar muhiti yaratmamış ve Tunguzca eskisi gibi Moğol ve Türk dilleri grubundan sayılmıştır.

Umumiyetle Tunguz dili Altaycılarca asla unutulmuş değildir. Hakkında epeyce araştırmalar yapılmasına rağmen, araştırmacıları tarafından Moğol-Türk dilleri arasındaki akrabalığı tasvip edildiği halde, Tunguz dilinin gerçek durumu hakkında bir türlü kesin karara varılamamıştır. Hatta yeni yeni görüşlerin ve nazariyelerin doğuşuna sebebiyet verilmiştir. Bununla beraber, bu görüşler arasında o kadar da göze çarpacak aykırılıklar mevcut değildi. Daha fazla üstünkörü araştırmalar sonunda elde edilen ufak tefek malumat üzerine, Tunguzcanın Altay dilleri grubuna karşı olan durumu hakkında fikirler ileri sürülmekteydi. Buna mukabil bünyece Tunguzcayı Altay

³² Tunguzca için bkz. W. Kotwicz, "Travaux de W. Radloff relatifs à la langue Mandchoue," *RO*, XIV, 1938, s. 103-112 ve "Les éléments turcs dans la langue mandchoue," *RO*, XIV, 1938, s. 91 vd.

³³ Daha XVII. yüzyılın sonlarına doğru Cizvit Verbies'in dikkati nazarını çekmiştir. Onun bu sahaya dair vücuda getirdiği *Elementa linguae tataricae* adlı eseri (1696) daha sonraları yapılan araştırmalara kaynak rolü oynamıştır. Mançu diline ait yazılan araştırmalar bilhassa XIX. yüzyıla aittir. Bunların arasında İvan Zaharov'un 1875 yılında St. Petersburg'da neşrettiği *Polnyy man'çjursko-russkiy slovar* (Tam Mançu-Rus Sözlüğü) oldukça dikkate layıktır.

dilleri grubundan ayıran bariz farklar da yok değildi. Bütün bunları göz önünde tutan Schmidt, Ramstedt ve Pelliot gibi bilginler, nihayet Tunguzcanın Altay dillerinden sayılması lazım geleceğini meydana koymuşlardır.

Sentaks bakımından da Ural-Altay dilleri arasındaki akrabalık davası oldukça uzun bir tarihe maliktir. Daha 1838 yılında F. Wiedemann adlı Estonyalı bir bilgin, her iki dil grubundaki müşterek karakteristik unsurlar üzerine, sentaksça aralarında bir karabetin [akrabalık] mevcut olduğunu ileri sürmüştür. Hint-Avrupa dillerine nispetle ayrılık gösteren bu hususiyetler on dört madde etrafında toplanmıştır.³⁴ Mesela tasriflerin sufiksali oluşu; fiil şekillerinin çeşitliliği ve çokluğu; cinsiyet tefrik eden edatlar vs. Winkler'e göre ise Ural-Altay dilleri sentaks bakımından iki ana esasta birleşmektedir.³⁵ Sentaks sahasındaki benzeşme hakkında umumiyetle birçok söz ve fikir ileri sürülmüştür. Bunların arasında bilhassa Ö. Beke³⁶ ile D. Fuchs'un³⁷ eserleri dikkate değer mahiyettedir.

Türk sarfının zenginliği ve derinliği üzerinde hassasiyetle duran Max Müller olmuştur. Bu bilgine göre Türk sarfı şekilce hayret verici bir güzelliğe maliktir. Bilhassa fiil, isim vesaire gibi dil unsurları değişmelerindeki uyarlılık ve düzenlik, nihayet bütün Türk dili teşkilatında ve bünyesinde beliren açıklık ve sadelik, insan zihninin, ruhunun dil yapısında ne kadar yükseğe çıkabileceğini göstermektedir.

Morfoloji yönünden de, aynı dil grupları arasındaki karabet [akrabalık] üzerinde durulmuştur. Bilhassa M. Castrén'in

³⁴ F. Wiedemann, *Über die früheren Sitze der Tschudischen Völker und ihre Sprachverwandtschaft mit den Völkern Mittelasiens.*

³⁵ M. Räsänen, *Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki, 1949, s. 12.

³⁶ "Türkische Einflüsse in der Syntax des finnisch-ugrischen Sprachen," *KSz.* XV, 1-77.

³⁷ "Übereinstimmungen in der Syntax der finnisch-ugrischen und türkischen Sprachen," *FUF*, XXIV, s. 292-322 vs.

Ural-Altay dilleri şahıs zamirleri üzerindeki doktora tezi bu noktayı aydınlatacak bir değer taşımaktadır. Fakat çok nazik bir konu olan bu mesele, şimdilik aydınlatılmış sayılamayacağından, meskut geçilmesinin [söylenmemiş sayılmasının] daha uygun düşeceği kanaatindeyim.

FİN-UGOR DİLLERİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

Nihayet, XIX. yüzyılda Fin-Ugor dilleri sahasında müspet usullere dayanan ciddi incelemelerin yapılması, ister istemez Altay dilleri araştırmalarını daha yeni bir yola götürmeye yardım etmiştir. Artık kelimenin geniş manasıyla, tam bir Fin-Ugor dil ailesinin mevcudiyeti, kesin olarak anlaşıldığı gibi³⁸ buna paralel olarak bir de Altay dilleri ailesinin müstakil bir manzumesi olduğu gerçekleşmiştir. Bununla beraber bu iki dil ailesi arasındaki karabet davası bugüne kadar kesin bir sonuca vardiirilmamıştır.

GERÇEK ALTAY DİLLERİ AİLESİNİN ARAŞTIRILMASI

Altay dilleri ailesi araştırmaları da, uzun bir inceleme devresine rağmen, hâlâ sona ermemiştir. Bununla beraber, Fin-Ugor dillerindeki bazı iç-yapı özellikleri, Altay grubundaki dil ve gramer hususiyetlerini, kesin olarak andırmaktadır.³⁹

Bahusus ki ilmî araştırma bakımından Altay dilleri manzumesi Fin-Ugor dilleri manzumesine nispetle oldukça gerideydi. Çünkü Altay dilleri manzumesi içerisine giren dillerden

³⁸ Fin-Ugor dillerinin mukayeseli araştırmasını ileri götüren Budenz, Ahlqvist, Donner, Szinyei ve diğerleri olmuşlardır. Bunların vücuda getirdikleri araştırmaların sonunda birçok noktada "Fin-Ugor" dil araştırması, metot ve işleme bakımından dünyanın en iyi işlenmiş dil manzumesinden sayılan "Hint-Avrupa" dilleri derecesine erişebilmiştir.

³⁹ B. Collinder, *Survey of the Uralic Languages*, 1957; - *Comparative Grammar of the Uralic Languages*, 1960.

ancak Türkçe, bir dereceye kadar tetkik edilebiliyordu; Moğol ve Tunguz dilleriyse daha bu zamanlarda, adeta tetkik edilmemiş bir durumda bulunmaktaydılar. Bu yüzden tabiidir ki, Altay dilleri arasındaki karşılıklı münasebetin araştırılmasına ve muayyen fonetik kanunlarının tespitine imkân bulunmaktaydı; işi daha ciddi olarak ele almak lazım geliyordu.

Bahusus ki Altay dilleri araştırmasının temelini Türk-Moğol dillerinin arasındaki münasebet üzerinde yapılacak mukayeseli tetkikler teşkil etmekteydi. Bu gayeye varabilmek içinse ilk önce Altay dilleri ailesine dahil olan Türk, Moğol ve Tunguz dillerini ayrı ayrı araştırmak ve ancak bu alanda elde edilebilecek malzemeler ve etütler sayesinde bütün Altay dillerine şamil kanunlar çıkarmak kabil olacaktı. Halbuki Altay dilleri müstakil bir mektep halini aldıktan sonra dahi, eski yanlış metot kökünden silinip kaldırılmamış, ilk Altaycılarda görülen metot ve araştırma tarzı aynı şekilde bir zaman daha devam edegelmiştir.

Asıl gerçek Altay dilleri ailesi araştırmalarına, bu sahaya giren halk ağzından toplanan malzemeyle başlanmıştır. Türk dili için vaktiyle Böhtlingk'in vücuda getirdiği Yakut dili grameri⁴⁰ ile Radloff'un muhtelif Türk kabilelerinin ağzından topladığı malzeme (Proben) çok elverişli bir araştırma kaynağı teşkil ettiği halde, Moğol dili ve bilhassa Tunguzca bu bakımdan çok geride kalmış bir durumdaydılar.

⁴⁰ Böhtlingk'i Yakut lehçesi arattırmasına sevkeden Middendorf olmuştur. 1845 yılında Sibirya'dan Yakut lehçesine ait bir yığın malzemeyle dönen bu zat, elindeki halk ağzından derlenen değerli malzemenin işlenmesini Böhtlingk'ten dilemiş, o da bu lehçeye ait ve bugün bile çok mükemmel sayılan bir gramer vücuda getirmiştir. 1851 yılında St. Petersburg'da *Über die Sprache der Jakuten* adı altında neşredilen bu gramer aynı zamanda Türk dili mukayesesinin temelini atan ilk eserlerden biridir (Böhtlingk hakkında bkz. Oldenburg, *JMNP*, Mayıs 1904 nüshası, s. 47 ve Böhtlingk *Druckschrift*'i, *Mél. Asiatique*, X 1892, s. 247-656).

MOĞOLCANIN ALTAY DİLLERİ İÇİNDEKİ ÖNEMİ VE DURUMU

Bugünkü Moğol dünyası birkaç şive ve birçok ağızdan ibaret olup umumi bir konuşma diline malik değildir. Olsa olsa birçok Moğol kabilesi arasında yayılmış olup, bugünkü canlı Moğol şivelerinden ve ağızlarından bariz bir surette ayrılan Moğol yazı dili, müşterek bir dil olarak kabul edilebilir.⁴¹ Çok eski çağlarda kurulmuş olan bu dil, kadim edebî dille arkaize edilmekle beraber, zamanla canlı Moğol şivelerine de bir dereceye kadar yaklaşmıştır. Geçirdiği birçok değişim merhalesi, bu arkaik dili, eski Moğol canlı şivelerinden fazla, en eski Moğol dilinin bir örneği mahiyetine koymuştur.

Moğolların tarih sahnesine çıkışları, eski bir tarihî varlığa malik olmalarına rağmen XII. yüzyıla rastlar. XIII. yüzyıl başlangıcına doğruysa Moğol dünyasında birleşme vücuda gelmiştir. Bu devirde dahi umumi bir Moğol dili mevcut olmadığı için birbirinden ayrılan muhtelif şiveler ve ağızlar da konuşulmuştur, ki bugünkü Moğol şivelerinden bazıları bu eski devir Moğol şivelerinin birer bakiyesi [kalıntısı] olarak sayılmaktadır. Moğol birliğine giren kabileler arasında diğerlerine nispetle kültürce daha yüksek olan Keraitler ile Nayanlar müşterek Moğol yazı dilinin muhtemel kurucularından sayılmaktadır. Uygur Türkleri ile Karahıtay gibi Asya'nın en kültürlü milletleriyle temasta bulunan bu iki kabile, şüphesiz ki Moğolların kültür hayatlarında müessir olmaktan geri kalamazdı. Cengiz Han zamanında Moğollarca kabul edilen Uygur hurufatı [harfler] sistemi, bu iddianın en canlı misalidir. Şöyle ki, Cengiz Han bu hurufat sistemini Uygurlar delaletiyle kabul etmekle, ayrıca bir de bu hurufat sistemince

⁴¹ B. Vladimirtsov, *Sravnitel'naya grammatika mongol'skogo pismennogo yazıka i halhaskogo nareçiya*, Leningrad, 1929, s. 19.

muayyen bir kalıp haline getirilen ve devlet hayatı için pek önemi olan hazır bir yazı dili de elde etmiştir. Vladimirtsov'a göre bu edebî dil, kadim Moğol dilinin tekâmülünü [gelişimini] gösteren herhangi bir kadim Moğol lehçesinden doğmuştur; eski ve bugünkü canlı Moğol şive ve ağızları da bundan türemiştir.⁴² Zamanla, canlı halk şive ve ağızları tesiri altında kalan bu edebî Moğol dili, şüphe yoktur ki muhtelif devreler geçirmiş, bazen kendisi müteessir olmuş, bazen de canlı şiveler üzerinde müessir olarak aynı zamanda şifahi yeni canlı edebî dilin türemesine yardımcı dokunmuştur.

Tedricî tekâmül [yavaş yavaş olgunlaşma] devreleri geçiren Moğol dili, XVIII. yüzyılda klasik bir dil şeklini aldıktan sonra, ilim âlemince araştırılmaya başlanmış ve hakkında bazı gramerler, sözlükler vücuda getirilmiştir. Fakat Moğol edebî dilinin muayyen bir şekil alması, "Altay" dilleri ailesinin birbirlerine karşı olan ilgisini belirtmeye o kadar elverişli değildi. Bu işte asıl müracaat edilip önemle göz önünde tutulması lazım geleniyse canlı Moğol halk diliydi. Bu noktayı en çok ileri süren ve bu yolda unutulmaz hizmetlerde bulunan Ramstedt'dir. "Altay" dilleri üzerindeki çalışmalarına başlarken o, ilk olarak canlı Moğol şive ve ağızlarını incelemeye koyulmuş,⁴³ kısa bir zaman sonra kendisini Jamtsarano,⁴⁴ Rudnev, Vladimirtsov

⁴² B. Vladimirtsov. *Sravnitel'naya grammatika...*, s. 49.

⁴³ 1899 yılında "Fin-Ugor" cemiyetinin yardımıyla Moğolistan'a kadar seyahat etmiş ve canlı Moğol ağızlarına ait malzeme toplamakla başarılar göstermiştir. Fakat topladığı bu malzeme seyahati esnasında çalınmıştır. Diğer gezileri esnasında aynı sahaya ait topladığı malzemenin mühim kısmıysa şimdiye kadar neşredilmemiştir. Ramstedt tarafından toplanan Moğol destanları, Ts. J. Jamtsarano ile Rudnev'in kontrolü altında çıkarılan "Obraztsy mongo'lskoy narodnoy literatury" serisinin *Halhaskoe nareçie* adlı bölümünde (Fakültet Vostoç ya zıkov serisinde No. 25), Petrograd, 1908 yılında neşredilmiştir.

⁴⁴ Aslı itibarıyla Buryat olan Tsıben Jamtsarano tarafından, bilhassa kendisinin mensup olduğu Buryat kabilesi ağızına ait toplanan malzeme pek

gibi Mongolistler takip etmiştir. Ramstedt'in bu sahadaki çalışmaları, XX. yüzyıl başlangıcından itibaren, bu dile ait birçok yeni monografinin meydana gelmesini temin etmiştir.

Hakiki Moğol dili mektebi araştırmalarını kuran Ramstedt'in bu sahaya yeni bir renk veren birçok önemli incelemesi vardır. Bunlar devrin en mükemmel dil araştırmaları metodu üzerine kaleme alınmış olup "Altay" dillerine dair araştırmalar için bugün dahi hakiki temel taşı vazifesini görmektedir.

TÜRK ŞİVELERİ VE LEHÇELERİ ÜZERİNE İLK ARAŞTIRMALARIN DEĞERİ

Mamafih şunu da söylemek lazımdır ki, Ramstedt bu alandaki başarılarını bir dereceye kadar Türk dili araştırmalarının gelişmesine borçludur. Orhun yazıtlarının okunuşu, Turfan'da Uygur şivesine ait birçok malzemenin elde edilmesi ve Türk diline ait olmak üzere Radloff, V. Thomsen, von Le Coq, F. W. K. Müller, Bang, P. Pelliot vb bilginlerin çalışmaları, Moğol-Türk dilleri mukayesesi için oldukça elverişli bir zemin hazırlamıştı. Hele Vilhelm Grönbech⁴⁵ ile W. Radloff'un⁴⁶ Türk dili fonetiğine ait vücuda getirdikleri eserler, Ramstedt'in çalışmalarında önemli kaynak vazifesini görmüştür.

---

büyük bir değerdedir. Bunun ancak ufak bir kısmı "Образцы народной словесности монгольских племен" serisinin birinci cildinde "Произведения народной словесности Бурят" adı altında 1918'de Petrograd'da neşredilmiş, diğer malzemelerse daha neşredilmemiştir.

- ⁴⁵ Türk dili fonetiğine ait ilk yazılan eserlerden biri sayılan Vilhelm Grönbech'in *Forstudier til tyrkisk lydhistorie* adlı eseri, 1902'de Kopenhag'da basılmıştır. Daha sonraları müellif bu eserindeki fikirlerini hulasaten *Keleti Szemle*'de (IV, s. 114- 125, 229-240, 384 vd) yayınlamıştır. 1903 yılındaysa Holger Pedersen, "Türkische Lautgesetze" (*ZDMG*, LVII, s. 535-561) adlı makalesinde, Vilhelm Grönbech'in yukarıdaki eserini incelemiş ve tenkit süzgecinden geçirmiştir.
- ⁴⁶ Radloff'un yalnızca kuzey Türk halklarının fonetiğine ait olan *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (Leipzig, 1882) adlı eseri bugün artık eskimiştir.

Daha ilk araştırmalarından itibaren bu bilgin, Türk ve Moğol dillerine ait, kendisince önemli sayılan fonetik hususiyetlerin tayininde başarı göstermiştir. Bu kabilden olarak "z" ve "ş" sesleri bakımından Moğolcanın Türkçeye karşı olan münasebetinde, Çuvaşçadan hiç de farkı olmadığını kesin olarak meydana koymuştur. Yani Türkçemizdeki "z" ve "ş" sesleri, Çuvaş lehçesinde kendisini muhafaza edemeyerek, yerini Moğolcada olduğu gibi "r" ve "l" seslerine terk etmiştir.⁴⁷ Türk ve Moğol dilleri münasebetlerini tavsif eden [niteleyen] bu önemli meselenin, vaktiyle W. Schott tarafından da ortaya atılmasına rağmen, gerçek izahı ancak Ramstedt tarafından yapılmıştır. Başlangıçta bu durumu aydınlatmaya çalışan bu bilgin, Moğolca ve Çuvaşçada müşterek olan "r" ve "l" seslerinin, Türkçemizde kendi varlığını muhafaza edegelen kadim "z" ve "ş" seslerinden doğmuş olduğu kanaatine varmış;⁴⁸ fakat daha sonraları bunun tamamıyla aksine olduğu fikrinde karar kılmıştır. Onun fikrine göre, Türkçemizdeki "z" ve "ş" sesleri eskiden mevcut olmayıp, ancak Moğolca ve Çuvaşçada kendisini eskiden beri muhafaza eden "r" ve "l"den türemiştir.⁴⁹ Zamanımıza kadar en uygun sayılmış olan bu teori, vaktiyle uzun münakaşalara yol açmaktan geri kalmamıştır.⁵⁰

⁴⁷ Gustaf John Ramstedt, *Über die Konjugation des Kjalcha-Mongolischen*, Helsingfors, 1903, s. 97.

⁴⁸ G. J. Ramstedt, "Über die Zahlwörter der altaischen Sprachen," *JSFOu*, XXIV. No. 1, s. 18.

⁴⁹ G. J. Ramstedt, "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen," *JSFOu*, XXXVIII, No. 1, 29.

⁵⁰ Bu kabilden olarak E. N. Setälä, Çuvaşçadaki / sesinin, herhangi bir / sesinden türeme olduğu fikrini ileri sürdüğü gibi ("Zur finnisch-ugrischen lautlehre," *FUF*, II. s. 273) Z. Gombocz da vurguların yer değişmesi sonucunda Çuvaşçada / sesini alan bu mesele için Türkçemizin ş'sini, esas olarak telakki etmektedir ("Zur Lautschichte der altaischen Sprachen," *KSz*, XIII, s. 21).

Fakat sonunda Ramstedt'in fikri üstünlük kazanmış ve Poppe tarafından da takviye edilmiştir.⁵¹

Türkçe *r* ~ Çuvaşça *z* kuralı nispeten muntazamdır. Mesela:

Türkçe	buz	=	Çuvaşça	pär
Türkçe	her	=	Çuvaşça	kız ~ hıs
Türkçe	kazan	=	Çuvaşça	huran
Türkçe	öküz	=	Çuvaşça	vakar
Türkçe	omuz	=	Çuvaşça	amar
Türkçe	bızau	=	Çuvaşça	paru
Türkçe	semiz	=	Çuvaşça	samar
Türkçe	çır	=	Çuvaşça	yaz
Türkçe	kaz	=	Çuvaşça	hur

vesaire gibi.

ROTASİZM VE LAMBDAİZM

Türkçe kelimenin ortasında ve sonundaki "z" ve "ş" yerine, Moğolcadaki "r" ve "l" seslerinin karşılık olduğu iddiası üzerine, Altay dilleri grubuyla uğraşanlar tarafından, iki dilden de geniş örnekler alınmak suretiyle "rotasizm" ve "lambdaizm"⁵² hakkında uzun incelemeler ve araştırmalar yapılmıştır.⁵³ Bunlar başlıca aşağıdaki iki ses değişmesine dayanmaktadır:

1. Umum Türkçe -z-, -z = Çuvaşça -r-, -r = Moğolca -r-, -r
2. Umum Türkçe -ş-, -ş = Çuvaşça -l-, -l = Moğolca -l-, -l

⁵¹ N. Poppe, "Die hschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türkischen," *KCSA*, II, 1916, s. 79.

⁵² Bu iki ıstılahı [terimi] Türkçeye çevirmek lazım gelirse "r-leşme" ve "l-leşme" demek uygun olur.

⁵³ J. Németh bu ses değişmesinin, Türk-Moğol dillerinin bir arada geliştikleri ikinci devrede meydana geldiği kanaatindedir ("Über den Ursprung des Wortes Schaman und einige Bemerkungen zur türkisch mongolischen Lautgeschichte," *KSz.*, XIV, s. 77).

Bunlardan birinci maddede bahis mevzusu olan -z-, -z sesinin -r-, -r ile değişmesi keyfiyeti [niteliği], vaktiyle Radloff'ça da ileri sürüldüğü gibi⁵⁴ umum Türk şivelerinde hiçbir gelişme göstermeden ancak bazı misallerde kendisini muhafaza ettiği halde, aksine olarak Çuvaş lehçesinde, çok eski çağlardan beri muntazam bir surette devam edegelmiştir.

İkinci -ş-, -ş sesinin -l-, -l ile değişmesine gelince, Türk şiveleri için bu hiçbir vakit varit [geçerli] olmayıp, yalnız Çuvaşçada mevcut olmuştur.⁵⁵ Türk-Moğol dilleri karabeti [akrabalığı] için önemi olan bu ses değişmesinin Çuvaş lehçesinde özlü bir gelişme göstermesi, bu yoldaki araştırmalarda Çuvaşçanın çok büyük önemi olabileceğini meydana koymuştur.

Gerek Ramstedt gerek onun ileri sürdüğü bu fikri genişçe inceleyen Gombocz, hep bu noktadan yürümüş ve ilk önce Türkçe ile Çuvaş lehçesi arasında bir karşılaştırma yaptıktan sonra elde edilen sonuçları Moğolcayla karşılaştırmaya çalışmıştır. "Rotasizm" ve "lambdaizm" üzerinde geniş misallere dayanarak Gombocz tarafından yapılan karşılaştırmalar,⁵⁶ bu iddianın doğruluğunu bir defa daha kesinleştirmeye yaramıştır.

Bu hususta daha fazla fikir edinilmesi için, her iki bahse ait olmak üzere, Gombocz'un karşılaştırmalarından birkaç örnek alıyorum.⁵⁷

⁵⁴ W. Radloff, *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig, 1882, s. 189 § 286.

⁵⁵ *A.g.e.*, s. 189-190.

⁵⁶ Bu sahaya dair Z. Gombocz'un ilk vücuda getirdiği araştırma Macarca olup *Nyelvtudományi Közlemények* (XXX, 1905) mecmuasında neşredilmiş, daha sonraları birçok yeni eklemeye "Zur Lautgeschichte der altaischeu Sprachen" (*KSz.* 1912, XII, s. 1-36) adı altında yeniden gözden geçirilmiştir.

⁵⁷ Z. Gombocz, *a.g.e.*, s. 3.

A. Rotasizm

1. Orh. ekiz 'ikiz' | Kom. egiz | Osm. ikiz | Az. ekiz | Çağ. ekiz | Baş. igez | Alt., Tel. egis | Tar. ikizek | Karag. ihis | Kum. egiz 'iki'..
 ~ Çuv. yeger 'çift', yekreş 'ikiz'⁵⁸
 ~ Mog. ikire, ikere 'ikiz' | Bur. iħir, iħirin.
2. Osm. öküz | Kom. ogus 'öküz' | Kırg. ögüz | Miş. ügez, üges | Yak. oğus.
 ~ Çuv. vëgër, mëgër.
 ~ Moğ. ükür, üker 'boynuzlu hayvan' | Hal. üher 'inek' | Bur. uker, uher, uħur, üħür, üher | Kalm. ükür.
3. Osm. buzağu, buzağı, | Kom. buħau | Baş. bodou | Kırg. buzau | Alt. puza | Koyb. puzö, pızö | Ury. pızā.
 ~ Çuv. përu poru.
 ~ Moğ. birağu 'iki yaşındaki dana' | Hal. biaru, biru | Bur. buru | Kalm. birö.

Tıpkı rotasizmde olduğu gibi lambdaizmde de Türkçe ile Çuvaşça arasında sıkı bir bağ görülmektedir. Şöyle ki:

Türkçe	kış ~ kıs	= Çuvaşça	hel
Türkçe	taş ~ tas	= Çuvaşça	çul
Türkçe	dış	= Çuvaşça	tul
Türkçe	yetmiş	= Çuvaşça	sitmel
Türkçe	beş	= Çuvaşça	pilek

vesaire gibi.

Hipotetik olarak buraya Türkçenin -miş = Moğolcanın -mal; delik = deşik kelimeleri de girer.

⁵⁸ Z. Gombocz, *a.g.e.*, s. 14-16.

B. Lambdaizm

1. Osm. Kır. kaşık | Kırg. kaşık | Çağ. kaşuk | Baş. koşêk | Karag. koşek, kahek | Kar. koşêk | Tar. koşuk.
~ Çuv. kajek.
~ Moğ. ħalbağa | Kalm. ħalbağa | Bur. kalbaga, ħalbag, halbaga 'kaşık'.
2. Orh. taş | Osm. taş, daş | Kırg., Sag., Soy., Koyb., Karag. tas | Yak. tas 'taş'.
~ Çuv. t'şul 'taş'.
~ Moğ. çilağun 'taş' | Hal. tş'uluā | Kal. çilōn | Bur. şulñ, çolu, şulun, şulu | Tung. colo 'taş'.
3. Çağ. kaşka 'alında beyaz leke olan hayvan' | Bar., Şor. kaşka | Sag., Koyb. kaska | Kırg. kaska | Kkrıg. kaçka | Baş. kaşka.
~ Çuv. ħuşka.
~ Moğ. ħalza 'kel; 'atın alına gelen beyaz saç örgüsü' | Bur. ħalzan | Man. kalca; Moğolcadan alınma olarak Tel. kald'an | Ury. kalcan.

TÜRK VE MOĞOL DİLLERİ KARABETİ DAVASI

Türk-Moğol dilleri karabeti [akrabalığı] davası için önemli olan bu iki fonetik değişmesi dışında, ayrıca Gombocz Türkçedeki y-'ye karşı Moğolcada d- ve Türkçedeki t-'ye karşı Moğolcada d- sesinin kullanıldığını, yaptığı birçok kelime karşılaştırmasıyla meydana koymaya muvaffak olmuştur.⁵⁹ Bunun dışında umum Türkçemizdeki -y- sesi Koybalcada -z-, Orhun ve Uygur şivelerinde -d-, Yakutçada -t-, Çuvaşçada -r- olduğu halde, birçok misalden de anlaşıldığı üzere bu sese Moğolca-

⁵⁹ Z. Gombocz, *a.g.e.*, s. 22-29.

da -d- sesinin karşılık olduğu yine aynı bilgin tarafından ileri sürülmüştür.⁶⁰

Türk-Moğol dillerine ait diğer fonetik değişimler üzerinde duracak değilim. Yalnız Altay dillerine ait olmak üzere şimdiye kadar haklarında kısaca malumat verdiğim etüdlerle, aynı sahaya ait diğer bazı mukayeseli araştırmalar sayesinde, bir taraftan Türk-Moğol dillerinin karabet ve münasebetlerine dair birçok fikir yürütülürken, diğer taraftan da uzun zaman mahiyeti karanlıkta kalmış olan Çuvaş lehçesinin karakteri ve esası yavaş yavaş meydana çıkmaya başlamıştır. Bu Türk lehçesi, diğer Türk şivelerine nispeten bizce en geç tanınan ve karakter itibarıyla çok erken çağlarda umum Türkçeden ayrılarak ayrı bir gelişme yolu tutan ve neticede eski anahatlarını muhafaza edebilen kadim Türk dili yadigârıdır. Bahusus Türk ve Moğol dilleri arasında bir köprü vazifesi gördüğünden de Altaycılarının nezdinde çok büyük bir önem kazanmıştır.

Bu kadar büyük önemine rağmen Çuvaş lehçesi, maalesef XVI. asır sıralarında Çuvaşlar Rusya sınırları içerisine alındıktan ve XVIII. yüzyılda Rus akademisi kurulduktan sonra ancak araştırma konusu olmaya başlamıştır.⁶¹ İlk olarak II. Katerina zamanında bu lehçeye ait ne müellifi ne de tarihi bilinen bir gramer vücuda getirilmiştir. Bilindiği üzere bu gramer üzerinde hiçbir değişiklik yapılmadan Leningrad'daki akademi tarafından 1775 tarihinde yeniden yayımlanmıştır.⁶²

⁶⁰ Z. Gombocz, *a.g.e.* s. 29-37. Bernhard Munkacsı ise bu ses değişiminin esasını eski ve umum bir *d* sesinden türeme olarak kabul etmektedir (*KSz.* V, s. 156).

⁶¹ *Soçineniya prinadlejaşçie k grammatike çuvaşskogo yazıka* adını taşıyan bu gramer, tahminlere göre, 69 sayfa olarak 4 hacminde, 1769'da Moskova'da yayımlanmıştır.

⁶² Daha gerçek bilgi için bkz. V. G. Egorov, "Pervaya peçatnaya grammatika çuvaşskogo yazıka 1769 g.," *Tyurkologičeskiy Sbornik*, I, Moskova, 1951.

Janr itibarıyla bu gramer, klasik dillerinkine uygun bir metot ve sistemle kaleme alınmıştır. Hangi Çuvaş ağzının, lehçeye esas olduğu gramerde belirtilmemiştir. Bununla beraber, eski ve ilk Çuvaş lehçesi grameri olmasına rağmen, oldukça büyük bir tarihî değer taşımış, hatta uzun zaman bu lehçeye ait yazılan diğer gramerlere örnek ve kaynak olmuştur. Şöyle ki altmış yedi yıl sonra bu lehçeye ait yazılmış olan ikinci bir gramer,⁶³ malzeme, işleme tarzı ve umumi metot bakımından tamamıyla bu grameri kendisine örnek olarak kullanmıştır. Bir farkla ki, kelime serveti daha zengince olup 3000 kelimeye yakın bir Çuvaşça-Rusça sözlüğünü içerisine almaktadır.

Mamafih, büyük bir benzerliğe rağmen ikinci gramerin yayılışı, beklenilenden daha fazla tesirli olmuştur. Ancak bu gramer sayesinde geniş ilim alemi Çuvaş lehçesi grameriyle aşına olmak fırsatını bulabilmiş ve Avrupa bilginleri buna karşı gerçek bir ilgi göstermişlerdir.⁶⁴

Türk-Moğol dilleri karabeti [akrabalığı] teorisinin adeta kurucusu olan bilgin Ramstedt, bu sahaya ait ilk araştırmalarında, bu iki dil arasındaki karabeti ancak sayısı önemli bir yekûn tutan kelime iktibasında görmüştür.⁶⁵ Lakin sonraları Türk-Moğol dillerine ait yeni yeni fonetik esaslar meydana konulduktan ve bu iki dile ait müşterek morfolojik kaideler tespit edildikten sonra, nihayet Ramstedt de bu iki dil karabetine dair kendi hipotezlerini açığa vurmuş ve Türkçe ile Moğolcanın bir dilden gelebileceği meselesini ele almıştır.⁶⁶

⁶³ Vişnevski tarafından kaleme alınan bu ikinci gramerin adı *Naçerianie pravil çuvaşskogo yazıka*'dır.

⁶⁴ Ayrıca bkz. Lévesque, "Grammaire abrégée de la langue des Tchuvaches," *Journal Asiatique*, 1825. Bu zat 1869'da bu gramerini bazı ilavelerle genişletmiştir.

⁶⁵ G. J. Ramstedt, *Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen*, Helsingfors, 1903, s. VII; "Über die Zahlwörter der altaischen Sprachen," *JSFOu*, XXIV, s. 1.

⁶⁶ G. J. Ramstedt, *Etimologiya imeni "oyrat"*, s. 550; *Zur Frage nach der Stel-*

Bu yüzden olsa gerektir ki Ramstedt Ural-Altay dilleri arasındaki akrabalık bağlarına hep skeptik [şüpheli] bir nazarla bakmıştır. O, bununla da kalmamış, ayrıca tarih ve coğrafya yönlerinden de bu iki dil ailesinin bir çerçeve içerisinde mütalaa edilemeyeceğine inanmıştır.⁶⁷

Ramstedt'in ortaya attığı Türk-Moğol dilleri karabeti [akrabalığı] tezi, kendisine taraftar bulduğu gibi, aleyhtarlar da doğurdu. Bu sonuncuların başında Németh ile Vladimirtsov gelmekteydi. Németh, daha 1913 yılında yazdığı bir araştırmasında, Türk-Moğol dilleri karabeti teorisine karşı koymuş⁶⁸ ve Pedersen'in Türk fonetiğine ait⁶⁹ araştırmasına dayanarak, umumiyetle Ural-Altay dilleri ailesinin daha fazla Hint-Avrupa dillerine yakın bir münasebette olabileceği fikrini ihtiyatla ileri sürmüştür.⁷⁰ Çünkü Türk-Moğol dillerinde önemli bir çokluk teşkil eden kelime birliği, Németh tarafından bu iki dil arasındaki karabete [akrabalığa] delalet etmeyip, sırf birbirinden ihtiyaca göre kelime ödünç almadan başka bir şey olmamıştır. Fikrini sağlamak için bu bilgin, bir taraftan Gombocz'un, diğer taraftan da Vladimirtsov'un bu mevzu etrafındaki bir araştırmasına⁷¹ başvurarak Türk-Moğol kelimelerini karşılaştırmaktadır.

---

lung des Tschuwassischen, s. 34; "Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache," *JSFOu*, XXXII, N. 2, s. 1.

⁶⁷ G. J. Ramstedt, *Über der Ursprung des Türkischen*, 1935, s. 73-80 ve "The Relation of the altaic languages to other language groups," *JSFOu*, 53.

⁶⁸ J. Németh, "Die türkisch-mongolische Hypothese," *ZDMG*, LXVI, 1912, s. 549.

⁶⁹ H. Pedersen, "Türkische Lautgesetze," *ZDMG*, LVII, s. 535-561.

⁷⁰ Dikkate değer ki, aynı fikri W. Bang da müdafaa etmiş ve "Verwandschaft der uralaltaischen und ägyptisch-semitisch-indogermanischen Sprachen" (*Uralaltaische Forschungen*, Leipzig, s. 28-41) adlı makalesinde daha ileri vararak, Ural-Altay dillerini Mısır-Sâmi-Indocermen dilleriyle karabette göstermeye çalışmıştır. Bang bu iddialarını bir daha tekrarlamamıştır.

⁷¹ B. Vladimirtsov, "Turetskie elementi v mongol'skom yazıke" (*ZVO*, XX, 1912, s. 154-184) adlı eserinde, Türk ve Moğol dilleri arasındaki münase-

Halbuki Vladimirtsov bu araştırmasında Ramstedt'in tezi ni hiç de esassız saymayarak, yalnız Türk-Moğol dillerindeki bazı unsurların, bu iki dilin en kadim bir müşterek dilden türediklerini ispata engel olduklarını tespit etmiş ve ileride yapılacak olan daha ince araştırmaların günün birinde Ramstedt'e hak vereceğini açıktan açığa söylemekten çekinmemiştir. İlk araştırmasında müteredit [çekingeng] davranan Vladimirtsov, nihayet, Moğol yazı dili ile Halha şivesine ait yazdığı mukayeseli gramerinde, Türk-Moğol dillerinin bir aile teşkil ettiği kanaatine varmıştır.⁷²

Aynı görüş, sonraları Németh'çe de kabul edilmiştir. Çünkü Ramstedt'in de dediği gibi, hiç olmazsa MÖ 500-600 yıllarına ait devrede, Moğol ve Türk dilleri arasında o kadar da büyük bir dil ayrılığı ve farkı mevcut olmamıştır.

Kaldı ki, uzun bir tarihî hayat geçiren herhangi bir dilin araştırmasında bazen öyle şekillere rastlanır ki, bunlar bugünün araştırma şartlarının dışında kalan, fakat daha önceki devirlerin muhtelif şartları içinde gelişme bulan mahsüllerdir. Bundan dolayı bu çeşit şekillerin izahında, bir aile teşkil eden diller arasındaki karşılıklarını bulmak ve ona göre kanunlar yapmak en isabetli yoldur. Altaycıların takip ettikleri yol da bu olmuş ve bu bakımdan Türk-Moğol-Tunguz dilleri ailesi karabeti [akrabalığı] bir esas dilin muhtelif tekâmülleri [gelişimleri] sonucunda elde edilmiştir. Bu dil, çok eski çağlarda Türklerin, Moğolların ve Tunguzların müştereken konuştukları bir temel dil olmuştur, ki bazı şartlarla bu dile Altay dili

---

betleri birçok noktadan incelemiş, hatta XIII. yüzyıl Ermeni yazıcılarından Kirakos tarafından derlenen bazı Türkçe kelimeleri de karşılaştırmış ve bu iki milletin birbiriyle olan kültür münasebetlerini göz önünde tutmuştur.

⁷² B. Vladimirtsov, *Sravnitel'naya grammatika mongol'skogo pismennogo yazıka i halhaskogo nareçiya*, Leningrad, 1929, s. 45 (Ayrıca bkz. Wladyslaw Kotwicz, "Contributions aux études altaïques," *RO*, VII, s. 137).

adı verilmektedir. Lakin bu Altay dilinin neden ibaret olduğu bugün bizce malum değildir. Bildiğimiz, ancak Altay dilleri adı altında Türk, Moğol ve Tunguz dillerinin toplandığıdır. Altay dilleri mukayeseli grameri –malum olmayan bu temel dili bir tarafa bırakarak– Altay dillerindeki karşılıklı ve birbirlerine yakın dil unsurlarının mevcudiyetine dayanmakta, böylece sağlam ve müspet bir temel üzerine kurulmaktadır. Bu takdirde Altay dilleri üyeleri arasındaki akrabalık derecesi, vaktiyle eski Altaycıların ileri sürdükleri gibi ne *agglutination* ne de *sinharmonizm* gibi umum fonetik tezahürlerine dayanılarak tayin edilebilir.

Nitekim, vaktiyle Castrén tarafından umum Ural-Altay dilleri için müşterek bir unsur olarak kabul ve Böhtlingk'ce⁷³ de bu dillerin aynı menşeden geldiklerine delalet edecek yegâne belirtilerden biri telakki edilen [sayılan] ahenk kanunu meselesi, bilginler arasında kâfi derecede garantili ve temelli delil sayılmamıştır. Hatta bir aralık, J. Szinnyeı ile Z. Gombocz, Fin-Ugor dillerinin hiçbir ahenk kanununa tabi olmadıkları için bunların başka başka tekâmül [gelişim] yolları takip ettiklerini açıklamaktan çekinmemişlerdir.⁷⁴ Bu cesurane iddiayı takviye eden nokta, Fin-Ugor dillerinden Lap, Züryen, Votyak ve Ostyak dillerinin oldum olasıya hiçbir ahenk kanununu bilmedikleri keyfiyetidir [durumudur]. Ve bundan dolayı da ahenk kanununun, Fin-Ugor dilleri için esas bir vasıf olmayacağı tahakkuk etmiş olur.⁷⁵

Sinharmonizm meselesi uzun zamanlardan beri dilciler arasında çeşitli yorumların süzgecinden geçirilmiştir. Nitekim Steinthal, Türkçedeki ahenk olayını, Ural-Altay halkları-

⁷³ *Über die Sprache der Jakuten*, s. XXXIII.

⁷⁴ *NK*, III, s. 50.

⁷⁵ Steinitz, *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*, Uppsala, 1943, s. 3 not.

nın fikrî ve zihnî tembelliğine bağlamakla işin içinden kolayca sıyrılmıştır. Hiçbir makul verime dayanmayan bu basit düşünce elbette ciddi telakki edilemez [sayılamaz].

Tersine, kanunun çözümünü ilerleyici konson [ünsüz] benzeşmesinde arayanlar da kesin bir fikir elde edememişlerdir. Nihayet sinharmonizmi, semantik yoluyla izah etme teşebbüsleri nispeten daha cazip görülmüştür.⁷⁶ Bu yeni çözüm teorisinde, kalabalık ifade eden anlamlara karşı, zarif, ince ifade eden anlamlar karşı koyulmak suretiyle açıklanmaktadır. Şöyle ki, bu yeni teşekkül eden ifade grupları, bir iç tasnif şekli yüzünden sinharmonizmin doğumunu temin etmektedir.

Marr ise sinharmonizmi, sadece *agglutinativ* dillerin bir yapısı şeklinde görmek istemektedir.⁷⁷ Fakat bu kesin bir kural olarak kabul edilemez. Diğer çeşitli fikirler de ortaya sürülmemiş değildir. Hiçbiri ne yazık ki ciddi sayılamaz. Her şeyden evvel, sinharmonizm aniden doğan bir dil olayı olmamıştır. Birçok aşamanın yoğurduğu ve işlediği ciddi bir yapıdır. Kelimenin kökünde yataklanmıştır.

Durum böyleyken, aranmakta olunan akrabalık bağları, bilhassa bu üç dil ailesi arasındaki fonetik, morfolojik ve sintaksik münasebetlerde bulunmalıydı. Bunu da gözden kaçırmayan bilginler, bu alanda bir hayli gerçek ve verimli sonuçlar elde etmiştir. Bugüne kadar, umumi olarak Altay dilleri, bilhassa Türk-Moğol dillerindeki konsonant [ünsüz] sistemi ve gelişmesi üzerine, başta sahanın piri G. J. Ramstedt tarafından olmak üzere, birçok müspet kurala varıldığı halde, mukayeseli Altay dilleri gramerinin gecikmesine sebep olan ve engelleyen aynı dillerdeki vokalizm sistemleri ve münasebetleri hakkında, maalesef kâfi denecek kararlara varılamamıştır. Mamafih, Türk-Moğol dillerindeki vokalizm ve konso-

⁷⁶ B. Vladimirtsov, *Moğol Yazı Dili Mukayeseli Grameri*, 1929, s. 133.

⁷⁷ *Yafesi teorisi*, Bakû 1928, s. 60.

nantizm sistem ve gelişmelerine dair elde edilen sonuçlar da yok değildir. Önemle üzerinde durulabilecek olanı şunlardır:⁷⁸

I. Moğolca *. (>i ~ u = Türkçe a, birinci vurgulu hecede) =
Çuvaşça u < *a = Yak. a.

Mesela:

1. Moğ. sira 'sarı' = Türk. sarı, sarıĝ = Çuv. şure 'beyaz'

2. Moğ. nirai 'taze, yeni' = Türk. yaz 'ilkbahar' = Çuv. sur =
Yak. sās 'id.'

3. Moğ. bui 'var' = Türk. ba-r 'var' = Çuv. pur = Yak. bār.

II. Türkçenin -ĝ- sesi Moğolcada da kendini aynen muhafaza etmiştir:

Türkçe buzaĝu = Moğolca bizaĝu; Türkçe arıĝ = Moğolca arıĝun gibi.

III. Fonolojik sistem birliĝi: Her iki dilde de sadedir: Vokal fonemi zengin olduĝu halde, konsonant sistemi nispeten fakircedir,

IV. Her iki dilde, yani Altay aile kümesinde kısa ve uzun vokaller, kolayca ayrılmışlardır.

V. *Agglutinativ* bir yapıda olduklarından, her Altay sahasında müşterek bir ahenk kanunu vardır.

VI. *Agglutination*'un karakteristik vasıflarından biri olan zengin ek ve ekleme sistemi hâkimdir.

Bunlar dışında daha birçok kanıt ileri sürülebilir.⁷⁹

VII. Türkçenin birinci hecedeki a = Moğolca "ı ~ u"sunun aksine olmak üzere, diĝer şivelerdeki Moğolca a = Türkçe "ı ~ u."

⁷⁸ B. Vladimirtsov ve N. Poppe, "İz oblasti vokalizma mongolo-turetskogo prayazıka," *DAN*, Nisan-Haziran 1924, s. 33-35.

⁷⁹ N. Poppe, "Der altaische Sprachtyp," *Handbuch der Orientalistik, V, Mongolistik*, 1964, s. 1-16.

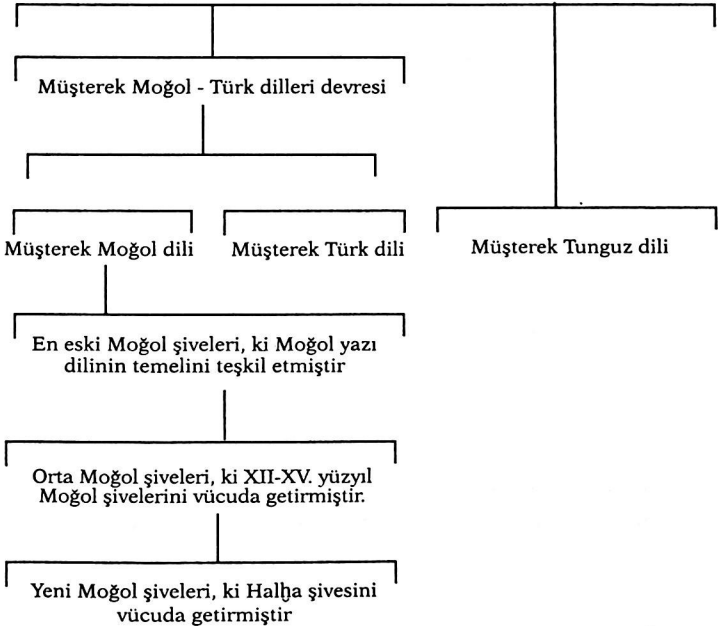
Mesela:

- 1) Moğolca sira "sarı" = Türkçe sarı
- 2) Moğolca altan "altın" = Türkçe altun ~ altın
- 3) Moğolca katagu "katı" = Türkçe katığ
- 4) Moğolca dalay "deniz" = Türkçe taluy "deniz."

EN ESKİ ALTAY DİLİ KROKİLERİ

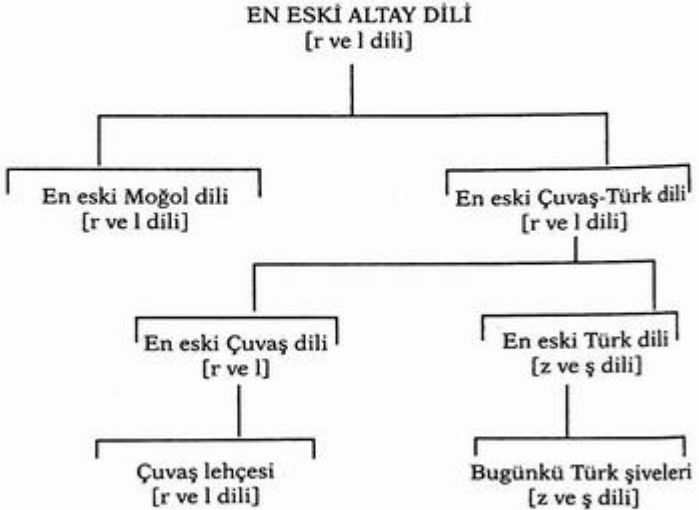
Şimdiye kadar bu sahada elde edilen sonuçlara göre, Altay dilleri ailesi ile Moğol dili arasındaki münasebet şöyle bir kroki halinde tespit ve tasavvur edilebilir.

EN ESKİ ALTAY DİLİ

Krokide münasebetleri belirtilen Türk-Moğol-Tunguz dilleri, en eski Altay dilleri birliğinden ayrıldıktan sonra, Moğol ve Türk dilleri başlı başına müşterek bir devre daha geçirmişlerse de, sonraları birbirinden tamamıyla ayrı bir gelişme seyirine tabi olmuşlardır. Yeni devrede bu iki dil birliği iki yeni dala ayrılmış, birisini Moğol, diğeriniyse Çuvaş Türk dilleri birliği teşkil eylemiştir.⁸⁰

Bu dil şeceresi gelişmesini şöyle bir kroki halinde göstermek mümkündür:

Zamanla Çuvaş-Türk dili dalı da yeni yeni gelişmeler sonucunda yeniden ikiye bölünmüştür. Birinci bölüme Çuvaş-Bulgar, ikincisineyse Türk dilleri adı verilmiştir. Çünkü Çuvaş lehçesi, Moğol dilinin tesirinden uzak kalarak, Türk dilinin

⁸⁰ Poppe, "Die tschuwassische Lautgesetze," *Asia Major*, I, s. 777.

umum gelişme kanunları çerçevesi dışına çıkmamış ve müşterek Türk dili inkişafını [gelişimini] temsil etmiştir.⁸¹ Yalnız burada dikkati nazara alınması lazım gelen nokta, Çuvaşçanın umum Türk şiveleri tekâmülüne [gelişimine] tabi oluşu meselesini bazı kayıtlar altında kabul etmek lazım geldiğidir. Çünkü Türk şiveleri arasında, Bulgarca hariç olmak üzere, "r" ve "l" hususiyetini kendi başına muhafaza eden yegâne lehçe Çuvaş lehçesi olmuştur. Diğer Türk şiveleriye buna karşılık olarak "z" ve "ş" hususiyetlerini taşımış, hatta zamanla Moğol ve Çuvaş dillerindeki "r" ve "l" seslerinin gelişme gösterdikleri çağlarda, Türkçe buna uymayarak "z" ve "ş" seslerini muhafaza etmiştir. Yani Türkçe ile Çuvaşça iki ayrı kaynaktan doğmuştur.

Birinci Çuvaş-Bulgar dalına Bulgarcanın alınmasında en büyük âmil [etken], Volga Bulgarlarının lehçesini, bugünkü Çuvaş lehçesinin bir nevi hemşiresi olarak telakki etmemizden [saymamızdan] ileri gelmektedir. İkinci Türk dili dalıysa kronoloji bakımından, büyük bir ihtimalle, Orhun yazıtları diliyle aynı durumda ve seviyede olmuştur.⁸²

Çuvaş-Bulgar lehçeleri münasebetine gelince: Bulgarcaya ait olarak elimize geçen malzemeye bakılırsa, bu iki lehçenin aynı idiomlara malik olduğu göze çarpmaktadır. Tuna Bulgarlarına ait olup bugün nispeten iyi muhafaza edilmiş olan "Bulgar Hanları fihristi" bu fikri kuvvetlendirmektedir. Mikkola tarafından neşredilen bu fihristte⁸³ Bulgar-Çuvaş lehçeleri arasında bir karabetin [akrabalığın] bulunduğunu gösteren

⁸¹ G. J. Ramstedt, *Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen*, s. 54.

⁸² H. Pedersen, "Türkische Lautgesetze," *ZDMG*, LVII, s. 559.

⁸³ Mikkola, "Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren," *JSFOu*, XXX, s. 1-25. Bu tetkik Zakir Kadiri tarafından "Tuna Bulgarlarının Kronolojisi" adı altında *Türk Yurdu* mecmuasında (cilt 4-24, sayı 27-28, Mart-Nisan 1930, s. 7-15; sayı 29, Mayıs 1930, s. 22-29 ve sayı 30, Haziran 1930, s. 5-13) neşredilmiştir.

dil hususiyetlerini bulmak oldukça kolaydır. Bunlara dayanarak, eski Çuvaş lehçesi ile eski Bulgar lehçesinin müşterek bir kaynaktan türeme olduklarını söyleyebiliriz. Zira bugünkü Çuvaşlar asılları itibarıyla, eski Volga Bulgaristanı'nın orman ahalisinden olup, büyük ihtimalle şehir ahalisiyle çok az münasebette bulunmuşlardır.⁸⁴

KORE VE TÜRK-MOĞOL DİLİ KARABETİ

Altay dilleri ailesinin türeyişi ve gelişmesi hakkında şimdiye kadar verilen malumattan da anlaşıldığı üzere, bu dil ailesine giren üyelerin, iç bağıllığı ve münasebetleri ne olursa olsun, artık bu aileye mukayeseli araştırma metodunun tatbik edilmekte olduğunu kabul etmek gerekir. Böyle olunca da muayyen bir disiplin haline getirilen Altay dilleri ailesi, henüz pek az araştırılan diğer dillerle de mukayese edilebilir. Nitekim Altay dilleriyle Kore dili arasında yapılan mukayeseler sonucunda, bu iki saha arasında da muayyen bir karabetin [akrabalığın] mevcudiyeti meydana çıkmıştır. Polivanov'a göre⁸⁵ eskiden beri Türk ve Moğol dilleri arasında devam edegelen $z = r$ ve $\xi = l$ değişimleri bakımından, Kore dili ile bu diller arasında bariz bir karabet mevcuttur. Hatta bu hususta Kore dili, Türkçeye nispetle diğer Altay dillerine daha fazla bir yakınlık göstermektedir. Bir farkla ki, bu dil "r" ve "l" hususiyeti bakımından daha fazla Çuvaş, Moğol ve Mançu-Tunguz dilleri sırasında yer almaktadır. Mamafih Kore dilinde "r" ve "l" arasında esas bir fark bulunmadığından, bu iki ses birbirinden ayrılmadan hep birlikte Türkçenin hem "ş" hem de "z" seslerine tekabül etmeye çalışmıştır. Kore dilinin bünyesinde, oldukça sağlam bir yer tutan bu keyfiyet [nitelik], Türkçemiz-

⁸⁴ Bkz. *Encyclopédie de l'Islam*, "Bulgar" maddesi.

⁸⁵ E. D. Polivanov, "K voprosu o rodstvennih otnoşeniyah koreysgo-altayskih yazıkov," *JAK*. 1927, s. 1105-1204.

deki ř = l ve z = r sesleri hususiyeti karşısında, teoretik bir tarzda aşğıdaki dört karşılaştırmaya tabi tutulmuştur.⁸⁶

1. Türkçe	ř	= Çuv., Moğ., Man.	l	= Kore	l/r
2. Türkçe	z	= Çuv., Moğ., Man.	r	= Kore	l/r
3. Türkçe	l	= Çuv., Moğ., Man.	l	= Kore	l/r
4. Türkçe	r	= Çuv., Moğ., Man.	r	= Kore	l/r

Etimolojik malzeme üzerine yapılan bu mukayeseli fonetik karşılaştırmalar, Altay dilleri ile Kore dili arasında hiç de tesadüfi olmayan bir yakınlığın varlığına işaret ettiği gibi, Polivanov'ca tespit edilen aşğıdaki kurallar, bu iki saha arasındaki münasebetlerin derecesini göstermeye yardım etmektedir. Bunlar şöyle hülasa edilebilir:

1. Altay ve Kore dilleri morfolojisinin tamamıyla *sufiksal* bir karakterde olması.

2. Vurgunun sabitliği ve ekspiratör bir karaktere malik oluşu. En eski umum Altay dilinde vurgunun esas yeri –bilhassa Moğol dilinde– vurgunun daima birinci hecede ve Türkçemizdeki ilk hece vokalinin değişmez bir karakterde oluşu üzerine, Türkçede de ilk hecede olarak telakki edilmektedir [sayılmaktadır]. Bu iddia doğru olmakla beraber, mukayeseye alınan bütün malzeme tarafından kâfi derecede teyit edilemiyor. Çünkü gerek Türkçede gerek Moğolcada vurgunun ilk heceler dışındaki hecelere de geçtiği görülmektedir.

3. Lügat morfeplerinin sayıca tipik bir beraberlik göstermesi. Bu bakımdan Kore dili, Türkçeye karşı daha fazla bir meyil göstermektedir. Yani esas kelime bünyesi kısa olup, tek kapalı hece mahiyetindedir. Halbuki Moğolcada bu bir nevi

⁸⁶ E. D. Polivanov, *a.g.e.*, s. 1201-1202.

kanun halinde bulunan Türkçenin tek hecesi iki heceli bir kompleksle ifade edilmektedir. Bunu oldukça bol misal ve örnekle de tespit etmek mümkündür. Mesela:

Türkçe	anol – ant	=	Moğolca	anda	'ant'
Türkçe	as-	=	Moğolca	asa-	'asmak'
Türkçe	boz	=	Moğolca	boro	'boz'
Türkçe	kış	=	Moğolca	kısa-	'kısmak'
Türkçe	beg	=	Moğolca	begi	'bey'
Türkçe	bas-	=	Moğolca	basu-	'basmak'
Türkçe	sön-	=	Moğolca	sönü-	'sönmek'
Türkçe	ab, av	=	Moğolca	aba	'av'
Türkçe	gök, kök	=	Moğolca	köke	'mavi'
Türkçe	sağmak	=	Moğolca	sağamak	
Türkçe	boz	=	Moğolca	boro	
Türkçe	er	=	Moğolca	ere	
Türkçe	erk	=	Moğolca	erke	
Türkçe	taş	=	Çuvaşça tol	= Moğolca çilağun	
				= Korece tol	
Moğolca	muren 'nehir'	=	Korece	mu (mur) 'su'.	
Moğolca	nidun	=	Korece	nun 'göz'.	
Moğolca	tala 'step'	=	Korece tol 'tarla'	= Man. holo.	

Bu örneklerden de görüldüğü üzere, Kore dili Moğolcaya karşı, tıpkı Türkçede ve Çuvaşçada olduğu gibi, bir nevi temel morfemlerindeki ses unsurlarında kısaltma yolunu bulmuştur, ki bu tekâmülü [gelişimi] bugünkü canlı Moğol şiveleri de geçirmektedir.

4. Umum Atay dilleri ailesine şamil [kapsayan] ahenk kanunu keyfiyeti.

Bununla beraber, burada Altay ve Kore dilleri arasındaki münasebetlere dair bir fikir söylemek durumundan çok uzaktayız. Polivanov'un bu sahada yaptığı araştırma, biraz yukarıda söylediğimiz gibi, Altay dilleri araştırmalarının metodik bir

mektep haline gelmesi üzerine yapılmış bir denemeden başka bir şey değildir. Türk dilini, Türkün anavatanında konuşulan diller ailesinden geldiğini kabul eden Ramstedt,⁸⁷ bu ailelere Türk, Moğol, Tunguz ve Kore dillerinin dahil olduğunu ileri sürmekle yetinmemiş, ayrıca Türk ve Kore dilleri arasındaki yakın benzerlik üzerine bir de mukayese yapmıştır.

Korece so-kom kom-so "kum"	=	Türkçe kum
Korece kım "mücevher, altı"	=	Türkçe kümüş
Korece siek "oturma yeri, seccade"	=	Türkçe sakü (seki)
Korece t'en "bozkır, sahra"	=	Türkçe teñiz
Korece tam "duvar, bina"	=	Türkçe tam
Korece t'at, t'ot "leke"	=	Türkçe tat, tot "leke, pas" (Kaşgarlı, II. 225)
Korece çom- "dalmak"	=	Türkçe çom- (Kaşgarlı, II. 225)

Türk dil unsurlarını içerisinde bolca yaşatan Yenisey-Ostyak ve Çeremis dillerinin mukayesesi ve araştırmasıysa ilim bakımından hâlâ bizi tatmin edecek bir duruma ulaşamamıştır.

URAL-ALTAY DİLLERİ KARABETİ HAKKINDA SON FİKİRLER

Bugün mukayeseli Altay dilleri araştırması, geçirdiği uzun tekâmül [olgunlaşma] merhaleleri sonunda, artık kendisine müstakil bir yol çizerek bu yolda ilerlemekte devam etmektedir. Aynı zamanda buna muvazi [paralel] olarak bir de Ural-Altay dilleri teorisi, daha doğrusu Altay ve Ural dilleri

⁸⁷ Sb. Finn. Akad. W. 1935, s. 87-88. Kore diline dair bkz. G. J. Ramstedt, "Remarks on the Korean language," *MSFOu*. LVIII, s. 441-453; L. Ligeti, *Magyar Nyelv*. XXX, 1939, 57.

karabeti [akrabalığı] hipotezi de hâlâ kuvvetini kaybetmemiştir. Mamafih Altay dil ailesinin ve onunla ilgili bulunan eskiçağ ilminin araştırılması, bugünkü Hint-Avrupa ve Sami dilleri kadar ilerlemiş bir durumda değildir. Bundan dolayıdır ki bu sahada incelemeler yapanlar, Ural dil bölümleri arasındaki karabetin gerçekleşmiş olduğunu dikkati nazara almakla beraber, Altay dillerinden bahsederken daha çekingen davranmakta ve bu dil ailesi bölümüne giren dillere ayrı ayrı Türk dilleri, Moğol dilleri ve Tunguz dilleri gibi adlar takmayı tercih etmektedirler.⁸⁸

Nitekim J. Németh ve A. Sauvageot gibi diğer Altaycı bilimler dahi, kesin olarak bir Altay dilleri birliğine karşı müteReddit davranmayı daha uygun görmektedir. Hele Sauvageot⁸⁹ "altaik" tabirini, bir dil ailesi zümresini ifade eden tarihî bir tabir olarak kabul etmemekte ve bununla yalnız Fin-Ugor dil ailesine girmeyen dilleri kastetmektedir. Uzun zaman Altay yahut Altaik dil ailesi nazariyesine taraftar bulunan W. Kotwicz, son yıllardaki yeni araştırmaları sonunda, yukardaki üç dil, yani Türkçe, Moğolca ve Tunguzca arasında vaktiyle inandığı kadar bir karabet [akrabalık] mevcut olmadığını itiraf etmekten çekinmemektedir.⁹⁰

Ural-Altay dilleri arasındaki akrabalık ilgisine dair A. Zi-

⁸⁸ Buna bir örnek olarak J. Deny'nin, bir grup dilci tarafından kaleme alınan *Les langues du monde* (Paris, 1924) adlı eserdeki "Langues turques, langues mongoles et langues tonungouzes" adındaki makalesi gösterilebilir. Buna mukabil Poppe ise Bakû, Birinci Türkoloji kurultayındaki değerli raporunda (*Perviy vsesoyuzny tyurkologičeskiy s'yezd*, Bakû, 1926, s. 104-118) bu dillerden bahsederken Altay dilleri araştırmalarının gelişmesi tabirini ve bu münasebetle Türkiyatçı, Moğoliyatçı tabirlerine karşı, aynı değerde bir de Altaycı kelimesini kullanmaya lüzum görmüştür.

⁸⁹ Aurélien Sauvageot, *Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques*, Paris, 1930, s. XXXV.

⁹⁰ Wladyslaw Kotwicz, "Contributions aux études altaïques," *RO*, 1931, VII, s. 234.

feld-Simumyagi'nin vücuda getirdiği eserse⁹¹ o kadar önemli olmadığından burada üzerinde durmaya lüzum görmedim. Üstelik eser, bildiklerimize yeni bir şey ekmediği gibi, birçok indî [kendince] fikri de tervice [desteklemeye] çalışmış ve bu yüzden değerini kaybetmiştir.

Şimdiye kadar verdiğimiz malumattan da anlaşılacağı veçhile, bilhassa son yarım asır zarfında Altay dilleri ailesine dair yapılan incelemeler ve araştırmalardan oldukça önemli sonuçlar elde edilmiştir.⁹² Ancak bu sonuçlar, diğer dil aileleri hakkında elde edilenlere nispetle daha çok geridedir. Hele Türk dili üzerindeki filolojik araştırmaların sonucunun alınmamış olması, durumun en esaslı delillerinden birini teşkil ettiğine şüphe yoktur.

Bu yüzden olsa gerektir ki Türk ve Moğol dilleri aileleri üzerinde çaba tüketmiş olan bilginler de iki fikir kampına ayrılmıştır. Bunlardan Ramstedt, Räsänen, Pelliot, Spuler, Aalto, Poppe vs gibileri Altay dilleri akrabalığı taraftarı kesildiği halde; Bang-Kaup, Németh, Gerard Clauson gibileri aksine akrabalığın ispat edilemediği iddiasındadır. Her iki zıt inanış dışında kalan bilginler de yok değildir.

Bu kadar kesin ayrılık, hiçbir vakit bu iki dil arasındaki tarihi ve eski devirdeki dil ve yaşayış ortaklığını inkâr etmemekte olup, aksine araştırmaların daha esaslandırılmasını ve genişlemesini teşvik etmiştir. Bugün çeşitli ülke üniversitelerinde ve araştırma enstitülerinde Moğolcaya verilen önem, işbu iki dil arasındaki akrabalığın doğuşu ve bulunuşu teorisine borçludur. Ve bu iki dil ailesi arasındaki tespit edilen

⁹¹ A. R. Zifeld-Simumyagi, *Uralo-Altaiica*, I, "Azerbaycanı öğrenen cemiyetin eserleri," Bakû, 1928, s. 1-166.

⁹² Bkz. G. J. Ramstedt, *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, I; Lautlehre, 1957, II; Formenlehre, 1952; N. Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, 1960; *Türk Ansiklopedisi*, II, 1948.

fonolojik ve morfolojik yakınlık ve kesinlik de bundan doğmuştur. Yalnız Türk ve Moğol dilleri akrabalığının *indogermanistik* içerisindeki seviyeye erişemediği için olsa gerektir ki, bu iki dil ailesi arasındaki birlik, benzerlik, hatta doğuş teorisi bilginlerce faraziye [varsayım] şeklinde ortaya atılmıştır.⁹³

MARR'IN TÜRK DİLİNİN MENŞEİ HAKKINDAKİ FİKİRLERİ

Altay dil ailesine giren diller arasındaki münasebetlerin tayininde önemli bir yer alan Çuvaş lehçesi, son zamanlarda cihan dilleri menşeinin tespiti meselesinde de bahis mevzusu olmaya başlamıştır. Yafetoloji mektebi kurucusu Marr, bir taraftan Çuvaşçayı ortaçağ Bulgar-Hazar dillerinin bakiyesi [kalıntısı] olarak telakki [sayarak] ve bu yüzden de bu Türk lehçesinin Türk-Fin-Macar dilleri ile canlı Türk şiveleri arasında bir köprü vazifesini gördüğünü kabul ettiği halde;⁹⁴ diğer taraftan da bu lehçenin *sibilant* [ünsüz] diller grubuna girmesi dolayısıyla canlı Gürcü şivelerinden Migrel ve Çan; ölü dillerdense İskit ve Sümer dillerine mensup olduğunu ileri sürmüştür. Fonetik bakımından *sibilant* gruba giren dillerin hususiyetiyle genel bir ilgisi olduğu kabul edilen Çuvaşçanın, yine Marr tarafından bugünkü canlı Gürcü, ölü dillerdense Sarmat ve ortaçağ Hazar diliyle de sıkı bir surette bağlı bulunduğu kabul edilmiştir. Hatta bu bilgine göre Çuvaş kelimesi Sümer ve İber kelimelerinin başka bir telaffuz şekli olduğundan, Yafetoloji mektebince Çuvaş Türkçesi, Yafetolojik muhit dışında tutulmamalıdır.⁹⁵

⁹³ Udo Posch, "Die altaische Sprachwissenschaft-Theorie oder Hypothese?," *Handbuch der Orientalistik*, V. Mongolistik, 1964, s. 35.

⁹⁴ Asfendiarov, "Problema natsii i novie uçenie ob yazıke," *Noviy Vostok*, s. 22, 178.

⁹⁵ Meşcaninov, *Vvedenie v yafetologiyu*, Leningrad, 1929, s. 623; N. Marr, *Çuvaşı yafetidi na Volge*, Çeboksarı, 1926.

Cihan dilleri türeyişi meselesi üzerinde araştırmalar yapan Marr, uvaşayı da ihmal etmeyerek, bu sefer de bu Türkçeyi yapı bakımından Baska ile Sümerceye yaklaştırmaktadır. Bu suretle Çuvaşça ile Yafetik muhite mensup muhtelif canlı ve ölü diller arasında bir bağlılık bulduktan sonra Marr, kendi araştırma çevresini bir kat daha genişleterek, bu Türk şivesini Türk, Fin, Ugor, Moğol vesaire diller üzerindeki araştırmaları için de bir ipucu olarak kullanmaya çalışmıştır. Nitekim, 1926 yılında uvaşlara dair yazdığı bir eserinde,⁹⁶ bu bilgin, Dravid dili ile ölü Etrüsk ve Bask dili arasında muayyen bir karabet [akrabalık] görmeye çalışmıştır. Böylece bünyece birbirinden farklı birçok dil arasında hiçbir hudut tanımayan ve bütün dilleri, Yafetoloji mektebi disiplini üzerine birbirine yakın gören Marr, nihayet Fin-Ugor, Türk, Hint-Avrupa, Sami ailesini toptan muahhar [sonraki] devir Yafetik muhitten türeme bir teşekköl olarak kabul etmektedir.

Türk dilinin menşei meselesine gelince: Yafetoloji mektebinin bu husustaki görüş noktası, sair diller hakkındakinden hiç de ayrı değildir. Yalnız bir farkla ki, Yafetoloji mektebinin Çuvaşçaya bu kadar büyük önem vermesi, bu Türk lehçesinin, dillerin menşeinin tayini meselesinde oynamakta olduğu rolü bir kat daha kuvvetlendirmeye yaramıştır.⁹⁷

Dilde olduğu gibi medeniyetin gelişme ve doğuşu meselesinde de Yafetoloji mektebi, ayrı ayrı kaynaklar aramayarak medeniyetin müşterek bir kaynaktan türediğini iddia etmektedir. Bu mektebe göre, medeniyet insanların buldukları her yerde bir gelişme bulabilmiştir.⁹⁸ Bu itibarla Yafetoloji mektebi, dilin menşei için yeni bir tez meydana atmış ve bu

⁹⁶ N. Marr, *O proishojdenii yazıka*, 1926.

⁹⁷ N. Marr, "Razselenie yazıkov i narodov i vopros o prarodine turetskih yazıkov," *Pod znamenem Marksizma*, Haziran 1927, No. 6.

⁹⁸ Meşçaninov, *O yafetieskoj teori*, s. 307.

tezi sosyoekonomik esaslara dayatarak, maddi medeniyet ve sosyoloji tarihine de girdirmiştir.

Dikkate şayandır ki, Yafetoloji mektebinin metotları çevresi içerisinde dillerin menşeyini aramaya çalışan Marr, ölümüne kadar dayanıklı ve emin bir fikir kuramamıştır. Mütemadi bir surette fikirlerini ve kurduğu teorileri değiştirerek kesin hiçbir sonuca varmamıştır diyebiliriz. Klasik dil mektebine karşı ileri sürdüğü yegâne fikir bugünkü mevcut dört esas dil ailesinin, Yafetoloji muhiti içerisinde gelişmiş muahhar [sonraki] bir devir mahsulü oluşu meselesidir. Fakat ne bu fikir ne de cihan dillerinin menşeyi Kafkasya dillerine bağlı bulunması meselesi, şimdiye kadar dilciler ve bilginler arasında ciddi bir taraftar bulamamıştır. Yafetoloji mektebinin kendisi dahi bugün durgun bir devre geçirmektedir. Gelecekteki durumu hakkındaysa şimdilik ileri sürülecek olan herhangi bir fikir, faraziyeden [varsayımdan] başka bir şey olmayacaktır kanaatindeyim.

TÜRK VE SÜMER DİLLERİNİN KARABETİ MESELESİ

Bununla beraber Altay ve Yafetoloji okullarının, Türk dilinin menşeyi hakkında ileri sürdükleri fikir ve teorilerin dışında, ayrıca bir de Türk dilini Sümer diline bağlamak isteyen nazariyeler üzerine de kısaca durmamız hiç de faydasız olmasa gerektir. Fakat mevzunun özüne yanaşmadan önce, açıkça söyleyeyim ki, Sümer dilinin gerçek durumu hâlâ dil bilginlerince istenildiği kadar tespit edilememiştir. Milattan birkaç bin yıl öncesine götürülebilen bu dil kesin olarak karakterize edilemediği gibi, belli bir kaynağa da bağlanamamış, hatta bir zamanlar, yanlış olarak, kendisiyle hiçbir ilgisi olmadığı sonraları anlaşılan Akad diliyle sıkı bir karabette [akrabalığı] farz edilmiştir. Akad dilinin Sami diller bölümüne mensubi-

yeti anlaşılınca bu fikir ister istemez büsbütün unutulmuş ve Sümer dili meselesi yeni görüşlerle aydınlatılmak istenmiştir. Nitekim, eski klasik diller okulu, bu dil üzerindeki araştırmalarına devam ederken, başka başka yönlerden Sümerceyi Mısır, Çin, Etrüsk, Ural-Altay gibi birbirinden bünyeye uzak dillerin zümresine sokmaya çalışmıştır.

Nihayet 1802 yılında Groftend tarafından çivi yazı şekli keşfedilince, bu yazının Sami kavimlere mahsus bir yazı olmayacağı gibi,⁹⁹ Sami bir menşeden de türemediği kesin olarak ortaya konulmuştur. Bunun üzerine, ilk olarak J. Oppert, bu yazının olsa olsa Sümerler tarafından icat edilebileceği fikrini ileri sürmüş ve tasvir edilen metnin de Ural-Altay dilleriyle ilgili olması lazım geldiğini iddia etmiştir. Fikrini sağlamak için aynı bilgin, ilk hamlede bazı Sümerce kelimeleri Ural-Altay dilleri zümresine giren Macar, Moğol, Mançu ve Türk dilleriyle karşılaştırmaya kalkışmıştır. Oppert'in ardından, talebesi olan François Lenormant da (ö. 1883) Sümer dilini, gerek lügat gerekse gramer kuralları bakımından Ural-Altay dilleriyle karşılaştırmaya devam etmiştir. A. H. Sayce aynı yolda araştırmalarda bulunmuştur.¹⁰⁰ Fakat bu dille çok ilgilenen Fritz Hommel olmuştur. Yaptığı araştırmalar sonucunda bu bilgin, ilk önce Sümerceyi Altay dillerinden biri olarak saymış, 1884 yılındaysa daha ileri giderek, Sümerlerle Akadları müşterek bir Altay kavmi olarak kabul etmiştir.¹⁰¹

⁹⁹ C. Autran'ın "Les langues propres de l'Asie antérieure ancienne" (*Les langues du monde*, Paris, 1924, s. 274 vd.) adlı makalesinde Sümer dili hakkında istifadeli malumat verilmektedir. Daha fazla malumat edinmek isteyenler için şu eser ve etüdler tavsiye edilir: C. Fossey, *Manuel d'Assyriologie*, c. I, Paris, 1904; St. Longdon, *A. Sumerian grammar and Chrestomathy*, Paris, 1911; F. Delitzsch, *Grundzüge der sumerischen Grammatik*, Leipzig, 1914 ve aynı yazar, *Sumerisches Glossar*, Leipzig, 1914; F. H. Weissabach, *Die Sumerische Frage*, Leipzig, 1898.

¹⁰⁰ *Journal of Philology*, III, Londra, 1870.

¹⁰¹ Fritz Hommel'in bu alandaki başlıca araştırmaları şunlardır: *Die Sume-*

FRITZ HOMMEL VE ARAŞTIRMALARI

Sümerceyi Altay dilleriyle birlikte inceleyen bu araştırmalar, umumiyetle Sümerceye mahsus göze çarpacak bir karakter sağlamaktan uzak kalmışlardır. Nitekim, 1915 yılında Hommel, iki yüz kadar Sümerce ve Türkçe kelime arasında yaptığı bir karşılaştırmayla,¹⁰² bu dili Türkçe olarak kabul etmek gibi bir iddiada bulunmuştur. 1926 yılındaysa aynı bilgin, bu davanın doğruluğuna o kadar inanmıştır ki, yukarıda anlattığımız karşılaştırmasını, daha sağlam bir esasa dayatmak için Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lugati't-Türk*'ünden de kelimeler almaya gayret etmiştir.

Bu karşılaştırmalarında Sümer dili ile Ural-Altay, bilhassa Türk dili arasında *lengüistik* ve morfolojik bakımdan muayyen [belirli] benzerlikler gören bu bilgin, dikkatini çeken birçok kelime ileri sürmüştür ki, bunların arasında en iyi ve teyit edici misallerse aşağıdaki kelimeler olmuştur:¹⁰³

Sümerce	ai	= Türkçe	ay
Sümerce	dağ	= Türkçe	daş, dağ
Sümerce	dingir	= Türkçe	tengri
Sümerce	gus	= Türkçe	uç
Sümerce	ab	= Türkçe	eb, ev
Sümerce	agar	= Türkçe	ekin

---

ro-Akkader ein altaisches Volk, Ausland, 1884; *Die Sumero-akkadische Sprache und ihre Verwandtschaftsverhältnisse*, Zeitschrift für Keilsch. I, 1884; "The sumerian language and its affinities," *JRAS*, XVIII, 1886; "Sumerische Lesestücke," Münih 1884, *ZDMG*. 49, 1805 ve *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, Münih 1904'deki bir araştırması; "Die Verwandtschaftsverhältnisse des Sumerischen," *Feitschrift P. W. Schmidt*, Viyana, 1928, s. 67-74.

¹⁰² Fritz Hommel'in "Zweihundert Sumero-Türkischen Wortvergleichen" adlı bu araştırması daha sonraları bazı eklemelerle James B. Nies tarafından *Ur Dynasty Tablets*'de 1919'da neşredilmiştir.

¹⁰³ F. Hommel, *Ethnologie und Geographie des alten Orients*, Münih, 1926, s. 21.

Fakat bu misaller karabet [akrabalık] için kâfi sayılmaz.¹⁰⁴ Çünkü karşılaştırılmak istenen bu iki dil arasında o kadar büyük bir zaman farkı vardır ki, bu fark bunların mukayesesini adeta imkânsız kılmaktadır. MÖ 3000 yıllarında yüksek kültürleriyle¹⁰⁵ yaşamış olan Sümerler, bildiğimiz üzere üçüncü bin yılın sonlarına doğru tarihî ufuklarımızdan tamamıyla kaybolmuşlardır. Bu tarihten ta Orhun (VIII. yüzyıl) yazıtlarının zamanına kadar, dört bin yıl gibi çok büyük bir müddet zarfında ölü dil mahiyetinde kalan Sümerce ile ilk vesikaları elimize geçen bu Orhun yazıtlarının dili arasında yapılacak olan karşılaştırmada birçok dil değişikliği, fonetik ayrılışları ve istihaleleri [dönüşümleri] göze çarpmaktadır.¹⁰⁶ Diğer taraftan pek tabiidir ki, dört bin yıllık bir zaman zarfına bağlı olan bir dilin, kendisiyle mukayese edilecek olan diğer dille aynı değişme hususiyetlerine malik olması şarttır. Halbuki biz bu durumu, muayyen sebepler dolayısıyla bu iki dil arasında göremiyoruz. Dört bin yıl gibi büyük bir boşluğu dolduracak ve her iki dili tasvir edebilecek vesikalar bulunmadıkça, yapılacak olan *a priori* mukayeseler ciddi tenkit süzgecinden geçirilmeye tabi tutulmalıdır.

Sümerlerin MÖ 3000 yıllarında Nippur = Nuffar; Urur; Ur = Tell-Mukayyar; Lagaş = Tell-Luğ; Kiş = Tell-Uğaymir gibi şehirleri vardı. Nüfusları üç milyon civarında olmuştur. Oldukça yüksek medeniyetleri vardı.¹⁰⁷

J. Oppert, F. Hommel gibi bilginler Sümerceyi Altay ve Türk dilleri ailesi içerisinde görmeye çalışırken, bunun aksi-

¹⁰⁴ J. Németh, *Probleme der türkischen Urzeit*, Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma de Körös Dicata, Budapeşte, MCMXLVII, s. 88, vd.

¹⁰⁵ Andrae, "Sümerlerin monumantal sanatları," *İkinci Türk Tarih Kongresi, Tebliğler*, İstanbul, 1943, s. 110-114.

¹⁰⁶ P. Wittek, "Sumerisch and Türkisch," *Türkische Post* gazetesinden ayrı basım.

¹⁰⁷ *Predneaziatskiy Sbornik*, I, 1958, s. 8-18.

ne olarak Fin bilginlerinden Donner ve Macar bilginlerinden Uyfalvy, bazı delillerle bu fikre karşı gelmekteydi. Lenormant, Sayce gibi bilginlerse Sümerceyi Yafesi dillerden birisiyle ilgili olarak görmeye çalışmışlardır. Burada Yafesi diller tabiri altında, eski terminolojiye göre Kafkasya dillerinden bilhassa Gürcü dili kastedilmek istenmiştir. Buysa yukarıda adları geçen iki bilginin Gürcü dilinin tarihini ve gramer hususiyetlerini çok az bildiklerini göstermeye yaramıştır.¹⁰⁸ Marr kendisi de Sümerceyi Kafkas dillerinden saymaya çalışmış, fakat müspet bir sonuca varamamıştır.

AYNI ALANDAKİ DİĞER ARAŞTIRMALAR

Nihayet, Sümerce üzerinde yapılmakta olan son ciddi araştırmalara rağmen, dillerin, dinlerin ve milletlerin menşei aramaya konulan Hilaire de Barenton adlı birisi, 1932-1933 yıllarında çıkardığı bir eserle,¹⁰⁹ Türkçe de dahil olmak üzere bütün dillerin kökünü Sümerceye kadar götürmeye çalışmıştır. Fakat müellifin Türkçeyi ve Doğu dillerini bilmediği halde, muhtelif lügatlerin yardımıyla mukayeseler yapmaya kalkışması, eserinin değerini çok düşük bir seviyeye indirmiş ve Türkoloji için istifadesiz kılmıştır. Doğrusu çok eski, hatta ilk medeniyet dillerinden biri sayılan Sümercenin gerçek durumu ve diller tarihindeki önemi, kesin bir sonuca vardırıncaya kadar bir hipotez olarak kalacaktır.

Bugünkü filoloji mektepleri maalesef bazı dillerin menşei tayinden henüz çok uzaktadırlar. Aynı dilin menşei ve mahiyeti hakkında, birbirine zıt fikirlerin ileri sürülüşü buna

¹⁰⁸ N. Marr, *Osnovnye dostijeniya yafetçeskoy teorii* "Po etapam razvitiya yafetçeskoy teorii," s. 257-262.

¹⁰⁹ Hilaire de Barenton, *L'origine des langues des religions et des peuples*, 1re partie, Paris, 1932; 2^e partie, Paris 1933. Müellifin daha önceleri Etrüskçeye dair yazdığı eser de bu eseri gibi fantazilerle doludur.

başlıca delil olarak sayılabilir. Nitekim, vaktiyle Sümerce ve Elamcanın Gürcü diliyle birleştirilmesi; Hititçenin Ermenice; hatta Etrüskçe ve Baskçanın Kafkasya dillerinden biri sayılması hep sağlam bir filolojik temelin kurulmadığını göstermiştir. Hele Yafetoloji mektebinin Hint-Avrupa, Sami, Türk, Moğol, Fin-Ugor, Çin, Afrika, Avustralya ve Amerika dillerini hep bir karabet [akrabalık] çevresi içinde görmesi düzensiz bir iddiadan başka bir şey değildir. Bununla beraber, Türk diline temas eden bu görüşleri göz önünde tutmamız icap eder.

Türk-Sümer dil menşei birliği, hipotez olmakla beraber bizim için önemle araştırılmaya değer bir meseledir.¹¹⁰ Türkoloji bu hususta oldukça uyanıktır.

Nitekim vaktiyle F. Hommel'in ısrarla ileri sürdüğü Sümer-Türk dillerinin karabeti [akrabalığı] meselesi, derhal Türkoloji alanında çalışanların dikkati nazarını çekmiş ve Macar bilginlerinden Munkacsi "bir" ile "on"luklar arasındaki Türkçe sayılar üzerinde bir araştırma yaparak, Sümercede de bu sayıların tıpkı Türkçede olduğu gibi bir gelişme gösterdiğini ve bu yüzden Sümercenin Türkçe üzerine tesir yaptığını tespit etmiştir.¹¹¹ Küçük bir mevzuya temas eden bu araştırma, tabii olarak hiç de kâfi görülemez. İleride bu dil üzerinde yapılacak olan araştırmalar, şüphesiz bu kadim medeniyetin dilinin de karakterini ve değerini daha fazla aydınlayacaktır.

¹¹⁰ Bahusus ki Sümerlerin menşei meselesi şimdiye kadar hâlâ layıkıyla aydınlatılmamıştır. Oswald Menghin bunları karışık bir kavim olarak tavsif etmekle [nitelemekle] beraber, kendilerine birer kuvvetli Türk müekkibi [takipçisi] atfetmiştir (Oswald Menghin, "Milattan üç bin yıl evvel Anadolu'nun cenubi-şarki üzerindeki tesiri," *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943, s. 339). Buna benzer bir görüş Christian tarafından *Sümercenin Dil Bakımından Yeri* (Paris, 1932) adlı eserinde ileri sürülmüştür.

¹¹¹ Bernhard Munkacsi, "Zur Bildung der Zehner-Zahlwörter im Türkischen," *KCSA*, I, IV. bölüm, 1924, s. 314; ayrıca bkz. *Az Ural-altajı népek*, s. 38-41 ve *KSz.* V, 343-51.

Türk ve Sümer dilleri arasındaki ilgi ve münasebet meselesi araştırılırken, en eski Türk dilinin, tıpkı MÖ 3000 yıllarındaki Sümerce kadar eski yadigârlarını bulmak, diğer bir tabirle Türkçe için aşağı yukarı dört bin yıllık bir boşluğu doldurmak lazım gelecektir. Bu ise olsa olsa, Çuvaş ve Yakut gibi eski öz karakter ve hususiyetlerini bugün bile saklayan Türk lehçelerinin karşılaştırılmasıyla bir dereceye kadar kabil olabilir. Bu karşılaştırmaların sonucunda elde edilecek olan fonetik kurallarıysa yukarıda bahsettiğim boşluk devresi için, kanaatimce küçük bir pencere açmış olabilir.

Bahusus ki, Sümerler bugün, eski Yakındoğunun en iyi tanınan kavimlerinden biri durumundadırlar. Maddi kültürlerine ait elimizde bir yığın malzeme bulunduğu gibi muhtelif müzelerde de bu kavmin kültürünü ve sosyal hayatını aydınlatacak birçok tablet mevcuttur. Ne yazık ki, bunlar henüz işlenmemiş bir durumdadır. İçerisinde, edebî eserlerin hatıra-sını canlandıranları pek azdır. Bununla beraber Sümerlerin eski devirlere ait elle tutulur zengin bir edebiyatları olduğuna şüphe yoktur.¹¹²

¹¹² Samuel N. Kramer, "Sümer edebiyatının yeniden ihyası," *Türk Tarih Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, İstanbul, 1949, s. 32-36. (Seniha Morali tercümesi).

III

MORFOLOJİK TASNİFTE TÜRK DİLİNİN YERİ

Beşer dillerinin düzenlenmesinde ve sıralanmasında umumiyetle dilcilerin başvurdukları metotlardan biri de dillerin "morfoloji" bakımından tasnifidir [sınıflandırılışıdır]. Buna ayrıca "şekil tasnifi" de denebilir. Bu tasnif sistemi yukarıda bahsettiğimiz "jeneoloji" [soybilimsel] tasnifinden tamamıyla başkadır. Birincisi herhangi bir dilin diğer dillerle olan karabeti [akrabalığı] üzerine kurulduğu halde, ikincisi söz şekillerine dayanır ve bu çerçeve dahilinde bütün dilleri başlıca dört bölüme ayırır. Şöyle ki:

1. MÜNFERİT - SİLABİK (HECELİ) DİLLER:

Bu kategoriye giren dillerde, umumiyetle kelimeler gramer ve eklerden mahrumdur; Çin, Siyam ve Güneydoğu Asya dillerinde görüldüğü gibi. Bu yüzden bu dillerde gramer yalnız sentakstan ibaret kalmaktadır. Ve her bir kelimenin birçok farklı mana ifade etmesi dolayısıyla sözlerin hakiki manaları, cümledeki durumundan, vurgunun derecesinden, ahengin-den vesairenden anlaşılmaktadır.

2. MÜLÂSİK - YAPIŞKAN (EKLEMELİ) DİLLER:

Buraya Türkçe ve umumiyetle Ural-Altay dilleri grubu girmektedir. Dil tarihinde "mülâsik" diller bölümü, sadece "agglutination teorisi" adıyla geçer. Aslı itibarıyla Latince olan *gluten* kelimesi "yapışkan" ve *glutinare* de "yapıştırmak" anla-

mına gelmektedir. Bu bölümün esas noktası, kelimelerin esas köküne yapıştırılan veyahut bağlanan ek veya seslerle türemesidir. Bunlar kökün ahengine tabi olmakla beraber eski şekillerini de muhafaza eder ve kolaylıkla ayırt edebilirler. Mesela: at: at+lar, at+lar+dan yahut deve+ci+ler+den kelimelerinde olduğu gibi. Kelime morfolojisi üzerinde yapılan ve dünya dillerinden birçoğunun dahil bulunduğu bu tasnif nevinin ikinci derecede bir önemi olduğundan, burada daha fazla üzerinde durulmasına lüzum görmemekteyim.

3. MÜNSARİF - TASRİF EDİLEN (ÇEKİMLİ) DİLLER:

Buraya giren diller yalnızca şekiller ve eklerle türemeyip, kelime köklerini de değiştirmekle meydana gelmektedir, Hint-Avrupa dilleri bu gruptan sayılmaktadır.

4. MÜMTEZİÇ - TERKİBİ DİLLER:

Bu gruba Kuzey Amerika yerlileri ile genel olarak Kuzey Amerika ırkına mensup kavimlerin dilleri girmektedir. Bu diller şeklen iltisaki [yapışık] olması bakımından Ural-Altay dilleri grubuna yaklaşmaktadır. Ancak bileşik kelimeler terkiplenmesinde ve türemesinde kendine mahsus bir hususiyete maliktir, ki, buna diğer dillerde rastlanmaz. Bazen bu dilde bir bileşik kelime bizim bir cümlemizin yerini tutmaktadır.

IV

TÜRK DİLİNİN DEVRELERİ VE MİLATTAN ÖNCEKİ DURUMU

Türk dilinin menşei ve en eski devresi hakkında fikir ve nazariyeleri [kuramları] kısaca gözden geçirdikten sonra, şimdi de Türkçenin eskiden yeniye doğru devir devir tabakalanmasıyla bugünkü ağızlara varıncaya kadar geçirdiği tarihî gelişme hususiyetlerinin krokisini çizmeye çalışacağız.

ESKİDEN YENİYE DOĞRU TÜRK DİLİNİN DEVRELERE AYRILIŞI

Bilindiği üzere, tarih öncesi Türk dilinin yayılımı ve esas karakteri şimdiye kadar karanlık bir mesele olarak kalmıştır. Bunu ancak pregramatikal yani "gramerden önceki devir"e mahsus bir metotla belirtmek mümkündür; ki bu da bugünkü Türk şive ve ağızlarının mukayeseli bir grameri vücuda getirilinceye ve Türk dilinin tarihî gramer gelişimi tespit edilinceye kadar pek ağır bir mesele, hatta hipotez olarak kalacaktır.

Yalnız şimdilik "en eski Altay dili" adı verilen kaynağın bazı fonetik hususiyetlerinin belirtilmesine çalışılmakla beraber, bu en eski Altay dili kaynağının kendisinin dahi kesin bir ana kaynak olamayacağı ve kendinden daha eskice devirlere nispetle bir şive olabileceği kanaati elde edilmiştir. Türkçenin en eski bir ana kaynağının, bugünkü vesaitle [araçlarla] tespitine imkân görülememesi üzerine, biz burada, eski vesika-

lara dayanarak ancak Türk dilinin tabakalanması keyfiyetini [durumunu] ana hatlarıyla tarif ve dil bakiyeleri [kalıntıları] olarak elimize geçen tabakalarıysa taşıdıkları hususiyetlere göre tespit edebiliriz. Türk dilinin menşei meselesi hakkında daha önce ileri sürdüğümüz bilançoya bağlı kalmamız şartıyla, bu dilin ana kaynağından bugünkü şivelere varıncaya kadar geçirdiği gelişme merhalelerini aşağı yukarı şöyle bir genel düzene koyabiliriz:

1. Altay devri = Türk-Moğol dil birliği
2. En eski Türkçe devri = Proto-Türk dil birliği
3. İlk Türkçe devri
4. Eski Türkçe devri
5. Orta Türkçe devri
6. Yeni Türkçe devri
7. Modern Türkçe devri.

Bu düzenin birinci maddesindeki Altay devri, yani Türk-Moğol dil birliği devresi hakkında, Türk dilinin kaynağı bahsinde kısaca malumat verilmiştir. Buna eklenecek bir şey olmamakla beraber ileride, eski Türk lehçelerinden Yakutça ve Çuvaşçadan bahsedilirken bu mevzunun tamamlanmasına da çalışılacaktır.

İkinci en eski Türkçe, yani Proto-Türk devri hakkında malumatımız olmadığından başlıbaşına dikkati nazara alınamaz ve daha fazla üçüncü maddedeki "ilk Türkçe devri"yle birlikte bahis mevzusu olabilir. Birleştirilmiş bu iki devre için haklarında çok az malumatımız olan, Milattan önceki ve sonraki Hun ve Bulgar Türk lehçelerini ileri sürebiliriz. Bu takdirde Milattan önceki Türkçe ile Tukyü devletinin kuruluşuna kadar devam eden zamanın Türkçesi için birleştirilmiş bir tabaka kabul etmiş oluruz; ki bu da Hun, Peçenek ve Bulgar lehçelerinden ibarettir. Bazı kayıtlarla buraya Hazar Türkçesini de alabiliriz.

Eski Türkçe adını verdiğimiz dördüncü devre hakkında bolca ve kesin malumata malik olduğumuzdan, bu devreye doğrudan doğruya Göktürk-Uygur Türkçesi devresi diyebiliriz. Zaman itibarıyla bu devre MS VI ila IX. yüzyılı içerisine alır. Uygur Türkçesine nispetle Göktürkçe daha eskiyse de, elimize geçen en eski Uygurca dil yadigarlarının tarihleri kesin olarak tespit edilemediğinden, birbirini tamamlayan bu iki edebî şiveyi birleştirerek daha sağlam bir yol tutmuş oluruz zannındayım.

Bu devre, yani V-X. yüzyıl, Türk dilinin tarihî gelişmesinin içerisinde de incelenebilir. Bu takdirde başlıca aşağıdaki üç bölüme ayrılır: 1. Tukiyu (V-VIII. yüzyıl), 2. Eski Uygur (VIII-IX. yüzyıl), 3. Eski Kırgız (IX-X. yüzyıl).¹

Beşinci Orta Türkçe devresini Orta Asya Türk uruklarının edebî şivesi için "Müşterek Orta Asya Türkçesi" adını verdiğimiz Türkçe ile Selçuklular ve Osmanlıların hâkimiyet kurdukları sahalardaki "Müşterek Anadolu ve Azerbaycan Türkçesi" olarak adlandırdığımız muhtelif edebî şiveler teşkil etmektedir. Siyasi tarih bakımından bu devre, bir taraftan Karahanlılar, Selçuklar, Moğollar, diğer taraftan da ilk Osmanlılar devriyle Azerbaycan sahasını içerisine almakta; zaman itibarıyla X ila XVI. yüzyılı ihtiva etmektedir.

Altıncı "Yeni Türkçe" devresi, XVI ila XX. yüzyıllar arasında birçok coğrafi alanda konuşulan ve zengin bir edebiyat yaratmış olan Türkçeyle muhtelif şivelerdir. Osmanlı, Çağatay, Özbek, Azeri edebiyatları bu meyandadır.

Yedinci ve son maddedeki "Modern Türkçe" devresinin altındaysa bugünkü canlı ve edebî Türk şiveleri kastedilmiştir. Bunlar birbirinden çok uzak sahalara dağılmış olduklarından ayrı ayrı incelemeye muhtaç olmakla beraber, Türk di-

¹ N.A. Baskakov, *Tyürkskie yazıtkı* (Türk dilleri), 1960, s. 37.

linin üslup gelişmesi bakımından en son merhalesini teşkil etmektedirler. Bu devre bir nevi "ıslahatçılık" ya da "mücerret söz" arama devresi olarak da vasıflandırılabilir. Yapılışında iki prensip göz önünde tutulmaktadır:

1. Dilimize şu veya bu vesileyle girmiş olan yabancı kelime ve ıstılahları [terimleri] fonetik ve morfolojik bakımlardan Türkçeleştirmek.

2. Halk dilinden veya Türk dilinin muhtelif tarihî devrelerinden ıstılah ve tabirler almak.

Bu yüzdendir ki, bu devrenin üzerinde çalışan gramerci ve sarfiyatçılarımız [dilbilgisiyle uğraşanlarımız], her şeyden önce diyalektolojik malzemeden faydalanmak mecburiyetindedir.

Elimizdeki ve ekserisi daha işlenmemiş dil yadigârlarına dayanılarak çizilen bu kroki, açık söyleyelim ki kati olarak telakki edilemez [sayılamaz]. Zira Türk şiveleri üzerinde yapılan araştırma ve incelemeler bu şivelerin tasnifini [sınıflandırılışını] henüz kesin bir sonuca vordırmaktan çok uzaktır.

Nitekim bugün kırktan fazla lehçe ve şivelere dallanıp budaklanan Türk dilinin tarihî gelişmesini göz önünde bulunduran L. Ligeti, bir taraftan VI. yüzyıldan bu yana gelişen bu lehçe ve şivelerin ana çizgileriyle tanınmamasını, bir taraftan da malzeme bakımından muvazi [paralel] olarak işlenemediğini ileri sürerek Türk dilini üç esas devreye ayırmıştır: ²

I. Eski Türkçe – VI ila IX. yüzyıllar:

Bu Göktürkçe ile Uygurca devrini teşkil etmektedir. Eski Kırgızca da belki buraya eklenebilir. Her üç dil şekli Türkçenin hususiyetini taşır. Bu dillere şimdiye kadar ana Türkçe adı

² L. Ligeti, "A kinai átírásos barbár nyelvi glosszák kérdése," *NK*, LI (1941) = "Çin yazısıyla yazılmış barbar glossaları," *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX, N. 3, 1951, s. 313 (Hasan Eren tercümesi).

verilmiştir. Biz bu adı, daha eski bir devreye bırakabiliriz. Ana Türkçenin hususiyetleri arasında uzun vokallerin sistemli bir şekilde varlığıyla artık düşmüş olan h- zikre [bahsetmeye] layıktır.

II. Orta Türkçe – X ila XV. yüzyıllar:

Bu bilginе göre bu devreye girenler şu Türkçelerdir:

a) Mani ve Buda tercümeleri, Uygur yazı dilinin kurulmuş devri.

b) Çağatay yazı dili devri.

c) Kıpçak ve Oğuz dil yadigârları devri.

III. Yeni Türkçe devri – XVI. yüzyıldan itibaren Türkçenin bugünkü durumu ve kuruluşu.

Bilginin kendisince de iki esas noktadan zayıf görülen bu taksim, istenildiğinde elbette genişletilebilecek bir durumdadır. Mevcut lehçe ve şiveler, daha iyi incelenerek taksimdeki karışık durumları kesinleşince, istendiği şekilde, mevcut taksim grupları içerisinde kendi yerlerini bulacakları gibi, yeni ortaya çıkabilecek kadim devre Türkçesine ait yeni lehçe ve şiveler de üst sınırın genişletilmesiyle, kendi sahasını elde etmiş olacaktır.

İstirdaden [buna dayanarak] şunu da söyleyeyim ki, her iki taksimde de kusurlar bulunabilir. Zira bütün dil tarihi taksimlerinde buna benzer kusurlar daima bulunmaktadır.

MİLATAN ÖNCEKİ TÜRK DİLİNİN ARAŞTIRMA SAHASINDAKİ DURUMU

Nitekim gruplar içerisinde alınan bazı lehçe ve şiveler, bugün bile hâlâ karışık bir durum arz ettikleri gibi, Milattan önceki Türk dilinin durumu hakkında da serbest bir fikir ileri sürme imkânına malik bulunmamaktayız. Zira Türk dilinin

ana vatani sayılan Ural ve Altay dağları arasındaki saha³ bu zamanlarda, tarihî malumata göre, durmaksızın göç eden muhtelif Doğu Asya kavimlerinin çarpışma ve çekişme sahası olmuştur. Vaktiyle burası Tohar, Hun, Sak, İraniler, Tibetliler, Türk, Kırgız, Moğol vb birbirinden farklı kavimlerin konaklama yeri olmuştur. Başka başka yönlerden akıp gelen bu kavimlerin yerleşme, taşma ve göçmesinde, şüphe yoktur ki en önemli yeri Türkler tutmuşlardır. Milattan önce Çinliler ile Hun Türkleri arasındaki çekişmeler ve mücadeleler, tarihçe tespit edilmiş önemli olaylardan biridir. Hele miladın ilk beş yüzyılında, Orta Asya ana yolu boyunca akan kavimlerin sayısı hatırı sayılır derecede büyük olmuştur.

Ne yazık ki, tarihçiler bu kavimlerden bahsederken, toplayıcı bir kelime mahiyetinde olan "İskit" tabirini kullanmakla

³ En eski Türk anayurdunun neresi olduğu hakkında birçok fikir ileri sürülmüştür. Bu konu üzerinde en çok incelemelerde bulunan J. Németh olmuştur. Onun bu husustaki incelemeleri "Probleme der türkischen Urzeit" de (Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös Dicata, Budapeşte, MCMXLII-MCMXLVII, s. 56-102) belirtilmiştir. Anayurt sahasını Sayan dağlarıyla Altay mıntıkasında gösterenlerse Vambéry (*Das Türkenvolk*, s. 48) ile Oberhummer (*Die Türken und das Osmanische Reich*, 1917, s. 4) ve Rasovskiy (*Seminarium Kondakovianum*, VII, s. 4) olmuşlardır. Nispeten daha güneyde görmek isteyen Georg Almásy'nin ("Centralasien die Urheimat der Türkenvölker," *KSz*, III) fikirleri daha fazla antropolojik araştırmalara dayandığından, o kadar da vazih [açık] sayılmaz. Bazı bilginlerse Türk anayurdunu Doğu Türkistan'da aramaktadır (M. A. Czaplicka, *The Turks of Central Asia in History and in the Present Day*, 1918, s. 61 ile W. Radloff, *Das Kudatku Bilik*, I, 1891, s. 80-81). Ramstedt ise doğuda, Şıngan dağlarının doğusunda ve batısında olmak üzere, Güney Moğolistan ile Güney Mançurya'da aramakta ve burada konuşulan Türkçeyi de en eski Türk dili yadigarı olarak kabullenmektedir (*MSFOu*, LVIII, s. 453). Bu konu hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. (Sb. Finn. Akad. W. 1935. s. 86; Kai Donner, *JSFOu*, XL, I ve XLV, 1: 6; Una Harva, *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*, 1938, s. 5; Klaproth, *Tableaux historiques de l'Asie*, 1824, III; Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, baskı, s. 34 ve Schott, *Versuch über die Talarischen Sprachen*, 1836, s. 6).

iktifa etmişlerdir [yetenmişlerdir]. Birbirinden ayrı kavimler topluluğuna işaret eden bu tabirin altında, bir bölümü Asya'da bir bölümüyse Avrupa'da yerleşen kavimlerin anlaşılması gerekmektedir. Dicle'de bu kavimlerin karakter ve menşeleri tespit edilememiştir.⁴ Mamafih haklarında birçok fikir ve nazariyat [kuramlar] ileri sürülmemiş de değildir. Bugün bunların hiçbirisine halledilmiş gözüyle bakılmadığı gibi, İskit kavim adı altındaki kavimler topluluğunun İran aslından oldukları hakkındaki iddia ve teoriler de kati değildir.⁵ Nitekim Müllenhoff'ın İskitlerin İran aslından olduklarını ileri süren tezi,⁶ V. F. Müller tarafından reddedilmiştir. Bu bilginе göre, menşе bakımından İskitler birçok kavmin karışmasından türeme bir topluluk⁷ olmakla beraber, ilk çağlarda oturak ve İran asıllı olmuş, sonralarıysa içlerine bolca Ural-Altay menşeli kavimleri dahi almışlardır.

İskitlerin tamamıyla Ural-Altay kavimlerinden ibaret olduğunu, has adlar [özel isimler] üzerine yaptığı filolojik araştırmalarla ispat etmeye çalışan Neumann'ın incelemeleri, yine V. F. Müller tarafından aydın ve açık bir fikir olarak kabul edilmemektedir. Bu işte daha fazla başarı elde eden Géza Nagy olmuştur. "İskitlerin Milliyeti" başlıklı eseriyle Nagy, İskitlerin Ural-Altay kavimlerinden türediklerini ispat etmiş⁸ ve Minns de onun bu yoldaki incelemelerini ve lisan araştırmalarını muvaffakiyetli sayarak, İskit topluluğu içerisinde Ural-Altay

⁴ Vaktiyle E. Chavannes, on iki yıllık hayvan şekilleri üzerine kurulan takvimin menşeiini Türklere atfederek Hint-İskit'leri Türklere saymıştı. Barthold ise bu fikre iştirak etmeyerek bu iddiayı çürütmeye çalışmıştır. (Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927, a. 25).

⁵ B. A. Kaufmann, *La demeure des tatars de Crimée dans son rapport avec l'histoire de la colonisation de la presqu'île*, Moskova 1925, s. 26-27.

⁶ Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, III. Berlin, 1892, s. 122.

⁷ V. F. Müller, *Osetinskie etyudi*, III. Moskova, 1887, s. 117-136.

⁸ G. Nagy, *A szkiztűdök nemzetisége*, Néprajzi Füzetek, 1895, N. 3.

menşeli kavimlerin de bulunduğunu tevsike [belgelemeye] gayret etmiştir. Onların bu topluluğa girmesi, Minns'e göre daha sonraki devirlerde olmuştur.

Etnik bakımından İskit meselesi henüz çözülmemiş olmakla beraber, yayıldıkları coğrafi saha dikkati nazara alınınca, gerek Orta Asya bozkırlarında gerek Altay ve Moğolistan sahasında, bu topluluğa diğer bazı kavimlerle beraber Türkler ve Moğollar da dahil olmuştur. Altay ve Balkan yarımadası nehir adlarının filolojik karşılaştırmaları, birbirinden binlerce kilometre uzaklıkta bulunan bu iki İskit âlemi arasında göze çarpacak derecede bir benzerliğin mevcudiyetini göstermektedir.⁹ Fakat bu nehir adlarının Ariyanî mi yoksa Turanî mi oldukları hakkında şimdilik kesin bir karar vermek yersizdir. Bununla beraber İraniler İskit topluluğuna giren ve aynı zamanda bir kavim adından başka bir şey olmayan Sak kelimesini bütün İskitlere teşmil etmişler [yaymışlar] ve bu yüzden İskitlere ayrıca Sak da denilmiştir.

İskitler gibi menşei ve dilleri şimdiye kadar açıkça aydınlatılamayan kavimlerden biri de Sarmatlardır. Bu kavmin en genç şubesini Alanlar teşkil etmektedir. Arap ve Batı kaynaklarında bunlar As kavmi adı altında zikredilmektedir. Rus vakanüvislerindeyse Yas olarak geçerler. Orhun yazıtlarında¹⁰ Kögmen dağları çevresinde oturan Az ile Özbeklerdeki Az ve Kundur Türklerindeki¹¹ As kabile adları yukarıki As kavmi adıyla çok yakın bir benzerlik göstermektedir. Avrupa gezginleri bunları muhtelif coğrafi alanlarda göstermektedir. Marinolli bunlardan bahsederken, dünya fethine kalkıştığı zaman

⁹ Sabolevskiy, "S dvuh kontsov Skifskago mira," *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, Krakow, 1927, I, s. 315-317.

¹⁰ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, IV, İstanbul, 1941, s. 152.

¹¹ Nebolsin, "Zapiski o kundrovskih tatarah," *Vestnik IRGO*, 1851, vıp. II'deki makalesi; Potanin, *Oçerki severo-zapadnoy Mongolii*, II, s. 39, not 4.

Cengiz Han'ın yanında yetmiş iki Alan asilzadesinin bulunduğunu kaydetmektedir.¹² Lakin dilleri hakkında şimdiye kadar kesin bir şey söylenememiştir. Hatta Yas kavim adının etimolojik izahında birbirine zıt fikirler de ileri sürülmüştür. Marr Rusça "dil" manasında olan *yazık* kelimesini iştikakça [etimolojik olarak] *Yas* kelimesiyle ilgili gördüğü gibi, "Asya" kıtası manasında kullanılan *Azia*, *Asia*, *Asiya* kelimesini de aynı kökten türeme olarak kabul etmektedir.¹³

Macar kaynaklarında Kuman kavim adıyla müteradif [eşanlamlı] olarak kullanılan *Iassones* ve *Iaziges* kelimelerine gelince, bunlar hakkında yapılan etimolojik izahlar birbirinden ayrı fikirler doğurmuştur. Hunfalvy Macaristan etnografisine ait bir araştırmasında Macarca saydığı *yazig* kelimesini *Yas*'ın tamamen müteradifi olarak kabul etmekte ve kelimenin manası "yay ve ok kirişi" olduğundan, esasında bir kavim adı olan bu kelimeyi "ok" manasında olan "iy"den getirmektedir. Németh'e göreyse, Alanların halefleri olan Yaslar İran asıllı olup, Türk Kumanlarla bir topluluk teşkil ederek o zamanlarda Macaristan'da yerleşmişlerdir.¹⁴ Macar kaynakları bir müddet *Yas* kavim adını kullanmayarak, yalnızca Kuman kelimesini kullanmakla iktifa etmişlerdir [yetinmişlerdir]. XIV. yüzyılın başlarında Kumanlar ile Yaslar artık Bizans'ın hizmetinde de görünmektedirler.¹⁵

¹² *Rus i Ası v Kitaye, na Balkanskom poluostrove, v Rumunii i Ugorşçine*, Jivaya Starina, 1894, vıp. I, s. 70.

¹³ Marr, "Yazık i savreniyonnosi," *Izvestiya Gosudarstvennoy Akademii Mater, Kulturi*, 1932, N. 60, s. 24-25.

¹⁴ Gyula Németh, *A honfoglaló magyarság kia lakulása* (Vatan Kuran Macarlığın Teşekkülü), Budapeşte, 1930, s. 17.

¹⁵ *A.g.e.*, s. 18; *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches*, s. 450.

HARRİLER VE DİLLERİNİN TÜRKÇEYLE İLGİSİ

Tarihleri kâfi derece aydınlatılamayan ve dilleri hakkında malzememiz bulunmayan, fakat Türkçeye ilgili bulunduğu iddia edilen kavimlerden biri de Sümer kitabelerinde adları geçen Harri kavmidir. Adı başka başka şekillerde telaffuz edilen bu kavim,¹⁶ uzun bir zaman boyunca Sami ırktan sayılmıştır. Hitit dil ve medeniyetiyle uğraşan ve bu sahanın gerçek bir bilgini olan Hrozny, son araştırmalarının birinde bu kavmin ne Ari ne de Sami olduğunu kesin olarak ileri sürmekten çekinmiştir. Bu kavim daha MÖ üçüncü bin yıldan beri Suriye'nin kuzeyiyle Halep'ten Ninive ve Asur'a kadar uzanan havalide devlet kurarak Babil ile Eti arasında bir köprü vazifesini görmüştür.¹⁷

Harrilerin konuştukları dile gelince, bu alanda araştırma yapan E. Forrer, bu dildeki örneklerin yokluğu, eklerinse toplu bir halde bulunuşu bu dil için çok canlı ve karakteristik bir nokta teşkil etmekle beraber, fiil şekillerinin zenginliğine çok yerinde olarak işaret etmiş ve herhangi bir karabet [akrabalık] meselesinde münakaşalara girişmeden, yapıcı Harri dili ile Türk dili arasında önemli bir yakınlığın mevcut olduğu kanaatine varmıştır.¹⁸ Fakat ne yazık ki, Milattan binlerce yıl önceki Türk dilini karakterize edebilecek olan bu dil hakkında kâfi malumata ve malzemeye bugün malik değiliz. Son za-

¹⁶ Muhtelif telaffuzlara maliktir: Forrer'e göre *Harri*, Götze ve Hrozny'ya göre *Hurri*, W. Koppers'e göreyse *Horri*'dir.

¹⁷ W. Koppers, "Halk Bilgisi ve Cihanşümül Tarih Tetkiki Karşısında Öz Türklük ve Öz Indo-Germenlik," *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943, s. 650 (bkz. Forrer, "Eine Geschichte des Götterkönigtums aus dem Hatti Reiche," *Mélanges Cumot*, Brüksel, 1936, s. 688). Bazı bilgilerse Harrileri eski Harezim ahalisinden saymaktadırlar ve bu hususta daha fazla bilgi Harezim bahsinde verilecektir.

¹⁸ E. Forrer, "Stratification des langues et des peuples dans le proche-Orient préhistorique," *Journal Asiatique*, c. 217, Paris, 1930, s. 237-252.

manlarda yapılan geniş araştırmalar Harri dilinin Urart diliyle yakınlığını, hatta akrabalığını kesin olarak tespit etmiş durumdadır.¹⁹

ETRÜSKÇENİN TÜRKÇEYLE İLGİSİ

Nihayet bazı bilginlere göre, Türkçeye ilgili sayılan dillerden biri de Etrüskçedir. Bu dil hakkında elimizde bugün epeyce mezar kitabesi bulunmasına rağmen hâlâ fonetik ve morfoloji bakımından layıkıyla incelenmemiştir. Hele sentaks ve semantik bakımından adeta el vurulmamış bir durumdadır. Bu yüzden de Etrüsk dilinin hangi dil grubuna alınması lazım geleceği halledilmemiş bir vaziyettir. Bilginlerden birçoğu bu dilin kesin olarak Hint-Avrupa dilleri grubuna giremeyeceğini kabul ettikleri halde, aksini iddia eden eski nazariyeciler de yok değildir. Diğer bilginlere gelince, bunlardan J. Martha bu dili Fin-Ugor dilleri grubundan,²⁰ V. Thomsen²¹ ve Marr Kafkasya dillerinden, Trombetti ise Hint-Avrupa dilleri ile Kafkasya dilleri arasında, daha fazla Küçük Asya ve Hellenizmden evvelki Yunan ve Ege denizi havasisi dillerinden saymaktadır.

Ayrıca Etrüskçeyi Sami dillerden sayanlar da olduğu gibi başka başka dil gruplarına sokmaya çalışanlar da vardır.²² Fakat bu bilginler içerisinde Etrüskçeyi Altay dilleri grubundan sayanlar bizi bilhassa ilgilendirmektedir. Etrüsklerin anavatanını araştıran ve bu sahada başarılar gösteren Bran-

¹⁹ V. A. Kraskovskaya, "Pamyatniki arabskogo pisma v Sredney-Arii i Zakavkaza," *Epigrafika Vostoka*, 1952, VI, s. 110.

²⁰ J. Martha, *La langue étrusque*, Paris, 1913.

²¹ Vilhelm Thomsen, "Remarque sur la parenté de la langue étrusque," *Samlede Afhandlinger*, II., Kopenhag, 1920, s. 471.

²² Etrüskler hakkında daha fazla malumat edinmek için bkz. C. Autran, "Les langues de l'Asie antérieure ancienne," *Les langues du Monde* içinde (Paris, 1924, s. 273-318), Etrüskler hakkındaki bibliyografi (s. 317-318).

denstein'in²³ Etrüsk ve Lidya dillerindeki isimlerin tasrifi [sınıflandırılması] ile Altay dillerindeki isim tasrifi arasında bir münasebetin bulunduğunu kabul etmesi,²⁴ bu nazariyeye [kurama] çok büyük bir kuvvet vermektedir.

Etrüskçenin Hint-Avrupa dilleri grubundan sayılmayacağını kabul eden Baron Carra de Vaux bazı Etrüsk kelimelerini Türkçeye izaha kalkışmış,²⁵ fakat hiçbir sonuca varamamıştır. A. Nehring ise Eti, Lidya ve Likya dillerinin zamirleri üzerinde Ural-Altay dillerinin tesirini kabul ederek, bu münasebetin Ural-Altay dillerinden hangisiyle olduğunu, ilgili incelemelerin neticesinde tayin etmenin lazım geldiğini de yazmaktadır.²⁶ Savino Savini ise Etrüskçeyi Sami diller ailesinden sayar.²⁷

Milattan önceki Türk dili ve dolayısıyla Türk kültür tarihini yakından ilgilendiren teferruat bir araya toplanacak olursa, bu yalnızca az çok Altay-Türk devresi münasebetlerini göstermekle kalmayacak, aynı zamanda eski Ön Asya ve Orta Asya kültür cephelelerini de aydınlatmaya yarayacaktır. Mukayeseli Türk linguistiği, ileride çözülmesini üzerine aldığı en eski ana Türk dili gelişmesi ve yayılımı meselesini, gün geçtikçe artan ve yeni yeni kazılar neticesinde meydana çıkan maddi eserlere dayanarak hallederse, şüphe yoktur ki Türk dilinin oyna-

²³ W. Brandenstein, "Etrüsk Meselesinin Şimdiki Durumu," *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943, s. 211-219 ve "Limni'de bulunan kitabe, Etrüsklerin Anadolu'dan Neşet Ettiklerine Dair Dil Bakımından En Ehemmiyetli Delil," s. 1044-1051.

²⁴ W. Koppers, "Halk Bilgisi ve Cihanşümül Tarih Tetkiki Karşısında Öz Türklük ve Öz Indo-Germenlik," *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943, s. 651.

²⁵ Carra de Vaux, "Mots étrusques expliqués par le turc," *Etrusca* I, II, Muséon, s. 16+11 ve *Etrusca* III. "Mes communications de l'année" 1904, Paris, s. 1-21.

²⁶ W. Koppers, *a.g.e.*, s. 651.

²⁷ *Rus Ansiklopedisi*, 64, s. 794.

dığı rolü daha açıkça meydana koymuş olacaktır. Mukayeseli kültür tarihi araştırmalarının bu işte oldukça ağır bir vazifesi olduğu da şüphesizdir. Türk dili araştırmalarının bugünkü durumundan elde edilecek olan kanaat, Türk anayurdunda doğan ve oradan kendisini okşar muhitlere dağılan kültür, herhalde göçebe kültür dairesinin en yüksek seviyesinde bulunan hayvan besleyici atlı kültürüdür.²⁸ Son araştırmalar, ilk tarih sahasına çıktığı zaman Türkün bu kültüre sahip olduğunu göstermektedir. Bununla beraber, bütün bu tezler daha geniş ve etraflı araştırmalara bağlı kalmakta ve bu yolda geniş bilgiyle çalışacak olan bilginleri beklemektedir.

---

²⁸ L. Rásonyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara, 1942, s. 10.

V PROTO-TÜRKÇE DEVRİ

TÜRK DİLİNİN LEHÇE, ŞİVE VE AĞIZLARA AYRILIŞI

Göçebe Türk uruk ve boylarının tarihiyle yakından ilgili bulunanlar Türk dilinin muhtelif lehçe, şive ve ağızlara ayrılış ve genişlemesini kolayca takip edebilir. Daha eskiden beri yerleşik kavim ile göçebe bozkır hayatı süren kavim arasında çok büyük ayrılıklar mevcut olmuştur. Tarihî devirlerde Türkler göçebe kültürün en yüksek seviyesi olan "savaşçı hayvan besleyenler" kültürünü inkişaf ettirmişlerdir [geliştirmişlerdir]. Ona göre de bu çağ, göçebe Türkün fikir hayatında hakan, devlet, arazi, memur ve benzeri mefhumlar hakkında yerleşik kavimkinden başka telakkiler [görüşler] kökleşip kalmıştır. Aynı görüş ayrılıklarıyla savaş, barış gibi tabirler ve anlamlar da yerleşik ve bozkır kavimlerinin sosyal hayat kuruluşunda müessir olmuştur. Bu bakımdan göçebe Türkün içtimai ve aile hayatı, aynı çağda yaşayan yerleşik kavimkinin aksini teşkil etmiştir. Son zamanlara kadar, çok değişim geçirmiş olan bu tipteki göçebe hayat tarzına Kırgız Türklerinde rastlanmaktaydı. Aralarında epeyce zaman yaşamış ve bu alanda incelemeler yapmış olan W. Radloff'un bu hususta verdiği malumat sayesinde,¹ bu eski göçebe Türk hayat tarzını, bir dereceye kadar tasavvur etmek imkânı elde edilmiş gibidir.

¹ W. Radloff, *Das Kudatku Bilik des Yusuf Chass-Hadschib aus Bölbasagun*, I., St. Petersburg, 1891 s. LII-LIII.

Buradan edinilen fikre göre, bir taraftan büyük kabile birliğini çeşitli aile bölümlerine, diğer taraftan aksine olarak küçük kabile veya aile bölümlerini büyük bir birlik durumuna koyan bu ilk çağ Türk hayatı, şüphe yoktur ki, Türk dilinin yayılımı ve gelişmesi, bilhassa da muhtelif Türk lehçe, şive ve ağızlarının tekâmülü [gelişimi] üzerinde pek etkili olmuştur. Bu türden hayat şartları altında, şu veya bu kabilenin birliğe doğru gitmesi yahut tersine, birlik halinden bölümlere parçalanması, o kabilenin konuştuğu dili de aynı yolla birliğe yahut muhtelif lehçe, şive veya ağızlara ayrılmaya götürmüştür. Bununla beraber, bu ilk çağ hayat durumunda, Türk dili bugünkü gibi birçok değişikliğe uğramamış, lehçe ve şivelere ayrılmamıştır. Buna rağmen, yayıldığı geniş coğrafi sahada kendi topluluğunu nispeten saklamış olduğu halde, ayrılmaz ve parçalanmaz bir Türk dilini yine de kuramamıştır. Zaten hayat şartları o çağ için böyle bir dile ihtiyaç göstermemiştir.

Yalnızca Türk dilinin lehçe ve şivelere ayrılması o zamanlarda bugünkü kadar kesin olmamıştır. Halbuki, bugün Türk lehçe ve şiveleri arasındaki ayrılık o kadar ileri varmıştır ki, bir Türkmen yahut Özbek kendi kardeşi olan bir Yakutla, bir Anadoluysa öz dilinden ayrılan Çuvaş veya Yakutla konuşamaz ve anlayamaz bir hale gelmiştir. Muhtelif sebeplerle vücuda gelen bu şiveler, üstelik birçok karışık unsuru içerisine alması yüzünden doğru ve sağlam bir tasnife [sınıflandırmaya] tabi tutulamamaktadır. Zira hangi Türk şivesi ele alınırsa alınsın, bünyesinde kökleşmiş öyle dil hususiyetlerine ve özelliklerine rastlanır ki, bunlar bahis konusu olan şive için tamamıyla yabancı olup, diğer bir kardeş şiveden alınmıştır. Bu kaynaşma, şüphesiz daha çok erken çağlardan beri devam edegelmiş ve zamanla yerleşip kalmıştır.

Çünkü bozkır hayatının doğurduğu yaşama şekli birçok yeni yeni etnik birleşmelerin doğuşuna sebep olmuştur. Bun-

lar, içlerine aldıkları unsurlara ve asılı buldukları şartlara göre, başka başka adlar almaktan çekinmemişlerdir. Bunlarda, yani bozkır halklarında sosyal bünyenin ana ünitesini, en küçük bir birlik mahiyetinde olan "süyök," yani kemik ile "klan" teşkil etmiştir. Her ikisi aynı derecede olmakla beraber, daima hayatta birbirinden ayrılmaktaydılar. Her bir göçebe, bu iki teşekkülü esas saymakla beraber, menşe meselesini en önemli bir mesele olarak göz önünde bulundurmaktaydı. Bu yüzden *süyök*'e mensup olan kendisini *klan*'a mensup olandan ayırt etmeyi lüzumlu görmekteydi. Zira sosyal bünye bakımından süyök müşterek bir menşe ve ecdattan inen fertlerin birleştiği bir ünite olduğu halde, klan tam tersine siyasi, içtimai ve ekonomik esaslar üzerine kurulmuş bir teşekkül mahiyetindeydi. Birincisi kapalı bir muhit dışına çıkmayan zümre, ikincisiyse tersine kolayca değişen, hatta ortadan kalkan bir teşekküldü. Her ikisinin birleşmesiyle daha kuvvetli ve idari kıymete haiz yeni oymak adını alan "tribü" vücuda gelmekteydi. Göçebe hayat şartları içerisinde daha geniş etkisi ve salahiyeti bulunan bu yeni teşekkülün kendine mahsus müşterek bir geleneği, müşterek bir dili, hatta müşterek bir giyim tarzı mevcuttu. Tabii olarak her kabilenin müstakil bir de adı, etnonimi vardı. Siyasi vaziyete göre birleşir ve dağılırdı. Kabile bazen büyük bir federasyondan vücuda gelir, bazen de büyük bir "klan"ın idari hâkimiyetini kabul ederdi. Bu takdirde, yeniden tamamıyla yeni bir etnik ad altında, birleşik bir klanlar koalisyonu vücuda gelmiş olurdu.

Bu neviden klanlar birliği, Türk onomastiğinde esas kabile adının yanında bir de koalisyona girenlerin sayısını belirten rakamlar ilavesiyle ifade edilmekteydi. Mesela: Tokuz Oğuz, Tokuz Tatar, Üç Kurikan, Otuz Tatar, On Uygur gibi. Bunların vücuda gelmesiyle bozkırlarda yeni ulus yahut il adı altında göçebe bir devlet kurma sistemi de vücuda getirilmiştir, ki

bunlar çoğu zaman birbirinden farklı etnik birlikler kompleksinden tereküp etmişlerdi [oluşmuşlardı].

Lakin seyyar bozkır hayat şartlarına bağlı kalan tribü, ulus ve il teşekkülleri, kemik ve klan birliklerine nispetle daha az sağlam ve sabittiler. Bunların istikrarı, her şeyden evvel gündelik hayat ihtiyaçlarına bağlı bulunmaktaydı. Zaruret icabı ansızın toplanır ve dağılırlardı. Durmadan değişmeler il, ulus ve tribünün en karakteristik vasfı halini almıştı. İşte tarihin, göçebe imparatorlukların en büyüklerinden birini Orta Asya sahasında kurmaya memur ettiği Türk devletinin toponimi nomenklatüründe, bir taraftan sabit süyök ile klanın, bir taraftan da seyyar ve değişen kabile, il ve ulusun medeni ve sosyal onomastik izlerinin birleşmesine ve bağdaşmasına yol açmıştır.

Bununla birlikte Türkçenin ilk aşamalarındaki karşılıklı şive tesir ve ayrılıkları, sırf dil merkezinde vaki olduğu için göze çarpmak derecede şive aykırılıkları doğurmaktan uzak kalmıştır. Ancak zamanla yabancı komşular ve daha birçok diğer sebep tesiriyle baş gösteren Türk uruk ve boyu yayılmaları, ister istemez Türk dilinin içerisindeki şive farklarının genişlemesini ve gelişmesini temin etmiştir. Şekilleşmiş olan bu şiveler, ilk çağlara doğru götürüldüğünde görülür ki, aynı bir kök dilin dalları olmaları hesabıyla, aralarındaki fark o zamanlarda pek önemsiz olmuştur; hatta biz Türk dili için öyle bir devre tasavvur edebiliriz ki, bu devrede yekdiğerinden ayrı mesafelerde konuşulan şiveler aşağı yukarı ahenkli bir dil birliği teşkil etmiştir. Öyleyse bu şiveler birliğinden türeme, ayrıca bir öz ana Türk dili kökü mevcut olmuştur. Bunun karakter ve esasının ne gibi unsur topluluğundan ibaret olduğunu tayin etmek zordur. Edebî ve sanat dilleri dışında, şahsi telaffuzların da daima mevcut olduğu, burada dikkati nazara alınırca, her canlı dil gibi, öz ana Türkçenin de birçok şahıs ağzından

vücuda geldiğini kabul etmemiz gerekmektedir. Bu takdirde ana dilin bünyesinde bile sonraları ayrılmaya başlayan şivelerin birer nüvesi [çekirdeği] mevcut olmuştur. Daha sonraları elverişli şartların baş göstermesiyle çözümler başlamış, Türk lehçe ve şiveleri de birer birer belirmekte gecikmemiştir.

ANA TÜRKÇE

Şahıs ağızlarının topluluğundan ibaret olan bu ana Türk dili, kendi başına türeme bir dil olmayıp devrinin aynı seviyedeki dilleri veya ağızları arasında bir şiveden başka bir şey olmamıştır. Bu şive daha kadim bir ana dilden doğmuştur, ki bu sonuncu da Altaycılara göre ana Altay dili olup, hem Türk hem de Moğol dillerinin ana kaynağını teşkil etmiştir.

Türk dilinin menşei hakkında Altaycılar tarafından ileri sürülen teoriler tamamlandıktan sonra, dil tarihi sahasında onların riayet ettikleri usul üzerinde de durmamız gerekmektedir. Bu usule göre, herhangi bir ses sadece manaya delalet eden bir vasıttır. Yani ses olmadıkça dil de olmaz. Sesler başlı başına bir topluluk halinde tespit edildiklerinde muayyen bir madde haline gelir ve buldukları şartlar içerisinde yumuşak veya kalın bir telaffuz vücuda getirirler. Mahreç [çıkış yeri] tesirine göre, her bir maddedeki sesler daha sert veya daha yumuşak bir şekil alırlar. Demek oluyor ki, seslerin ve onların vücuda getirdikleri maddelerin tayin ve tespit edilme meselesi, bunlara ait olan malzemenin varlığına bağlıdır. Bu kural bulunmadıkça, bunların üzerinde herhangi bir esaslı araştırma ve karşılaştırma zemini bulmaya imkân görülmemektedir. Bu takdirde malzemesi elimize geçen devrelerden evvelki, madde halinde işlenebilecek ve üzerinde müşahedeler yapılabilecek kâfi derecede madde ve sesler kütlesi mevcut olmayan devreler için Batı dilcilerinin tarihi sahada tatbik ettikleri "gramatikal" metoda karşı, tarihten önceki devre için "pregramatikal" yani

gramerden önceki devreye mahsus bir metot tatbik etmek gerekecektir.

Altaycılar, ana Türk dilinin esas maddesini teşkil eden ses sistemini bu noktadan aydınlatmaya ve tespite çalışmıştır. Bunlar ellerindeki vesikalara ve tarihf fonetik esaslarına dayanarak, dar manada aldığınız Türkçeyi ve bunun daha evvelki ana dille olan bağlılığını ve münasebet gelişmelerini tabaka tabaka ayırarak, aralarında yapılan mukayese sonucunda eski ana dil ses sistemini kendilerince, muayyen bir şekle bağlamışlardır.

POPPE VE İDDİASI

Altaycılar içerisinde bu alanda en çok çalışan ve ortaya iddialar atan N. Poppe'dir. Bu bilgin ana Altay prefiksleri ve dolayısıyla ana Türkçeyi temsil eden kelimelerin başına gelen konsonantları [ünsüzleri] tespite çalışmıştır. Onun bu ülküyü gerçekleştirmek için ele aldığı dil Moğol dili olmuştur. Zira, asıl dil malzemeleri bize kadar gelebilen VII ve VIII. yüzyıl Orhun ve Uygur Türkçesi, Altay dilleri mukayesesinde, Moğol diline nispetle daha az arkaik olmuştur. Ve Orhun Türkçesinin ana Türk dili çevresindeki gelişme merhaleleri,² Moğolcanın ana Altay diline karşı olan münasebeti ve gelişme merhaleleri derecesinde olmamıştır.³ Bütün bunları dikkati nazara alan Altaycı Poppe, kelimenin başında olmak üzere, ana Altay dilleri için şöyle bir ses sistemi krokisi vücuda getirmişti.⁴

² Pedersen, "Türkische Lautgesetze," *ZDMG*, LVII, s. 559.

³ N. Poppe, "Altäisch und Urtürkisch," *Ungarische Jahrbücher*, Berlin, 1926, VI, s. 117.

⁴ *A.g.e.*, s. 119.

Ana Altayca	*p	*b	*t	*d	*k	*ğ	*k	*g	*z	*c	*y	*ñ	*n	*ç	*s
Moğolca	o	b	t	d	k	ğ	k	g	d	c	y	n		ç	s
Türkçe	o	*b	*t	k		*k		*y					*ç	*s	

Kelimenin ortasında ve sonundaki konsonant [ünsüz] sistemine gelince, bu hususta fazla malumata girilmeden, şimdilik ana Altaycanın "r" ve "l" sesli olmasının kabulüyle iktifa edilmiştir [yetinilmiştir].

Yukardaki kroki üzerine, karakterce Orhun yazıtları dili hususiyetlerini taşıyan ve zamanca Miladi I. yüzyıla kadar götürülen Proto-Türkçe dil gelişmesi tarihi bakımından, ana Altaycaya nispetle başlıca iki devre geçirmiştir. Birinci devrede *k ve *g; *k ve *g; *t ve *d; *n, *n', *z, *c, *y gibi sesler birbirleriyle kaynaştıkları halde, ikinci devrede *r sesinden *z ve *l sesinden de *ş sesi türemiştir. Taşındığı esas hususiyetlerde birinci devreye iştirak etmiş olan Çuvaşçanın umum Türkçeden ayrılış zamanıysa bu iki devre arasına rastlamaktadır. Bundan dolayı Çuvaşçanın Yakut lehçesiyle beraber müşterek bir gelişme devresi geçirdikleri fikri kabul edilmemektedir. Çünkü Çuvaşça "r" ve "l" hususiyetli şive grubuna girdiği halde, Yakutça aksine olarak "z" ve "ş" hususiyetli Türk şiveleri grubundan sayılmaktadır. J. Németh bu iki Türk lehçesinin beraberce geliştikleri fikrini taşımıştır.⁵ Halbuki şive bakımından olduğu gibi, coğrafi yayılım bakımından da bu iki lehçe ayrı

⁵ J. Németh, "Die laneti vokale im Jakutischen," KSz, XV. s. 161, not.

ayrı süzgeçten geçirilmeye değer birçok karakteristik hususiyet taşımaktadır.

En eski Türkçenin ses bakımından karakteri ve bu seslerin gelişmeleri hakkında burada daha fazla tafsilata girişmeye lüzum görmemekteyim. Zira Altaycılar tarafından en eski Türkçe hakkında ileri sürülen yukarıdaki fikirler, şimdilik devamlı birer hipotez [varsayım] olarak telakki edilmelidir [sayılmalıdır].⁶ Orta Asya'nın en eski devri hakkındaki tarihî kaynaklar ve bu kaynaklarda adları geçen birçok kavmin dilleri ve anayurtları tayin edilmedikçe, Türk ve Altaylılar için hangi çağın en eski devre olarak kabul edilebileceğini tespitten uzaktayız. İleride Türk tarihi araştırmalarının ilerlemesiyle, bu mevzunun bugünküne nispetle çok daha canlı ve isabetli bir şekilde bahsedileceğine şüphe yoktur. Şimdilik ancak Türk dili tarihi araştırmasıyla ilgili olan bu teori ve hipotezler hakkında, herhangi bir müspet veya menfi fikir ileri sürmeden kısaca malumat vermekle iktifa edilmiştir [yetinilmiştir].

⁶ Udo Posch, "Die altaische Sprachwissenschaft-Theorie oder Hypothese?," *Handbuch der Orientalistik*, V. Mongolistik, 1964, s. 17-34; J. Németh, "Die türkisch-mongolische Hypothese," *ZDMG*, LXVI, s. 565.

VI

İLK TÜRKÇE DEVRİ

1

HUNLAR VE DİLLERİ

Hurri yahut Sümer yazıtlarındaki adlarıyla Kuirriler, MÖ XXIV. yüzyılda Babilistan'ı ellerine geçirdiklerinde, Çin'in kuzeyinde bugünkü Moğolistan ile Cungariya'da cihan tarihi akışında büyük mevkileri olan Hun Türkleri oturmaktaydı.¹ Çin kaynaklarının en eski çağlarda bile Çin'in komşusu olarak Şan-jun, Hyan-yun, Hiung-nu ve benzeri başka başka adlar altında kaydettikleri kavim hep bu Hunlar olmuştur.² Çok eski çağlara götürülen bu kavim hakkında nispeten daha kesin kayıtlar MÖ VIII. yüzyılda başlamaktadır. Bu zamanlarda Hunlar zengin otlaklara ve ekine çok elverişli olan Kuzey Çin'in Hun-he yani "Sarı-su" nehri boyunda yaşamaktaydılar. Asıl Hun tarihinin en parlak devresini MÖ III. yüzyıl sonuna doğru önderlik vazifesini üzerine alan Mete'nin (Mao-tun, ö. MÖ 174)³ tarih sahnesine çıkması teşkil etmektedir. Her ne

¹ O. E. Forrer, "Stratification des langues et des peuples dans le proche-Orient préhistorique," *Journal Asiatique*, cilt 217, 1930, s. 237-252.

² Aristov, "Zametki ob etničeskom sostave tyurkskih plemeon i narodnostey," *Jivaya Starina*, vıp. III-IV, 1896, s. 290.

³ Bu kelimeyi ifade eden hiyeroglif başka başka telaffuz şekilleriyle okunmaktadır. Çin tarihçilerinden Tsyhan-Han-şu Yan Şi-gu kelimeyi Mo-du, Groot ise Mao Dun ("Chinesischer purismus bezüglich einiger fremdnamen," *Festschrift für Friedrich Hirth*, Berlin, 1920, s. 137) olarak gösterir. F. Hirth kelimenin okunuş şeklini Türkçenin bağadur kelimesine ben-

kadar onun zamanında Hun urukları birliğinin anayurdunu takriben bugünkü Moğolistan sahası teşkil etmişse de, zaman zaman siyasi hâkimiyetleri Mançuko, Sibiryaya, Doğu Türkistan, Orta Asya gibi bölgeleri de içerisine alan Doğu ve Batı ülkelerine yayılmış ve bu bakımdan Çin'in uzak hudut komşuları olmuşlardır. Bütün Çin haritalarında⁴ Hunlar, daima Çin'in kuzeyinde gösterilmişlerdir. Bu suretle haritalar vasıtasıyla Hun Türklerinin yerleştikleri ve buldukları gerçek saha, aşağı yukarı tespit edilmiş bir duruma getirilmiştir. Mao-tun'un zamanındaysa Hun devleti, Çin de dahil olmak üzere muazzam bir alana yayılmaya muvaffak olmuştur. Fakat uzun ömürlü her devlet gibi, Hun devleti de zaman zaman genişlemiş, bazen de küçülerek siyasi ve askerî sarsıntılar geçirmiştir.

Nitekim MÖ I. yüzyılda, Hun Türkleri tarihinde Mao-tun kadar önemi olan Huhan-e ve Çji-çji gibi iki önderin zamanında Hun devleti iç sarsıntılar geçirerek Güney ve Kuzey Hunları adıyla başlıca iki zümreye ayrılmıştır.⁵ Bu iki bölge

---

zetmektedir ("Sinologische Beiträge zur Geschichte der Türk-Völker. I. Die Ahnentafel Attila's nach Johannes von Thurócz," *İzvestiya Akademii Nauk*, vol. XIII, No. 2, 1900). Sonuncu fikir hakkındaki itirazlar için bkz. *Asia Major*, vol. II, 2, 1925, s. 301.

⁴ MS 440 tarihlerine ait Vey sülalesi devri haritası Albert Hermann'ın "Die ältesten chinesischen Karten von Zentral-Westasien"de (*Festschrift für Friedrich Hirth*, Berlin, 1902, s. 185-198) neşredilmiştir. XI. yüzyıla ait olup taş üzerine kabartma halinde kazılmış diğer iki Çin haritası da Ed. Chavannes'ın "Les deux plus anciens spécimens de la cartographie chinoise"de (*Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême Orient*, cilt III. 1903, No. 2); Hun boyları birliğine, Çin'e, Hunları ve Çin'i çevreleyen muhtelif diğer kavimlerin durumuna, önemli sefer yollarına ve kavimler göçüne dair oldukça değerli bilgiler veren bazı eski haritalar Al. Herrmann'ın *Historical and Commercial Atlas of China*'da (Harvard-Yenching Institute, Monograph serie, c. V, Cambridge, 1953, s. 17) mevcuttur.

⁵ Hun devletinin bu iki önder zamanındaki durumu A. N. Bernştam'ın "İz istorii Gunnov I v. do n. e. Hu-hae-i Çji-çji şayıui"de (*Sovetskoye Vostokovedenie*, I, Akademiya Nauk SSSR, Moskova, 1940, s. 51-77) izah edilmiştir.

hanlarının birbirlerini desteklemeleri ve tutmaları şöyle dursun, aralarındaki sürekli uyumsuzluk yüzünden, ister istemez sonunda Çin hâkimiyeti altına girmeye mecbur olmuşlardır.

Mamafih MS V. yüzyıla kadar Çin için daimi tehlikeli bir düşman olan Hunlar, daha Avrupa istilasına çıkmadan önce, gerek coğrafi durumları gerekse menfaatleri icabı mütemadiyen Çin'le ilgilenmek zorunda kalmışlardır. Daimi hayat mücadelesi, seyyal [akışkan] ve sınır bilmeyen göçebe kavim ile medeniyet kurmuş yerleşik bir milleti karşı karşıya koymuş ve bu yüzden de birbirine yabancı bu iki kavmin mücadelesi pek zor olmuştur. Hanlar devrinde (MÖ 206-MS 221) Çin'in Hun Türklerine karşı olan durumu o kadar zorlaşmıştı ki, bu devirde her bir Çin hükümdarının anayasası, ne pahasına olursa olsun kuzey komşularıyla iyi münasebetler kurmak olmuştur.

MS IV ve V. yüzyıllarda Çin ikiye parçalandığında Çin'in kuzeyinde kurulan ve bazen Çinli bazen de yabancılar tarafından kısa fasıllarla idare edilen devletlerde kimse kendi başına bir hâkimiyet tesis edememiş ve birçok kuvvet bu alanda birbiriyle çarpışıp durmuştur. Kuzeyde kurulmuş olan bu devletlere umumi olarak "Onaltı" devlet adı verilmiştir. Bu devletlerin içerisinde Çinliler ve Tibetliler tarafından kurulan bulunduğu gibi, Sien-pi ve Hunlar tarafından da kurulanları vardı. Sayıca Hunların kurdukları devlet dördtü. Bunlar muhtelif sebeplerle birçok değişikliğe uğramış, bazıları birbirlerini ortadan kaldırmış, bazıları da yeni kurulan Hun devletleri tarafından istila edilmişlerdir. Devlet haline gelen Hun boyları, yeni hayat şartları altında şüphesiz yeni bir kültür hayatına da başlamışlardır. Göçebelikten yerleşik hayata geçen bu devletlerde, hükümdarlar tarafından himaye edilen kültür hareketlerinin yanında, ayrıca Orta Asya'dan gelme Budizm ve Hıristiyanlık dinleri de himaye görmekteydi.

Kuzeyde kurulan "Onaltı" devlet teşekkülünün muhtelif kuvvetler tarafından istilasına üzerine kurulan yeni muazzam Pey-Wey devleti VI. yüzyılda ikiye ayrıldığında, batı bölgesini bir Çinlinin idare etmesine karşı, doğu bölgesini Yu-Went'ay adlı kudretli ve becerikli bir Hun imparatoru idare etmekteydi. Daha sonraları doğudaki Çin hükümdarı, tahtını Hun imparatoruna bırakınca, bütün devlet Hunların idaresi altında birleşmiş oldu. İmparatorun Tukiyu devletinin kağanı Mukan'ın kızıyla evlenmesine ve bu devletle askerî bir ittifak yapmasına rağmen, araları pek gergindi. Kardeş devletten yardım görmeyen Hun İmparatorluğu, birçok savaş yüzünden kuvvetsiz düşerek, nihayet 581 yılında Hunların Doğu Asya'daki sonuncu devletleri olmak üzere sona ermiş ve bu suretle Çin de Hun tehlikesinden kurtulmuş oldu.

HUNLARIN TARİHİ

Binlerce yıl Orta Asya sahasında tarihî roller oynamış olan Hunların harekâtı yalnız bu sahaya münhasır [özü] kalmamış, birçok askerî ve sosyal gelişmenin sonunda kuvvetlenerek, anayurtlarından uzaktaki sahaları da işgal etmişlerdir. MÖ IV. yüzyıllarda merkezleri bulunan Kansu'nun kuzeyinden harekete geçtikten sonra, Gobi Çölünün güney taraflarını da ellerine geçirmiş ve üç yüzyıl boyunca Çin'i epeyce uğraştırmışlardır. Bunların ne kadar büyük bir askerî kuvvete malik olduklarını, Çin'in bunlara karşı kendisini koruyabilmesi için "Sedd-i Çin" adlı büyük surun inşasıyla yaptığı deneme müdafaasından anlamak kabildir.

Fakat Hunların asıl sınırlarının dışına taşmaları meselesi, MÖ 53 yılından itibaren başlar. Zaman geçtikçe büyük kuvvetler elde eden Hunlar, ilk hamlede Doğu Türkistan'ın kuzey eyaletlerini ellerine geçirdikten sonra, yavaş yavaş Tyanşan'dan kuzeybatıya inerek, Balkaş gölüne kadar yayılmışlardır. Daha sonraları Alanları oturdukları yerden çıkartarak, Amuderya

ile Aral gölü bölgesinde yeni bir Hun devleti kurmuşlardır. Bu ise Hunların Güney Rusya ve Doğu Avrupa'ya karşı daha sonraları yapacakları istila hareketlerinin bir başlangıcıydı.

Fakat yeni Hun devletinin uğradığı yenilgiler yüzünden, bir zamanlar ekserisi yeni kurulmuş olan Alan devletinin içerisine katılarak birçok yerde kendi işleriyle meşgul olmuşlardır. Bunlar uzun zaman Don, Hazar Denizi ve Ural dağları arasında hayat sürerek, kimseye karşı bir tehlike teşkil etmemişlerdir. Bu hal MS 375 yılına kadar devam etmiştir. Lakin bu tarihte Hun önderliğini üzerine alan Balamir, kuvvetli bir Hun ordusuyla Don nehrini aşarak, Don kıyılarından Karpat eteklerine kadar uzanan sahada yeni bir devlet kurmuştur. MS V. yüzyılda bu Hun devletinin sınırları mütemadiyen genişlemiş, nihayet büyük Hun kumandanı Atilla'nın zamanında (445-453), Hun İmparatorluğu sınırlarının içerisine Ren, Tuna ve Volga nehirleri arasındaki bütün sahalar girmiştir. Fakat Atilla'nın 451 yılındaki yenilmesi ve 453 yılındaki ölümü bu büyük Türk devletinin yok olmasına ve Hunların muhtelif sahalara dağılmasına sebep olmuştur. Bunların bir kısmı tekrar Türkistan'a dönmeye muvaffak olarak Sasanilerin İran'ını tehdit etmişlerse de yeni Türk istilası sonucunda tarih sahnesinden çekilmeye mecbur kalmışlardır.

HUNLARIN MEDENİYETİ VE KÜLTÜRLERİ

Yalnız Türk tarih ve kültür tarihi bakımından değil, cihan kültür tarihi ve umumiyetle beşeriyet tarihi bakımından gün geçtikçe önemleri belirmeye başlayan Hunlar hakkında bilgilerce vücuda getirilen araştırma ve incelemeler, bolca olmasına rağmen kâfi sayılmazlar. Bunların mühim bir kısmı sırf Çin annallerine⁶ [yılıklarına] dayanarak kaleme alındığı veya-

⁶ Hun Türklerine ait Çin annal [yılık] ve kaynaklarının başlıcaları için bkz. O. Jakinf, *Sobraniya svedeniy o narodah, abitavşih v Sredney Azii v drevni-*

hut doğrudan doğruya annal tercümelerinden ibaret olduğu halde, diğer bir kısmı da Çin-Orta Asya tarihleri araştırması dolayısıyla Hun Türklerine temas etmişlerdir.⁷ Memnunlukla söyleyebilirim ki, son zamanlarda Hun Türkleri araştırmaları, eskisine nispeten daha ciddi olarak ele alınmış ve bu sahada yeni yeni eserler meydana çıkmaya başlamıştır.⁸ Bu suretle vaktiyle Moğol,⁹ Fin,¹⁰ Slav¹¹ ve benzeri milletlerden biri sayı-

---

ya vremena, St. Petersburg, I-II. 1851; De Groot'un, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens*, Berlin-Leipzig, 1921-1926 (bu kitaptaki kelime transkripsiyonları birçok defa hatalıdır. Bu hususta bkz. E. von Zach, "Einige Verbesserungen zu de Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit," *Asia Major*, c. I, 1924, s. 125-133); D. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. seri, No. 9, Ankara, 1942; W. Eberhard, "Muahhar Han devrinde (MS 220) Hun tarihine kronolojik bir bakış," *Belleteri*, c. IV, sayı 16, Ankara, 1940, s. 337-385. (İster tercüme ister iktibas şeklinde olsun, Eberhard'ın Çin kaynaklarına dayanan, Türk tarih ve medeniyetine ait dikkate değer birçok araştırması vardır. Bunların çoğu Türkçedir; ki bunların bir bibliyografyası ve umumiyetle bu sahaya ait eserler listesi, *Çin'in Şimal Komşuları* adlı eserin bibliyografya kısmında, s. 251-259'da mevcuttur); Franz Altheim, *Geschichte der Hunen*, Berlin 1960-1961, 1-III.

⁷ Bu kabil araştırmalara örnek olarak O. Franke, *Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türk-völker und Skythen Zentralasiens*, Berlin, 1904; E. Park, "The Turco-Skythian Tribes," *China Review*, cilt XX-XXV; Wylie, *History of the Heuny-Noo in their Relations with China* (ayrı basım) vb. çok önemli eserleri zikredebiliriz.

⁸ A. von Gabain, "Hun-Türk münasebetleri," *II. Türk Tarih Kongresi*, 1943, s. 895; O. Pritsak, "Kultur und Sprache der Hunnen," *Çijevskiy Festschrift*, Berlin, 1954; M. Köymen, "Der Hsiung-nu-Stamm der Tu-Ku," *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, III, I, Ankara, 1944, s. 60-68.

⁹ Hunları Moğollardan sayan biri de Schmidt'tir. 1824 tarihinde neşrettiği *Forschungen im Gebiete der älteren religiösen, politischen und literarischen Bildungsgeschichte der Völker Mittel-Asiens, vorzüglich der Mongolen und Tibeter* adlı eserinde bu fikri ileri sürmüş, G. F. Neumann'ın *Die Völker des südlichen Russlands in ihrer geschichtlichen Entwicklung* (Leipzig, 1847) adlı eserinde de müdafaa edilmiştir.

¹⁰ Bu fikri terviç eden [destekleyen] De Saint-Martin'dir (bkz. Lebau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1824 adlı eserin dördüncü cildindeki şerh kısmına).

¹¹ Bu hususta daha fazla malumat, bibliyografik malumat mahiyetinde

lan, gerçekteyse öz Türk kavimlerinden başka bir şey olmayan Hunların hakiki rolleri ve medeniyete hizmetleri gün geçtikçe daha geniş bir surette belirmektedir.

Nitekim Avrupa'nın Hunlarca istilası, uzun zaman Avrupa efkârında [düşüncesinde] Hunların aleyhinde geniş bir cereyan doğurmaktan geri kalmamış, hatta bu kavim bir Avrupalı için barbar ve kültür yıkıcı bir kuvvetten başka bir şey olmamıştır. Halbuki yeni yeni incelemeler, kültür bakımından Hunların çok müspet roller oynadıklarını göstermektedir.

Göçebelikten yavaş yavaş yerleşik hayat seviyesine yükselen ve devri için her bir bakımdan düzenli ve örnek bir devlet mümessili bulunan Çin'i yenebilecek derecede askerî ve gayretli bir devlet kurucusu olan Hunlar, şüphesiz ticaret ve iktisat yönlerinde de Çin ile Batı devletleri arasındaki ticaret gelişmesinin faal bir unsuru ve arabulucusu olmuşlardır. Bu devletin iktisadi hayatının gelişmesi için gerekli olan anayollar, büyük ticaret yolları ve bunların içerisinde en önemli sayılan mühim iktisat kaynakları buna benzer bir iktisadi sistemle beraber çok evvel de mevcut olmuştur. Step âlemindeki muhtelif göçebe Türk devletlerinin siyasi ve askerî faaliyetlerine takaddüm [öncelik] eden sürekli iktisadi münasebetler, Hun devleti için muayyen bir iktisadi gelenek karakterini almıştır. Hun kervanları muhtelif ticaret eşyalarını Uzakdoğudan Batıya nakletmekle iktifa etmeyerek [yetinmeyerek] aynı zamanda Budizm ve Hıristiyanlık gibi dinî akidelerin de yayıcıları olmuşlardır.

Hun devletinin ekonomik teşkilatı, son elde edilen arkeolojik buluntuların¹² da gösterdiği veçhile, kendilerinden önceki

---

olan K. A. İnostrantsev'in "Hun-nu ili Gunnı" adlı (*Jivaya Starina*, III, 1900, s. 353-386) makalesinde mevcuttur.

¹² Nandor Fettich, "Hunlar Zamanına Ait Olup Szeged-Nagyszekso'sta Bulunan Prens Mezarı Hafriyatında Bulunan Eşya," *İkinci Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul, 1943, s. 320-328.

ve sonraki göçebe devletlerinkinden farklı olmuştur. Ziraat, çobanlık, avcılık, balıkçılık ve bilhassa ticaret, bunların hayatında çok önemli bir yer tutmuştur. Elde edilen mahsul yalnız kendi ihtiyaçlarını karşılamak için değildi, aynı zamanda uzak ülkelere de naklediliyordu. Değer taşıyan mallar memleketin en uzak köşelerinden getirilerek depo edildikten sonra, ihracata elverişli mevsimlerde, muhtelif taşıt vasıtalarıyla ve Hun askerinin muhafazası altında uzak ülkelere gönderilirdi. Birçok uzak ve yabancı memleketle yapılan bu ticaret temasları, şüphe yoktur ki Hun anayurdunun kültür durumunu ve karakterini her sahada aksettirmektedir. Diğer taraftansa bu temaslar esnasında Hunlar da dahil olmak üzere, step sahasının muhtelif halkları, kervana refakat edenleri yeni sahaların ahalisiyle tanışmış ve bunların kültür durumundan faydalanmışlardır. Bundan dolayıdır ki, Hunlara ait, arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen muhtelif eşya buluntuları, eski Hun Türklerinin alışveriş ve iktisat teşkilatı sistemini aydınlatmaya ve izaha yarar canlı birer şahittir. Hele bu eşyaların çok geniş ülkelere serpilmiş olması, Hun kültür dairesinin vüsatını [genişliğini] göstermekle kalmıyor, aynı zamanda bu devlet teşkilatının çok kudretli ve sağlam bir yapının üzerine kurulduğunu da ispat ediyor. İleride, Hunların yayıldıkları bölgelerde yapılacak olan yeni ilmî arkeolojik araştırmalar, vaktiyle Avrupa ve Asya milletleri tarihinde önemli roller oynamış olan bu kavmin, kültür tarihine ait karanlıkta kalmış olan birçok noktayı daha geniş bir surette aydınlatacaktır.

Bu suretle IV ve V. yüzyılda bütün varlığıyla Avrupa'yı istila eden Hunlar, kendileriyle beraber yüzyıllarca vücuda getirdikleri kültürü de getirmişlerdir. Avrupa milletlerinin hissesine düşen bu kültürel tesirin derecesi, şimdilik Hun Türklerinin gerçek kültür durumları belirtilmediğinden, tayin edilemiyor. Sefir Priskos'un, Atilla kumandası altında toplanan kavimle-

ri, genel bir isim olan "İskit" adıyla adlandırması, Avrupa bilginleri arasında Hun kavim adı aleyhinde olmak üzere, daha fazla İskit tabirinin yayılmasına hizmet etmiştir. Bu yüzden ki, Avrupa ile Asya mimarisi arasında göze çarpan sıkı ve kuvvetli benzeşme, Hunlardan fazla İskitlere mal edilmiştir. Halbuki Don nehrinin kenarlarından, ta Fransa'nın içlerine kadar uzanan saha mimarisinde tespit edilen tip, şekil ve stil birliği eski Hun Türklerinin kültür seviyesini göstermekle kalmamakta, aynı zamanda bu kültürün geniş bir yayılma sahası bulduğuna da delalet etmektedir. Macaristan ile Güney Rusya sahalarında yapılan ilmi kazılar, artık bu kültür kaynağını da tayin etmiştir. Eski Yunan muharrirlerinden [yazarlarından] Prokopios, eski Bizanslıların Hun Türklerinden elbise biçimlerini ve şekillerini, Hunca adlarıyla beraber aldıklarını açıktan açığa söylemektedir.¹³ Eski Hıristiyan Bulgar resim ve minyatürlerinde tesadüf edilen kılıçların, bu Türklerden aynen alındığı söylenmektedir.¹⁴ Hatta Büyük Karl (Şarl), Mavritan kralına yazdığı bir mektubunda bu kılıç nevine "gladius huniscus" adını vermiştir.¹⁵

Yine Hıristiyan Bulgar minyatürlerinde sık rastlanan iki sivri kancalı ve üç çatallı bir harp aletinin, Bizans minyatürlerince izah edilemediğinden Hun Türklerinden alındığı ileri sürülmektedir. Ay şeklini andıran bu üç çatallı aletten başka, ucunda ay şeklinde demir bir tasvir taşıyan kırmızı bir kumaşın takılmasıyla kullanılan diğer bir askerî amblemin, eski Bizanslarda mevcut olmayıp İskitlerde, yani Hunlarda bu-

¹³ Graf Tolstoy ve N. Kondakov, *Russkiya drevnosti v pamyatnikah iskussi-va*, vip. III, St. Petersburg, 1890, s. 3.

¹⁴ V. V. Stasov, *Minyaturni nekotorih rukopisey vizantiyskih, bolgarskih, russkih, djagatayskih, i persidskih*, 1902, s. 58.

¹⁵ Nicot, *Thrésor de la langue Française*, Paris, 1600 "cimenterre" kelimesi bahsi altında; V. V. Stasov, a.g.e.

lunuşu, bunun da bu Türklerden alındığına şüphe bırakmamaktadır.¹⁶ Zira Avrupa'yı istila eden Hunların, şüphe yoktur ki çağın bu sahadaki askerî kuvvetleri üstünde, muazzam bir askerî devlet teşkilatları¹⁷ ve çeşitli savaş silahları mevcut olmuş ve bunlar her yeni istila edilen sahadaki devlet teşkilatı tarafından benimsenmiştir.

Bazı araştırmacılara bakılırsa, eski Bulgarlar, Hunlar gibi mükemmel süvari olmuşlardır. Gerçekte Hun başarılarının en büyük âmillerinden [etkenlerinden] biri de, atlı göçebe kültürüyle tarih sahnesine çıkmış olmalarıdır. IV. yüzyıldan itibaren meydana çıkan Hun süvariliğiyle beraber ata binmek ve ok atma geleneği de Avrupa'da yayılmış ve bu âdet sonraları Türklerin millî bir geleneği olmuştur.¹⁸

Nitekim son arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen altın oklarla mezarlara gömülen gümüş ve altın eşyalar, Hunların sanat sahasında çok ilerlemiş bir millet olduğunu göstermektedir.¹⁹ Öteki dünyaya karşı besledikleri geniş bir inanç üzerine ölümlerle beraber gömülen eşyalar arasında yayların da bulunuşu, bu aletin hem silah hem de hâkimiyet sembolü karışılığı olarak kullanıldığına delalet etmektedir.²⁰ Ayrıca öldürülen düşman büyüğünün kafatasını kadeh yerine kullanarak şarap içme geleneği tarihî Hun sihrî telakkilerinden [görüşlelerinden] sayılır.²¹

¹⁶ V. V. Stasov, *a.g.e.*, s. 62.

¹⁷ Bu hususta geniş malumat De Groot'un *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* (Leipzig, 1921) adlı eserinde verilmiştir.

¹⁸ A. Caferoğlu, "Türk Onomastiğinde At Kültü," *Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, s. 202.

¹⁹ Gyula Laszlo, "The Significance of the Hun Golden Bow," *Acta Archeologica Academiae Hungaricae*, Budapeşte, s. 91-101.

²⁰ J. Harmatta, "The Golden Bow of the Huns," *Acta Archeologica Academiae Hungaricae*, 1951, s. 106-149.

²¹ V. Beşevliyev, "Ein byzantinischer Brauch bei den Protobulgaren," *Acta Antiqua*, 1962, X, 1-3, s. 21.

HUN TÜRKÇESİNE DAİR ARAŞTIRMALAR

Tarih sahnesinde bu kadar önemli rol oynamış olan ve medeniyetini diğerlerine aşılmasını ve değerlendirmesini bilen Hun Türklerinin dilleri hakkında maalesef bilgimiz nispeten kuttur. Serpinti halinde başka başka kaynaklarda zapt edilen bazı kelime unsurları dışında, bu şiveye yahut lehçeye ait herhangi bir fikrin yürütülmesine elverişli hiçbir şey, bize kadar gelmemiştir desem, mübalağa etmemiş olurum. Ötede beride geçen kelimelere gelince, bunları bir sıra haline getirmek icap ederse, sayıları ancak otuz kırk kadar olur. Rivayet kabilinden olmak üzere nakledilen birkaç kelimedenden ibaret Hun cümleleri²² ile yalnızca manası Çin annallerince [yıllıklarınca] zapt edilen bir Hun ağıtı tercümesiye²³ bu şive hakkında en basit bir fikir dahi vermeyecek derecede muğlaktır. Halbuki aynı Çin annallerine bakılırsa, Hun sülalesi hükümdarları bilgin olup, ilimle uğraştıklarından devlet işini bile ihmal etmişlerdir. Kendi şairlerinin bulunduğu da şüphe yoktur. Fakat saray vakanüvisleri ile işlek hurufatları [harfleri] olmadığından bu Türk dili ve edebiyatının yadigârları ihmal edilmiş ve bize hemen hiçbir şey bırakmadan, tıpkı Hun devletinin düşmesi üzerine Hun boylarının diğer Türk boyları içerisinde erimesi

²² Sözde Hunca olan bu cümleler, önceleri Vasilev tarafından *JMNP* Eylül 1872 nüshası, s. 115-116'da deşifre edilmiştir. Daha sonraları Abel Rémusat bu cümleyi *Nouveaux Mélanges Asiatiques*" c. 2, Paris, 1829, s. 179-183'te düzeltmeye çalışmıştır. Ayrıca bkz. Aristov, "Zametki ob etničeskom sostave tyurkskih plemeon i narodnostey," *Jivaya Starina*, vıp. III-IV, 1896 s. 293, not. 1 ve L. Bazin, "Un Texte Proto-Turc du IVe Siècle le Distique Hiong-nou du Tsin-chou," *Oriens*, 1, 2, Leiden, 1948, s. 208-219; IV. yüzyıla ait bir cümlelik "Hiung-nu glossası" G. J. Ramstedt tarafından araştırılmıştır: "Über den Ursprung der türkischen sprache," *SBAW*, 1935, s. 81-91 (bu hususta bkz. L. Ligeti, "Çin Yazısı ile Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi," *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX, 3, 1951, s. 322, Hasan Eren tercümesi).

²³ N. Atsız, *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar*, İstanbul, 1935, s. 100.

gibi, bu şive de belirli bir iz bırakmadan diğer Türk şivelerine katılmıştır.

HUN DİLİ YADİGÂRLARI

Hun istilasına uğrayan ve Hun göçüyle ilgili bulunan kavimlerin dillerinde eski Hun dili bakiyelerini [kalıntılarını] arayanlar, bugünkü Macar²⁴ dilindeki bazı Türkçe kelimelerin Çuvaşlar tarafından verildiğini ve bunların içerisinde Hunca unsurların da bulunduğunu ileri sürmektedirler. Bunların nelerden ibaret olduğu henüz kesin olarak tespit edilememiştir. Hunların Doğu komşuları olan Sien-pi'lerin dilleri de Hunca için bir örnek olabilir. Fakat bunların şivesi hakkında da malumatımız yok denecek derecededir. Öyleyse şimdilik tarihî abideler ile muhtelif kaynaklarda sarih olarak [açıkça] geçen Hun kelimeleriyle iktifa etmekten [yetinmekten] başka çare yoktur.

Birçok vesileyle ele alınan Hun kelimelerinin çoğu askerî deyimlere ve devlet teşkilatına aittir. Bunların Çin annellerindeki [yıllıklarındaki] şeklinden yapılan transkripsiyonları o kadar çok karışık ve fenadırlar ki, bunların üzerinde doğru iştikak yapılması adeta imkânsız gibidir. Sırf Çincenin *monosillabik* bir dil olduğundan²⁵ ileri gelen bu zorluğa rağmen, Çin vakanüvislerine göre, Hun devletinin en yüksek rütbesi, Tanhuların oğullarının taşıdıkları *t'o-k'i* unvanı olmuştur. De Groot bu kelimenin *toğru* "doğru" kelimesi olması lazım geldiği fikrindedir; zira Çincedeki "hien" işaretiyle ifade edilen kelimelerin manası "hakîm, adil, dürüst" olup eskiden beri en

²⁴ Bu kabilden olarak bkz. Bernhard Munkacsı, "Hunnische Sprachdenkmäler in Ungarischen," *KSz*, II. s. 186-198.

²⁵ Gyula Németh, *Attila és Hunjai*, Budapeşte, 1940, s. 44-47 ve 275-276; J. Eckmann, "Hiung-Nuların Dili," *TDAY Belleten*, 1949, III, sayı 12-13, s. 102-105.

şerefli unvanlardan biri olmak üzere, Tanrı oğulları tarafından taşınmıştır.²⁶ Shiratori'ye göreyse bu lakap *t'u-şi* olup, eski Türkçenin *tüz'i* "düz, doğru, adil" olmuştur.²⁷ Bu kelime "adil" manasında olarak Orhun-Uygur Türkçesinde de geçer.

Askerî ıstıhlara [terimlere] gelince, bunların üzerinde o kadar durmaya gelmez. Bir taraftan kelimelerin okunuşundaki hatalar, diğer taraftan manalarının izahındaki zorluklar, bu çok külfetli işten şimdilik çekinilmesini daha uygun gösterecek sebeplerdendir.²⁸ Birer manası olduğu bilinen bu devlet teşkilatı rütbelerinin asıllarını tayin etmek imkânsız olmakla beraber, burada şöyle böyle tespit etsek dahi, bunlar Hun dili karakterinin tayininde önemsiz kalmaya mahkûmdurlar.

Yunan kaynaklarında en eski Türkçe kelime olarak kaydedilen ve "sütle karıştırılıp içilen üsare" manasına gelen *asghu* kelimesi dışında, aynı kaynaklar MS 74'teki Çin-Hun muahdesinde [antlaşmasında] geçen bir Hun kelimesini zapt etmişlerdir. Bu da "kılınç" manasında olan *kingli* kelimesidir.²⁹ Çin kaynaklarıysa aynı kelimeyi 1022 yılı hadiseleri dolayısıyla kaydederler.

Mamafih Hun Türkçesini, gayet ihtiyatlı olmak şartıyla, hiç olmazsa, kabataslak tasvire yarayabilecek olan kelimeler, J. Németh'in muhtelif kaynaklara dayanarak tespit ettiği Hun *anthroponym*'leridir. Bu bilgince sarıh olarak [açıkça] ileri sürülen has adlar [özel isimler] şunlardır.³⁰

²⁶ De Groot, "Die Hunnen der vorchristlichen Zeit," *Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens*, I, Berlin, 1921, s. 55.

²⁷ Kurakici Shiratori, *Über die Sprache des Hiung-nu Stammes und der Tungghu-Stämme*, Tokyo, 1900, s. 7 (Bu eser hakkında B. Munkacsi'nin *KSZ*, IV, 2. bölüm, s. 240'taki tenkit makalesine bakınız).

²⁸ Bu hususta daha fazla malumat edinmek isteyenler De Groot'un eserinden epeyce istifade edebilirler.

²⁹ *Encyclopédie de l'Islam*, "Türk" maddesi.

³⁰ Gy. Németh, *A honfoglalo magyarság kialakulása*, Budapeşte, 1930, s. 133

1. Oibars (Priskos'a göre) = Aybars "Atilla'nın amcalarından < ay + bars, ay + pars."
2. Mundiukhos (Priskos'a göre) ~ Mundzucus (Jordanes'e göre) = Muncuk < Boncuk "Atilla'nın babası."
3. Kreka || Rekan (Priskos'a göre) = Arıkan "Atilla'nın baş karısı."
4. Ernakh (Priskos'a göre) || Hernac (Jordanes'e göre) = İrnik || İrnek "Atilla'nın oğlu."
5. İlek (Priskos'a göre) || Ellac (Jordanes'e göre) = İllek, İlek "Atilla'nın oğlu."
6. Dengizih (Priskos'a göre) = "Atilla'nın oğlu."
7. Atakam (Priskos'a göre) = Ata + kam "bir Hun ricali."
8. Eş(s)kam (Priskos'a göre) = Eş + kam "bir Hun ricali."
9. Akatziri (Priskos'a göre) = Ağaçeri (?) "Ethnonyme."

Yine Németh tarafından ileri sürülen ve Hun şivesinin tespitinde değeri olan kelime "kız" manasına gelen *ki-ts'u*'dur.³¹ Kelimeyi bu telaffuzla nakleden Çin annalleridir [yılıklarıdır]. Elimizde bulunan bu kelimelerden bilhassa "kız" manasında olan *ki-ts'u* ile Atilla'nın oğlunun adı olan Dengizih, taşıdıkları "-z-, -z" hususiyetleri bakımından, Hun Türkçesinin Bulgar Türkçesinden farklı olduğunu göstermeleriyle dikkate şayandır. Çok büyük bir ihtiyatla ileri sürdüğüm bu fikir, diğer yeni misallerle gerçekleştirilirse, Hun dilinin Bulgarcayla aynı zümreden olduğunu kabul eden teoriyi³² çürütecek ve

vd.; *Atilla és Hunjai*; J. Eckmann, *Hunların Dili*, Türk Dili, Belleten, 1949, III sayı 12-13, s. 106-114; L. Ligeti, *Sur deux mots Cumam*, Acta Antiqua, 1962, X, 1-3, s. 168-173.

³¹ J. Németh, "La provenance du nom 'bulgar'," *Symbolae Grammaticae in honorem Ionnis Rozwadowski*, II. Krakov, 1928, s. 218.

³² Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, s. 710.

Huncanın Çuvaş diliyle müşterek bir ana yol tuttuğu meydana çıkmış olacaktır.

Şimdiye kadar verdiğim malumattan da anlaşılacağı üzere, Hun Türkçesi hakkında kesin olarak bir fikir ileri sürmek için daha çok zamana ihtiyaç vardır. Elimizdeki kısır dil yadigârlarına³³ dayanarak kati bir iddianın ileri sürülmesi ihtiyatsızlıktan başka bir şey olamaz. Bahusus [özellikle] Türk lehçe ve şiveleri bakımından hâlâ izah edilemeyen bir sürü Hun kelimeleri vardır ki, bunların aydınlatılması, şüphesiz Hunların umum Türklük cephesinden aydınlatılmasında pek büyük tesiri olacaktır.

Son zamanlarda Hiung-nuların, yani Hun Türklerinin yalnızca Türklerin değil, aynı zamanda Moğolların da ecdatlarının bir kısmı oldukları fikri ileri sürülmektedir³⁴ Türklük tarihi bakımından bu yeni iddia, Hunlar üzerindeki araştırmaların önemini bir kat daha artırmış ve bu mevzuya yeni bir canlılık vermiştir. Lakin Türk dilinin gelişme sebepleri bu tarihî mülahazaları [düşünceleri] kesin olarak teyit etmedikçe, bu fikirler de birer hipotez [varsayım] olmaktan kurtulamayacaktır.

³³ Vaktiyle Shiratori, Çin kaynaklarına dayanarak Hunca için kesin olarak on beş kelime tespit etmişken (*Über die Sprache des Hiung-nu Stammes in der Tungstu-Stämme*, Tokyo, 1900, s. 37-58 ve bu eser hakkında bkz: B. Munkacsı, *KSz.* IV, s. 240-253), sonraları bu kelimelerin açıklanmasından memnun olmayarak yayınladığı ("Sur l'origines des Hiong-nou," *Journal Asiatique*, CCII, s. 71-78) adlı bir araştırmasıyla, Hun dilini Tunguzca ile Moğolcadan saymaya çalışmıştır. Ramstedt ise Hun dilini Bulgarca tipinde bir dil olarak kabul etmiştir. Hunlara ait glossaları Türkçeye izah edenlerden biri de V. A. Panov olmuştur, *K istorii narodov Sredney Azii* (Orta Asya Halkları Tarihine Dair), Vladivostok, 1916.

³⁴ A. von Gabain, "Hun-Türk Münasebetleri," *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943, s. 910 ve O. Franke, *Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türk-völker und Skythen Zentralasiens*, Berlin, 1904, s. 9, 10.

2.

HUN BİRLİĞİNE GİREN BAZI TÜRK BOYLARI

Daha MÖ I. yüzyıla ait Çin annalleri [yıllıkları] Çin'in temasta bulunduğu Tung-hulardan söz açarken bunların birçok kavim birliğinden türediğini, MÖ 89'daysa bu kavim birliğinin yanında ayrıca bir de Hiung-nu birliğinin bulunduğunu açıkça kaydetmektedir. Zamanla, birkaç yüzyıl boyunca, birçok savaş ve barışın sonucunda bu kavimlerin arasında geniş ölçüde kaynaşmaların hasıl olduğuna şüphe yoktur. Bundan dolayıdır ki, IV. yüzyılda Avrupa içlerine kadar girmiş olan Hun Türklerini, etnik bakımdan birçok milletin *conglomérat*'sı olarak telakki etmek [saymak] gerekmektedir.

Hunlar hakkında malumat veren muhtelif kaynakların, onları birbirinden farklı tavsif edişleri [nitelemeleri] de bu ad altında birleşen kavimlerin ve boyların kültür ve seviyelerinin durumundan ileri gelse gerek. Bazı kaynaklar bunları Fin-Ugor yahut Moğol tipi, göçebe yahut yarı göçebe olarak tanıtmak istedikleri halde; diğerleri aksine, tamamıyla oturak şehirde yaşayan ve çağına göre muntazam bir devlet hayatı yaşayan kavim olarak tasvir etmektedir.

Bununla beraber, ayrıca bir de başka başka kavimler grubunun yahut boylarının, aynı kaynaklarda önemle zikredilişi, meselenin hallini ve bu yolda sarıh [açık] bir fikir ileri sürülmesini bir kat daha zorlaştırmaktadır. Akhunlar tabirinin doğması da bu tarihf kaynaklardaki malumatın karışıklığından ileri gelmiştir.³⁵ Zira V. yüzyıldan bu yana, Sasani devletinin yayılmasına ve varlığına büyük bir tehlike teşkil eden Orta

³⁵ N. Pigulevskaya, *Siriyskie istoçniki po istorii narodov SSSR* (SSCB Halkları Tarihine Dair Süryani Kaynakları), Moskova, 1941, s. 37.

Asya'daki siyasi hareketler baş gösterince, Avrupa basınında bu "Barbarlar harekâtı" diye adlandırıldığı halde, gerçekte "Akhunlar" veyahut "Eftalitler" adı altındaki halk birleşmesinden doğan Orta Asya barbarları kastedilmiştir. Eftalitlerin ilk hareket sahası olarak Harezmi gösterenler de vardır ve ortaçağ başlarında, Kerder (yahut Kürder) şehri sırf burasıyla siyasi münasebette gösterilmekte olduğundan, bilginler de Hun-Kiderit'leri bu kelimeyle ilgili görmeye çalışmıştır;³⁶ ki, Akhunlar bunlar arasından ilk harekete geçeni olmuştur. Hatta Eftalit etnonimini [ulus adını] Türkleştirilmiş bir kelime olarak telakki edenler de vardır. Bunlara göre bu kelime sözde Masagetlerin Türkleştirmiş oldukları "Gwata-eli" yani "Gwata-halkı"ndan doğmuştur. Bunların yüksek bir medeniyete örnek olmak üzere, yay biçiminde kurmuş oldukları şehir bakiyelerine [kalıntılarına] rastlanmaktadır.³⁷ Son zamanlarda Eftalitlerin Türk oldukları üzerinde direnenler Fray ve Sayılı'dır.³⁸

Böylece MS V. yüzyıldan itibaren, sınırlarının içerisine Be-dehşan, Toharistan, Garcistan, Afganistan ve kısmen Hindistan gibi muazzam bir sahayı alan Eftalit imparatorluğu ister istemez, yerli kültür harekâtında da muayyen roller oynamaktan geri kalmamıştır. Çin kaynaklarına bakılırsa, Keşmir, Kandahar, Vahan, Soğd, Buhara, hatta Kaşgar ve Hotan bile bunların tasarrufu altına geçmiştir. Budizm dini aralarında revaç da bulmuştur.

Mamafih V. yüzyılın altmışıncı yıllarına doğru Orhun vadi-

³⁶ S. P. Tolstov, *Po sledam drevnefronezmiyskoy tsvilizatsii* (Kadim Harezmi Medeniyetinin İzinde), Moskova, 1948, s. 211.

³⁷ S. P. Tolstov, *Goroda Guzov* (Oğuz şehirleri), Sovestkaya Etnografiya, 1947 Nr. 3.

³⁸ Fray ve Sayılı, "Turks in the Middle East before the Saljuqs," *Journal of the American Oriental Society*, 1943, cilt 63, No 3, 5, s. 195-196.

sinde kurulan büyük Türk devleti, Eftalit devletinin son saati- ni çalmış ve hâkimiyetine son vermiştir.³⁹

Bununla beraber birçok kişi hâlâ yanlış olarak Eftalitle- ri⁴⁰ bu Akhunlardan saymaya çalışmaktadır. Halbuki bu hata daha geçen yüzyılda düzeltilmiştir.⁴¹

Süryani kaynaklarına bakılırsa, vaktiyle Akhunlar Kafkas- ya'ya da inmişlerdir. Kuzeydoğu Kafkasya'yı istila eden Hun boylarıysa kendi öz adlarıyla beraber ayrıca bir de Sabir adını almışlardır.⁴²

SABİRLER

Geçmişte oldukça önemli faaliyette bulunan bu kavim hakkında, kendileriyle sıkı temaslarda bulunan ve üzerlerin- de hatırı sayılır tesirler yaptıkları anlaşılan milletlerin kay- naklarında kâfi derecede malumata rastlanmaktadır. Bunlara dayanarak J. Németh tarafından yapılan son araştırmalarda, Sabirlerin Türk soyundan olduğu ileri sürülmektedir.⁴³ Daha önceleri Zeuss⁴⁴ bunları Hun-Bulgarlardan, yani Türklerden saydığı gibi, Wiklund⁴⁵ da bu kavmi Batı Sibirya'ya ilk göç eden Türklerden saymıştır. Mamafih, tıpkı Hunlar ve Gök-

³⁹ Daha fazla bilgi için bkz. E. Specht, "Mémoire sur les Indo-Scythes et Ephthalites," *Journal Asiatique*, 1883; Drouin, *Mémoires sur les Huns-Ephtalites etc.*, Muséon, Louvain, 1895, s. 10 vd.

⁴⁰ Eftalitlerin Akhunlardan sayılmayacağına dair bkz. Vivian de Saint-Martin, *Les Huns Blancs ou Ephtalites des historiens byzantins*, Paris, 1849, s. 71; Alexander Cunningham, "Ephtalites or White Huns," *Transaction of the IX. International Congress of Orientantes*, I, Londra, 1893.

⁴¹ N. Pigulevskaya, *a.g.e.*, s. 38.

⁴² N. Pigulevskaya, *a.g.e.*, s. 38 ve Grousset, *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1947, s. 232.

⁴³ Sabirler hakkında derli toplu malumat için bkz. Şerif Başstav, "Sabir Türkleri," *Belleten*, V, Ankara, 1941, sayı 17-18, s. 53-99.

⁴⁴ *A.g.e.*, s. 81.

⁴⁵ Ebert, *Realexikon*, III, s. 376.

türkler gibi, bu kavim hakikat belirinceye kadar Avrupa bilginlerinin araştırmalarında kâh Slav kâh Fin-Ugor kâh Moğol kâh Macar olarak telakki edilmiştir [sayılmıştır].

Sabirlerin kavmiyetini iyi karakterize edebilecek olan dil yadigârlarına gelince: Bunlar kendi haklarında malumat veren kaynaklarda bahis mevzusu olan Sabir, Boğarığ, Boa, Balah, İliger gibi mahdut [sınırlı] has adlar çerçevesini aşmamaktadır. Yer ve şahıs adları üzerinde yapılan iştikak araştırmaları birçok defa yanlış sonuçlar verdiği için yukarıda sıraladığım kelimelerin izahından şimdilik çekinilmesi daha uygun olur kanaatindeyim.⁴⁶

AVARLAR

Hun adı altındaki kavimler birliğini teşkil eden boy ve urukların arasında en çok önemli sayılması lazım gelenlerden biri de Avar Türkleridir. Tukiyu Türkleri ve Alanlar tarafından kendi yurtlarından çıkarıldıktan sonra, önderleri bulunan Kağan Bayan'ın⁴⁷ başkanlığı altında Maveraya Kafkasya'yı işgal ederek Bizanslılarla temasa girişmişler ve 558 tarihinde Kandih'in riyaseti [başkanlığı] altında İstanbul'a imparator Justinianus'un nezdine (527-565) ayrıca bir heyet de göndermişlerdir. Bu görüşmelerin sonucunda, vergi mukabilinde, Bizans İmparatorluğu sınırlarının barbarlara karşı müdafaa-sını kendi üzerlerine almışlardır.

Avarların geniş bir surette harekete geçmeleri ve yeni yeni sahalara yayılmaları, bu çağlarda en çok Balkan yarımadasına akınlar yapan Slavlar üzerinde müessir olmuştur. Dağınık

⁴⁶ Bu toponimlere [yer isimlerine] ait iştikak denemeleri için bkz. Şerif Baştav, "Sabir Türkleri," *Belleten*, 1941, sayı 18.

⁴⁷ Bayan'ın Bizanslılarla ilk temasına vasıta olan Alan kumandanlarından Sarosi olmuştur. Zira bu çağlarda Justinianus, ancak imparatorluğun kuzeydoğu hudutlarının kumandanı ödevini görmekteydi.

bir halde bulunan Slavlar, bunların tazyikiyle birleşerek yeni bir yurt edinmek teşebbüsünde bulunmuşlar; Avarlarsa Balkanlar'da yerleşmişlerdir. Fakat Avar istilası sırf buna münhasır [özgü] kalmamış ve o kadar başarılı olmuştur ki, kağanları Bayan 537'de İstanbul üzerinde bile dehşet uyandırmıştı. Avar akınları zamanla Avrupa'nın birçok yerini de tehdidi altına alarak geniş bir sahayı kaplamıştı. 558 yılında Sabirlerin çökmesi üzerine⁴⁸ doğuya doğru kayan Avarların bir kolu güneye dönmüş ve 560 tarihinde Volga'dan Tuna'ya kadar uzayan sahayı kendi idaresi altına almıştır.⁴⁹

Avarların Balkan yarımadasında yerleşmeleri Slavlar için bir nevi kılavuzluk mahiyetinde olmuştu. Kendi menfaatlerine uygun gördükleri bu kavmi,⁵⁰ icabında yer değiştirmeye mecbur ettikleri gibi, Slav sahasının genişlemesinde de onlardan istifade etmişlerdir. Eski Rus kroniklerinin "Obri" kavim adı altında zikrettikleri Avar Türklerinden acı bir dille şikâyet etmeleri, bunların Slavların üzerindeki önemli tesirini göstermeye yarayan kıymetli birer delil sayılabilir. Hatta Avarların dağılmasından doğan sevinç ve memnunluk, Slav edebiyatında bir atasözünün doğmasına bile neden olmuştur.⁵¹

VIII. yüzyılda artık Avar devleti de sönmeye başlamıştır. Muhtelif Avrupa devletlerine karşı açtıkları savaşlar hep yenilmeleriyle sonuç buldu. Fransa, Almanya, Grek, İtalya gibi devletlerle olan savaşlar, yavaş yavaş Avar devletinin çökmesi-

⁴⁸ J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 1903, s. 46; A. Mordtmann, *Avaren and Perser vor Konstantinopel*, Mitteilungen des deutschen Exkursionsklubs in Konstantinopel, 1903, V.

⁴⁹ R. Grousset, *L'Empire des steppes*, Paris, 1948, s. 222.

⁵⁰ J. Marquart *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 1903, s. 127.

⁵¹ L. Rásonyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara, 1942, s. 69; A. A. Şahmatov, *Povest vremennih let*, 1916, II, s. 11; N. S. Derjavin, *Slavyane v drevnosti*, s. 165-166, A. Caferoğlu, "Çin kaynaklarının Saçören Türkleri," *VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 20-26 Ekim 1961, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1967, s. 89-95.

ne yaradı. Nihayet, bir taraftan Büyük Karl'ın Avar topraklarının batı bölümünü ele geçirmesi (791-796), bir taraftan da Bulgar kralı Kurum Han'ın zaferiyle iç kavgalar ve çekişmeler, Avar devletinin tamamıyla dağılmasını mucip oldu. Geride kalan Avar boylarıysa başta Slavlar olmak üzere, buldukları çevredeki kavimlerin içinde erimişlerdir. Böylece Avrupa kaynaklarının yanlışlıkla Hun devleti adını verdikleri ikinci Hun, yani Avar devleti de dağılmış oldu. Ve bu devletin doğu kısmının yarısı Türk Bulgarların eline geçti.

Avar Türklerinin kültür seviyesi hakkında, şimdilik kesin malumat verecek durumda değiliz. Muhtelif kazılarla elde edilen kültür hatıraları bu Türk boyunun step halkı olmalarına rağmen, maddi bir medeniyete sahip olduklarını göstermektedir. Nitekim VI ila VIII. yüzyıllara kadar Karpat havzasında hâkim olan Avarlara dair son yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, mesela Firstosvaralja'da bulunan Avar kuyumcu aletleri, Erjebetvâros'da (Erzsebetvâros) ve Mezöband'da elde edilen süvari mezarı vs buna esaslı bir delil teşkil etmektedir.⁵²

Bundan başka tıpkı Hunlarda görüldüğü gibi, ilerlemiş bir askerlik sanatına maliktiler.⁵³ Altın bakımından çok zengindiler. Bizans'tan aldıkları altın vergi, zamanı için hatırı sayılır bir yekûna yaklaşıyordu. Kuvvetleri sayesinde Tukiyuları demir madenlerinde çalıştırarak, icap eden demir malzemeyi de temin etmişlerdir.⁵⁴ Efesli İoannes'e bakılırsa, Justinianus'un

⁵² Marosi-Fettich, "Trouvailles Avars de Dunapentele," 92, *Archaeologia Hungarica*, XVIII, Budapeşte, 1936.

⁵³ Romalılar ve Bizanslılar bu bakımdan tamamıyla Avarları taklit etmişlerdir. O kadar ki, süvari teçhizat ve muameleleri Avar modelinin aynısı olmuştur. Mızrak, zırh, altın göğüslük, süvari abası ve çadır şekli gibi birçok askeri unsur tamamıyla Avarlardan alınarak yeni Bizans ordusu teşkilatında kullanılmıştır (bkz. Geza Fehér, "Türko-Bulgar, Macar ve bunlara akraba olan milletlerin kültürü-Türk kültürünün Avrupa'ya tesiri," *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İstanbul 1943, s. 315).

⁵⁴ N. Pigulevskaya, *Siriyskie istoçniki po istorii narodov SSSR*, Leningrad,

Avarlara gönderdiği vergi yahut mükâfat "Altın, gümüş, elbise, kemer ve altın eyerler"den ibaret olmuştur.⁵⁵ Menandros ise aynı çağda Avarlara verilen kıymetli eşyayla altın tellerden bahsetmektedir. Bu altınların Avarlarca kuyumculukta kullanıldığına dair, bugün elimizde kesin malumat vardır. Son arkeolojik buluntular, Avar Türklerinin kendi devirlerindeki Avrupa milletlerinden seviyece hiç de aşağı olmadığını açıkta açığa göstermektedir.

Avar Türkçesini bazı yer, rütbe ve özel adlar istisna edilirse, karakterize edecek hiçbir vesika maalesef şimdiye kadar elimize geçmemiştir. Çin kaynakları, tıpkı Hunlarda olduğu gibi, bu Türk kavminin hükümdar adlarıyla rütbelerini tespit etmişlerdir. Çin transkripsiyonuna uydurulan bu kelimeleri doğru dürüst tespit etmek o kadar kolay değildir. Bunların içerisinde zikre değenleri Tolu, Talan, Avar = Apar, Çuluk, Tohan, Çunu, Kapkan⁵⁶ ve benzerleri gibidir. Yer adlarına gelince, bunlar Avar Türklerinin işgal ettikleri bölge içindeki hatıralardan ibarettir. Avrupa bilginlerine göre, bugünkü Pylos yer adı eski *eis ton Avarino*'dan gelerek Navarino şeklini aldığı gibi, Antivar'ın adı da *Civitas Avarorum* "Avarlar şehri"nden doğmadır. Bunların haricinde birçok Avar yer adının bulunduğu da şüphe yoktur. Yine rütbe veya unvan adı olarak bize kadar gelen "bağan, yuğruş"⁵⁷ gibi diğer kelimeler de hep eski Avar Türkçesinin hatıralarından sayılmaktadır. Fakat

---

1941, s. 75.

⁵⁵ İoannes Ephesius, Brooks neşri, s. 324; N. Pigulevskaya, *a.g.e.*, s. 94.

⁵⁶ J. Marquart, "Die nichtslavischen (altbulgarischen) Ausdrücke in der bulgarischen Fürstenliste, Nachschrift," *T'oung Pao*, 1916, s. 179; Eski Macarcada (< Avar) koppan - kappan "rütbe," (Györfy Györgi, *KCSA*, 1939, s. 543-4), ki bugünkü Moğolcada hafan (Ramstedt, *Korean etymology*, Helsinki, 1940, s. 95).

⁵⁷ M. F. Köprülü, "Eski Türk unvanlarına ait notlar," *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, İstanbul, 1939, s. 25, vd.

bunlardan faydalanarak Avarların bugünkü durumu üzerinde herhangi bir fikrin ileri sürülmesi tamamıyla yersiz olur.

PEÇENEKLER

Aşağı yukarı aynı devrede, VIII. yüzyıl sonlarına doğru ani bir akınlı, Doğu Avrupa bozkırları Asya'dan gelen Türk Peçeneklerin istilasına uğramıştır. Bu istila Hunlarınkine kıyasla daha sert ve daha çetin olmuş, hatta kısa bir zaman içerisinde Volga ve Aral ırmakları da işgalleri altına geçmiştir.

Arap yazarlarından İbn Hurdazbih, IX. yüzyılda bu Türk boyunun idaresi altına aldığı sahayı, doğrudan doğruya Türk ülkeleri içerisinde göstermektedir. Bu yüzden çağın en kudretli ve parlak kavimlerinden sayılan Dokuz Oğuz, Kimek ve Guzlarla sıkı dostluk bağı kurmuşlardır.⁵⁸

Menşeleri hakkında kesin bir fikir edinilememiştir. Yakinf Biçurin, Orta Asya Türk kültür harekâtında vazife almış olan bu Türk boyunu, büyük göçe katılmış Kanglardan saymaktadır. Çinlilerse bu sonuncuyu Kangyuy olarak adlandırmışlardır.⁵⁹

Aynı fikri kabullenenler arasında Golubovskiy de bulunmaktadır.⁶⁰ Kanglılardan türeme olduklarına dair Bizans ve benzeri kaynaklarında da bilgi verilmektedir. Bir zamanlar Fin-Ugurlar, Peçenek topluluğuna dahil sayılmışlardır. Hatta bu karma halk topluluğuna "Çam halkları" adı dahi verilmiştir.⁶¹

BULGAR TÜRKLERİ

Başka başka etnik birliklerden doğma ve türeme Hun Türkleri ittihadına [birliğine] giren kavimler hakkında muh-

⁵⁸ *Türkmen ve Türkmenistan tarihine ait malzemeler*, 1939, I, s. 144.

⁵⁹ N. Y. Biçurin, *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii ve drevnie vremena*, 1950, II.

⁶⁰ P. V. Golubovskiy, *Peçenegi, Torki i Polovtsı do nagestviya Tatar*, Kiev, 1884.

⁶¹ *SSSR Tarihi, Peçenekler*, I, s. 726.

telif kaynaklarca yapılan tarifler, bunların gerçek varlıklarının tespitinde birçok zorluk doğurmaktadır. Kavimlerin sosyal durumlarına göre, şu veya bu kavim hakkında ileri sürülen fikirler, bir taraftan kaynaklar arasındaki düzeni bozmakta, diğer taraftan bahis mevzusu olan kavmin hangi etnik zümreye girdiğini ve tarih boyunca ne gibi adlar altında yaşadığını meydana koymaya kuvvetle mani olmaktadır. Hele bazı kaynakların şu veya bu kavmi iltizam ettikleri [kayırdıkları] halde, diğer kaynaklarda aynı kavmin tamamıyla meskût [söylenmeden] geçilmiş olması, işin içinden çıkılmasına bir kat daha engel olmaktadır. Çağın siyasi ve tarihî olayları dolayısıyla bir taraftan başka başka etnik grup veya ordulara mensup Hionit, Kidarit, Eftalit, Hıyatal ve benzeri kavim adları zikredilirken, diğer taraftan Hun adı altında toplanan muhtelif kavim uruklarına, ayrıca bir de Sabir, Uturgur, Kuturgur, Ogur, Onogur, Saragur gibi ayrı ayrı kavim adları verilmiştir. İşte kaynakların bu noktadaki karışık ve bazen birbirini tutmayan fikirleri işi büsbütün sarp bir yola götürmüştür. Bu yüzden bugün bu kavimlerin tarihlerini, bazı askerî olaylar hariç olmak üzere tamamıyla bilemiyoruz.

Yalnız bazı kavimlerin özel tarihlerine yavaş yavaş yer vermek imkânı hasıl olmaktadır. Bunların içerisinde üzerinde durulması gereken Kuturgur ve Onogur Türkleri vardır. Bu iki kavim adı altında büyük bir ihtimalle Proto-Bulgarları teşkil eden iki ayrı halk birlikleri kastedilmiştir. Zira IV. yüzyıl ortalarına doğru, bir aralık Bulgar *ethnonymie* [ulus adı] kaybolunca, Bizanslılar Bulgar kelimesi yerine, Azov sahasındaki bu kavime bu adı vermişlerdir.⁶²

İmparator Zenon'un 482 tarihlerinde, Bulgarları yardıma çağırması keyfiyeti [durumu], Bulgar kavim adının kaynak-

⁶² *İstoriya Bolgarii* (Bulgarya'nın Tarihi), Moskova, 1954, I, s. 56.

larda ilk defa olarak zikredilmesine vesile olmuştur. Kavim topluluğu adı olan Bulgarların menşei meselesi, bu yolda yapılan birçok araştırmaya rağmen, o kadar aydınlatılmış sayılamaz. Bunların, bu zamanlarda Tuna, Dinyeper ve Don nehirleri arasında oturmakta olan Kuturgurlar olması muhtemeldir. Vaktiyle Karadeniz'in kuzeyine sürüklenmiş olan ve Bulgar Türklerinden sayılan bu Türk topluluğunun burada yaşaması Tuna Bulgarlarının bu sahada yaşamalarını kolaylaştırmıştır.⁶³

Bazı araştırmalarsa Bulgarları MÖ 210-174 tarihlerindeki Mete (Mao-tun) devrine kadar götürmektedir. Mamafih MS 583 yılında Dulo ailesine mensup Kubrat'ın (583-642) idaresi altında ilk defa olarak bir Bulgar birliğinin vücuda getirildiğini görüyoruz. İmparator Kubrat tarafından kurulmuş olan bu Bulgar birliği, başlıca üç gruptan ibaretti. Bunların birinci grubu VI. yüzyılın sonlarında yeni kurulan Hazar devletinin hâkimiyeti altına girmiştir. İkinci grupsa İdil nehri boyunca Büyük Bulgaristan'ı kurmuştur. Nihayet üçüncü grup, Hazarların idaresi altına girmiş olan gruptan ayrılarak, Bulgar birliğinin esas kütlesi olmak üzere, Kubrat'ın ölümünden sonra oğlu Asparuh'un (679-701) idaresi altına girmiş ve Hazarların tazyikiyle Dinyester nehri kenarından çekilerek, Tuna'nın mansabında [ağzında] yerleşmiştir. Muhtelif sülalelerin idaresi altında üç yüzyıldan daha fazla hayat süren Tuna Bulgarları, bilhassa Kurum Han'ın (802-815) oğlu Omurtag Han'ın (815-831) devrinde siyasi gelişmeler elde etmiştir. Bunun zamanında devletin başkenti, Şumnu'ya yakın Aboba-Pliska'ydı. Omurtag Han'a ait on bir kitabe elimize geçmiştir.

Bulgarlara ait diğer yirmi dokuz kitabe gibi, bunlar da Yunanca yazılmıştır. Serpinti halinde içlerinde kullanılmış olan

⁶³ L. Rásonyi, "Ortaçağ'da Erdel'de Türklüğün Zaferi," *II. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1937, İstanbul 1943, s. 578.

bir sürü Türkçe kelime, bir dereceye kadar bu Bulgar Türkçesini karakterize edebilecek mahiyette olduğu için bunların üzerinde önemle durulması gerekmektedir. Bunlar dışında son zamanlarda yeni yeni yazıtlar elde edilmiştir.⁶⁴

Eskiden bu birbirinden uzak alanlara ayrılmış olan Bulgarları ayırt etmek için Bizanslılar, Bulgarlar için "siyah;" Araplar ise "iç" tabirlerini kullanmışlardır.⁶⁵ Gezgin Plano Karpini ise Volga Bulgarlarına "Magna Bulgaria," Tuna Bulgarlarına "Minör Bulgaria" adlarını vermekle bu iki saha devletini birbirinden ayırt etmeye çalışmıştır. Bazen de Volga Bulgarlarına "Büyük" yahut "Beyaz Bulgaristan," Tuna Bulgarlarınaysa "Küçük" yahut "Siyah Bulgaristan" adları verilmiştir.

Küçük Bulgaristan'ın öz ağabeyi sayılan Büyük Bulgaristan'a gelince: Bunların ilk iki yüz yıllık tarihleri, şimdiye kadar aydınlatılmamıştır. Haklarında en eski malumat olarak, 922 yılında Halife el-Muktedir tarafından İdil Bulgarlarının nezdine gönderilen heyet üyesi olan İbn Fadlan'dan genişçe bir malumat elde edebiliyoruz.⁶⁶

Bu iki Bulgar sahası Türkleri hakkında mevcut malumata bakılırsa, kültür bakımından bunlar farklı seviyelerde olmuşlardır. İlk Bulgar birliği çağında, daha coğrafi yayılma vaki olmadan önce, yani MS V. yüzyıla kadar, Bulgarlar aynı tip ve karaktere malik olmuş ve aralarında bariz bir seviye ayrılığı görülmemiştir. Fakat V. yüzyıldan sonra birkaç bölüme ayrıldıklarında, yayıldıkları yerlerin coğrafi şartlarının, iklimin, milletlerarası münasebetlerin tesiriyle, her bir Bulgar grubu-

⁶⁴ V. Beşevliyev, "Eine neue protobulgarische Inschrift," *Ural-Altäische Jahrbücher*, 1960, XXXII, s. 121-122.

⁶⁵ Aşmarin, *Bolgarı i Çuvaşı*, Kazan, 1902, s. 9.

⁶⁶ Bu eser önceleri yalnız hulasalarından [özetlerinden] tanınmaktaydı. Zeki Velidi Togan tarafından *Ibn Fadlan's Reisebericht* adıyla (Leipzig, 1939) tercüme ve izahlarıyla Almanca neşredildiği gibi, Kraçkovskiy tarafından da tercüme ve izahlarıyla Rusça neşredilmiştir.

nun kendine has bir karakteri, millî bir renk, hatta millî bir tarihi teşekkül etmiştir. Bu yüzden her iki Bulgaristan arasında, kültür gelişmesi bakımından çok büyük ayrılıklar vücuda gelmiştir. Büyük Bulgaristan Türkleri, daha VII. yüzyıldan itibaren başlayan Arap ve Türk boylarının tesiriyle X. yüzyıla doğru İslamiyeti kabul ettikleri halde, Tuna Bulgarları maddi kültür bakımından Türk dünyasıyla olan ilgisini muhafaza etmekle beraber, çevrilmiş buldukları Slav ve Bizans dünyasının tesiriyle daha IX. yüzyılda Hıristiyanlığa intisap etmişlerdir [girmişlerdir]. Büyük Bulgaristan Türkleri hakkında X. yüzyıldan itibaren malumat vermeye başlayan Doğu kaynaklarıyla Rus vakanüvislerine bakılırsa, oldukça zeki, ticarete, ziraata ve sanata hevesli, savaştan çekinen, yağmacılıktan uzak, savaşmayı sırf ticaret menfaatlerine uygun bir yolla idare eden bir millet olmuşlardır.⁶⁷ Bu suretle başta İbn Fadlan olmak üzere, Arap tarihçi ve coğrafyacıları Volga Bulgarlarını kuvvetli, oturak, tüccar ve medeniyeti yüksek bir millet olarak tavsif etmişlerdir [nitelemişlerdir]. Hatta İbn Fadlan Bulgar, Oğuz ve Hazar devlet teşkilatından bahsederken, bunların aşağı yukarı Tukiyu ve İskit devlet teşkilatına denk olduklarını söylemektedir.⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud'a göreyse Bulgar Türkleri, bugünkü güney Rus stepleriyle Bizans sınırına kadar uzanan sahayı tamamıyla kendi işgalleri altına almışlardır.

Sahası muazzam, devleti çağı için kuvvetli, kültür seviyesi oldukça yüksek Bulgar Türkünün, şüphesiz kendine göre kuvvetli bir dilinin de olması lazım gelirdi. Yazık ki, bu hususta şimdiye kadar kâfi derecede araştırma yapılmamıştır. Yalnız,

⁶⁷ A. F. Lihaçev, *Bitovie pamyatniki Velikoy Bulgarii, Trudi vtorogo Arheologičeskago s'yezda v Sanktpeterburge*, 1876, s. 339 vd; *Polnoe sobranie ruskikh letopisey*, VII, s. 126.

⁶⁸ A. Validi, *Die Reiseberichte Ibn-Fadlans*, Geistige Arbeit, Berlin, 1937, N. 19, s. 8.

Arap kaynakları XII. yüzyılda Bulgar şehri kadısı Yakub bin Nu'man'ın *Bulgar Tarihi* adlı bir eser yazdığını açıkça kaydetmektedir; ama bu eser şimdiye kadar bulunamamıştır.

Bu eser Bulgar şehri ile Bulgarların kendi tarihlerini içerisine almaktadır. Arap bilginlerinden Ebû Abdullah Muhammed bin Abdurrahman el-Karnatî (diğer adıyla Ebû Hamid Endelûsî) 1135 yıllarında bu sahayı dolaşırken bizzat Yakub bin Nu'man'ı ziyaret etmiş (İbn Rusteh, 63) ve bu tarihten faydalanmıştır. Hatta bu zat İslamiyetin Bulgarların arasına girmesi hakkındaki malumatı tamamıyla Nu'man'dan almıştır.⁶⁹ Diğer bir önemli Bulgar bilgini de Burhaneddin İbrahim bin Yusuf Bulgarî olmuştur; ki kocakarı ilaçlarına dair ayrıca bir eseri de vardır.

Bununla beraber elimize geçen en eski İdil Bulgarları yadigârlarıysa çok az sayıda sikkeye⁷⁰ mezar taşlarıdır. Ancak Tuna Bulgarlarına ait muhtelif kitabelerde geçen Türkçe unsurlarla İdil Bulgarlarının dil hususiyetlerini saklayan mezar taşları yazılarına dair karşılaştırmalar, Bulgar Türkçesi için değerli bir sonuç verebilir. Zira her iki saha Bulgarları, aralarındaki bariz ayrılıklara rağmen, ikisi de ilk çağ millî dil karakterlerini muhafaza etmiştir. Bundan dolayı da sahaların farklı olmasına rağmen, Bulgarcaya ait elimize geçen her iki saha dil yadigârları nispeten birbirini tamamlayacak durumda bulunmaktadır.⁷¹ Biz de burada, bazı tarihî kaynaklarda geçen serpinti halindeki kelimeler hariç, ancak bunlara dayanarak ana hatlarıyla Bulgar Türk lehçesinin karakterini belirtmeye çalışacağız.

⁶⁹ A. F. Lihaçev, *Bitovie pamyatniki Velikoy Bulgarii*, SPb., 1876, s. 44.

⁷⁰ Frähn, *Drei Münzen der Wolga-Bulgharen aus den X. Jahrhundert*, Mém. de l'Acad. des Scien. de St. Pétersbourg, série VI., 1830; Fasmer, *O monehtah Voljskih Bolgar h veka*, IOAIE. XXXIII. vıp. I, s. 29.

⁷¹ Bu hususta etraflı malumat için bkz. Geza Fehér, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akrafa Olan Milletlerin Kültürü," *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943., s. 290-320.

Eski Bulgar lehçesi karakteri hakkında ulu orta olsa bile ilk defa fikirler ileri sürenler Doğu yazıcıları olmuştur. Bu kabil-den olarak İstahrî bu çağ Türk dilinden bahsederken, Bulgar lehçesini, esas itibarıyla Hazar Türkçesinin aynı olarak kabul eylemiştir *ولسان بلغار مثل لسان المزر*. Ona göre Kırgız ve Tunguzlardan başlayarak Oğuzlara kadar olan bütün Türk lehçe ve şiveleri müşterek bir kaynaktan türemiştir⁷² *ويضمهم وبضمهم عن امضا* İstahrî'nin bu fikrine aşağı yukarı el-Belhî de iştirak etmiştir. Halbuki el-Birûnî "Bulgar-Suvar" lehçesini, genel Türkçe ile Hazar Türk lehçesi arasında mutavassıt [aracılık eden] bir lehçe olarak tavsif eylemiştir [nitelemiştir]. Bulgarca'yı tamamıyla Hazar Türkçesinin aynı olarak telakki edenlerden [sayanlardan] biri de İbn Havkal'dır.

Orta Asya Türk lehçe ve şivelerini yakından tasvire çalışan Kaşgarlı Mahmud, çağının Bulgarcasına dair kendi fikrini ileri sürmekten çekinmemiştir. Kaşgarlı'ya göre: Oğuzlar, Kıpçaklar, Kırgızlar ve Başkırtlar öz-Türkçe konuştukları halde, şivece *مخدوة الاطراف* –yani her taraftan kısaltılmış– bir fonetik hususiyetine malik olmuştur.⁷³ Hatta yine bu dilciye göre, Bulgar lehçesinin en bariz hususiyetlerinden birini Kıpçak, Yimek, Suvar ve Çin'den başlayarak, Bizans sınırlarına kadar yayılan Bulgar boylarının, Çigil ve diğer şivelere has *ذ* konsonantını [ünsüzünü], adi *ج* sesiyle ifade etmeleri teşkil etmiştir. XIII. yüzyıl Kıpçak-Mısır filologlarından Ebû Hayyân ise aksine olarak, Bulgarcanın *ذ* sesini aynen muhafaza ettiğini kaydetmektedir.⁷⁴

⁷² *Encyclopédie de l'Islam*, I, 805.

⁷³ Cemal Validov, *O slovaré turetskih yazıkov Mahmuda Kaşgarskogo*, Vestnik Tatarovedeniya, N. 7, 1927, s. 110; *Divanü Lugati't-Türk*, Atalay tercümesi, s. 30.

⁷⁴ Ahmet Caferoğlu, Ebû Hayyân, *Kitabü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*, İstanbul, 1931, s. 8 (metin kısmı).

Bununla beraber, eski Doğu yazıcılarının Bulgar lehçesi hakkında ileri sürdükleri fikirler, bu lehçenin en ufak bir hususiyetini dahi meydana koymaktan çok uzaktır. Bulgarcanın aynı olduğu iddia edilen Hazar-Türkçesine gelince: Onun hakkındaki malumatımızın, Bulgarcaya nispeten daha kıt olduğunu söylersem, mesele kendiliğinden halledilmiş olur zannediyim.

Bulgar dil anıtlarının Romanya toponimisinde [yer isimlerinde] yerleştiği ileri sürülmektedir. Bulgarlar, Peçenekler ve Macarlar tarafından hangi adların verildiğiye şimdilik kesin olarak bilinmemektedir. Fakat "Jula," "gyula," "gıula" toponimleri [yer isimleri] tamamıyla Bulgarlara aittir.⁷⁵

BULGAR-ÇUVAŞ LEHÇELERİNİN MUKAYESESİ

Malzeme yokluğunun Bulgar lehçesinin tespitinde, hatta menşei meselesinde doğurduğu büyük zorlukları dikkat nazarına alan Batı bilginleri, diğer bir vasıtaya başvurmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu da eski İdil Bulgar Türklerinin yaşadıkları sahada oturan ve eski Bulgar hayat tarzını bir dereceye kadar muhafaza edegelen Çuvaş lehçesine müracaat etmek olmuştur. Bu yolda ilk yürüyen Kunik olmuştur. Bulgarların menşei üzerinde araştırma yapan bu bilgin, iddiasını kuvvetlendirmek ülküsüyle, asıl eski Bulgar ili sahasını araştırmaya koyulmuş ve en sonunda aynı sahada şimdi bile yaşayan Çuvaşların birçok yönden eski Bulgar hayat tarzını yaşatmakta oldukları kanaatine varmıştır. Fakat Çuvaşların, Bulgarların bir bakiyesi [kalıntısı] olabileceğini kabulden çekinerek, bunları olsa olsa eski İdil Bulgar devletinin Türk un-

⁷⁵ G. Moravcsik, *Byzantino turcica*, II, *Die Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Budapeşte 1943 s. 296-298; A. Decei, *Toponymie turque de la Roumanie*, Louvain 1951 (Toponomastik Kongresi Raporları), s. 367.

surlarından biri olarak kabul etmiştir. Ve bu yolda vaktiyle İdil-Kama nehirleri dolayındaki eski Bulgaristan'ı kaplayan bugünkü Çuvaş lehçesi vasıtasıyla, ileride küçük Bulgaristan, yani Tuna Bulgarları lehçesinin de çözülmesi imkânının elde edileceğini ileri sürmüştür. Gerçekten de 1905 yılında bugünkü Bulgaristan'ın Çatalar adlı köyünde elde edilen abidedeki *şegor alem* kelimesi, yıllarca çözülemeyen eski Tuna Bulgar lehçesine ait takvim adlarını meydana koymuştur.⁷⁶

Aynı alanda çalışan Munkacsi, Macar dilindeki Türkçe unsurlar vasıtasıyla, hangi eski Türk medeniyetinin Macar kavmi üzerinde müessir olduğunu tespitte çalışırken, bu unsurların tamamıyla Çuvaş dilinden gelme olmasa bile ona yakın diğer bir kardeş Türk lehçesinden alınma olduğu fikrine varmıştır.⁷⁷ Zira Macarcadaki Türk unsurlarda tespit edilebilen kelimenin başında ve ortasındaki "z" sesinin "r"ye çevrilmesi, kelimenin sonundaki "g" ve "k"lerin kayboluşu yahut tamamıyla erimesi;⁷⁸ ilk hecedeki "a, o, u" vokallerinin yumuşak "e, i" ile yer değiştirmeleri, hep Çuvaş lehçesine has birer fonetik hususiyet olarak telakki edilmektedir [sayılmaktadır]. Bu kural üzerine Munkacsi, Macar dilindeki Türkçe unsurların menşece eski Çuvaş ana dilinden doğmuş bir lehçeden gelme olabileceğini, hatta bunun değil bir, bilakis geniş bir sahaya yayılmış birkaç lehçeden ibaret olabileceğine kanaat

⁷⁶ Mikkola, "Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren," *JSFOu*, XXX, Helsinki, 1913-18, s. 3; Mikkola'nın bu tetkiki L. Ligeti tarafından "Mongoles jövenyszavanik"te (*NK*, XLIX, 1935, s. 190-271) sertçe tenkit edilmiştir. Biz de burada, Mikkola'nın tetkikini esas tutmakla beraber, bütün çözüm ve okuyuş şekillerini kabul etmemekteyiz.

⁷⁷ "A Magyar fémnevek östörténeti vollamasi," *Ethnographia* mecmuası, I, 1894, s. 21.

⁷⁸ "K" konsonantının [ünsüzünün] düşmesi yahut erimesi meselesini genel bir hususiyet olarak Çuvaş lehçesine atfetmek o kadar da doğru değildir. Çünkü bazı Çuvaş ağızları bu konsonantı olduğu gibi saklamaktadır (Aşmarin, *Bolgarı i Çuvaş i*, Kazan, 1902, s. 401)

getirmiştir. Buna başlıca delil olarak da Macarcadaki Türkçe unsurların kelime başındaki "k" sesinin, bazen "k" bazen de "h;" genel Türkçedeki "y" sesinin Macarcadaki Türkçe unsurlar için "gy-(=z)" tabii olduğu halde, bazen "sz-" şeklinde telaffuz edildiğini ileri sürmektedir.

En eski Macarcaya girebilen bu Türkçe unsurların tasnifi [sınıflandırılması], karakter itibarıyla bu kelimelerin, herhalde sürü besleyen ve aynı zamanda bir dereceye kadar ikinci olan bir kavmin malı olduğunu göstermektedir. Macarlara yakın böyle bir kavimse ancak bu çağlarda orta İdil havzasında yaşayan Bulgar Türkleri olabilir, ki Arap yazıcıları da bu kavmin dilini Hazar Türkçesine yakın bir dil olarak tavsif etmişlerdir [nitelemişlerdir]. İbn Rusteh'e göre, Macarların bu çağlarda oturdukları saha Peçenek Türkleri ile Bulgar ülkesi arasına sıkışmıştı. Arap yazıcılarının bu bakımdan verdikleri malumat dahi, yukarıda dil hususiyetlerine dayanılarak ileri sürülen fikirleri tamamıyla kuvvetlendirmektedir. Hele Bulgar-Çuvaş lehçelerinin karşılaştırmaları sonucunda elde edilen benzerlik ve hatta birlik, eski Bulgar lehçesi bakiyelerinin [kalıntılarının], ancak Çuvaş lehçesi vasıtasıyla izah edilebileceğinde şüphe bırakmamaktadır. Nitekim, İdil Bulgarlarının mezar taşlarındaki sayı adlarıyla Tuna Bulgarlarının hanları fihristindeki sayı ve yıl adlarının aynı mefhumları ifade eden Çuvaşçanınıkilerle karşılaştırmaları, bu iki lehçe arasındaki akrabalık derecesini açıkça meydana koymuştur.⁷⁹

Nihayet Çuvaş-Bulgar dil birliği üzerinde epeyce emek sarf eden ve aslı itibarıyla Çuvaş Türklerinden olan bilgin Aşmarin olmuştur. Eski Bulgar lehçesine ait mevcut malzemeyi Çuvaş

⁷⁹ Aşmarin, *a.g.e.*, s. 38; Bulgar Türkçesi üzerinde en toplu bilgi için bkz. O. Pritsak, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden, 1955. Bu eserde bu sahaya ait çok geniş bir bibliyografya da mevcuttur.

lehçesi yönünden araştıran bu bilgin, diğer dillere geçen Bulgar dil yadigârlarını başlıca beş bölümde toplamaktadır:

1. Hun Türklerinden kalmış bazı kelimeler.
2. Tuna Bulgar hanları fihristindeki kelimeler.

3. Bizans muharrirlerinin [yazarlarının]⁸⁰ zikrettiği Bulgar hanlarının adlarıyla onomastik unsurlar, ki bunlar gerçekte Bulgar kaynaklarında da mevcuttur.

4. Rus ve Arap kaynaklarındaki bazı Bulgar kelimeleri.
5. Bulgar mezar taşları kitabeleri.

Aşmarin'in eski Bulgar dili yadigârları için tasarladığı bu tasnifin birinci maddesinde ileri sürdüğü Hunca unsurlar, kendi itirafınca da, ancak Var, Atilla ve Kerka gibi mahdut [sınırlı] üç kelimeye münhasırdır [özgüdür]. Fakat bu üç kelime hakkındaki araştırmaların kifayetsizliği, Bulgar Türk lehçesinde kökleşen Hunca kelimelerin tayinine şimdilik imkân vermemektedir. Üçüncü ve dördüncü maddelerdeki Doğu ve Batı kaynaklarında geçen Bulgar kelimeleriye çok az oldukları için bu lehçenin tespitinde o kadar önemli değildir. Asıl Bulgar lehçesinin gerçek karakter ve durumunu bize tanıttak olan, ikinci maddedeki Tuna Bulgarlarına ait hanlar fihristi ve abideleri ile İdil Bulgarlarının mezar taşlarında geçen öz Bulgar kelimelerdir, ki burada bunların üzerinde önemle durulması gerekmektedir.

TUNA BULGARLARINA AİT DİL YADİGÂRLARI (ÇATALAR KİTABESİ)

Tuna Bulgarlarının ilk hanlar fihristini içerisine alan ve Yunanca yazılmış olan Bulgar hanları kronolojik şeceresi, uzun zaman Avrupa bilginlerinin de dikkatini üzerine çekmiş ve daha XVI. yüzyılda yazılmış iki mecmuada dercedilmiştir

⁸⁰ Bu hususta geniş bilgi G. Moravcsik'in *Byzantinoturcica* (Budapeşte, I, 1942 ve II, 1943) adlı eserinde mevcuttur.

[toplanmıştır].⁸¹ Önemine göre birçok defa neşr olunan bu yazma üzerinde Kunik, Hilferding, Tomaschek, Gèza Kuun, Marquart, O. Blau, J. B. Bury gibi bilginler araştırmalar yaparak mevzunun esasını çözmeye çalışmıştır.⁸² Fakat bunların hiçbirisi J. J. Mikkola kadar başarı göstermemiştir. Kendisinden önceki bilginlerin araştırma tarzından ayrılan Mikkola, her şeyden evvel "Çatalar" kitabesinde de geçen "şegor alem" kelimesini ele alarak, bu iki kelimenin ifade ettiği manayı tespite çalışmış ve bu yolla hanlar fihristinin en karanlık noktasını bir dereceye kadar aydınlatmaya muvaffak olmuştur. Her iki abide de geçen bu "şegor" kelimesi, Mikkola'nın doğru olarak çözdüğü gibi, *on iki hayvan adlı* Türk takviminin⁸³ ikinci yılının adı olup bizim bugünkü Türkçemizdeki "sığır" kelimesinin Bulgarca telaffuzudur. Bunu elde ettikten sonra, Mikkola bütün kitabedeki Bulgarca takvim unsurlarını tespite

⁸¹ Slav vakanüvisleri tarafından tespit edilen yazmalar arasında bulunan bu Bulgar hanları kronolojik şeceresi 765 yılına kadar olan kronolojiyi içerisine almaktadır (bkz. A. Popov, *Obzor ħronografov russkoy redaksii*, Moskova, 1866, s. 125; J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 72). Kronolojinin adlar listesinde, her hanın hükümdarlık müddeti, kaç yıl yaşamış olduğu, nesebi, sülalesi ve ayrıca Slavcadan başka bir dile ait iki kelimeyle yıllar hûlasaten bildirilmektedir: Mikkola, "Tuna Bulgarlarının kronolojisi (Türk kitâbeleri)," *Türk Yurdu*, XX. yıl, 1930, sayı 27-28, 221-222, s. 7, Zakir Kadiri tercümesi.

⁸² Bu bilginlerin incelemeleri hakkında epeyce malumat J. J. Mikkola'nın "Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren" (*JSFOu*, XXX) adlı makalesinde verilmiştir.

⁸³ Bu Türk takvimi sistemi hakkında bkz. Osman Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1941. Bu takvimin menşei münakaşalıdır. *Chavannes* bunu Türklere mal etmektedir. (E. Chavannes, "Le cycle turc de douze animaux," *Toung Pao*, 2. seri, vol. VII, Leiden, 1906, s. 51-122). Fakat bazılarına göreyse bu takvimin anavatanı Mısır olmuş, sonraları Çinliler vasıtasıyla Türklere geçmiştir: J. Halévy, *Nouvelle considération sur le cycle turc des animaux*, s. 286, M. K. Palló, *Die sachlichen Grundlagen der Entlehnung des ungarischen Wortes*, SARKANY (Drache), Acta Ethnographica VI, Fas, 3-4, s. 436.

koyulmuş ve onun nispeten doğru olarak meydana koyduğu bu abidedeki eski Bulgar dil yadigârları şunlar olmuştur:

Davanş: On iki hayvan adlı takvimin dördüncü yılının adıdır. Abidede eski kilise-Slav harfleriyle davanşehtëm terki-bi şeklinde yazılmışsa da kelime bizim bugünkü "tavşan"⁸⁴ manasında olup, Uygurlarca da kullanılan aynı takvimin yine dördüncü yılının adı olan "tavişkan"ın başka bir telaffuz şeklidir.

Dilom: On iki hayvan adlı takvimin altıncı yılının adı olarak kabul edilen bu kelime, bugünkü Türkçemizin "yılan" kelimesine uymaktadır. Çünkü aynı takvim sistemine malik olan Uygurlarda da altıncı yılın adı "yılan" diye adlandırılmıştır. Kelimenin Çuvaşçadaki karşılığı *s'âlen s'ölân*'dır. Bütün Türk şivelerinde "-n" ile biten bu kelimenin Bulgar abidelerinde "-m" ile yazılması, büyük ihtimalle *tvirem, tutom* kelimelerine bir analogi yapılmak istenmesinden ileri gelmiştir.

Nitekim aynı abidelerde "at" mukabili [karşılığı] olarak kullanılması gereken *morin* kelimesi de *morim* telaffuzuyla yazılmıştır.⁸⁵ Yahut kelimenin bu şeklini sadece bir müstensih hatası olarak telakki etmek [saymak] icap eder. Kelime başındaki "d-" sesiye daha sonraları diğer şivelerde olduğu gibi "y-" olmuştur.

Toļ: Anlaşılması kolay olan bu kelime aynı takvimin onuncu ayının adıdır. Metinde bu kelime, biraz aşağıda üzerinde durulacak olan *altom* kelimesiyle beraber *toļaltom* şeklinde yazılmıştır. Kelimenin buna yakın toļ "tavuk" şeklindeki bir telaffuzuna, ancak Azeri şivelerinde rastlanmaktadır. Aynı

⁸⁴ Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları," *Türkiyat Mecmuası*, IV., 1934'den ayrı basım, s. 8.

⁸⁵ J. J. Mikkola, "Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren," *JSFOu*, XXX, s. 19.

takvimli Uygurlarda onuncu yıl adı *takığu*'dur. Macarcaya *tauş* şeklinde geçmiştir.⁸⁶

Doğs: Aynı takvim sisteminin on ikinci yılının adı olarak kullanılmıştır. Uygurların takviminde⁸⁷ aynı yılın adı *toñuz*'dur. Eski Bulgarca için tespit edilen bu *doğs*, şüphe yoktur ki bizim bugünkü "domuz" kelimesinden başka bir şey değildir. El-Birûnî⁸⁸ ve Uluğ Bey takvimlerinde de bu yıl aynı hayvanın adını taşımaktadır. Çuvaş lehçesindeyse bu kelime mevcut değildir. Fakat mukabilinde *sısna* kullanılmıştır. Uygur Türklerinde *toñuz* kelimesiyle yan yana aynı manada olmak üzere bir de *lağzın* kelimesi kullanılmaktadır.⁸⁹

Yıl adı olarak kullanılan *doğs* "domuz" kelimesi haricinde, ayrıca "yabandomuzu" manasında olan *doğ* kelimesi has ad [özel isim] olarak kullanılmıştır. Bu iki kelimenin arasında sıkı bir bağın olduğuna şüphe yoktur.

Mor: Siklin [döngüsel] bir yıl adı olarak kullanılmış olması gereken bu kelime, gerek mahiyet gerekse ifade ettiği mana bakımından doğurduğu birçok zorluk dolayısıyla üzerinde dikkatle durulmasını icap ettirmektedir. Zira üzerine hakkedildiği [kazındığı] taş abidenin dış şekline uyma mecburiyetiyle vücuda getirilen yazı tarzı, hanlar fihristinin içerisine aldığı kelimelerin okunuşunda bazı düzensizlikler vücuda getirmiştir. Ve bu yüzden Mikkola tarafından neşredilen kitabede, kelime kendisiyle hiç ilgili olmayan "so-" ile beraber *so-mor*

⁸⁶ Z. Gombocz, *Die bulgarisch türkischen lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Helsinki, 1912, s. 135. Kelimenin diğer bazı Türk şivelerindeki telaffuz şekilleri burada tespit edilmiştir.

⁸⁷ Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları," *Türkiyat Mecmuası*, IV, s. 8.

⁸⁸ Eduard Sachau, *Chronologie orientalischen Völker von Alberûni*, Leipzig, 1878, s. 70.

⁸⁹ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968, s. 125.

şeklinde tespit edilmiştir. Halbuki on iki hayvan adlı takvimin bir yıl adını ifade etmesi lazım gelen bu kelime, Türkçeyile izahı kabil hiçbir hayvan anlamına gelmemektedir. Bütün bu uygunsuzlukları önemle dikkate alan Mikkola, yaptığı birçok denemenin sonucunda, haklı olarak baştaki "so-" hecesinin, bu kelimeyle hiçbir ilgisi olmadan, kelimenin bulunduğu satırın üstündeki bir satırda, her bakımdan sıyrıtan *vineŭ* kelimesinin ilk hecesi olduğu kanaatine varmıştır. Geriye kalan *mor* kelimesine gelince, bu da yalnız başına izah edilmeyen bir durumdadır. Mikkola kelimeyi Moğolcada "at" manasına gelen *morin*'den getirerek, Uygur takviminde yine "at" anlamında olan yedinci *yont* yılıyla denkleştirmiştir.⁹⁰

Kuçi: Yukarıdaki kelime gibi kendisiyle ilgili olmayan diğer bir kelimeyle bitişik olarak *tekuçitem* şeklinde yazılmıştır. Marquart kelimeyi iki parçaya ayırarak Tekuç'ı Bulgar hanlarından birinin adı olarak kabul etmiş, *item* kelimesini de kendinden sonra gelen *tvirem* ile beraber okumaya çalışmıştır.⁹¹ Bir aralık aynı fikre saplanan Mikkola, *item* kelimesini kronolojik siklin on birinci ayının adı olan "it" olarak görmek istemiştir. Fakat on iki hayvan adlı takvimin bu adda bir yılı olmakla beraber, tarih sırası bakımından hanlar fihristindeki kronolojiye uymamaktadır. Bunun üzerine Mikkola tekstteki aydınlığa engel olan bütün ibareyi *tektem ... kuçi tvirem* şeklinde doğrultarak, *kuçi* daha doğrusu *kuça* kelimesini ele almış ve bu kelimenin bizim Türkçemizdeki "koç"un eski Bulgarca bir telaffuz şeklinden başka bir şey olmadığı kanaatine varmıştır. Bahusus [özellikle] aynı kelime Moğolcada *husa*,

⁹⁰ Bu hususta daha fazla malumat için bkz. J. J. Mikkola, "Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren," *JSFOu*, XXX, Helsinki, 1913-18, s. 12-13.

⁹¹ J. Marquart, "Die nichtslavischen (altbulgarischen) Ausdrücke in der bulgarischen Fürstenliste," *T'oung Pao*, XI, Leiden, 1910, s. 662.

Mançucada *kuça*, Macarcada *kos* telaffuzlarına malik olarak tamamıyla fihristteki şekli andırmaktadır. Her ne kadar on iki hayvan adlı takvimde, doğrudan doğruya *koça* izafe edilen bir yıl adı yoksa da, bu yıl diğer Türk boylarının sekizinci yıl adı olan *koy* yani "koyun" yılına en çok uyanıdır. Büyük bir ihtimalle bu çağ Bulgarları, tıpkı Hunlar gibi, koyun yerine *koç* tabirini kullanmayı daha fazla tercih etmişlerdir. Biraz yukarıda bahsedilen *tekuç* kelimesine gelince, bunun Mikkola'ya göre *tektem* şeklinde değiştirilmesi daha isabetli olur.⁹²

On iki hayvan adlı takvimin on birinci yılının adı olan "it" kelimesine hanlar fihristinde rastlanmıyorsa da, yine bir yıl adı olarak eski Bulgarcanın *eth behti* ibaresi şeklinde Aya-Afanisi'nin Ârilere hitaben söylediği söylevlerde geçen, birinci kelimenin bir "y-" *prothesi* ile Çuvaşçanın "köpek, it" anlamlarına gelen *yada*, *yıdâsına* uygun olabileceği Mikkola tarafından büyük bir ihtimal dahilinde görülmektedir.⁹³ Vaktiyle Marquart⁹⁴ bu ibare üzerinde uğraşarak birinci kelimeyi "iyi" anlamında olan Türkçenin *edgü*, ikinci kelimeyi de Farsçanın

⁹² Dikkate değer ki, Jakinf tarafından Rusçaya çevrilen Çin annallerinde [yılıklarında] Hun Türklerinin ehlileştirilmiş hayvan olarak besledikleri ve yetiştirdikleri hayvan cinsleri arasında *koyuna* yer verilmemiştir. Jakinf tercümesine göre, bunların besledikleri ehli hayvanlar attan, büyük ve küçük boynuzlu hayvandan, kısmen de ürettikleri deve, eşek ve cins atlardan ibaret olmuştur (O. Jakinf, *Istoriya o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevnyaya vremena*, St. Petersburg, 1851, I, s. 2). Binecek çağa gelen her Hun çocuğu da *koça* binerek, okla kuş ve küçük hayvanları avlamış.

Bu kayıttan da anlaşılacağına göre Hun Türklerinde *koçun* oldukça önemli bir rolü vardır. Bulgar Türklerinin hayvan adlı takvimlerinde *koça* yer vermeleri, bunun eski Hun geleneğinden kalma bir görenek olup olmadığı, şayet metindeki bu kelimeye verilen anlam doğruysa dikkate araştırılmaya değer bir mevzudur.

⁹³ J. Mikkola, "Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren," *JSFOu*, XXX, s. 14-14.

⁹⁴ J. Marquart, "Die nichtslavischen (altbulgarischen) Ausdrücke in der bulgarischen Fürstenliste," *Toung Pao*, XI, Leiden, 1910, s. 659-9.

beht kelimeleriyle izaha kalkışmış ve bu yüzden çok yanlış bir yola sapmıştır.

Tıpkı Türklerde olduğu gibi, Moğol takvimi de on iki hayvan sikline [döngüsüne] göre ayarlanmıştır. Türklere ait olanlarla bir karşılaştırma yapabilme gayesiyle Moğollarınkini de buraya alıyoruz:

1. Hulgana – Fare,	7. Mor – At,
2. Uşır – Öküz,	8. Hon – Koyun,
3. Bar – Pars,	9. Miçi – Maymun,
4. Tuulay – Tavşan,	10. Taşia – Tavuk.
5. Luu – Ejderha.	11. Nohoy – Köpek,
6. Mogoy – Yılan,	12. Gahay – Domuz ⁹⁵

Nihayet eski Tuna Bulgarları hanlar fihristinde incelenmesi gereken kelime, *verenialem*'dir. Metinde de on iki hayvan adlı takvimin bir yıl adı olarak kullanılmıştır. Mikkola⁹⁶ bu kelimeyi, bir hamlede eski Çuvaşçanın *suver* yahut *sever*'inden neşrettirerek "dağ faresi" anlamında olan bugünkü Çuvaşçadaki *səvər*'e bir eş olarak ileri sürmekte ve bu kelimenin aynı takvim siklinin birinci yılının adı olan *küskü* yahut *sıçkan* karşılığı şeklinde kabul etmektedir. Lakin kelimenin diğer bir yerde kullanılmasına rastlanmadığından, Mikkola tarafından yürütülen bu izaha inanmak biraz zordur. Hele güya "*ver-*"in ilk hecesi olan *su-* yahut *se-*'nin yazılış esnasında düşmesi meselesi, işin hallini bir kat daha müşkülleştirmektedir.

Şimdiye kadar verilen izahattan da anlaşılacağı üzere, üç yıl adı hariç, on iki hayvan adlı Türk kavminin diğer dokuz

⁹⁵ M. N. Tihomirov, "O drenadtsati mongol'skih mesyatsah v starinnoy ruskoj pismennosti," *Sovetskaya Etnografiya*, 1958, sayı 3, s. 26.

⁹⁶ J. Mikkola, "Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren," *JSFOu*, XXX, s. 15.

yılı tamamıyla hanlar fihristinde kullanılmış ve sistem itibarıyla aşağı yukarı, aynı devir Göktürk ve Uygurlarınkinden hiç de farklı olmamıştır. Ve bu kabil eski Türk kavimlerinde ay adları, sadece sayı rakamlarıyla ifade edildiğinden, eski Tuna Bulgarları da aynı sistemi yaşatmışlardır. Şu farkla ki, birincide rakamlar kolayca Güney Türkçesiyle izah edildiği halde, ikincidekiler, daha fazla Çuvaş lehçesi hususiyetlerini muhafaza edegelmişlerdir. Tarihi dil gelişmesi bakımından ayrı ayrı dallara ayrılmış haldeki bu iki Türkçeden, bilhassa Tuna Bulgarlarınınki daha fazla karanlıkta kalmış olduğundan, ele geçen bu lehçeye ait unsurların üzerinde önemle durulması gerekmektedir.

Tuna Bulgarları hanlar fihristinde ay adları rakamla ifade edildiğinden, birinci ay *alem* (Çuvaşça *ül'em*) kelimesiyle belirtilmiştir. Çatalar Kitabesindeki⁹⁷ *şegor alem* tabiri vasıtasıyla anlaşılması kolay olan bu kelimedede ordinalia eki *-em* ayırt edilince, geride kalan *al-* yahut *el-* kökünün, aynı ay adları sistemi üzerine kurulan Orhun Türkçesinin *ilki*'deki *il-*'in başka bir telaffuz şekli olduğu meydana çıkar. Ekiyle beraber *al-em* kelimesinin anlamı "birinci, ilki, ilk"dir.

Üçüncü ay adı aynı abidede *veçem* kelimesiyle ifade edilmiştir. Buradaki *-em* yukarıdaki kelimedekinin eşidir. Kelimenin anlamı "üçüncü"dür.

Dördüncü ay adı fihristte *tutom*'dur. Çuvaşçada bunun karşılığı *tevat* yahut *tva'tır*.⁹⁸ Ordinalia eki olan *-om* hariç, kelimenin kökü olan *tut*, bizim bugünkü Türkçemizdeki "dört"ün karşılığıdır ve ekiyle beraber "dördüncü" anlamındadır.

Yanlış olarak vaktiyle Marquart tarafından *beht* diye aydınlatılmak istenen fihristteki *behti* yahut *behtim* kelimesi, analo-

⁹⁷ W. Beschewliew, *Die protobulgarischen Inschriften*, Annuaire de l'Université de Sofia, 1. Faculté Historico-Philologique, Sofya, 1934-1935, s. 97.

⁹⁸ N. J. Zolotnitskiy, *Kornevoy çuvaşsko-russkiy slovar*, Kazan, 1875, s. 115.

ji üzerine tıpkı *tvirim* yahut *tvirem* kelimelerinde görüldüğü gibi, *behtim* telaffuzuyla alınmıştır. Sondaki ordinalia eki olan *-im* hariç tutulacak olursa, geride kalan *beht* bizim "beş," *behtim* ise "beşinci" anlamını ifade etmiş olur.

Altıncı ay adı fihristte anlaşılması çok kolay olan *altom* "altıncı" kelimesiyle ifade edilmiştir. Buradaki *-om* eki *tut-om*'da kinin eşidir.

Sekizinci ay adı fihristte *šehtem*'dir. Burada *š-* tıpkı Çatalar Kitabesindeki *segor* yerine *šegor* telaffuz edilişi gibi, *s-* sesinin yerini tutmaktadır. Bu takdirde kelime aslında *šehtem* olmuştur; *-tem* eki hariç, *šeht* kelimesi Çuvaşçanın *sakker* yahut *sak-kır*'ı⁹⁹ karşılığı olarak "sekiz," *-tem* ekiyle beraberse "sekizinci" anlamındadır.

Fihristte dokuzuncu ay adı *tvirem* kelimesiyle ifade edilmiştir. Ordinalia eki olan *-em* hariç, kök olarak *tvir* kalmaktadır. Çuvaşçadaki karşılığı *tahter* "dokuz"dur ve ekiyle beraber *tvirem*'in manası "dokuzuncu"dur.

Nihayet hanlar fihristinde, bir sayıyı ifade eden kelime *eni-alem*'dir. Kelimenin fihristteki asıl şekli *ver-enialem*'dir. İkinci kısımdaki *alem* kelimesi biraz yukarda tespit ettiğimiz üzere "birinci" anlamındadır. Başa gelen *eni* ise Çuvaşçanın "on" manasına gelen *vun*, *vunnə* karşılığı olup terkip halinde "on bir" anlamını ifade etmiştir.

Eklenen kökün fonetik şekline göre *-m*, *-em*, *-om* telaffuzlarını alan eski Bulgar ordinalia ekine gelince, bu ek şekli, Aşmarin'in de tespit ettiği üzere bugünkü Çuvaşçada dahi *-əm* şeklinde, nadiren de olsa kendi mevcudiyetini muhafaza etmektedir.¹⁰⁰ Asıl kullanılan şekliyse "üçüncü" manasına gelen

⁹⁹ N. J. Zolotnitskiy, *Kornevoy çuvaşsko-russkiy slovar*, s. 115.

¹⁰⁰ Aşmarin, *Materiali dlya izsledovaniya çuvaşskago yazıka*, Kazan, 1898, s. 181.

vissaməş kelimesinde de görüldüğü üzere, genişletilmiş *əm+əş* ekidir.¹⁰¹

Fihrist dışında yine Tuna Bulgarlarına ait, elimize geçen diğer kitabelere gelince, bunlar hep Yunanca yazılmış olduklarından, ancak serpinti halinde Yunan harfleriyle tespit edilmiş bazı Bulgarca unsurları içerisine almaktadırlar.¹⁰² Bunlar has adlardan [özel isimlerden], yer adlarından, rütbe ve unvan gibi kelimelerden ibarettirler. Haklarında birçok inceleme ve araştırma yapılmasına rağmen, kesin olarak mahiyetleri hakkında bir şey söylenemiyor.

Beşevliyev'in bir araya toplayarak neşrettiği Bulgar kitabelerinde¹⁰³ göze çarpan ve birçok iştikak [türetme] incelemesinin süzgecinden geçirilen Bulgarca kelimeler şunlardır: Kağan;¹⁰⁴ Han; Yabğuhan;¹⁰⁵ Çakar "kavim adı;"¹⁰⁶ Tarğan;

¹⁰¹ J. Mikkola, "Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren," *JSFOu*, XXX, s. 15.

¹⁰² Bu kırk kitabenin üçü Kurum Han (803-814), on biri Omurtag Han (814-831), üçü Malamir Han (831-836), ikisi Persian Han'a (836-852) aittir. Diğerlerinin devriyse şimdilik kesin olarak tespit edilememektedir. Muhteva bakımından aşağı yukarı şöyle tasnif edilebilirler [sınıflandırılabilirler]: 1. Mezar taşları 2. Kitabeler 3. Tarih 4. Muahedeler [antlaşmalar] 5. Askerî yazıtlar 6. Kale ve savaş kitabeleri (bkz. V. Beşevliyev, "Die protobulgarischen inschriften, Text und Kommentar," *Annuaire de l'Université de Sofia*, XXXI, 1935, s. 7).

¹⁰³ V. Beşevliyev, "Die protobulgarischen inschriften, Text und Kommentar," *Annuaire de l'Université de Sofia*, XXXI, 1935, s. 1-162 ve "Die protobulgarischen Inschriften, Ergänzungsheft," aynı mecmua, XXXI, s. 1-48 (Bulgarca).

¹⁰⁴ J. Marquart, "Über das Volkstum der Komanen," *Abhandlungen der Königlich-Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, XIII, 1914, s. 71, not 1 ve s. 84 not 1.

¹⁰⁵ J. Marquart, *a.g.e.*, s. 42 not 3 ve s. 95.

¹⁰⁶ Bu kelime hakkındaki izahlar için bkz. Fehér, *Ostat'ysi ot ezika na dunavskite prob'lgari*, Izvestiya na B'lgarskiya Arheologičeski Institut, Sofya, V, s. 139 ve J. Németh, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos*, Budapest, 1932, s. 16.

Ƙuviar "kabile adı;" Jupan, Ohsun, Kürigir "kavim adı;"¹⁰⁷ Baĝatur "ordu kumandanı;" Kolovr "kılavuz, askerî bir rütbe;" Ermiar; Malamir; Ƈepa; Boila¹⁰⁸ "rütbe, unvan;" Isbul¹⁰⁹ "han adı;" Ƙrum; Teñri; Ƙavhan¹¹⁰ "unvan;" Persian "Omurtag Han'ın torununun adı;" İçirgü Boila "lakap, unvan;"¹¹¹ Bulĝar¹¹² "kavim adı;" Kormişos "hakan adı"vs. Bunlara, hanlar fihristinde adları geçen ve geçmeyen, fakat iştikakları iyice aydınlatılmayan diĝer Bulgar hakanlarının adları da eklenebilir. Mesela Asparuh, Tervel, Tektem, Sevar, Sovineh, Teles, Umor, Bayan ve diĝerleri gibi.

Bulgarların Hıristiyanlıĝı kabul ediş tarihinin 868 yılı olduĝu dikkati nazara alınırsa, yukarıdaki has adların [özel

¹⁰⁷ Uspenskiy bu kavim adını Kuturgur adıyla karşılaştırmaktadır (bkz. *Izvestiya Russkogo Arheologičeskogo instituta v Kostantinopole*, X., s. 216).

¹⁰⁸ J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 40 not 1.

¹⁰⁹ şahsiyeti hakkında bkz. P. Nikov, *Kavhan Isbul*, "Sbornik v est na V. N. Zlatarski," Sofya, 1925, s. 195-228.

¹¹⁰ Bu unvan hakkında bkz. A. Kunik ve V. Rozen, *Izvestiya Al-Bekri i drugiĝ avtorov o Rusi i slavyanaĝ*, *Zapiski Imperatorsky Akademii Nauk*, XXXII, St. Petersburg, 1878, s. 152-154 (ilave).

¹¹¹ J. Németh, *Die Inschriften*, s. 13.

¹¹² Bu kelimenin türemesi hakkında birçok fikir ileri sürülmüştür. B. Munkacsi Bulgar kelimesini Başkurt kelimesiyle birlikte "beş ogur"dan getirmeye çalışmıştır (*Etnographia*, VI, Budapeşte, 1895, s. 380-1). Kelimenin türemesi hakkındaki diĝer araştırmalar için bkz. I. şişmanov, *KSz.*, IV, s. 47 vd, 334 vd; V, 889 vd. G. Moravcsik (*Ungarische Jahrbücher*, X, s. 69); J. Németh ise eski bir kavim ve başkent adı olan bu kelimenin kökünü eski Türkçenin *bulĝamak* fiilinden getirmektedir ("La provenance du nom 'bulgar'," *Razwadowski mecmuası*, II, s. 217-222); ki J. Németh'in bu fikri daha evvel Tomaschek ve Berezin tarafından da ileri sürülmüştür. İvan Hrbek ise ("Eine Volksetymologie des Namens 'Bulgar'," *Charakteria orientalia*, Prag, 1956, s. 113-119) kelimeyi *bulĝa-* ile *bul-* kökünden saymaktadır. Paul Pelliot da *bul-* "bulmak" kökünü kabulle *Bulgar* kelimesini "trouveur = bulan, bulucu" manasında almaktadır ("Quelques noms turcs d'hommes et de peuples an -ar," *Oeuvres Posthumes*, II, Paris, 1950, s. 228-239).

isimlerin] hepsi, hiçbir şüpheye yer vermeden eski Bulgar Türkçesinde mevcut olmuşlardır. Lakin yukarıda da söylendiği gibi, bazılarının etimolojik türeyişi, şimdilik kâfi derecede aydınlanamamıştır. Birçok olay dolayısıyla Yunan yazıcılarıncaya kaydedilen bazı Tuna Bulgarları kelimelerine gelince, bunlar hâlâ halledilememiş bir durumda bulunduğundan, haklarında burada malumat verilmemesini daha uygun buldum.

VOLGA BULGARLARINA AİT DİL YADİĞÂRLARI (MEZAR TAŞLARI)

Arap tarihçi ve yazıcılarının "Hazar devleti"nin kardeşi olarak gösterdikleri "Büyük Bulgaristan" yahut Volga Bulgarlarına gelince: Bunlar hakkında ancak X. yüzyıldan itibaren tarihî malumat edinmeye başladığımız gibi, dil ve kültür tarihleri hakkındaki malumatımız da ele geçen pek az sayıdaki sikkelere, kitabelerin ve mezar taşlarının verebildiği mahdut [sınırlı] bilgiyi aşmamaktadır. Bulgar hanlarının adlarını göstermeleri itibarıyla tarihî değerleri inkâr edilemeyen Bulgar sikkeleri¹¹³ hariç tutulursa, bu Türk lehçesinin karakteri hakkında malumat edinebileceğimiz başlıca iki kaynağımız daha vardır. Bunlardan birisi Kaşgarlı Mahmud'un *Divan*'ı, diğeryse kitabelerle mezar taşlarıdır. Ancak her ikisi de ilk öz Bulgar lehçesi çağını tasvirde uzak olup, Bulgarcanın birçok değişiklik geçirerek ana karakterinden ayrılmış bulunduğu çağları sadece üstünkörü hatırlatmaya yaramaktadır. Zamanca her iki kay-

¹¹³ X. yüzyıldan itibaren rastladığımız Volga Bulgarlarının sikkeleri birçok Batı bilginince araştırılmıştır. Bunların bir listesi N. Kalinin tarafından düzenlenmiştir (*Istoriya Tatarii*, s. 21). Bu husustaki diğer önemli araştırmalara Frähn, "Drei Münzen der Wolga Bulgharen aus dem X. Jahrhundert," *Mém. de l'Acad. de St. Pétersburg*, VI. seri, I, 1880; Fasmer, "O monetah Voljskih Bolgar h veka," *IOAE*. XXX-III, vıp. I., s. 29; R. Vasmer, "Über die Münzen der Wolga-Bulgaren," *Wiener Numismatische Zeitschrift*, 1924, s. 57 adlı eserlerden ibarettir.

nak da XI ila XIII. yüzyıllara aittir. Kaşgarlı Mahmud belki de önemli olabilirdi. Fakat bu Türk bilgininin, haklarında hiç ya da pek az malumat verdiği birkaç Türk şivesini, Bulgar lehçesiyle müşterek bir çevre içerisinde göstermesi, açık söyleyeyim ki, Bulgar lehçesini aydınlatmak şöyle dursun, bilakis içinden çıkılması zor bir duruma sokmaktadır. Bu suretle XIII. yüzyıl Moğol istilasına kadar Volga Bulgarları lehçesine dair elimize önemli bir kaynak geçmemiştir denilebilir.

Bulgar lehçesini karakterize edebilecek yegâne vasıta, üzerinde durulması gereken mezar taşlarıdır. Ancak bunlar da zaman itibarıyla Altun-Orda devrine aittirler. Bulgar ili, Moğol istilası üzerine Altun-Orda devletinin bir vilayeti şekline girmiş ve bu suretle eski Bulgar ziyaretgâhlarının süslü taşları da dilce, yeni muhitin şive tesirinin altında kalmıştır. Bu yüzden bu çağ Bulgarcası özülüğünü kaybederek, karışık bir Türk şivesi karakterini almıştır. Arap ve Türk dillerinde yazılan bu taşların, bilhassa Türkçe olanları, ancak Hicri VII., yani MS XIV. yüzyılda yazılmaya başlanmıştır. Bundan yüzyıl evveline, yani XIII. yüzyıla ait olanlar varsa bile, bunlar sırf Arapça yazılmış olduklarından Bulgarca için hiçbir değer taşımamaktadırlar.

Bunlardan XIII ve XIV. yüzyıllara ait olanlardan bir kısmı birinci, bir kısmıysa ikinci devreye ait olmuşlardır.¹¹⁴ Yalnız Kazan ili tarihçisi Ahmerov'un bulup okuduğu mezar taşları arasında, bir tanesi, zamanca H 642 (M 1244-1245) yılına ait olup şimdilik Türkçe yazılmış en eski Bulgar mezar taşı sayılmaktadır. Muhtevaca pek fakir olan bu yazıt, Bulgarcası bakımından da değersizdir.¹¹⁵ "Aded, tarih" gibi Arapça kelimelerin daha bu

¹¹⁴ G. B. Yusupov, "K voprosu ob istorii i Klassifikatsii Bulgarsko-Tatarskoy epigrafii," *Epigrafimi Vostoka*, 1956, XI, s. 45-46; "O nekotorih Bolgarskih epigrafičeskikh pamyatnikah," *a.g.e.*, 1953, VII, s. 26-29.

¹¹⁵ Eski Bulgar mezar taşları kitabından bazıları Ali Rahim ve A. Aziz'in *Tatar Edebiyatı Tarihi* (Kazan, 1925) adlı eserinde basılmıştır.

çağlarda buralarda kökleşmesi, Arapçanın artık, eski Bulgar ilinin hiç olmazsa bir bölümünde geniş bir yayılış alanı bulunduğunu göstermektedir. Hurufat [harfler] bakımından hepsi Arap yazısıyla yazılmıştır. Bunun dışında tarihçi Şehabeddin Mercanî'nin elinde bulunup, 1262 tarihini taşıyan ve Ahmerov tarafından görülmeyen, fakat Bulgarca kelimeleri ihtiva eden [içeren] bir mezar taşı daha varmış. İçerisine aldığı kelimeler, aşağıdakileri kuvvetlendirecek durumdadır.¹¹⁶

Eski Bulgar mezar taşları üzerine şimdiye kadar yapılan araştırmalara bakılırsa, dilce bunları başlıca üç bölüme ayırabiliriz. Birinci bölüme girenleri, sırf Arapça yazılmış olduklarından mevzumuzun dışında tutacağım. Diğer iki bölümse başka başka şive veyahut lehçe ayrılıkları gösterdiklerinden kolayca birbirinden ayırt edilebilirler. Nitekim, bunlardan bir kısmı Kazan, Çağatay ve Batı Türkçesi tesirlerini gösterdiği halde, diğer bir kısmı aksine olarak Çuvaş lehçesi hususiyetlerini taşımaktadır. Mesela bazı taşlardaki *yeti tört, birilgen* yerine *birilmiş, kılğay* yerine "kılsun" tabirleri, bunların aşağı yukarı Güney Türkçesinin tesiri altında kaldıklarını gösterdikleri gibi, bazılarında da açık bir surette edebî Çağatay Türkçesinin tesirleri görünmektedir. Biz bu tesiri XIII ve XIV. yüzyıl zarfında Orta Asya'nın büyük bir bölümünün Cuci Ulusunun idaresi altında bulunması ihtimaliyle de izah edebiliriz. Çünkü Cuci oğulları Çağatay oğullarıyla barış halinde yaşadıkları için aralarında düzenli bir iktisadi hayat mevcut olmuş ve bu yolla ister istemez Orta Asya ile Bulgar ili arasında bir kültür kaynaşması da baş göstermiştir. Tüccarlar arasında bilgi, tababet, din propagandası sayesinde para kazananlar bile olmuştur.¹¹⁷

¹¹⁶ S. E. Malov, "Bulgarskie i tatarskie epigrafiçeskie pamyatniki," *Epigrafi-ka Vostoka*, I, 1947, s. 38-45; II, 1948, s. 41-48.

¹¹⁷ Daha fazla bilgi için bkz. A. Rahim ve A. Aziz, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan, 1925.

Arap-Bulgar karşılaşmasıysa İslamiyetin Bulgar Türkleri arasında da yayılmasını sağlamıştır. Yeni din sayesinde Bulgarlar dış münasebetlerini genişleterek, diğer İslam illeriyle sıkıca bağlar sağlamışlardır. Bulgar ili, İslam Arap bilginleri ve sanatkârları için tamamıyla yeni açılmış bir merkez halini almıştı. İslamiyetle beraber, her yerde kök salan tasavvuf, burada da yerleştikten sonra, yerel Türkçe üzerinde tesir yapmaktan geri kalmamıştır. Bu yüzdendir ki, başka başka Türk şivelerinin karakterini taşıyan her bir mezar taşında, Arap dilinin tesiri açıkça göze çarpmaktadır. Hatta Çuvaş dili karakterini taşıyanlarda bile bu tesir görülür. Bu cins Bulgar mezar taşları kitabesinde tarih ve yıl adları tamamıyla Çuvaşçayı andırmaktadır.

Tuna Bulgar yazıtlarında da önceden tespit ettiğimiz bu noktadaki eşitlik ve birlik, ister istemez, bu iki alandaki kardeş Bulgarların, Çuvaşçaya yakın bir lehçede konuştukları fikrini kuvvetlendirmektedir. Her ne kadar bu fikir, bütün Bulgar mezar taşlarına şamil [kapsayıcı] değilse de, eski Bulgar ilinden kalan öz Bulgarların hiçbir iz bırakmadan, kendi öz lehçelerini çarçabuk unuttuklarına da ihtimal verilemez. Çuvaşlığı veyahut Çuvaşçaya yakınlığını iddia ettiğimiz mezar taşları, eski Bulgar ilinin öz ahalisine ait olanlardır. Arap ortografisine [doğru yazımına] uygun bir şekilde yazılı olup Çuvaşçaya yakın olanlar ile Bulgar-Çuvaş lehçe unsurları arasında yapılacak sathi [yüzeysel] bir karşılaştırma dahi bu yakınlığı kolayca gösterebilecek mahiyettedir. Buna bir örnek olmak üzere, Çuvaş bilginlerinden Aşmarin tarafında yapılan bir karşılaştırma denemesini¹¹⁸ kısaca buraya geçiriyorum:

¹¹⁸ Aşmarin, *Bolgarı i Çuvaşı*, s. 103.

Mezar taşı yazısı	Okunuşu	Çuvaşça karşılığı	Anlamı
جال	cal	sul, sol	yıl
جور	cör	ser (cer, cör)	yüz
جيرم	cirim (cierim)	sirim (cirəm)	yirmi
حيات	ciedi	sitte	yedi
جبارنش	cierminiş	siremmeş	yirminci
تراج	timrec	timeres	has ad
بيليم	pielim	pillekem (eş)	beşinci
بلوک	pelik	palka	nişan, alamet
هير	hır	her	kız (evlat)
ايخ	ayıh	oyağ, uyağ (oyıh, uyıh)	ay
طهر	tohor	tağhar (toğhor)	tokuz
توادم	tüedim	tavatam (tıvadım)	dördüncü
ات	edi	te, tse	o idi

Burada her bir kelimenin üzerinde ayrı ayrı duracak değilim; yalnız sayılarda bugünkü altmış, yetmiş gibi kelimelerde gördüğümüz “ş” sesinin, Bulgarcada da kendisini saklamış olduğunu dikkati nazarda tutmamız gerekmektedir. *Lambdaizm* kuralı üzerine genel Türkçemizdeki “ş” sesi yerine Çuvaşçada “l” sesinin yer alması lazım geldiğinden, Çuvaşçayla bir aileden türediğini düşündüğümüz Bulgarcanın da bu hususiyeti taşımasını beklememiz gerekirdi. Mesela “beşinci” anlamında olan *pielim* kelimesinde olduğu gibi. Halbuki *cierminiş* kelimesi gösteriyor ki ş/l değişmesi bakımından Bulgarca bazı değişmeler geçirmiş ve zamanla Çuvaşçadan ayrı bir gelişme yolu tutmuştur. Aynı değişme Çuvaşçanın “s-” sesi yerine Bulgar yazıtlarındaki “c-” sesinin kullanılmasında da göze çarpmaktadır.

Bulgar-Çuvaş lehçesi yakınlığını gösteren en güzel örneğe sayılarda rastlamaktayız. Hatta Feyiz-Hanov, bu iki lehçede sayı sistemi ve telaffuzlarının birbirinin eşi olduğunu iddia

etmektedir.¹¹⁹ Aynı fikir Ali Rahim¹²⁰ tarafından ileri sürülmüştür.

Fakat yazıtlarda *turar*, *bilgüsi* gibi Çuvaşça olmayan bazı unsurlara yer verilmesi "Müşterek Orta Asya Edebî Türkçesi"nin de bu mezar taşları üzerinde çok büyük bir tesir yaptığını göstermektedir. Bahusus [özellikle] Bulgar yazıtları içerisinde, doğrudan doğruya bu dilde yazılmış olanları dahi vardır. Bu takdirde Bulgar mezar taşları yazıtları, dilce eski Çuvaş lehçesi hususiyetlerini taşımakla beraber, yeni şivele-
rin tesirini de kuvvetlice hissederek karışık edebî bir dil karakterini almıştır; ve bu edebî dil, daha fazla "Müşterek Orta Asya Edebî Türkçesi"nin başlı başına bir dalı mahiyetinde olduğundan, bu mevzu altında incelenmesi daha uygun olur fikrindeyim.

Muhtelif olaylar dolayısıyla yabancı kaynaklarda yer almış olan Bulgar kelimelerine gelince: Bunlara o kadar çok rastlanmadığı gibi, bazılarının tarihçeleri de şimdiye kadar aydınlatılmamıştır. Açık olarak Slav kaynaklarınca tespit edilenler *Boyla*-*Buyla*,¹²¹ *Bayan*, *Tudun*, *süçi*, *uçan*, *san* vs gibi kelimelerdir. Birinci *Boyla* kelimesiyle ilk defa Vatikan Kütüphanesindeki Konstantin Manassiy'in vakayinamesinde, şehzade adı olarak ve *Baylas* telaffuzuyla karşılaşılmaktadır. XII. yüzyıl Rus destanlarından "Slovo o polku İgoreve"de bu kelime *Biyla* telaffuzunu almıştır.¹²² Sonraları aynı kelime Rumen ve Arna-

¹¹⁹ Hüseyin Feyiz-Hanov, *Uri nadgrobnih bolgarskih nadpisi*, Izves. Imperat. Arheolog.-Obş., IV., 1863.

¹²⁰ Ali Rahim, *Bolgarsko-tatarskiye epigrafiçeskire pamyatniki v V yatskom kraye*, Mater. po ohrane, remontu i restavratsii pamyatnikov TSSR., IV, Kazan, 1930, s. 52-53.

¹²¹ J. Marquart, *Chronologie der alttürkischen Inschriften*, s. 42 ve F. W. K. Müller, *Der Hofstaat eines uiguren-Königes*, Festschrift Thomsen, s. 212.

¹²² Bu kelime hakkında bkz. Melioranskiy, *Vostoç. Otdeleniya*, XIV, ve ZVO-RAO, cilt XIV, 1902, s. XXI.

vut dillerinde *Bolerin*, bugünkü Rusçadaysa *Boyarin* telaffuz şekillerini almıştır.

İkinci *Bayan* kelimesi yine "Slovo"ya "şair" anlamında olarak *Boyan* telaffuzuyla geçmiştir. *Tudun* kelimesi Rus yazıcılarında *Turunove* şeklini almıştır. Sondaki Rusça -ove eki atılırsa, geriye kalan *turun* kelimesi, Rus tarihçisi Karamzin'in de açığa vurduğu gibi, eski Türk, Avar ve Hazar lehçelerinde kullanılan *tudun*'un diğer bir telaffuz şeklinden başka bir şey değildir.¹²³ Ve kelime ortasındaki -d-'nin -r-'ye geçişi de, sırf *rotasizm* kuralı üzerine olmuştur.¹²⁴

Arap kaynaklarında da adı geçen *süçi* yahut kelimesine gelince: Aşmarin¹²⁵ bunu *sicu* şeklinde okuyarak, sim kelimesinden türemiş olabileceği ihtimalini ileri sürmüştür. Zira yalnız eski Çuvaş halk edebiyatında mevcut olan bu *sim* kelimesinin anlamı İbn Fadlan'ın *süçü* için verdiği anlamın aynıdır.¹²⁶ Rus bilginlerinden Senkovskiy, Uvarov, Frähn gibileriye bu eski Bulgarca kelimeyi Rusçanın *sıçevku*'suyla aydınlatmaya yeltenmişlerse de hiçbir müspet sonuca varamamıştır. Kelime gerek telaffuzu, gerek anlamı ve gerekse birçok türeme şekillerde, bugüne kadar birçok Türk şive ve ağzında kendisini muhafaza ederek, yukarıdaki iddiayı kökünden çürütmüştür.

¹²³ A. Şahmatov, *Zametka ob yazıke Voljskih Bolgar*, Petrograd, 1918, s. 395, "Sbor. Muz. Antr. i Etnog. pri. Ross. Akad. Nauk, V."

¹²⁴ Dikkate değer ki, bir rütbe adını ifade eden bu kelime, Büyük Karl'ın (Şarl) zamanında, ta Almanya'ya kadar yayılmıştır. Ve 795 yılında bu Alman imparatoruna tazimata giden Avar Tudun'u, Alman anallerinde [yıllıklarında] Zodan telaffuzuyla tespit edilmiştir (Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, s. 730).

¹²⁵ N. İ. Aşmarin, *Bolgarı i Çuvaşı*, Kazan, 1902, s. 66 ve *Polnoe Sobranie Russkih Letopisey*, XVIII, 54.

¹²⁶ İbn Fadlan bu kelimeyi kaydederken, Bulgarlar tarafından Halifenin mümessillerine *şidşu* adlı bir "bal içkisi"nin sunulduğunu söylemektedir (*Mém. de l'Académie*, VI. seri, s. 569).

Volga Bulgarcasının Rus diline geçirdiği en eski kelime "gemi" anlamında olan *uçan* ile *san* kelimeleridir. İkinci kelime, Ogienko'ya¹²⁷ göre, Rusçaya geçen en eski Türk unsurlarından biri olmuştur. Bununla beraber Rusçada yer almış diğer birçok Bulgar kelimesi daha vardır, ki bunların tespit edilişi daha uzun bir zamana ve daha derin araştırmalara bağlı kalacaktır.

Aynı bekleme devrini, eski Bulgar unsurlarının Macar dilinde bıraktığı iz ve tesirler de geçirmektedir. Macar bilginlerinin de önemle dikkatlerini çeken bu alan üzerinde yapılan araştırmalar, bizi memnun etmekten çok uzaktır. Halbuki, eski Macarlar, daha Volga boyunda buldukları zamanlarda bile kültürce kendilerinden aşağı olmayan Türk Bulgarlarının tesiri altında kalmaktan kendilerini koruyamamışlardır. Bu tesiri araştırmak ve derecesini aydınlatmak, eskiden beri Macar bilginlerinin özendikleri bir mevzu olmuştur. Halbuki, Türk-Macar münasebetlerinin sonucunda, başka başka devrelerde, tabaka tabaka Macarcaya geçen Bulgar, Hazar, Peçenek, Kuman, Osmanlı lehçe ve şiveleri unsurlarının birer birer ayırt edilmesi, Macarlar kadar Türk filolojisini de yakından ilgilendirmektedir. 1657 yılından başlayarak Macarlarca yapılan bu araştırmalar, malzeme azlığından, her bir Türk şive veya lehçesi tarihçesi için müsavi [eşit] sonuca vardirolmamıştır. Bunlar arasında, bilhassa Bulgar Türkçesi meselesi oldukça büyük zorluk göstermektedir. Nitekim, Macarcada kökleşip kalan Türkçe unsurların içerisinde, Bulgarcanıni ni ayırt etmek isteyen Gombocz'un sözlüğü bu meseleyi tam manasıyla çözememiştir.¹²⁸

¹²⁷ I. I. Ogienko, *Inozemnie elementi v Russkom yazıke*, Kiev, 1915, Türk tesiri bahsi altında.

¹²⁸ Gombocz'un *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (Helsinki, 1912) adlı eseri, içerisinde 227 kelime almakla bera-

İsim benzerliğine rağmen, bugün Kuzey Kafkasya'da oturan Balkar "Malkar"ların etnik menşeleri hakkında kesin bir bilgimiz yoktur. Konuştukları bugünkü ağız hususiyetleri bakımından da bu yolda bir fikir ileri sürülmesine şimdilik imkânımız azdır. Mevcut olan bazı ihtimallere göre bu Türk boyu, vaktiyle Orta Asya'dan gelme olup genel Bulgar kavmin-den ayrılmış bir daldır. İlk gelişlerinde Kafkasya'nın kuzeyindeki bozkırda yerleşmiş, daha sonralarıysa dağların arasına çekilmeye mecbur kalmışlardır. Bunların şiveleri üzerinde araştırmalar yapan Karaulov¹²⁹ bu şivenin ana karakterini ortaya koyamamıştır. Németh ise bu boyun şivesindeki *Oğur* kelimesinin Oğuz olabileceği fikriyle, bu şivenin de eski Çuvaş Bulgar lehçelerine has "-ı" hususiyetini sakladığı kanaatine varmıştır.¹³⁰ Bu şive hakkında ileride canlı Türk şiveleri bahsinde geniş malumat verilecektir.

---

ber, Bulgarcaya ait ancak birkaç unsuru almıştır. Halbuki Bulgarcanın Macarların üzerindeki tesiri izlerini Macar toponimisinin [yer isimleri] içerisinde de bulmak kabildir. Nitekim Janos Melich, Erdel sahasındaki Krasso (Karaşug) ve Küküllö (Kökeleg) toponim [yer ismi] ve nehir adını Bulgar Türkçesinin yadigârlarından saymaktadır: *Honfoglaláskori Magyarorszag* (Vatan işgali devrindeki Bulgaristan), Budapeşte, 1925.

¹²⁹ Bu bilgin bu Türk şivesi hakkında "Oçerki grammatiki gorskago yazıka Bolkar" (*ZVO*, XXI) adıyla bir gramer ve "Bolkan na Kafkaze" (*İOAIÉ*, XII) adıyla da bir araştırma yayımlamıştır.

¹³⁰ *KCSA.*, I, s. 148-153.

VII ESKİ TÜRKÇE DEVRİ

I. GÖKTÜRKLER

1. GÖKTÜRKLERİN TARİHİ

Çin annallerinden [yıllıklarından] Tan-şu'ya bakılırsa, daha 536 yılında, Altay sahasında iktidar ve kudret şansı, Aşina halkına mensup Türk başçılarında Tümen "Bumin" lehinde gelişmekteydi. Töles oymağını kendi idaresi altına aldıktan sonra Tümen "Bumin," Jou-Jan'lara (Juan-Juan) karşı (546 sıralarında) açtığı büyük bir isyanın sonucunda, 552 tarihinde elde ettiği parlak bir zaferden ilham alarak, Türk milletinin adını ve kültürünü cihan tarihi sayfalarına katan ve Çin annallerinin "Tyugyu" adını verdikleri büyük "Kök-Türk" devletini kurmaya muvaffak oldu. Bu tarihe kadar Çin kaynaklarında Tümen "T'u-men," Orhun yazıtlarındaysa Bumin adıyla geçen bu ilk Göktürk kağanı, istiklaliyetini [bağımsızlığını] ilan eder etmez Y-Li-Ko unvanını almış ve bu unvan Hun Türklerinin Shanyu'sunun karşılığı olup, "il-kağan" yahut "ilig kağan" manasını ifade etmiştir. Bu suretle Göktürkler, eski unvanlarını Türkçeye çevirmekle millî şuura bağlılık göstermişlerdir.

Göktürk devletinin ve kağanlığının kuruluş şerefi Aşina sülalesine aittir. Kurdukları devlet muazzam bir süratle geliş-

miş, otuz yıl gibi kısa bir zaman zarfında yüksek bir kültür seviyesine erişmiştir. Sınırları Sir-i Derya'dan [Seyhun] Karadeniz'e kadar ilerlemiştir. Muntazam ordu, ideal askerî teçhizat bu devirde yapılmıştır. Türk, kendinden daha kültürlü sayılan ve mümtaz bilinen Çin'i, İran'ı, Bizans'ı yenmiştir.

Aşına takriben 439 tarihlerinde Altay dağları eteklerinde yerleşmiş olan Hes'in en büyük uruğuydu. 546 yılında Gök-türk devletinin tahtını işgal eden ve elli bin çadırılı Uygurları hâkimiyeti altına alan Tümen "Bumin" işbu sülalenin bir evladıydı.¹

Bununla beraber bozkır göçebe devlet kuruculuğunun özel bir hususiyeti de devlet kuruluşu ve devlet anlayışı meselesidir. Bilindiği üzere bir devlet, başlangıçta bir imparatorluk psikozu üzerine kurulur, kısa bir zaman sonraysa bu devlet, kurucularının evlatları ve torunları tarafından göçertilir, hatta ortadan kaldırılır. Göktürk, Uygur ve Cengiz Han imparatorluklarının dağılışları, bu tarihî olayın sağlam mesnetlerinden birini teşkil eder.

Bu yeni kurulan devletin, diğer bir deyimle kağanlığın bünyesini ve ana temelini Türk dilli halklar teşkil etmekteydi. Kurucusu da Tümen "Bumin" olup, kardeşi İstemi'yle beraber Yedi-Su eyaletinde göçebe hayat yaşayan birkaç Türk kabilesinin başçısıydı. Fakat kısa bir zaman sonra, devlet merkezini Altay'dan Orhun nehri boyuna nakledince, kağanlığın iç ve dış yapısında yeni yeni gelişmeler baş göstermiş ve bu sayede hem sınır hem itibar bakımından Türk devleti yeni sahalara yayılma fırsatını kazanmıştır. Şöyle ki, VI. yüzyılın 70. yıllarına doğru kağanlığın sınırları batıda Amuderya [Ceyhun], Kafkasya, Aral gölü ve doğuda Büyük Hıngan dağlarına kadar yayılmıştı. Bu devlete Soğdiyana, Volga nehri ve Azak

¹ L. N. Gumilev, "Udelno-lestviçnaya sistema u Tyurkov v VI-VIII vekah," *Sovetskaya Etnografiya*, 1959, 3, s. 11-25.

denizi arasında yaşayan Büyük Bulgar-Hazar halkları da dahildi. Sonunda, devrin kudretli imparatorluklarından Çin ve Bizans da Türk kağanlığının hukukunu ve millî varlığını tanımak mecburiyetinde kalmışlardır. Hatta VI. yüzyılın 60. yıllarında kağanlık, Sasani İran'ına karşı, Bizans imparatoru II. Justinianos'a ittifak teklifinde bulunacak kadar değer sahibi olmuş ve Türklüğün bu itibarına hürmeten, Bizans tarafından Zemsahos'un başkanlığı altında gönderilen bir heyet, 568 tarihinde İstemi Kağan tarafından merasimle kabul edilmiştir.²

Tümen "Bumin" in en büyük halefleri [ardılları] ikinci oğlu Mu-han "Mukan" (553-572) ile üçüncü oğlu T'o-po "Tobo" [Taspar] (572-581) olmuştur. Bu sonuncunun zamanında, kağanlığa yılda yüz bin parça ipek kumaş verilmesi suretiyle Çin'le de ittifak yapılmıştır. Fakat ölümünü müteakip İstemi'nin oğlu ve kağanlığının hâkimi bulunan yabgu rütbesindeki Tardu, bağımsızlığını ilan ederek "batı kağanlığı"nın kağanı olmuştur.³

Tahta tevarüs [miras kalma] meselesi de ilk defa Mukan'ın zamanında ortaya çıkmıştır. Yeni kurulan kanun üzerine tahta imparatorun küçük kardeşi, büyük yeğen de dayıya tevarüs etmekteydi.

Lakin, tarihte ilk defa Türk adını taşıyan Göktürk kağanlığının bu kutlu ve mutlu günleri uzun sürmemiştir. Türk devletinin kuruluşunu ve başdöndürücü gelişmesini bir türlü hayra yormayan Çin, yeniden toparlanarak bütün kuvvetiyle Türklere saldırmış ve Tang sülalesi (618-907) Çin idaresini ele alınca, 630'da Doğu ve 659'da Batı Tukiyu kağanlıklarını da istilası altına almıştır. Böylece iç çekişmeleriyle ikiye ayrılan Türk kağanlığı da tamamıyla bağımsızlığını kaybetmiştir.

² Ed. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (turcs) occidentaux*, 1903, s. 234.

³ L. Rásonyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, İstanbul, 1942, s. 85.

Zaten başka türlüünü düşünmek de safdillik olurdu. Çünkü yeni kurulan veya kalkınmaya yüz tutan bir devlet, mağlup tebasını kolay kolay sadık bende [kul] olarak yapamazdı. Çağ icabı devlet kurucusu Aşina sülalesinin en ağır derdi, merkezden uzak, vatan parçalanmasının önüne geçmekti. Nispeten yumuşak yüzlü tebaa Soğdlardı.

Fakat bu istiklalsizlik devri o kadar da uzun sürmedi. Elli yıllık bir fetret devrinden sonra, 682 yılına doğru, Tümen "Bumin" Kağan'ın ahfadından, Çin kaynaklarının Gudulu adını verdikleri Kutluğ, önce Dokuz Oğuzları fethederek bütün kuvvetiyle Çin'e karşı dayanmış ve kendisine iltihak eden [katılan] Tonyukuk'la beraber kağanlığı yeniden imparatorluk haline getirmiştir. Çinlilerin Tan-Şu annallerine [yıllıklarına] bakılırsa İlderis Kağan [Kutluğ], kendisine iltihak eden Yancjena'yı (Tonyukuk) kendisine "apa tarkan" unvanıyla müşavir almıştır; ki bu unvan, aynı zamanda "ordu kumandanlığına" da muadildi [denkti].⁴

Türklüğe karşı gösterdiği yararlık sayesinde olacaktır ki, bu kağan [Kutluğ] Türk tarihine İlderis "il toplayan" gibi hükümdarlık adıyla mükâfatlandırılarak geçmiştir. Zira bu çağ Türk kavimleri töresince, kabile ve urukları bir araya toplamak, tam manasıyla bir devlet kurmayı ifade eder.

İkinci Türk kağanlığını kuran Kutluğ, karakter itibarıyla tam eski göçebe şövalyeciliğinin bir tipiydi. Yaşadığı ve sürdüğü hayat dağ yaylalarıyla bozkırdı. 692 Ejderha yılında vefat edince, küçük kardeşi Kapağan Kağan, minnet ve şükran nişanesi olarak 692 yılında onun hatırasına hürmeten Ongin abidesini diktirmiştir.⁵

⁴ Fr. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, Beiträge zur Geschichte des Ost-Türken, I, s. 22 ve 56.

⁵ W. Radloff, *Die alttürkische Inschriften*. I, s. 246 ve A. von Gabain, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış," *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* II,

Kutluğ'un ölümü üzerine, 692 tarihinde, küçük kardeşi Kapağan Kağan tahtı işgal etmiştir. O da, selefleri [öncelleri] gibi, bir step çocuğu olup, kahramanca çarpışmalarıyla, bütün görenek ve gelenekleriyle step hayatını yaşatmaya çalışmış, gösterdiği dirayet sayesinde kağanlığın sınırlarını uzaklara kadar götürmüştür. Zamanında Doğu Türkleri ile Yenisey Kırgızlarının ve Uygurların arazilerini de elde ederek Orta Asya içlerine kadar sokulmuştur. Bu kağan da, tıpkı Tümen [Bumin] gibi Türklüğü birleştirmeye çalışmıştır.

716'da tahta İleriş'in oğlu Bilge Kağan çıkmıştır. Gayur [çalışkan] ve cengâver kardeşi Kül Tigin'le el ele veren Göktürk devletinin bu son hükümdarı, baba yadigarı ihtiyar müşavirleri Tonyukuk'un da faziletli ve işlek zekâsından faydalanarak kağanlığa nispi bir sükûn devresi temin etmiştir. Bu üç şövalye milliyetçisinin Türk kağanlığı uğrunda bitmez tükenmez hizmetleri, imparatorluğun sınırlarını genişletmiş ve dünya tarihine göçebe devlet azametinin bir örneğini kazandırmıştır.

Fakat Bilge Kağan'ın 734 tarihinde zehirlenerek, devletin başından ayrılışı, iç ve dış sarsıntıların yeniden başkaldırmasını önleyememiş ve bunun neticesinde, daha on yıl, son hayatını yaşayan Göktürk devleti, aynı menşeden ve kandan olan Uygur Türklerinin eline geçmiştir. Son kağan da 745'teki bir harp meydanında canını verince, Doğunun bu emsalsiz göçebe devleti de ister istemez tarihe karışmıştır. Böylece Göktürk kavim birliği çözülmüş; Türk halklarından bir kısmı Uygurlara katılmış, bir kısmı da diğer kavimlerin içerisinde erimekle, Göktürk kağanlığının istiklal devrine bir son vermiştir.

GÖKTÜRKLERİN MEDENİYETİ, DİNİ İNANIŞ VE KÜLTÜRLERİ

Etnik yapı bakımından Göktürk devletini teşkil eden halklar, Çin kaynaklarının da açıkladıkları üzere, daha VI. yüzyıl Altay göçebelerinin ekserisini vücuda getiren Türk dilli ve Türkçe konuşan kitleye mensup olmuşlardır. Bunu bizzat, uzun ve tarihî gelişmelerin sonucunda oldukça sağlam bir karakter ve yapı arz eden Orhun yazıtlarının abide dili açıkça göstermektedir. Böyle olunca bu dil, pek tabii olarak uzun bir devre ve düşünüş mahsulü olması bakımından, kendisinden önceki çağlara kadar götürülebilir, ki bu çağ ilk Türk göçebelerinin tedricen [yavaş yavaş] birlik ve ittihat teşkil ettikleri devreye rastlar. Zira, Orhun yazıtları, artık devlet kurmuş, hatta muayyen sınıflara bölünmüş bir toplumun kabilecilik ve kavimcilikten ayrılarak "Türk" adı altındaki devlet kurma devrini göstermektedir.

Nitekim Orhun yazıtlarına bakılacak olunursa kağanlık, kendi içerisine aldığı halk, kabile, boy ve soyları hep "Türk" adlı bir devlet, siyasi bir birlik etrafında birleştirmeye çalışmıştır. Bu tabir ilk defa bu yazıtlarda, fakat etnik bir ad olmadan, daha önceki kavimler birliği kastedilmek suretiyle, revaçta bulunan "Oğuz" kavim adının zıddı mukabilinde siyasi bir devlet birliğinin sembolik adı olarak da kullanılmıştır.⁶ Buna rağmen Sinolog De Groot, kelimenin varlığını Çin kaynaklarına dayanarak ilk çağlara kadar götürmekte ve bu çağlarda adı geçen Ti kavmini Türkten saymaktadır. A. von Gabain, haklı olarak bu fikre itibar etmemektedir.⁷ Çünkü Or-

⁶ W. Barthold, "Oçerki istorii turkmenskogo naroda," *Türkmeniya*, I, 1927, s. 9-10; J. Németh, "Zur Kenntnis der Petschenegen," *KCSA*, I, 1922-25. s. 219-225.

⁷ A. von Gabain, "Hun-Türk Münasebetleri," *İkinci Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, 1943, s. 901.

hun ve Uygur kaynaklarında "genç, kuvvetli, güçlü" manalarında geçen Türk kelimesi, ortaçağın ilk zamanlarında uzun bir mesafeye yayılmış halde yaşayan büyük bir halk kitlesine veya büyük bir millet topluluğuna verilen bir etnonim [ulus adı] olmamış, yalnız bir kabileye verilen ad olmuştur. Ancak sonraları kuvvet bulan ve bu kabilenin etrafında toplanan birçok halkın müşterek adı yerine geçmiştir.

Kağanlığın etnik bünyesine ait en iyi ve birbirini tamamlayan bilgiye Çin kaynaklarıyla yazıtların bizzat kendisinde rastlamaktayız.⁸ Nitekim yazıtlarda açıklanan Türk dilli halkların adları şöyle olmuştur: Türk, Oğuz - Tokuz-Oğuz,⁹ Kıpçak, Karluk, Kırgız, Teles - Töles,¹⁰ Tardus, Türgiş,¹¹ Çık, Az, Bayırku, Kurıkan, Toñra, Basmıl vesaire, ki bunların bir kısmı Çince telaffuzlarıyla Çin kaynaklarında da mevcuttur. Bu suretle VI ila VII. yüzyıllar zarfında büyük Türk kağanlığına giren ve birbirine yakın şivelerde konuşan Türk kavimlerinin kaynaşmasından hasıl olan "Türk" birliğinin, zamanımıza kadar kendilerini muhafaza edegelen Türk halklarının türemesinde de azim rolü olmuştur. Bu halkların kendilerine göre ilerlemiş birer kültür formasyonu mevcuttur. Türgiş yahut Türgeşlerin daha VII ve VIII. yüzyıllarda sikkelere sahip bulunmaları buna gerçek bir delildir.

Bununla beraber, Türk anavatanı göçebecilik hayatının ilkçağ siyasi tarihi hakkındaki bilgimiz oldukça kıttır. Ancak

⁸ Bu halklar hakkında bkz. W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg, 1895, III, s. 424-428; P. Pelliot, "L'origine de Tou-Kiue, nom chinois des turks," *Toung Pao*, 1915.

⁹ F. von Laszlo, "Die Tokuz-Oguz una die Köktürken," *Analecia orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dicata*, Budapeşte, 1942-1947, s. 103-109.

¹⁰ A. Caferoğlu, "Tarduş ve Töles Kavimleri Hakkında Yeni Bir Düşünce," *Ölkü Halkevleri Mecmuası*, 1936, sayı 41, s. 370-375.

¹¹ W. Kotwicz, "Contributions a l'histoire de l'Asie Centrale," *RO*, 1948, XV, s. 180.

Orta Asya'nın doğu bölgesinin tarihiyle sıkı sıkıya bağlı kalan Altay göçebeleri tarihi bu yönden aydınlatılacak olunursa, daha MS I ve II. yüzyılda buraları, ardı arkası kesilmeyen bir sürü idari birliğin kurulması, çökmesi ve çözülmesine sahne olmuştur. Daha sonraları, Orta Asya bozkırlarında büyük ve kudretli Hun siyasi hâkimiyeti kurulunca, sahanın kudretli ordu ve kabileleri, müşterek bir ittifakla Şanyuy'un askerî başçılığı altında dünya tarihince de siyasi bir vahdet [birlik] olarak kabul edilen çöl devletini veya imparatorluğunu vücuda getirmişlerdi. Hunların çöküşü üzerine hâkimiyet Moğol dilli Juan-Juan'lara geçmiştir. 552 tarihine kadar devam eden bu imparatorluk, bu tarihte yerlerini ve idarelerini Göktürk kağanlığına terk etmiştir.

Bu kağanlık, devri için örnek bir devlet teşkil etmesi bakımından, geniş araştırmalara konu olma değerini göstermiştir. Elimize geçen yazıtların Orhun devleti zamanındaki Türk toplum ve siyasi teşkilatlarını, istendiği ölçüde aydınlatması, şüphesiz Türkoloji araştırmacılarına değer biçilmez bir kaynak olmuştur. Ancak bu konu üzerinde çalışanların, metin çözümündeki çeşitli anlayışları ve çözümlenmeleri birçok noktada kesin sonuca varılmasını engellemektedir. Nitekim, Türkoloji edebiyatında revaçta olan görüşe göre, ilk Türk kağanlığı, kendine mahsus bir demokratik temel üzerine kurulduğu halde, son zamanlarda bunun zıddına olarak, bu devir Türk feodal aristokrasisinin de güçlü ve kuvvetli bir toplum olduğu iddia edilmektedir. Gerçekte birbirini tamamlayan bu iki farklı görüş, kesin bir sonuca varılmamakla beraber, kağanlık devri Türklük tarihine dikkatimizi çekmesi bakımından sağlam bir ikaz karakterini taşımaktadır. Zira yazıtlar, Türk siyasi hayatı kadar, toplum yaşayışının birçok yönünü de aydınlatmaktadır. Bununla beraber, Türk tarihi henüz bilginlerce, Avrupa kavim ve halklarının tarihi araştırmaları derecesine çıkarıla-

namıştır. Şimdiye kadar yapılagelen araştırmalar ve incelemeler askerlik hayatına, saray içi devrimlerine, daha müspet ve verimli olarak devlet yapısına, Çin ve komşu milletlerle olan ticari münasebetlere münhasır [özgü] kalmıştır. Asıl Türkün iç tarihi, medeni ve siyasi, hele toplumsal ve iktisadi yaşayış tarzları, gerçek düşünüş ve tefekkür cepheleri tamamıyla inceleme dışında bırakılmıştır.¹²

Bu kabilden olarak Göktürklerin din, inanış ve telakkileri [görüşleri] ile bunların dil üzerindeki etkileri şimdiye kadar ele alınmamıştır. Dinin dile tesiri meselesi, bilhassa Uygur Türklerinde kendisini hissettirmektedir. Bu basit bir olay olmaktan çıkarak önemli bir konu halini almıştır. Nitekim Şamanist olmalarına bakmayarak Göktürkler ile Çinliler arasında bir din telakkisi birliği açıkça göze çarpmaktadır. Her ikisinde de "Sema takdisi" müşterektir. Her iki imparatorluk da semayı mukaddes ve hakanını semadan inme bir unsur telakki eder [sayar].¹³

Yalnız sema değil "yer" de Göktürklerce takdis edilmiştir. Çin kaynakları kendi ülkelerindeki dağa "Tanrı Dağı" adını vermişlerdir.¹⁴

¹² Bu hususta bkz. A. N. Bernştam, *Sotsial'no-ekonomiçeskiy stroy Orhono-eniseyskiñ tyurok VI-VIII ve kov* (VI.-VII. yüzyıllar Orhun-Yenisey Türklerinin içtimai-ekonomik yapısı), M.-L. 1945; A. N. Bernştam, *K voprosu o vozniknovenii klassov i gosudarstva u tyurkov VI.-VIII. vv. n. e.* (Miladi VI.-VIII. yüzyıllar Türklerindeki sınıf ve devlet kuruluşu meselesine dair), M.-L. 1939; N. N. Koz'min, "Klassovoe litso atısı Yollig-tegina," *Oldenburg Armağanı*, 1934 ("Orhun âbideleri muharriri "Atısı" lakaplı Yollig-tigin," A. Caferoğlu tercümesi, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, sayı 53, 1937, s. 349-358; sayı 54, s. 431-440); W. Barthold, *Die historische Bedeutung alttürkischen Inschriften in der Mongolei*.

¹³ P. Schmidt, *Der-Ursprung der Göttesider*, IX, s. 21/39; P. Pelliot, "L'edition collective des Oeuvres de Wang Kouo-Wci," *Toung Pao*. XXVI, s. 152.

¹⁴ Liu Mau-Tsai, "Kulturelle Beziehungen zwischen den Ost-Türken (= Tu'küe) und Chitui," *Central Asiatic Journal*, III. no. 3, s. 192-193; "Die chinesische Nachrichten zur Geschichte des Ost-Turken," *Göttinger Asiatische Forschungen*, 1958.

Göktürklerde, Şamanizm bakiyesi [kalıntısı] olmak üzere, tahta çıkan hakanın boğazını ipek mendille sıkma geleneği de mevcut olmuştur. Bu merasimde boğazdan çıkan hırıltılı sese göre, şaman tarafından hâkimiyet süresi tayin edilirmiş. Çin tarihçisi O. Franke bu tipik olay üzerinde esaslı surette durmuştur.

Bu suretle bozkır ve Çin cephesindeki iki ana kavmin, medeni telakkiler tipi üzerinde durulmuş iki kültür dünyası görüşleri tespit edilmek istenmiştir. Ele alınacak olan tipik unsurlar arasında: "Kurt," "kişi," "bora" vesaire gibi kültleşmiş inançlar da vardır. Bunlar zamanında birer tanrı vazifesini de görmüştür. Ayrıca çeşitli köklerden türetilen unvanların delik deşik edilmesi Türklük tarihi için de elzem görülmektedir. Kül Tigin, Yulluğ Tigin, Tonga Tigin gibi antroponimlerin [özel adların] gerçek ifadesi henüz bilinmemektedir. Hele prenesin "kunçuy" ile ifadesi, aile hukuk ve kuruluşu için bir ipucu olabilecek değerdedir. Bilhassa ilk coğrafi adlandırmalar da güzel bir kültür yaratıcılığı unsuru olarak sayılmalıdır. Mesela Bökli,¹⁵ Ötüken, Doğu Balık vesaire gibi.

GÖKTÜRK YAZITLARI, ÖZELLİKLERİ, BULUNUŞU VE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

Mamaafih asıl Orhun yazıtlarının en önemlilerinden sayılanları:

1. Bilge Kağan'ın küçük kardeşi Kül Tigin'in mezar taşı;
2. Bilge Kağan'ın kendi mezar taşı;
3. Bu iki kardeşin babası İleriş Kağan'ın müşaviri ve yardımcısı olan Tonyukuk'un kitabesi;

¹⁵ G. Clauson, "A propos du manuscrit Pelliot Tibetaine, 1283," *Journal Asiatique*. 1957, s. 19-20; A. Potapov, *O narode Böklivskoy-skoy stepi* (Bökli stepinin halkı hakkında), *Tyurkologičeskie issledovaniya*, 1963, s. 282-291.

4. Selengin adını taşıyan yazıtlardır. Bu sonuncu biraz zaman farkıyla ayrılmasına rağmen, tamamıyla başka bir siyasi devrin malıdır. Buna göre de bu abide konu dışında bırakılacaktır.

Diğer üçüye şekil, zaman ve muhtevaca birbirine yakın olduğundan, yekdiğerini tamamlamaktadır. Bunlar artık alelade mezar taşı olmaktan çıkıp bir nevi siyasi beyanname karakterini taşımaktadırlar. Bahusus [özellikle] kitabelerin kendileri dahi bu vasfı haiz olduklarını belirtmekten geri kalmamışlardır. Bundan, daha o devirlerde yazılı çıkışlarda bulunmak, bütün ele dahil halka hitap etmek gibi muayyen bir göreneğin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Yoksa, ölen herhangi bir prensin veya kahramanın mezar taşlarında birçok defa kendisinin hiçbir ilgisi bulunmadığı hadise ve olaylara yer vermeye lüzum kalmazdı. Oysa gayri müsait tarihî şartlar ve coğrafik durumlar içerisinde bile kendi değerlerini muhafaza eden Yenisey ve Orhun tipindeki abidelere, Orta Asya, Moğolistan ve Güney Sibiryayı içerisine alan geniş sahada bugün bile rastlanmaktadır. Bu ise yazıtların düşündüğümüzün üstünde bolca miktarda olduğuna ve aynı zamanda zengin bir okuryazar ve münevver [aydın] Türk kitlesinin mevcudiyetine delalet etmektedir.

Anlaşılan yazılı hitabet, bu Türklere takdir edilecek bir alışkanlık haline getirilmişti. Yoksa, böyle bir hazırlıklı okuryazar kitlesi olmamış olsaydı, ne yazıtları yazan Türk yazıcılarına ne de siyasi beyanname yayınlamaya ihtiyaç olurdu. Bahusus, abideler kendine muhatap olarak hem devrini hem de gelecek Türk nesillerini göz önünde bulundurmak gibi çok önemli bir özelliğe de sahip olmuştur. Demek ki, abideler Türk tarihine ve istiklal savaşına rehberlik etmek vazifesini de üzerine almışlardır. Bunu, bizzat yazıtların üslubuyla oldukça işlenmiş bir edebî dilin kullanılışında ve mevcudiyetinde görmek mümkündür.

Bu dili, mahdut [sınırlı] bir çevre ve muhite mal etmek çok hatalı olur. Zira ilk iki kitabenin yazarı Yullug Tigin ile üçüncü kitabenin yazarı ihtiyar ve yıpranmış millet hadimi Tonyukuk, ne kadar alelade okuryazarların üstünde olurlarsa olsunlar, vücuda getirdikleri yazılı eserlerinde, şüphesiz hem devirlerinin hem de gelecek Türk nesillerinin kendi tarihlerini okuyup anlaması gerektiği noktasından harekete geçmiş bulunmaktadırlar. Nitekim Çin kaynaklarına göre, Çinliler arasında Türkçeyi bilen kimselerden birisi "Nirvana Sutra"yı Orhun Türkçesine çevirmiştir. Hatta bu Türkçeye ait bir sözlük bile mevcuttur (Liu Mau-Tsai, s. 198-199).

Alelade mezar kitabeleri dışında gördüğümüz bu yazıtlar, o devrin Türk milletine yapılan hizmetlerin olduğu gibi anlatılması endişesiyle, adeta iki taraf arasındaki görüş farklarından doğmuş ve ifade bakımından polemik bir eda taşımıştır. Yazıtların çağdaşı olmasına rağmen, Tonyukuk'un kitabesi, kendisinden bahsetmeyen ve hizmetlerini hiç de kaale almayan ilk iki abideye bir nevi cevap gibi görünmektedir. Tonyukuk¹⁶ kendi kitabesinde, bazı hiddetli ifadelerle hadisatın [olayların] ve insanların rolünü, ilk iki kitabede gösterilenden farklı görerek düzeltmeye çalışmakta, fikir tashihlerinde bulunmaktadır. İfadesi, Türkçesinin ufak tefek düzensizliğine rağmen, bazen çok canlı ve dikkat çekicidir. Atasözleriyle fikrini halk psikolojisine uygun olarak açıklamaktan çekinmemektedir.¹⁷ Yerine göre eğlenmeyi ve istihzayı da unutmamıştır. Dikkat ve itinayla kendi hizmetlerini okuyucu kalbinde yerleştirmeye çalışmıştır. O, kitabesinin bir yerinde "idaresi altında birleşen Türk milleti ile Oğuzların refahı için Bilge Kağan'ın kendi hâkimiyetini sürdürmekte devam edişini," sırf kendisi ile İleriş

¹⁶ W. Kotvicz, "Contributions ...," s. 185 vd.

¹⁷ A. Caferoğlu, "Orhon Abidelerinde Atasözleri," *Halkbilgisi Haberleri*, 1930, sayı 3, s. 43-46.

Kağan'ın tedbirli idaresine ve işleri tanzim edişine atfetmekten dahi çekinmemiştir.

İlk iki abidenin yazarı Yullug Tigin ise taşıdığı unvandan da anlaşıldığı üzere, üst topluma mensup, hükümdarına bağlı ve istenileni yazmaya memur bir kimsedir. Şüphesiz bilgin, kalburüstü münevver [aydın], üstelik Türkçeye vâkıf ve "Atısı" lakabını taşıyan bir şahsiyettir. Kitabesi, koyu bir polemik ifade taşımaktadır. Şiddetli bir ihtirasla, mensup olduğu devlet reisinin oryantasyonunu, yegâne doğru esaslara dayanan bir fikir olarak tanıtmaya çalışmakta ve düşman tarafın bütün kötü hallerini ifşa etmektedir. Kitabelerin üzerinde, muhtevalarına [içeriklerine] daha yakından dokunulacak ve karşılaştırmalar yapılacak olunursa çok ciddi fikir ayrılıklarına şahit olmak mümkündür.

Bütün bunlar, Göktürk devletindeki Türk toplumu içerisinde, birbirine sarılmış esaslı zümre, fert ve sınıf mücadelesinin mevcut olduğunu göstermektedir. Beyler kendilerine bağlı halkı kendi himayeleri altında tutmuş, ülke veyahut "el," iktidarda bulunan beyler arasında idareten bölünmüş, kağan da beylerin en kuvvetlisi olması hasebiyle en yüksek mevkiye yükseltilmiştir. Ayrıca kağan gibi beylerin de oğlanları, uğuşları, kulları, cariyeleri ve "kara budun"u bulunmuştur. Fakat bütün bunların başında herkesin itibar ettiği anavatanın karşılığı bir "el" ve hükümdarın karşılığı da bir "kağan" bulunmaktaydı.

İlkçağ Türk onomastiği [özel isimleri] bakımından "el," "yurt"ları birleştiren ve aynı zamanda istiklal mefhumunu içerisine alan bir nevi toponim [yer ismi] karakterini haiz olmuştur. İstiklal önceleri kabile birliklerine şamil [kapsayıcı] olduğu halde, sonraları "el" in kuruluşuyla, ister istemez bu zümrevi birlikler de ortadan kalkmıştır. Yazıtlardan elde ettiğimiz bilgiye göre, iptidai [ilkel] bir devlet teşekkülü yapısını

temsil eden "el" in başında münevver [aydın] ve halk tarafından seçilmiş bir "kağan" bulunmaktaydı. Onun idaresi altına girmiş bulunan kabile ve halklar, muayyen mükellefiyete [belirli sorumluluklara] tabi tutulmuşlardır. Esasını Türk dilli halkların ve kabilelerin teşkil ettiği kağanlıkta, göçebe toplum hayatına renk ve ruh veren "töre" hâkimdi; bu suretle eski başıboş göçebelik hayatı, yeni bir ittihat ve birlik hayatının eşliğine kadar ulaştırılmıştır.¹⁸

Daha sonraları "el" in gelişmesi ve göçer Türk halklarının yeni yaşayış bünyesine uymasıyla Göktürk devletinin kendisinde bile "Elteriş-İlteriş, Elbilge, Elteber, beg, tigin" gibi devlet teşkilatı yapısına giren çok önemli mefhumların türemesine sebebiyet vermiştir.¹⁹ Bunun dışında, silah gücüyle "el" sınırlarının içerisine alınan yeni kabileleri veya halkları idare etmek üzere "şad, yabgu, tarkan" gibi muayyen vazifeli memuriyet kadroları da vücudu getirilmiştir. Böylece Göktürk devleti, çağının devlet ihtiyaçlarını karşılayacak kadar gelişmiş bir idare sistemine malik olarak,²⁰ zamanı için dört başı mamur bir Türk devletinin temel yapısını anavatanında kurmuş ve Türk kültür gelişmesinin merkezini de tesis etmiştir.

Şöyle ki, VI ila VIII. yüzyıllarda Orhun vadisinde birlik halinde yükselen Göktürk devleti, içerisine aldığı Türk dilli halkların dil ve edebiyatlarıyla beraber, geniş ölçüde Türk kültürünün kalkınması için de en müsait şartları haiz olmuş; Hun devleti birliğinin çökmesiyle, kökleşmeye yüz tutan medeniyetin ortadan kalkmasına ve Türk kültürünü esareti altına alan Çin istilasına da kati bir son vermiştir. Edebî Türk dilinin bir

¹⁸ A. N. Bernştam, *Sotsial'no-ekonomiçeskiy story*, s. 100-102 ve 158.

¹⁹ A. N. Bernştam, "Radovaya Struktura Tu-Gyu VIII. veka" (VIII. Yüzyıl Tu-Gyu'luların Kabilevi Yapısı), *İGA/MK*, No. 100, s. 561.

²⁰ A. Caferoğlu, "Tukyü ve Uygurlarda Han Unvanları," *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 1931, s. 105-119.

nevi başlangıç devresini teşkil eden bu çağ, bir taraftan bazı Türk halk ve boylarının birleşmesiyle Türk milliyetçiliğine bir zemin hazırlarken, bir taraftan da aynı milliyetçilik duygusuyla ilk defa tarihî sahaya çıkardıkları Türkçeyle mükemmel bir dil, edebiyat ve tarih abideleri vücuda getirmiş, bununla da yetinmeyerek, Türk dil kültürüne bir şekil verme amacıyla, yazıtlarında toponimik [yer isimsel] unsurlar dışında yabancı dilden gelme kelimelerin kullanımına asla yer vermemeye itina göstermiştir. Bugün özenerek ulaşılmaya çalıştığımız bu temiz Türkçe, bu suretle ilk doğuşunu Türk anavatanına borçludur.

Cihan milletlerine de yurtluk vazifesini gören Orta Asya'nın bu sahası, elbette toprağının ve taşının otokton [yerli] sahibi Türkler için, herkesten fazla, yeni bir kültür doğuşunu beklemekte hiç de haksız olmamıştır. Tarihî sebepler bu yeni kültür gelişmesi için gereken şartlarla da mücehhez [donanmış] bulunmaktaydı. Yüzyıllar boyunca Çinlilere karşı devam eden istiklal savaşlarının, durmadan gelip geçen ve göçen halklarla temasın, Türk yurtseverliğine ve tefekkürüne aşılacağı bilgi, yenilik ve görgü şüphesiz bu şartlara dahildi. Yurdunu cengâverliğiyle koruyan bu çağ Türk toplumu, düşünüşünü, kültürünü diliyle, yazısıyla ve sanatıyla²¹ elde etmek zorundaydı. İşte "Türk" birliği adı altında şahlanan Türklük, bu ülkünün tahakkuku yolunda icap eden ve gereken silaha, hurufata [harflere], dile ve dilciye kelimenin tam manasıyla sahip bulunmaktaydı. Orhun yazıtları bunun en açık bir delilidir.

Uzun zaman Türk dünyasıyla cihan kültür tarihçiliğinin meçhulü olan, kağanlığa ait yazıtlar hakkında, eski Doğu kaynakları dışında²² ilk sarih [açık] malumat veren, nebatatçı

²¹ J. Strezygowski, "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi," *Türkiyat Mecmuası*, III, 1935, s. 1-81.

²² Doğu kaynaklarından bu yazıtlara dair ilk malumatı veren Cüveynî'nin

[botanikçi] D. Messerschmidt olmuştur. 1718 yılında Sibirya nebatları [bitkileri] üzerinde araştırmalar yapmak üzere gönderilen bu âlim, 1721 yılında Yenisey'e dökülen Uibat nehri- nin bir kolu olan Bee çayı civarında, runik işaretli bir abideyi tespit etmiştir. Fakat bu abideleri geniş ilim âlemine tanıtma şerefi, Messerschmidt'e yardımcı olarak verilen ve "Ural-Al- tay" dilleri mektebinin bir nevi kurucusu saydığımız Philip von Strahlenberg'e nasip olmuştur. Üzerinde yazılar bulunan mezar taşlarından, "balbal"lardan ve bakır ayna parçaların- dan bir kısmını eserinde yayımlayan bu esir İsveçli, kısa bir zaman içerisinde geniş bilgin dünyasının dikkatini bu yöne çekmeye muvaffak olmuştur.²³

Kimsenin okuyamadığı, hatta haklarında en basit bir fik- rin bile bulunmadığı bu çeşit yazıtların, gün geçtikçe çoğal- ması, yavaş yavaş mütecessis [meraklı] bilginlerin bu sahaya hululünü [gelmesini] gerçekleştirmeye yaramıştır. Bu kabil- den olarak, Grigoriy Spaski'nin *Sibirskiy Vestnik*'te yayınla- dığı yazıtlara ait ipucu verici bir makalesi, derhal Latinceye çevrilmiş ve bu yolla, artık abideleri yakından görüp yerinde araştırmaya, yazıt sahiplerinin durumlarını incelemeye yol açmıştır. Bu çağırışa ilk koşan Fin bilginlerinden I. Aspelin olmuştur. Başkanlığı altında bir âlimler topluluğuyla bu sa- haya gezi tertipleyen bu bilgin, yazıtları yerinde araştırmış ve yazıtların çözülmesini daha yetkili kimselere bırakarak, gezi- sinde elde edilen malzemeyi ve kanaati öncekilerle de temas suretiyle yayımlamıştır.²⁴

Tarih-i Cihângüşâ'sı olmuştur.

²³ Strahlenberg, *Das Nord-und östliche Theil von Europa und Asia*, Stokholm, 1730.

²⁴ *Inscriptions de l'Énisséi recueillies et publiées par la Société finlandais d'archéologie*, Helsingfors, 1889.

Aynı yılda Rusya coğrafya cemiyeti adına bu sahada araştırmalar yapmaya gönderilen N. M. Yadrintsev,²⁵ Orhun nehri yöresinde, Moğolistan'ın Koşo-Saydam mahallinde, Yeni-sey abidelerine kıyasla daha cesametli [büyük] sayılabilen ve yüzleri yazılı iki yeni abide keşfetmiştir. Bunlar, sonraları anlaşıldığı üzere Kül Tigin ile Bilge Kağan'a ait olanlardır. Bunlardan birincisi iki dilli olup Çincesinden de anlaşıldığına göre, Kül Tigin'e ait olup 732 tarihlerinde rekedilmiştir [dikilmiştir].

Bunun üzerine, 1890 tarihinde A. Heikel'in idaresi altında bir Fin ve 1891 tarihinde de W. Radloff'un başkanlığı altında bir Rus bilgin heyeti, bu alanda araştırmalar yapmak üzere Orhun abideleri sahasına gönderilmiştir. Gerek Fin²⁶ gerekse Rus²⁷ heyetlerinin elde ettikleri sonuçlar, bütün teferruatıyla yayımlanmıştır. 1891 tarihinde Ongin nehri boyunda Yadrintsev tarafından bulunan büyükçe bir yazıt da yayımlarda Ongin abidesi adını almıştır.

Radloff'un yayımı üzerine, yazıtların çözülmesine ve okunmasına başlanmıştır. Bu işte en yüksek şeref payesi Danimarkalı bilgin V. Thomsen'e aittir. Türk milletinin şükranını kazanan bu dilci, yazıtları çözerek bu vatan yadigarını bütün dünyaya tanıtmış,²⁸ Türk dil ve kültür tarihinin çok erken çağlarının ışığın altında ele alınmasını temin etmiştir. Hayatı boyunca bu yazıtlar üzerindeki çalışmalarını elden bırakmayan

²⁵ *Predvaritel'nyy otčet o poezdke s arheologiceskoy i etnografiçeskoj tsel'ju v Severnyju Mongoliju i Verhnyj Orhon*, Coğrafya Cemiyeti, 1889, no 4.

²⁶ *Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise et publiées par la Société finno-ougrienne*, Helsingfors, 1892.

²⁷ W. Radloff, *Trudi orhonskoy ekspeditsii, Atlas dresnostey Mongolii* (Moğolistan'ın Eski Eserleri Atlası), vıp. 1-4, SPb. 1889.

²⁸ V. Thomsen, *Déchiiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Jénissei*, Kopenhag, 1894; Bu eser V. Rozen tarafından Rusçaya çevrilmiştir, ZVO. VIII, 327-337.

V. Thomsen,²⁹ ilk okuyuşundaki noksanları gidermek gayesiyle abidelerin Almanca yeni bir tercümesini de yayınlamıştır.³⁰

Yazıtların çözülüşü ve okunuşu, geniş bir araştırmaya yol açmıştır. Abidelerin mühim bir kısmı birçok kere yayımlanmıştır.³¹ Bunlardan, Kül Tigin'e ait olmak üzere 1958 yılında Çekoslovak ve Moğol bilginlerince yapılan arkeolojik araştırma neticesinde 169 parça taş kalıntı bulunmuştur. Tahmin edildiğine göre bunlar, Kül Tigin'in öldürdüğü düşman sayısına muadil [eşdeğer] dikilen "balbal"lardan ibarettir ve bir nevi savaş erlerinin sembolik tasvirlerini andırmaktadır.

Tamamıyla yeni anıtlara da raslanmıştır. Kaplumbağa tasvirinde 2,25 metre boyunda bir mermer heykel de bulunmuştur. Diz çökmüş bir erkek heykeliyse daha 1912 yılında St. Petersburg'a nakledilmiştir.³² Araştırmacılar Lumir Jisl ise Kül Tigin ile zevcesinin heykellerinin bulunduğu kanaatinde.³³

²⁹ V. Thomsen, "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées," *MSFOu*, V, 1896.

³⁰ Thomsen, "Altürkische Inschriften aus der Mongolie in Übersetzung und mit Einleitung," *ZDMG*, 1924 (Bu eser Ragıp Hulusi tarafından Türkçeye çevrilmiştir, *Türkiyat Mecmuası*, III, 81-118) ve "Turcica," *MSFOu*, XXXVII, 1916, s. 1-108.

³¹ Metinleri tercümesiyle yayımlayanlar şunlardır: W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, I-III, SPb. 1894-195; W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Neue Folge). *Nebst einer Abhandlung von W. Barthold*, SPb. 1897; (Zweite Folge) 1899; W. Radloff, *Die Inschrift des Tonjukuk*; P. M. Melioranskiy, "Pamyatnik v čest Kyül-Tegina," *ZVO*, XII, 1899; Necip Asım, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1341; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, I, 1936; II, 1939; III, 1940; IV, 1941; S. K. Malov, *Pamyatniki drevnetyürkskoy pis'mennosti*, 1941; V. Thomsen, *Samlede Afsandlinger*, III, Kopenhag, 1922; Talât Tekin *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and altaic series, 1968.

³² W. Kotwicz ve A. Samoyloviç, "Le monument Turc d'l'khe-Khuchotu en Mongolie centrale," *RO*, IV, 1926, s. 60.

³³ Lumir Jisl, "Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonucu," *Bulleten*, XXVII, 1963, 107, s. 387-402.

Bilge Kağan ile İleriş Kağan'ın veziri ve Bilge Kağan'ın kaynatası Tonyukuk'a ait olanlar dışında, 1896-97 yıllarında Talaş nehri havzasında Evliya Ata (bugünkü adıyla Cambul) civarında, V. A. Kallaur ile A. Heikel ve arkadaşları tarafından bulunan beş yazılı taş W. Radloff, P. M. Melioranskiy, A. Heikel, J. Németh ve S. E. Malov; Buryat ülkesinde bulunan runik harfli ağırşak S. E. Malov ve M. Räsänen;³⁴ 1799 yılında mukaddes Nikola köyünde elde edilip Peçeneklere atfedilen yine runik yazılı zengin bir eşya defnesi J. Németh;³⁵ Ermitaj müzesindeki Açıktaş'da bulunan yazılı çubuk S. E. Malov³⁶ tarafından yayımlanmıştır.

1914-18 yıllarında Dun-ğuan adlı mahalde, A. Stein tarafından elde edilen ve şimdiye kadar kâğıt üzerine yazılı runik harfli fragmanların en mühimlerini teşkil eden yüz sayfalık büyük bir kitap, V. Thomsen tarafından yayımlanmıştır.³⁷ Muhtevaca [içerik açısından] bu fragmanlar Şaman dinine ait olup batıl inançları içerisine almaktadır. Yine kâğıt üzerinde yazılı birkaç hukuk vesikası da bu bilgince elde edilmiştir.

Akademisyen S. F. Oldenburg'un Turfan vahasından getirdiği runik harfli bir hukuk vesikası W. Radloff;³⁸ Alman Turfan ilim heyeti tarafından Turfan'ın İdikut ve Tüyük köylerinde bulunan ve Mani dinine ait olanlar ile sihri taşların

³⁴ K. Donner ve M. Räsänen, "Zwei neue türkische Runeninschriften," *JSFOu*, XXV. 2, 1931, s. 1-7.

³⁵ J. Németh, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos*, Bibliotheca Oriental Hungarica II, 1932.

³⁶ Bkz. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'merivosti*, Moskova-Leningrad, 1951, s. 13.

³⁷ "Dr. M. R. Stein's Manuscripts in Türkisch "Runic" Script from Miran and Tun-Huang," *JRAS*, Ocak 1912, s. 181-227 ve A. Stein, "Fragment of a Runic turkish Manuscript from Kara-Khoja," *Innermost Asia*, II-III s. 1082-1083.

³⁸ Radloff, "Alttürkische Studien," III, *IAN*, 1910, s. 1025-1036: "Ein Fragment in türkischer Runenschrift."

vasıflarını bildiren yazılı kâğıt vesikalarsa A. von Le Coq, W. Radloff,³⁹ V. Thomsen⁴⁰ ve F. W. K. Müller'ce yayımlanmıştır.

Nihayet bilginler dünyasına meçhul kalan ve bugün Rusya müzelerinde mevcut olan okunmamış ve çözülmemiş bazı runik yazılı yeni eşyalar da vardır: Bunların arasında bilhassa runik yazılarla süslenen iki altın testi, altın kap, altın şişe, at koşum takımı, Çin aynası, gümüş kap, yazılı kemer kaşı ve şimdiye kadar aydınlatılamayan Orhun-Yenisey, Tibet ve Moğol yazılı eşyaları dikkatimizi çekmektedir.⁴¹

Böylece Türk ve dolayısıyla Orta Asya tarihi bakımından fevkalade önem kazanan Orhun yazıtları, ilk bulunuş ve okunuş tarihinden bu yana muazzam bir araştırma geleneği kurmuştur. Abidelerin ilk araştırmasındaki canlı ilginin ve inceleme hamlesinin tavsaması [hızını kaybetmesi] şöyle dursun, bilakis Türk dili tarihinin gelişme seyrinde, eski değerini olduğu gibi muhafaza etmektedir. Üzerinde yapılan araştırmaların zengin tarihçesiyle, konunun gelecek için de geniş ve çekici ruhunu dikkat nazarına alan Samoyloviç, 1914 yılına kadar bu sahaya ait yazılmış araştırmaların mufassal [ayrıntılı] bir fihristini kitap halinde yayımlamayı lüzumlu görmüştür.⁴²

O tarihten bu yana olanları da, yeni bir Göktürkçe devri araştırmalar bibliografyasının vücuda getirilmesini icap ettirecek kadar zengin ve verimlidir. Bunların mühim olanları

³⁹ Radloff, "Köktürkisches aus Turfan," *BAW*, 1909, XI, s. 1047-1031 ve W. Radloff, "Altürkische Studien," I, *IAN*, 1909, s. 1213-1220.

⁴⁰ Thomsen, "Ein Blatt in türkischer 'Runenschrift' aus Turfan," *SBAW*, XV, 1910, s. 206-306.

⁴¹ S. A. Evtyuhova ve S. V. Kiselev, *Desyatty sezon raskopok Sayano-Altayskoy ekspeditsii İİMK i GIM*, Inst. Ist. Mat. Kulturi, III, 1940, s. 39-42. Burada runik hurufatlı [harfli] iki altın testinin resimleri de yayımlanmıştır (bkz. *Bellekten*, XI, 1947, s. 570 ve S. E. Malov. *Pamyatniki*, s. 16).

⁴² A. N. Samoyloviç, *Materialı dlya ukazatelya literaturı po eniseysko-orhonskoy pismennosti*, S.-Pb. 1914.

A. von Gabain'in gramerinin bibliyografyasına alınmıştır.⁴³ Bunun dışında ayrıca zengin bir takım yeni araştırmalar da yapılmıştır. Türk kültürünün çeşitli yönleri enine boyuna incelenmiş, kesin olmamakla beraber, yeni aydınlatıcı noktalara temas edilmiştir. Hulasa [özetle] yeni bir Göktürk araştırmaları bibliyografyası hazırlanması zamanı gelmiştir.

2.

GÖKTÜRKLERİN KULLANDIKLARI ALFABENİN MENŞEİ VE YAPISI

İlk okunuşundan bu yana menşei henüz ilim âleminde bir türlü halledilmeyen ve fakat Türk filolojisi için çok büyük önemi olan Yenisey-Orhun harfleri, takriben V. asırdan IX. asra kadar Yenisey Kırgızları ile Tukiyu Türkleri tarafından geniş ölçüde kullanılmıştır. Mevcut vesikalar üzerine, tahmini olarak çizdiğimiz bu devreden daha evvel, Orta Asya Türklerince kullanılan diğer harfler hakkında da Çin kaynaklarında bazı ufak tefek kayıtlara tesadüf edilmektedir. Bilhassa, Hun Türklerine atfedilen bu harfler hakkında, bugün kesin bir fikir edinmemize yardımcı olabilecek hiçbir vesikaya malik değiliz. Hatta Yenisey-Orhun harflerinin bile hangi asırdan itibaren kati olarak Türklerce kullanıldığı layıkıyla tespit edilemiyor. Bununla beraber, bu harflerin pek erken çağlarda Orta Asya Türklerince kullanılmış olduğunu kuvvetle tahmin etmemiz için ciddi hiçbir mani yoktur. Zira Hun Türkleri tarafından ve Çincenin not harflerini çok yakından andırdığı rivayet edilen bu yazının, Orhun harfleriyle alakalı bulunması muhtemel olduğu gibi, MS 580 yılında Türk sefiri tarafından İstanbul'a getirilen mektubun da yine aynı harflerle yazılmış olması ihtimali çoktur. Bahusus [özellikle] bu mektup harfle-

⁴³ Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1950, 2. baskı.

rinin aynı devirde Avrupa'da kullanılanlardan, müstakim çizgili köşelerle tefrik edilişi [ayrılışı], Orhun nehri boyundaki Doğu Moğolistan Türklerinin de kullandıkları harflerin aynı evsafı [niteliklere] haiz olduğunu meydana koymuştur. Yani bahis konusu mektup yazısı, aşağı yukarı Yenisey-Orhun harfleri mahiyetinde olmuştur. Bu ise kullanış tarihi olarak Yenisey-Orhun harfleri için gösterdiğimiz V. asırdan daha evvel Türklerce buna pek yakın bir yazı kullanılmış olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Biz şimdilik ancak Yenisey-Orhun harfleri için kullanış tarihi olarak MS V. asrı göstermekle iktifa edeceğiz [yetineceğiz].

Hun Türklerinin kullandıkları harflerin mahiyetine gelince, buna dair elimizde hiçbir vesika mevcut olmamakla beraber, bu harflerin de aşağı yukarı Yenisey-Orhun harflerinin vasıflarını haiz olduğunu istidlal edebiliriz [çıkarabiliriz]. Çünkü tarih, Türkleri miladın ilk asırlarına doğru işgal ettikleri arazi ve medeniyet seviyesi bakımından kuzeyde Samoyet ve diğer iptidai [ilkel] Sibiryalı halkları; doğuda Moğol ve Tunguz, güneyde İran kıtasındaki Soğd, güneydoğuda Çinlilerle çevrilmiş olarak göstermektedir. Medeni seviyeleri yok derecesinde olan Samoyet, Moğol ve Tunguzlar istisna edilirse, miladın bu ilk çağlarında Türkler, anlaşılan çok yüksek bir medeniyet seviyesinde olan bir muhitte yaşamışlardır. Sonraları, tevali eden [sürüp giden] kavimler göçü, dördüncü ve beşinci asırlara doğru, Türklerin anavatanları olan Doğu Türkistan vahasından başlayarak, ta Batı Avrupa'nın göbeğine kadar yayılmasına sebep olmuş ve esas unsurunu öz Türklerin teşkil ettiği Hun Türkleri, bu tarihî akışlarında Batılılarla temasa girdikleri gibi, kendi medeniyet bakiyelerini de [kalıntılarını da] bu sahaya yaymaya muvaffak olmuşlardır.

Bu Türk akışlarını araştıran Avrupa müdekkiklerinden [araştırmacılarından] Vambery, F. E. Korş, Tseys, Miller, Ku-

nik, Hirth, Radloff, Tomaschek, Aristov ve diğerlerinin Hun Türkleri hakkında yaptıkları tetkikler, vaktiyle bunların henüz elimize geçmeyen bir nevi millî harf sistemine malik olduklarını meydana koymuştur. Hatta bir zamanlar, Nagy-Sent-Mikloş hafriyatından elde edilen eşyaların üzerindeki yazıların ve harf sisteminin bu Hunlara ait olduğu kuvvetle zannedilmişse de, sonuçta bu yazıların bilakis Peçenek Türklerine ait olduğu anlaşılmıştır.

Yenisey-Orhun harflerini çok yakından andıran bu Türk-Peçenek harf sistemi ile Macarların "Çertme" denilen hurufat [harf] sistemleri arasında ayrıca yapılan karşılaştırmalar, bu sonuncunun da Orhun harflerinden doğduğunu açıkça meydana koymuştur. Mamafih bu yazı sisteminde bazı fonemlerin [ses birimlerinin] birbirine uymadıkları da görülmektedir. Çünkü fonemleri ifade eden işaret şekillerinin değişmesi, hatta çok büyük farklarla ayrılması her şeyden evvel o harfleri kullanan muhite ve zamana bağlıdır. Sanat ve grafik araştırmacıları dahi, bu gibi fonem grafiklerinin değişmesini tabii görmektedirler. Nitekim, Mani dinini Türkler arasında yaymaya çalışan misyonerlerin, vaktiyle kâğıtların üzerinde Yenisey-Orhun harfleriyle yazdıkları metinlerde yeni fonem işaretlerine tesadüf edilmiş ve bu fonem işaretleri ne Yenisey ne de Orhun harflerinde esasen mevcut olmuştur. Hele, Orta Asya'nın bu devir *lingua franca'sı* olan Türkçeyle yazılı metinlerde kullanılan yeni ve yabancı işaretlerin, Tukiyu devleti zamanında tamamıyla kemaline varmış ve artık mükemmel bir hurufat sistemi şeklini almış olan Orhun harflerinin kullanışı zamanına tesadüf edişi, harf yahut fonem işaretlerinin icadı ve değiştirilmesi hakkında biraz yukarıda söylediğimiz fikri tamamıyla takviye etmektedir.

Böylece Peçeneklerden daha evvel Hunların güneyde ve Macaristan ovalarında tevakkuf ettikleri [durdukları] zaman,

güya Gotik runik yazının tesiri altında kaldıklarını ve Atilla'nın sarayında Gotların epeyce zaman mühim mevkiiler işgal ettiklerini nazarı dikkate alanlar, tıpkı Orhun harfleri gibi, Hunların kullandıkları harflerin de menşece runik olduğunu meydana atmışlardır. İşte, harici şekil bakımından Hun ve Tükiyu Türk harflerinin müşterek bir yabancı "run" menşesine atfedilişi dahi, bunlar tarafından kullanılan yazı işaretlerinin her cihetten Orhununkinin aynı olduğu fikrini meydana koymaktadır. Bahusus [özellikle] bu son zamanlarda, Yenisey ve Orhun harfli eşyaların hiç kimsenin beklemediği yeni yeni sahalarda meydana çıkması, bu harflerin çok eski olduğunu göstermektedir. Daha tarihî devirlerde, ilk olarak Türk toplumundan ayrılıp uzak kuzeye sığınan ve öz dillerini hiçbir değişim olmadan bugüne kadar muhafaza eden Yakut Türklerinin ecdatlarının dahi, bu harf işaretlerini kullandıklarına dair elde edilen son malumat, Orhun harflerine daha büyük bir önem verilmektedir. Şimdiye kadar bildiğimizden daha geniş bir sahada kullanıldığı gün geçtikçe anlaşılan Yenisey-Orhun harfleri kanaatimce MS V. asırdan çok evvel Türkler arasında yaygındı.⁴⁴

Fakat ne yazık ki, asırlar boyunca Türk dilinin ifade kabiliyetini Orta Asya'nın bir başından ta Orta Avrupa'ya kadar yaşatan ve Türk sanatının şaheserlerinden biri sayılan Yenisey-Orhun harf işaretleri, bütün önemine rağmen henüz tamamıyla tetkik edilememiştir.⁴⁵ Danimarka âlimlerinden Profesör Thomsen'in keşfinden çok evvel, XII. asırda bu taşlara dair malumat veren müverrih [tarihçi] Cüveynî ve zamanımızdan iki asır evvel Rusya'ya esir düşen İsveç zabiti [subayı]

⁴⁴ V. Thomsen, *Samül. Afhand.* III, s. 71-72; J. Németh, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos*, Bibliotheca Orientalis Hungarica II., 1932, s. 79 vd.

⁴⁵ Petri, *Dalekoe Proloe Burgatskago Krayu*, Yakutsk, 1922.

Strahlenberg'in eserinde, Orhun abidelerinden bir kısmını resim halinde yayınlaması, hatta Thomsen'in keşfi bile yazık ki Türk dünyasının dikkatini asla celbetmemiştir. Halbuki, bundan birkaç yüzyıl önce Avrupa seyyahlarından Pallas, 1786'da bu yazıların ruhuna ve nevine aşina olmadan, bunları Küçük Asya kavimlerinden Kari ve Likyalıların sanat ve yazı eseri olarak telakki etmiş [saymış]; Tötterman aynı yazıları Araplara, Florinski de Ruslara atfetmiştir. Nihayet, XIX. yüzyıl sonlarına doğru hatırasını her daim hürmetle yad ettiğimiz Thomsen'in keşfi ve okuyuşu üzerine bu Türk anıtlarının üzerinden meçhuliyet perdesi kalkınca, Avrupa bilginleri bu 1500 yıllık Türk sanat ve medeniyet eserini her noktadan incelemeye başlamış; neticede, eğer söylemek caizse abidelerin iç yüzünü bize, dış yüzünüyse kendilerine bahişle, eski Türk sanat kabiliyetini paylaşmışlardır. Ruh, dili ve yegâne kullananları Türkler olduğu halde, bugüne kadar icadı ve menşei maalesef layıkıyla anlaşılamamış ve hakkında birbirinden farklı teorilerin doğmasına sebebiyet vermiştir. Buna bir misal olmak üzere, biz burada ancak Avrupa âlimlerinin ileri sürdükleri esas yedi teoriyi hülâsa etmekle [özetlemekle] yetineceğiz.

1. Birinci teoriye göre Orhun harfleri, menşe itibarıyla "Run" harflerinden doğmuş ve Türklere İskandinavyalılar tarafından, kendi istila ve fütühatları [fethleri] zamanında ithal edilmiştir. Bu teorinin kurucusu ve belki de yegâne mümessili 1900-1901 yıllarında bu sahayı araştırmaya çıkan heyetin başkanlığında bulunan Helsingfors Üniversitesi profesörlerinden Fin âlimi Heikel olmuştur.

2. İkinci teori Donner tarafından meydana atılıp Yeni-sey-Orhun harflerinin menşei Küçük Asya'nın Likya, Fikya, Hitit ve Friji harflerine irca etmektedir [indirmek-

tedir].⁴⁶ Fin-Ugor cemiyetinin neşrettiği eserin III. tablosundaki⁴⁷ bu harfler sistemini mukayese eden cetvelde, fonemler [ses birimleri] bakımından gerçekten dikkatimizi çeken bir benzerlik arz eden hususiyetler göze çarpmaktadır.⁴⁸ Hele, Küçük Asya kavimlerinden Hitit harflerinin sayı itibarıyla daha çok Orhun harflerine uyması meselesi, Türk kavimlerinin etnik hususiyetini araştıran Aristov'un dikkatini celbetmiş ve bu bilgin: "Eğer Hititlerin Turanî oldukları tebeyyün ederse [belli olursa], Hitit harflerinin de menşeyini Türk kabile damgalarının teşkil ettiği meydana çıkacaktır" demiştir (s. 420).

3. Üçüncü ve en çok taraftar bulan teori Thomsen'inkidir. Bu bilginе göre Yenisey-Orhun yazıları ya doğrudan doğruya "Arami" yahut aynı menşeden türeme muahhar [sonraki] devir Pehlevi harflerinden doğmuştur. Fikri tam ve kesin olmakla beraber, sonraları tereddüt göstererek, en çok Soğd diliyle meşgul olan Gauthiot ile beraber, Orhun yazılarının menşeyini Soğd harflerinin milattan evvelki şekline icra etmeye karar vermiştir. Lakin âlim ve kâşif Thomsen, bu fikre sapmakla, ister istemez evvelce serd ettiği [öne sürdüğü] fikrinden bir dereceye kadar vazgeçmiş ve "Arami" harflerinin Orhun harflerine esas menşe olabileceği hakkında vazettiği ve kendisine bolca taraftar bulabildiği evvelki teorisini dahi sarsmıştır. Zaten Thomsen, Arami namı altında kastettiği harflerin hangisi olduğunu dahi bir türlü tayin edememiş ve mütemadiyen fikrini Arami, Soğd, Pehlevi gibi harf sistemleri içerisinde işletmeye çalışmıştır.

⁴⁶ O. Donner, "Sur l'origine de l'alphabet turc du Nord de l'Asie," *JFOu*, XIV, Helsingfors, 1896. s. 1-71.

⁴⁷ *Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise*, Helsingfors, 1892.

⁴⁸ N. N. Aristov, "Zametki...", s. 420.

4. Dördüncü teori, birinci ile üçüncü teori arasında adeta birleştirici bir köprü mahiyetinde olup orijinal hiçbir vasfı haiz değildir. Yegâne mümessili bulunan Profesör Radloff, Orhun yazısının menşei Thomsen'in meydana attığı gibi Arami asıllı olarak kabul etmiş, fakat güya Atilla tarafından Hun Türklerine ithal edilen Run sisteminin tesirini de kendi üzerinde hissetmiştir.

5. Beşinci teori şimdiye kadar saydıklarımızdan millî ruhu muza en yakın olanıdır. Bu teorinin taraftarları, başta Aristov ve Mallitskiy olmak üzere, Orhun harflerinin menşei Türk damgalarına irca etmektedirler [indirgemektedirler].⁴⁹ Oldukça makul olup geniş bir muhit ve taraftar doğuran bu teori, yazık ki şimdiye kadar ilmî bir şekilde izah edilmemiştir. Türk kabilelerine ait ciltler dolduracak olan damga şekillerinin henüz tedvin edilmemesi [derlenmemesi] tabii olarak buna imkân vermemiştir. Zaman zaman küçük makaleler şeklinde, şu veya bu Türk sahası damgalarını içerisine alan neşriyatta, her zaman basit bir yolla Orhun harfleri damgalarla mukayese edilmiş, neticede hiçbir şey söylenmemiştir. Bu kabil harici benzeyişe dayanan araştırmalar ekseriyetle sathidir [yüzeyseldir].

6. Altıncı teori adını vereceğimiz cereyan, üçüncü teori ile beşinci teoriyi yekdiğerine bağlayarak Orhun yazısının menşei biraz da Türk rengi katmaktadır. Sokolov tarafından 1904 yılında meydana atılan bu teoriye göre, Yenisey-Orhun harfleri esas itibarıyla Arami asıllı olup, bilahare [sonradan] Türkler tarafından kendine mahsus bir tarzda millileştirilerek Türk damgaları şekline konulmuştur.⁵⁰

⁴⁹ N. N. Aristov, "Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskiş plemen i nazodov," *Jivaya Starina*, 1896, III-IV; N. G. Mallitskiy, *O svyazi tyurkskiş tamg s orşonskimi pişmenami*, Protok. sazed. i soobşç. Turkestanskogo krujka lyub. arheologii, 1897-1898.

⁵⁰ N. D. Sokolov, *O başkirskiş tamgaş*, Trudı Orenburg. Učen. Arşivnoy Ko-

7. Aynı fikirden ilham alan Profesör Polivanov, kendi teorisini Sokolov'un tetkiki ile beşinci teoriye dayandırmış ve Orhun harflerini Türk damgalarından neşet ettirmekle [doğdurmakla] beraber, üzerinde sathi [yüzeysel] bir Arami-Soğd ve Pehlevi hurufatı [harfleri] tesirlerinin mevcut olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca yine Orhun abidelerinin yazılarına mahsus olmak üzere, satırların sağdan sola ve işaretlerin aşağıdan yukarıya doğru yazılış tarzında da Çin tesirinin bariz olduğunu meydana atmıştır;⁵¹ "ok," "yay" ve "süngü" ideogramlarının izahı da anlatılmaktadır.

İşte, Orhun harflerinin menşei hakkında şimdiye kadar ilim âlemince meydana atılan esas teorileri, aşağı yukarı burada hülâsa ettikten sonra, diyebiliriz ki muayyen bir tez hakkında bu kadar farklı ve çok teorinin mevcudiyeti, gerçekte meselenin hâlâ kesin bir surette halledilmediğini açıktan açığa göstermektedir. Hele İskandinav Runları, Arami, Pehlevi, Fenikya, Hitit, Soğd, Türk damgaları gibi, menşe itibarıyla yekdiğerinden farklı işaret sistemlerinin hep Yenisey-Orhun harflerine zorla esas olarak kabul ettirilmek istenilmesi, meselenin tamamıyla yeni bir bakımdan ve ciddiyetle araştırılması lüzumunu göstermektedir. Bilhassa, bir asra yakın bu vadide Avrupalılar tarafından yapılan ve kati bir netice vermeyen usul ve sistemlerin semeresizliği, yeni yapılacak araştırmalarımızda meselenin hem yeni hem de başka bir tarzda hallini talep etmektedir. İşte, bundan cesaret alarak biz de eski yapılan tecrübeler dışında, Orhun yazısının menşei Türklere götürebilecek sistem üzerinde duracağız.

---

missii, 1904, XIII.

⁵¹ E. D. Polivanov, *Ideografiçeskiy motiv v formatsii orhonskogo alfavita*, Byülleten Sredne-Aziatskogo Gosud Universiteta, Taşkent, 1925, 9.

İptidai [ilkel] bir şekilde olup Yenisey mezar taşlarına mahkûk [kazılmış] Yenisey yazı işaretleri, sonraları daha mütakâmîl [gelişmiş], fakat mahiyet itibarıyla tamamıyla Yenisey abideleri yazısından neşet eden [doğan] Orhun veyahut bu abidelerin ancak bir yerinde etnik adı tasrih edilen "Köktürk" metinleri üzerinde yaptığımız araştırmalar, bize yalnız pratik neticeler teminiyle kalmamış, aynı zamanda Türk yazı imlasi meselesi ile Türk tasvir sanatı gibi, diğer iki mühim sahaya da yakından temasımızı temin etmiştir. Herhangi bir harf icadı ve kullanılışının başlangıç çağında olduğu gibi, Türk Yenisey-Orhun harflerinin icat ve kullanılışının başlangıcında da, Türkler fikir ve düşünce mahsullerini diğerlerine bildirmek veyahut alelade mükâlemeyi [görüşmeyi, konuşmayı] temin etmek gayesiyle, kendi ilk tasvirî sanatlarının muhtelif işaret veya resimlerine müracaat etmişlerdir.

Umumiyetle, ilk yazı şeklinin başlangıcını bu iptidai [ilkel] devir sanatı ve resim işaretleri teşkil ettiğinden, herhangi bir yazı sisteminin menşei aranılmak istenirken, ilk önce aynı milletin kendine mahsus tasvirî sanatını da araştırmak icap eder. Bunun için yazının ilk inkişaf merhalelerini, geçirdiği tekâmül [olgunlaşma] bakımından asıl sanat ile yazı arasındaki iki mühim gelişme devresi olarak nazarı dikkate almak lazımdır. Bunların birincisi optik, ziya [ışık] vasıtasıyla işaretlerin tefriki devresi, ikincisiyse ses, yani işaretlerin fonetik devresi, ki bu evvelce gözle anlaşılan optik devre işaretlerine muayyen [belirli] bir ses kıymeti verme devresidir. Bu iki devreyi, his unsurlarının oynadığı rollerin üzerine tespit etmek lazım gelirse, birinci harfler veyahut yazı tekâmül devresine "göz;" ikinciye "kulak" devresi diyebiliriz. Zaman itibarıyla birincisini tarihten evvel, ikincisini tarihten sonraki devirlere irca edebiliriz [indirgeyebiliriz].

Orhun harfleri bu ikinci devrenin mahsulü olup, yazı sanatının ses, yani fonetik devresini temsil etmiş, ayrıca kendi başına yeniden silabik [hece yazısı] ve alfabetik gibi iki mühim tekâmül devresini daha yaşamıştır. Bu takdirde, Orhun harflerinin menşeyini ve onun çok iptidai [ilkel] şeklini tasvir eden Yenisey işaretleri, bize intikal eden şekillerine göre yalnız alfabetik olmuş, fakat silabik olmamıştır. Bu itibarla, tasvirî sanat işaretleri çağından sıyrılıp kurtulmuş ve oldukça mütakâmil [gelişmiş] bir şekil olan Orhun ve Yenisey harfleri arasında muayyen ve karakteristik bir fark mevcuttur. Nitekim, Finlandiya Arkeoloji Cemiyetinin yayınladığı *Orhun Yazıtları* adlı esere ilave edilen resimlerde, Yenisey işaretlerinin sayısı 140 olarak gösterilerek bu fark tamamıyla tebarüz ettirilmiştir [belirtilmiştir]. Gerçekteyse Yenisey harflerinin sayısı 159'u bulmaktadır. Bu kadar bol olan Yenisey yazı işaretlerinin tasvirleri üzerinde yapılan grafik araştırmalar bunların, artık inkişaf merhalesini durdurmuş ve ilim bakımından en kadim tekâmül evsafını muhafaza eden yegâne hurufatın [harflerin] Yenisey işaretleri olduğunu meydana koymuştur.

Bununla beraber, Talas yazı sistemi, genellikle Yenisey yazılarından epeyce farklıdır. Bu ayrılık, bilhassa Orhun işaretleriyle karşılaştırıldığında daha açıkça belirlemektedir. Selengin yazılarıysa tamamıyla bambaşkadır ve kendine mahsus bir özelliği vardır. Aynı özelliklere S. E. Malov'un çözümlendiği Talas çubukları üzerindeki yazıda da rastlanmakta ve diğer runik yazılarından ayrılmaktadır. Bu alfabe daha fazla Peçenek alfabesi ile Macarların "Kertme" yazısını andırmaktadır.⁵²

Son zamanlarda Don ırmağı yöresinde bulunan runik işaretli yazıtlar, yerli toplum üzerinde olancasına etkili olmuştur. 1948-1949 yıllarında Ulan Bator'un yüz kilometre ötesin-

⁵² S. E. Malov, "Talasskie epigrafičeskie pamyatniki (Talas epigrafik yazıtları)," *Materiali Uzkomstarisa*, 1936, 6-7, s. 17-38.

de bulunan Bayan-Modnim adlı bir yerde elde edilen Orhun yazılı abide, yan taraftan yukarıya doğru yazılışı bakımından bir ayrılık göstermektedir. Bu yazıt Fen-tszya-şen tarafından çözümlenmiştir ve bu bilgiye göre yazıt ziraata aittir;⁵³ fakat bence, okuyuşu oldukça cesurane dir. Yazı, daha fazla VIII ve IX. yüzyılların mahsulünden, yani Uygurlar devresinden sayılmaktadır.⁵⁴

Malum olduğu üzere, eskiden beri teessüs etmiş [kökleşmiş] olan klasik harf sistemleri için aşağı yukarı 22 harf işareti kabulüyle yetinilmiştir. Bu takdirde, herhangi klasik harf sistemi ile iptidai [ilkel] mahiyette bulunan Yenisey harfleri sistemi arasında göze çarpacak kadar büyük olan işaret sayısı farkı, herhalde Yenisey işaretlerinin çok arkaik bir mahiyette olduğunu ve tasvirî sanat çağından hurufat [harfler] sistemine doğru geçici bir devre yaşadığını göstermektedir. Yani Yenisey hurufatı, hurufat sistemlerinin en yüksek tekâmül [olgunlaşma] çağını teşkil eden sesli hurufat devresine daha girmemiş ve iptidai hurufat [ilkel harfler] gelişme çağı olan optik devreyi, diğer tabirle fikri göz vasıtasıyla nakleden çağları yaşamıştır.

Mevcut Yenisey işaretlerinde müşahede edilen bu hususiyet üzerine, sair [diğer] eski hurufat işaretleri sisteminin de, tıpkı Yenisey hurufatının geçirdiği muvakkat [geçici] devreleri idrak ettiğini görebiliriz. Bahusus [özellikle] paleografi araştırmacılarının, Yenisey hurufatı için oldukça karakteristik olarak, muayyen bir harf için, duplet işaretlerin kullanıldığını tespit edişleri ve aynı hususiyetin eski Yunan ve Latin hurufat sistemlerinde de vaktiyle yer bulduğunu kaydetmeleri dikka-

⁵³ Fen-tszya-şen, "Runičeskaya nadpis iz vostočnoy mongolii," *Sovetskaya Etnografya*, 1959, I, s. 3-5.

⁵⁴ E. Rigdilov, "O znakah na plitah s runičeskimi nadpisyami," *Epikrafika Vostoka*, 1954, IX, s. 70-72.

timizi çekmektedir. Ege denizi kıyılarıyla Yenisey boyundaki halklarda, muayyen bir harfe mukabil kullanılan işaretlerin değiştirilmesindeki göze çarpan bu ahenk ve usul, duplet işaretlerinin tasnifi meselesini bir dereceye kadar kolaylaştırmaya yarayan bir keyfiyettir. İşte, bu duplet işaretlerinin tasnifi üzerinedir ki, herhangi bir harf için ittihaz edilen [sayılan] duplet işaretlerden maada [başka], bazı işaretlere ses kıymeti verirken, eski dinî merasim karakterini haiz ideografik işaretler de buraya dahil olabilmişlerdir. Bu takdirde, eski optik devre hurufat işaretlerinin bakiyeleri [kalıntıları], nispi bir derecede olsa bile kendi varlığını Orhun hurufatı sisteminde de muhafaza etmiştir. Grafik araştırmacıları, Yenisey ve Tukiyu hurufat işaretlerinin mukayesesini sonucunda, her ikisinde de eski dinî merasimlerdeki hareket ve jestikülasyon tasvirlerini andıran işaretlerin veya sembollerin aynen mevcut olduklarını görmüşlerdir.

Aynı görüşü dikkate alan paleografi bilgileri, optik devre ait yazı işaretlerinin ses kıymeti alma zamanlarında, eski iptidai [ilkel] hayatın görenek ve geleneklerine bağlı dinî merasim ve ayinlere dair işaretlerden de bazılarını almaya mecbur olduklarını kabul etmektedirler. Şu kadar ki, Yenisey tasvirî sanat abidelerini inceleyen, eski sanatlar araştırmacısı bilgin Savenkov, Türk Yenisey-Orhun hurufatının menşeyini çok yakından alakadar eden bir eserinde,⁵⁵ Yenisey mezar taşlarındaki hurufat işaretlerinden doğan Orhun harflerine birer dinî ayin ve merasim rumuzu mahiyetini vermiştir. Bu bilgin VII. yüzyıl Türk dinî ayinlerine has "ellerin kaldırılması, indirilmesi, parmakların hareketleri" gibi hususlar üzerine birçok Orhun harfinin, ancak Türklere mahsus dinî bir sembol olduğunu meydana koymuştur. Bu bilhassa "başı aşağı, başı yukarı ve-

⁵⁵ Savenkov, *O drevniĥ pamyatnikah izobrazitel'nago iskusstva na Enisse*, M., 1910.

yahut sağa ve sola" müteveccih [yönelik] şekillerde kullanılan ve tamamıyla başka başka ses kıymetlerini ifade eden harf işaretleri için varittir [geçerlidir]. Bugünkü Şaman davul, elbise ve umumiyetle ayin aletlerinde, bahis konusu Orhun hurufatı işaretlerine aynen tesadüf edişimiz, Savenkov'un fikrini tamamıyla teyit etmektedir. Şamanizm dinine mensup bugünkü Türk kavimlerinin kâhinleri olan şamanların dahi, muhtelif analitik jestler kullanarak ilahlarla münasebete ve temasa girişmeleri, eski Türk dinî kültüründen başka bir şey değildir. İleride, Şamanizm dinî ayinlerini ve telakkilerini [görüşlerini] bir araya toplayıp neşredek olanlar, bu gerçeği sezme ve görmekte müşkülât [zorluk] çekmeyeceklerdir. Hatta bugün bile eski Türk dinine ait elimizde mevcut malumat üzerine, eski Yenisey ve Orhun hurufatının başlangıcında, bu öz Türk dinî işaretlerini, optik devre ait hurufat unsurları yerine kullandıklarını görmek tamamıyla mümkündür. Zira kısa bir zaman zarfında Yenisey abidelerindeki 160'a yakın harf işaretinin kısaltılıp Orhun abidelerindeki harf sisteminde 39'a indirilmesi, gelişigüzel ve keyfi bir hadise olmamıştır.

Düzgün bir alfabe şeklini alan Orhun yazısı, artık Tukiyu devletinin parlak devri olan VIII. yüzyılda, Türk devlet dilinin ifadesi için, evvelce dağınık ve yaygın bir kabile hayatı süren Kırgızlardaki birtakım mahalli ve farklı dinî sembol işaretlerine ihtiyaç hissetmiştir. Başka başka etnik tesirlerle, Yenisey hurufatının bünyesinde günden güne artan işaret sayıları, ona mahalli ve millî bir Türk hurufatı çeşnisi vermekle beraber, bizim alfabe hakkındaki bugünkü telakkimiz [görüşümüz] yapısında, ancak gerilemesini mucip olmuştur.

Sırf hurufat tarihini alakadar eden bu sonuncu keyfiyet dışında, diyebiliriz ki, hatta grafik ve paleografik incelemeleri bakımından bile menşeyini yabancılara atfetmekte ısrar eden bilginlerin, biraz evvel saydığımız teorileri ihlâfına, Yenisey

ve Orhun hurufatı Türklerin millî bir icatları olmuştur. Fakat bu, Yenisey ve Orhun harflerinin millî olduğunu gösteren yalnızca bir cephedir. Şimdi, diğer ikinci bir yönden de meseleyi araştırmak gerekir, ki paleograflarca dinî olmayan harf işaretlerinin de millî oldukları anlaşılabilir.

Umumiyetle yazının gelişme çağları ve onu tavsif eden [ni-teleyen] çeşitli yazı sistemleri, daha tarihten önceki devre insanlarının her şeyden evvel hissî uzuvlarının tekâmülüne [gelişimine] bağlı olmuştur. İlk iptidai [ilkel] hayat çağlarında, bizim bugünkü telakkimize göre muayyen bir yazı sisteminin mevcut olmadığına şüphe yoktur. Sonraları iptidai münferit aile hayatının, içtimai bir kalıba girmesi ve ilerledikçe cemiyetlerin tekâmülü, dolayısıyla eski görüşme ve anlaşma vasıtalarıyla iktifa edilememiş [yetinilememiş], zaruri olarak yeni vasıtalar aramaya mecbur kılınmıştır; ki bu da ilk merhalede insan aklına gelen, gördüğü ve kullandığı eşyalardan istifadeye münhasır [özgü] kalmıştır. Mütemediyen göz önünde bulunan her eşyanın, iptidai seviyede bulunan insan için kaçınılması kabil olmayan bir hayat aleti vasıtası olması, muayyen bir kullanma zamanından sonra, muayyen mefhum medlulleri [kavramların anlamları] ifadesine yaramıştır. Hurufat tarihinde ideografik çağ diye anılan bu devrede ses ve sada, yani muasır [çağdaş] dil fonetiği hususiyetleri mevcut olmamıştır.

Bu ilk hurufat [harfler] devresinde, aşağı tabaka çağlarında bulunan insanlarda, ziya [ışık] daha fazla müessir olmuş, sada ve sesse ancak çok az bir mikyasta [ölçekte] yardımcı rolde kalmıştır. Halbuki daha yüksek bir medeniyet tabakasındaki insanlarda, bilakis sada tam hâkim bir unsur mahiyetini haiz olmuştur. Görmenin hâkimiyeti çağlarında bütün fikir ve hislerin ifadesi için kullanılan işaretler, hep göze mütevec-cih [yönelik] olmuş ve hurufat [harflerin] karşılığı kullanılan işaretler de hep bu uzvun faaliyeti ve anlama kabiliyeti nis-

petinde kurulmuştur. Nitekim "İptidai İnsanlarda Haritacılık" adlı eserinde Adler, bugün bile hâlâ eski ananevi hayat tarzını yaşayan Yakut Türklerinde, deniz ve nehir kıyılarıyla taygalar da [ormanlarda] balıkçılık ve avcılık hayatı sürenlerde uzağı görme kabiliyetinin fevkalade inkişaf ettiği [geliştiği] halde, şehirlerde yaşayan Yakutların, tam aksine olarak, karşılarındaki bir resmi adeta görmeyecek kadar zayıf gözlere malik olduklarını haklı olarak kaydetmektedir (s. 14). Böyle fizyolojik hususiyetlerin, ilk konuşma vasıtası olan işaretlerin çizilmesinde ve tesisinde şüphesiz büyük tesiri olmuştur. Uzağı görmek kabiliyetinde olan balıkçı ve avcı bir Yakutun, iptidai bir hayat çağında olmasına rağmen, insan zekâsını hayrette bırakacak derecede muntazam ve doğru bir coğrafya haritası çizebilmesi, buna başlıca bir delil teşkil edebilir. Sonraları münasebet cihazı olarak konuşmada kulağın, tedricî bir inkişaf dairesinin görme üzerinde hâkimiyet kurması, evvelce göz vasıtasıyla anlaşılın işaretlere yeni ve bambaşka bir hususiyet vermiştir, ki bu da bugün bizim kullandığımız hurufatın ilk başlangıç devresini teşkil etmiştir. Orhun hurufatı, işbu görme devresinden çıkıp ses vasıtasıyla Türk dilini yaşatmaya başlayan Tukiyu Türklerinin ilk hurufatı olmuş ve mahiyet itibarıyla da ışık, yani optik hurufat [harfler] devresini arkada bırakarak fonetik bir şekil almıştır.

Böylece yazı ve hurufat tekâmülünün muharriki [gelişiminin harekete geçireni] ve merhaleleri olan ışık-optik ve ses-fonetik keyfiyetleri [nitelikleri] üzerinde biraz durduktan sonra, göz ve kulak cihazlarının tekâmülünü, hurufat inkişafı için daima göz önünde tutmamız icap eder. Grafik tasvirlerin yahut ruhi halleri ve düşüncüyü ifade eden işaret tasvirlerinin tekâmül derecesi, herhalde görme, işitme ve konuşma gibi organların tedricî [giderek] gelişmesine bağlı olarak gelmiştir.

Tabiidir ki, asırlarca evvel teessüs eden [oluşan] optik hurufat tarihi noktasından, ideografik hurufat [harfler] sistemi, kendi yapısının esasını teşkil eden eski ideografik işaret ve sembol izlerini bir hamlede kaybedememiştir. Bilhassa, eski Türk hayatında çok ehemmiyetli bir mevkisi olan tipik kült işaretleri de yine bu yolla devam edebilmiştir. Biz, bunların aynını bugün Yenisey hurufatında görmekteyiz. Aslı itibarıyla Kırgızlara ait olan Yenisey yazısında, bu eski millî ve mahalli kült unsurlarını yaşatan bazı öyle işaretler buluyoruz ki, bunlar mahdut [sınırlı] olmalarına rağmen, Yenisey ve Orhun Türk hurufatının millî bir Türk icadı olduğunu açıktan açığa göstermektedir. Mesela Yenisey-Orhun'da kullanılan ve "ay, yay, süngü, çadır" mefhumlarını [kavramlarını] ifade eden işaretler gibi.⁵⁶ Hele bu işaretlerden bazılarının tarihî devre ait diğer hurufat sistemlerinin arasında yer bulmaması, Yenisey ve Orhun hurufatının millî bir icat olduğuna dair meydana attığımız tezi bir kat daha takviye etmektedir.

Umumiyetle Yenisey ve Orhun hurufat sisteminde, muayyen bir harf mukabilinde kullanılan ideografik devre ait eşya işareti veya resimlerin başlıcası şunlardır:

1. Yay resmi: "D" : Yenisey ve Orhun hurufatında kalın "y" harfi mukabilinde kullanılan bu harfin resmi alelade bir yay resmidir. Bugünkü Sibiryâ Türk kavimlerinden bazılarında ve eski Türklerde bugünkü "yay" kelimesi ancak *ya* telaffuzuna malik olmuştur. İşte, bu yay işareti, Yenisey hurufatının optik devresinde ancak bugünkü bizim *yay*, Kırgızlardaysa aynı kelimenin mahalli lehçe telaffuzu olan *ya* kelimesini ifade etmiştir. Sonradan, Yenisey işaretlerinin Orhun hurufatı sistemindeki fonetikleşmesine rağmen bu işaret, "ya" sesiyle başlayan bilumum kelimelerin başlarında, yine eski telaffuzuyla

⁵⁶ A. Gabain, "Alt-türkisches Schrifttum," *SBAW*, Berlin, 1950, s. 11.

kıymetini muhafaza eylemiştir. Bilumum kalın ünlülerden evvel ve sonra kullanılmıştır. Burada dikkate şayan olanıysa, o tarihî devre ait cihan hurufat sistemleri işaretleri arasında, bilhassa bu yay işaretinin izine tesadüf edilmemesi, bu işaretin ancak Yenisey ve Orhun harflerine has olduğunu göstermektedir. Bu da bizim millî olduğunu meydana attığımız tezin sıhhatında zerre kadar şüphe bırakmayacak kuvvetli delillerden birisini teşkil etmektedir. Yine eski ideografik yahut optik hurufat devresine ait işaretlerden doğma, bugünkü bazı Altay Türkleriyle eski Kırgız damgalarından birisini bu Yenisey ve Orhun hurufatındaki yay işaretinin teşkil eylemesi ve "Yatamga" adıyla meşhur olması tezimizin her adımda doğruluğunu teyit etmektedir.

II. Ok işareti: Yenisey ve Orhun abidelerinin millî Türk icadı olduğu evsafını [vasfını] yaşatan ikinci unsur ok işaretidir. Evvelce, Yenisey hurufat sisteminde bu harf işareti, doğrudan doğruya ok kelimesini ifade ettiği halde, Orhun'da "o" ve "u" gibi iki ünlüden önce ve sonra kullanılarak oğ, uğ, ço ve çu gibi ses kıymetini haiz olmuştur. Fakat aynı kaynakta, sessiz olarak müstakil bir ok işareti şeklinde yazıldığı anda ancak ok telaffuz edilmiştir. Burada en çok dikkate değer nokta Fenikelilerin hurufatında da istimal edilen [kullanılan] bu işaret, orada bizim ok kelimesi karşılığı olan "tir" manasını haizdir, ki bugünkü Farsçada dahi aynen mevcuttur. Nihayet aynı işaretin iki muhtelif sistemde ifade ettiği lûgavî [sözlüksel] manası dahi gösteriyor ki, Türkler ancak kendi dillerindeki ok işaretini muayyen bir mefhumu ifade için kullanmış ve muayyen bir sıfat için icat etmişlerdir.

Yine aynı Orhun abidelerinde Türk askerî ve kabile teşkilatından bahsedilirken, boy yerine ok tabiri kullanıldığını görüyoruz. Anlaşılan ok eski Türklerde hem muharebe silahı

hem de Türk boylarının taksimatı gibi bir etnik tefrik [ayırım] rumuzu mahiyetini haiz olmuştur. "Ok"un Türklerdeki ehemmiyetini bir kat daha artıran bu hususiyet, bu işaretin Türk hurufat sistemine girmesindeki manayı kolayca anlatır zannındayım.

III. Ay işareti: Üçüncü iptidai ve millî Türk hayatı rumuzlarından olup ancak Orhun hurufatında yer bulan ay işaretidir. Gerçekte yay resmi ile y harfi mukabili temin edilmekle beraber, Orhun hurufatı ayrıca ay diftongu [ikiz ünlü] mukabilinde bir de ay resminin kullanılmasına ihtiyaç göstermiştir. Tahmine göre, bu işaret Yenisey mezar taşlarında da muhakkak kullanılmış, fakat bu işareti taşıyan abide henüz elde edilememiştir. Zira eski Kırgızların kullandıkları silahların başlıcalarını *ok*, *soyie*, *eyani* (dövme ağacı) ve *aibalta* teşkil eylemiştir. Bundan maada [başka], ayrıca Kırgızlardan Soldu kabilesinin damgasını Aytamga teşkil ettiği gibi⁵⁷ eski Kanglıların ve bugünkü Altay Türklerinin damgaları da keza ay olmuştur. Bu noktadan Yenisey hurufatını vücuda getiren Kırgızlarda, ayın bu kadar mühim bir rol oynadığını bildikten sonra, ideografik Yenisey işaretlerinin muayyen bir diftongun mukabili olarak kullanılmasında şahsen tereddüde hiçbir sebep göremiyorum.

IV. Süngü işareti: Dördüncü şayanı dikkat ideografik işaret yumuşak "s" harfi mukabilinde kullanılanıdır. Bu düz ve alelade elife benzemektedir. Orhun abidelerinde kerratla [defalarca] bahsi geçen Türk ordusu silahlarından süngüyü temsil ettiği muhakkaktır. Zaten *süngü* kelimesinin kendisi dahi bu işaretle ifade edilip o zamanki Türkçede "süngük" telaffuzuna malik olmuştur. Kanglı Türk kabilesinde bu işaretin manası

⁵⁷ W. Radloff, *Aus Sibirien*, I, Leipzig, 1893, 534 (*Sibirya'dan*, çev. Dr. Ahmet Temir, İstanbul, I, 1954; II, 1956).

"küskü"dür. Semantik itibarıyla aradaki yakınlık, bu işaretin eski Türk süngülerine benzetilmesini göstermektedir.

V. Çadır işareti: Nihayet bu kabilden olarak Yenisey hurufatında [harflerinde] kalın -t harfi ile "eb, ev, çadır" ifade eden ve yumuşak "b" değerini taşıyan iki işareti buluyoruz; ki Orhun'da birincisi biraz daha başka bir şekil alarak adeta muayyen bir damgayı andırmaktadır. İkincisiyse gerçekten bir çadır tasvirinin tam kendisidir. İster damga, ister alelade bir dağ zirvesi ve çadır tasvirleri mahiyetinde olsun, her ikisi de eski Türklerin millî icadının temsil örnekleri olması dolayısıyla Yenisey ve Orhun hurufatının menşei için ehemmiyeti haizdirler.

En son olarak, Yenisey ve Orhun hurufatının öz Türk icadı olduğunu bizden daha evvel teyit eden bir nazariyeye [kura-ma] de temas etmemiz gerekir. Bu da biraz yukarıda saydığımız Avrupa âlimleri teorilerinden beşincisidir. Galiba ilk olarak bu tezi meydana atan Aristov olmuştur. "Büyük Orda Kırgız-Kazaklarının Etnik Teşekkülü" adlı değerli bir makalesinde Aristov,⁵⁸ Orhun abidelerinin kendisinde dahi kullanılan Türk damgalarının, kadim Türklerce soy ve kabile ayırımı için kullanıldığı ve bu damgaların daha Türklerde yazı sanatının mevcut olmadığı zamanlarda bile harf işareti karşılığı olarak istimal edildiği [kullanıldığı] neticesine varmıştır. Mumaileyhe [adı geçene] göre, hayvan derisi, taş ve sert eşya üzerine eğri, yuvarlak ve yarım yuvarlak damgaların basılması kabil olmadığından Türk damgaları, ekseriyetle müstakim [doğru] çizgili olmuş ve Yenisey-Orhun hurufatı da bu eşkâli haiz [biçimlere sahip] olduğu için muhakkak damgalardan doğmuştur.

⁵⁸ *Jivaya Starina*, 1894.

Oldukça mantıklı ve kuvvetli olan bu fikir, yazık ki, Aristov'un eserinde arzu edilen şekilde aydınlatılmamıştır. Yenisey hurufatının Kırgızlarca kullanıldığını bildiğimiz için, ilk önce bu kavim damgaları ile Yenisey harf sisteminin mukayesesi icap etmektedir. Aristov eserinde buna teşebbüs etmiş, fakat hangi damganın veyahut damga inisiyalinin [baş harfinin] muayyen bir Yenisey harfine tekabül edebileceğini göstermemiştir. Ancak, bir yerde Kulça kabilesi damgasının Orhun hurufatındaki beş nevi "k" harfinden birine denk olabileceğini zikirle iktifa eylemiştir [söyleyerek yetinmiştir].

Tezimizin doğruluğuna yardımcı olan bir nokta da, damgaların hurufat işareti yerine kullanılmasında esas olan hususiyetlerden en önemlisi damganın bizzat kendi adının ya da onu kullanan Türk soy ve kabilesinin adının ilk harfini teşkil etmesidir. Kırgız kabilelerinde Agayların damgası Orhun hurufatının -g harfi işareti ve eski Kanglı kabilesi adının da kalın -k mukabilindeki işaretin olduğu kanaatindeyim. Bu bakımdan da görülüyor ki, Yenisey ve Orhun harfleri ancak Türklerin kendi millî icatlarıdır. Bu itibarla, bugün artık Orhun harflerinin de eski ve orijinal bir Türk mahsulü olduğunu ileri sürebiliriz.

Millî bir menşeden doğduğunu ihtiyatla ve inançla ileri sürdüğümüz Orhun hurufatı [harfleri] Türk kültür, dil ve edebiyat tarihimizin en değerli hatırasıdır. İlk dil ve edebiyat yadigârlarımız bu hurufat sayesinde vücuda gelmiştir ve ancak bu sayede dil tarihimizi kesin olarak bu asra ve devreye kadar götürmekteyiz. Tarih boyunca Türk alfabelerinin en mükemmeli olan bu hurufat sistemi, yapısındaki işaret zenginliğiyle Türk dilinin fonetik ve morfolojik gerçekliğini meydana koymakla, zaman zaman Türk dili hakkındaki uydurma hipotezleri de bir dereceye kadar sınırlandırmıştır. Bu bakımdan, bu hurufat yahut kültür vasıtasının geniş bir açıklamaya

tabi tutulması, Türk dilinin orta devresini, bütün açıklığıyla aydınlatmış gibi ilk Türk dil malzemesine de özel bir değer vermektedir.

ÜNLÜ (VOKAL) SİSTEMİ

Göktürklerce millî bir devlet yazı sistemi haline getirilen Orhun yazıtlarındaki alfabe işaretleri, menşe itibarıyla ne olursa olsun, VII ila VIII. yüzyılda edebî karakterini alan Türk dilini, ilk şekli ve yapısıyla ifade edebilecek bir kemale eriştirilmiştir. İlk iptidai [ilkel] kullanım devresinde yüz elli ve daha fazla bir işaret bolluğuyla Yenisey "balbal"larında kullanılan bu işaretler, kısa bir zaman içerisinde hazırlıklı ve yapıcı üstat bir Türk dilcisinin himmetiyle ihtiyaca uygun şekilde kısaltılarak, yeni yeni fonemler [ses birimleri] ifade edebilecek bir duruma getirilmiştir. Bu yüzden Göktürkçedeki mevcut sekiz vokal, yalnız dört ayrı işaretle gösterilmiş, mahreççe [çıkış yeri olarak] birbirine yakın olanların birleştirilmesi yoluna gidilmiştir. Ve konsonant [ünsüz] sisteminin aksine olarak, kalın ve ince vokaller bir işaret içerisinde ifade edilmiştir. Şöyle ki:

𐰃	= a, e	𐰄	= o, u
𐰅	= ı, i	𐰆	= ö, ü

sistemi üzerine, sekiz vokal dört ana gruba ayrılmıştır.

Vokal işaretlerinin Göktürkçenin imlasında özel bir hususiyetleri vardır. Bu hususiyetler kısmen alfabe sistemindeki konsonların [ünsüzlerin] bolca işaretlerle değerlendirilmesinden, açık ve kapalı yirmi hecenin türetilmesinden ileri geldiği gibi, kısmen de alfabe sisteminin bizzat temsili mahiyetteki karakterinden vücuda getirilmiş olabilir. Buna göre vokaller, çok düzenli denilebilecek bir imla sistemine uydurularak,

konsonlarla ifade edilmiştir. Şöyle ki: a- ve e- birbirine şeklen benzeyen kelimeleri ayırt etmek için kullanıldığı haller dışında, yazılmadığı gibi, -a-, -e- halinde de asla gösterilmemiştir. Fakat tıpkı -u-, -ü-, -ı-, -i gibi -a ve -e daima gösterilmiştir.

İstisnasız i- ve ı-'lar kendi işaretiyle daima gösterilirler. Aynı düzen kökteki -i- ve -ı- için caridir. Ancak kökünde düz vokal gösterilen ve -i-, -ı- ile sonuçlanan sözlerin ikinci hecesindeki bu vokal yazılmaz.

Yuvarlak o-, ö-, u-, ü- daima yazıldığı gibi, kökte de daima belirtilir; fakat ikinci hecede gösterilmez. Yuvarlak vokalle biten sözlerde, sona gelen ek ne olursa olsun yazılır. İntizamlı olarak -duğ-, -dük-, -tük-, -ur-, -ür-, -çun-, -zun-, -zu ve -ur (faktitif [ettirgen fiil] eki) eklerinde gösterilir.

Örnek olarak Göktürk yazı sisteminin imlasında temas ettiğimiz bazı noktalar, ilk bakışta gerçek bir fikir edinilmesine yardım etmekle beraber, çok karışık ve alfabe sisteminin ruhuna bağlı, aydınlatılması zor birçok şekli de içerisine almaktadır. Zira herhangi bir vokal durumunda, mutlaka bir istisnaya rastlamak mukarrerdir [kararlaştırılmıştır]. Mesela: -tur ve -tür faktitif ekinde vokal umumiyetle gösterildiği halde, -dur ve -dür faktitif ekinde nedense gösterilmez.

Yardımcı sesler de, ufak tefek istisnalar dışında, umumiyetle hiçbir vakit yazılmaz.

Bununla beraber, -ı ve -i için mevcut olan işaretin bazen yazıldığı halde bazen yazılmayışı, V. Thomsen'i dokuzuncu bir vokalin Göktürkçede mevcut olduğu fikrine sürüklemiştir. Onun fikrine göre, yumuşak kelimelerde, mesela *yir* kelimesinde olduğu gibi, -i- sesinin kesin bir şekilde açıklanması, bu kelimenin yer telaffuzuyla okunmasını gerektirmektedir. Bu kanaati doğuran sebep, Yenisey mezar taşlarında oldukça bol kullanılıp da Kül Tigin yazıtının Çince bölümünün ancak bir yerinde rastlanan ve uzun müddet yanlış olarak "b" konso-

nantı [ünsüzünün] karşılığı kabul edilen bir işaretin mevcut oluşudur.⁵⁹ Fonetik bakımından bu vokalin değeri, Thomsen'e göre, her Türk şivesinde mevcut olmayan ve -i ile -e arasında telaffuz edilen geniş bir -e sesi olmuştur.⁶⁰ Mesela Yakutçanın *bier* "ver" kelimesinde olduğu gibi. Fakat bu ses, büyük ihtimalle başka bir şiveye mahsus olmuş ve Orhun yazıtlarının, ebedileşmiş ve devletleşmiş dilinde artık kendisine yer bulmamıştır.

ÜNSÜZ (KONSONANT) SİSTEMİ

Göktürk alfabesi sisteminde vokal [ünlü] karşılığı işaretlerin azlığı ve bu işaretlerin kullanılışındaki düzensizlik, genel olarak aynı alfabadeki konson [ünsüz] sisteminde bir dereceye kadar izah edilebilir kanaatindeyim. Bilindiği üzere, Orhun yazı sisteminde mevcut Türkçe konsonantları ifade edecek lüzumundan fazla işaret bolluğuna rastlanmaktadır. Şu kadar ki, bazı konson [ünsüz harf] için aşağı yukarı birkaç işaret kullanılmıştır. Bu, aşağıdaki cetvelle şu şekilde gösterilebilir:

k – üç işaretle	g – bir işaretle
ķ – iki işaretle	p – bir işaretle
t – iki işaretle	m – bir işaretle
d – iki işaretle	ç – bir işaretle
y – iki işaretle	ş – bir işaretle

⁵⁹ Vilhelm Thomsen'in 1918 yılındaki keşfine kadar, bu meseleyle uğraşanlar hep yanlış olarak, bu işarete yeni bir "b" sesi değeri vermeye çalışmışlar; hatta bu yanlışlık Hans Jensen'in *Geschichte der Schrift* (Hannover, 1925, s. 205) adlı eserinde dahi yer bulmuştur. Halbuki bu mesele Thomsen'in daha 1918 yılında yayımladığı "Une lettre méconnue des inscriptions de l'énissei" (*JSFOu*, XXX, Helsinki 1913-191 b, s. 1-9) adlı makalesinde bütün incelikleriyle aydınlatılmıştır.

⁶⁰ Vaktiyle K. Foy bu sesin Anadolu ve Azeri ağızlarında da mevcut olduğunu ileri sürmüştür: Bkz. "Türkische Vokalstudien," *MSOS*, 1900 ve "Azerbaigianische Studien," *MSOS*, VI, 1903.

l - iki işaretle	z - bir işaretle
n - iki işaretle	ñ - bir işaretle
r - iki işaretle	nç- bir işaretle
s - iki işaretle	nd- bir işaretle
b - iki işaretle	ny- bir işaretle
ğ - bir işaretle	ld - bir işaretle

Göktürkçedeki mevcut konsonların karşılığı olmak üzere, Orhun alfabesinde yer alan bu kadar işaret bolluğu, şüphe yoktur ki gelişigüzel bir olay olarak telakki edilmemelidir [sayılmamalı]. Her bakımdan mükemmel bir devlet mekanizmasına malik olan Göktürk devletinin yazısında da aynı düzeni ve mükemmeliyeti aramak gerekmektedir. Nitekim, vaktiyle iptidai [ilkel] şekliyle kullanılan Orhun harfleri kısa bir zaman içerisinde, çağın Türk dilcileri tarafından sağlam bir esasa bağlanmış ve Türk dilinin hususiyetleri çok isabetli bir fonetik değerle ifadeye kabil bir hale getirilmiştir. Bu düzenleme ve temizleme ameliyesinde, en çok göz önünde tutulan nokta, aslında çok fakir bir işaret sayısı ile temsil edilen vokal [ünlü] noksanlığını, konsonant işaretleri bolluğundan faydalanmak şartıyla bertaraf etmek olmuştur. Bunun için yapılan ilk iş, herhangi bir konson için kullanılan çifte işaretlere birer değer biçmek ve bu değer yoluyla yeni bir ses kazanmaktır. Bu gayeyle mevcut duplet işaretlere birer silabik [hece yazısı] telaffuz değeri verilerek yeni on çift hece vücuda getirilmiştir. Bunlardan kalın telaffuzlu olanları, haddizatında Orhun harfleri bünyesinde mevcuttu. Asıl yaratılması gereken yumuşak hecelerdi, ki bunlar da "e" vokaliyle temin edilebilmiştir. Kalın hecelerse "a" ile vücuda getirilmişti.

Hece yaratma yoluyla elde edilen bu başarı, görüldüğü kadar basit bir şey değildir. Bu işte kimlerin rol aldığı şimdilik tespit edilemiyor. Türk diline has kesin kurallarla vücuda ge-

tirilen bu alfabe sistemi, hiç şüphe yoktur ki çağın ileri gelen aydınlarıyla dilcilerinin keskin zekâsının eseri olmuştur. Daha İleriş Kağan'ın zamanında mükemmel bir dereceye çıkarılan bu alfabe sistemi, bu kağanın en adlı sanlı vezirlerinden Ton-yukuk tarafından bizzat kullanılarak yayımlanmıştır. Diğer iki Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını yazan Yullug Tigin ise bu işte daha önemli bir ödev görmüş ve bu alfabe sistemini ölmez bir yadigâr olarak bize kadar getirmiştir.

Mevcut olmayan vokal [ünlülerin] temini için vücuda getirilen heceler şöyle bir düzende olmuştur:

Kalın heceler:

𐰽 - ka, aq

𐰾 - ga, aġ

𐰿 - ta, at

𐰻 - da, ad

𐰼 - ba, ab

𐰽 - sa, as

𐰾 - na, an

𐰿 - la, al

𐰻 - ra, ar

𐰼 - ya, ay

Yumuşak heceler:

𐰽 - ke, ek

𐰾 - ge, eg

𐰿 - te, et

𐰻 - de, ed

𐰼 - be, eb

𐰽 - se, es

𐰾 - ne, en

𐰿 - le, el

𐰻 - re, er

𐰼 - ye, ey

Diğer vokallerle vücuda getirilen hecelerse şunlardır:

𐰽 - kı, ıq

𐰾 - ku, qo, uq, oq

𐰿 - kü, kö, ök, ök

Bu cetvelden de anlaşılacağı üzere "i" vokaliyle hiçbir hece vücuda getirilmemiştir. Çünkü bu vokali kolayca belirtecek "ı" ile kurulmuş bir kalın hece aslında mevcut olmuş ve bu

yüzden "i" vokalinin değeri kendinden halledilmiştir. Bununla beraber, Orhun yazıtlarında, yalnız bir kelimedede kullanılan bir de kapalı bir "iç" hecesi vardır ki, buna diğer yazıtlarda rastlanmadığından şimdilik muayyen bir değer biçmek yersiz olur kanaatindeyim.

Orhun Türkçesinde h, ħ, j, v ve c sesleri kullanılmadığından bunlar için alfabede muayyen bir işarete rastlanmamaktadır. Vokal [ünlü] noksanlığını gidermek için hece teşkil eden ve yukarıda haklarında genişçe malumat verdiğim, konsonlar [ünsüzler] da dahil olmak üzere, Orhun alfabesinde Türkçe konsonlar şu şekilde düzenlenmiştir: (Bkz. Yan sayfadaki Runik Türk Alfabesi).

GRAFİK HUSUSİYETLER

Göktürkçe konson [ünsüz] sisteminde bazı grafik hususiyetlere rastlanmaktadır. Aydınlatılması o kadar da kolay olmayan bu durumu, imla geleneğiyle de izah etmek mümkündür. Bunlar arasında dikkatimizi çeken "-ı-"dan sonra "ince n" konsonunun kullanışıdır. Mesela *sabımın, ağın, konayın* kelimelerinde olduğu gibi. Aynı düzen "kalın s" ile "ince s"nin karıştırılmasında da göze çarpmaktadır. Mesela *ağıstı, batsık, bolsar, sıdı* ve benzerleri gibi.

En önemli hususiyet "s" ile "ş" sesinin aynı kelimedede kullanışıdır. Mesela *kisi = kişi; öküs = öküş; -mus ~ -mis = -muş ~ -miş* gibi.

Müreккеp konsonlardan "nç," "nd" ve "ld" hem kalın hem ince sesleri ifade ettiği halde "ny" ancak kalın sözlerde kullanılmıştır.

Runik Türk Alfabesi

ORHUN I,II	ORH. III	YENİSEY	ORHUN I,II	ORH. III	YENİSEY
↙ a e		⤴ X (X=e)	9 y		P(p)
↑ i i		⤴	3 y		(E xxxvii)
> t o u	⤴	μ	4 n		⤴
↗ ö ü	μ	μ	) n		↗ ↘
h h k		(D xxxvii)	μ n		h h
k (u-dan evvel ve sonra gelir)		↑	4 r		h h
k (o,u-dan evvel ve sonra gelir)		↑	7 r		
g		⤴ X X X X	↓ i		∨
k	⤴	⤴	Y i		
k (ö,ü-den evvel ve sonra gelir)		B	λ c		λ
g		€ € λ	Y iφ		
t	ô δ	^	Y s		
h t		^	i s		
h d		⤴ ⤴ (⊙ ⊙)	Y s	Y	Y K Y Λ n o o ⊙
d			μ μ z	4	4 8 8 8 8
p		J D 7 7	ω nd	⊙	⊙
b		^	3 nç		> } { }
b	8	^	M ld		
y		o o			

3. GÖKTÜRKÇENİN ANA DİL BÜNYESİ

İSİM ÇEKİM EKLERİ

Nominatif

Ayrıca gramercilerce *casus indefinitus* diye adlandırılmaktadır (Deny, 170). Çünkü nominatif hali dışında, başka vazifeler de görmektedir.

Genitif

Hem kalın hem ince köklerde vokali [ünlüsü] gösterilmeden -ñ'dır. Mesela: *budunñ* "halkın;" *kağanñ* "kağanın;" *menñ* "benim." Bazen -ñ > -ğ (KOsm. I, 50) değişmesiyle de kullanılır: *Türk budunıg atı* || *Türk budunñ atı*⁶¹ "Türk halkının adı." Aynı hususiyet Argularda ikinci mazi [geçmiş] şahısta "-ñ" yerine "-ğ" şeklinde geçmektedir.⁶² Mesela *tapındıg* = *tapındıñ*; *sen anı kaçurdug* = *sen anı kaçırduñ* gibi. Âşık Paşa'nın *Garibname*'sinde *buldug* "buldun," *kaldug* "kaldın" şekillerine rastlanmaktadır.⁶³

Datif-Latif

1) Umumi olarak -*ça*, -*ke*'dir. Mesela *bizke* "bize;" *yışka* "ormana;" *yazıka* "ovaya;" *yirke* "yere" vs.

2) İyelik ekinden sonra -*ña*, -*ñe*'dir. Mesela *oğlña* "oğluna;" *başña* "başına;" *ağısña* "servetine."

3) Allatif eki içerisinde -*ga*, -*ge*'dir (Pam. 45). Mesela *il-gerü* "ileri;" *Oğuz-ğa-ru* "Oğuz;" *ol yiri-ge-rü* "o yere doğru;" *ortusña* < *ortusñgaru* "ortasına doğru."

⁶¹ M. Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, 1949, s. 196.

⁶² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, II. 131, 10; Atalay tercümesi, II, s. 167.

⁶³ C. Brockelmann, *KSz.*, 18, s. 36.

Akuzatif

1) Göktürkçe isim çekim eklerinin en çok dikkat çekeni-
dir. Vokalle biten kelimelerde -ğ, -g; konsonla bitenlerde -ığ,
-iğ, yuvarlaklarda -uğ, -üğ'dür. Mesela *kiçig* "küçüğü;" *yağığ*
"düşmanı;" *adğırığ* "aygırı;" *atığ* "atı;" *törüğ* "töreysi;" *katunuğ*
"hatunu."

2) Yuvarlak vokalli kelimenin sonundan önceki hecede,
mürekkep ses işareti bulunduğundan yardımcı vokal belirti-
lidir: *Karluğuğ* "Karluku;" *tutuğuğ* "tutuğu" kelimelerinde görül-
düğü gibi. Başka hallerde vokal işareti yazılmaz.

3) İyelik ekinden sonra akuzatif eki, bazı istisnalarda kök
ve eklerin ince ve kalınlığına bakmadan hep yumuşak -n'dir.
Mesela *ebin* "evini;" *ilin* "memleketini;" *barkın* "barkını;" *sabi-*
mın "sözümü" gibi.

4) Şahıs ve işaret zamirlerinde -nı'dır: *anı* "onu;" *bunu*
"bunu;" *anı için* "onun için."

Lokatif-Ablatif

1) Her iki çekim eki müşterek olup -da, -de, -ta, -te'dir: *kağanda*
"kağanda" ve "kağandan;" *budunda* "budunda" ve "budun-
dan"; *yolda* "yolda" ve "yoldan;" *ilte* "elde" ve "elden" gibi.

2) Ekin belirtilmesinde kesin bir kaide yoktur. Ancak r, l,
n'den sonra -ta, -te'dir. Bazen de mürekkep konson olan -ld,
-lt, -nd, -nt ile yazılır (Alt. Gr. § 182).

3) Yalnız *қандın* "nereden" kelimesinde ablatif eki kendini
gösterir gibidir. Yapısı açıklanamayan *Оғузунтін* "Oğuzdan
bu yana;" *таштыңдın* "dışarıdan" kelimesi de ihtiyatla buraya
girebilir.

Enstrümental

1) Umumiyetle -n'dir. Fakat kalın kök ve eklerde bazen
ince -n işaretiyle yazılır: *оқун* "okla;" *сабын* "sözle;" *төрүсүн*
"töreyle;" *yadağın* "yaya olarak."

2) -p gerundiumundan sonra gelen -an, -en enstrümantal eki, -pan, -pen şeklindedir: *olurupan* "oturmakla;" *kelipen* "gelmekle;" *sülepen* "ordu sevk etmekle" (Bang'a göre, hem enstrümantal hem de allatifdir, KOsm. I, § 54-55).

Allatif-Direktif

1) İki ekten teşekkül eden -ğa + ru, -ge + rü; -ka + ru, -ke + rü, iyelik ekinden sonra -ñaru, -ñerü'dir: *ilgerü* < il + ge + rü "ileri;" *oğuzgaru* "Oğuzlara;" *yokkaru* < yok + ka + ru "yukarıya;" *içkerü* < iç + ke + rü "içeriye."

2) Diğer özel ek -ya, -ye'dir: *beriyе* "beriyе, güneye;" *yıraya* (Pam. 45) ~ *yırıya* (Yazıtlar, IV, 142) "kuzeye;" *kurıya* "batıya." Bu ek, datif eki olan -ğa, -ge, -ka, -ke deki -g, -k'lerin -y'ye geçmesiyle de olabilir (Kononov § 127, 4).

3) Yer ve zaman ifade eden -ra, -re (Alt. Gr. § 187): *içre* "içeriye;" *taşra* "dışarı;" *ebimrü* "evime."⁶⁴

Ekvatif

1) Umumiyetle -ça, -çe'dir. Yalnız şahıs zamirleri ile iyelik eki ve işaret sıfatlarından sonra mürekkep -nçe, -nça işaretiyle gösterilmektedir: *tağça* "dağ gibi;" *subça* "su gibi;"⁶⁵ *özünçe* "kendince;" *törüsünçe* "töresine göre;" *bunça* "bunca."

2) Buraya -tağ, -teg de alınabilir:⁶⁶ *ķoy teg* "koyun gibi;" *böri teg* "kurt gibi."

Beraberlik Eki

Gelişmemiş olmakla beraber -lı, -li halinde mevcuttur: *inili* "küçük kardeşli;" *içili* "büyük kardeşli;" *begli* "beyli;" *boğalı* "boğalı" gibi.

⁶⁴ Bkz. Räsänen, Mat. zur Morphologie, s. 63-64.

⁶⁵ Deny, § 919, 920 ve 922.

⁶⁶ Bang, Negat. Vedb., s. 124; TS. s. 35.

Nispet Eki

1) Çekim ekinden sonra -kı, -ki'dir. Kendisinden önceki çekim eki vokali gösterilmez: *tağdaki* "dağdaki;" *balıkdaki* "şehirdeki;" *içreki* "içerideki."

2) Daha fazla direktif ifade eden sözlere eklenen -gı, -gi, -ğu, -gü de buraya alınabilir. Yardımcı bir çekim eki olmaksızın da her bir söze eklenir: *başgu* "baştaki gibi;" *beglergü* "beylerinki gibi;" *tabğacğı* "tabgaçlarıinki gibi."

Diğer Ekler**1. Sıfat eki:**

- lı, li: *erkli*; *bökli*; *begli*; *içili*.
- lıg, -lig: *kağanlıg*; *kulluğ*; *illig*; *küllüg*.
- sız -siz: *aşsız*; *oksız*; *idisiz*; *ögsiz*.
- lık, lik: *beglik*

2. Komparatif -rak:**3. Süperlatif -rü: *tirigrü*.****4. Meşguliyet -çı, -çi: *sıgıtçı*; *udçı*; *itgüçi*; *bedizçi*, *tamğaçı*****İsimden isim yapma ekleri:**

- ğaç: *ı-ğaç*;
- çıg: *adınçıg*.
- gü: *edgü*.
- ğan, -ken: *teñriken*.

İsimden fiil yapma ekleri:

- a-, -e- : *yarlıkaduğ*; *yaşayur*, *sıgtamak*.
- ı-, -i- : *tokıtdım*.
- ad-, -ed- : *kutadmış*; *igedmiş*; *közedü*.
- el- : *tüzeltim*.
- la-, -le- : *başlayur*; *illedük*; *sülep*; *yuğlamak*.
- ık-, -ik- : *tağıkmuş*; *taşıkmuş*; *içikdi*.
- ge- : *emgetmek*.

ÇOKLUK EKLERİ

a) -lar, -ler

Çuvaşça dışında Türkçede çok geniş yayılım sahası bulan -lar, -ler çokluk eki, Göktürkçede *beglerim*, *öglerim*, *ekelerim*, *kunçuyularım* gibi imtiyaz verilmek istenen mahdut [sayılı] kelimelerde kullanılmıştır. Bu bakımdan yeni türemiş olduğu anlaşılmaktadır (TS. 57).

Menşei hakkında birçok fikir ileri sürülmektedir:

- 1) Munkacsi⁶⁷ < zamir ol + çokluk eki -r;
- 2) Bang⁶⁸ < ula- + müz. -r;
- 3) Räsänen < il- müz. -r;
- 4) W. Kotwicz⁶⁹ < -lan (bkz. Deny, 924);
- 5) T. Kowalski⁷⁰ "takribi bir sayı belirten" müstakil kelimedir;
- 6) M. Räsänen⁷¹ < -li + er "erkek;"
- 7) Baskakov⁷² ve daha önce Fuchs⁷³ < isimden fiil yapma eki -la + r.

Bunlar dışında ayrıca Ramstedt,⁷⁴ Sinor⁷⁵ < l + r ve Pritsak⁷⁶ gibi diğer bilginlerce de bazı hipotezler ileri sürülmüştür.

⁶⁷ Munkacsi, *Budenz-Album*, 1884, s. 306 ve *KSz.* 18, s. 129.

⁶⁸ Bang, *Stud.* 2, 924.

⁶⁹ Kotwicz, *Les pronoms dans les langues altaïques*, Krakow, 1936, s. 28-30.

⁷⁰ Kowalski, *Zur semantischen Funktion des Plural suffixes -lar, -ler in der Turksprachen*, Krakow, 1936, s. 22.

⁷¹ Räsänen, *JSFOu.* 50, s. 1-6.

⁷² Baskakov, *Gordlevskiy Armağanı*, s. 57.

⁷³ M. Räsänen, *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Helsinki, 1957, s. 531.

⁷⁴ Ramstedt, *Kalm. Wörterbuch XVI.*

⁷⁵ Sinor, *Asia Major*, II, s. 226.

⁷⁶ Pritsak, *UAJ*, 24, 84-89.

b) -kun, -kün, -ğun, gün

Topluluk ifade etmek üzere *keliñünüm = kelingünüm* "gelinlerim;" *iniyegünüm* "küçük kardeşlerim"⁷⁷; *alkuğun* "hep beraber" gibi mahdut [az sayıda] kelimelerde kullanılmıştır; *kün* "halk, cemaat" kelimesinden türeme de olabilir.

c) -t

Bugünkü Moğolcada -d şeklinde kullanılan bu çokluk eki, Göktürkçede birkaç kelimedede -t telaffuzuyla kullanılmıştır. Mesela *oğlut ~ oğlan* "oğlanlar;" *tarkat ~ tarқан* "tarkanlar;" *şadapıt* gibi.⁷⁸

ç) -z

Daha fazla dual manasını ifade eden -z Göktürkçede çokluk için de kullanılmıştır.⁷⁹ Mesela *biz, siz, tiz, kırkız, bardığız* (Pam. 52) vb.

d) -k, -n

Nihayet vücut uzuvlarında ikilik ifade eden -k ile mesela *adağ* "ayak" ile oğlan'daki -n çokluk eklerini de buraya katabiliriz.⁸⁰

İyelik ekleri

Teklik	1. Şahıs:	-m : Ekten önceki vokal gösterilmez.
	2. Şahıs:	-n : Konsonla biten söze eklenince, vokal yuvarlaksa gösterilir.
	3. Şahıs:	-ı, -i: (Konsonla biten köklerde). -sı, -si: (Vokalle biten köklerde).

⁷⁷ *Alt. Gr.* § 50 ve 169.

⁷⁸ Bkz. TS. 69 ve N. Poppe, *Bemerkungen zu G. J. Ramstedt's Einführung in die altaische Sprachwissenschaft StO. XIX, 1954, s. 101.*

⁷⁹ Bkz. Ligeti, *KCsA. I, s. 369-383* ve W. Bang, *KOsm. I, 9; Turan, 1918, s. 308.*

⁸⁰ Bkz. A. Kononov, *Grammatika sovr. turets. literat. yazıka, 1956, § 94.*

- Çokluk**
1. Şahıs : *-miz, -miz, -muz, -müz.*
  2. Şahıs : *-ñiz, -ñiz; -giz, -giz.*

Zamir

- Teklik**
1. Şahıs : *bēn, beñiñ, baña, bini*
: *men, meniñ, maña, mini*

2. Şahıs : *sen ~ sin*

3. Şahıs : *ol*

- Çokluk**
1. Şahıs : *biz, bizke, bizinte, biziñe, bizni*
  2. Şahıs : *siz, siziñ, size, sizde*

İşaret zamirleri

bu : *bunuñ, muñar, buni, bunda* || *munta, bunça* || *munça.*

ol : *anıñ, añar* || *aña, anı, anta* || *anda, ança, antağ* || *andağ.*

Fiil tasrif [çekimi] ekleri

Müzari [Hem şimdiki hem de geniş zaman]

a) -ur, -ür : *yaşayur; körür; yağıtur.*

b) -ir, -ir : *bilir; barır.*

c) -r : *tir.*

d) -maz, -mez (menfi) : *yorıtmaz; körmez.*

Temenni eki

a) -zu, -mazun : *yarlıķazu; bolmazun; kalmazun.*

İstek

1. Şahıs (Voluntatif)

a) -ayın, -eyin : *konayın; iteyin.*

Gelecek zaman

a) -çı, -çi : *yaramaçı, tegmeçi.*

b) -daçı, -deçi : *öldeçi, yañıl-daçı.*

c) -taçı, -teçi : *boltaçı.*

Şart eki

a) -sar, -ser : barsar, ısar, erser; kelser.

Emir

Teklik 1. Şahıs : -ayın, -eyin (Alt. Gr. § 215):
kon-ayın, it-eyin.

2. Şahıs : -gil : *işidgil.*

3. Şahıs : -zun, -zün : *bolmazun.*

Çokluk 1. Şahıs : -alım:

2. Şahıs : -ñ: *işidiñ; biliñ.*

Mazi [geçmiş zaman]

a) -l, -n ve -r ile biten kelimelerde -tım, -tim; -tıñ, -tiñ; -tı, ti; -tımız, -timiz: -tığ, -tig: *çaltım; ağıntığ; urtım; keltim; ölürtimiz, ertimiz; öltig; kigürtig.*

b) Buna karşılık bazen de sessiz konsonlardan [ünsüzlerden] sonra -dım, -dim, -dı, -di, -dımız, -dimiz: *yorıtdım; tikdim; sözleşdimiz; etdim.*

g) Diğer hallerde -dım, -dim, -dıñ, -diñ, -dı, -di, -dımız, -dimiz, -dığ, -dig: *sağındım, yorıtdım, itdim, tikdim, tegdi, itdi, alkadımız, süñüşdimiz, bardığ.*

Olumsuzluk eki

a) -ma-, -me-: *barmadı; basmasar; kalmazun; kılınmaduk; telinmeser; tegmedim.*

Mutavaat [dönüslü] eki

a) -n-: *kılındukta; ökünüp; yükündürmiş.*

Meçhullük eki

a) -l-: *tirilip; yañıluğın.*

Müşareket [işteşlik] eki

a) -ş-: *çamaşdı; süñüşdimiz.*

Faktitif [ettirgenlik] eki

- a) -t- : *koberatmış; yaratıp; yarattım; ağıtıp.*
 b) -dur-, -dür- : *yükündürmüş; kondurtumuz; yandru.*
 c) -tur-, -tür- : *urturdım; ertürtümüz; irtürü.*
 ç) -gur-, -gür- : *boşgurur; kigürtig.*
 d) -ur-, -ür- : *olurtı; kelürti; sökürmüş.*
 e) -ır-, -ir- : *yitirü; egirü.*

Partisip [ortaç] ekleri

- a) -ğma, -gme : *barığma "varan;" yaratığma "yaratan;" bitigme "yazan;" köriğme "gören."*
 b) -ğlı, -gli : *ölügli.*
 c) -mış, -miş || -mis : *almış; barmış; igedmiş; tegmiş.*
 ç) -sık, -sik : *açsık; ölsik.*
 e) -duğ, -dük : *barduğ; bilmedük.*
 f) -tuğ, -tük : *olurtuğda; birtük.*
 g) -daçı, -deçi, -taçı, -teçi : *olurtaçı; ölteçi.*

Gerundium [ulaç]

1. Vokal gerundium : -a, -e, -ı, -i, -u, ü.

- a) -a, -e : *uça; tuta; keçe; egire; süre.*
 b) -ı, -i : *alı; iti; tegi.*
 c) -u, -ü : *yoğadu; yaratunu; irtürü; közedü.*

2. Konson gerundium:

- a) -ğalı, -geli : *algalı; ölgeli "ölmek için."*
 b) -tı, -ti, -dı, -di : *katığdı "sağlam;" edgüti "iyice;" tüketi "tamamıyla."*
 c) -p : *ağıtıp; yorıp; işidip; tutup; binip; körüp.*
 ç) -pan, -pen : *tutupan; olurıpan; sülepen; kelipen; söküp.*
 d) -yın, -yin : *teyin; bulmayın.*
 e) -matı, meti : *almatın; saşınmatı.*
 f) -sar, -ser : *erser; olursar.*

Birleşik fiiller

- a) bir- : *alı birmiş; süleyü birmiş.*
 b) bar- : *uca barmış; tezip bardı.*
 c) er- : *yaşayur erti; tir ermiş; olurtı erinç.*
 ç) bar- + er : *yokadu barur ermiş.*
 d) er- + er : *alp ermiş erinç; tüz ermiş erinç.*
 e) u- : *sıyu u-madı; itinü yaratunu u-maduğ.*

Birleşik sözler

- 1) *arkış-tirkiş "kervan;" begleri budunu "beyleri ve halkı;" yadağın-yalañın "yaya ve çıplak;" adı-küsi "şöhreti."*
 2) *edgüti isid katıgdı tıñla "iyice işit sağlamca dinle."*

4. GÖKTÜRKÇE ÖRNEKLER**I. KÜL TİĞİN YAZITINDAN⁴¹**

- 1 teñriteg teñride bolmış Türk Bilge Kağan bu ödke olurtum. Sabımın tüketi esidgil, ulayu iniyegünüm, oğlanım, biriki oğuşum, budunum, biriye şadapıt begler, yırıya tarkat buyruk begler, otuz...
- 2 tokuz oğuz begleri budunu, bu sabımın edgüti esid, katıgdı tıñla. İlgerü kün toğsıka, birigerü kün ortusıñaru, kurıgaru kün batsıkiña, yırıgaru tün ortusıñaru, anta içreki budun qop maña körür, bunça budun.
- 3 qop itdim. ol amtı anyıg yok türk kağan ötügen yış olursar, ilte buñ yok. ilgerü şanduñ yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim, birigerü tokuz ersinke tegi süledim, tüpütke kiçig tegmedim, kurıgaru yinçü ög(üz).

⁴¹ W. Radloff, *Die alttürkischen inschriften der Mongolei*, I, St. Petersburg, 1893; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, 1936, s. 22-26; A. Von Gabain, *Altürkische Grammatik*, 1950, s. 247 vd; S. E. Malov, *Pamyatniki*, s. 19-55; Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, s. 231-232.

- 4 keçe temir kapıgka tegi süledim. yırıgaru yir bayırku yiriñe tegi süledim, bunça yirke tegi yorıtdım. ötügen yışda yig idi yok ermis. il tutsık yir ötügen yış ermiş, bu yirde oluru, tabğaç budun birle.
- 5 tüzültüm. altun, kümüş, isgiti, kutay buñsız ança birür. tabğaç budun sabi süçig, ağısı yımşak ermiş, süçig sabın yımşak ağın arıp, irak budunıg ança (inçe) yağutır ermis. yağuru kontukda kisre, anyıg bilig anta öyür ermis.
- 6 edgü bilge kisig, edgü alp kisig yorıtmaz ermis. bir kişi yañılsar, oğuşı budunı, bisükiñe tegi, ıkıdmaz ermiş. süçig sabına yımşak ağırsıña arturup, öküş türk budun öltüg. türk budun ölsikiñ, biriye çoğay yış töğültün.
- 7 yazı konayın tiser, türk budun ölsikig anta anyıg kisi ança boşğurur ermis: irak erser, yablak ağı birür, yağak erser, edgü ağı birür, tip ança boşğurur ermis. bilig bilmez kisi, ol sabıg alıp, yağuru barıp, öküş kişi öltüg.

II. TONYUKUK YAZITINDAN⁸²

- 1 Bilge Tonyukuk ben özüm tabğaç iliñe kılıntım. türk budun tabğaçka körür erti.
- 2 türk budun, kanın bulmayın. tabğaçda adrıltı, kanlantı. kanın kodup, tabğaçka yana içikdi. teñri ança (inçe) temis erinç: kan bertim.

⁸² W. Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften. Zweite Folge. Die Inschrift des Tonjukuk*, SPb. 1899; Fr. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk* ve W. Barthold, "Die Alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen" (Radloff'un eserinin içinde); Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, s. 100-104; III, s. 218-234; V. Thomsen, "Turcica, Etudes concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Siberie," *MSFOu*, XXXVII. Helsingfors 1916 (Bu tetkikin İngilizce tercümesi Denison Ross tarafından yapılmıştır: *MSOS*. VI, 1930-1932, s. 37-43); S. E. Malov, *Pamyatniki*, s. 56-73; Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, s. 249-250.

- 3 kanıñın kodup, içikdiñ. içikdük üçün teñri ölütmüş erinç.
türk budun ölti, alkıntı, yok boltı. türk sir budun yerinte.
- 4 bod kalmadı. ıda taşda kalmısı kubranıp yeti yüz boltı. eki
ülügi atlıg erti, bir ülügi yadağ erti. yeti yüz kisig.
- 5 uduzuğma uluğı, şad erti. yağ(ğ)ıl tidi. yağmısı ben ertim
Bilge Tonyukuk. kağan mu kısayın, tidim. sakıntım: toruk
bukalı, semiz bukalı ırakda.
- 6 büñser, semiz buka, toruk buka, teyin, bilmez ermiş, te-
yin. ança (inçe) sakıntım. anta kisre teñri bilig bertük üçün
özüm ök kağan kısıdım. Bilge Tonyukuk, boyla bağa tar-
kan.
- 7 birle, İlteris, kağan bolayın, biriye tabğaçıg, öñre kıtanyıg,
yırıya oğuzuğ öküş ök ölürti. bilgesi, çabısı ben ök ertim.
çoğay kuzın, kara kumuğ olurur ertimiz.
- 8 keyik yiyü, tabısğan yeyü, olurur ertimiz. budun boğuzı
tok erti, yağımız tegre uçuk teg erti, biz aşıg(?) ertimiz.
ança olurur erkli, oğuzduntan körüg kelti.
- 9 körüg sabı antağ: tokuz oğuz budun üze kağan olurtı, tir,
tabğaçğaru kunı señnüg idmıs, kıtanyğaru toñra esimig
ıdmıs, sab ança ıdmıs: azkınıya türk budun.
- 10 yorıyur ermiş, kağanı alp ermiş, ayğuçısı bilge ermiş. ol eki
kisi bar erser, sini tabğaçıg ölüртеçi, tir men, öñre kıtanyıg
ölürтеçi, tir men, bini oğuzuğ.
- 11 ölüртеçik, tir men. tabğaç biridin yen teg. kıtany öñdün yen
teg, ben yiridinte yen tegeyin, türk sir budun yirinte idi
yorımazun usar, idi yok kısılım tir men. ol sabıg esidip tün
udısıkım kelmedi, күntüz olursıkım kelmedi.

III. IRK BİTİĞ KİTABI'NDAN⁴³

(Falname)

- 1 tensi men. yarın kiçe altun örgin üze olurupan, meñileyür men. ança biliñler: edgü ol.
- 2 ala atlıg yol teñri men. yarın kiçe eşür men. utru eki aylıg kişi oğlın sokuşmış. kişi.
- 3 korkmış. korkma, timiş, kut birgey men, timiş. ança biliñ: edgü ol.
- 4 altun kanatlıg talım kara kuş men. tanım tüsi takı tüke-
mezken: taluyda yatıpan topladukımın tu-
- 5 tar men, sebdükimin yiyür men. andağ küçlüg men. ança
biliñler: edgü ol.
- 6 örün esri toğan kuş men, çıntan ıgaç üze olurupan, meñi-
leyür men. ança bi-
- 7 liñler. beg er yontıñaru barmış, ak bisi kulunlamış, altun
tuyugluğ. adgırlık yarağay.
- 8 tebesiñerü barmış, örün ingeni butulmuş, altun budluluğ
buğralık yarağay. ebiñerü kelmiş.
- 9 üçünç; kunçuyı urılanmış, beglik yarağay, tir. meñlig beg
er ermiş, anyıg edgü ol.
- 10 adıglı toñuzlı art üze sokuşmış ermiş, adıgın karmı yarılmış
toñuzuñ azıgı sınmış:
- 11 tir ança biliñ: yablak ol. er terkleyü kelir, edgü söz sab elti
kelir, tir.
- 12 ança biliñler: edgü ol. altun başlıg yılan men. altun koruğ-
sakımın.
- 13 kılınçın kesipen, özüm yol intin başımın yol ebintin, tir.
ança biliñler. yablak ol.

⁴³ V. Thomsen, "Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Türkisch. "Runic" Script from Miran and Tun-Hung," *JRAS*, Londra, 1912, s. 181-227; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, II, İstanbul, 1939, s. 70-93 ve S. E. Malov, *Pamyatniki*, s. 80-92.

14 uluğ eb örtenmiş, katıña tegi kalmaduk, bökiñe tegi kod-
maduk, tir. anca biliñler: yablak ol.

IV. SUCİ YAZITINDAN⁴⁴

- 1 Uyğur yirinte yağlakar kan ata keltim
- 2 kırgız oğlı men boyla kutluğ yarağan
- 3 men kutluğ bağa tarkan öge buyruk men
- 4 küm soruğum kün toğsuka batsıka
- 5 tegdi bay bar ertim ağılım on yılkıım sansız erti
- 6 inim yiti urım üç kızım üç erti ebledim oğlumun
- 7 kızımın kalınsız birtim marıma yüz er turuğ birtim
- 8 yeginimin atımın körtim amtı öltim
- 9 oğlanım erde marımınça bol kanka top katığlan
- 10 uluğ oğlum s.. a bardı
- 11 körmedim r..m ogul.

⁴⁴ G. J. Ramstedt, "Zwei uigurische Runenschriften," *JSFOu*. XXX, Helsingfors, 1913, s 1-9; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*. I, s. 155-158; S. E. Malov, *Pamyatniki*, s. 76-77.

II. UYGURLAR

1. UYGURLARIN TARİHİ

Daha Hun devletinin bocalama devresinde, Kuzeydoğu Asya'nın ücra köşelerinden sayılan Selenga nehrinin batısından Yenisey nehrinin başına kadar uzanan sahaya yerleşmiş olan Uygurlar, VI. yüzyılda Juan-Juanlarla savaşıarak, güneyde kendilerine küçük bir devlet kurmuşlardır. Fakat yarım asırlık bir ömürden sonra, elde edilen başarı kaybolunca tekrar göç etme külfetine katlanmaya mecbur olmuşlardır. Devletle beraber Uygur birliği ve toplum hayatı da ister istemez ağır sarsıntılara uğramıştı. 606 tarihinde Göktürk devletinin tabiyetine giren Uygurlar, nispeten daha emin şartlar altında yeni ve daha mütekâmil [gelişmiş] bir birlik kurma teşebbüsüne girişmişlerdir. Bu hazırlık devresi 745 tarihindeki Göktürk kağanlığın sükûtuyla Uygur hanlığının kuruluşuna kadar devam etmiştir.

Böylece 745 tarihinde, eski kağanlığın çöküntüsü üzerinde kurulmuş olan Uygur hanlığı, 840 tarihine kadar tam bağımsızlıkla Moğolistan'da yaşamıştır. İlk kağanları olan Kutluğ Bilge Kül'ün hâkimiyeti devresinde Uygur hanlığının sınırları, bugünkü Mançurya'yı da içerisine alarak Altay dağlarına ve doğuda Tiyenşan'daki Karluk topraklarına kadar yayılmıştır. Başkentleri, eski kağanlığın payitahtının yerine kaim olmak üzere Ordubalık'tı.

Ancak Uygurların bozkırda yaşayanları kendilerine "Oy-lıg," dağdakilerse "Tağlıg" adını vermişlerdir. Her ikisi birlikte "Sarıg Uygur" boyuna mensup sayılır. Bunlardan Moğollaşan-

lar "Şira Uygur" adını taşımışlardır. Sarıg Uygurlar, yabancı dilde konuşan ırkdaşlarından konuştukları Türkçeleriyle ayrılarak "Hara Yugur" etnonimini [kavim adını] almışlardır.

Maalesef bunların bir kısmı tamamıyla Çinlileşmişlerdir. Bunlar aslında Kansu eyaletinde yerleşmiş olup, tarihî Turfan Uygurlarının bir dalından başka kimse değillerdir. Aralarında dolaşan rivayetlere bakılacak olunursa, vaktiyle Çin Türkiistanı'nda İslamiyet yerleşince, Turfan Uygurlarının bir kısmı doğuya kayarak Sarıg Uygurlarla kaynaşmış ve varlıklarını yitirmişlerdir. Bu yüzden etnik yapılarında Türgiş, Mongol, Tangut ve Tibet kavimlerinin etkisi görülmektedir.⁸⁵

Moğol dilli Sarıg Uygurlarsa bu sahaya daha "Yuan" sülalesi devrinde yerleşmiş kalmışlardır.⁸⁶

Tıpkı Göktürk kağanlığında olduğu gibi, Uygur hanlığına da bazı yeni Türk boy ve uruğları da katılmışlardır. Göktürlere karşı savaşlarında müttefikleri sayılan Basmil ve Karluklar buraya katılanlardan biridir. Çin kaynaklarıysa Uygurları "Toliş" halk birliğinden türeme sayarak, bu birliğe dahil uruğların sayısını Uygur, Sır-Tarduş,⁸⁷ Tuba,⁸⁸ Kurkan, Teleng,⁸⁹ Buku,⁹⁰ Bayırku Toñra, Sığır, Aygır,⁹¹ Ediz ve Kun⁹² boyları

⁸⁵ E. Tenişev, "Etničeskiy i rodoglemennuy sostav narodnosti Yuygu (Yuygu Halkının Etnik ve Boy Yapısı)," *Sovetskaya Etnografiya*, 1962, 1, s. 59-66; Malov, *Yazık jeltıg Uygurov* (Sarı Uygurların Dili), 1966.

⁸⁶ W. Kotwicz, *La langue mongole, parlée par les Ouigours Jaunes près de Kan-tcheou*, Wilno 1939, s. 437-440.

⁸⁷ O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, III, s. 351.

⁸⁸ L. Ligeti, "Mots de civilisation de Haute Asie," *Acta Orientalia* I, Budapeşte, 1950, s. 174 vd. Kelimenin doğru telaffuzu Tupa'dır (J. R. Hamilton. *Les Ouighours*, Paris, 1955, s. 1, not 2).

⁸⁹ E. Chavannes, *Documents...*, 88; P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, s. 142.

⁹⁰ J. R. Hamilton, *Les Ouighours*, s. 2, not 7.

⁹¹ *Divanü Lugati'l-Türk Dizini*, Besim Atalay tercümesi.

⁹² P. Pelliot, "A propos des Komans," *Journal Asiatique*, 1922, s. 133 vd.; Hamilton, 2.

kabul etmekte ve hanlığın sahasını Sır-Tarduşların yaylasının kuzeyindeki Selenga nehri boyu olarak göstermektedirler.

Uygur devletinin iç yapısı ne olursa olsun,⁹³ hanlık bir bütün olarak ancak yüzyıla yakın bir ömür sürebilmiştir. 840 tarihinde en kuvvetli düşmanları olan Kırgızların istilasına uğramış ve dağılmıştır. Ne var ki, hanlığın bu acı akıbetini paylaşamayan Uygurlardan bir kısmı derhal Doğu Türkistan'ın Hâmi vilayetine inerek, burada kendilerine yeni ve müstakil bir beylik kurmuşlardır. Yeni siyasi birliğin sınırlarına Hâmi şehri ile Kaşgar'a kadar uzayan saha dahil edilmiştir. Moğol ayaklanması devrine kadar özgürlüğünü ve bağımsızlığını muhafaza eden beylik, nihayet son ıdkutu olan Bayrçuk eliyle, Moğol devleti hâkimiyetini tanımaya mecbur kalmıştır. Mamafih, büyük Moğol istilasının ağırlığına rağmen Uygurlar, muvakkat [geçici] bir zaman için olsun, yine kendi varlıklarından bir şey kaybetmemişlerdir.

Beşinci yüzyıldan başlayarak, önceleri kendi boyları, daha sonraları katma diğer Türk boy ve uruklarıyla siyasi bir birlik vücuda getiren Uygurların, Orta Asya'daki Türk dil ve kültürünün gelişmesinde ve yayılmasında çok mühim rolleri olmuştur. Din ve inançlarındaki tolerans, vârisi buldukları daha önceki Türk dil ve kültürüne sıkı bağlılıkları, yerleşik toplum hayatıyla göçeri serbestliği ayarlamaktaki kabiliyetleri, Uygur Türkünü Türk dili ve kültürünün yeni baştan yapılması gereken yapısının ustası kılmakta gecikmemiştir.

Doğuştan mağrur ve iklim şartlarının tesiriyle haşin bir insan karakterinde olmaları, milli iradeyi geliştirmelerinde kendilerine yardımcı olmuştur. Çağın en ileri ve aydın şövalyeleri olmaları dolayısıyla, hanlığa hukuki esaslara dayanan bir

⁹³ Nitekim Uygurlara ait Selenga nehri civarında bulunan bir yazıtta, VIII. yüzyılın yarısında Uygur hanı, On-Uygur ve Dokuz-Oğuzların mümessili olarak görülmektedir.

devlet çeşnisi vermişlerdir. Kelimenin tam manasıyla devrinin komşu devletlerini imrendirecek kadar gelişmiş yapılı, hukuki bir devlet yaratmışlardır. Uluslararası münasebetler kurarak yabancı ellerde yaşayan Türk kolonileri için koruyucu kanunlar vücuda getirmişlerdir.⁹⁴ Devlet idaresi vazifelerinin yürütülmesine memur bir vekiller heyeti ve çeşitli mansıplar kadrosu ihdas etmişlerdir [oluşturmuşlardır].⁹⁵ Devlet nizam ve intizamını ayarlayan kanunlar tedvin edilmiştir [derlenmiştir]. Dış ülke ve memleketler nezdine sefirler gönderilmiştir. Şu veya bu vesileyle Çin kaynakları, bir yığın Uygur sefir ve elçilerinden bahsetmeyi unutmamıştır.

İç devlet teşkilatında kullanılan unvan, rütbe, paye ve çeşitli derece bolluğu,⁹⁶ Uygur hanlığının yerleşik bir medeniyet seviyesinde olduğunu açıkça göstermektedir. Devletin saray hayatı, düzenli ve tertipli merasimlerle tanzimi; hanın ve saray halkının yabancı elçilerin kabulündeki vazifeleri tayin edilmiştir. Şöyle ki: Herhangi bir ecnebi elçi, hükümdarının mektubunu vermek için saraya geldiği zaman, han ve saray halkı, sefiri yüzleri doğuya çevrilmiş olduğu halde karşılamaya mecbur tutulmuşlardır. Elçiye ziyafet verilir ve bu ziyafet esnasında musiki çalınır, rakslar ve eğlenceler yapılırdı.

Uygurlarda fikir hayatı da yüksek bir seviyeye ulaştırılmıştı. Çin kaynaklarına bakılacak olunursa, Uygur hükümdarlarının saraylarında yerli ve yabancı tarihçiler, şairler, âlimler, sanatkârlar, musikişinaslar sempatik bir himayeye mazhar ol-

⁹⁴ J. R. Hamilton, *Les Ouighours à l'époque des cinq dynastie*, Paris, 1925, s. 5.

⁹⁵ F. W. K. Müller, "Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden" (ABAW, 1915, Berlin) adlı eserde minister (vekiller) ile memuriyetlerin adı mevcuttur.

⁹⁶ W. Radloff, "Titul i imena uygurskih hanov," ZVO, V, s. 266-267; A. Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları," *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 1931, s. 105-119.

muşlardır. Mürebbilerin şehzadelere ve yüksek tabaka çocuklarına ders verdiklerini, şiir inşad edecek kadar kudret sahibi olduklarını, kütüphanelere rastlandığını Uyguristan'da seyahat etmiş Çin gezginlerinden öğrenmekteyiz. Hatta elimize geçen bir Uygur el yazısı, bir Uygur şehzadesinin fevkalade güzel "kobuz" çalıp şarkı söylediğini nakletmektedir.⁹⁷ Böylece Turfan vahasında geniş bir yayılım sahası bulunduğundan şüphe etmediğimiz musiki zevki,⁹⁸ Uygur Türklerinde, şimdiye kadar pek az araştırılan manzum bir edebiyat nevinin⁹⁹ de doğmasında âmil [etken] olmuştur. Seyahate çıktıklarında musiki aletlerini de beraberlerinde taşıyacak kadar musikiye düşkün oluşları bunun başlıca delilidir.

IX. yüzyıldan bu yana yüksek bir kültür gelişmesi geleneği kuran Uygurlar, XIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya Türk-Moğol halklarının kültür terbiyeciliği derecesine de ulaşmışlardır. Bu yeni vazifelerindeki başarıyı, asırlar boyunca geliştirdikleri manevi ve maddi medeniyetlerine borçluydular. Son yarım asır zarfında eski Uygur devleti sahasında, bilhassa Uygur hanlığının merkezi olan Hoço veyahut İdikut şehri harabelerinde yapılan kazıların neticesinde, bu eski Türk kültürünü gösteren ve Uygur diliyle edebiyatını açıklayan zengin eser parçaları elde edilmiştir.

Budist, Manici ve Hıristiyan Uygurlara ait mabetlerden elde edilen büyük sayıdaki yazma malzeme, Uygur dilinin ve edebiyatının azametini belirten en kıymetli ve millî vesikalarımızdır. Çoğu Türklerin arasında yayılmış olan dinlere ait

⁹⁷ P. Pelliot, "La version ouigure de l'histoire des princes Kalyânamkara et Papamkara," *T'oung Pao*, XV, 1914, s. 258 vd.

⁹⁸ A. Caferoğlu, "Cihan Edebiyatında Türk Kobuzu," *Ölkü Halkevleri Mecmuası*, VIII, 1936, sayı 45, s. 203 vd.

⁹⁹ M. M. Lewicki, "Turcica et Mongolica," *RO*, XV, 1949, s. 242; Tourkhan Gandjei, "Überblick über den vor-und frühislamischen türkischen Versbau," *Der Islam*, Berlin, 1957, 33, c. 1-2, s. 142-157.

tercüme eserler olduğu için bunlar, dinler tarihi araştırmaları için ayrıca mühim bir değer taşımaktadırlar. Bunların içerisinde astronomi, tababet ve çeşitli edebiyat nevilerine [türlerine] temas eden, ekserisi diğer yabancı dillerden çevirme, pek az bir miktarı orijinal olan yazmalar da bulunmaktadır. Hatta Uygur hükümdarlarından birisi tarafından, komşu memleketler hakkında bilgi edinmek amacıyla gönderilen memurlarca kaleme alınmış bir seyahatname dahi mevcuttur. Ne yazık ki, bu eserin orijinali henüz bulunamamıştır; elimizdeki nüsha Tibet dilinde yapılan tercümesidir.

Uygur şivesinde yazılmış metinlerin, çoğunlukla çevirme mahiyetinde oluşu, klasik tercüme dili karakteri mahiyetindeki diğer dil ve şivelerde müşahede edilen yeknesaklığı bertaraf edememiştir. Bundan dolayı Uygurcada bolca yer alan dinî tercüme, Uygur şivesi üslubu ve stili üzerinde bariz tesirler yapmıştır. Hele yabancı terim ve deyimlerin Uygurcada genişçe yer alması, ister istemez VIII. yüzyıla kadar Orta Asya Türkçesine giremeyen sayısız yabancı unsurun yerleşmesine yaramıştır. Bu yüzden bu devir yazı dilimiz "Türkçe" veyahut "Oğuzca" adını atarak "Uygur tili" adını da almıştır. Muhit ve zaman icabı bu kabil Uygurcaya giren yabancı kelime serveti eski İran, Hint, Soğd, Çin ve diğer dillere aittir. Uygur şivesi için benimsenen bu unsurlar, daha sonraları Moğollara hocalık ve kültür rehberliği yapan Uygurlar tarafından Moğolcaya da maledilmiş ve bu yolla geniş Orta Asya sahasına yayılmıştır. Moğolların bu aracılığı herhalde verimsiz kalmamıştır.

Tercüme yoluyla Uygurcaya giren yabancı din ıstılah [terim] ve tabirleri dışında kullanılmış olan bir yığın dinî olmayan unsurlara gelince: Bunlar, her bir dilde görüldüğü gibi daha çok ticari ve iktisadi münasebetler vasıtasıyla kökleşmiş kalmışlardır. Bahusus [özellikle] Uygurlar, Orta Asya'daki dinler gelişmesinde, iktisadi ve ticari hareketlerde kendile-

rine düşen vazifeyi fazlasıyla yapmışlardır. Uygur şivesinin gelişmesinde ve iç yapısının tekâmülünde her iki hareketin de büyük rolü olduğundan, kısaca üzerlerinde durulması gerekmektedir.

Birinci din hareketi bakımından, Doğu Türkistan eskiden beri çeşitli halk ve milletlerin mücadele ve yerleşmesine saha olduğu kadar, muhtelif dinlerin de çekişmelerine ve yayılmalarına sahne olmuştur. Bu sonuncu harekâta dair bize ilk bilgi veren Hüen-Tsang'dır. 629 tarihlerinde bizzat kendisince kurulan din müesseselerini teftişe çıkan bu rahip, Hindistan ve Uyguristan ülkelerini dolaşmış, Hoço'da Uygur hanı tarafından kabul edilmiştir. Seyahattan geri dönerken Kaşgar, Hotan, Yarkent gibi Türklerce meskûn merkezleri de ziyaret etmeyi unutmamıştır. Verdiği malumata göre, Hoço şehrinde Hotan'a kadar uzanan bölgede hayat oldukça parlak ve yüksek olmuştur. Budizm dini bütün kuvvetiyle buraları kaplamıştır. Binlerce rahip mabetlerde hayat sürerek, binbir fedakârlıkla bu dinin intişarına [yayılmasına] koyulmuşlardır. Hatta Hüen-Tsang'a göre, bu sahanın hâkim dini Budizm olmuştur. Bundan dolayı, iki mühim ticaret yolu üzerinde kâin [bulunan] Hoço şehrini kendilerine merkez edinen Uygurlar, çevrelendikleri Budizm dinini kolayca kabul edivermişlerdir.

Bununla beraber, Türkistan için pek karakteristik olan bir şey varsa, o da muhtelif dinlerin birbirlerine karşı gösterdikleri büyük bir müsamaha sayesinde yan yana yaşamalarıdır. Arap istilasından önce, Maveraünnehir'de Türkler için yabancı sayılan üç muhtelif dinin bir arada yaşaması bu hakikatin açık bir delilidir. Gerçekten de burada, bir taraftan bidayette [başlangıçta] İran'da Samaniler devletinin takibine uğrayıp sonraları Maveraünnehir'e geçen Mazdeizm hâkim olduğu gibi, diğer taraftan da daha MÖ I. yüzyılda buralara girip süratle intişar eden [yayılan] Budizmle beraber, III. yüzyılın

ortasında Mezopotamya'da eski Mazdeizm bakiyesi [kalıntısı] üzerine teessüs ederek İran'da ve buralarda hızla ilerleyen Manicilik tam bir ahenk içinde yan yana yaşamaktaydılar.

Sasanilerden Şapur (242-273) devrinde resmen kabul edilen Manicilik büyük bir süratle yayılmaya muvaffak olmuştur.¹⁰⁰ Mazdeizm, Arap istilasının arifesinde, geniş bir halk tabakası arasında revaç bulmamış, daha fazla Manicilerin Mazdeki mezhebine karşı gösterdikleri temayülle takviye edilmiştir. Bundan dolayı da Maveraünnehir'de "Zındık" adıyla şöhret bulan bu mezhebe iltica, Maniciler için çok kolay ve elverişli olmuştur. Zaratustra taraftarını, ekseriyetle arazi ve çiftlik sahipleri gibi zenginler teşkil etmekteydi.¹⁰¹ Hatta bugün bile Doğu kaynakları, kurganları "Mug"lara, yani ateşperestlere atfetmektedir.¹⁰²

Budizmse bu devirde buralarda hâkim bir mevki işgal edememiş, fakat Maveraünnehir'in birçok yerinde izlerini bırakmıştır. Arap fütuhâtı [fethleri] esnasında, buralarda altın ve gümüşten yapılmış birçok put bulunmuştur, ki bunlar Budizmin intişarını göstermeye değer delillerdendir. Bu dinin asıl merkezini Belh şehri teşkil ediyordu.¹⁰³ 1420 yıllarında Turfan sahasında eskisi gibi Buda putları yapılmaktaydı.¹⁰⁴ Doğu

¹⁰⁰ Th. Nöldeke, *Aufsätze zur persischen Geschichte*, Leipzig, 1887, s. 95.

¹⁰¹ Samaniler devrinde Batı Türkistan'daki Semerkant'ta ateşperest kültürünün mevcut olduğu malumdur. Hatta bunların cemiyetine, vergi muafiyeti mukabilinde, Afrasyap şehrinin su kemerlerinin temizlenmesi ve muhafazası hakkı verilmişti (W. Barthold, *Türkistan v epohu Mongolskago Naşestviya*, St. Petersburg, 1908, 11, s. 88).

¹⁰² Çuloşnikov, *Oçerki po istorii Kara Kırgızskago Narada*, Orenburg, 1924, s. 46; W. Barthold, *Neskolko slov ab Ariyskoy kultüre v Sredney Azii*, "Sredne-Aziatskiy Vestnik," Taşkent, 1895, İyun, s. 25.

¹⁰³ Burada daha VII. yüzyılda yüz mabetle üç bin rahip bulunmaktaydı. Bkz. Cl. Huart, *Le livre de la création et de l'histoire*, I, s. 133 ve "Le texte turc-oriental de la stèle de la mosquée de Peking," *ZDMG*, 56, 1902, s. 211.

¹⁰⁴ المظفر St. Petersburg, 1897, s. 27.

Türkistan'daysa Budizm, Hindistan'a bağlı olarak büyük bir inkişafa [gelişime] mazhar olmuştur.

Maveraünnehir ahalisinin, ekseriyetle salık oldukları [bağlandıkları] din Manicilikti. Çünkü gerek İran gerek Roma İmparatorluğu içerisinde sıkı takibata uğrayan düalist mezhepler, Maveraünnehir'e hicrete [göç etmeye] mecbur kalmışlardı. Bunların içerisinde Maniciler¹⁰⁵ kesif bir ekseriyet teşkil ediyorlardı. Muayyen bir teşkilata da malik olan bunlar, diğerlerine nispetle daha mümtaz bir mevkiye sahip olup yavaş yavaş hâkimiyeti ellerine geçirdiler. Böylece çok erkenden burada inkişaf eden bu din, VIII. yüzyıla doğru Batı Türklerinin arasında da yayılma kabiliyeti göstermeye başlamıştır. Zira İslamiyetin Orta Asya'yı sarmasına rağmen, bu dine daha Çin'de raslayan Türk halklarının bir kısmı intisap etmekte [girmekte] hiçbir mahzur görmemişlerdir. Orta Asya'nın ve Soğd'un birçok şehiri bu devirde, artık Mani dini için hiç de yabancı sayılmıyordu. Hatta en-Nedim'e göre, son ve kesif Manici cemaatinin Maveraünnehir'e göçü Halife el-Muktedir devrinde (908-932) vaki olmuştur. Bu devirde Semerkant'ta Mani dinine mensupların sayısı beş yüzü bulmuştu.¹⁰⁶ X. yüzyıla ait Farsça yazılmış olan *Hududü'l-Âlem*'de de Manicilerin Semerkant'taki yerleşmelerine dair sarîh [belirli] bilgilere rastlanmaktadır. Aynı eserde, artık bu din sakinlerinin "nigoşak," yani samiin [dinleyiciler] etrafında cemaat halinde yerleştikleri açıklanmaktadır.¹⁰⁷ El-Birûnî'de bu olaya dair ka-

¹⁰⁵ Barthold, "O Hristianstve v Turkestane do Mongolski Period," ZVO, VIII, s. 5.

¹⁰⁶ *Fihrist*, Flügel yayını, s. 337 ve Barthold, *Istoriya kul'turnoy jizni Turkestana*, s. 44.

¹⁰⁷ Tumanski yazması *Hududü'l-Âlem*, v. 23a; Barthold, *a.g.e.*, s. 44; *Nigoşak - nuşşak* kelimesi hakkında bkz. V. Thomsen, *Ein Blatt in türkischer "Runen" schrift aus Turfan*, s. 301 not 1 ve Bang, *WZKM*, XXIII, s. 417.

yıtlar bulunmaktadır.¹⁰⁶ Bununla beraber, Türkler bu devirde bu dine tamamıyla intisap etmemişlerdi [bağlanmışlardı] ve üstlerinde eski Şamanizm bakiyeleri [kalıntıları] daima kendisini hissettirmeye devam ediyordu.

Manicilik bilhassa Doğu Türklerinde müsait bir zemin bulmuştu. Hele Doğu Türkleri arasındaki yarı göçebe Uygurlar bu dine çok rağbet göstermiştir. X. asra doğru Manicilik bu sahalarında en yüksek inkişafa mazhar olmuştu. Bu din, Uygurlar vasıtasıyla Çin'e ve komşu Türk ülkelerine de yayılmıştır. Elde edilen bazı Uygur vesikalarına göre, Mani dininin Uygurlarca resmen kabulü Böğü Kağan devrine irca edilmektedir;¹⁰⁹ fakat bu mesele henüz kâfi derecede aydınlatılamamıştır.

Nihayet Budizm, Manicilik ve diğer dinler dışında Hıristiyanlık da Uygurlar arasında nispi bir intişar [yayıma] sahası bulmuştur. Bu dinin yayılım kaynağını, bilhassa Nesturilerin vücuda getirdikleri koloniler teşkil etmekteydi. Bütün gayretlerine rağmen Hıristiyanlık Uygurlar içerisinde geniş bir sempati kazanmamış ve bu yüzden Uygurcaya, diğer dinlere ait olanlara nispetle Hıristiyanlığa ait çok az unsur girmeye muvaffak olmuştur.

Coğrafi mevkileri itibarıyla yabancı kavimlerle çevrilmiş bulunan Uygurların, millî kültür ve dil gelişmelerine hiç müsait olmayan bu durumlarına, bir de yabancı dinlere intisapları [bağlanmaları] keyfiyeti katılacak olunursa, Uygurcanın geçirdiği çeşitli değişiklikler kendi kendine anlaşılmış olur. Vaktiyle Göktürk devletinin uyruğunda buldukları çağlarda, sadece Şaman dinine bağlı, öz Türkçe konuşan ve sade Türkçe yazarak amirleri Oğuz Türkleri gibi düşünen Uygurlar ile kendilerine yeni bir hanlık kurup yeni bir yerleşik mede-

¹⁰⁶ *El-Birûnî Kronolojisi*, E. Sachau tercümesi, 1879, s. 191.

¹⁰⁹ W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan-Texte," II. Berlin, 1929, *SBAW*, s. 5.

niyetin gelişmesine koyulmuş olan Uygurlar arasında çok büyük bir fark vardır. Bir defa eski "Türk" adı altında toplanan Türk boy ve soyları birliği yerini artık "On-Uygur ve Tokuz-Oğuz" kabilesine terk etmiştir. Yüksek Uygur halk tabakası, hem Çin'in hem de yeni dinlerin tesiriyle, Türk toplum hayatına tamamıyla yabancı ve yeni bir hayat çeşnisi vermiştir. Çoğunluğu teşkil eden aşağı tabakaysa yine stebin sadık göçer evladı olarak kalmıştır. Bu yüzden Uygur hanlığı camiasına giren boyların dil bakiyeleri [kalıntıları] karakterce, kesin bir sonuca bağlanamamıştır. Muhtelif toplumların dinî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çeşitli dillerden, ya bizzat aslından veya aslının tercümelerinden yapılan Türkçe çeviriler, Uygur Türkçesinin yapısına çok ağır ve yeni unsurlar yüklemekle kalmamış, Türk diline yabancı sayılabilecek gramer kuralları da eklemiştir. Ekseriyetle yabancı unsurların girmesinde âmil [etken] dinî metinlerin aslından yapılanları olmuştur. Buna göre de Budist metinleri Sanskrit, Mani metinleri İran, Hıristiyan metinleri Süryani unsurlarının girme ve yerleşme kılavuzluğunu yapmaktaydı. Bunun en bariz ve anlaşılmasını kolaylaştırıcı örneğini, Türklerin İslamiyet çevresine girerek dillerinde vücuda getirdikleri geniş reformasyonda görebiliriz. Buna paralel olarak her iki devirde de yabancı unsurlar ve kaideler geniş bir yarışma imkânı bulmuşlardır. Ne var ki, birincilerde yabancı tesir, farklı dinlerin dilleri arasında parçalanmaya uğradığı halde, İslamiyeti kabul edenlerde bunun aksine olarak, bilhassa Arap dili ve aynı dini yayan Fars dilinin hegemonyası her şeyin fevkinde olmuştur. Bu bakımdan Uygurca, daha fazla özlüğünde direnmiş, fakat Göktürk devrinin dil karakterinden bazı fedakârlıklar yapmak mecburiyetinde kalmıştır.

Diğer dinlere nispetle Uygurları, Orta Asya kültür kılavuzluğuna hazırlayan Mani dini olmuştur. Türklerin bu dine daha

fazla sempati göstermelerinde, medeniyet seviyeleri kâfi derecede aydınlatılmayan Soğdların oldukça nazif [etkili] rolleri olmuştur. Orta Asya kültür tarihçilerinden Pelliot, Tomaschek, Barthold, Marquart, Stein, Gauthiot gibi bilginler, Soğdların vaktiyle yüksek bir medeniyete sahip oldukları üzerinde ısrarla durmaktadırlar. Gerçekten de Türk idaresi altına geçen Soğdların, IX. yüzyıla doğru komşu milletlerin nezdinde siyasi ve kültürel bir önem taşıdıklarına dair kayda, Kara-Balgasun yazıtında rastlamaktayız. Bu yazıtta Uygur hakanının ve milletin Mani dinine girişleri hikâyeye edilmekle beraber, devlet dili olan Uygurcanın yanında Soğd dilinin mevcudiyeti de gösterilmektedir. Demek ki, Türk dilinin hâkimiyetine rağmen, Soğdça eski manevi durumunu muhafaza etmekteydi.¹¹⁰ Nitekim, Kara-Balgasun yazıtının Türkçe, Çince ve Soğdca gibi üç dilde yazılmış olmasıyla üç dile hayat hakkı tanınması keyfiyeti [durumu], daha bu çağlarda Türkçenin İran diliyle hesaplaşması gerektiği fikrini desteklemektedir. Bundan maada [başka] üç kültür dilinin bir arada hâkimiyet sürmesi, ayrıca Uygur Türklerinin hiç olmazsa üç medeniyetin çarpışmasının tesiri altında kaldıklarına delalet etmektedir.¹¹¹ Kaşgarlı Mahmud kendi devri için, Soğdları artık Türk huyunu almış, Türk kılığına girmiş bir kavim olarak tavsif etmektedir [nitelemektedir].¹¹² Bütün önemine rağmen Soğdcanın kendisi dahi Sanskrit dilinin tesirlerinden hiç de masun kalamamış [korunmamış], üstelik bunları diğer dillere sokmaya çalışmıştır. Uygurca da şüphesiz bu dillerden biri olmuştur.

¹¹⁰ F. Rozenberg, "O sogdiytsah," ZKV. I, s. 84 ve F. W. K. Müller, SBAW, 1909, s. 727.

¹¹¹ R. Grousset, *Histoire de l'extrême Orient*, Paris, 1929, I, s. 358.

¹¹² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, Besim Atalay tercümesi, I, s. 471.

UYGURLARDA TERCÜMECİLİK SİSTEMİ

Bütün bunlara rağmen Uygur Türkçesinin yapıcısı mevkiinde bulunan Uygur mütercimlerini ve yazarlarını dine saptanmış, şuursuz ve skolastik zihniyetli kimseler olarak telakki etmek [saymak] pek haksızlık olur kanaatindeyim. Bunlar, filvaki [gerçekte] kendi başlarına, üyesi buldukları toplum hayatının çeşitli ve birbirine girişgen safhalarını düzenlemek iktidarında olmamakla beraber, daha önce muhtelif dillerde yazılmış eserlerin tercümeleriyle kalkındırdıkları yerel kültürü, tıpkı yabancı istilasına karşı koymasını bilen Soğdu, Harezmi, Baktıryalı ve İranlı yazarlar gibi, kendi öz dil geleneklerine kabil olduğu kadar sadakat göstererek, bir dereceye kadar Uygurca'yı ağır yabancı baskısından korumaya çalışmışlardır. Şüphesiz tercümeçilik geleneğini benimseyen Uygur münevverlerinin [aydınlarının] asıl gayeleri, yavaş yavaş İslamiyetin de kültür baskısına uğramaya başlayan Orta Asya sahasındaki millî Türk kültür seviyesini yükseltmek olmuştur. Buysa çağın kültür cephesinde, yabancı kültür istilasına karşı koyabilecek bir nevi fikir muhalefeti vücuda getirmiştir. Bunu hareket noktası olarak kabul eden Uygur mütercimleri, bilhassa Budizme ait dinî metinlerin tercümesinde, doğru Çin kaynak ve tercümelerinden faydalanarak, birçok Sanskrit kelimesini içerisine alan Manici metinlerin tercümelerinde serbest kalmışlardır. Zira, Orta Asya İrancisı bir taraftan Sanskritçeden birçok unsur ödünç alırken, bir taraftan da Sanskritçeye yeni yeni İranî unsurlar ithal etmekteydi.¹¹³ Türkler, hiç olmazsa bu iki dine ait Sanskrit dilinin külfetinden barınmak niyetiyle, bazı dinî metinlerin tercümesini yapmış olan Çin tercümelerinden faydalanmışlardır. Bazen bu tercümeleer Tibet rivayetlerinden alınmaktaydı.

¹¹³ E. Chavannes ve P. Pelliot, *Journal Asiatique*, 1911, s. 13.

Çinceden yapılan tercümeleler sayesinde, Uygurcada yapılan Türkçeciliğe bir örnek olmak üzere, aşağıdaki kelime tercümesi tekniğini öne sürebiliriz.¹¹⁴ Şöyle ki:

Sanskritçe		Çince manası	Uygurcası
<i>akidyâ</i>	"bilmemeklik"	— meçhuliyet	— <i>biligsiz bilig</i>
<i>nâma-rûpa</i>	"isim ve şekil"	— isim ve renk	— <i>at ong</i>
<i>trsnâ</i>	"susuzluk"	— sevmek	— <i>amranmak</i>
<i>viynâna</i>	"akıl, mantık"	— bilmek, tanımak	— <i>bilig köñül</i>
<i>vedanâ</i>	"hissetmek"	— kabul etmek	— <i>teginmek</i>

İşbu cetveldende de anlaşılacağı üzere, Çince tercümelerden faydalanmayı üstün tutan Uygur aydınları, öz Türkçeyle geniş bir ıstılah [terim] ve kavram yaratma tecrübesine de girişmişlerdir. Fakat ne yazık ki bu yaratıcı sistem bütün Uygur metinlerine şamil [kapsayıcı] bir sistem ve kaide haline getirilememiştir. Bu yüzden de zengin bir dil ve edebiyat nevi teşkil eden Uygurca tercümelerde Sanskrit, İran, Çin, Moğol ve kısmen diğer dillerden, derecesine göre alınmış bir yığın yabancı unsurun yerleşme imkânını sağlamışlardır. Şayet Uygur mütercimleri, tercümeye koydukları metinlerin gerçek ruhuna hulul etmiş [girmiş] olsalardı, bir bakımdan sağlam tercümecilik geleneği kurmuş olan Uygur Türkçesi için, bu kadar yabancı unsur ve maddi kültüre ait servet bolluğu hiç de fazla sayılmayabilirdi. Fakat bu yönden kesin bir karara varmak zordur. Çünkü başka başka mekteplerden yetişmiş olan Uygur aydınlarının birçoğu, mensup oldukları dine ait tercümelerde, ancak bildikleri dillerden çevirmeler yaparak, o dilin içinde yerleşmiş olan unsurları aynen Uygurcaya aktarmakta hiçbir mahzur görmemekteydiler. Nitekim elimizdeki Budizme dair yapılan tercümelere bakılacak olunursa, çağın

¹¹⁴ F. W. K. Müller, *Uigurica* II, s. 13.

Uygur ve Moğol mütercimlerinin Çin diline ve kültürüne yakından aşina oldukları anlaşılır. Mensup oldukları tercüme okullarına gösterilen bu kadar büyük bir sadakat, elbette Uygur edebî dilinin parçalanmasında ve şivelere ayrılmasında geniş bir tesir yaratmaktan geri kalmamıştır.

UYGUR ŞİVELERİ

Uygurcanın şivelere ayrılışını yalnız mütercimlere yüklemek o kadar da doğru olmasa gerektir. Bu dilin gelişmesinde ve dallanmasında, elbette Uygur hanlığının coğrafi durumuyla etnik yapısının da büyük tesiri olmuştur. Muayyen [belirli] geleneklerin üzerine kurulmuş olan Uygur hanlığına giren Türk kabile ve uruklarının göçebe hayatı, durmadan yer değiştirme ihtiyacı, her ne kadar da olsa Uygur toplum hayatının bütün cephelelerinde kendi tesirini hissettirmiş, toplum hayatına yeni yeni veçheler [yönler] vermiştir. Kabile ve urukların kültür seviyeleri bu bakımdan çok tesirli olmuştur. Her yeni teşekkül eden cemaat, yerine göre yeni şive hususiyetlerini yaşatmış ve ihtiyacına göre yeni yeni kavramlar vücuda getirmiştir.

Nitekim Budist Uygur cemaati ile Mani dinine mensup cemaatin şivesi arasında kesin bir çizgi teşkil edecek kadar fonetik ve morfolojik ayrılıklara şahit olmaktayız. Bu ayrılığın en bariz ve karakteristik unsuru olarak Göktürk yazıtlarında gördüğümüz sağır "y" sesinin Uygur şivelelerindeki değişimini bulmaktayız. Bu ses Göktürkçede "Tonyukuk"¹¹⁵ kelimesinde geçen "ny" sesidir, ki Uygurcada bir "n" şivesi, bir de "y" şivesini vücuda getirmiştir. Şöyle ki, Göktürkçedeki *anyıg* kelimesi Mani metinlerinde *anıg* şeklinde okunduğu halde, Budist metinlerinde *ayıg* telaffuzuyla tespit edilmiştir. Keza *kony* "koyun" bir şivede *kon* diğer şivede *koy*'dur.¹¹⁶

¹¹⁵ Vilhelm Thomsen, *Festschrift*, s. 161.

¹¹⁶ Bu hususta daha fazla malumat ve misaller için bkz. A. von Gabain,

Önemine binaen bu hususiyet vaktiyle Türk filoloğu ve mütefekkeri Kaşgarlı Mahmud'un da dikkatini çekmiştir. Bu bilginе göre, kendi devri Türk boyları içerisinde Oğuz, Kıpçak, Bulgar Türkçesinde hâkim olan telaffuz şekli "n" olmuştur.¹¹⁷ Mesela Oğuz ve Kıpçak Türkçesinde *çığan* iken diğer Türk şivelerinde aynı kelime *çığay* olarak telaffuz edilmiştir. Türklerde *koş* iken Arğu şivesinde *kon* olmuştur.

Bununla beraber gerek Kaşgarlı'nın açıklamasına, gerek Uygur metinlerinde rastlanan telaffuz şekillerine bakılacak olunursa, umumiyetle metinlerde bu iki "n" ve "y" şiveleri arasında "ny" sesinin değişmesi bakımından tam ve kesin bir hat çizmek imkânsızdır. Mamafih "n" daha fazla Manici, "y" ise daha fazla Budist metinlerinde kendini göstermektedir.

Bu iki Uygur şivesi arasındaki fark yalnız buna münhasır [özgü] olarak kalmamıştır. Diğer bazı ses ve morfolojik değişmeler de mevcut olmuştur. Bu hususiyetler aşağıdaki noktalar etrafında toplanabilirler.

I. "n" şivesi hususiyetleri

1) ny > n: Mesela Arğu. *kanyu* > *kanu*; *kınyā* > *kına*¹¹⁸ vs.

2) Gerundium -p yerine -pan.

3) Enstrümantal yalnız -ın olmayıp -un, -an şekillerine de maliktir.

4) Lokatif ve ablatif -ta, -da'dır. Yalnız tört-din şingar terkinde -dın ve -tın'dır.

5) Mazi [geçmiş zaman] ikinci şahıs eki -dınğ ve -dığ'dır.

6) Emir -iñg ve -an yanında -añg ve -alam şekilleri de vardır.

7) İyelik eki -imiz ve -iñgiz ile beraber -amaz ve -añgaz şekilleri de vardır.

"Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie," SBAW, 1938. XXIX, Berlin, 1938, s. 26.

¹¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, I, s. 32 ve 185.

¹¹⁸ Manici metinlerinde -kia ve -kie şekillerine pek nadir rastlanır. Aksine Budist metinlerindeyse yaygındır (bkz. Pelliot, *T'oung Pao*, XX.).

8) Akuzatif eki 3. şahıs *-ın* yanında ayrıca *-an*.

9) Nesessitatif *-guluğ* yerine *-sık'tır*.

II. "y" şivesi hususiyetleri

1) ny > y : Mesela *köz* "koyun," *ayığ* vs.

2) Gerundium *-p*.

3) Mazi [geçmiş zaman] *-dım*, fakat yuvarlak vokallerden sonra *-dum*.; üçüncü şahısta daima *-ı*.

Nihayet bu iki esas şive dışında, umum Uygurcadan ayrılan bir üçüncü şive grubu daha vardır, ki buraya Brahmi metinleri girmektedir ve kendine göre bazı farklara maliktir. Bunlar arasında kelime başında p- ve ikinci hecede -o- seslerini kullanmak gibi ayrılıklar bulunmaktadır.¹¹⁹

Kabataslak vücuda getirilen bu şive farklarına daha bazı hususiyetler de eklenebilir. Fakat burada bütün fonetik ve stilistik farkların bir araya getirilmesine o kadar da lüzum olmasa gerek. Bu kabil teferruata ait meseleler, daha fazla Uygur camiasına giren Türk boy ve uruklarıyla sıkı sıkıya ilgili olduğundan, açıklanması istikbale ait bir mesele olarak kalacaktır.

Eski Orta Asya kültür hayatının bir nevi banileri [kuruçuları] sırasında yer almış olan Uygurların, değil yalnız Türk kültürüne olan hizmetleri, umum Orta Asya kültüründeki rollerini dikkati nazara alan Avrupa kültür bilginleri, bir asırdan bu yana hep Uygurlarla uğraşmayı, adeta kendilerine bir meslek edinmişlerdir. XIX. yüzyıl sonlarına doğru, muhtelif Avrupa milletlerine mensup bilginlerce Orta Asya'da, Doğu Türkistan'da, merkezî Çin'in Kansu eyaletinde yapılan, insan takatı dışındaki araştırmalar ve tetkikler, hep Uygur medeniyetinin beşeriyete hizmetini açıklamışlardır. Budist, Manici

¹¹⁹ A. von Gabain, *a.g.e.*, s. 27 ve *Alltürkische Grammatik*, s. 5-6.

ve Hıristiyan Uygur mabetleri ile Uygur evlerinin mimarisi, sanat eserleri, resim ve heykelleri, eski Uygur Türkünün giyimi, ev eşyası ve tezyinatı [süslemeleri] geniş araştırmaların sonucunda bu kadim Orta Asya Türk halkının hiç de ihmal edilemeyeceğini bütün çıplaklığıyla meydana koymuştur. Bu sanat kültüründe eski Baktırya, İran, Hint ve Çin kültürü izlerinin bulunduğuna şüphe yoktur. Bu kadar medeniyetler karmasından, yüzyıllarca mahfuz [korunmuş] kalmış bir Türk Uygur medeniyetinin kurulması elbette azımsanmayacak kadar azametli bir eser, bir abidedir.

Buna muvazi [paralel] olarak, Göktürkçe ile başlayan, Orta Asya Türk dili araştırması hevesi de daha geniş bir ilgiyle Uygurcaya yöneltilmiştir. Bugün Uygur Türkçesine dair Radloff, von Le Coq, F. W. K. Müller, P. Pelliot, V. Thomsen, Stein, A. von Gabain, Malov vb bilginler tarafından yapılan araştırmalar çok zengin bir tetkik serisi vücuda getirmiştir. Maalesef, yayımlananlardan daha fazla el yazmaları, bugün muhtelif Avrupa merkezlerinin kitaplıklarında ve müzelerinde naşirine intizar etmektedir [yayımcısını beklemektedir]. Ancak bunların yayımlanmasıyla gerçek Uygur Türk medeniyeti meydana çıkmış olacaktır.

Uygur diline ait yazmaların arasında bilhassa hukuka ait vesikalar dikkati nazarımızı çekmektedir.¹²⁰ Ekserisi XIII ve XIV. yüzyıllara ait olan bu vesikalar, kısmen Moğol tarihini de aydınlatacak karakterdedirler. Esas konusunu köle alım satımı, arazi icarı ve satımı, ticaret eşyası mübadelesi, veraset meseleleri, vergi neveleri ve sistemleri gibi Uygur toplum hayatına ait noktalar içerisinden almaktadır.¹²¹ Bu vesikaların bilhassa sos-

¹²⁰ R. Rahmeti Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları," *Türk Kültürü Araştırmaları* I, I, 1964, Ankara, s. 5-53.

¹²¹ Bu vesikaların mühim bir kısmı W. Radloff'un *Uigurische Sprachdenkmäler* (Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben. Leningrad, 1928) adlı eserinde yayınlanmıştır.

yal terminoloji bakımından işlenmesi çok faydalı olacaktır.¹²²

İslam olmayan Uygur medeniyetinin bu kadar geniş cep-heli oluşu, elbette millî icatları olan matbaayla beraber çeşitli yayım vasıtasının da kullanılmasına yol açmıştır. Buna göre, Uygurlar muhtelif alfabe ve hurufat [harfler] sistemlerini kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bu da onların medeniyet ve kültür kurma yolundaki tolerans ve inançlarından doğmuştur.

2. UYGURLARIN KULLANDIĞI ALFABE SİSTEMLERİ

Orta Asya'da Türk dil ve kültürünün inkişafını [gelişimini] uzun zaman üzerlerine almış olan Uygurlar, dinî ve içtimai sebepler dolayısıyla Run¹²³ Brahma,¹²⁴ Tibet,¹²⁵ Süryani,¹²⁶ Soğd,

¹²² A. N. Bernştam, "Uygunkie yuridiceskie dokumentı," *Problemi istoçniko-vedeniya*, III, Moskova, 1940, s. 61-84.

¹²³ V. Thomsen, "Ein Blatt in türkischer "Runen" schrift"te (*Sitzungsber d. König. preuss. Akad. d. Wiss.*, 1910, XV., s. 296-386) "Run" harflerde yazılmış Uygurca bir parçayı neşretmiştir. Bu hususta daha fazla malumat için bkz. A. Le Coq, "Köktürkisches ans Turfan," *Sitzungsber d. Berl. Akad. d. Wiss.* 1909, s. 1047.

¹²⁴ H. Stöner, "Zentralasiatische Sanskrittexte in Brähmischrift ans Idikutşahri, Chinesisch-Türkistan, I. Abhang. Uigurische Fragmente in Brähmischrift," *SBAW*, Berlin, 1904, XLIV, 1288-1290, tablo XVII'de Uygurlara ait Brahma hurufatıyla yazılmış bir parçanın fotografisini neşretmiştir. Aynı metin Marjan Lewicki tarafından "O tekscie sankrycokoturetskim w pismie brämi wydanym przez Stönera"da (*RO*, Lwow, 1936, s. 194-208) işlenmiştir. Brahma hurufatıyla yazılı yüze yakın yazma metin A. von Gabain tarafından (*Türkische Turfan-Texte* VIII, Berlin, 1954) yayımlanmıştır.

¹²⁵ P. Pelliot'nun verdiği malumata göre, Tibet harflerinde yazılmış Türkçe metinlerden, ancak otuz satırdan ibaret bir *catéchisme* parçası elimize geçmiştir. Bu parça Touenhouang'da bulunmuş ve büyük bir ihtimalle X. asırda yazılmıştır. ("Un catéchisme Boudhique ouigur en écriture Tibétaine," *Journal Asiatique*, Temmuz-Eylül 1921, s. 135-136).

¹²⁶ N. V. Pigulevskaya, "Siriyskie i siro-tyurkskie Fragmentı," *Sovetskoe Voskovedenie*, I, Leningrad, 1920, s. 222-223.

Uygur, Mani ve diğerleri gibi birçok alfabe sistemleri kullanmışlardır.¹²⁷ Millî kültür ihtiyacını karşılamak için Uygurlarca, devrine göre benimsenen bu alfabeler, şüphesiz Türk dil ve edebiyatının inkişafına [gelişmesine] vasıta olmuşlardır. Bunlardan, bilhassa Göktürklerin malı olan Run harfleri Uygurlarca pek az kullanılmış, Brahma, Tibet ve Süryani alfabeleri de onların arasında Uygur alfabesi kadar revaç bulmamıştır. Uygurlar başlıca Soğd, Uygur ve Mani alfabelerini kullanmışlardır.

UYGURLARCA KULLANILAN SOĞD ALFABESİ

Makedonyalı İskender'in fütühatından sonra uzun zaman Batı İran eyaletlerinden ayrı kalan Doğu İran, Hint kültürüyle gelen Budizm tesirini de kendi üzerinde hissetmişti. MÖ II. yüzyıldan itibaren daimi kargaşa içinde çalkalanan Batı Türkistan, tarihî kaynaklara göre, birbirini takip eden muhtelif Hint kabileleri ile Sak, Tohar, Hun, Tibet, Türk, Kırgız ve Moğol gibi birçok kavmin oturduğu bir yer olmuştur. Buna rağmen, kadim Orta Asya tarihi, Arap istilası devrine kadar en az temas edilmiş bir saha olarak kalmıştır. Şöyle ki, bu devire kadar bu ülkenin mazisine dair malumatımız pek fakir olmuş ve ele geçen kaynaklar da gerçekte istilalarla beraber harap olup gitmiştir. Ancak VII ila VIII. yüzyıla doğru Orta Asya istilasına kalkışan yeni Avrupa hareketleri sayesinde yeni yeni kaynaklara malik olmaya başlanmıştır; ki bu kaynaklara göre, buraları tarihçiler için sürekli istila ve fütühat konusu olmakta başka bir şey olmamıştır.

Bununla beraber Avrupa bilginleri tarafından yapılan kazılar neticesinde, çok daha eskiden burada Budizm dinine dair Hint harfleriyle yazılı Türkçe metinlerin mevcut olduğu anla-

¹²⁷ A. von Gabain, "Alt-türkisches Schriftum," *SBAW*, 1948, Nr. III, 1950, s. 1-24.

şılmıştır.¹²⁸ Fakat bu yazı mahalli birçok değişiklik geçirmiş ve muhtelif yerel diller için kullanılmıştır.¹²⁹ Nitekim 629 yılında bu sahaları dolaşan Çin seyyahı Hüen-Tsang, Batı Türkistan taraflarında Budizm dininin fevkalade intişar ettiğini [yayıldığını] ve buralarda bu dine ait birçok mabede rastladığını nakletmektedir. Onun verdiği malumata göre, Budizm buradaki halkın yegâne müşterek dini olmuştur.¹³⁰ Lakin, Budizmi propaganda edenler, biraz sonra Hint hurufatını [harflerini] terk ederek, bu sahada "Millî Soğd" alfabesini kabul etmişlerdir. Çünkü MS III. asırdan itibaren Mani mezhebi ile Hıristiyanlık da Orta Asya Türklerinin hayatında mühim bir rol oynamaya başlamıştır. Göktürk hurufatını kullanan Şamanist Tukiyuların, kendi millî dinlerini muhafaza ettiklerini de dikkat nazarına alırsak, Orta Asya'nın bu çağlarda ne kadar büyük bir din ve alfabeler mücadelesine sahne olduğunu anlarız. Türk dilinin inkişaf ve yayılışında bu muhtelif dinlerin ehemmiyetli bir rol oynadıkları muhakkak olmakla beraber, biz şimdilik bu dinlere, sırf din ile alfabe arasındaki münasebeti tebarüz ettirmek [belirtmek]

¹²⁸ Barthold, *Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927, s. 12.

¹²⁹ Lüders, "Über die literarische Funde von Ostturkistan." *Sitzungsber. d. Königl. preuss. Akad. d. Wiss.*, Berlin, 1914, VI, s. 3. Bu sahada çalışan bilginler, umumiyetle Hint menşeli hurufat sistemini iki ayrı gruba ayırmaktadırlar. Birinci gruba dahil olan hurufatla yazılı metinler hakiki Hint alfabesi, ikinci gruba dahil olanlarsa Kaşgar'da Hintçe bilen yazıcılar tarafından kullanılıp bir dereceye kadar şeklini ve karakterini değiştiren hurufattır. Bu sonuncusu, daha ziyade İndo-Kaşgar hurufatı adıyla şöhret bulmuştur. Hoernle ("A note on the British Collection of Central Asian Antiquities," *Actes XII. Congr. Or.* I, s. 151-158) birinci gruba "Northern Indian Gupta" yahut "North Western Gupta" yani kuzey veya kuzeybatı adını verdiği halde, ikinci gruba "Central Asian Brahmi" yahut "Central Asian Nagari" veya sadece "Central Asian" hurufatı demiştir (E. Leumann, "Über eine von den unbekanntenen Literatursprachen Mittelasiens," *Mel. de l'Ac. Imp. d. Scien. d. St. Petersburg*, 1900, cilt IV, No. 8. s. 1-2 ve Oldenburg, "Otrivki kaşgarskih sanskritskih rukopisey iz sobraniya N. F. Petrovskago," *ZVO*, VII, s. 48 not 1).

¹³⁰ Lüders, *a.g.e.*, s. 3.

için temas ediyoruz. Zira Mani dinine mensup olanlar Mani, Hıristiyan dinine mensup olanlar Süryani alfabelerini kullandıkları gibi, "Millî Soğd" hurufatını da kullanmışlardır. Mani dinine ait Türkçe metinlerde her iki alfabe de kullanılmıştır.

Böylece Orta Asya sahasındaki muhtelif dinler harekâtı, muhtelif alfabe sistemlerinin Türkler arasında da yayılmasında başlıca âmillerden [etkenlerden] biri olmuştur. Bahusus [özellikle] İslamiyetin biraz sonra aynı sahada kendine fazlaca taraftar bulması, meseleye tamamıyla başka bir cephe vermiş ve vaktiyle buradaki Türklerin arasında altın devrini yaşayan muhtelif dinler ve alfabeler yerlerini yavaş yavaş İslamiyete ve Arap harflerine terk etmeye mecbur olmuşlardır.

Soğd harflerini Türkler, ilk defa Kara-Balgasun abidesinde kullanmışlardır.¹³¹ Daha Soğd harflerinin karakteri tayin edilmeden önce, birçok araştırmacı Mani mezhebinin Uygur Türklerine ilk defa girişini gösteren bu abidedeki yazıyı Uygur harfleri sanmıştır. Nihayet F. W. K. Müller'in keskin zekâsı, zor okunan bu yazının Soğd harfleri olduğunu ortaya koymuştur.¹³²

Soğd harfleri, gerçekte Uygur harflerinin tamamıyla bir eşidir. Ancak, bu yazı sistemi daha evvelki bir devreye ait olduğundan ve Uygurlarca işlenmemiş bulunduğundan, mütekâmil [gelişmiş] bir şekil arz etmemekteydi. F. W. K. Müller, bu harfleri, hakiki muahhar [sonraki] Soğd alfabesi diye tavsif etmektedir [nitelemektedir]; ki bu da sonraki Uygur harflerinden başka bir şey değildir.¹³³ Yine bu bilgin, bu sahada yaptı-

¹³¹ Gustav Schlegel, *Die chinesische Inschrift auf d. uigurischen Denkmal in Kara-Balgassun*, Helsingfors, 1896. Bu abide 825-832 yılına kadar hâkimiyet süren Uygur kağanının şerefine rekedilmiştir [dikilmiştir].

¹³² F. W. K. Müller, "Ein iranisches Sprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei," *Sitzungsber d. Königl. preuss. Akad. d. Wiss.*, XXVII, Berlin, 1909, s. 730.

¹³³ Von Le Coq, "Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde," *MSOS*, 1919, s. 94.

ğı araştırmalarla Soğd harflerinin muhtelif tekâmül [gelişim] devrelerini tespit etmiş ve bunun nihai şeklinin Uygurca olduğunu meydana koymuştur. Bu itibarla Soğd harfleri, Uygur Türklerine geçtikten sonra bu kavmin adına izafeten Uygur alfabesi adını almıştır, von Le Coq¹³⁴ "Soğd" harflerinin iki nevi ile muahhar [sonraki] Soğdcadan başka bir şey olmayan Uygur harfleri arasındaki ayrıntıları gösteren bir tablo vücuda getirmiştir (bkz. Tablo I, II).

Soğd alfabesinin Türkler arasındaki intişarına [yayılması-na] sebep, yalnız din olmamış; bu, aynı zamanda Soğdların bozkırdaki ticari faaliyetlerine de bağlı bulunmuştur. Çünkü Soğd tüccarlarıyla misyonerlerin bu sahadaki faaliyetleri, Çin'e giden kervan yollarında bile kendisini hissettirecek kadar müessir [etkili] olmuştur. Bu yollarda birçok Soğd kolonisi kurulmuştur.¹³⁵ Hatta bu kolonicilik o kadar ileri götürülmüştü ki, Tarım vadisinde ve Çin'de bile Soğd harfleri, bu koloniler sayesinde geniş bir inkişaf [gelişim] sahası bulabilmiştir. Ayrıca Soğd harfleri Orhun abidelerinin harfleriyle yan yana olarak Moğolistan'da kullanılmış olmalı; ki bu harfli abidelere Çin Seddinin enkazı arasında dahi tesadüf edilmiştir.¹³⁶ Bir zamanlar bu dil Orta Asya'da büyük bir hâkimiyet kurarak burasının bir nevi *lingua franca*'sı olmuştur.¹³⁷

Soğdlar bozkırlardaki faal ticaretlerine, Türk hanlarının ordularında şüphesiz iyi bir mahreç bulmaktaydılar ve bu sayede birçok yeni sahada da koloniler kurmak imkânına maliktiler. İsmi biraz yukarıda geçen Çin rahiplerinden seyyah

¹³⁴ A.g.e.

¹³⁵ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927, s. 1.

¹³⁶ Vladimirtsov, *Mongolica*, I, ZKV., I, s. 310.

¹³⁷ H. Lüders, *Über die literarische Funde von Ostturkistan*, s. 14. Bkz. P. Pelliot, *Les Influences iraniennes en Asie Centrale et en Extrême Orient*, Paris, 1911 ve Gauthiot, *Essai de Grammaire sogdienne*, Introduction. Paris, 1914-1923.

Hüen-Tsang,¹³⁸ daha bu çağlarda bile Soğdlar tarafından kurulan ticaret şehirlerinin, Çu nehri kenarlarına kadar uzandığını kaydetmektedir. Orhun kitabelerinde adı geçen “Soğdak” kelimesi dahi, bunların o devir Türklerin hayatındaki rollerini göstermeye kâfidir.

Üstelik, Türkistan sahasındaki eski eserleri araştırmaya giden muhtelif heyetler, Budizm dinine ait Soğd dilinde yazılmış bazı eserlerin mevcut olduğunu, bu eserlerin Türkçeye tercüme edildiğini ve dolayısıyla bu dilin Türklerin üzerinde nispeten müessir olduğunu meydana koymuştur. Ne yazık ki, bunların hangi tarihte yazıldığı henüz katiyetle tespit edilememiştir. Soğd dili uzmanı Gauthiot, bunların VII. asırda yazıldığını iddia etmekte. Mamafih İslamiyetin Soğdlar arasında yayılmasıyla, bunlar da Arap harflerini kullanmaya başlamışlardır. Asıl Soğd harfleriyse Uygur Türkleri arasında kendi varlığını, evvelce söylediğim veçhile “Uygur alfabesi” adı altında muhafaza etmiş ve Türklerce muhtelif dinlere ait metinlerin tercümesinde kullanılmıştır. Mamafih, bu yazıyla yazılmış Türk edebiyatı zengin değildir. Bu edebiyatın ufak bir kısmı “von Le Coq” tarafından neşredilmiştir.¹³⁹

Soğd harfleri hakkında ilk malumat veren, H 377 (M 987/8) yılında *Fihrist-al-ulum* adlı eserini ikmal eden [tamamlayan] en-Nedim'dir. Eserinin *الكلام على القلم المناني* bahsinde Mani ve *الكلام على قلم الصند* bahsinde de Soğd harfleri hakkında kısaca

¹³⁸ A. von Gabain, *Die uigurisehe Übersetzung der Biographie Hüen-tsang's*, I. Bruchstücke des 5. Kapitels. SB. 1935 Almancaya ve Hiouen-Thsang, *Mémoires sur les contrées occidentales*, Paris, 1857 adıyla (Stanislas Julien) tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir.

¹³⁹ A Le Coq, “Kurze Kin führung ni die uigurische Schriftkunde,” *MSOS*, 1919, XII, s. 93-108. Burada neşredilen bu metinlerin bazıları klişe halinde tarafından *Türk Lisani Dersleri Tatbikat Numuneleri I* (İstanbul, 1932) adıyla neşredilmiştir.

malumat vermektedir. Bu malumatın tercümesini aynen naklediyorum.¹⁴⁰

“Maveraünnehir’de kâin [bulunan] Soğd memleketine gittim. Buranın yerli Türk ahalisi vardır. Merkez şehirleri Navikat’tır. Halkın dini Dualizm ve Hıristiyandır. Bunlar, Dualistlere kendi dillerinde *âçârik* adını vermektedirler. Yazıları, yani alfabeleri şöyledir.”

IX ila XI. yüzyıllardaki Karahanlılar devrine ait Sarığ kazılarında elde edilen *hum*’lar üzerindeki yazılar da Uygur harflidir. *Hum*, yanmış topraktan yapılmış su ve ekin gibi ürünlerin muhafazasına mahsus kaptır. Bunlar Talas ırmağı havzasında 1930’da bulunmuştur. Nedense S. E. Malov¹⁴¹ bu kaplardaki yazıları Moğolca olarak kabul etmiştir.¹⁴²

¹⁴⁰ Gustav Flügel ve J. Roediger, *Kitâb-al-Fihrist*, Leipzig, 1871, s. 18.

¹⁴¹ *Talasskie epigrafiçeskie pamyatniki*, Materialı Uzkomstarisa, 6-7, s. 22.

¹⁴² M. E. Masson, *K istorii otkrıtya drevnetürkских runičeskih nadpisey v Sredney Azii*. Materialı Uzkomstarisa, 1936, 6-7, s. 11-12.

Tablo I. Uygurlar tarafından kullanılan ilk Soğd alfabetesi.

Kelimenin			Harfler	
Sonunda	Ortasında	Başında		
𐰇	𐰇	𐰇 𐰇	a e	1
	𐰇	𐰇	i i	
𐰇	𐰇	𐰇	o ö u ü	
𐰇 𐰇 𐰇	𐰇 𐰇	𐰇 𐰇	g k b	2
𐰇	𐰇	𐰇	k g	3
𐰇	𐰇	𐰇	y i l	4
𐰇	𐰇	𐰇	r	5
𐰇	𐰇	𐰇	l	6
𐰇	𐰇	𐰇	t	7
𐰇	𐰇	𐰇	d	8
𐰇	𐰇	𐰇	ç	9
𐰇	𐰇	𐰇	s	10
𐰇	𐰇	𐰇	ş	11
𐰇	𐰇	𐰇	z j	12
𐰇	𐰇	𐰇	n	13
𐰇	𐰇	𐰇	b p	14
𐰇	𐰇	𐰇	v	15
𐰇	𐰇	𐰇	w	16
𐰇	𐰇	𐰇	m	17
𐰇	𐰇	𐰇	?	18

Tablo II. Uygurlar tarafından kullanılan sonraki Soğd alfabeti.

Kelimenin			Harfler	
Sonunda	Ortasında	Başında		
			a e	}
			i i	
			o ö u ü	1
			g k b	2
			k g	3
			y i i	4
			r	5
			l	6
			t	7
			d	8
			ç	9
			s	10
			ş	11
			z j	12
			n	13
			b p	14
			v	15
			m	16

En-Nedim'in kaydettiği ve şekilleri vazıh [belli] olmayan Soğd harflerini burada ayrıca göstermeye lüzum görmedim.

Malum olduğu veçhiyle, Soğd harfleri 22 işaretten ibaret olup Arami alfabesine yakın bir şekilde sıralanmıştır. Bir li-gatürden maada [başka], ayrıca muayyen olmayan üç işaret daha vardır, ki bunlar büyük bir ihtimalle noktalama için kullanılmıştır.¹⁴³ Umumiyetle Soğd harflerinin, şekli bir dereceye kadar, kendi menşeinin tayinine yaramaktadır. Nitekim, bazı harf işaretleri bunların Arami alfabesinden doğduğunu şarhaten [açıkça] göstermektedir.¹⁴⁴

Nihayet, Soğdlar ve bunların alfabeleri hakkında yapılan son araştırmalar, bu Orta Asya kavminin menşeiini tamamıyla meydana koymuştur. Bu ise bir dereceye kadar, Soğd alfabesinin Türkler ve Moğollar arasındaki mevkiini aydınlatmaya yaramaktadır. Çünkü Uygur ortografi sistemi tıpkı Moğol, hatta Oyrat ve Kalmuk alfabelerinin ortografi sistemi gibi, Soğd alfabesi sistemiyle izah edilmektedir. Bundan dolayı Moğol ve Soğd alfabe sistemini öğrenmeden, Uygur alfabe sistemini tayin etmek imkânsızdır. Zira vaktiyle Moğollar da, Uygurlar vasıtasıyla Soğd harflerini kabul etmişlerdir.

UYGUR HARFLERİ

Orta Asya'da en zengin Türk edebiyatı, Uygur harfleriyle vücuda getirilmiştir. İlk defa Uygurlar bu harfleri, ancak müstakil bir devlet kurduktan sonra kullanmışlardır ki, bu, VIII. yüzyılın ilk yarısına rastlar.

Uygur harfleri, birkaç harf istisna edilirse birbirine bitişik olarak yazılmıştır. Bu alfabenin başlıca hususiyeti, "Göktürk" alfabesine nispetle daha az işarete malik olmasıdır. Yarı sedalı

¹⁴³ J. Marquait, *Historische Glossen zu Jen alt türkischen Inschriften*, WZKM., 1898, s. 159-160.

¹⁴⁴ A. Le Coq, MSOS. XII, 1919, s. 94.

bir sese tekabül eden "y" istisna edilirse, Uygur harfleri ancak 18 işarettten ibarettir. "Göktürk" harfleri ile bu harfler arasındaki farklar hakkında, bir fikir edinebilmek için biraz izahat vermemiz lazımdır.

ÜNLÜ (VOKAL) SİSTEMİ

Kelimenin			Harfler
Sonunda	Ortasında	Başında	
۶	۶	۶	a e
۶	۶	۶	i i
۶	۶	۶	o ö u ü

Tablo III. Uygurca ünlü işaretleri

Kelimenin ortasında ve sonunda daima bir vokal işareti ifade edilmiştir. Kelimenin başındaysa iki, üç vokal işaretinin birleştirilmesiyle bazı kombinasyonlar yapılmıştır. Mesela:

a (e) + ı (i) = "ı" ve "i"

a (e) + o (ö,u,ü) = "o" ve "u"

a (e) + o (ö,u,ü)+i (ı) = "ö" ve "ü"

Böylece Doğu Türkistan Türkler tarafından işgal edildiğinde kullanmaya koyuldukları Brahma, Mani ve Soğd alfabelerinin yapısında bulamadıkları yumuşak vokal yüzünden¹⁴⁵ kelime başındaki "o ve u;" "ö ve ü;" "i ve ı" için yapılan yukarıdaki

Tablo III'te görüleceği veçhile, Uygur alfabesinde Türk dilinin ahengini temin eden vokaller, ancak şu üç işaretle ifade edilmiştir:

"a" ve "e"

"ı" ve "i"

"o," "ö," "u" ve "ü"

Kelimenin ortasında ve sonunda daima

¹⁴⁵ W. Kotwicz, "En marge des lettres des Il-khans de Perse." RO. XVI, 1953, s. 380.

kombinasyonlarla, Türkçenin ahenk kanunu için elzem olan yumuşak vokal unsurlarını bir dereceye kadar temin etmiş oldular.

Uygur alfabesindeki vokal sistemi, Orhun kitabelerindeki vokal sisteminden çok farklıdır. Orada vokalleri ifade için vücuda getirilen ayrı ayrı konsonant [ünsüz] işaretleri vasıtasıyla, noksan görülen vokaller gösterilebilmişti; Uygurlarsa buna ihtiyaç hissetmemişlerdir. Çünkü Uygur yazısında herhangi bir hecedeki vokal, kendisine mahsus işaretle gösterilmiştir. Bu noktayı dikkati nazara alan Radloff, Uygurcadaki vokaller için muayyen bir kaide çıkarmaya bile yeltenmiştir. Onun fikrine göre, Uygur kelimesinde herhangi bir hecenin yazılmaması, müstensih veya müellifin hatası dolayısıyladır. Bu fikir bir münakaşa mevzusu olabilir. Yalnız, vazıh [belli] olan bir şey varsa o da, Uygur metinlerindeki vokallerin bir intizam gözetilmeden yazılmış olmasıdır. Bir kelime, muhtelif metinlerde vokal bakımından muhtelif imlaya tabi tutulmuş ve bu yüzden Uygurcada vokallerin kullanılışı için kati bir kaide çıkarılmasına imkân kalmamıştır.

ÜNSÜZ (KONSONANT) SİSTEMİ

Uygur alfabesinde pek nadir kullanılmış olan "h" müstesna olmak üzere, konsonantlar için 15 işaret vardır. Bu işaretler kelimenin başında, ortasında ve sonunda muhtelif şekillerde yazılırlar. IV. numaralı tabloda da görüldüğü veçhile, birbirine yakın sesler için aşağı yukarı bir işaret kullanılmakla iktifa edilmiş [yetinilmiş] ve bu işaretler, üzerlerine veya altlarına nokta ilavesiyle de birbirlerinden ayırt edilmiştir. Bu kabilden olarak tabloda birinci sıradaki "ğ," "k" ve "h" ile on beşinci sıradaki "r" ve "z" için kullanılan işaretler zikredilebilir. Fakat işaretlere noktalar koyarak ayırt etmek kaidesi bütün Uygur metinlerine teşmil edilemez [yayılamaz]. Çünkü ekseri Uy-

gurca metinlerde "ğ," "k" ve "h" için, aşağı yukarı bir tek işaret kullanılmıştır. Yalnız "z" sesini, aynı işaretle gösterilen "r" den ayırt etmek için ekser Uygurca metinlerinde "z" sesini ifadeye mahsus işaretin altına daima nokta konulmuştur. Bazı metinlerde "p" sesini ifade etmek için "b" harfi üzerine bir nokta konulduğu gibi,¹⁴⁶ "ş" harfini de "s" harfinden ayırmak için bu harfe mahsus işaretin altına iki nokta konulmuştur. Aynı gayeyle "n" harfini "a, e"den tefrik için, bazen bu sese mahsus işaretin üzerine bir nokta konulmuştur.¹⁴⁷

Mamafih, harfleri birbirinden ayırt etmek için alınan bu tedbirler, Uygur harfli bütün metinler için hiçbir vakit kati ve sabit bir ortografi kaidesi halini alamamıştır. Bu tedbirler, bazı Uygur metinlerinin okunuşunu bir dereceye kadar kolaylaştırmaktaysa da, konsonantların hakiki kıymetini tayine medar olamamaktadır. Bilhassa "k" ve "g" seslerinin tayininde çok dikkatli davranma zarureti vardır. V. Thomsen'in bu bakımdan yaptığı bir deneme, tavsiyeye değer bir araştırmadır.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Uygur alfabelerinin en yeni olanı Hamidiye Kütüphanesinde mahfuzdur. Burada "b" harfinin altına bir nokta konulmuştur (Bkz. Necip Asım, "Uygur Alfabeti," *Türk Yurdu*, Ankara, Mart-Nisan 1929, sayı 15-16, s. 10-20; Rahmeti Arat, *Uygur Alfabeti*, İstanbul, 1937, s. 13).

¹⁴⁷ Çünkü "n" harfine mahsus Uygur alfabetindeki işaret tamamıyla "a" ve "e" işaretinin aynıdır. Bundan dolayı, kelime ortasındaki birbirine benzeyen iki çıkıntılı işaretten birisinin "n" diğeri "a" okunması lazımdır. Kelimenin başındaki iki çıkıntılı işaretse alelülüs "a" vokalini ifade içindir. Fatih Sultan Mehmed'in yarlığında buna o kadar da riayet edilmiştir (bkz. R. Rahmeti Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı," *Türkiyat Mecmuası*, VI, İstanbul, 1839, s. 189).

¹⁴⁸ V. Thomsen, "Sur le système des consonnes dans la langue Ouigure," *KSz.*, 1901, cilt II, s. 241-259.

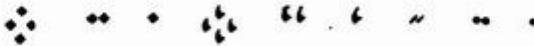
Tablo IV. Uygurca ünsüz işaretleri

Kelimenin			Harfler	
Sonunda	Ortasında	Başında		
ڭ ڭ ڭ	ڭ ڭ ڭ	ڭ ڭ ڭ	g k h	1
ك م	ك م	ك م	k g	2
د د	د د	د د	y (ı, ı)	3
ر	ر	ر	r	4
ل	ل	ل	l	5
ت	ت	ت	t	6
د	د	د	d	7
چ	چ	چ	ç	8
س	س	س	s	9
ش	ش	ش	ş	10
ز ج	ز ج	ز ج	z j	11
ن	ن	ن	n	12
ب پ	ب پ	ب پ	b p	13
و	و	و	v	14
و	و	و	w	15
م	م	م	m	16
ھ	ھ	ھ	h	17

Radloff da Uygur harfleri sistemini tespiti çalışmıştır. Fakat onun bu hususta ileri sürdüğü fikirler, oldukça basit ve hatta hatalıdır.¹⁴⁹

Uygur yazı sisteminin dikkate değer hususiyetlerinden biri de, bazı eklerin ait buldukları asıl kelimeden ayrı yazılmasıdır. Buna daima riayet edilmemekle beraber metinlerin birçoğunda tesadüf edilir. Ayrı olarak yazılan eklerin başlıcaları isim tasriflerindeki eklerdir.¹⁵⁰ Akuzatif ile çokluk ekleriye bilakis, daima ait oldukları kelimeye bitişik yazılmaktadır. Kelime ortasındaki "z," hemen daima kendisinden sonra gelen harften ayrı yazılır.¹⁵¹ Bazen "l" de kendisinden sonraki harfe bağlanmamaktadır. Böylece yazanların keyfine bağlı görünen bu intizamsız imla tarzı, Uygur alfabesinin kullanılışındaki sistemin kati olarak tespitini güçleştirmektedir. Zaten şimdiye kadar bu yolda ciddi araştırmalar da yapılmamıştır.

Uygur metinlerini karakterize eden diğer bir hususiyet de noktalama sistemidir. Uygur metinlerinin, aşağı yukarı hepsinde muayyen bir noktalama usulü tatbik edilmiştir. Eski Budist metinlerinde, noktalama işareti olarak virgüle benzer işaretlere rastlandığı halde, daha sonraları bunların yerine çizgiler kaim olmuştur. Budist metinlerindeki noktalama işaretleri şunlardır:

Tablo V. Budist Metinlerinin Noktalama İşaretleri

¹⁴⁹ W. Radloff, *Phonetik der nördlichen Türk Sprachen*, Leipzig, 1882, s. 187 ve 311.

¹⁵⁰ Bugünkü Doğu Türkistan Türkçesinde de bazı eklerin, merbut [bağlanmış] oldukları kelimelerden ayrı yazıldığı göze çarpmaktadır. G. Raquette, bu hususiyet hakkında epeyce malumat vermektedir; bkz. "Eastern Turki Grammar," *MSOS.*, XV, Berlin, 1912, s. 119.

¹⁵¹ Mesela *söz-üm*; *öz-i* kelimelerinde olduğu gibi.

Mani metinlerindeyse şu noktalama işaretleri kullanılmıştır.

Tablo VI. Mani Metinlerinin Noktalama İşaretleri

Birbirinden farklı olan noktalama işaretleri sayesinde, metinlerin münderecatını [içindekileri] öğrenmeden, bunların hangi dine ait oldukları ilk bakışta tayin edebilmektedir.

Uygur alfabesi hakkında çok eski malumata malikiz. Bu harflere ilk defa temas eden, XI. yüzyılın Türk dilcilerinden Kaşgarlı Mahmud olmuştur. *Divanü Lugati't-Türk* adlı meşhur eserinde Kaşgarlı, "Uygur alfabesini" Türk hurufatı [harfleri] diye tesmiye etmiş [adlandırmış] ve bu alfabenin sırasını gösterdiği gibi, noksanlarını da umumi bir bakışla kısaca tebarüz ettirmiştir [belirtmiştir] ¹⁵² Kaşgarlı'ya göre:

Türk dillerinde kullanılan harfler on sekiz tane olup şöyle bir sırayı takip etmiştir:¹⁵³

a, f, h, v, z, k, y, k, z, m, n, s, b, ç,¹⁵⁴ r, ş, t, l

Aynı müellife göre, Türkçede yedi sada vardır, ki Uygur alfabesinde onlara yer verilmemiştir. Bu sadalar şunlardır:

p, c,¹⁵⁵ j, f, ğ, ğ, g

Kaşgarlı'ya göre bu harflerin medlûlleri [anlamları] olan sadaları, Türk olmayanlar söylemekte güçlük çeker ve Türk boyları:

¹⁵² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, İstanbul, 1335, s. 7-9; C. Brockelmann, "Mahmud al-Kaschghari über die Sprachen und Stämme der Türken in XI. Jahrh.," *KCSA*, 1925, 1, s. 26-40.

¹⁵³ Daha fazla malumat için bkz. *Divanü Lugati't-Türk*, Besim Atalay tercümesi, Ankara, 1939, cilt 1, s. 8-10.

¹⁵⁴ Kaşgarlı'da bu ses "c" olarak kaydedilmiştir.

¹⁵⁵ Kaşgarlı'nın kitabında s. 8'de الميم العربية ile izah edilmiştir.

seslerine mahsus harfleri kullanmazlarmış. Bunlar, mutlaka yazılmak istenildiği zaman, Uygur alfabesi sisteminde bu seslerin mahreçlerine yakın harfleri eski kalıplarında yazıp nokta ile ayırt ederlermiş.¹⁵⁶

Aynı Uygur alfabesi sistemi, Kaşgarlı Mahmud'dan naklen, Bedreddin Mahmud el-Aynî'nin تاریخ البدری adlı eserinde de gösterilmiştir. Bu zat, İkdü'l-Cümân adlı tarihinin ikinci cildinin قصة امة الترك bahsinde, Kaşgarlı'dan istifade ettiğini رؤیت في ديوان عمود الكشغرى cümlesiyle itiraf etmektedir.¹⁵⁷

Buna yakın bir Uygur alfabesi cetveli, Gazi bin Kutluğ el-Cebafî'nin bir yazma eserinde mevcuttur.¹⁵⁸

Diğer bir Uygur alfabesi Timur tarihini yazan İbn Arabşah'ın Acâibü'l-makdûr fî nevâibi Timur adlı eserinde geçmektedir.¹⁵⁹ Arabşah, bu alfabeyle, Moğollar hakkında malumat verirken temas etmiştir. Ona göre Uygur harfleri sisteminde konsonant [ünsüz harfler] mevcut olup bunlardan bazıları kendilerine mahsus ve birbirine yakın işaretlerle, bazılarıysa tek bir işaretle ifade edilmiştir. Bu suretle, Arabşah'ın Uygur alfabesi hakkındaki fikri kendisinden önceki müelliflerden farklı olmamıştır.

¹⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, Besim Atalay tercümesi, s. 9.

¹⁵⁷ Z. Velidi Togan, "Mahmud Kaşgarî'ye ait notlar," *Atsız Mecmua*, II, sayı 17, s. 135.

¹⁵⁸ Necip Asım, "Uygur Alfabesi," *Türk Yurdu*, Ankara, Mart-Nisan 1929, sayı 15-16, s. 14-15; Köprülü Fuat, *Türk Dili ve Edebiyatı*, İstanbul, 1934, s. 76'da bu harflerin yalnız Arap harfleriyle olan sırasını, Necip Asım ise Uygur harfleriyle bazı numuneler neşretmiştir.

¹⁵⁹ Buradaki alfabeden ilk defa bahseden Klaproth olmuş (*Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren*, Berlin, 1812, s. 53); sonra aynı müellif onu neşretmiştir (J. Klaproth, *Memoires relatif a l'Asie*, Paris, 1826, II, s. 318). Necip Asım da Mükrimin Halil Yınanç'ın kütüphanesinde bulunan İbn Arabşah'ın eserindeki Uygur alfabesinin fotokopisini neşretmiştir (*Türk Yurdu*, 1929, sayı 15-16, s. 11-12).

Eldeki mevcut Uygur alfabelerinin en yenisi Hamidiye Kütüphanesinde "138" numarada mukayyed [kayıtlı] bulunandır. Devri icabı olarak bu alfabe¹⁶⁰ بخط منقول yahut Arabşah'ta olduğu gibi أما الجنتى فلم قلمى-ى ابغور و ه: adlarıyla zikredilmiştir.

Uygur alfabesi hakkında malumat veren başka eserlerin de bulunması muhtemeldir. Çünkü bu gibi eserler, umumiyetle Uygur harflerini öğretmek gayesiyle ve yerine göre muhtelif sistemlerde yazılmıştır.

Uygur alfabesindeki vokal ve konsonantlar sistemi hakkında bu kadar izahatla iktifa ediyoruz [yetiniyoruz].

Uygurlardan önce Göktürkler tarafından kullanılan Orhun harfleri sistemi ile bu Uygur yazısı sistemi mukayese edilirse göze ilk çarpacak olan hususiyet, Uygur alfabesinde vokallerin noksanlığıyla konsonantların kifayetsizliğidir. Orhun alfabesinde vokal ahengini tebarüz ettirmek [belirtmek] gayesiyle konsonantların sayısı çoğaltıldığı halde, Uygur harfleri sisteminde konsonantlar bilakis azaltılmıştır. Bu yüzden de Uygur alfabesi Türk dilinin fonetiğini tespit için, elimizdeki Uygurca metinlerin bolluğuna rağmen pek de elverişli olmamıştır.¹⁶¹

¹⁶⁰ Merhum hocam Necip Asım da aynı alfabe sistemini neşretmiştir (*Türk Yurdu*, s. 19).

¹⁶¹ Çünkü bu devir Türkçesini karakterize edecek olan fonetik hususiyetlerini Uygur alfabesiyle ifade etmek müşküldür. Mesela "k" ve "g;" "c," "ç" ve "j;" "b," "f" ve "p" gibi birçok hususiyet Uygur yazısında birer işaretlerle gösterilmiş ve bu yüzden Uygur metnlerinin doğru olarak okunması imkânsız hale gelmiştir. Çünkü Soğd harflerinden neşet eden [doğan] Uygur harfleri, kendisine menşe olan harflerin bünyesine göre vücuda getirilmiştir. Bundan dolayı, Türkçe için elzem olan bazı sesleri onda bulmak mümkün olmamış ve Uygurca metinlerin halli bu yüzden zorlaşmıştır.

3.

UYGUR HARFLERİNİN MENŞEİ

Menşe itibarıyla Uygur harfleri, esası belli olmayan Arami asıllı bir Soğd alfabesinden çıkmıştır. Daha 1907 yılında Laufer,¹⁶² Uygur yazısının menşeyini araştırarak onun Süryani Estrangelosu'ndan doğduğu fikrini ileri sürmüştür. Ondan iki sene sonra F. W. K. Müller,¹⁶³ Uygur harflerinin doğrudan doğruya Soğd alfabesinin işlenmiş bir şekli olduğunu kati olarak tespit etmiştir. Burada, Soğd kavminden, Çinlilerin Khang diye tesmiye ettikleri [adlandırdıkları] Doğu Türkistan kavimlerinden birisi kastedilmektedir.¹⁶⁴ Soğdiyatçı Gauthiot tarafından Uygur ve Soğd harfleri arasında yapılan bir mukayeseyle bunların birbirine çok benzedikleri, hatta birçok Soğd harfinin Uygur harflerinin tamamıyla aynı oldukları tespit edilmiştir. Mamafih, aradaki bu benzeyişlere rağmen, Uygur ve Soğd harfleri arasında bazı farkların bulunduğu da şüphesizdir.¹⁶⁵

Uygur harflerinin menşei meselesi, eskiden beri ilim âlemini meşgul etmiş ve bu yolda, yukarıda anlattığımız iddialardan daha evvel, birbirlerine zıt birçok fikir ileri sürülmüştür. Nitekim, bunlardan yüz küsur yıl evvel Klaproth, bu yazının, Mandey harflerinden doğduğu kanaatine varmıştır.¹⁶⁶ Ondan biraz sonra Abel Rémusat,¹⁶⁷ Klaproth'un bu fikrine iştirak

¹⁶² Laufer, "Skizze der mongolischen Literatur," KSz., 1907, s. 183.

¹⁶³ Müller, "Ein iranischen Sprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei," SBAW, 1099, XXVII.

¹⁶⁴ Aynı zamanda *سند* yahut *سوغد* kelimesi, Zereşan havzasında, Semerkant ile Buhara arasındaki yerin adıdır.

¹⁶⁵ Gauthiot, "De l'alphabet Sogdien," *Journal Asiatique*, Paris, 1911, seri X, XVII.

¹⁶⁶ J. Klaproth, *Über die Sprache und Schrift der Uiguren*, Berlin, 1820, s. 138.

¹⁶⁷ F. C. Andreas, *Zwei soghdische Exkurse zu Vilhelm Thomsen: Ein Blatt in türkischer Runenschrift*, SBAW., 1910, XV, s. 307.

ederek o da, Uygur harflerinin menşeyini Süryani alfabesine irca etmiştir [indirgemıştır].

Bu iki âlimin ileri sürdükleri kanaat, F. W. K. Müller'e gelinceye kadar, herkesçe kabul edilmiş ve Uygur harflerinin Nesturi yazısını takliden Süryani alfabesinden doğduğu fikri kökleşmişti.¹⁶⁸ Bu yanlış fikrin dayandığı nokta, VII. yüzyıla doğru Uygurların, Nesturi misyonerleri tarafından Hıristiyanlığı kabul etmeleriydi. Bu yüzden, bunların muhakkak Nesturi yazılarını kabul ettikleri fikri her tarafta rağbet bulmuş ve bu yanlış fikir yüzyıldan fazla bir müddet tekrarlanıp durmuştur. Taylor dahi iyice düşünmeden, *Kutadgu Bilig*'in harflerinin doğrudan doğruya Nesturi alfabesinden geldiği kanaatini ileri sürmüştür. Her ne kadar, Taylor'un yaptığı mukayesenin neticesinde serdettiği [öne sürdüğü] fikri teyit edecek bazı noktalar varsa da, sırf haricî benzeyişle bir alfabenin menşeyini tayine kalkışmak doğru değildir.

Basit görünmekle beraber, Uygur harflerinin menşeyini tayine yarayan dikkate değer bir noktanın üzerinde durmamız lazımdır. Bu da Soğdcanın eskiden beri "l" mukabili bir işarete malik olmaması ve ecnebi kelimelerde mevcut bu sesin, Soğdcada "r" sesini veren işaretle ifade edilmiş olması keyfiyetidir. Türkçemizde "l" sesi vardır. Bunun için Türkler Soğdcada mevcut olmayan bu sesi ifade edecek yeni bir işaret bulmaya mecbur kalmışlardır. Bunun için Uygurlar, Soğd'ların "l"nin mukabili olarak kullandıkları "r" işaretine, sağa doğru bir kanca ilavesiyle bu işi kolayca halletmişlerdir. İmdi, eğer Türkler,

¹⁶⁸ Halbuki, bu alfabenin Soğdcadan doğduğunu XIII. yüzyıl müelliflerinden Fahreddin Mübarekşah tasrih eylemiştir (Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927, s. 45; D. Ross ve R. Gauthiot, "L'Alphabet sogdien d'après un témoignage du XIII e siècle," *Journal Asiatique*, Mayıs-Haziran 1913, s. 521-533). Mübarekşah, Soğd hurufatından başka Türklerin bir de Taguzuguzi (a.g.e., 522) alfabesini kullandıklarını söylemektedir.

Uygur harflerini Süryanilerden almış olsalardı, bunlarda bulunan "l" harfini de alır ve böylece yeni bir işaret bulmak külfetine katlanmazlardı. Halbuki Soğd'lar eski Sami alfabesindeki "l" işaretini tamamıyla ayrı bir ses için kullanmışlardır, ki bu da bizim eski Türkçemizde "y" olarak inkişaf etmiştir [gelişmiştir]. "z" = ı olup¹⁶⁹ sonraları "d" ve nihayet bugünkü Türkçemizde "y" olarak inkişaf etmiştir.

Gerçekte Soğd ve Süryani yazıları arasında bariz farklar olmasına rağmen, bu iki yazı sistemi büyük bir ihtimalle pek eski zamanlarda mevcut olduğu tahmin edilen Arami yazısından neşet etmiştir [doğmuştur].

4.

UYGUR HARFLERİNİN YAYILIŞ SAHASI

İslamiyetin Türk ülkelerinde yayılmasıyla Uygur alfabesi hemen ehemmiyetini kaybetmemiş, Arap harfleriyle boy ölçüşerek, asıl Uygur sahası haricinde kalan diğer Türk kavimleri arasında da rağbet görmüştür. Yalnızca Buhara, Belh ve Semerkant gibi bazı İslam merkezlerinde, yeni din mensupları tarafından Uygur harflerinin kullanılmasına derhal nihayet verilmiş; Doğu Türkistan'daysa eskisi gibi Uygur harfleri kullanılmasına devam edilmiştir.

Sonraları, Arap alfabesi tesiriyle gittikçe eski ehemmiyetini kaybetmeye yüz tutmuşken, Moğol hâkimiyetinin kuruluşuyla yeniden bir canlanma devresi yaşayarak, uzun zaman Moğol devletinin resmî yazısı olmuştur. Bunların himayesi

¹⁶⁹ Mamafih, Soğdlar kendi tahriratlarında hem "l" hem de "z" harfleri için birbirinden farklı iki işaret de kullanmışlardır. Bunlardan birisi Hıristiyan diğeryse yalnızca Manici metinlerinde kullanılmıştır. Bu yüzden Orta Soğd şivesi "z" ve "l" ağızlarına ayrılmış, Soğd ülkesinin adı da edebiyatta Soğz ve Sülük adlarıyla zikredilmiştir (Barthold, "K. Voprosu ob yazıkah Sogdiyskom i Toharskom," *Iran*, I, Leningrad, 1927, s. 30).

sayesinde, Uygur alfabesi yeni yeni sahalara yayılarak Fatih Sultan Mehmed'in sarayına¹⁷⁰ kadar sokulmuş, hatta Ukrayna ve Litvanya gibi yabancı ülkelere kadar yayıldığı bile iddia edilerek¹⁷¹ XVIII. yüzyıla kadar yaşamıştır. Uygur alfabesinden bahseden Fars muharriri [yazarı] Mehmed Kâfur Han, 1721 yılında ikmâl ettiği [tamamladığı] eserinde bu alfabenin intişar [yayıma] sahasını şöyle anlatmaktadır:

"Oğuz Han zamanındaki Uygur yazısı öyle bir dereceye vardı ki, hâlâ zamanımızda Türkistan'da aynı yazı kullanılmaktadır."¹⁷²

Bu iddia mübalağalı değildir. Çünkü son yapılan araştırmalar İmparator Kang-hi'nin hâkimiyetinin 26 ve 27. yılında, yani XVII. yüzyıl başlangıcında Uygur yazısının kullanıldığı sabit olmuştur.¹⁷³ Hatta XVIII. yüzyılın başlangıcında Dunhan, Guçjou, Gan-Çjou (حامچو) adlarını taşıyan yerlerdeki Budist manastırlarında bu yazı parlak bir devresini yaşamıştır.¹⁷⁴ Gerçekteyse XV. yüzyılda Uygur alfabesinin yayılım merkezi Herat ve Yezd şehirleri teşkil etmiştir.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Bu devirde, devlet tahriratında Uygur harflerinin de kullanıldığı Topkapı Sarayındaki vesikalardan anlaşılıyor. Bunların en mühimini Fatih Sultan yarlığı teşkil etmektedir (*Türkiyat Mecmuası*, VI, İstanbul, 1939, s. 285-322).

¹⁷¹ Jean Richard, "La limite occidentale de l'expansion de l'alphabet ouïgour," *Journal Asiatique*, CCXXXIX, I, 1951, s. 71-75.

¹⁷² در عهد افروز خان خط افروزی بهم رسید که تا حال میان ترکستان ما محط و اینج است. Diğer bir İran muharriri olan Abdürrezzak (ö. 1482) aynı alfabeyi خط مولی به خط افروز است. شکلde Mogol yazısı olarak tavsif etmiştir [belirtmiştir].

¹⁷³ W. Radloff, *Kuan-şi-im Pusar*, Bibliotheca Buddica, St. Petersburg, 1911, s. VII; S. E. Malov, *İzuçente drevnih turetskih yazıkov* (Kadim Türk Dillerinin Tetkiki), Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy s'yezd, Bakü, 1926, s. 140.

¹⁷⁴ Radloff ve Malov, *Suvarnaprabhâsa*, Bibliotheca Buddica, XVII, St. Petersburg, 1913, s. 17; *Ĥudûd al-Âlem, Rukopis Tımanskogo*, Leningrad, 1930, s. 19; Bretschneider, *Med. Researches*, I, 241.

¹⁷⁵ A. M. Şerbak, *Oğuz-name-Muhabbet-name*, 1959, s. 118.

İslami devirde, muhtelif Türk ülkelerinde Uygur alfabesiyle yazılan eserlerin en büyüğünü *Kutadgu Bilig* teşkil etmektedir. Bu eserin Uygur mu, yoksa Arap harfleriyle mi yazıldığı meselesi aslında henüz tespit edilmemiştir. Bugün ele geçen üç nüshadan ancak birisi Uygur harfleriyle yazılmıştır. Uygur harfleriyle yazılan diğer eserlerin en mühimleri *Atebetül-Hakâyik* (Hibetü'l-Hakâyik), *Bahtiyârname*,¹⁷⁶ *Miraçname*,¹⁷⁷ *Tezkiretü'l-Evliya*,¹⁷⁸ Mir Haydar'ın *Mahzenü'l-Esrâr*'ı;¹⁷⁹ Harezmi'nin *Muhabbetname*'si, *Sirâcü'l-Kulûb*,¹⁸⁰ *Mesele Kitabı*,¹⁸¹ *Rahatü'l-Kulûb*, Lûtfi, Cevheri,¹⁸² Kamberoğlu, Kasım ile Mansur Bahşi'nin şiirlerini ihtiva eden ve British Museum'da bulunan yazma bir mecmua¹⁸³ ve benzerleridir.

Asıl Uygurlar arasında Uygur alfabesi eskiden olduğu gibi millî bir yazı olarak kullanılmıştır ve bugün elimizde bu harfle yazılmış birçok Uygur metin parçası mevcuttur. Kaşgarlı

¹⁷⁶ Mansur Bahşi tarafından 1435 tarihinde yazılmış olan bu eserin aslı Oxford'dadır. Cenevre Üniversitesindeki nüsha, M. Rahmi Balaban tarafından kopya edilerek "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Maarif Vekâleti" neşriyatının 44. sayısında *Bahtiyârname* adıyla neşredilmiştir. Bunun bir parçasını Radloff (*Das Kudatku Bilik des Yusuf Chass-Hadsehib*, St. Petersburg, s. 189'de), bir parçası da Vambéry (*Uigurische Sprachmonumente das Kudatku Bilik*, Innsbruck, 1870, s. 174-177) neşretmiştir.

¹⁷⁷ Pavet de Courteille tarafından *Miradj-Nameh* adıyla (L'école des Langues Orientales vivantes, série II, vol. VI, 1882, Paris) neşredilmiştir.

¹⁷⁸ Pavet de Courteille tarafından *Tezkreh-i-Evliâ* adıyla (Paris, 1889) neşredilmiştir. Küçük bir parçası da Radloff'un *Das Kudatku Bilik*'inde (St. Petersburg, 1891) neşredilmiştir.

¹⁷⁹ W. Radloff'un *Das Kudatku Bilik* (St. Petersburg, 1891) adlı eserinde Uygur harfleriyle bir parçası neşredilmiştir.

¹⁸⁰ Mansur Bahşi tarafından 1432'de Yezd şehrinde yazılmıştır.

¹⁸¹ Mansur Bahşi tarafından 1432'de Yezd şehrinde yazılıp Mir Celâlettin'e sunulmuştur.

¹⁸² Yalnız W. Pertsch, *Die Türkische Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, Viyana 1864, s. 38 mevcuttur.

¹⁸³ Barthold, *Un nouveau manuscrit en écriture ouigoure au Musée Britannique*. 1924, Nisan-Haziran, s. 57-58.

bu alfabeyi, devrinin Türk alfabesi olarak tavsif etmektedir [nitelemektedir].¹⁸⁴

Muhtelif ilmî heyetlerin Turfan vahasında, yazı şekliyle sair [diğer] Uygur metinlerinden ayrılan bir yığın vesika elde edilmiştir; ki bunlar gerek Uygur harflerinin yayılışı ve imlası gerekse Türk hukuk tarihi için büyük bir kıymeti haizdirler. Ekserisi ticaret muamelelerine ait olan bu metinlerin yazıları, şekilce Kursiv olup *Kutadgu Bilig*'inkini andırmaktadır.¹⁸⁵ Bu yazılarda Moğol tesirinin mevcut olduğu düşünülmektedir. Çünkü vesikalarda şive hususiyetleriyle bazı harflerin mevcudiyeti bunların XII ile XIV. yüzyıla ait olduklarını göstermektedir.

Uygur hukukuna ait elde edilen vesikaların bir kısmı neşredilmiştir. Bunlardan Radloff tarafından toplananlar elliye yakın olup Malov tarafından neşredilmiştir.¹⁸⁶ Bugün, aynı mevzudaki vesikaların parçalar halinde neşrine devam edilmektedir.¹⁸⁷

Uygur harfleri bir zamanlar sikkeler üzerinde de kullanılmıştır. Nitekim Hoço şehrinde elde edilen bir sikkenin üzerinde, Uygur harflerinin bulunduğu sabittir ve bu sikke Uygurlar

¹⁸⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, İstanbul, 1335, s. 7; Besim Atalay tercümesi, s. 8.

¹⁸⁵ A. von Le Coq, *Handschriftliche uigurische Urkunden aus Turfan*, "Turan," Budapeşte, 1918, kısım VIII, s. 450.

¹⁸⁶ W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen*, von S. Malov herausgegeben. Leningrad, 1923 ve bir vesika da *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, İstanbul, 1936, s. 101-11'de neşredilmiştir.

¹⁸⁷ Daha fazla malumat için bkz. A. Caferoğlu, "Uygarlarda Hukuk ve Maliye İstilahları," *Türkiyat Mecmuası*, IV, İstanbul, 1934, s. 1-34; H. Herrfahrdt, "Das Formular der uigurischen Schuldurkunden," *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, XLVIII, s. 93-103; S. E. Malov, "Dva Uygurskiĭ Dokumenta," *V. V. Bartoldu*, Taşkent, 1927, s. 387-394; S. E. Malov, "Uygurskiye rukopisnie dokumenti ekspeditsii S. F. Oldenburga," *ZKV*, I, Leningrad, 1932, s. 129-149.

zamanına ait olsa gerektir.¹⁸⁸ Moğol devri sikkelerinden Uygur yazılarıyla darbedilmişleri de mevcuttur. Bu suretle, Uygur alfabesi, 847 yılında Uygur devletinin düşmesinden ta Cengiz Han'ın hâkimiyetinin Uygurlarca tanınmasına kadar, Uygurların resmî yazıları olarak kalmıştır. Moğol istilasından sonraysa aynı harfler Moğollara mal edilmiştir.

5.

UYGUR HARFLERİNİN MOĞOLLAR TARAFINDAN KULLANILIŞI

Her ne kadar Uygurların Moğol idaresine geçmeleri, siyasi bakımdan Uygur devletinin yıkılmasıyla neticelendiyse de, asırlar boyunca kurulmuş ve gelişmiş olan Türk-Uygur medeniyeti, Moğolların üzerinde büyük bir tesir uyandırmaktan geri kalmadı. Çünkü Cengiz Han devrinde Moğollar, medeniyetçe hatta kendi ırkdaşları olan Kereit ve Naymanlardan daha aşağı bir seviyeyediler. Moğollar bilmediklerini, yeni kurulmakta olan devlet için kendi tabiyetlerine girenlerden öğrenmek zaruretindeydiler.¹⁸⁹ Bu hususta, Müslüman tüccarlar ehemmiyetli bir rol oynamışlardır. Orta Asya'nın Moğollar tarafından istilası zamanında, İran medeniyeti burada tam bir hâkimiyet sürmüş ve Arap harfleriyle yan yana Uygur harfleri de intişar etmiştir [yayılmıştır].¹⁹⁰ Timurluların sarayında, bu sülalenin en son hükümdarına kadar, "bahşi"¹⁹¹ adlı Uygur Türk kâtipleri bulun-

¹⁸⁸ Uygur harflerinde darbedilmiş bir sikkeyi de F. W. K. Müller, *Uigurica II*, (ABAW, 1911, s. 95 not 1) adlı eserinde neşretmiştir.

¹⁸⁹ Barthold, *Turkestan v epo tihu Mongolskago naşestviya* (Moğol İstilas Esnasında Türkistan), St. Petersburg, 1900, II. kısım, s. 410.

¹⁹⁰ Abel-Rémusat, *Recherches sur les langues Tartares*, Paris, 1820, I, s. 40.

¹⁹¹ Kelime, aslı itibarıyla Sanskritçenin *bhişhu* kelimesinden çıkmıştır. Bu kelime hakkında bkz. A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, İstanbul, 1934, s. 22; Vladimirtsov, *ZVO.*, XX, s. 164; Nemeth, *ZDMG*, 66, s. 539, Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1966, s. 143-136;

maktaydı. Bunların yaptıkları tesirin derecesi henüz tespit edilememiştir. Moğollara tamga kullanmayı ve devlet tahriratını öğretenler yine Türk Uygurlar olmuşlardır.

Cengiz zamanında, devlet teşkilatında tahrirat [resmî yazışmalar] sistemine ilk defa olarak, ancak Naymanların Cengiz Han tarafından mağlubiyetinden sonra (1206) başlanmıştır. Naymanlara karşı yapılan seferde, Timuçin Uygur *tamgacı*'larının birisini kendi sarayına getirmiştir. O, Timuçin'e hem devlet idaresinde tamga kullanılması usulünü hem de resmî tahriratı öğretmiştir. Taş-atun adındaki bu Uygur, sonraları da Cengiz Hanın sarayında mühürdarlık vazifesini görmüş, ayrıca Cengiz'in evlatlarına muallimlik etmiştir.¹⁹² Cüveynî'ye göre, Moğolların bu zamanlarda kendi alfabeleri mevcut olmamıştır. Bundan dolayı, Moğol gençleri yazıyı Uygurlardan öğrenmeye mecbur kalmışlardır.¹⁹³ Bu Uygur mualliminden önce, Moğollarda müşterek bir yazı dili de mevcut olmamıştır.¹⁹⁴

Moğolların kullandıkları Uygur alfabesi hakkında, eski Batı ve Doğu kaynaklarında epeyce malumat vardır. En eski Doğu kaynaklarından sayılan Çin annallerinden [yıllıklarından] birisinde, Nayman imparatoru Tyang-han¹⁹⁵ mağlup edildikten sonra, Uygurlardan Tata Tunggu adlı birisinin, Cengiz Han tarafından esir edildiği ve sonraları onun sarayda tamgacı vazifesini görmüş olduğu kaydedilmektedir. Çin annali, Uygur harflerinin Moğollarca kabulünü buna atfetmektedir. Tarihçi Cüveynî'de de, Cengiz'in emriyle Moğol asilzadelerinin Uygurca öğrenmeye mecbur oldukları kaydedilmektedir.¹⁹⁶

Türkler bu kelimeyi *balış* şeklinde telaffuz etmişlerdir.

¹⁹² Abel-Rémusat, *Nouveaux mélanges asiatique*, II, s. 61.

¹⁹³ Barthold, *a.g.e.*, s. 416.

¹⁹⁴ N. N. Poppe, "Problemi novago literaturnago Mongolskago Yazıka," *IAN*, 1932, no. 2, s. 153.

¹⁹⁵ J. Klaproth, *Mémoire relatifs d l'Asie*, Paris, 1826, II, s. 318.

¹⁹⁶ P. Pelliot, "Les systeme d'écriture en usage chez les anciens Mongols," *Asia*

Böylece Cengiz Han'ın Uygur alfabesini kendi devletinin resmî yazısı olarak kabul edişi, Orta Asya'da Uygur Türklerine çok büyük bir paye vermiştir.

XIV. yüzyılda Uygur alfabesiyle Türkçesi, Moğollar vasıtasıyla geniş bir sahaya yayılmıştır. Avrupa seyyahlarından Rubrikus, Plano Karpini, Chardin, Herbelot ve diğerlerinin Uygur alfabesinin Moğollar tarafından kabul edildiğini kaydetmeleri, hep Uygurların bu zamanlar Orta Asya'da mühim bir rol oynamalarından ileri gelmiştir.

Fakat daha sonraları, Kubilay Han zamanında, İslamiyet ve Hıristiyanlık inkişafa başlayınca, Uygurlar da eski ehemmiyetlerini kaybetmeye başlamışlardır. Bilhassa Moğol dil ve harsını [kültürünü] yükseltmek isteyen Kubilay Han, Budizm dinini kabul ederek tamamıyla yeni bir vaziyet ihdas etmiştir [oluşturmuştur]. O, kendi sarayına çağırdığı Pag-ba adlı bir Tibet laması vasıtasıyla Tibet ve Sanskrit dillerinden bazı eserleri Moğol diline tercüme ettirmiştir. Bu lama, Moğol dilinin fonetiğini ifadeye kadir yeni bir Moğol alfabesi yapmak teşebbüsünde bulunduysa da muvaffak olamadı. Bilahare, Torci Osir adlı birisi bu hususta çalışmış ve iyi bir netice elde etmiştir. Yeni kabul edilen bu Moğol alfabesinde, ancak beş Uygur harfine yer verilmiştir. Edebiyatta bu alfabenin ismi "galik"tir. Yeni alfabe bir nevi beynelmilel mahiyeti haiz olup, Moğol imparatorluğunun dahilindeki bilumum kavimlerin istifadesini temin edecekti. Bugün elimizde bu alfabeyle yazılmış Moğolca, Çince, Tibetçe, Türkçe ve Sanskritçe metinler vardır.

Fakat bu alfabe de istenilen mevkiyi tutamadı ve eskisi gibi, Uygur yazısının kullanılmasına devam edildi. Bu suretle

---

Major, 1925, II, s. 284-288. Bu alfabe Moğollar tarafından kabul edildikten sonra tekrar Batıya gelmiş oldu ve biraz sonra Mançulara geçti (Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927, s. 45.)

Moğol yazısının inkişaf [gelişim] tarihi başlıca üç devre geçirmeye mecbur olmuştur. Bu, şöyle bir tabloyla gösterilebilir.¹⁹⁷

Eski Moğol Yazı Dili

Pag-ba adlı
lamanın yazı
sistemi

- I. Kadim çağ. (Bilinmeyen eski zamanlardan XIV. asrın başlangıcına kadar: Uygur alfabesi).
- II. Orta çağ. (XIV. asrın başlangıcından XVI. asrın ikinci yarısına kadar: Uygur alfabesi).
- III. Geçici çağ. (XVI. asır ila XVII. asrın başlangıcı: Uygur, Moğol ve karışık alfabeler).

İslamiyeti kabul eden Moğol imparatorları için Uygur harfleri oldukça munis ve kolay görülmüştür. Devletin resmî tahriratı [yazışmaları] haricinde, XV. asrın ikinci yarısında Timurluların sarayında şehzadelere mahsus vasiyetnameler bile Uygur harfleriyle yazılmıştır. Buna başlıca örnek olarak Timur'un *Tüzükât*'ını zikredebiliriz.¹⁹⁸

Altun-Orda sahasında aynı harflerle yazılmış birkaç yarlığa malikiz. Bunlardan birisi Toktamış Han tarafından 1393'te Lehistan-Litvanya kralı Yagayla'ya gönderilendir.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Daha fazla malumat için bkz. B. Y. Vladimirtsov, *Sravnitelnaya Grammatika Mongolskago pismennago yazıka i Halhaskogo nareçiya*, Leningrad, 1929, s. 33).

¹⁹⁸ Bu eserin Fransızca'dan Türkçeye tercümesi Mustafa Rahmi Balaban tarafından *توکات* adıyla T.B.M.M. Hükümeti Maarif Vekâleti Neşriyatı serisinin 42 sayısıyla, İstanbul, 1339'da neşredilmiştir. *Tüzükât* Moğolca olarak Timur tarafından imla ettirilmiş, sonraları Ebû Talib tarafından Farsçaya, Langles tarafından da Fransızcaya tercüme edilmiştir.

¹⁹⁹ Yegâne diplomatik vesika mahiyetinde olan bu yarlığı ilim âlemine ilk tanıtan M. Obelenskiy olmuş ve 1850 yılında Kazan'da neşretmiştir: *Yarlık Hana Zototoy Ordı Tohtamışa, polskomu karolyu Yagaylu, 1392-1393*

İkinci yarlıksa Timur tarafından Altun-Orda tahtına çıkarılan Timur-Kutluğ Han'ın, 1397 yılında tarhanlığa çıkarıldığı bildirilen Muhammed adlı birisine yarlığıdır, ki bu da Uygur harfleriyledir.²⁰⁰ Berezin, bu yarlıkların Uygur harfleriyle yazıldığını görünce, bir yanlışlık eseri olarak, bunların lisan itibarıyla da Uygurca olduklarını zannetmiştir. Uygur harflerinde yazılmış diğer bir yarlık da Ebû Said Kürkân'inkidir. Burada, her kelimenin altında Arap harfleriyle yazılışı ayrıca tasrih edilmiştir.²⁰¹

Nihayet, Uygur harfleriyle yazılmış olan mühim vesikalardan biri de Babur Şah'ın babası Ömer Şeyh Mirza'nın, Mîr Seyyid Ahmed adlı birine gönderdiği mektuptur. Tarih itiba-

---

g. Buraya, I. N. Berezin'in bu yarlık hakkında neşrettiği *Hanskie Yarlîki I, Yarlîk Tohtamışu* (Kazan, 1850) adlı bir tetkiki de ilave edilmiştir; W. Radloff da *Das Kudatku Bilik'in* (St. Petersburg, 1891, 1) sonunda aynı yarlığın bir parçasını neşretmiştir.

²⁰⁰ Bu yarlık, diğerlerine nispetle daha çok tetkik edilmiştir. İlk defa olarak Joseph von Hammer tarafından "Uigurisches Diplom Kutlugh Timurs vom Jahre 800 (1397)" adıyla (*Fundgruben des Orients*, Viyana 1818, IV. s. 359-362) neşredilmiştir. Daha sonraları I. Berezin tarafından "Tarhanme Yarlîki Tohtamışa, Timur-Kutluka i Saadet Gireya" adıyla (Kazan, 1851) ve W. Radloff tarafından "Yarlîki Tohtamışa i Timur-Kutluka" adıyla (*ZVO*, III. 1889) metinle beraber neşredilmiş ve bazı izahat verilmiştir. Bu yarlığın küçük bir parçasını Herman Vambery, *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik'te* (Innsbruck, 1870, s. 170) neşretmiştir. Bu neşriyat münasebetiyle bazı noktaları tashih eden Samoyloviç'in "Neskolko popravok k yarlîku Timur-Kutluka" adlı küçük bir etüdü, *Rus Akademisi Izvestiyası'nda* (Petrograd, 1918) ve Hasan Abdullahoğlu'nun (Ortekin) aynı yarlığı tetkik eden bir araştırması "Timur Kutluğ Yarlığı" adıyla *Türkiyat Mecmuası'nda* (cilt III, İstanbul 1935, s. 207-217) intişar etmiştir [yayımlanmıştır]. Yarlıklar bibliografisi hakkında daha fazla malumat için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Kazan Hanlığını Kuran Uluğ Muhammed Hanın Yarlığı*, İstanbul, 1937, s. 1 not 4.

²⁰¹ Bu yarlığın fotoğrafisi, *Maarif Vekillîği Topkapı Sarayı Müzesi, Arşiv Kılavuzu'nda* (İstanbul, 1940, fas. II, vesika XX) neşredilmiş ve Akdes Nimet Kurat tarafından tetkik edilmiştir (*Topkapı Sarayı Müzesindeki Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1910).

rıyla, bu mektup XV. yüzyıla aittir. Melioranskiy, bu vesikanın tarihini 1469 yılı olarak tespit etmektedir.²⁰²

Bütün bu vesikalara bakılırsa, bu devirlerde diplomatik tahriratın [yazışmaların] yalnız Uygur harfleriyle yazılmayıp, Arap harfleriyle de yazılmış oldukları kanaati hasıl olmaktadır. Anlaşılan, artık bu devirlerde, Uygur harfleri, Moğol ve Altun-Orda sahalarındaki İslamlar arasında son çağını yaşamıştır.

Uygur harfleri, Uygurlarda olduğu gibi, Moğollarda da meskukâta [madeni paralarda] kullanılmıştır. Bu harflerle darbedilen [basılan] Moğol sikkeleri bol olmamakla beraber, Cengizliler, İlhanlılar ve Celayirliler tarafından kullanılan Uygur harfli sikkelerin bazılarının numuneleri neşredilmiştir.²⁰³ Bilhassa İlhanlılar devrine ait Uygur harfli, bir tarafı Moğolca diğer tarafı Arapça olarak muhtelif Anadolu şehirlerinde darbedilmiş sikkelere rastlanmaktadır. Bu kabil sikkelerden şahsıma ait koleksiyonda Sivas, Kemah, Erzincan, Maden, Gümüşpazarı'nda darbedilmişleri vardır.

Moğolcayla uğraşanlar, ilk müşterek Moğol yazı dilini vücuda getirenleri Nayman ve Kereit²⁰⁴ kabileleri olarak göstermektedirler. Onlara göre, bu iki kabile kültür seviyelerinin yüksekliğiyle temayüz etmiş [sivrilmiş] olup Uygurlar ve Çinlilerle münasebetlerde bulunmuşlardır.²⁰⁵ Fakat Mongo-

²⁰² P. Melioranskiy, "Dokument Uygurskago pisma Sultana Ömer Şeyha," ZVO, XVI, s. 01-012.

²⁰³ Mehmed Mübarek, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye Kataloğu, III, Müluk-i Çingiziye ve İlhaniye ve Celâiriye ve Kırmı hanları meskukâtı*, Kostantiniye, 1318, s. 270-273. Klaproth, 1289-1294'te İran hükümdarı Argun Han'ın kölesi II. Vaxtan zamanında, Tiflis'te Uygur harfleriyle darbedilmiş bir sikkeden bahsetmektedir (*Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren*, Berlin, 1812, s. 56-57).

²⁰⁴ B. Y. Vladimirtsov, *Mongolskie literaturnye yazıki*, Zapiski lastituta Vostokovedeniya Akademii Nauk, Leningrad, 1932, s. 6.

²⁰⁵ B. Y. Vladimirtsev, *Sravnitel'naya Grammatika Mongolskago pismennago yazıka ı Halhaskago nareçiya*, Leningrad, 1929, s. 19-20.

listlerin bu iddiaları henüz tevsike [belgelenmeye] muhtaçtır. Bizce en mühim mesele, elimizdeki vesikaların da teyit ettikleri veçhile, Moğolların her şeyden evvel Uygur harflerini asırlarca kullanmış olmalarıdır. Bu, Uygur medeniyetinin Moğolların üzerindeki tesirinden ileri gelmiştir ve bunu tabii görmelidir.

Haddizatında [aslında] Moğol boyları, bir taraftan yakın komşuları Çin'le sıkı münasebetlerini muhafaza ederken, bir taraftan da Çin devletinin kuvvetli tesiri altında kalan Kitan²⁰⁶ ve çoğunda Türk, bilhassa Uygur harsı [kültürü] gelişmiş bulunan diğer Türkistan devletleriyle de yakın temaslarda bulunmaktaydılar. Bu yüzden, pek tabii olarak, Moğolların toplum hayatının gelişmesinde bu temas ve münasebetlerin pek büyük tesirleri olmuştur.

Bahusus [özellikle], Orta Asya Türk boyları içerisinde, belki Uygurlar kadar kimse uzun zaman, kendi âdet ve ananelerini, diğer bir tabirle mazilerini, canlı bir surette yaşatmaya devam etmemiştir. Onların ayak bastıkları her yerde kendi millî harflerini kullanmaları, bu maziye karşı beslenen hürmet ve bağlılığın bariz bir ifadesidir. Buna mukabil Cengiz Han da bir taraftan kendi tebaasının mazisine bağlanmasını temin, diğer taraftan da onun medeni seviyesini yükseltmek gayesiyle Uygur kültürünü tercih etmiş ve bunu kendi devletinin içerisinde terviç etmekte [desteklemekte] hiçbir beis görmemiştir. Cengiz'in halefleri de bu fikre sadık kalmışlardır. Zira Uygur Türkleri bu çağlarda, yüzyıllardan beri Türkler arasında sürüp gelen "göçebe" medeniyetini en yüksek zirvesine erdirmiş, onu "şehir" medeniyetiyle bağdaştırmak üzere bulunmaktaydılar. Moğollarsa aksine iptidai [ilkel] bir göçebe medeniyeti sınırlarını aşmamış bir du-

²⁰⁶ R. Grousset, *L'Empire des steppes*, Paris 1952, s. 191.

rumdaydılar. Bu iki zıt kültür gelişmesinin karşılaşmasında, Moğollar Türklerden sadece alfabe sistemini almakla yetine-
mezlerdi, bu vasıtayla Uygurcada yerleşmiş maddi ve manevi
diğer birçok medeniyet unsurunu almaya da mecbur kalmış-
lardır. Hatta daha sonraları Moğollar bu harfleri Mançulara
da vermişlerdir.²⁰⁷

Moğol idaresine geçen Uygurlar, kendi alfabeleriyle, ister
tercüme isterse telif yoluyla olsun vücuda getirdikleri birçok
eserle Moğol edebiyatının zenginleşmesine yardım etmişler-
dir. Hatta Moğolların, dillerinin tekâmülünü [olgunlaşmasını]
Uygurlara ve Tibetlere borçlu olduklarını söyleyebiliriz. Orta
Asya'nın diğer dil unsurları, Uygurca vasıtasıyla Moğol diline
girmiş ve bu sayede Moğol dili zenginleşmiştir. Uygur alfabesi,
bünyesi itibarıyla Türk dili için o kadar elverişli olmamasına
rağmen, IX. asırdan XV. asra kadar Orta Asya'da kullanılmış
ve Japon denizinden Akdeniz'e kadar yayılmıştır. Yazılışında-
ki kolaylık, bu alfabenin yayılışının başlıca sebeplerinden biri
olmuştur. Fakat İslamiyetin Türkler arasında kökleşmesi, bu
harflerin ehemmiyetini gittikçe kaybettirmiştir. Başlangıçta
Arap harfleriyle beraber Uygur harfleri de kullanılmışsa da,
nihayet XV. asrın sonuna doğru Türk ilim merkezlerinde kul-
lanımdan tamamıyla kaldırılmıştır. Böylece Arap ve Uygur
harfleri arasındaki uzun süren mücadele, nihayet Arap harfle-
rinin galebesiyle [galip gelişiyle] neticelenmiştir. Bunda Türk-
lerin Uygur harfleri sistemine karşı gösterdikleri alışkanlığın
da büyük hissesi vardır. Hele her iki sistemde de sağdan sola
yazma itiyadı çok önemli olmuştur.

²⁰⁷ F. W. K. Müller, "Zur Frage über d. Ursprung der uigurisch-mongolis-
ch-mandzurischen Schrift," *WZKM*, V, 1891, s. 182 vd.

6.

MANİ HARFLERİ

Yukarıda umumiyetle, Orta Asya Türk kavimleri arasında intişar eden [yayılan] din ile alfabe arasında muayyen bir rabita [bağlantı] olduğunu söylemiş ve bunlardan muhtelif dinlere sülûk edenlerin başka başka alfabeler kullandıklarını tasrih etmiş [belirtmiş] ve Budistlerin Soğd alfabesini, Hıristiyanların Süryani alfabesini ve Manicilerin de kendi "Mani" alfabelerini kullandıklarını kaydetmiştik. Şimdi de, Turfan'da araştırmalar yapan heyetlerin elde ettikleri vesikalar arasında bulunan Mani alfabesinin sistemi üzerinde duracağız.²⁰⁸

Mani harfleriyle yazılmış Mani dinine ait Türk edebiyatı o kadar zengin değildir. Bu alfabeyle yazılan metinler, ekseriya Soğd veya Orta Fars dilindeydi. Türkçe yazılmış olanlardan bazı parçalar A. von Le Coq tarafından Uygur harfli metinlerin arasında neşredilmiştir.²⁰⁹

Mani yazısı yahut harfleri, menşe itibarıyla Estrangelo²¹⁰ yazısından gelmektedir. Arap muharrirlerinden en-Nedim bu harfleri Fars ve Süryani bir menşeye irca etmektedir [indirger].²¹¹ Bu harfler, Mani dinî metinlerine tahsisi dolayısıyla aynı dinin adıyla tesmiye edilmiştir [isimlendirilmiştir].

²⁰⁸ W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte," II, SBAW, Berlin, 1920, s. 5.

²⁰⁹ Le Coq, "Türkische Manichaica aus Chotscho," I, SBAW, Berlin, 1912; II, 1919; III, 1922; Chotscho I'deki metin tarafımdan neşredilmiştir: A. Caferoğlu, *Türk Lisani Tarihi Dersleri Tatbikat Numuneleri*, İstanbul, 1932, s. 29-32; F. W. K. Müller, *Handschriftenreste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkestan*, SBAW, 1904.

²¹⁰ Estrangelo yazısı, kadim Süryani yazısı olup menşe itibarıyla eski Arami alfabesinden doğmuştur. Bu alfabeyle, ekseriya *Kitab-ı Mukaddes* yazılmaktaydı. Sonraları Süryani Hıristiyanlar ve Türkler tarafından kullanılmıştır.

²¹¹ Marquart, "Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften," WZKM, XII, Viyana, 1898, s. 138-159; M. Lidzbarkî, *Die Herkunft der manichäische Schrift*, SBAW, 1916.

Aşağıdaki tablodan anlaşılacağı veçhile, Mani harfleri esas itibarıyla Uygurcaya yakın bir sisteme malikdir. Uygur harflerinde olduğu gibi, burada da vokal [ünlü] kifayetsizliği göze çarpmaktadır. Bütün Sami alfabelerine has vokal sistemi bir "a, v, ı" ile temin edilmiştir. Konsonant [ünsüz] sistemiyse Türkçeye kifayet edecek derecede olmasa bile, hiç değilse sarıh [açık] birtakım işaretlere maliktir. Bu itibarla, Mani harfleriyle yazılmış olan metinler, Uygur harfleriyle yazılmışlara nispetle daha kolay okunmaktadırlar.

Tablo VII. Mani alfabesi

K e l i m e									
Müstakil	Sonda	Ortada	Başta	Harfler	Müstakil	Sonda	Ortada	Başta	Harfler
ا	ا	ا	ا	ا	ا	ا	ا	ا	ا
ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب
پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ
د	د	د	د	د	د	د	د	د	د
ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه
و	و	و	و	و	و	و	و	و	و
ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز
ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح
خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ
د	د	د	د	د	د	د	د	د	د
ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
س	س	س	س	س	س	س	س	س	س
ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش
ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص
ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض
ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط
ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف
ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق
ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك
گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ
ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن
ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی
ا	ا	ا	ا	ا	ا	ا	ا	ا	ا
ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب
پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ
د	د	د	د	د	د	د	د	د	د
ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه
و	و	و	و	و	و	و	و	و	و
ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز
ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح
خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ
د	د	د	د	د	د	د	د	د	د
ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
س	س	س	س	س	س	س	س	س	س
ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش
ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص
ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض
ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط
ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف
ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق
ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك
گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ
ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن
ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی
ا	ا	ا	ا	ا	ا	ا	ا	ا	ا
ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب	ب
پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ	پ
د	د	د	د	د	د	د	د	د	د
ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه	ه
و	و	و	و	و	و	و	و	و	و
ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز	ز
ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح
خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ
د	د	د	د	د	د	د	د	د	د
ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر	ر
س	س	س	س	س	س	س	س	س	س
ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش
ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص
ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض
ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط
ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ
ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع
ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف
ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق
ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك	ك
گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ	گ
ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن
ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی

Uygurca metinlerde olduğu gibi, Mani metinlerinde de noktalama işaretleri vardır. Bunlardan (bkz. s. 258'teki tablo) nokta şeklinde olanlar siyah mürekkeple yazılmış, fakat her birinin etrafı ekseriyetle kırmızı mürekkeple de çizilmiştir. Çiçek biçiminde olanlarsa ancak "bahisler" ve "unvanlar" için kullanılmıştır.

Maveraünnehir'de ve Semerkant'ta bu harflerle yazılmış olan metinler en-Nedim'in de kaydettiği veçhile, İncil²¹² tercümesi vesaire gibi dinî kitaplardır. Bu harfler en-Nedim'in devrinde "din harfleri" adıyla şöhret bulmuş²¹³ ve bu muharrir bu alfabeye قلم ليدن unvanını vermiştir.²¹⁴

Malum olduğu veçhile, Sasanilerin sükûtundan sonra, Manicilerin bir kısmı Batı Asya'ya hicret etmişlerse de Hali fe el-Muktedir (908-932) zamanında tekrar Doğuya dönmeye mecbur kalmış ve burada Samanilerin hücumuna uğrayınca Dokuz-Oğuz hakanının himayesinde mevcudiyetlerini muhafaza edebilmişlerdir. Bundan sonraysa Manicilerin merkezini Semerkant teşkil etmiştir.²¹⁵

Metinlerin azlığından dolayı, Mani harfleri ve bu alfabe sisteminin Türklerdeki mevkii hakkında ancak bu kadar malumat vermekle iktifa ediyoruz [yetiniyoruz].

²¹² Buradaki tabir en-Nedim'in اناجيلوم tabiri mukabilinde alınmış ve bazen buna انكيجون dahi denilmiştir (Salemann, "Ein Bruchstück manichaeischen Schrifttums im Asiatischen Museum," *Mém. de l'Acad. des Scien, de St. Petersburg*, VIII, seri V, VI, no 6, St. Petersburg, 1904, s. 4). انكيجون kelimesi hakkında oldukça mufassal [ayrıntılı] bir tarif *Ferheng-i Cihângirî*'de tesadüf etmekteyiz.

²¹³ Marquart, *Historische Glossen*, s. 158.

²¹⁴ Flügel, *Mani, seine Lehre und seine Schriften aus dem Fihrist des Abû'lfa-radsch Muhammad ben Ishâk alvarrâk*, Leipzig, 1862, s. 166-167.

²¹⁵ Barthold, "O Hristianstve v Türkestane v do Mongolskiy period (Moğol Devrinden Önce Türkistan'daki Hristiyanlık Hakkında)," *ZVO*, VIII, s. 13.

7. UYGURCA ÖRNEKLER

I. Hıristiyanlığa Ait Metin²¹⁶

- 1 Barıp yükünelim anıng uluğ kutınga
- 2 tip ötündi-ler. Ol ödün Hırodis kan
- 3 ince tip yarlıkadı olar-ka: y-a emti
- 4 amrak oğlan-larım edgü ki-a barınglar,
- 5 ked köngül tegürüp tilengler, istengler!
- 6 Neçükin bolsar siz-ler, yana yanıp kelip
- 7 manga işitrüngler men yeme barıp yükün
- 8 eyin angar tip tidi. İnçip ol moğoç-lar
- 9 neçükin Urışlım-tın önüp bardılar
- 10 erser, ol yiltız yeme olar-nı birle
- 11 barır erdi. Kaçan ol moğoç-lar Bıdılı
- 12 ım-ka tegdiler erser, ol yultuz
- 13 tebremedin şük turdı. Ötrü anta
- 14 bultı-lar Msiha tengri-ig. Ol ödün
- 15 titrü yakın barıp, kirdi-ler. Öz
- 16 yük-lerin açtı-lar, ertüdin açu-ğın
- 17 ötündi-ler, kim kelürmiş erdiler
- 18 üç türlüg közünç: altun, zmuran,
- 19 küji yeme yükünç yükün-diler, ögmek,
- 20 alkış ötündi-ler ilig kan Msiha
- 21 tengri-ke. Ol moğoç-lar inçe sakın
- 22 ıp kirdiler. Tengri oğlu erser,
- 23 zmuran, küji alğay. Ilig kan erser,
- 24 altun alğay. Birök otaçı emçi erser,
- 25 ot yem alğay, tip bir kaban-da
- 26 urup kigürdi-ler. Mengü tengri oğlu
- 27 ilig kan Msiha ol moğoç-lar-ning
- 28 könglindeki sakınçın bilü yarlıkap,

²¹⁶ F. W. K. Müller, *Uigurica*, ABAW, 1908 ve S. E. Malov, *Pamyatniki drevnet-yürksoy pis'mennosti*, 1951, s. 134-135.

- 29 üç türlüg közüñçin ertüdin yumka
30 alı yarlıkadı.

II. Manici Metni²¹⁷

- 1 Adınçığ Türkçe başık
2 Tüzün bilge kişiler tirilelim.
3 Tengri-ning bitigin biz işidelim.
4 Tört ilig tengri-lerke tapınalım.
5 Tört uluğ emgekde kurtulalım.
6 Tört ilig tengri-lerde tanıgmalar. Tengri nomın
todağmalar.
7 Tünerig yeklerke tapunuğmalar.
8 Tümenlig irinçü kılığmalar.
9 Tübinte ol'ukma ölmeki bar.
10 Tünerig tamuka tüşmeki bar. Tümenlig yekler kelir tiyür.
11 Tumanlıg yekler ayar tiyür.
12 Tünerig tünçüle basar tiyür. Tunumluğ tegir tiyür.
13 Töş öze olurup tültürür tiyür.
14 Tanmış üzütler taşık ar tiyür.
15 Tardıç teg et'üzün kodur tiyür. Tavarı turğuru kalır tiyür.
16 Tetrü saçlıg kurtğa yek kelir tiyür.
17 Tolılıg bulıt teg tonkı kaşlıg (tiyür).
18 Kanlıg bukaç tek karakı tiyür.
19 Kazguk teg kara boy emgi tiyür. Burnınta toz
bulıt önür tiyür.
20 Tamgakınta kara tütün taşık ar tiyür.
21 Töşi ol kamuğ tümen yılan, (tiyür).
22 Yineri (?) ol yingen yılan (tiyür). Erngeki ol kamuğ...
(tiyür).

²¹⁷ A. von Le Coq, "Türkische Manichaica aus Chotcho, II," *ABAW*, Berlin, 1919, s. 10-11; Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1965, s. 22-25.

III. Budist Metni²¹⁸

1.

Anta ötrü tengri tengrisi burkan inçe tip yarlıkadı:
Anant-a!

- 5 öngre ertmiş ötde bu Çambudivip uluşta Maḥaradi athğ ilig ḥan bar erti. Ol yeme Maḥaradi ilig ḥan ertingü uluğ bay barımlıg, tsang-ları ağılık-ları ı tarıg ed tavar öze tolu alp atım süülüg küçinge tükel-lig, törttin singlar yir orunuğ ıymış basmış, öküşke ayatmış ağırlatmış, ürük uzatı köni nom-ça.
- 10 törüçe başladaçı, imerigme kamağ budununın karasın aşmış üklitmiş, koptın singlar yağısız yavlaksız erti. Ol antağ osuğluğ çoğluğ yalınlıg küçlüg kūsünlüg ilig ḥanning uluğı ḥatunınta toğmış körgeli seviglig körklüg mengizlig üç oğlanı erti. Angilki uluğı
- 15 oğlanıning atı Maḥabali erti. İkintisi ortun oğlınıg atı Maḥadivi erti, üçünçi ang kiçigi oğlınıg adı Maḥasatvi erti.

2

Bu şačio kegde-si ol²¹⁹

- 1 Wapḥuaki athğ nom çeçeki sudur-da söz-leyür, kirtgünç on türlüg yörüglüg
- 2 bolur tip. Kayu-lar ol on tip tiser. Angi'ilki kirtgünç erser.
- 3 Öz-eleñü tüşke iltmek-ning angbaşlayukı tıltağı tip yörüğ ol.
- 4 Bu yörüğüg blgülüg kılğalı tüz-ün yavaş iligler kan-lar nom

²¹⁸ Reşid Rahmeti Arat, *Uygur Devrine Ait Dil Örnekleri*, Altun Yaruk, İstanbul, 1936, s. 3; Saadet Ş. Çağatay, *Altun Yaruk'tan İki Parça*, Ankara, 1945, s. 70-72; A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 270 ve S. E. Malov, *Pamyatniki*, s. 73.

²¹⁹ W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan Texte," V, *SBAW*, Berlin, 1931, s. 20-22.

- 5 nomlayu yrılıkamış. J-in wang pan ki atlıg sudurda söz-le-
6 yür. Kut bulmış tüz-ün-ler kurınta kez-ikinte. Barmak
7 -nıng angbaşlayuki tıltağı kirtgünç ol tip. Yana baştınkı
asanki
8 içinte bışrunğuluğ ögretingülüg alp kılğuluğ alp bütürgü-
lüg
9 köngül tüblüg köngül töz-lüg adınçığ mungadınçığ ağır iş
kötüg
10 -lerde ang başı süz-ük kirtgünç köngül ol. Anı üçün tüz
keri
11 -nçsiz yig töz-ü köni tuimak atlıg ı-duk burhan kutınga
12 köngül öritmiş bodastwlarka burhan kutın kösemeklig
13 köngül-lerin bütürdeçi on türlüg edgü-ler üç türlüg
14 titrü çınğaru sakınmak kolulamak tükel krgek.

TÜRK DİLİ TARİHİ II

**XI.-XVI. ASIR
MÜŞTEREK ORTA ASYA TÜRKÇESİ
VE GELİŞMESİ**

ÖNSÖZ

Sahibi ve konuşanı kadar yayılma ve göçsever eğilimli olan Türk dilinin Orta Asya devresi, eserin birinci cildinde belirtildiği gibi içerisine "Orta Türkçe"yi ve gelişme çevresini alan, dallanmış budaklanmış olmasına bakılmadan tarafımdan "Müşterek Orta Asya Türkçesi" kanadı altında birleştirilmiştir. Tamamıyla edebî ve yazı dili karakteri taşıyan bu Türkçe, önceleri Orta Asya'nın coğrafi sınırları içerisinde gelişmeye başlamış, sonraları Moğol ayaklanması ve Timurlular devrinde çok uzak Kıpçak illerine, Mısır ve Suriye gibi ülkelere de yayılma kabiliyetini elde etmiştir. Orta Asya dışı bu Türkçe, eserde Kıpçak Türkçesi gibi müstakil bir dil şubesi olarak ele alınmış ve incelenmiştir.

Tarih itibarıyla XI. yüzyıldan XVI. yüzyıl başlarına kadar devam edegelen bu Orta Türkçe, coğrafi yayılmadaki istidadına bakmadan merkezini, nispeten daha sınırlı sayacağımız Orta Asya içerisinde kurmuş, etnik olduğu kadar, dil yönünden de hem "Karahanlı" yahut "Hakaniye" hem de Oğuz ve Kıpçak Türkçelerini bağdaştırmaya çalışmıştır. Aslında iki müstakil dil grubu teşkil eden bu iki edebî Türkçe, çeşitli adlandırmalara bakmadan, kaynağını Orta Asya'nın bu devresinden almış ve çağına göre zengince bir malzeme bolluğuna sahip olmuştur. Bunda kültür değiştirmelerinin inkâr edilemeyen büyük etkileri vardır. Bilhassa yeni yeni sahalara yayılırken komşu ve çeşitli dillerle olan çatışmalar ve sürtüşmeler bu gelişme için hayırlı olmuştur. Yeni vatan edinmelerle gö-

çebelikten yerleşik hayat tarzına geçme ve alışma, şüphesiz Türk dilli merkezlerin kurulmasıyla dil birleşimine ve modifikasyonuna yeni imkânlar temin etmiştir.

Bu gelişme, Türk dilinin “eski devresi”ne nispetle, tamamıyla yeni şartlar içerisinde cereyan etmiştir. Eski yabancı dinler yerini ve kültür nakilliğini İslamlağa terk etmiştir. Bilhassa eski hurufat sisteminin geniş yayılımının ortadan kaldırılması epeyce zamana bağlıydı. Uzun zaman Orta Asya kültürünün genişlemesine yardımcı olan Uygur harfleri bahis konusuydu. Yeni din, eskilerine ait bir yığın deyim ve kullanışı temizlemeye koyulurken, kendisine ait yeni anlamları ve gramer şekillerini de Türkçeye sokmaya çalışıyordu. Bu yönden “Orta Türkçe” formasyonu başka başka âmillerin [etkenlerin] ve dil geleneklerinin şiddetli etkisi altında kalmaktan kendisini kurtaramamıştır. Kaşgarlı Mahmud’un dilciliği, Yusuf Has Hacib’in şairliği ve Ali Şîr’in Türkçülüğü hep bu şartların doğurduğu müspet kültür rönesansının birer unsurudur. Dilci olarak Arap filoloji mektebi şakirtleri mesabesinde [konumunda] bulunan bu Türk filologlarının, konuştukları dile edebî ve yazı dili karakteri vermelerinin başarısı, Türk dilli karma bir medeniyetin doğuşunu müjdelemekteydi. Üçü de millî dil ve onun ürünü sayılan Türk edebiyatının kurucularındandır. Din dili olarak Türk muhitinde Arapçanın kurduğu hâkimiyeti, Türk dilinin yaradılışına kondurmak istemeyen ve anadilleri kadar bildikleri bu yabancı dilin yanında, kılı kırk yararcasına Türkçeyi de işlemeleri ve ona müstakil bir edebî veçhe ve istikamet temin etmeleri, doğrusu Türk dili sahasında kimseye nasip olmayan büyük bir hizmet ve şeref olmuştur.

Mevcut malzemenin, çağına ve tabakalaşmasına göre dilce işlenmediği bir devre için isabetli bir şekilde ve başarılı bir karar vermek pek zordur. Zaten bu eser de böyle bir iddiada bulunmamaktadır. Bahusus [özellikle], bugünkü dil araştırmala-

rına rağmen, umum Türk dili yapısının gerçek bir bilançosu henüz tespit edilememiştir. Bu şartlar altında eserin gayesi, imkânlar nispetinde, dağınık ve birbirinden uzak sahalarda gelişmiş olan edebî Türk şivelerini gramer yönünden bir hizaya yahut gruplar haline getirmek olmuştur. Çoğu zaman bu tasnif [sınıflandırma] coğrafi saha adlarıyla adlandırılmıştır. Fakat gramer yapıları ve kuralları, esas gruplaşma unsuru olmadığından ayrı tutulmamıştır. Bazense etnik zümreleşmelerin kanadının altına alınmışlardır: Çağatay, Kanglı, Karluk, Kıpçak, Azeri vb gibi. Bunlardan bazıları hakkında bugün bile bilgimiz az ve noksandır. Malzemesizlik yüzünden de araştırılmaları bilinmeyen bir geleceğe bırakılmıştır.

Zaman zaman, Türk dili gelişmesinin aydınlatılması icabı olarak, dilimiz, kültür tarihimize beraber, toplu bir halde mütalaa edilmiştir. Birbirini destekleyen ve aydınlatan bu iki millî servetin ihmaline eserde asla yer verilmemiş, gereken dikkatin harcanmasına itina gösterilmiştir.

Tasnif bakımından eserde, birinci ciltte uygulanan sisteme olduğu gibi uyulmuştur. Buna göre de eserin ağırlık merkezini, çağ icabı "Müşterek Orta Asya Edebî Türkçesi," dolayısıyla Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinin dil, kuşak ve soy soplaları teşkil etmiştir. Dalbudaklarının araştırılmasıysa eserin IV. cildindeki "Canlı şiveler" bölümüne bırakılmıştır. Bunu gerektiren sebeplerin başında, Türk şivelerinin doğru dürüst bir tasnif [sınıflandırma] sistemine bağlanılmamasıdır. Bir nevi dil işportacılığına dökülen bu tasniflerin en sadesini tercih etmek, bence en isabetli yol olarak seçilmiştir. Şiveler arasındaki silsile insicamı [tutarlılığı] bu yolla daha kolay temin edilmiş olacaktır.

Bununla birlikte Türk dili ve edebiyatı üzerinde çalışanlara bir kolaylık olmak üzere, grup teşkil edebilecek olan eserlerden az da olsa örnekler verilmiştir. Lügat karakterin-

de olanlardansa Türk etnolojisine, folkloruna, halkiyatına ve kültür unsurlarına ait olanları önemle belirtilmeye çalışılmıştır. Hatta zaman zaman, konu icabı ve gerekçesi olarak Türk toponimisi [yer isimleri] sahasına da el uzatılmıştır. Kültür tarihi değerlerinden olan bu unsurları içerisine alan eserler çeşnisine, konusuna ve malzemesine göre tetkik edilmiştir. Bu yüzden konular arasında malzeme zenginliği ve fakirliği ortamında farklar olmamış değildir. Ayarlanmasına imkân nispetinde dikkat edilmiştir.

Dilin iç yapısı bakımından, bölümlerin gramer ayrılıkları ve özellikleri toplu olarak, ana hatlarıyla tespit edilmiştir. Sırf bu bölümlerin karakterini tayine bir ölçü olabilecek olan gramer hususiyetlerinin daha geniş ve etraflı izahı "Grundriss," *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I'de (Wiesbaden, 1959) yapılmış bulunmaktadır. Buna göre de teferruata girişilmesine lüzum kalmamıştır.

Bunlar dışında ayrıca eserde, Türk gramerciliği mektebine müstakil bir yer ayrılması hususu faydalı görülmüştür. Aynı şey, Türk leksikografisi için de varittir [geçerlidir]. Her iki konu, ilk başlangıç çağı imkânları ve malzemeleri nispetinde ihata edilmiş [kavranmış] bulunmaktadır. Türk kültür tarihi araştırmacıları için bu alanda oldukça dikkate değer noktalar bulunmaktadır. İşin erbabına terki, inkârı güç insaftan olsa gerektir.

Eserdeki kônular, lüzumlu kaynaklar bibliyografisiyle tevşik edilmiştir [belgelendirilmiştir]. Araştırmacılara daha geniş imkânlar temini gayesiyle, her dildeki eserler ve makaleler göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca müstakil bir bahis açılmasına lüzum görülmemiştir.

Eser, bilhassa öğretmenlerle öğrencilerin kolayca faydalanmaları noktasından ele alınmıştır. Kendilerinin, birçok se-

ÖNSÖZ

bepten dolayı elde edemeyeceklerini bu eserde bulacaklarını umarım.

Eserin baskısına nezaret eden ve her hususta yardımını esirgemeyen faal ve enerjik asistanlarımızdan Osman Sertkaya'ya burada teşekkürü zevkli bir borç bilirim. Hele indeksi bütünüyle ona borçluyum.

A. Caferoğlu
Levent
Nisan, 1972

I ORTA TÜRKÇE DEVRİ

ORTA ASYA TÜRKLÜĞÜ VE KÜLTÜRÜ

840 yılında Kırgızların hücumuyla Uygur hanlığı tamamıyla çöktükten sonra, geleneklerine bağlı Uygurların önemli bir kolu anayurtlarından göç ederek Beşbalık, Turfan, Bargöl, Hami vesaire havzalarında yerleşmişlerdir. Bu yüzden de eski Uygur kültür sahası, olduğu gibi başka Türk boylarına bırakılmıştır. Buna karşılık, Turfan ve Hâmi sahasına yeni göç etmiş olan Uygurlar, eski çok dinli medeni seviyelerini muhafaza etmekle kalmayarak, diğer Türk il ve boylarına da kendi medeniyet ve dillerini aşılamaya devam etmişlerdir.¹

Devrin Türklük tarihinde önemli rol oynayan Karluklar, Tarbagatay'dan inerek İli elinin Issık-Göl yöresinde yerleştiler. Kırgızlar da eskisi gibi yurtları olan Moğolistan ile Orhun havzası yöresinde oturmaktaydılar. Karluklarla herhangi bir akrabalıkları olup olmadığı şimdiye kadar bir türlü tespit edilemeyen Karahanlılarsa Kaşgar ile Çu ırmağı üzerindeki Karabalgasun'u işgal etmişlerdi.

Türkler bu tarihten ta Karahanlılar devletinin kuruluşuna kadar, geniş Türkistan sahasında bir türlü ortaklaşa bir devlet kuramamışlardır. Ancak X. yüzyılın başlarına doğru müsta-

¹ E. Chavannes ve P. Pelliot, "Un Traité Manichéen retrouvé en Chine," *Journal Asiatique*, Mart-Nisan 1913, s. 285.

kil bir devlet kuran Karahanlılar,² çevrenin Türk halklarını kendi idareleri altına aldıktan sonra, bu yeni Türk devletinin kurucusu sayılan Satık Bugra Han'ın (ö. 992)³ 950 yıllarında İslamiyeti kabulü üzerine ilk Türk İslam⁴ devleti de kurulmuştur. (912-1212). Bu devlet ilk kez V. V. Grigorev (1816-1817) tarafından Karahanlı adıyla adlandırılmış ve kronoloji okulunca da uygun görülerek benimsenmiştir.⁵

Orta Asya tarihçiliği, nedense bu yeni kurulan devletteki göçebe Türklüğün bir nevi merkezi sayılan Yedi-Su eyaletini, Maverünnehir'in yerleşik Soğd dünyasının gerçek bir prototipi olarak telakki etmektedir [saymaktadır]. Bu fikir Türk tarihi için bir haksızlıktan başka bir şey değildir. Zira Türkler Yedi-Su Türk eyaleti dışında da oldukça geniş bir yayılma sahası temin ederek, XI. yüzyıldan daha önce Maverünnehir'in Şaş ve Fergana eyaletleriyle Zerefşan havzasında da yerleşmişlerdi.

Nitekim, daha VI. yüzyılda Soğdların çevrelerinde bazı Türk boylarının yerleşmiş oldukları tarihen sabit olduğu gibi,

² Daha fazla bilgi için bkz. F. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1923; W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927; Necati Lugal, *Karahanlılar ve Anadolu Selçukileri (Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Dede Efendi'nin Camii'd-düvel adlı eserinden)*, İstanbul 1940; Şemseddin Günaltay, *Mufassal Türk Tarihi*, İstanbul; *Encyclopédie de l'Islam*, II. 494 "İlek-khân" maddesi.

³ Bu hususta bkz. F. Grenard, "La légende de Satok Boghra khan et l'histoire," Paris, 1900, *Journal Asiatique*, 9. seri, XV. Bu makale Osman Turan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (*Ülkü Halkevleri Mecmuası*, XIII, Ankara 1939, sayı 74, s. 145; sayı 79, s. 47-52; sayı 80, s. 153-160; sayı 82, s. 343-350; sayı 83, s. 429-436).

⁴ Bkz. René Grousset, *Histoire de l'Extrême-Orient*, Paris 1929, 358-359 ve W. Barthold, *İstoriya Kulturnoy jizni Turkestana* (Türkistan'ın Kültür Hayatı Tarihi), Leningrad, 1927, 73; A. Y. Yakubovskiy, *İstoriya narodov Uzbekistana* (Özbekistan Halkları Tarihi).

⁵ V. V. Grigorev, "Karahanıdı v Maverannagre Po tarihi Münedjim başı (Müneccimbaşı tarihine göre Maverünnehir Karahanlıları)," *STB*. 1874, 6.

VIII. yüzyılda Fergana eyaleti kuvvetli bir Karluk kitlesi tarafından iskân edilmişti. Oğuzlarsa bu zamanlarda Şaş çevresindeydiler. X. yüzyıla doğru bunların bir kısmı Türkmen kavim adını bile almışlardı.

Bununla birlikte esas Türk halkları, daha X. yüzyılda Yedi-Su eyaletinin sınırları içerisinde yerleşmişlerdi. Geçirdikleri şehir hayatı sayesinde, sanat ve ekincilikte yüksek teknik kabiliyet elde etmiş olan yerli Soğdlardan faydalanarak birçok şey öğrenmekten geri kalmamışlardı. Bunların Türklerin üzerindeki kültür tesirleri şüphesiz ihmal edilmeyecek bir seviye ve değerdedi. Bu tesirden Türgeşler ve Argular da faydalanmışlardır. Bilhassa da şehir, yani yerleşik Türk halkları bu tesirden fazlasıyla nimetlenmişlerdir.

Buna karşılık Türkler de aldıklarının mukabilinde, kendi medeniyetlerini ve dillerini Soğdlara aşılarmaktan geri kalmamışlardır. Nitekim muazzam Türk göç deryasının içerisinde bir adacık halinde yaşayan Soğd kolonileri hiçbir mukavemet göstermeden, yavaş yavaş kendi etnik vasıflarını kaybederek Türklerin içinde erimiş, neticede Türk dilinin kabulü cihetine giderek tamamıyla Türkleşmişlerdir. Bunda Türk din hoşgörüsünün de çok büyük yeri olsa gerektir.

Böylece Doğu Türkistan ile Maveraünnehir sahasını kaplayan geniş sınırlı Karahanlı devleti, etnik yapısı bakımından işgal ettiği arazi ölçüsünde oldukça çeşitli Türk boylarını içerisinde almaktaydı. Bununla birlikte bugüne kadar Karahanlı devletinin kurucularının menşeleri tam olarak açıklanamamıştır. Bu konu üzerine çok çeşitli teoriler ileri sürülmüştür. En kuvvetli olanı Karluklar lehindedir. Tarihî göç akışları ve yerleşmeleri sonucunda bu devlete Karluklar, Argular, Türgeşler, Yağmalar ve Türk adı altında toplanan sair [diğer] birçok kabile, boy ve soy da destek olmuştur. Fakat devletin asıl bün-

yesini Karluklar ile Uygurlar teşkil etmişlerdi.⁶ Aynı derecede önemli rol oynayanlar arasında Oğuz ve Kıpçak boyları da bulunmaktaydı.

Küçük Uygur hanlığının gerçek varisi olmaları dolayısıyla Karahanlı devleti elbette bu kadarıyla yetinemezdi. Seyhun ve Ceyhun ırmaklarının arasındaki yüksek bir kültüre sahip sahayı da kendi idaresi altına aldıktan sonra, X. yüzyıla doğru İslamiyeti kabul etmiş ve bu dine mensup medeni milletlerin yüksek kültüründen de layıkıyla faydalanmıştır. Bu yüzden de Karahanlı devleti, bu devir Orta Asya Türklüğünün en yüksek ve kültürlü devleti seviyesine yükselmiştir. Sahip olduğu göçebe medeniyet ile yerleşik halklardan edinilen medeniyeti birbiriyle mezcetmekte [karıştırmakta] başarı sağlayan Karahanlı devleti, yeni kurduğu millî devlet dili ve geleneğini, bütün direnmesine bakmayarak, doğudaki Uygur medeniyetiyle batıdaki Türk-İran medeniyetlerinin tesirinden asla uzak tutmazdı. Kaynaşan ve kalıplaşan bu ortaklaşa medeniyet Balasagun, Kaşgar ve Karahanlı sınırlarının içerisine alınan Sirderya [Seyhun] boyunda kendisini fazlasıyla hissettirmekteydi.⁷

Kültür bakımından Orta Asya'nın karma sanat ve mimarisi de bin yıllık bir geçmişe sahipti. Hatta Büyük İskender'in

* Karluklar X. yüzyılda Yedi-Su eyaletinin en ağır basan halklarındanlardı. Konup göçtükleri saha Talas vadisinden başlayarak Doğu Türkistan'ın Tarım ırmağına kadar uzanmaktaydı. Ölçü itibarıyla, bu sahanın batısından doğusuna kadar 39 günlük bir kervan seyahati yapılması gerekirdi. Çağ için bu menzil azametli bir göç sahasını teşkil etmekteydi. Karluklar 766 yılından itibaren bu sahanın gerçek sahiplerinden sayılırlardı. *Hududü'l-Âlem'e* göre, bunların kapsadıkları arazi, Türklerce işgal edilen sahanın en verimli idi; iklimi mülayim, halkı da kültürlüydü. Merke ve Kulan gibi şehirleri de vardı. (Karluklar hakkında bkz. J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, 192, 164-199).

⁷ Nitekim XI. yüzyıl Karahanlı devletine ait elde edilen sikkelerden bir kısmı, bilhassa 1010 tarihini taşıyan Semerkant'ta darbedilmiştir [basılmıştır] (O. Pritsak, "Karachanidische Streitfragen," *Oriens*, III, 2, Leiden 1960, s. 215-216).

seferinden önce (MÖ IV. yüzyıl) Orta Asya sahasında birçok meskûn şehir ve merkez teşekkül etmiş bulunmaktaydı. Fakat mimarlık sanatı kendisini ancak ortaçağda göstermiştir. Süla-
le ve idare değişikliklerine bakmadan Samaniler, Karahanlı-
lar, Timurlular, Uluğ Bey, Abdullah Han gibi devlet idarecileri
zamanında bu saha, en yüksek kültür ve ekonomik zirvesine
artık erişmiş sayılırdı. Buradaki Samani türbesi ile Semerkant
şehirindeki Şah-ı Zinde külliyesi bunun en iyi örneklerinden-
dir. Hele Semerkant'taki Emir Timur'un türbesinin renklerle
boyanmasıyla ornamentasyonu, cidden şaheserlerden sayılır.
Daha sonraki devirlerde bu mimari eserler, Orta Asya sahasını
daha geniş bir surette sarmış; tip ve karakter itibarıyla daha
zengin ve daha ruh okşayıcı olmuştur. Aynı genişleme ve mi-
mari zerafet, meskenlerin yapısı ve inşaatında görülmektedir.
Kapalıçarşılar, hamamlar, kervansaraylar tarz ve kompozis-
yon yönünden hep, hatırı sayılır millî bir kültür yapılarından
sayılırdı.

Karma medeniyetin etkisi altında kalıp yeni teşekkül etme-
ye başlayan sahanın yazısı ve edebî Türk dili, başlangıçta ha-
fifçe bir yabancı dil tesirine uğramıştı; ama zamanla bekâreti-
ni muhafaza edemeyerek yabancı dillerin oldukça ağır basan
bir baskısına uğrayacaktı. Bu baskı, bilhassa Karahanlı dev-
letinin içerisinde kalıntısı bulunan İran dil ve edebiyatı tara-
fından gelmiştir. Bu edebiyat, aynı zamanda veya dolayısıyla
hem Karluk-Uygur Türkçesinin, yani Doğu Türkçesinin hem
de daha sonraları Harezm'de tutunan Oğuz-Kıpçak Türkçesi-
nin kuruluşunda da müessir [etkili] olmuştur. Bu yüzden her
iki edebiyatın yapısında Arap ve Fars dillerinin morfolojik,
lügat, kaide ve servetine rastlanmaktadır. Edebî kalkınmada
müspet [olumlu] rolü olan bu tesirin, Türk dilinin parçalan-
masında, tersine, oldukça menfi [olumsuz] tesiri olmamış de-
ğildir. Bu sayede Türkçe yüksek tabaka dili ile halk dili gibi iki

kanata ayrılmış ve bünyesinde büyük ayrılıklar doğurmuştur.

Aşağı yukarı aynı yüzyılın ortalarına doğru Horasan ve Gazne gibi çağın önemli siyasi merkezlerinde, hükümdarları tamamıyla Türk olan Gazneliler devleti (962-1183) kurulmuştur.⁸ Aslı itibarıyla Türk kölemenlerinden olan Mahmud Gaznevî (998-1030), Gazne şehrini babası Sebüktekin'den tevarüs ettikten [miras aldıktan] sonra devletinin sınırlarını genişleterek Hint denizinden sabık hilafetin batı sınırlarına kadar uzatmayı sağlamıştır. Sahip olduğu bu muazzam devletin, elbette buna göre de büyük bir serveti vardı. Kültürü az olmasına rağmen, eski Samaniler devleti tarzında bir saray hayatı kurmuş, etrafına devrin birçok şairini ve bilginini toplamıştır. Yeni vücuda getirdiği kültür hayatının kurucuları arasında Minüçihri, Dâmgâni, Ferruhî, Tuslu Asadî, Utbî, Firdevsî vs bulunmaktaydı.⁹ Hele Firdevsî'nin *Şahname*'sini Mahmud Gaznevî'nin devrinde yazmış olması, bu hükümdarın tarihinin tavsifine [nitelenmesine] yarar en değerli kaynaktır.

Tarihî kişiliğiyle X ve XI. yüzyıllarda Ön ve Orta Asya'da cereyan eden siyasi hadiselerde büyük bir mevki kazanmış olan Mahmud Gaznevî'nin, o çağın şartları altında, Türk kültürüne ve diline şüphesiz hizmeti olmamış değildir. Türk dili için çalışanlardan biri de Fahreddin Mübarekşah'tı.¹⁰

Gazne devleti dışında XI. yüzyılda Horasan, Kirman, Şam, Anadolu ve XII. yüzyılın başlangıcındaysa Irak sahasında bir-biri ardınca Selçuklu devletleri kurulmuştur. Yeni kurulan bu devletlerin siyasi ve toplum hareketlerine katılan Türk boy ve

⁸ A. Y. Yakubovskiy, "Gazneli Mahmud, Gazne Devletinin Menşei ve Karakteri Meselesine Dair," *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, XII, Ankara 1939, sayı 72, s. 505-513; XIII, sayı 73, s. 49-57, Rusçadan çeviren A. Caferoğlu.

⁹ Daha fazla bilgi için bkz. *Firdovsî 984-1934*, Leningrad 1934.

¹⁰ M. F. Köprülüzade, "XII. Asırda Bir Türk Filologu Fahreddin Mübarekşah," *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934, s. 123-154.

halkları, ister istemez bu üç devletin arasında parçalanmışlardı. Aynı zamanda bunlar tarihi sebeplerle Orta Asya'yı istilaya başlayan İslamiyetin tesiriyle –Turfan vahasındaki Uygur Türkleri dışında– yeni bir din ve medeniyet çevresinin nüfuzu altına girmişlerdir. Türkler yeni durum icabı, yayılmaya başlayan bu yeni medeniyetin gelişmesinde, uhtelerine [sorumluluklarına] düşen vazifeyi yapmaktan boyun kaçırmamışlardır. Bu yüzden Göktürklerce kurulmuş olan millî tarih yazma, millete hitap etme, milletçe dertleşme gelenekleri, yerini malesef yeni yabancı geleneklere ve örfe terk etmiştir. Göktürklerin yıkılışında esas rolleri olan Uygurlarla diğer Türk uruk ve boyları, bu çok önemli sosyal cepheyi bir türlü koruyamamış ve ona layığıyla ehemmiyet verememişlerdir. Adeta hiçbir mazi izi yokmuş gibi, hep yeni din cereyanları içerisinde bocalayarak buldukları sahanın kültürü içerisine kapanmış kalmışlardır. Üstelik intisap ettikleri [bağlandıkları] yeni dinlerin gelişmesine gayret etmişlerdir.

Bunun karşılığındaysa Orta Asya istilasına gönderilmiş bulunan ve bu sahada yavaş yavaş güçlenmeye çalışan İslam ordusu, Orta Asya hayatında gün geçtikçe değer kazanmaya başlayan Türk halklarına önem vermeye mecbur olmuştur. Neticede Arap tarih ve edebiyatında Türklere dair bilgiler verilmeye başlanmıştır. Böylece tarihî mecburiyete uyan ve XIII. yüzyıla kadar Orta Asya Türklüğü hakkında bilgi veren Arap bilginleri İbn Fadlan,¹¹ Gerdizî,¹² Tahir Mervezî,¹³ Mu-

¹¹ İbn Fadlan, *Puteşestvie İbn Fadlana na Volgu* (İbn Fadlan'ın Volga seyahati), 1939 (İ. Y. Kraçkovskiy neşri); Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939.

¹² Gerdizî, *Kitab Zainü'l Akhbar*, Londra, 1928 (Muhammed Nazim neşri). Bu eserdeki Türklere ait bölüm Barthold tarafından Rusçaya çevrilmiştir: "Otčet o poezdke v Srednyu Aziyu (1892-1894) (Orta Asya gezisi raporu)," SPb. 1897.

¹³ Şerefüzzaman Tahir Mervezî, *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazî* (V. Minorsky neşri), Londra, 1942.

hammed Avfi¹⁴ gibi çağın ağırbaşlı üstat yazarları olmuştur. Bu sebeptendir ki, yeni İslam medeniyeti, kanadının altına aldığı Türk halklarının dil ve edebiyatları üzerinde müessir [etkili] olarak, onu yeni inkişaf ve gelişme aşamaları geçirmeye mecbur etmiştir.

İşbu yeni Türk kültür gelişmesi aşamasının ana çığırını bize açan iki büyük Türk düşünürü: Kaşgarlı Mahmud ile Balasagunlu Yusuf Has Hacib olmuştur. Çağları için Türk dehâsından sayılan bu iki filozof hakkında ne yazık ki açık ve köklü bir bilgiye sahip değiliz. Üstelik, Kaşgar Türk dil kültürü üzerine dair de çok az bilgi elimize geçmiştir. Ancak çağın üstün Türk bilgin kişilerine dair, çevreye dağılmış ve serpilmiş birtakım ipuçları bulunmaktadır. Bunlar yazarlarına göre başka başka değerlendirilmektedir. Birincisi XI. yüzyıl Türk halk edebiyatıyla beraber canlı Türk halklarının ağızlarına ait malzemeyi toplayarak Türk kültürünü ve dil varlığını Arap muhitine tanıtmak ve Türk diline dair yazdığı Arapça gramerle Araplara Türkçeyi öğretmeye azimli olduğu halde; ikincisi devrinin klasik ve edebî Türkçesini nazım şekline sokarak Türk dünyasına klasik bir dil yaratmıştır. Kaşgarlı dilci ve İskenderiye mektebi üslubunda ilk Türk gramerciliği geleneğinin kurucusudur. Yusuf Has Hacib ise hem edip hem de ilk Türk nazım edebiyatı mektebinin yaratıcısı olmuştur. Her ikisinin de birden iki mühim cepheden Türk dilini işlemesi ve birleştirmesi, şüphe yoktur ki yeni İslam medeniyeti çevresi içerisinde alınan Türklerin oynadıkları tarihî ve millî roller sayesinde olmuştur. Yoksa durup dururken *Divanü Lugati't-Türk* ve *Kutadgu Bilig* gibi iki muazzam eserin yazılmasına asla lüzum olmaz ve iş basit yollarla baştan savulurdu.

¹⁴ Muhammed Avfi, *Cami' al-hikâyet ve lâmi' ar-rivâyât*, metnin Türklere ait kısmı Barthold'un *Türkistan ve epohu Mongolskago naşestviya* (Moğol İstilasası Devrinde Türkistan) adlı eserinde yayımlanmıştı, SPb. 1900.

Demek oluyor ki, dava o kadar da basit ve gelişigüzel tesadüflere bağlı olmamış, çağın birçok siyasi ve sosyal şartının sonucunda, bu iki değerli Türk dili ve edebiyatı abide örnekleri Türk bilinciyle yoğrulmuş ve yaratılmıştır. Türkolojiye geniş anlamıyla birçok önemli ufuk açan bu iki eser ile yazarları üzerinde durmadan önce, onları meydana getiren çeşitli şartların üzerinde dikkatle durulması gerekmektedir. Yoksa, Türk dilinin bu devirde edindiği mümtaz mevkisi kolayca anlaşılabilir. Bahusus [özellikle] Orta Asya Türkçesinin selefleri, Türkçeyi daha fazla, İslamiyete karşı gelen yabancı dinlerin tercümesi stilinde geliştirmiş ve onu Araplarca kolay kolay anlaşılabilir halden uzaklaştırmışlardır. Mücadele yalnız kültür davası değildi; bilhassa mevcut yabancı dillerin enkazının üzerinde İslam dininin yerleşmesi ve yükselmesi idi. Bu işte, İslamlığın yayılımında içten bağlılıkla vazife almış Türkler kadar, Türk dilinin manevi yükselişi de şarttı.

TÜRKLERİN İLK İSLAM MEDENİYETİ DAİRESİNE GİRİŞLERİ

Efsane türünden olmak üzere, bize kadar gelen bilgilere bakılırsa, ilk Türk ve Arap karşılaşması 642 yılında, son İran hükümdarı III. Yazdigerd'in Toharistan'daki yenilgisi neticesinde olmuştur.¹⁵ Sonraları bu iki kavim arasındaki ilişki daha fazla sıklaşmıştır. Halife Osman zamanında Horasan'ın Araplar eline geçmesi hadisesiyle, Arapların, Türklerle meskûn Orta Asya içlerine kadar yayılmasına bir başlangıç teşkil etmiştir. Kültürce aşağı yukarı aynı seviyede bulunan ve birbirini tanımayan bu iki kavim arasında elli yıla yakın süren savaşlar, Türklerin gösterdikleri şiddetli mukavemete rağmen Arapların zaferiyle neticelenmiştir. Bu yüzden Türklerle meskûn

¹⁵ H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fıtlıhatı*, çev. M. Hakkı, Türkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1930, s. 14.

Orta Asya'nın büyükçe bir parçası, Emevi hilafetinin sınırları içerisinde alınmıştır. Tabiidir ki, yeni elde edilen sahaya beraber, buranın yerli ahalisi de İslam din ve medeniyeti sahasına alınarak eski Çin medeniyetinin nüfuzundan uzaklaştırılmıştır. Bu tarihten itibaren, Türkler yeni İslam medeniyetinin tesisini yavaş yavaş hissetmeye başlamışlardır.

Orta Asya fütühatında Arapların takip ettikleri esas gaye, İslamiyeti buralara sokup İslamlık dairesini siyaset ve ekonomik bakımından genişletmektir.¹⁶ Bu yönden Orta Asya yeni fetihlere tamamıyla yeni bir ufuk açmıştı. Nüfusun çokluğunu Türklerin teşkil ettiği bu sahada İslamiyete intisap [bağlanma] şeklen pek kolay ve gelişigüzel bir olaydı. Çünkü İslamiyet bu dine intisap edenler için önceleri lafzı murad bir şeydi ve İslamiyete dahil olan ilk kuşak ancak ismen yeni toplumdaki sayılıyordu. İslamiyete intisap eden ikinci kuşaksa tersine, hem bu yeni dine samimiyetle bağlanmış hem de dışarı karşı onun koruyucusu kesilmişti. Hele Türk merkezlerinin süratle İslam sahasına alınması, Müslüman unsurların kolonizasyonu için pek elverişliydi.

Türk ülkelerinde yeni yeni kurulan Arap kolonilerine Müslüman tüccar, esnaf, memur, ulema, din propagandacıları ve diğerleri akın etmeye başlamıştır. Bunun neticesi olarak, Türk kavimleri arasında tabaka tabaka kökleşen bu İslam unsurları

¹⁶ Bu iş Arap istilasıyla oldukça çekici bir hale getirilmiştir. Zira Arap fütühatı, yalnız Orta Asya'ya yeni yol açmakla kalmamış, aynı yolun devamını Ön Asya'ya da yöneltmiştir. Bu ise Orta Asya ticareti için elverişli bir fırsat sayılarak, yerli halkları harekete geçirmiş ve kendilerinden, Araplaşma bakımından layıkıyla faydalanmıştır. O kadar ki, Merv şehrinin düşmesinden aşağı yukarı elli yıl sonra ticareti nimet sayan yerli Soğd hükümlü, Arap eminine Arapça hitap etme lüzumunu bile hissetmiştir: V. A. Kraskovskaya, "Pamyatniki arabskogo pis'ma v Sredney Azii i Zakavkaz'e (Orta Asya ve Maverayı Kafkasya'ya ait Arapça yazılı abideler)," *Epigrafika Vostoka*, VI, 1952, s. 49.

rının tesiriyle Türkler de yeni İslam dinine ve medeniyetine ısınmaya mecbur olmuşlardır.

Yeni dinin kurmak istediği medeniyetin ne biçimde ve ne gibi bir süratle cereyan ettiği sarîh [açık] olarak bilinmemekle beraber, Kaşgarlı Mahmud'un ifadesine bakılırsa, Türkler XI. yüzyılda kendi ay ve hafta adlarını artık unutmuş, bunların yerine Arapçalarını kullanmışlardır.¹⁷

Kaşgarlı'nın bu açıklamasına göre: Türkler, ilk hamlede İslamiyeti kabul ederek kendi mazilerini unutacak bir hale gelmişlerdir. Gerçekte böyle bir iddia varit [geçerli] olamaz. Çünkü umumiyetle İslam harekâtı Türkün ne askerlikteki kabiliyetini eksiltmiş ne de bu kabiliyeti elinden alabilmiştir.¹⁸ Hatta Türkler bir aralık gerek Mukanna gerek Arap kumandanlarından Rafi bin Leys'in harekâtında, tamamıyla bunların tarafını tutarak hilafete karşı vaziyet almışlardı. Asi bir yiğit olan Mukanna'nın (Arapça "yüzü peçeli" anlamındadır) isyanı VIII. yüzyılın yetmişinci yıllarında yabancıların istilasına karşı verilen manevi bir karşılık olmuştur. Genişliği yönünden Zerefşan, Kaşka-derya'ya kadar yayılmış ve geniş taraftar toplamış; yenilince Mukanna kendisini yakmıştır.

Arap dilinin Orta Asya'daki yayılımı bile Türk milletinin sağduygusuna ve Arap milliyetçiliğinin gelişmesine bağlı kalmıştır.¹⁹ Zira, çağın ileri gelen şahsiyetleri ve düşünürleri –tıpkı Kaşgarlı Mahmud gibi– kendi ırkdaşlarından elde et-

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, I, 290-291; Besim Atalay tercümesi I, 347'de şöyle izah edilmiştir: "Türklerde haftanın yedi gününün adı yoktur; çünkü hafta denilen şey İslamıktan sonra bilinmiştir. Ayların adlarına gelince şehirlerde Arapça ad kullanılır. Göçebe ve Müslüman olmayan Türkler, yılı dörde bölerek ad verirler, her üç ayın bir adı vardır."

¹⁸ Barthold, *Mesto Prikaspiyskikh oblastey v istori musulmanskogo mira* (İslam Dünyası Tarihinde Maverai-yı Kafkasya Eyaletlerinin Mevkii), Bakü, 1924, s. 134.

¹⁹ Barthold, *Musulmanskiy mir* (İslam Âlemi), St. Petersburg, 1922, 23.

tikleri başarıyı, olancasına eksiksiz benimsemiş ve bu yüzden yeni Arap fütuhâtı ve İslam kültürü ne Türkleri ne de İranlıları millî yönden asimile edebilmiştir.

ARAP-TÜRK YAKINLAŞMASI

Emeviler zamanından itibaren başlayan Arap-Türk yakınlaşması bilhassa Abbasiler devrinde gelişme gücünü bulmuştur. Yabancı unsurların destek ve yardımıyla iktidarı ellerine geçiren Abbasiler, kendi Arap kuvvetine güvenleri olmadığından, hâkimiyetlerini Türk ve İran unsurlarının sadakati ve bağlılığıyla devam ettirmeye çalışmışlardır. Bu yüzden, hilafetin en seçme ordusunu, Türk subaylarının idaresindeki en uzak ellerden gelen Türk cengâverleri teşkil etmekteydi. Zira göçebe Türk halkları orduya en seçkin ve becerikli kimselerini vermeyi bir nevi gelenek haline getirmişlerdi. Bu sayede Türklerin zaferi, yalnız Arap âlemi içerisinde değil, çağın milletlerarası telakkisinde [görüşünde] de ezeli ve ebedi bir mümtaz vasıf olarak yerleşmiş kalmıştır.²⁰

Bağdat ve Samarra gibi Arap merkezlerinde bu ordu için kışlalar yapılmış ve ona bolca maaş tahsis edilmişti. Türk ordusunun itibarı o kadar yüksekti ki Halife Mutasım (833-842), Arap-İran unsurlarından mürekkep ordusundan tiksinererek, onun yerine genç Türkleri kabul etmiş ve güvene bağlı bu yeni orduyla Bizans, İran ve Mısır'a karşı başarılı seferler yapmıştır. O kadar ki Halife Mutasım, Afşin'in²¹ sayesinde devletini

²⁰ V. Gordlevskiy, ZKV, V, 272.

²¹ Haydar bin Kâvus (Afşin). Mutasım'ın meşhur Türk kumandanlarından biri olup, Anadolu'da Bizanslıları ve Azerbaycan'ın "Karatag" mahallinde de Mezdekileri mağlup etmiştir. Elde ettiği muvaffakiyetlerden emin olan Afşin tıpkı hilafetten ayrılmış olan Tahirîler gibi kendi anavatanı Oşrusana da müstakil bir Türk devleti kurmaya teşebbüs etmiş, fakat buna muvaffak olamamıştır. Bazı Arap kaynaklarının verdikleri malumata bakılırsa Afşin, Bağdat halifelerinin hizmetinde olmasına rağmen,

büyük bir felaketten kurtarmaya muvaffak olmuştur. Tabii, hilafetin mesnedini [dayanağını] teşkil eden bu cesur ve fedakâr Türkleri, herhangi bir vasıtayla vazifelerine daha sıkı bir surette bağlamak lazımdı. Bunun için Türk kumandanlarına eyalet valilikleri gibi yüksek makamlar tevcih ediliyordu [veriliyordu]. Bazen de aynı maksadın sıhriyet [evlilik] vasıtasıyla teminine çalışılıyordu. Mesela Halife Mutasım, Araplar arasında ana tarafından nesebe büyük bir kıymet verildiği bir zamanda,²² sırf hilafet idaresini kendi elinde tutabilmek için bir Türk kadınıyla izdivaç etmiştir. Bu sıhriyet sayesinde Mutasım, çağının Arap örfüne dayanarak hem Arap dünyasında mensup olduğu uruğa Araplar tarafından yardım edilmesini temin etmiş hem de güçlü ve cengâver bir Türk kütlesini kendisine bağlamaya muvaffak olmuştur. Türklerin bu yüksek kabiliyet ve meziyetlerini gören, o çağın ileri Arap yazarlarından bilgin Cahiz, Türklere kendi haklarını vermek için "Onların, İslamiyeti koruyan seçme bir ordu, halifeler içinse bir mel-

---

kendi ırkdaşlarının ileri gelenleriyle gizliden gizliye daima muhaberede bulunmuş ve millî Türk edebiyatına yüksek bir kıymet vermiştir. O kadar ki Afşin, milliyetçiliğinden dolayı uğradığı ithamları tetkik için, halife Mutasım tarafından tayin edilen mahkemeye, elinde ipekli ve kıymetli taşlarla süslü bir eserle gelmişti. Bu eserin ne olduğunu soran hâkime karşı Afşin; "Ben bu kitabı dedelerimden tevarüs ettim [miras aldım], o milletin (Türk milletinin) dinî mesabesindedir" şeklinde bir cevap vermiştir. Arap ve İran kaynaklarının, bu Türk kahramanı hakkında verdikleri malumat birbirinden farklıdır. Hepsinde müşterek olan noktaysa Afşin'in milliyetçiliğidir, ki bu o zamanki Türklerin hilafete karşı aldıkları vaziyeti göstermesi itibarıyla dikkate şayandır (bkz. P. K. Juze, *Theaariius linguarum, turcorum*, Vostokovedeniye, Bakü, 1926, 80; *Faragmenta hist. arap.*, I, 406; A. Caferoğlu *İlk Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmud Devri ve Eseri*, Ankara, 1938). Hasan Fehmi Turgal, "Afşin'in Muhakemesi" (*Ölkü Halkevleri Mecmuası*, VII, sayı 41, Ankara 1936, s. 354-357) ve Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler"de (*Türkiyat Mecmuası*, XV, 1968, s. 11-36) oldukça geniş ve aydınlatıcı bilgi verilmektedir.

²² Corci Zeydan, *Tarih-i Temeddüni'l-İslâm* [İslam Uygarlıkları Tarihi], IV, 19.

ce [sığınak] ve bir müdafaa kuvveti olduklarını” söylemekten kendisini alamamıştır.

Bir taraftan askerî zaferlerinden, diğer taraftan hilafete karşı gösterdikleri yararlıklardan mülhem olan [ilham alan] ve merkezî idarenin gittikçe zayıflamasından istifade eden Türk kumandanları, yavaş yavaş kendilerini müstakil hissetmeye başlamışlardı. Hatta içlerinden Kahraman Afşin gibileri, açıktan açığa müstakil bir Türk devleti dahi kurmaya teşebbüs etmişlerdir. Hele Abbasilerin gittikçe güçten düşmesi, Türk emirlerinin hâkimiyet kurmasına çok elverişliydi. Fırsattan istifade eden Türkler, hilafet idaresini adeta kendi ellerine geçirmişlerdi. Bilhassa X. yüzyıldan itibaren Türklerin İslam ülkelerindeki fütuhatları [fetihleri] ve genişlemeleri çok çabuk olmuş, hatta Türklerin çok az bulunduğu ülkelerde bile devletin idaresi Türk emirlerinin eline geçmiştir. Veraset yoluyla evlatlara da intikal eden bu hâkimiyet, sonraları Mısır, İran ve diğer sahalarda Türk sülalelerinin ve Türk dilinin nüfuzunu arttırmıştır.

Ortaçağda İslam medeniyetinin çevresine giren Türklerin askerî zaferleri İslam âlemi için büyük bir övünme vesilesi teşkil eylemiştir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, *Divan*'ında büyük bir iftiharla, “Türk” adının Tanrı tarafından verildiğini ve bir hadise istinaden, güya Tanrı'nın “Benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları Doğuya yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam, Türkleri o ulusun üzerine musallat ederim” demiş olduğunu naklettikten sonra,²³ kendisi de: “İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara kendi ordum demiştir” diyerek, Türklüğe karşı hissettiği hayranlığı gizlememiştir.

²³ *Divanü Lügati'l-Türk*, I, 294; Besim Atalay tercümesi, s. 351.

Demek ki, bu zamanlarda İslam olan Türklere, Tanrı'nın hak olarak gösterdiğini tatbik eden bir kuvvet nazarıyla bakılmıştır. Fakat Türklerin bu devirdeki mümtaz mevkisini,²⁴ Türkün yalnız askerî güç ve cengâverliğine bağlamak doğru olamaz. Çünkü Türk fütuhâtı [fethileri], diğer kavimlerin fütuhâtından, çoğu zaman büyük Türk kitlelerinin yeni fethedilen ülkelere nakledilişiyle ayrılmaktadır. Türkler ekseriyetle her fethettikleri ülkeyi baştan başa kaplayarak, kendi nüfus çoğunluğuyla hem kendi milliyetlerini hem de dillerini muhafaza etmekteydiler. Türkistan'ın İslam devrinde, yerli İran lehçelerinin yavaş yavaş Türk dili tarafından sıkıştırılıp kaldırılması, Türklerin kendi dillerine karşı gösterdikleri sıkı bağlılıktan ileri gelmiştir.²⁵ Hatta birçok yerde azınlıkta kalan Türkler, kendilerine tabi olan çoğunluktaki halklara dilce de nüfuz etmişlerdir.

Siyasi durumun, Türklere hilafet dairesinde bahşettiği mümtaz mevki, Arap ileri gelenlerinin ve yazarlarının nazârında İslam birliği için büyük bir tehlike olarak telakki edilmekle [sayılmakla] beraber, çıkması muhtemel ihtilâflardan çekinilmiş ve itidalle [ılımlılıkla] hareket edilmesine dikkat edilmiştir.²⁶ Bunun başka türlü olmasına da maddeten imkân

²⁴ Tarihçi Eflakî'ye göre (II, 478-479) Celâleddin Rûmî'nin oğlu Bahaddin Veled de bu hadisi hatırlamaktadır: V. Gordlevskiy, *Gosudarystvo Seldjukiodov maloy Azii* (Küçük Asya Selçuklular Devleti), Leningrad, 1941, s. 60 not 7.

²⁵ Bu vaka, bilhassa Harzem sahasında yaygın olmuştur: Barthold, *Istoriya kulturnoy jizni Türkestana* (Türkistan Kültür Hayatı Tarihi), Leningrad, 1927, s. 80.

²⁶ Türklerin Arap edebiyatında kazanmış oldukları öneme dair oldukça geniş bir bibliyografya mevcuttur: T. Kowalski, "Die ältesten Erwähnungen der Türken in der arabischen Literatur," *KCzA*, II, 1929, s. 38 vd; J. Karabacek, "Das erste urkundliche Auftreten der Türken," *Mitteilungen aus der Sammlung Papyrus Erzherzog Rainer*, I, 1887, s. 93 vd; A. Zajaczkowski, *Charakterystyka Turkow w swietle pismiennictwa arabskiego w sredniowieczu* (VIII-XI w.), Varşova, 1941, 49.

yoktu. Çünkü hilafet bu zamanlarda artık Türklere bağlı bir makam gibi telakki ediliyordu [görülüyordu].

Türklerce ileri sürülen millî hayat hakkı,²⁷ Arap muhitinde hissedilecek kadar bir kargaşa doğurmaktan geri kalmamıştır. Arap yazarları ve aydın tabakası, tabii olarak baş gösteren ve birbirine zıt olan bu iki fikri yatıştırmak veyahut tersine olarak aradaki ihtilafı derinleştirmek üzere iki gruba ayrılmıştı. Birinci grup Türkleri meth ve sena ederek aradaki ihtilafı yatıştırmaya çalıştığı halde, ikinci grup, Türkleri zemetmekteydi [kötülüyordu]. Birbirine ters düşen bu iki cereyanın doğurduğu edebiyat oldukça dikkate değerdir. Türklerin lehindeki Arap edebiyatının başında Cahiz (ö. 869) ve İbn Hassûl gelir. Cahiz'in *Risâle fi fezâil el-Etrâk* adlı eseri, sırf Türkleri methetmek için yazılmıştır.²⁸ O, bu eserinde Türkleri "İslamiyetin cevheri" veyahut "temeli" olarak tavsif ederek [niteleyerek], Türk ve Arap aydın zümreleri arasında beliren anlaşamamazlığı yatıştırmaya çalışmıştır. Cahiz bu gayesini: "Kalpleri ayırdıkları noktada birleştirmek ve dostluğu mevcut olduğu yerde güçlendirmek" sözleriyle ifade etmiştir.²⁹

Eserini Irak'ta yazıp Selçuklu sultanına takdim eden İbn Hassûl ise kitabının telif sebeplerini şöyle aydınlatmaktadır:

²⁷ Türk milliyetçiliği davası, bu zamanlarda o kadar ileri götürülmüştü ki, hatta Ebû Nasr el-Farabi (ö. 950/951) gibi büyük bir filozof, İbn Halikân'ın kaydettiği veçhile, "hiçbir vakit kendi millî Türk kıyafetinden ayrılmamıştır" (الأعيان ووفيات *Vefayâtü'l-Ayân*, VIII, 72).

²⁸ Bu eser, G. van Vloten tarafından *Tria opuscula auctore; al-Djahiz Basrensi*, (Lugduni Batavorum, 1903, Leyden) adıyla yayımlanmıştır. Daha sonra O. Rescher (*Das Schreiben des Dschâhiz, über "die Vorzüge der Türken"*, Orientalistische Miszellen, Konstantinople, 1925, 107-170) ve son olarak da Ramazan Şeşen tarafından işlenmiştir: *el-Cahiz, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, TKAE Yayınları, Ankara, 1967.

²⁹ Cahiz, *Tria opuscula ...*, 17; P. K. Juze, *Thesaurus linyuarum turcorum*, 84.

“Şimdi bu milletin, yani Türklerin müstahak olmadıkları vasıfları kendilerine vermeksizin ve aynı zamanda malik oldukları evsafı kendilerinden nakzetmeksizin, ne lehlerinde ve de aleyhlerinde bir taassup eseri göstermeden, tabiat ve huylarını ve diğer hayatî vasıflarını söyleyelim. Biz, bu kitabımızı her şeye tenkit nazarıyla bakan zatlara ve ufak noktayı gözden kaçırmayan dikkat erbabına arz ediyoruz. Ve her zaman ve mekânda ve her dinî mezhepte nehyedilmiş olan riyadan ve iki yüzlülükten Allah’a sığınınız.”

Türkleri okşayan bu tür edebiyat, şüphesiz Cahiz ve İbn Hassûl’a münhasır [özgü] kalmamıştır. Tamamıyla tarafsız bir tarihçi sayılan Taberî de Türklerden bahsederken, Peygambere isnat edilen Türk lehindeki bir hadisi kaydetmekten kendisini alamamıştır. Türk muhibliği [dostluğu] bilhassa Arap şiirinde derin bir kök salmış ve umumiyetle Türkü tavsif etmek [nitelemek] o devir Arap nazmının cazip mevzularından biri olmuştur.

Aynı Türk muhibliğine İdrisî’de ve hadis edebiyatında rastlıyoruz. Bu hadisler bugünkü teoloji araştırmalarının ışığında gerçek olmaktan çıkmış;³⁰ uydurma olmalarına rağmen yine de değerlerini muhafaza etmişlerdir. Zira bunlar, her şeyden önce çağın İslam cemaatinin Türkler hakkındaki düşüncelerini tanıtmaya bakımdan önemli sayılırlar. İslam edebiyatında ilk söylenen hadis: *تاركوا الترك ماتاركواكم* “Sizi rahat bırakınca Türklerle dokunmayın” olmuştur. Bu hadis türlü şekilleriyle birçok tarih ve coğrafya eserine alınmıştır. Nitekim Arap coğrafyacılardan Bağdatlı Ebülferec *Kitabü'l-Harâc* adlı ese-

³⁰ Bu hususta bkz. A. Zayonçovski, “Strareysie Arapskie hadisi, o l'yurkah VIII-XI v. (VIII-XI. Yüzyıl Türkleri Hakkında En Eski Arap Hadisleri),” *TSb*, 1966, s. 194-201.

rinde bu hadisi geniş bir yorumla yayınlamıştır. Bu zata göre İslam dünyası Türklere karşı, sırf Peygamberin emri üzerine tesir yapmamaktadır. Hadislerin ekserisi Ebû Davud'dan nakledilmiştir.

Türkleri müspet cihetlerden tavsif eden hadisleri bize ilk nakleden yine Cahiz olmuştur. Onun, Peygambere istinaden: "Size dokunmayınca kadar Türkleri rahat bırakınız" ve Ömer'e isnat edilen "Türkler öyle bir millettir ki, onlarla uğraşmamak lazımdır ve onların ganimetleri de pek azdır" kabilinden naklettikleri ve Taberî'nin de zaptettiği hadisler, şüphesiz suni olmakla birlikte, devrin birbirine zıt siyasi dinî ve toplumsal cereyanlarının başvurduğu vasıtalarından biri olmuştur. Bu vasıtaya tabiidir ki hem Arap hem de Türk yazar ve aydınları başvurmuşlardır. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, Türklerin ve Türk dilinin ehemmiyetini belli ettirmek için, kendi *Divan*'ına iki hadis almış ve bunların doğru olduklarına inandırmak için kaynaklarının zikrine bile lüzum görmüştür. Türk dilinin değerini tebarüz ettiren [belirten] hadis Kaşgarlı Mahmud'da şöyledir:³¹

"Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarında doğurmuş olduğunu ve onların mülklerinin üzerinde göklerin dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hâkim kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı. Dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dilediklerine erıştirdi. Bu kimseleri kötülerin, ayaktakımının şerrinden korudu. Oklarının dokunmasından kurtulmak için, aklı olana düşen

³¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati'l-Türk* I, 3; Besim Atalay tercümesi I, 3-4.

şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur. Bir kimse kendi takımından ayrıлып da onlara sığınacak olursa o takımın korkusundan kurtulur, bu adamla birlikte başkaları da sığınabilir.”

Bu hadisin haricinde Kaşgarlı Mahmud, ayrıca Buhara bilginlerinden bir zat ile Nişaburlu diğer bir zatın, Peygamber’e isnat ederek şöyle dediklerini işitmiştir:³²

“Peygamber Aleyhüsselam kıyamet alametlerini, âhir zaman fitnelerini ve *عز* Oğuz Türklerinin zuhurunu zikrederken: Türk dilini öğreniniz, çünkü onların uzun sürecek padişahlıkları vardır [demiştir].”

Kaşgarlı’nın istifade ettiği hadisler, Arap muharrirlerininkinden farklıdır. Onlar, daha fazla Türkün müspet karakter ve ahlakını tavsif edenlerden [niteleyenlerden] istifade ettikleri halde, Kaşgarlı, bilakis milliyetçi bir Türk olarak daha ziyade Türk kültürünün ve Türk dilinin ehemmiyetini tebarüz ettirenini [belirteneğini] almayı lüzumlu görmüştür. Bundan dolayı o, naklettiği yukarıki hadisin sıhhatından şüphelenecek olanlara karşı bir vaziyet alarak:

“Eğer bu hadis doğruysa Türk dilini öğrenmek dinî bir borç (vacip) oluyor. Yok, doğru değilse, akıl onu öğrenmenin lüzumuna hükmediyor”

deme ihtiyacı hissetmiştir. Çünkü Kaşgarlı, o zamanki Türk aleyhtarlığına karşı en müessir [etkili] silah olarak Türk dilini kullanmaktadır. Onun fikrine göre, Türk hâkimiyeti bilhassa

³² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati’t-Türk* I, 3.

Türk dilinin yayılışında ve yabancılar tarafından öğrenilmesindedir.

Her iki tarafın da istifade ettiği hadislerin menşe ve sıhhatine gelince: Bunlar şüphesiz suni hadisler olup, ihtiyaca göre muhtelif kimseler tarafından Türkistan'ın birbirinden uzak merkezlerinde icat edilmiştir.³³ Muhtevalarına [içeriklerine] göre bunların bir kısmının Bağdat ve Basra,³⁴ bir kısmınınsa Buhara, Nişabur, Hive vb merkezlerden neşet ettiğini [doğduğunu] tahmin edebiliriz. Nitekim Kaşgarlı da naklettiği hadisi Buharalı ve Nişaburlu âlimlerden işittiğini sarahaten [açıkça] kaydettiği gibi, *Divan*'ının bir yerinde bu hadislerin râvisi [anlatıcısı] olarak kendi hemşehrisi olan Hüseyin bin Halafü'l-Kaşgarî'yi (ö. 1091) göstermektedir.³⁵ Bu sonuncusunun söylediği hadis'in *الدرق ابن الدنيا* den, bunun da *ابن الدنيا* adıyla maruf *ابو بكر القند الجرجاني* den rivayet edildiğine bakılırsa, bu zamanlarda hadis mucitleri çok olmuştu.

Ünlü Arap tarih yazarlarından Ebû Sa'd Samanî de (ö.

³³ *Divanü Lügati't-Türk*, Besim Atalay tercümesi, s. XVIII'de Şerafeddin Yaltkaya hiçbir hadis kitabında bu kabil hadiselerle tesadüf etmediğini söylemektedir. Buna rağmen bunlar tarihi bir gerçek olmaktan fazla, çağın İslam topluluğunda Türkler hakkında hâkim olan fikirleri belirtmeleri bakımından değerlerini daima muhafaza edeceklerdir.

³⁴ Mesela Yakut Hamevî'nin *معجم البلدان*'ında 1, 2, 838'de Türkistan maddesinde Ebû Hurey'e isnaden nakledilen bir hadiste: "Geniş yüzlü, küçük gözlü, basık burunlu insanlar gelip atlarını Dicle nehri kıyılarına bağlamazlarsa..." deniliyor, ki burada ismi geçen Dicle kelimesine bakılırsa, şüphesiz bu hadisin bu nehre yakın bir muhitte söylendiğine hükmedilebilir. *معجم البلدان* bir coğrafya lügati olup aşağı yukarı İslam ülkelerinin büyük şehirlerinin ve mühim Müslüman köylerinin tasvirini ihtiva etmektedir [içermektedir]. Eser, Wüstenfeld (*Jacut's geographisches Wörterbuch*, Leipzig, 1866-1873) ve Margoliouth tarafından Gibb Memorial serisinde neşredilmiştir. Yakut'un hal tercümesi hakkında malumat için bkz. Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, 1873, II, s. 433-436.

³⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, I, 294; Besim Atalay tercümesi, I, 351.

1113) كتاب الانساب adlı eserinde³⁶ kendi ürünleri hakkında hiçbir iz bırakmamış olan Kaşgar şehrinin bilgi muhitinden ve birtakım bilginlerinden söz ederken, nedense ne *Divanü Lugati't-Türk* ne de *Kutadgu Bilig'e* dair bilgi vermiştir. Buna karşılık hadis mucitlerinden biri olan aynı Ebû Abdullah el-Hüseyin Kaşgarî'den bahsederek, bu ihtiyar şeyhin söylediği hadislerin hiçbir itimada şayan olmadığını açıktan açığa itiraf etmektedir. Bunun dışında bu biyografik eserde Kaşgar bilginlerine iki sayfa ayrıldığı halde, yüzlerce sayfası ikinci derecedeki Orta Asya şair ve düşünürlerine bırakılmıştır.³⁷

Böylece hilafetin muhtelif merkezlerinde, velev suni olsun, muhtelif vesilelerle icat edilen hadislerle, uyanmaya başlayan Türk özlüğü ve milliyetçiliği okşanmış ve Türk-Arap yakınlaşmasına çalışılmıştır. Bu yakınlaşma da bilhassa Bağdat'ın Selçuklular eline geçmesiyle daha fazla inkişaf etmiştir [geleşmiştir].

Müstakil bir devir halinde bahsedilecek olan Selçuklulara buradaki temasımız, sırf bu Türk sülalesinin Türk-Arap yakınlaşmasında oynadığı rolden ileri gelmektedir. Çünkü XI. yüzyılın birinci yarısından itibaren Selçukluların, değil yalnız Yakınoğu, hatta bütün İslam âlemi tarihinde de mühim mevkileri olmuştur. Onların sayesinde, Mısır ve Afrika da dahil olmak üzere bütün Doğu İslam âlemi Türk idaresine geçmiştir.

³⁶ Ebû Sa'd Abdülkerim bin Muhammed Samanî, *Kitabü'l-Ensab*, 472. Bu eser bir sözlük mahiyetinde olup ünlü şeyhlerin ve İslamiyete hizmet edenlerin bir nevi hal tercümesinden ibarettir ve ortaçağ coğrafyası için de pek büyük kıymeti haizdir (bkz. Barthold, *Türkestan v epohu Mongol-skago naşestviya*, St. Petersburg, 1900, II, 33). Martin Hartmann bu eserin Hüseyin bin Hasan'dan bahseden kısmını aynen makalesine almıştır: Bkz. Martin Hartmann, "Divanü Lugati't-Türk'e ait birkaç mülâhaza," *Millî Tetebbular Mecmuası*, 1331, II, sayı 4, 167.

³⁷ A. N. Kononov, "Slovo v Yusufe it Balasaguna i ego poeme 'Kutadgu Bilig' (Balasagunlu Yusuf ve Poeması Olan *Kutadgu Bilig* Hakkında)," *ST*, Bakü 1970, 4, s. 4.

İslam Doğu âleminde iki yüzyıla yakın, nâzım [düzenleyici] ve hâkim bir rol oynayan Arap ve İranlılar ise yeni bir tarihî rol oynamaya namzet Türk kudret ve kuvvetinin karşısında ikinci plana çekilmeye mecbur olmuşlardır.

Askerî zaferlerle İslam âleminin hudutlarını genişleten Türkler, batıda Haçlılara karşı kendilerine düşen vazifeyi muvaffakiyetle başardıktan sonra, artık bütün İslam dünyasının hâkimi durumunda olmuşlardı. Devrin ileri gelenleri ve halifeler, Selçuklulara gerçek bir kurtarıcı gözüyle bakmaktaydılar. Bunların günden güne kuvvetlenmeleri ve hâkimiyetlerinin uzak illere yayılması, tabiidir ki kendilerine tabi kavimler için hissedilecek en mühim hadiseydi. Onlar için yegâne çare yavaş yavaş metbularının [hükümdarlarının] gelenek, görenek ve dillerini öğrenmekti. Aksi takdirde, Türk hâkimiyeti altında ne bir iş bulma ne de bir mevki elde etme imkânı vardı. Bundan dolayıdır ki, Kaşgarlı Mahmud: "Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur" demiştir.

Böylece tarihî zaruret dolayısıyla Türk-Arap yakınlaşması, daha IX. yüzyıldan itibaren kök salmaya başlamış, XI ve XII. yüzyıllardaysa altın devrini bulabilmiştir. Hâkim ve mahkûm mevkisinde bulunan bu iki büyük kavim nihayet birbirini anlama mecburiyetinde kalmıştır. Filhakika [gerçekte], bunlardan Araplar devlet dili olan Türkçeyi, Türkler de din ve kültür dili olan Arapçayı öğrenmeye başlamışlardır.

İşte Kaşgarlı Mahmud bu vazifeyi üzerine alarak, Tür-ke Arapçayı, Araba Türkçeyi öğretmek için *Kitabu Cevahirü'n-nahv fi Lûgati't-Türk* adlı³⁸ ve şimdiye kadar hiçbir nüs-

³⁸ Kaşgarlı'nın kendi ifadesine bakılırsa o bu eserinde: Cemi, müfred, taf-dil, tasgir gibi 'rab ve bunlarla ilişkili olan Türk gramerine ait nahiv ka-idelerinden bahsetmiştir (*Divanü Lûgati't-Türk*, Besim Atalay tercümesi I, 251).

hası elimize geçemeyen, Türk diline ait gramer ile *Divanü Lugati't-Türk*'ü vücuda getirmiştir. Anlaşılan Kaşgarlı Mahmud, devrinin siyasi olaylarından haberdar olup Türklerin işgal ettikleri yüksek siyasi ve kültürel mevkileri de takdir etmiştir. O, eserini Arapça yazmakla beraber, kendi anadiline karşı Arapça için herhangi bir üstünlüğe meydan vermemek gayesiyle, bilhassa bu nokta üzerinde de durmak lüzumunu hissetmiş ve *Divan*'ında bu keyfiyeti [durumu] şöyle izah etmiştir:

“Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye, Halil'in *Kitabü'l-Ayn*'ında yaptığı gibi, kullanılmakta olan kelimeler ile az kullanılan ve kullanılmayan (unutulmuş) kelimeleri bu kitapta birlikte yazmak ara sıra yüreğime doğar dururdu.”³⁹

Kaşgarlı'nın, Türkçenin Arapçayla atbaşı yürüdüğünü eserinde tasrih edişi [belirtiş], bu devirlerde Türkçenin artık çok mütekâmil [olgun] bir çağda olduğunu sarahaten [açıkça] göstermektedir.

TÜRK DİLİNİN İSLAM DÜNYASINA GİRİŞİ

Fakat Türk-Arap yakınlaşmasını, sırf Türklerin siyasi ve askerî bakımdan elde ettikleri kuvvet ve kudrete bağlamak hiç de doğru değildir. Çünkü bu durum dışında Türkü, Orta Asya'nın medeni gelişmesine sevk eden birçok sosyal ve kültürel sebep vardı. Bunların başında Ön ve Orta Asya'daki çeşitli Türk halkları ve boylarının İslam medeniyeti çevresine girmeleri gelmekteydi. Türkler kendileri için tamamıyla yeni ve yabancı olan bu kültür çevresine girdikleri zaman, şüphesiz eski dünya medeniyetlerinin en mükemmeli olan bir me-

³⁹ *Divanü Lugati't-Türk*, I, 4; Besim Atalay tercümesi, I, 6.

deniyetle⁴⁰ karşı karşıya gelmiş bulunmaktaydılar. Zira daha VIII. yüzyıldan itibaren kültür kalkınmasını kendilerine şiar edinen Abbasiler, IX ila X. yüzyıla doğru bu sahada geniş bir ilerleme elde etmişlerdi. Bunların zamanında Orta Asya'daki idari merkezlerin kurulması sayesinde yakıcı ve yıkıcı istila harpleri tamamıyla durmuş, yerli çalışkan halk yeniden işbaşına çağrılmıştı. Ziraat, ticaret vs gibi maddi medeniyet unsurlarından sayılan şehirlerin sanat ve iktisadi bakımdan gelişmeleri yanında bir de kendisini saydıracak kadar Arap dilli bir ilim geleneği de kurulmuş bulunmaktaydı. Bu ilmi ilerlemede daha fazla hümaniter olmakla beraber coğrafya, tarih, riyaziye [matematik], astronomi, tıp ve felsefe gibi bilim şubelerine de geniş yer verilmişti.

Yeni başlayan bu ilim gelişmesinde, bilhassa Arap tarihçiliğinin ilerlemesinde en büyük yükü Arap olmayan milletler üzerlerine almışlardı. Bu yabancılar Orta Asya'nın yerli Soğd, Harezmi, İran, Baktiriya ve diğer ülke halklarından teşekkül etmişti. Arap fütuhatına [fethlerine] baş eğer bu yabancı milletlerin yazarları ve aydınları, kendi tarihî geleneklerine sıkı sıkıya bağlı kalarak, kısa bir zamanda elde ettikleri edebî Arapçaları ile bildikleri Orta Asya dillerinden birçok ilmi eseri Arapçaya çevirme lüzumunu hissetmişlerdir. Bu yabancı dillerin arasında Pehlevi, Soğd, Yunan, Hint-Sanskrit gibi birtakım en eski diller de bulunmaktaydı. Çağın medeniyet ilerlemesinde değeri hiç de küçümsenmeyecek olan bu tercüme eserleri sayesinde, Arap diline aktarılan yeni yeni ilim dalları Orta Asya kültürüne ister istemez birçok şey kazandırmıştır. Yeni açılan bu ilim çıkışı, Arap istilasının aşamalarını da kolaylaştırmaya yararmıştır. Devrin tercüme eserleri arasında

⁴⁰ P. K. Juze, *Thesaurus linguarum turcorum*, Vostokovedenie, 1, Bakü 1926, 92.

İbnü'l-Mukaffa'nın *Kelile ve Dimne* gibi meşhur ve sevilen eserinin de bulunuşu, ayrıca dikkate değer bir çevirme örneği sayılabilir. Nitekim İftihareddin *Kelile ve Dimne*'yi Moğolcaya, *Sindibadname*'yiye Türkçeye çevirmiştir. 1253-54 tarihlerinde Mengü Kağan bu kişiyi okşamak amacıyla Kazvin hâkimliğine tayin etmiştir.

Arap idaresi altına giren yabancı milletlerin aydınlarının, adacık halinde Orta Asya sahasında başlayan yeni Arap kültür gelişmesine karşı gösterdikleri yakınlığı, yalnız ilme hizmet olarak saymamalı, bunu biraz da kaba istilaya karşı bir kültür direnmesi, Arap medeniyetine kendi kültür geleneklerini aşılama gayreti şeklinde telakki etmelidir [saymalıdır]. Hatta bu gayrette, bir nevi medeniyet üstünlüğü zihniyetinin hâkimliği kokusu da sezilmelidir. Nitekim IX. yüzyıl Şuubiyesinin kuruluşu bu düşünce ve gayenin bir belirtisi olarak mütalaa edilebilir.

Böylece Orta Asya İslam kültürünün ilk kurulma ve yayılma çağlarında, Araplarla yan yana, İranilerle birlikte birtakım yabancı milletlerin aydınlarının yer almış oldukları gibi, daha sonraları Türkler de bu devrin aktüel harekâtına katılmışlardır. Fakat bir farkla ki, Türkler bir taraftan müşterek bir İslami kültür müessesesine katılırken, bir taraftan da İslamiyetin yayılmasında ve yerleşmesinde canla başla çalışmış, ona gereken saygıyı göstermişlerdir. Yeni bir kültür ocağına intibakla Türkler, aynı kültürün yaradılışında bir nevi üçüncü unsur olarak kalmakla beraber, taşıdıkları Türklüğün öz vasıflarından zerre kadar fedakârlıkta bulunmamışlardır. Bu yüzden Arap ve Farslarla beraber çalışmaya başlayan yeni Türk halkları, millet olarak kendi dillerini de, bu yeni İslam medeniyetinin gelişmesi emrine terk etmemiş Türk dilinin medeniyet dilleri sırasına girmesini temin etmişlerdir.

Nitekim, Karahanlılar devrine ait, 1152 tarihli bir Özkend⁴¹ şehri türbesi yazılarında Arap unvanlarıyla beraber Türk unvanlarına da yer verilmiştir. Yazı bakımından bir dereceye kadar Arap-Türk epigrafisi olarak vasıflandırılabilen⁴² bu Farsça kitabedeki *اب قلیچ تونکا بلگا ترک ظفرل فراخان* unvanında ، *زک* ، *اب* ، *قلیچ خان* ، *تونگا* ، *بلگا* ، *مرا* ve *زک* kelimeleri tamamıyla Türkçedir. Bununla beraber Karahanlı hakanları, nispi bir tesir altında olsa dahi, hem Arap hem de Türk adlarını taşımak mecburiyetinde olmuşlardır.

Devlet başkanları ve ricalin unvanlarında Türkçenin hâkimiyeti yalnız Karahanlılara mahsus olmamıştır. XIII. yüzyıl ortalarına ait bir Talas yazısında da görülmektedir.⁴³ Nitekim *Balığ Bilge Uluğ Bilge İkbāl han Dad (beg) İsfahsalar bin İlyas oğlu beg el-şehinşah* unvanı bunun en açık bir örneğini teşkil etmektedir.

Türklerin hangi tarihten itibaren bu yeni İslam kültürü sahasında çalışmaya başladıkları hakkında kesin bir fikir yürütülemez. Elimizdeki kaynaklara bakılırsa bunların bu sahada güçlü bir rol oynamaları, Türk illerinin İslam idaresinin altına girişinden aşağı yukarı yüzyıl sonra olmuştur. Çünkü biraz önce işaret edildiği gibi, İslamiyet Orta Asya'da yerleşir yerleşmez, kadim ve eski medeniyete kayan sahanın ilim geleneklerini bir çırpıda silip atamamıştır. Harezmi, Babilonya, İran ve Hindistan gibi, eski medeniyet saçan sahalara kültür kaynaşmasının merkezi olan Orta Asya'nın bünyesinde sağlam bir kök salmış olan göçebe *Türk medeniyeti*, yeni Arap

⁴¹ Ernest Cohn Wiener, *Turan*, İslamische Baukunst in Mittelasien, Berlin, 1930, s. 19.

⁴² A. Y. Yakubovskiy, "Dve nadpisi na severnom mavzelee 1152 g. v Uzgende (1152 tarihli Özkend türbesinin kuzey cephesindeki iki yazı)," *Epigrafika Vostoka*, I, Moskova 1947, s. 29-30.

⁴³ W. Barthold, *ZVO*, XIII, IV-V.

fütühatıyla [fetihleriyle] kolay kolay bertaraf edilemezdi ve edilmesi de zamana bağlıydı.

Bu olaylar, bilhassa IX ve X. yüzyıllarda, Abbasi halifeleri zamanında Orta Asya kültür sahasında kurulmuş olan iki esas cephenin bağdaşması sayesinde gerçekleşmeye yüz tutmuştur. Bu cephelerden birini, skolastiğe kayan İslami ilimler nazariyesi [kuramı] mektebi, diğersiniyse bilim konularını çeşitli noktalardan kazanmaya ve açıklamaya katılanlar mektebi teşkil etmekteydi. İkinci mektep daha ciddi bilginleri içerisine almış olduğu için birinci mekteple çok ihtiyatlı ve nazik bir münasebet kurmaya çalışarak, çıkması muhtemel nafoş ihtilafları önleme azmini göstermekten kaçınmamıştır. Bundan dolayıdır ki, bu çağ Orta Asya ilim kaynaşmasından yoğrulan bilginler, yetiştikleri muhitin sınırlarını aşarak milletlerarası şöretli âlimler sırasına katılmışlardır. Ebû Cafer bin Musa el-Harezmi ve Ahmed el-Fergani bu tip âlimlerin başında gelmektedir. Hele el-Harezmi'nin eserlerinin Latinceye çevrilmesi, onu yalnızca astronom olarak değil, *algoritmi* yahut *algorifm*'in kuruculuğuna yükseltmiştir. Bu iki deyim Harezmi kelimesinin değişik şekliinden başka bir şey değildir.

Bu etki neticesinde Türklerin de ilk İslam kültür sahasındaki hizmetleri Arapça vasıtasıyla olmuştur. Nitekim asılları itibarıyla Türk olan filozof Ebû Nasr el-Farabi⁴⁴ (ö. 950-951), Ebû İbrahim İshak el-Farabi⁴⁵ (ö. 961) ve Ebû Nasr İsmail el-Cevheri⁴⁶ (ö. 1002) gibi İslam devri âlimleri eserlerini hep Arapça yazmışlardır. Bu üç Türk âlimi menşece Farab şehrinde dir.

⁴⁴ İbn Hallikân, *وفيات الاعيان*, VII, 72.

⁴⁵ C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Littérature* Weimar, 1898, 128.

⁴⁶ A.g.e.

Bununla beraber, yeni İslam medeniyeti, Türk dilinin ne inkişafına [gelişmesine] mani olmuş ne de Türkler arasında onun değerini azaltmıştır. Bilakis Türk dili, Karahanlıların himayesi sayesinde Balasagunlu Yusuf Has Hacib gibi bir Türk mütefekkeri tarafından işlenmiş ve edebî bir dil haline getirilmiştir. Bahusus [özellikle] Karahanlıların hâkimiyeti Maveraünnehir için pek büyük bir ehemmiyeti haiz olmuştur.⁴⁷ Bunların Orta Asya'daki hâkimiyetleri hem iktisaden hem de kültür bakımından bu sahaların inkişafına hizmet etmiştir. Bu devirde şehirler fevkalade büyüme imkânı bulmuştur. Hatta bu iki Türk sülalesinin idaresi zamanında Orta Asya'da şehir tipleri vücuda gelmiştir.⁴⁸ Aynı devirde büyük bir imar harekâtına başlanmış ve kervan yollarının tanzimine hizmet edilmiştir. Gerek Karahanlıların gerekse Selçukluların servetleri ve kuvvetleri pek büyüktü. Bunun için ticaret de büyük bir inkişafa mazhar olmuştu.

Maddi gelişmeyle yan yana kültür çalışmaları da ciddi bir himaye görmekteydi. Mecdeddin Muhammed bin Adnan, Karahanlı hükümdarlarından Tamgaç Han İbrahim bin Nasr için *Türkistan Tarihi*'ni; Muhammed bin Ali el-Kâtib'üs-Semerikandî⁴⁹ de Kılıç Tamgaç Han Mesud bin Ali için bir eser yazmıştır. Aynı sülale zamanında Abdülgafur bin Hüseyin el-Alma'î de Kaşgar şehrinin tarihini yazmıştır.

Nihayet, XI. yüzyıl Orta Asya Türk hâkimiyeti devrindeki kültür harekâtının başlıca karakteristik örneklerinden birini de, yazarı bilinmeyen *Mücmilü't-et-Tevarih ve'l-Kısas* (H. 520,

⁴⁷ W. Barthold, *Turkestan v epohu Mongolskago naşestviya*, St. Petersburg, 1900, s. II. 324.

⁴⁸ A. Y. Yakubovskiy, *Razvaliny Urgença* (Ürgenç Harabeleri), Leningrad, 1930, s. 10-11.

⁴⁹ Bu zat *Sindibadname*'nin müellifidir. المشرفه Sbornik statey, Uçenikov Bar. V. P. Rozena. SPb. 1897, s. 255.

M. 1126) adlı eser teşkil etmektedir.⁵⁰ Bu eserde İslam sülalelerinden söz edilmekle beraber asıl konuyu kadim İran padişahları ile Hindistan ve Türkler teşkil etmektedir. Burada Türklerin doğuşları ve kahramanlıkları hakkındaki rivayetler, destanlar ve efsaneler üzerinde dikkat ve önemle durulmuştur.

Karahanlılar devri bilgileri hakkında şimdiye kadar verdiğimiz verilerden de anlaşılacağı üzere, bunlar Orta Asya'nın muhtelif kültür merkezlerinde, daha ziyade milliyetçiliğe eğilimli felsefe ve filoloji gibi humaniter ilimlerle de meşgul olmuşlardır.

İşte, Kaşgarlı Mahmud ile Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in XI. yüzyılda vücuda getirdikleri eserleri doğuran şartlar bunlar olmuştur. Hele *Divanü Lugati't-Türk* gibi, tipçe orijinalitesini daima muhafaza edecek olan bir eserin meydana gelişi, ancak o devir Türk muhitinde uyanan sağlam bir milliyetçilikle izah edilebilir.

KAŞGARLI MAHMUD

Kaşgarlı Mahmud'un eserini vücuda getiren sebepleri gözden geçirdikten sonra, şimdi de Kaşgarlı'nın kendisi ve *Divan'ı* üzerinde durmamız icap eder. Müellifin şahsiyeti hakkında *Divan'ında* rastladığımız malumat dışında hiçbir kaynağa ve kayda malik değiliz. Müellifin asıl adıyla eseri hakkında ilk malumata *Keşfü'z-Zunûn'da* rastlamaktayız.⁵¹ Buradaki kayda bakılırsa, müellifin asıl adı Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed'dir. Babası, kendi rivayetine göre Barsğanlı = Barsğanlı imiş.⁵² "Türklerin en fasih konuşanlarından, en

⁵⁰ Barthold, *Turkestan v epohu Mongolskago naşestviya*, St. Petersburg, 1900, II, s. 28.

⁵¹ F. Köprülü, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 35.

⁵² *Divanü Lugati't-Türk*, III, 312; Barsğan, "Işık Göl" sahilinde kâin bir şehirdir (Zeki Velidi, "Mahmud Kaşgarî'ye Ait Notlar," *Atsız Mecmua*, sayı,

açık anlayanlarından ve nesepçe en ileride bulunanlardan" olduğunu eserinde bizzat kendisi kaydetmektedir.⁵³ Bu suretle Kaşgarlı Mahmud'un yüksek bir Türk ailesinin çocuğu olduğunu anlıyoruz.

Kendisi, eserinin ana hatlarından anlaşıldığı veçhile koyu bir milliyetçiydi. İrkdaşlarının o zamanki parlak mevkilerini dikkati nazara alarak Türk illerini, Türk şive ve halk edebiyatlarını hem Türklere hem de Araplara tanıtmaya çalışmıştır. Bu hususiyeti o, şöyle anlatmaktadır:

"Türklerin hemen tek mil illerini, obalarını ve bozkırlarını inceden inceye gezerek dolaşım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini ve kafiyelerini tamamen zihnimde nakşettim ve bu hususta o kadar muvaffak oldum ki, her taifenin şivesi bence en mükemmel bir surette elde edilmiş oldu."

Kaşgarlı'nın kendi kişiliği hakkında verdiği bilgi biraz safça görünmekle beraber, ortaçağ Ön ve Orta Asya şehirlerindeki toplum hayatı ruhuna uygun düşmektedir. Çünkü X ila XI. yüzyılda İslam ülkeleri toplum hayatının yapısında yeni birtakım sosyal hayat şartları değişiklikleri ortaya çıkmıştı. Bu da eski şehir yaşantısından, yani "şehristan"dan "rabat"a geçiş devresi olmuştur. Bu yeni değişimde, şehir toplumu arasında gelişen ticaret ve sanayi gibi önemli faktörler, devletin yapısı ve idaresi üzerinde olağanüstü etkiler vücuda getirmişti. Kaşgarlı'nın bizzat yaşamış olduğu Kaşgar şehri, çağının yeni yapıtlı toplum hayatı şehrinin bir örneği sayılırdı. Kaşgarlı neden bu şehri terk edip ta Bağdat'a gittiği hakkında hiçbir bilgi

17, 133; Omeljan Pritsak, "Mahmud Kaşgarı Kimdir," *Türkiyat Mecmuası* X. 1954, 243-247.

⁵³ *Divanü Lügati'l-Türk* 1, 2; مع كوز من اصمهم لنا واورثها بيا واندم هم جانا واور معك Besim Atalay tercümesi, I. 4.

vermemektedir. Halbuki Kaşgar, çağı için Türk kültürünün ve dilinin en başarılı ve verimli kaynağı olmuştur.

Bu türden şehirlerde halk tabakalaşması oldukça birbirinden farklı ve ayrıntılı olmuştur. Bu yeni sayılan şehir toplum yapısı üzerinde duran ve Beyhak ile Sebzevar şehirlerinin iç yaşantısını genişçe tasvir eden Ebulhasan Funduk'un *Tarih-i Beyhak* adlı eserinde, çok geniş ve dikkat çekici bilgiler bulunmaktadır. Kazvin şehri toplumuysa Hamdullah Kazvinî'nin eserlerinde tanıtılmıştır. Bütün bu incelemeler, yeni İslam dünyası ülkeleri için geçer akça olmuştur. Anlaşıldığına göre, şehir toplum hayatı yeni töreler üzerine düzenlenmişti.⁵⁴

Eserini akıcı bir üslupla vücuda getiren Kaşgarlı, ona *Divanü Lugati't-Türk* adını vererek Abbasi halifesi Muktedir Billah'a ithaf etmiştir. Eserin telif tarihi Hicri 470'tir (Miladi 1077). Kitapta bu noktaya temas eden birkaç kayıt mevcut olmasına rağmen, bir zamanlar eserin gerçek tarihi tespit edilememiştir.⁵⁵ Eser merhum Ali Emiri tarafından elde edilerek⁵⁶ Kilisli Rifat'ın emeğiyle neşredilmiştir.⁵⁷ *Divan* birkaç defa Türkçeye çevrilmişse de en sonunda Besim Atalay'a Türk Dil Kurumu neşriyatı arasında tercümesini neşretmek

⁵⁴ A. Caferoğlu, *Kaşgarlı Mahmud*, İstanbul 1970; A. N. Kononov, "Mahmud Kaşgarskiy i ego "Divanü Lugati't-Türk," *ST*, Bakü, 1972, I, s. 3-17. *Divanü Lugati't-Türk Azeri ve Özbek Türkçelerine de çevrilmiştir.*

⁵⁵ Bu hususta daha fazla malumat için bkz. F. Köprülü "Divanü Lugati't-Türk," *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 33-44; Zeki Velidi Togan, "Divanü Lugati't-Türk'ün Telif Senesi Hakkında," *Atsız Mecmua*, II, 1932, sayı 16, s. 77-78; Rifat Bilge, "Divanü Lugati't-Türk'ün Telif Tarihi," *Türkiyat Mecmuası*, VI, İstanbul, 1939, s. 358-360.

⁵⁶ Daha fazla tafsilat için bkz. *Divanü Lugati't-Türk*, Besim Atalay tercümesi, İstanbul, 1940, I, s. XVIII-XIX.

⁵⁷ *Kitabü Divanü Lugati't-Türk*, İstanbul, 1333, I, 1-436+12; II, 1-294+25; 1335 III, 347-8, Musahhihi Muallim Rifat; Ettore Rossi, "A Note to the Manuscript of the Diwan Lugat at-Turc," *Christeria Orientalia*, Prag 1956, 280-285.

nasip olmuştur. Fakat ne yazık ki, bu yayında da tıpkı Kilisli Rifat'ta olduğu gibi, asıl nüsha hareketlerine riayet edilmemiş ve bu yüzden Brockelmann indeksi hatalı çıkmıştır.⁵⁸ Hatta tercümede bazı eklerin gerçek telaffuzları değiştirilmiştir.⁵⁹ Yeni neşri pek yerinde olurdu.

ESERİNİN İÇ KONUSU

Divanü Lugati't-Türk, adından da anlaşıldığı veçhile yalnız o zamanki canlı Türk şivelerinin bir lügati yahut kamusu olmayıp umumi heyetiyle o devir Türk dil ve medeniyetini temsil eden emsalsiz bir hazinedir. Mükemmel bir surette Arapçaya ve İslam kültürüne⁶⁰ vâkıf olan müellif, şüphesiz kendi ırkdaşlarının içtimai ve siyasi vaziyetlerine de yakından aşina olmuştur.

Eserde toplanan kelimeler, Arap sistemi üzerine, ünsüzlerin sayısı nispetinde vezin kalıplarına ayrılmış ve muhtelif bahislere bölünmüştür. Konuya göre, Türk şivelerinin fonetik ve morfolojisine de serpinti halinde temas edilmiştir. Kelimelerin zaptında tamamıyla Arap transkripsiyonuna riayet edilerek Türk dili ahengi, sükûn, hareke, med ve teşdid'lerle temin edilmiştir. Arap alfabesinde mevcut olmayıp da Türk şivelerine has bazı sedalar, mesela uzun karşılığı görülmek istenen "â" sesi mukabilinde iki elif ۱۱, "w" sesi mukabilinde üç noktalı "f" ف "a, e" yerine ۱; "ö, ü" yerine 'i; "o, u" yerine î ve ۱, ۱, ۱ ve benzerleri kullanılmakla ifade edilmiştir.

⁵⁸ Abdullah Battal, "Divanü Lugati't-Türk tercümesi," *Türkiyat Mecmuası*, XI, 1954, s. 75-101.

⁵⁹ S. Ahallı, *Mahmud Kaşkarı'nın Sözlüğü ve Türkmen Dili*. Aşkabat, 1958, s. 14.

⁶⁰ Müellif herhalde o devir Arap filolojisi mektebini yakından takip etmiştir, ki eserini İmam Halil'in *Kitabü'l-Ayn*'i tarzında tasnif etmediğini söylemektedir. (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 2-3).

Bundan da anlaşılacağı üzere, Kaşgarlı bu noktada Arap imla geleneğine uymamış, Türkçe kelimelere mahsus bir imla sistemi vücuda getirerek onları vokalize etmek suretiyle telaffuzlarının gerçek değerini muhafaza etmiştir. Ve ilk defa olarak burada, mevcut olan Türkçemizdeki uzun vokal sistemi meselesini meydana atmıştır.⁶¹ Mesela *aaf<av, aasmak <asmak, aak<ak* vb gibi.

Bunlara rağmen Kaşgarlı, eserinde Türk dil ve diyalektolojisine mahsus yeni bir gramer metodu kabul etmemiş, bilakis suni bir tarzda, kendi ana dilini Arap gramer kurallarının içerisine sıkıştırma mecburiyetinde kalmıştır.⁶² Bu yüzden de Arap gramerine vâkıf olmadan *Divan*'dan istifade etmek pek müşküldür.

Kelimeleri izah eden misaller, ekseriyetle Türk atasözlerinden⁶³ ve halk edebiyatı parçalarından alınmıştır. Bu halk edebiyatı dört mühim ve uzun mersiyeden başka,⁶⁴ destanlar,

⁶¹ L. Ligeti, "Les voyelles lingues en Turc," *Journal Asiatique*, 1948 178-204, çevirisi "Türkçede uzun vokaller," *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII. 1024, s. 82-94; S. Ahallı, *Mahmud Kaşgarının Sözlüğü ve Türkmen Dili*, Aşkabat 1958, s. 22.

⁶² Validov Djemal, "O slovarе turetskih yazıkov Mahmuda Kaşgarskogo (Kaşgarlı Mahmud'un Türk dilleri lügati hakkında)," *Vestnik Nauçnago Obşçestva Tatarovedeniya*, Kazan, 1927, no 7, s. 109.

⁶³ *Divanü Lügati't-Türk*'teki atasözleri, Carl Brockelmann tarafından "Alt-türkestanische Volksweisheit" (*Ostasiatische Zeitschrift*, 1920, VII, s. 49-83) ve yine "Alt-türkestanische Volksweisheit" (*Festschrift für Friedrich Hirth*, Berlin, 1920, s. 50-73) adıyla Almanca neşredilmiştir. Türkçe ise Necip Asım tarafından "Eski Savlar" adıyla önce *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda (1338, yıl II, sayı 2, s. 153-159; yıl II, sayı 4, s. 212-228; yıl II, sayı 5, s. 421-435; yıl II, sayı 6, s. 487-502) yayımlanmış, sonra aynı adla bir kitap halinde 1338-1340'ta neşredilmiştir. Bu münasebetle Avram Galanti de "Eski savların Eski dili" adıyla *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda (1339-1923, yıl II, sayı 6, s. 520-522) küçük bir mülâhazasını neşreylemiştir [yayımlamıştır]. *Divanü Lügati't-Türk*'e serpiştirilen savların sayısı -birkaç tekrar müstesna- takriben 290'dır.

⁶⁴ Köprülüzade F., "Türk Edebiyatının Menşei," *Milli Tettebbular Mecmuası*, 1331, II, sayı 17.

hikmetler, vecizeler, pendnameler, bahâriyeler ve müteferrik parçalardan ibarettir. Bunların bir kısmı toplu bir halde neşredilmişse de⁶⁵ bunların daha muntazam bir şekilde yeniden tetkiki hiç de fena olmayacaktır.

Bilindiği üzere eser Arapçadır. Yazarıysa bir Türk düşünürü ve filoloğudur. Orta Asya'yı mükemmelen bilir ve anlardı. Orta Asya'ya ait Arapça kaynaklardan faydalanacağına, dosdoğru Türk milletinin bizzat kendisinden öğrenmeyi daha uygun bulmuştur. Bu yüzden eseri hem orijinal hem de üniktir [eşsizdir]. Asıl değeri de bundadır. Türk olmayanları da ihmal etmemiştir.

İLK TÜRK TOPONOMİSTİ

Kaşgarlı, *Divan*'ında yalnız Türk halklarının sözlüğünü toplamakla yetinmemiş, ayrıca Türk kültür hayatının örf, inanış, kütle, coğrafya ve toponomastikasına dayanan bilgileri de bir araya getirmeye çalışmıştır. Buna göre de bin yıllık bir ilim şöhretine sahip olan Kaşgarlı'yı yalnızca bir Türk diyalektoloğu olarak vasıflandırmak büyük kadirbilmezlik olurdu. O, dolaştığı Türk halklarının toponimik [yer isimsel], etnonimik ve antroponimik durum ve telakkilerini [görüşlerini] belirtmek suretiyle, çağının Türk toponomastik yapısını da meydana

⁶⁵ *Divanü Lugati't-Türk*'teki halk edebiyatı parçalarını sırayla neşredenler şunlardır: C. Brockelmann, "Attürkestanische Volkspoésie, I," *Asia* (Probekand), Berlin, 1923, s. 3-24; II, *Asia Majör* I, I, Berlin 1924, 24-44. Bunlar Köprülüzade Ahmet Cemal tarafından, "Eski Türkistan Halk Edebiyatı" adıyla *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda (1923-1339, yıl III, sayı 2-3, s. 109-148) Türkçeye tercüme edilmiştir. Özbek muharrirlerinden Fitrat aynı parçaları muntazam bir şekilde *En Eski Türk Edebiyatı Nemüneleri* (Semerkant, 1927) adıyla kitap halinde Özbekçe neşredilmiştir. A. U. Elöve de aynı parçaları "Divanü Lugati't-Türk'teki Halk Şiirleri" adı altında Bursa Halkevi mecmuası olan *Türkün*'de (1936, sayı 6, s. 54-59; sayı 7, s. 65-7; sayı 8, s. 65-7; 1937, sayı 8, s. 1-8; sayı 10, s. 32-40; sayı 11, s. 29-38) yayımlamıştır. Son olarak bkz. I. V. Stebleva, *Razvitie Tyurkskih postičeskih form v XI veke*, Moskova, 1971, 298 s.

na koymuş bulunmaktadır. Dilin ayrılmaz bir parçası olan bu sahanın Kaşgarlı tarafında dikkati nazarda tutulması, haklı olarak ona Türk toponomastika araştırmacılığının babalığını da kazandırmıştır. Şimdiye kadar kimsece araştırılmayan Kaşgarlı'nın bu cephesini daha iyice belirtmek endişesiyle, biraz da umum Türk onomostikasının [özel isimlerinin] gelişimi üzerinde durulması gerekmektedir.

İlim bakımından Türk toponomastikası nomenklatürü, Türk dünyası için özel bir karakteri haizdir. Çünkü Türk anavatanı ve beşeriyetin beşiği sayılan Orta Asya, aynı zamanda ilk Türk toponomisinin doğmasına zemin hazırlayan bir saha olmuştur. Burası, eski tarihî devirlerde birçok yeni milletin geçit ve taşıma sahasını teşkil ederek, birçok siyasi ve etnik adlandırılmaya da şahit olmuştur. Bu yüzden mütemadi bir surette değişiklikler geçiren Orta Asya onomastika unsurlarından hangilerinin kaybıyla yenilerinin vücuda geldiğini veya hangi etnik bünyenin birleşmesiyle yeni bir adın türediğini birbirinden ayırt etmek zordur. Halbuki bu sahamızın en mübrem [gerekli] meselelerinden birini teşkil etmektedir. Bilginlerin, haklı olarak dikkati nazarını celbeden bu Orta Asya meseleleri ile bu sahanın birçok eski ve yeni sekenesi [sakini] hakkında oldukça geniş ve zengin bir edebiyat vücuda getirildiği halde, maalesef aynı sahanın asıl sakinleri bulunan Türkler hakkında, bilhassa *toponymie* ve *anthroponymie* bakımından, önemle üzerinde durulabilecek ciddi araştırmalar henüz vücuda getirilmemiştir.

Bununla beraber, en eski Türk devletlerine ait elimize geçen vesikalara bakılırsa, tarih sahnesine çıkan Türkler göçebe bir devlet hayatını yaşamış ve yaşatmıştır. Örfi esaslar üzerinde kurulan ve aşiretler arasındaki münasebetleri düzenleyen birçok devlet teşekkülü, şüphesiz ki Avrupalıların anlayabildikleri devlet hayatı tarzından farklı olmuştur. Çünkü göçebe

hayatın doğurduğu yaşayış şekli, birçok yeni yeni etnik birleşmenin doğuşuna sebep olmuştur. Bunlar, içlerine aldıkları kavim unsurlarına ve tabii buldukları şartlara göre başka başka adlar almaktan çekinmemiştir.

Bunlarda, yani göçebe halklarda sosyal yapının ana ünitesini en küçük birlik mahiyetinde olan *söyük*, yani kemik ile *klan* teşkil etmiştir.⁶⁶ Her ikisi aynı değerde olmakla beraber, hayatta daima birbirinden ayrılmaktaydı. Her bir göçebe, bu iki teşekkülü esas saymakla beraber, menşese meselesini en önemli bir mesele olarak göz önünde bulundurmaktaydı. Bu yüzden *söyük*'e mensup olan kişi, kendisini *klan*'a mensup olandan ayırt etmeyi lüzumlu görmekteydi. Zira sosyal yapı bakımından *söyük* müşterek bir menşese ve ecdattan inen fertlerin birleştiği bir ünite olduğu halde, *klan* bilakis siyasi, içtimai ve ekonomik esaslar üzerine kurulmuş bir teşekkül mahiyetindeydi. Birincisi kapalı bir muhitin haricine çıkmayan zümre, ikincisiyse kolayca değişen, hatta ortadan kalkan bir teşekküldü. Her ikisinin birleşmesiyle de daha kuvvetli ve idari değeri haiz yeni *oymak* adını alan tribü vücuda gelmekteydi. Göçebe bozkır hayat şartları içerisinde daha geniş salahiyeti haiz bulunan bu yeni teşekkülün, kendine mahsus müşterek bir geleneği, müşterek bir dili, hatta müşterek bir giyim tarzı mevcuttu. Tabii olarak her kabilenin müstakil bir de adı vardı. Siyasi duruma göre birleşir ve dağılırdı. Kabile bazen büyük bir federasyondan vücuda gelir, bazen de büyük bir klanın idari hâkimiyetini kabul ederdi. Bu takdirdeyse yeniden tamamıyla yeni bir ad altında birleşik bir klanlar koalisyonu vücuda gelmiş oluyordu.

Bu kabil [tür] klanlar birliği, Türk onomastiğinde esas kabile adının yanına bir de koalisyona girenlerin sayısını be-

⁶⁶ W. Kotwicz, "Contributions a l'histoire de l'Asie Centrale," RO, XV, Krakov, 1949, 160-161.

lirten rakamların ilavesiyle ifade edilmekteydi. Mesela *Tokuz Oğuz*, *Tokuz Tatar*, *Üç Kırtқан*, *Otuz Tatar*, *On Uygur* gibi.⁶⁷ Bunların vücuda gelmesiyle bozkırlarda yeni *ulus* yahut *il* hatta *yurt* adı altında göçebe bir devlet kurma sistemi de vücuda getirilmiştir; ki bunlar ekseriya birbirinden farklı etnik birlikler kompleksinden tereküp etmişlerdi [oluşmuşlardı].

Lakin gezici ve akıcı bozkır hayatının şartlarına bağlı *tribü*, *ulus*, *il* gibi teşekküller, *kemik* ve *klan* birliklerine nispetle daha az sağlam ve sarsılmazdılar. Bunların istikrarı her şeyden evvel gündelik hayat ihtiyaçlarına bağlı bulunmaktaydı. Zaruret icabında ansızın toplanılır ve dağılınırdı. Durmak bilmeyen değişmeler *il*, *ulus* ve *tribü*'nün en karakteristik vasfı halini almıştı. İşte tarihin, göçebe imparatorlukların en büyüklerinden birini Orta Asya sahasında kurmaya memur ettiği Türk devletinin toponimi nomenklatüründe, bir taraftan değişmez *söyük* ile klanın, bir taraftan da seyyar ve değişen kabile, *il* ve *ulusun* medeni ve içtimai onomastik izlerinin birleşmesine ve tesirlerinin bağdaşmasına yol açmıştır.

VI ve VII. yüzyılların arasında Tukiyu, yani Göktürk adıyla kurulan bu devletin hayatı, bize kadar gelen Türk abidelerinde açıkça tasvir edilmektedir. Bu devlette mutat [alışılmış] hayat, tabii şartlarını muhafaza ettiği müddetçe, göçebeler arasında bizim bugünkü anlayışımız çerçevesinde büyük bir siyasi kavim ittihadına [birliğine] o kadar da lüzum görülmemekteydi. Lakin fevkalade hallerin zuhurunda, bilhassa dış düşmana karşı kabileler arasında derhal bir birleşme vücuda getirilerek, idare hanlara yahut kabile reislerine intikal etmekteydi. Durum böyleyken, elimizdeki türlü Çin ve bilhassa Türk kaynaklarına bakılırsa bu devletin, yani Göktürk devletinin ahalisi hem yerleşik hem de göçebelere kurulu olmuştur.

⁶⁷ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, 1936, 1, 31.

Bunu aşağıda göreceğimiz siyasi bir çıkış bütün çıplaklığıyla meydana koymaktadır.

Nitekim günlerden bir gün, memleketin vücudunda baş gösteren dış tehlikeye karşı, siyasi bir vahdet vücuda getirmek isteyen han, ahalisine birleşmesini emreylemiştir. Bu emir üzerine, abidelerde tasrih edildiği [belirtildiği] üzere *balık*'taki halk, yani şehir ahali derhal dışarıya, dağdaki ve ormandaki ahali de aşağıya şehre inerek birleşmişlerdir.⁶⁸ Bu tarihi hadisede açık olarak herhangi bir şehir adı her ne kadar tasrih edilmemekteyse de, ifadeden, şehirlerde yaşayanlar arasında Türk göçebe halklarının da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Orhun yazıtlarında, defatle [defalarca] orman tarif ve yaşamak için tavsiye edilmektedir. *Yazı* yani ovada yerleşmekten kaçınılması şiddetle tavsiye edilmek istenmektedir. Böyle bir zihniyetle kurulan devlet idaresinde, tabiidir ki bizim bugünkü siyasi birliği temsil ve idare merkezini teşkil eden payitaht, olsa olsa ormanlık bir yer olabilirdi. Gerçekten de Tukiyu devletin toponimi nomenklarütüründe böyle bir merkez rolünü *Ötüken yış*, yani *Ötüken ormanlarının oynamış olması*, bu yer adındaki *yış* kelimesinin bir taraftan Türk halkları arasında mukaddes bir mefhum olarak yerleşmesine, bir taraftan da Orta Asya devlet kuruluşunda mihver [önemli] rol oynamasına vesile olmuştur.⁶⁹ Bugün Sibiry'a da yaşayan ve *orman* mefhumunu kendisine ad edinen *Tuba*, *Ağaçeri*, *Yış-kişi* adlı Türk kabileleri işte bu devrin birer canlı hatıralarıdır.

Meratibe [kademelere] göre, kabile başkanının, hanın, ilbeyinin ve nihayet hakanın bulunduğu yer veya merkez, çok

⁶⁸ Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, 35.

⁶⁹ A. von Gabain, "Steppe und Stadt in Leben der ältesten Türken," *Der Islam*, 1949, XXIX, s. 34-35; çevirisi S. Çağatay, "Köktürkler Tarihine Bir Bakış," *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II, Sayı 5, 1944, s. 685-695.

eski tarihlerden beri Türk toponomisi nomenklatüründe en mühim noktayı teşkil etmiştir. Şu kadar ki, XI. yüzyıl Türk filoloğu Kaşgarlı Mahmud, vücuda getirdiği cihan haritasına, dünyanın mihver-i [ekseni] olarak, kendi hanının oturduğu şehri kabul etmiş ve kürre-i arzı [dünyayı] buna göre tayine uğraşmıştır. Bu kadar ehemmiyet kesbeden [kazanana] payitaht mefhumu, tabiidir ki yerleşik ve göçebe halklarda, yer adları istilahlarında [terimlerinde] başka başka kelime ve deyimlerle tespit edilmiştir.

Nispeten daha sonraki devirlerde, hatta Orhun devletinin yüzyıllık hayatından sonra, yerine kurulan Uygur devletinde devlet toponomisi daha açık bir surette teşekkül etmiştir. Budizm, Manicilik, Hıristiyanlık vesaire gibi dinler dolayısıyla daha geniş bir medeniyet çevresi içerisine giren bu Türkler, ister istemez yeni icaplara göre yeni şehirler kurmaya yahut mevcut şehirlerde yerleşmeye başlamışlardır. Türk toponimisinin [yer isimlerinin] geçirmiş olduğu bu aşamalar devresinde artık göçebe Türk devletinde hanın işgal ettiği merkez şehirlerin yanında, ayrıca tapınakların bulunduğu yerlerde de yeni yeni şehirler peyda olmuştur. Bundan dolayı nomenklatürümüzdeki payitaht mefhumu her iki tabaka, yani göçebe ve yerleşik halk arasında ayarlanmak suretiyle teessüs etmiş [kurulmuş] bir hale getirilmiştir. Bu ayarlamada her iki tabakanın da hayat görüşüne ve telakkisine [anlayışına] mani olunamamıştır. Şu kadar ki, hanın bulunduğu ve oturduğu şehir, yerleşik halkça devlet idaresinin merkezi sayıldığı halde, göçebe halkça bunun tersine, aynı şehir veya merkez, göçebe halkın serbestçe göç yapabileceği bir bölge olarak telakki edilmiştir. Yerleşiklerin ilk *toponymie*'sinde bu gibi şehirler *balık*⁷⁰ kelimesiyle yapılmış ve *Beşbalık*, *Hanbalık*, *Çanbalık*, *Yañıba-*

⁷⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, I, s. 389: "İslamıktan önce Türkler tarafından 'sığınak, kale, şehir' gibi mefhumlara verilen ad"dır.

lık, Kazbalık, İlibalık şekillerinde olduğu halde; aynı şehir veya merkezler, göçebe halk tabakasının yer adları nomenklatüründe sadece *yurt* tabiriyle ifade edilmiştir. Bu iki tabakanın telakkisini [görüşünü], bu iki deyim kadar belirtecek, elverişli diğer bir mefhum tasavvur edemiyorum. Zira bu iki deyim ifade ettiği anlam hem yerleşik hem göçebe Türk halkının iktisadi, devletî, içtimai, hukuki, hatta kültürel durumlarını bütün varlığıyla ihata etmek [kavramak] kudretindedir. Bundan dolayı da burada, bu iki kelimenin Türk dili bünyesindeki anlamları üzerinde kısaca durmamız gerekmektedir.

Türk toponimisi nomenklatürünün ilk yerleşme ve iskân sembolü olarak ileri sürmüştüğümüz birinci *balık* kelimesi, kadim türeyişi tartışma edilmeksizin, VIII. yüzyıldan itibaren Türk devlet teşkilatında "şehir, kale," XI. yüzyılda Argularda "çamur, balçık;" Mecusiler ve Uygur Türklerinde "şato ve şehir" manalarında olmuştur. Buna karşılık aynı sembol göçebe Türk halklarında *yurt* kelimesiyle ifade edilmiştir. Yine XI. yüzyıl Türk dilcisine göre bu kelimenin o zamanki gerçek manası "yerleşme, iskân mahalli" ve bundan doğma "vatan" olmuştur. Bugünkü Türk halkları arasında mevcudiyetini aynen muhafaza eden kelime, muhtelif fiil şekilleriyle kullanılmaktadır. Yerine ve yerleşmekte olan halkın durumuna göre, tabii olarak kelimenin manasında ufak tefek değişmeler hasıl olmamış da değildir. Nitekim *yurt* kelimesi bugünkü Türk halklarının birçoğunda ve Moğollarda "göçebe çadırı, muhtelif cins çadır;" Başkırtlar, Kırgızlar, Kalmuklarda "keçeden yapılmış çadır" gibi eski gerçek ve ilkel anlamıyla kullanılmaktadır. Bunun başlıca gerekçesi, göçebe halk yaşayışının icabı, kolayca yer değiştirme zaruretiyle kısa bir müddet içerisinde yeni bir mahalde veyahut sahada ocak kurarak yerleşme ihtiyacına elverişli, hatta yeğâne vasıtanın *keçe çadırlar* oluşudur. Bundan dolayı da *yurt*

kelimesi göçebe toponimisinde yerleşik halkın *şehir*, yani *balık*'ının karşılığı olarak yer almış ve sonunda Türk toponimisinde, yerleşik kavim ve halklar *balçıkçılar*; göçebe kavim ve halklar da *keçeciler* olmak üzere iki tabaka halinde birleştirilmişlerdir.

Arap dünyası aynı sisteme malik olmuş ve bunlar da tıpkı eski Türklerde olduğu gibi, *ehl-el-madar* yani *kerpiçlerde oturanlar* (= *çamurlular*) ve *ehl-el-vabar*, yani *yünden yapılmış çadırlarda* (= *keçe çadırlar*) oturanlar yahut sadece "keçeliler"e ayrılmıştır. Bu yüzdendir ki Cengizliler zamanında devlet merkezi olan *Karakurum* şehri, bir müddet *Pekin* şehriyle beraber *Hanbalık* diye tesmiye edilmiştir [isimlendirilmiştir]. Göçebe halk arasındaysa bu sahanın genel oluşumuna ıtlak olunmak [genelleştirmek] üzere *Uluğ-yurt* denmiştir.

Eski bir Türk efsanesine göre Türk mitolojisi kahramanı olan *Afrasiyab*'ın payitahtı sayılan *Kaşgar* şehri, el-Birûnî ve İbn Hurdazbih'e göre sadece *yurt* kelimesiyle ifade edilmiştir. Daha sonraları, yerleşik halkça ülke, memleket, devlet gibi manalarda da kullanılan kelime, Türk toponimisinde *Ögeday*'ın ülkesine izafe edilmiştir. Bugün göçebe hayat tarzını yaşatan Kırgız Türklerinde *yurt* bütün kuvvetiyle eski toponimi nomenklatüründeki gerçek değerini aynen muhafaza etmektedir.

Türk toponimisi nomenklatüründeki *balçık* ve *keçe* medeniyetlerinin izi, XI. yüzyıldan sonra yeni yeni tarihî ve içtimai gelişmelerin sonucunda yerini yeni medeniyet izlerine terk etmiştir. Türk hayatında bir nevi yerleşik ve göçebe medeniyeti karakterliğini almış olan önceki telakkiler [görüşler], bu yeni devirde, birisinin ortadan kalkması veya erimesiyle ne kaybolmuş ne de bertaraf edilmiştir. Tersine bugüne kadarki Türk hayatında ve toponimisinde bariz durumlarıyla devam etmiştir.

Nitekim XI. yüzyıldan sonra, bundan önceki Türk toponimisinde imtiyazlı bir yer tutmuş olan yerleşik halkın *balık*'i, yerini yavaş yavaş eski Hindo-Cermen, İran, Arap vesairenin *kent, van, abat, hisar, kale, şehir* sözcüklerine terk ederken, göçebe halkın da *yurt* içindeki ihtiyacının genişlemesi üzerine, aynı toponimi nomenklatürüne, halis Türkçe olan ve "bir arada göç edenler ve barış içinde yaşayanlar" anlamında olmak üzere *il, el*; "yazda yaşanan yer" manasında olmak üzere *yaylak*; "kışta oturmaya mahsus yer" olmak üzere eski *yurt*'un yani keçe çadırın ve köyün prototipi olan *yal, ial, āl, aul, ağıl, ail* kelimeleri yerleşmeye muvaffak olmuştur.⁷¹

Türk hayat şartlarından doğan bu çifte nomenklatür unsurları, hâlâ bugün bile Türkiye ve Türk dünyası toponimisinde canlı bir surette yaşamaktadır. Çünkü yerleşik Türk hayatındaki değişmeler ister iktisadi ister kültür şartlarına bağlı olsun, büyük bir kültür kalkınmasına vesile teşkil ettiği gibi buna muvazi [paralel] olarak, göçebe Türkün keçe çadırında da yeni yeni kalkınmalar ve terakkiler zuhur etmiştir. Bu kalkınmalar birbirine muvazi olarak, Türk toponimisi nomenklatüründe her iki tabakanın ideolojisine uygun bir şekilde bağdaşarak yaşamış ve hâlâ bugün de yaşamaktadır.

Kaşgarlı Mahmud'dan mülhem [esinlenmiş] olarak açıklanmasına çalıştığımız Türk toponomastik yapısında bütün unsurlar yer almış bulunmaktadır. Burada şehir, köy, karye, yayla, ülke, dere, göl, bölge, yokuş, ırmak, su, ulus gibi toponimilere yer verildiği gibi; erkek, kadın köle, kahraman, bey, cariye, hakan çocuklarına verilen ad ve hakan adı gibi antroponimler de tespit edilmiştir. Aynı zenginlik etnonimide de mevcuttur. Türk boy, soy, uruğ, kabile, aşiret vesaire, devri için çok değer taşıyan etnonimler [ulus, kavim adları] de kâfi derecede

⁷¹ N. K. Dimitriev, "O Tyurkskih elementah ruskogo slovary (Rusçada Türk Unsurları)," *Leksikograficeskiy sbornik*, 1, II, 1958, s. 5.

bir açıklıkla eserde yer almıştır. *Divan*'ın bu yönden değeri, hem dil hem tarih bakımından büyük bir önem taşımaktadır.

Divan'daki lügat malzemesi, şive bakımından yalnız halk ağzına münhasır [özgü] kalmamıştır. Eserdeki lügatlere, eski Türk şiir ve edebiyat örneklerine bakılırsa, bunlar hem o devrin klasik Türkçesinden hem de halk ağzından derlenmişlerdir. Bunu biraz aşağıda, Kaşgarlı'nın Türk şivelerine dair verdiği açıklamalardan söz ederken daha açıkça müşahede edeceğiz [gözlemleyeceğiz].

Buna yanaşı [bununla birlikte] Kaşgarlı, halk edebiyatına ve halk ağzına ait malzemeyi bizzat Türk boylarının arasında dolaşım onların ağızlarından derlediğini iddia ettiği halde, *Divan*'daki klasik edebî parçaları nereden aldığını ve kaynaklarını açıklamaya lüzum görmemiş; ancak Çuçu adlı bir Türk şairinin adını zikre [söylemekle] yetinmiştir.⁷² Herhalde, Kaşgarlı Mahmud'un o devir yegâne Türk mütefekkeri olmadığını *Kutadgu Bilig*'in mevcudiyeti ispat etmektedir. Çünkü bu eserin yazarı eserindeki bazı parçaları edip ve şairlerden aldığını açıklayarak, kendisinden önce bu sahada çalışan ediplerin ve mütefekkerlerin varlığını meydana koymuştur.⁷³

Kelime serveti bakımından *Divan*, fevkalade zengindir.⁷⁴ Yazar, bunları halk ağzından toplayarak bir Türk boyunun şiv-

⁷² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, III, s. 180.

⁷³ Kaşgarlı'nın türlü şehirler hakkında verdiği malumattan, elinde bazı tariht eserlerin de bulunduğunu tahmin edebiliriz. Zira onun verdiği izahların bazıları elimizdeki mevcut eserlerle bir türlü tayin ve tespit edilemiyor.

⁷⁴ *Divanü Lügati't-Türk*'te mevcut kelimelerin indeksi ilk olarak Carl Brockelmann tarafından tertip edilerek, *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al Kaşgaris Divân Lügat at-Türk* adıyla Bibliotheca Orientalis Hungarica I, serisinde (Leipzig, 1928) neşredilmiştir. *Divan*'ın sözlüğü daha sonraları Türkçe izahıyla Besim Atalay tarafından *Divanü Lügati't-Türk Dizini* (Türk Dil Kurumu, 1943) ve Arap harfleriyle de Dehri Dilçin tarafından *Arap Alfabetine Göre Divanü Lügati't-Türk Dizini* (Türk Dil Kurumu, 1957) adıyla yayımlanmıştır.

vesine bağlı kalmamış, teması nispetinde, bahsettiği kavimlerin dialektik malzemesini bir araya toplamaya gayret etmiştir. O devrin İslam merkezi sayılan Kaşgar ve Balasagun'dan uzak kalan Bulgar şivesine *Divan*'da nispeten az yer vermiştir. Yazar, eski Orhun Türkleri ile Hazarlara da nedense hiçbir yer vermediği gibi, kendisince Türkçe olmayan kelimelere de ehemmiyet vermemiştir. Lakin bazı kelime türeyişleri konusunda, bunun aksine olarak, Türkçe olmayan kelimeleri Türkçeden saymıştır. Bu itibarla Kaşgarlı'nın Türkçe olduklarını kabul etmediği kelime ve deyimlerin içerisinde Türkçe olanlarının da bulunduğunu rahatça söyleyebiliriz.

Divan'da toplanan kelimeler, konu ve anlamları bakımından tasnif edilmemiş [sınıflandırılmamış], organik bir halde fonetik, morfoloji ve dialektoloji konuları hep birbirine bağlı olarak ele alınmıştır. Taklit isimleri⁷⁵ (*onomatopée*), saray diline ait unsurlar⁷⁶ ve umumiyetle gramer kuralları⁷⁷ da bir tasniften uzak tutulmuştur. Coğrafi adlarla memleket adlarından (toponimik kelimelerden) ancak belli başlı ve maruf [ünlü] olanları alınmış, hatta bunlardan bazıları eserin içerisine alındığı halde, *Divan*'a ilave edilen haritada yer verilmemiştir.

Divan hakkında şimdiye kadar verdiğimiz eleştirici mahi-

⁷⁵ Carl Brockelmann tarafından "Naturaute im Mitteltürkischen" adıyla (*Ungarische Jahrbücher*, Berlin, 1928, VIII, Heft 3/4, s. 256-265) bir makale halinde neşredilmiştir.

⁷⁶ Carl Brockelmann "Hofsprache in Alturkesan" adıyla *Donum Natalicum Schirjnen*'de (1929, s. 222-227) bu konuya dair yayımladığı makalesinde, Kaşgarlı'nın *Divan*'ından istifade etmiştir.

⁷⁷ Bunlar *Divan*'ın muhtelif yerlerinden derlenerek muntazam bir şekilde Carl Brockelmann'ın "Mahmud al Kaşgaris Darstellung des Türkischen Verbalbaus" (*KSz*, Budapeşte, 1918/19, VIII, I, 3, s. 29-49) ile yine aynı müellifin "Mittel-türkischer Wortschatz nach Mahmud al Kaşgaris Divan Lügat at-Türk" (*Ungarische Jahrbücher*, X, Berlin, 1930, Heft 4, s. 448-450) adlı makalelerinde neşredilmiştir. Aşağı yukarı aynı gramer şekilleri Necip Asım tarafından "Türk Dilinin Tarihi Sarfı" adıyla (*Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, IV, İstanbul, 1925, sayı 1, s. 45-67) yayımlanmıştır.

yetteki bilgi, bugünkü filolojinin ve bilhassa Türkoloji araştırmalarının ışığı altında yapılmıştır. Bundan dolayı da Kaşgarlı'yı şu veya bu eksiklik dolayısıyla suçlamak doğru olamaz. Avrupalıların da haklı olarak tavsif ettikleri [belirttikleri] gibi o, çağının W. Radloff'u olmuş ve Türk kültürünü bütün cepheleriyle toparlamaya çalışmıştır. Türk dilinin mahiyeti, grameri, sarfı, dialektolojisi, leksikolojisi, toponomastikası, terim ve deyimleri hep onun bu emeği sayesinde bin yıllık bir mazinin verimi olarak bize kadar getirilmiştir. Kaşgarlı'nın üşenmek bilmeyen çabası ve Türklüğü, bilginin en zorlu tenkitlerine bile göğüs gerecek kadar güçlü ve liyakatli olmuştur.

KAŞGARLI'YA GÖRE DÜNYA HARİTASI

Çok yönlü bir dilci-filolog olan Kaşgarlı Mahmud'un eserine eklediği ilk Türk cihan haritasında, Türklerle meskûn sahayla birlikte bunların uzak veya yakın bir ilişkide buldukları milletlere yer verilmiştir. Bu haritada dağlar kırmızı, denizler yeşil, kumluk sahalar sarı, ırmaklar mavi renklerle tespit edilmiştir. Haritanın esas merkezini, Türk hükümdarlarının oturdukları Balasagun şehri teşkil etmektedir. Onun yakınında olarak, haritada işaret edilip de tasrih edilmeyen [belirtilmeyen] göl Issık-Göl'dür. Kaşgarlı da aslen buralardan olduğu için, haritasında kürrei arzın [dünyanın] ana noktasını burası teşkil etmiştir. Diğer Türk şehirleriyle diğer sahalarda bu şehre göre tanzim edildiği gibi, cihetler [yönler] Orhun abidelerinde gördüğümüz eski Türk ananesine göre tayin edilmiştir.⁷⁸ Bu yüzden haritanın esas oryantasyon noktasını

⁷⁸ A. Caferoğlu, "Eski Türklerde Cihet Tayini," *Varlık* mecmuası, 1934, sayı 21, s. 234; A. von Gabain, "Über Ortsbezeichnungen im Altürkischen," *Studia Orientalia*, Helsinki 1950, XIV, 5, s. 1-14; Suzan Duran, "Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1956, 1-110.

doğu teşkil etmektedir. Haritada Türklerle meskûn sahadan kâfi derecede vuzuh [açıklık] ve teferruatla bahsedildiği gibi, Türklerin temasta buldukları yakın yabancı komşularına da aynı derecede itina edilmiştir. Fakat Türklerle münasebette olmayan sahalara maatteessüf [ne yazık ki] ihmal edilmiştir.

Yazar veya müstensih hatası olarak adları yazılmış olan sahaların tayini, ancak *Divan*'ın öz nüshasıyla yapılacak karşılaşmalarla mümkündür. Nitekim *Divan*'da ismi defaatle [defalarca] geçen Çigiller ile Suvarlar haritada gösterilmemiştir. Bu haritanın üzerinde şimdiye kadar araştırmalar yapan âlimler de bu noktaları tamamıyla izah etmemişlerdir.⁷⁹

Kaşgarlı'nın bu haritasının –pek az hissedilen Arap tesirine rağmen– bir Türk mahsulü olduğunda şüphe yoktur. Bahusus [özellikle] haritanın merkezini Balasagun şehrinin teşkil etmesi, Türklerin meskûn buldukları sahalara ile onlara ait göl, şehir ve denizlerin itinayla gösterilmesi, cihetlerin [yönlerin] Türkçe olarak tavsifi [nitelenmesi], Türklere ait olmayan sahaların ihmali hep bu fikri teyit eden başlıca noktalardır. Türklere ait sahaların tavsif ve tayininde pek az hataya meydan verilmiş olması keyfiyeti [durumu] dahi haritanın bir Türkün elinden çıktığını göstermektedir. Bu hususta eski Türklerin coğrafya haritalarına karşı gösterdikleri alaka ve şehzadelerin birbirine armağan olarak harita gönderme âdeti⁸⁰ dikkati nazara alın-

⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud'un bu ilk Türk cihan haritası, vaktiyle *Commercial Atlas of China* adlı haritada işlenmeden neşredilmiştir. Oldukça basit izahlarla, aynı harita Konrad Miller ile Heinrich Haensler tarafından *Mappae Arabicae* serisinin V. cildinde, *Türkische Weltkarte von al-Kaschgari* (1931) adıyla neşredilmiştir. Haritayı en çok tetkik eden Hermann Albert'in *Imago Mundi* mecmuasının 1935 yılındaki nüshasında (51-28) neşredilen "Die älteste türkische Weltkarte (1070 n. Chr.)" adlı makalesidir; bkz. A. Caferoğlu, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, IX. Haziran 1937, sayı 52, s. 315-316.

⁸⁰ Bunu teyid eden bir misali Hunların tarihinde görmekteyiz. Hun başçılarından birisi, Hun ilinin bir haritasını Çinlilere göndererek onların ta-

malıdır. Kaşgarlı'nın haritası, eserinde bahsettiği XI. asır Türk kabile ve kavimlerinin Orta Asya'daki coğrafi sahalarını göstermesi itibarıyla çok büyük bir kıymeti haizdir.⁸¹

KAŞGARLI'YA GÖRE TÜRK ULUSUNUN BOYLARI

Haritada yerleri gösterilen ve açıklanan Türk boyları, Kaşgarlı'nın etnik tasnifine [sınıflandırmasına] göre, başlıca yirmi esas kökten ibaret olmuş ve her bir boy da ayrıca birkaç uruğa ayrılmıştır. *Divan*'da ancak esas boylar dikkati nazara alınmış, uruklarsa pek çok oldukları için ihmal edilmiştir. Yalnız yazarca, herkesin bilmesi zaruri olan Oğuz boyunun yirmi iki boyu damgalarıyla beraber tasrih edilmiştir [belirtilmiştir].⁸²

Coğrafi mevkilerine göre esas Türk boyları *Divan*'da şöyle tasnif edilmektedir:

1. Peçenekler "Bizans-Rûm ülkesine en yakın olan boydur." Burası Araplardan sonra Selçuklularca Anadolu'ya verilen ad olmuştur.

2. Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgirt, Basmıl, Kay, Yabaqu, Tatar ve Kırgız boyları, ki bunlardan yalnız Kırgızlar Çin ülkesine yakındır.

3. Çigil, Tuşşı, Yağma, İğrak, Çaruk, Çumul, Uygur, Tañgut, Hıtay⁸³ boylarıysa "Rûm" ülkesinin yanından doğuya doğru uzanmaktadır.

---

biyetlerine girdiğini kabul etmiştir; bkz. N. Atsız, *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar*, İstanbul, 1935, 71.

⁸¹ Doğu Türkistan'a ait iki haritaya daha malikiz. Bunlardan birisi Turfan'a, diğeri Kuça'ya aittir; bkz. Le Coq ve A. Hermann, *Zwei osttürkische Manuskriptkarten*; S. Hedin, *Southern Tibet*. VIII, 1922, s. 400-431.

⁸² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, I, 27; Besim Atalay tercümesi, I, 55-58.

⁸³ Burası *Divanü Lügati't-Türk*'te Çin olarak gösterilmiştir (Besim Atalay tercümesi, I, 28). Halbuki Kıtaylar Moğol kavimlerinden olup, vaktiyle Kuzey Çin'de kuvvetli bir devlet kurmuşlardır. Bundan dolayı da Moğol, Rus ve İslam kaynaklarında bu kelime "Çin" mukabili olarak kullanılmıştır

4. Tawğaç

Kaşgarlı bu sahayı "Maçin," yani Güney Çin olarak göstermektedir. Onun verdiği izahata göre, bu kelime altında hem Maçin hem de Türklerin bir boyu kastedilmiştir. Ehemmiyetine göre, bu kelime hakkında *Divan'da*⁸⁴ verilen malumatı aynen alıyorum.

"Tawğaç, Maçin'in adıdır.⁸⁵ Burası Çin'den dört aylık bir mesafe uzaklığındadır. Çin aslında üç bölüktür: Birincisi Yukarı Çin'dir, ki doğudadır; buna Tawğaç derler. İkincisi Orta Çin'dir, burası Hıtay adını alır. Üçüncüsü Aşağı Çin'dir, ki burasına 𐰽𐰺, Barhan adı verilir. Bu Kaşgar'dadır. Lakin şimdi Maçin, Tawğaç diye tanınmıştır, Hıtay ülkesine de Çin denilmiştir.

Tawğaç Türklerden bir bölüktür. Bu diyarda otururlar. Bu kelimeden alınarak bunlara "Tat Tawğaç" denir, ki Uygur demektir."⁸⁶

Tawğaç kelimesi, Karahanlılarda hakan lakabı olarak da kullanılmıştır. Kaşgarlı kelimenin bu sonuncu kullanım şeklindeki manasını عظیم الملك وندیا diye izah etmiştir.

Bu kadarıyla yetinmeyen Kaşgarlı, ayrıca Türk dünyasını, coğrafi yöne göre başlıca iki gruba ayırmıştır. Bu gruplar sadece "Kuzey" ve "Güney" diye adlandırılmıştır. Bundan başka bir de kendi yapısı içerisinde "on"ar boya ayrılmaktadır. Buraya giren her bir grup halkı veyahut boyları tasnifte batıdan

(Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927, s. 87). İslam tarihçileri kelimeyi *Hıtay* şeklinde telaffuz etmektedir (*a.g.e.*, s. 108).

⁸⁴ *Divanü Lügati'l-Türk*, Besim Atalay tercümesi, I, 453-454.

⁸⁵ Tawğaç kelimesi hakkında bkz. Marquart, *Eranşahr*, s. 317, Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, s. 35; A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, s. 176.

⁸⁶ *Tat* kelimesi "Fars," *Tawğaç* kelimesiyse "Türk" manasındadır (*A.g.e.*).

doğuya doğru sıralanmaktadır. Bunu dikkate alarak birinci "Kuzey" grubuna giren Türk boyları şunlar olmuştur: Peçenek, Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgurt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgız.

"Güney" grubuna girenlerse şunlardır: Çigil, Tuhsi, Yağma, İğrak, Çaruk, Cumulı, Uygur, Tangut, Kıtay, Tabğaç.

Bu coğrafik tasnif ve düzen elbette tam bir gerçeğin karşılığı sayılamaz. Tersine birtakım yanlış yorumlara da yol açar. Nitekim Oğuz-Türkmen grubuna ayrıca Karluk Türkleri de dahil edilmiştir. Halbuki bu sonuncu görüşe ve tasnife diğer kaynaklarda rastlanılmamaktadır.

KAŞGARLI'YA GÖRE TÜRK ŞİVELERİNİN FONETİK VE MORFOLOJİK YAPISI

Kaşgarlı Mahmud, Türk ulusunun boylarını birer birer tasrih ettikten [belirttikten] sonra, ayrıca XI. asır Türk şivelerinin arasındaki münasebetleri de tayine çalışmıştır. Onun bu yolda müracaat ettiği metot fonetik ve morfolojik esaslara dayandığı gibi, o zamanki Türk şivelerinin öz veya edebî olup olmadıkları esasına da istinat etmektedir. Ona göre, XI. asır Türk şivelerinin umum karakteri şöyle bir tasnife tabi tutulmuştur:⁸⁷

1. En açık ve doğru Türk şivesi, ancak bir dil bilip İranlılarla karışmayan ve yabancı ülkelerle temasta bulunmayan kimselerin şivesidir. İki dil bilenler ve şehirlilerle düşüp kalan kimselerin şiveleri bozuktur. Mesela iki dil bilen ve Kaşgar köylerinden sayılan "Soğdak," "Kencek" ve "Arğu" boyları gibi, ki bunların şivesinde bir yumuşaklık⁸⁸ göze çarpmaktadır. Diğer yabancılara karışanlar "Hotan" ve "Tübüt" ahalisi

⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, I, 29-30.

⁸⁸ Carl Brockelmann, "Mahmud al-Kaşgarî über die Sprachen der Türken," *KSz*, I, 1, 1921, s. 37.

ile "Tangut"ların bir kısmıdır. Bunlar Türklerin idaresine sonradan geçmişlerdir.

2. Cabarğa⁸⁹ ahalisinin dili, oturdukları sahanın çok uzakta bulunmasından dolayı malum değildir.

3. "Çin" ve "Maçin" halkının müstakil dilleri vardır. Mafih, buraların şehir ahalisi Türkçeye iyice vâkıftır. Bunlar mektuplarını Türk hurufatıyla [harfleriyle] yazarlar.

4. "Yecuc" ve "Mecuc" ülkesinin dilleri meçhuldür.

5. "Tübüt" ve "Hotan"lıların kendilerine mahsus dilleri ve yazıları vardır. Bunların ikisi de Türkçeyi güzel konuşamaz.

6. Uygurların şivesi öz Türkçe olmakla beraber, ayrıca kendi aralarında konuştukları özel bir ağızları daha vardır. Kitapta ve mektupta kullandıkları yirmi dört harften ibaret alfabeleri mevcuttur. Bunun haricinde Uygurların ve Çinlilerin diğer bir alfabeleri daha vardır. Defter ve senetlerinde bu yazıyı kullanırlar. Bu yazıyı ancak barbarlar⁹⁰ okuyabilirler. Bunlar şehir ahalisidirler.

7. Göçebe Çumulların⁹¹ kendilerine mahsus, anlaşılmaz bir dilleri vardır; fakat Türkçeyi de anlarlar. Keza "Kay,"⁹² "Ya-

⁸⁹ Uzakdoğuda bir şehrin adıdır (bkz. Brockelmann, *a.g.e.*, s. 37, not 18).

⁹⁰ *Divanü Lugati't-Türk*, Beşim Atalay tercümesi, I, 29'da burası için "Müslüman olmayan Uygurlarla Çinlilerden başkası" denilmektedir. Brockelmann ise şüpheli olarak "barbar" kelimesini "İranlılar"la izah etmiştir.

⁹¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, I, 30.

⁹² *Divanü Lugati't-Türk*, I, 30. Bu kavim hakkında bkz. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul, 1918, s. 145, no, 1; Muhammed Avfî'nin *مع الزوائج والحكايات ولا مع الزوائج* adlı eserinin Barthold, *Türkestan v epohu Mongolskago naşestviya*'daki (I, Metinler, St. Petersburg, 1900, s. 99) metni; J. Marquart, *Über der Volkstum der Komanen*, Berlin, 1914, s. 39-41 (W. Bang ve J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, Ab. der Ges. der Wiss. Göttingen, XII, N 1).

bağı,⁹³ "Tatar" ve "Basmıl"⁹⁴ boylarının da kendi aralarında kullandıkları şiveleri olmuştur; fakat bunlar Türkçeyi iyi konuşurlardı.

8. "Kırgız,"⁹⁵

9. "Oğuz,"⁹⁶ "Tuhsı,"⁹⁷ "Yağma,"⁹⁸ "Çigil,"⁹⁹ "İğrak" ve "Ça-

⁹³ *Divanü Lugati't-Türk*, I, 30; Gyula Németh, *A. Honfoglalo Magyarsog Kialakulasa*, Budapeşte, 1930, s. 46-48; Köprülüzade F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 144; Gerdizi زبیر الاخبار Barthold, *Otçet o poyezdke v Srednyuyu Aziyu s nauçnoy tselyu*, 1893-94, St. Petersburg, 1897, Metin, s. 81, 82, tercüme 104, 105; E. Chavannes, *Documents sur les Toukiue occidentaux*, St. Petersburg, 1903, s. 95, not 3; Barthold, *Encyclopédie de l'Islam*, "Karluk" maddesi; V. Thomsen, "Inscriptions de l'Orkhon," *MSFOu*, V, Helsingfors, 1896, s. 146.

⁹⁴ *Divanü Lugati't-Türk*, I, 30; Köprülüzade F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 147 not; E. Chavannes, *Documents sur les Toukiue occidentaux*, s. 29, 86, 94, Basmal; V. Thomsen, "Inscriptions de l'Orkhon," *MSFOu*, V, Helsingfors, 1896, s. 178, not 88.

⁹⁵ *Divanü Lugati't-Türk* I, 28; 30; 381; Köprülüzade F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 146-148; J. Marquart, *Über der Volkstum der Komannen*, 1914, s. 65, 135; Reşideddin, Berezin basımı, s. 163; V. Thomsen, "Inscriptions de l'Orkhon," *MSFOu*, V, s. 140 not 8; Barthold, *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana*, s. 71.

⁹⁶ *Divanü Lugati't-Türk*, I, 31; 33; *Encyclopédie de l'Islam*, II. 178 "Chuzz" kelimesi; *Tumanskiy Yazması*'ndaki Barthold'un mukaddimesi, 24, metin 13a; Barthold, *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana*, s. 71.

⁹⁷ *Divanü Lugati't-Türk*, I, 28, 85, 342, II, 243. Kaşgarlı'ya göre bunlar Çigil-lerle beraber İla nehri havzasında yaşamışlardır. *Tumanskiy Yazması* (s. 24, metin 13a) ve Gerdizî'deyse (*Otçet*, 102, 125) Çu nehri havzasında gösterilmiştir (bkz. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 67).

⁹⁸ *Divanü Lugati't-Türk*, I, 28, 30, Kaşgarlı bunları daha kuzeyde İla nehri havzasında gösterdiği halde, *Tumanskiy Yazması* (s. 24, metin 13a) ve Gerdizî'de (*Otçet*, s. 108) X. yüzyıl için Karluklar tarafından işgal edilen sahanın bir kısmında gösterilmektedir. Kaşgarlı'ya göre bu nehrin değeri ve önemi Türk halkları için Amuderya ırmağı mesabesinde [derecesinde] olmuştur (*Divanü Lugati't-Türk*, cilt III. 26'daysa Taraz yakınında zikredilmektedir); J. Marquart, *Über das Volkstum der Komannen*, s. 93; Köprülüzade F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 146.

⁹⁹ Bu ad altında Kaşgarlı üç oymaktan bahsetmektedir: 1. "Kuyas" kasabasında yaşayan göçebeler. 2. Taraz'ın batısındaki bir kale adıdır. Bundan

ruç:¹⁰⁰ boylarının öz Türkçe olmak üzere yalnız bir şivesi vardır. Mamafih "Yemek"¹⁰¹ ve "Başğırt" boylarının şivesi de bunlarınkine yakın olmuştur.

10. "Rum" diyarına yakın olan Peçeneklere kadar, Bulgar ve Suvar¹⁰² boylarının şivesi Türkçedir. Yalnız, bunların şivesinde birçok kelime tahrif edilmiştir. Kaşgarlı'nın bu açıklaması, Bulgar ve Suvar şivelerinin "r-l" fonetik özelliğine malik olmasından ileri gelebilir.

dolayı "Oğuz"lar Ceyhun'dan yukarı, Çin'e kadar uzayan sahanın ahalesine bu adı vermişlerdir. 3. Kaşgar'da birtakım köylerle ahalesinin adıdır (Besim Atalay tercümesi I, 393-4). *Divanü Lugati't-Türk'te* Çigiller, Yağma ve Uygurların yanında gösterildiği halde, haritada yerleri gösterilmemiştir. Cilt I, 85'te bunların bir boyu İla nehrine yakın gösterilmektedir. Sem'an'ye göre (*Kitabü'l-Ensab*, s. 132) bunlar Taraz'ın yanında, yani bugünkü Evliya-Ata yakınında yaşamışlardır (J. Marquart, *Über das Volkstum der Komannen*, s. 32, 91, 97). X. asırda bunların Issık-Göl'ün kuzey sahilinde yaşadıklarını *Tumanskiy Yazması*'ndan öğreniyoruz. Daha sonraları, XI. asıra doğru Çigil adı birçok Türk boyuna ıtak olunmuştur [genellenmiştir] (Barthold, *Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler*, 67, 63). İran veziri Nizâmülmülk, sultanı Melikşah'ın Semerkant ile Özkent'e karşı yaptığı seferinden (1089-1090) bahsederken, Karahanlılar ordusunu "Çigil" adıyla tesmiye etmektedir [isimlendirmiştir] (Barthold, *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana*, s. 73); Tarihçi İbn Esir ise Semerkant hanının ordusunun Çigillerden ibaret olduğunu kaydeder. (Ayrıca bkz. Köprülüzade F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 147, 149, 152-154). Manici metinlerinde bir Çigil şehzadesinin ismi zikredilmektedir (A. von Le Coq, "Türkische Manichaica ans Chotscho," I, *ABAW*, 1912, 27/44; Gyula Németh, *A. Honfoglalo Magyarosog Kialakulasa*, 84).

¹⁰⁰ *Divanü Lugati't-Türk'te* yalnız bir Türk boyu olarak gösterilmiştir. (Besim Atalay tercümesi I, 381).

¹⁰¹ Kıpçakların bir koludur (J. Marquart, *Über das Volkstum der Komannen*, 157).

¹⁰² *Divanü Lugati't-Türk'te* bir Türk boyu olarak zikredildiği gibi (I, 30). Bulgarların yakınında bir şehir adı olarak da kaydedilmektedir (III, 116; Besim Atalay tercümesi, I, 437). Munkacsi, bunları doğrudan doğruya Bulgarlardan saymaktadır. Eski Arap kaynaklarında kelime, *Suvar* yahut *Sovar* telaffuzuyla geçtiği halde (Gyula Németh, *A. Honfoglalo Magyarosog Kialakulasa*, 322) sonraları Polyar'ın, Mordw'in, Osset'in kavim adlarında olduğu gibi, Slavcanın (in) ekiyle beraber Suvar-in telaffuz şeklini almıştır. (C. Brockelmann C., "Darstellung des türkischen Verbalbaus," *KSz*, XVIII. s. 31).

11. XI. yüzyıl "Balasagun" ahalisi hem Soğdça hem de Türkçe konuşmuştur. "Taraz" ve "Beyaz-şehir"lerin ahalisinin şivesi dahi böyleydi.¹⁰³

12. "İsbicab"dan "Balasagun"a kadar uzanan bütün "Argu"¹⁰⁴ şehirlerindeki halkın şivesi bir dereceye kadar yumuşaktır.

13. Kaşgar'ın "Kencek"çe¹⁰⁵ konuşan bazı mahalleri olmuştur; fakat bizzat şehrin içindeki ahali Hakaniye şivesini kullanmıştır.

Nihayet Kaşgarlı, Türk şivelerinin bu tavsifiyle [nitelendirilişiyle] de iktifa etmeyerek [yetinmeyerek] –daha fazla sarih [açık] olmak arzusuyla– aynı şivelerin değerini edebî kabiliyetleriyle ölçmeye özenmiş ve neticede devrinin Türkçesini şöyle karakterize etmiştir:

1. Türk şivelerinin en kolayı Oğuzlarınkı olmuştur.

2. En korrektili yahut doğrusuysa "Tuhsı"larla "Yağma" boylarınıniki olmuştur.

¹⁰³ Kaşgarlı'ya göre Soğdaklar, vaktiyle Balasagun'a göç etmişlerdir. Semerkant ile Buhara arasındaki Soğdlardan olup tamamıyla Türk ananesini ve Türk kıyafetini kabul etmişlerdir (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 391). Kaşgarlı'nın devrinde Balasagun, Taraz = Talas (bugünkü Evliya-Ata) ve Beyaz-şehir (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 30) ahalisi hem Türkçe hem Soğdça konuşurdu. İsbicab yahut Sayram'da da aynı şekilde konuşulmuştur. İşte bu keyfiyet gösteriyor ki, XI. yüzyıla doğru Soğdlar kendi milliyetlerini kaybetmeye yüz tutmuşlardı (Barthold, *Voprosu yazıkah sogdiyskom i to-harskom* 28).

¹⁰⁴ Taraz ile Balasagun'un arasında (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 144) yahut İsbicab ile Balasagun arasında bir memleket (Yakut, I, 249).

¹⁰⁵ Bu kavme dair *Divanü Lugati't-Türk*'te fazla malumata tesadüf edilmiyor. Yalnız Türkçeyle beraber Soğdca da konuştuıkları ve kendilerinin Türk sayılmayacakları tasrih edilmektedir. (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 31). Bundan dolayı da Kaşgarlı bunları Türk ulusunun boyları arasına dahil etmemiştir.

3. "Uygur"ların ülkesine varıncaya kadar İla, Ertiş, Yamar ve İtil ırmakları boyunda oturan Türklerin şivesi doğru Türkçedir.

4. Fakat Türk şivelerinin en zarifi ve en açığı "Hakaniye" Türkçesidir, ki bu şive şehzadelerin ve onlara merbut [bağlı] ve tabi olanların şivesidir.

KAŞGARLI'YA GÖRE TÜRK ŞİVELERİNİN AYRILIKLARI

Fonetik bakımından Türk şiveleri arasındaki farklara temas eden Kaşgarlı Mahmud, bu farkları kısaca şöyle izah etmekle yetinmiştir.¹⁰⁶

Yani: *Asıl lügatte, asıl kelimedede değişiklik az olur. Değişmeler ancak birtakım harflerin yerine başka harfler gelmesi yahut atılması yüzünden olur.*¹⁰⁷

Kaşgarlı, meseleye devrinin filoloji mektebinin bakış noktasından yanaşmış olduğu için, kullandığı ölçüler, bugünkü şiveler mukayese metodu bakımından nispeten zayıfça olmuştur. Mamafih bu, Kaşgarlı'nın, devri için oldukça hazırlıklı¹⁰⁸ ve aynı zamanda fevkalade geniş ve ihatalı [kavrayışlı] bir Türk filoloğu olduğuna asla hanel getirmez. Nitekim o, hem devrinin canlı şivelerini hem de bu şivelerin edebiyatını birçok hususiyet bakımından birbirinden ayırmaya çalışmış ve onları kabil olduğu kadar tanıtmaya gayret etmiştir. Biz burada serpinti halinde *Divan*'da mevcut olan birçok şive farkını tetkik etmeyip, onun kendi ifadesiyle "bazı harflerin değişmesi ve düşmesi" keyfiyeti [niteliği] üzerinde kısaca duracağız.

¹⁰⁶ *Divanü Lügati't-Türk*, I, 31.

¹⁰⁷ Besim Atalay tercümesi I, 30-31.

¹⁰⁸ B. Çobanzade, "O blizkom rodovstve tyurkskih nareçiy (Türk şivelerinin yakın karabeti hakkında)," *Perviy Vseaoyuznyy Tyurkologičeskiy s'yezd*, Bakü, 1926, s. 96-97.

1. Hakaniye Türkçesinin karşılığı olarak Oğuz ve Kıpçak boyları "y-" ile başlayan isim ve fiillerdeki bu sesi "elif"e tahvil ederler [dönüştürürler],¹⁰⁹ yani düşürürler: Türk¹¹⁰ *yelkin* > *elkin* "yolcu, misafir;" *yılığ suv* > *ılığ suv* "ılık su."

2. Aynı "y-, -y-" sesi yine Oğuz¹¹¹ ve Kıpçaklarda¹¹² "c-, -c-" ile ifade edilmiştir: *yincü* > *cincü* "incü;" *yuğdu* > *cüğdu* "devenin uzamış olan tüyü."

3. Argular kelime ortasında veya sonundaki "-y-, -y" sesini "-n-, -n"ye çevirirler: *koy* > *kon* "koyun;" *çığay* > *çığan* "fakir, yoksul;" *kanı neñ* > *kanı neñ* "hangi şey" gibi.

Kaşgarlı'nın önemle üzerinde durduğu sonuncu hususiyet daha Orhun yazıtlarında birleşik bir ses olarak "ny" karşılığını ifade eden sestir. Bu ses daha sonraları Uygur Türkçesinde iki kola ayrılarak "n" ve "y" şivelerini vücuda getirmiştir. Budist Uygurlar "y" telaffuzunu benimsedikleri halde Manici Uygurlar bunun aksine "n"yi tercih etmişlerdir.¹¹³ Bununla beraber Maniciler "y"de kullanmamış değildirler. Kaşgarlı devrinin edebî yadigârlarından *Kutadgu Bilig* de "y" telaffuzuna bağlı kalmıştır. Bu suretle çağın hâkim Türkçesi "y"li şivenin esasını teşkil etmiştir.

¹⁰⁹ Halbuki, buradaki "y" doğrudan doğruya düşmektedir. Kaşgarlı'nın bunun "elif"e tebeddül ettiğini [dönüştüğünü] ileri sürmesi, sırf Arap harufatı sisteminden ileri gelmiştir. Çünkü "y" prothése'i ancak vokalle başlayan kelimelere getirilmektedir.

¹¹⁰ Türk adıyla *Divanü Lugati'l-Türk*'te bahsedilen kelimelerin sayısı aşağı yukarı 12'dir.

¹¹¹ Oğuz şivesine ait *Divanü Lugati'l-Türk*'te zikredilen kelimeler takriben 185'tir.

¹¹² Kıpçak şivesine ait *Divanü Lugati'l-Türk*'te zapt edilen kelimeler takriben 45'tir.

¹¹³ A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I*, İstanbul 1970, 159-160.

4. Oğuz, Kıpçak ve Suvar¹¹⁴ boyları kelime başındaki "m-" sesini "b-" sesine çevirmişlerdir; *men bindim* > *ben bindim*; *men* > *ben*; *mün* > *bün* "çorba."

5. Oğuzlar ve onlara yakın olan Türk boyları "t" sesini kelimenin baş ve sonunda "d-, -d" olarak telaffuz ederler: *tewe* "deve," *üt* > *üd* "delik."

6. Bunun aksine olarak "-d-" sesi Oğuzlar'da "-t-" olmuştur: *bögde* > *bökte* "hançer," *yigde* > *yikte* "iğde."

7. Çağı için karakteristik bir ses sayılan ve daha sonraları Orta Asya Edebi Türkçesinde gelişen "f" ile "b" arası üç noktalı "w" > *و* Oğuzlarda¹¹⁵ ve onlara yakın olanlarda "v" olmuştur. *ew* > *ev*; *aw* > *av*; *suwıgılanmak* > *sıvıkılanmak* "sırık, cıvık."

8. Kaşgarlı'nın değer verdiği *ş* sesinin çağı için ne dereceye kadar önemli olduğunu tayin etmek zordur. Alelade "d"den farklı olmalı, ki *Divan*'da sıkı bir surette bu ses belirtilmiştir. Çağataycada yer bulan bu ses¹¹⁶ Yağma,¹¹⁷ Tuhsi,¹¹⁸ Kıpçak, Yabaku,¹¹⁹ Kay,¹²⁰ Çumul¹²¹ ve Oğuz boylarınca kelimenin ortasında "-y-" ile ifade edildiği gibi, bazen de hiç telaffuz edilmez: *kağın* > *şayın* > "kayın ağacı;" *kağın* > *şayın* "kayın, akraba."

¹¹⁴ Suvar şivesine ait *Divanü Lugati'l-Türk*'te ancak 4 kelime zapt edilmiştir.

¹¹⁵ Burada Kaşgarlı: "Ben öz dili (Türkçeyi) yazıyorum; harfleri kimlerin çevirdiğini söyledim. Sen ona göre çevirirsin" gibi bir kayda lüzum görmüştür (*Divanü Lugati'l-Türk*, I, 33).

¹¹⁶ S. E. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pişmennosti* (Kadim Türk yazıtları yadigârları), Moskova, 1951, s. 314.

¹¹⁷ Yağma şivesine ait *Divanü Lugati'l-Türk*'te 23 kelime zapt edilmiştir.

¹¹⁸ Tuhsi şivesine ait *Divanü Lugati'l-Türk*'te yalnız 7 kelime mevcuttur.

¹¹⁹ Yabaku şivesine ait *Divanü Lugati'l-Türk*'te ancak 2 kelimeye tesadüf edilmektedir.

¹²⁰ Kay şivesine ait *Divanü Lugati'l-Türk*'te yalnız 2 kelime vardır.

¹²¹ Çumul şivesine ait *Divanü Lugati'l-Türk*'te yalnız 1 kelime vardır.

Bununla beraber Çigillerce¹²² ve diğer Türk boylarınca kullanılan "đ" = ğ, Bizans ülkelerine kadar uzayan Bulgar,¹²³ Suvar ve Kıpçak boylarının şivesinde sade "z"ye çevrilmiştir: Çigilce *karın toğtı* > *karın toztı* "karın doydu;" *adağ* > *azağ* "ayak."

Böylece Çigil şivesindeki "đ" Bizans ülkesine kadar yayılan birçok Türk halkının şivesinde "y" olmuştur. Bunun aksine, Kıpçaklar ile onlara uyan Türk halklarındaysa "z" sesi tercih edilmiştir.

9. Hotanlılarla¹²⁴ Kencekliler¹²⁵ kelime başındaki elifi "h"ye tebdil ederler [değiştirirler]. Yani vokalle başlayan bir kelimeye "h" *prothese*'ini eklerler: *ata* > *hata*; *ana* > *hana* gibi.

Kaşgarlı'ya göre, Türkçede "h" sesi bulunmadığından böyle konuşanlar Türklere sayılmamalı. Fikir, filoloji bakımından o kadar da itibarlı sayılmaz. Zira bu hadise bugünkü Türk ağızlarında genişçe bir yer bulmuştur. Azeri ağızları bunun en canlı örneğini teşkil edecek kadar zengin bir malzeme servetine maliktir. Aynı "h-" *prothese*'i İran'daki Kalaç (Halaç) Türklerinde de sıkça görülür.¹²⁶

10. Zaman ve mekân adlarının sonundaki "-ğ," Oğuz şivesinde "elif"le karşılanır:¹²⁷ *barğu yir* > *barası yir* "varılacak yer;" *turağu oğur* > *turası oğur* "kalkılacak zaman."

Aynı zamanda Oğuz ve Kıpçak şivelerinde, gerek isim gerekse fiillerde işin devam ettiğine dair bir delil bulunduğu takdirde, kelimenin ortasındaki "-ğ-"lar düşer: *çumğuğ* > *çumuk*

¹²² Çigil şivesine ait *Divanü Lugati't-Türk*'te yalnız 39 kelime vardır.

¹²³ Bulgar şivesine ait *Divanü Lugati't-Türk*'te yalnız 3 kelime vardır.

¹²⁴ Hotanlılara ait *Divanü Lugati't-Türk*'te 2 kelime vardır.

¹²⁵ Kenceklilere ait *Divanü Lugati't-Türk*'te 13 kelimeye tesadüf edilmektedir.

¹²⁶ Bkz. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, III, Ferda Güley.

¹²⁷ Kaşgarlı'nın bu izahı vazih [açık] değildir. Daha doğrusu "-gu" Oğuz şivesinde "ası"yla tespit edilmiştir.

"alakarga"; *tamgak* > *tamağ* "damak"; *ol ewge barğan ol* > *ol ewge baran ol* "o daima eve gidendir"; *ol er kulını urğan ol* > *ol er kulını vuran ol* "o kendi kulunu daima dövendir."

Kaşgarlı'nın bu ifadesinden anlaşılması gereken gerçek, Oğuz ve Kıpçak Türklerinin teşkil eki başındaki "ğ"ları düşürmeleridir.

11. Nihayet geçmiş zamanın morfolojik yapısının açıklanmasında önemli yeri olan "-duk; -dük" eklerinin *Divan*'da yer alışı büyük bir değer taşımaktadır. Kaşgarlı bu hususta bolca izahat verir; Çin'e varıncaya kadar Uygur, Argu, Çiğil, Tuhsı, Yağma gibi Türk boylarında geçmiş zaman "-dı, -di" olduğu halde, Suvar ve Kıpçaklarda "-duk, -dük" olmuştur. Şöyle ki: *ol anı urduk* "o onu dövdü"; *men munda -durduk*¹²⁸ "ben burda durdum"; *olar ewge irdük* "onlar eve vardılar"; *men yarmak tirdük*¹²⁹ "ben para topladım."

Kaşgarlı'nın bu ifadesi bugünkü Türkçemizdeki geçmiş zaman eki olan *al-dı-m, al-dı-n, al-di'nin* "-duk, -dük" yapısından doğduğunu ileri süren O. Böhtlingk'e¹³⁰ hak verilmektedir. Bu dilciye göre *al-dı-m*'daki "dı-" "-duk"tan türeyerek şöyle bir gelişme merhalesi geçirmiştir: *al-dı (k)-ım* > *al-dı(gh)-ım* > *al-dı-ım* > *aldım*. Melioranskiy ise¹³¹ aynı ekin isim eki olan "-ıd, -ıt" + şahıs zamiri "-ım, -im, -i" ile birleşerek türediği fikrindedir. Sarı Uygurlar üzerinde araştırmalar yapan S. E. Malov da birinci fikrin destekçisidir.¹³²

¹²⁸ *Divanü Lugati't-Türk*, Atalay tercümesi II, 61.

¹²⁹ *Divanü Lugati't-Türk* II, 62.

¹³⁰ O. Böhtlingk, *Über die Sprache der Yakuten*, St. Petersburg 1851, s. 305-306.

¹³¹ P. M. Melioranskiy, "Arab-filolog Q Turetskom yazıke (Arap Filologa Göre Türk Dili)," *SPb.*, 1900, LXVII-LXXI.

¹³² N. A. Baskakov, "Ob osobennostyah govora-severokavkazskih Turkmenov (Kuzey Kafkasya Türkmen şivesi hususiyetleri hakkında)," *Yazıki Severnogo Kavkaza 1 Dagestana*, 2, 1949, s. 158 not 11.

Kaşgarlı Mahmud tarafından Türk şiveleri arasındaki farkları tebarüz ettirmek [belirtmek] üzere ileri sürülen hususiyetler şüphesiz çok sathidir [yüzeyseldir].¹³³ Çünkü *Divan*'da, müellifin temas etmediği daha birçok karakteristik nokta vardır, ki bunlar bugünkü canlı Türk şivelerinin daha XI. yüzyılda teessüs etmiş [ortaya çıkmış] olduklarını göstermeleri itibarıyla dikkate şayandırlar. Hatta bunların içerisinde, bugünkü canlı Türk şivelerinden bazıları için karakteristik hususiyetler olarak telakki edilen [sayılan] unsurlara dahi tesadüf edilmektedir.

XI. yüzyıl Orta Asya Türk şiveleri tasnifi taslağı hakkında Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bu bilgi, ehemmiyetine rağmen, maatteessüf [ne yazık ki] oldukça müphemdir [belirsizdir]. Her bir şiveyi ayrı ayrı karakterize etmekle beraber o, kati olarak bunlardan hangisini tercih ettiğini ve hangisinin bilhassa o devir edebî Türkçesi olduğunu tasrih etmemiştir [belirtmemiştir]. Bundan dolayı, bütün Türk il ve obalarını dolaşıp tek mil Türk şivelerini tamamıyla zihnine naksettiğini iddia etmesine rağmen, Kaşgarlı'nın, bahsettiği bütün şivelerin hususiyetlerine vâkıf olduğuna inanmak müşküldür. Vâkıf olduğunu farzetsek dahi hilafetten uzak sahadaki Türkler hakkında tafsilatlı malumat vermek, esasen *Divan*'ın gayesi haricinde kalmıştır. Türk şiveleri hakkında *Divan*'da verilen izahat dahi bu fikri tamamıyla takviye etmektedir. Anlaşılan, Kaşgarlı'yı en çok alakadar eden, Orta ve Ön Asya Edebî Türkçeleri olmuş ve o, XI. yüzyıl Türk dünyası için başlıca iki edebî Türk şivesini ileri sürmüştür. Bunlardan birisini Hakaniye, diğeriniyse Oğuz Türkçesi teşkil etmektedir. Fakat unutmamalıdır ki, bu kabil [türden] etnik adlandırmalar, ekseriyetle

¹³³ Nitekim eserde rastladığımız dikkate değer gerundium [ulaç] *barıban* yahut *körmädib*; *utgalmat* gibi şekiller hakkında kâfi derecede bilgi verilmemektedir.

askerî kabile birliğini ifade etmek için kullanılmıştır. Bundan dolayı *Divan*'da oldukça karışık ve anlaşılması güç olan bu iki edebî Türk şivesini açıklamak gayesiyle, her biri üzerinde ayrı ayrı durmak gerekmektedir.

HAKANIYE TÜRKÇESİ

Tabiri aynen Kaşgarlı Mahmud'dan almakla beraber, ona bugünkü Türk şiveleri tasnifine dahil olup bu şiveyle yazılmış bütün yadigârlar tetkik edilmeden kesin bir yer ayırmak mümkün değildir. Haddizatında tabirin mucidi sayılan Kaşgarlı'nın kendisi bile onu kullanırken, daha çok çağının en zarif ve ince Türkçesine işaret etmek isteyerek, bu şiveyi Hakaniye şehzadeleriyle onlara tabi olanların dili olarak göstermeye çalışmıştır. Dikkate şayandır ki, Kaşgarlı'nın dil yaratıcılığındaki omuzdaşı sayılan Yusuf Has Hacib dahi, kendi eserini yani *Kutadgu Bilig*'ini "Han tiliñçe" yazmış olduğunu söylemekle, Kaşgarlı'nın Türk dili hakkındaki tarifini bir dereceye kadar desteklemiştir.

Kısa bir tarifle bu şiveyi izah etmek lazım gelirse, onu doğrudan doğruya, Karahanlılar devletinin resmî devlet ve yazı dili olarak kabul etmek lazım gelir. Coğrafik yayılış bakımından bu Türkçe, Kaşgar ve Balasagun şehirleriyle bunların çevresindeki, yani Karahanlılar devletinin hâkimiyeti altındaki sahanın "edebî Türkçesi" olmuştur. Nitekim Kaşgarlı, eserinin bir yerinde, Kaşgar'da konuşulan Türkçeden bahsederken:¹³⁴

ولكاشغر سابق يتكلم فيها الكنجافية وجوف البلد بالتركية الحاقانية

¹³⁴ *Divanü Lugati't-Türk*, I, 31.

"Kaşgar'ın Kenekçe konuşan köyleri vardır; şehri içindeki halk Hakaniye Türkçesi konuşur"¹³⁵ demektedir; ki bu da bizzat Kaşgar şehrinin bu Türkçeyi konuştuğuna şüphe bırakmamıştır.

Müellifçe bu Türkçeye en yakın bulunanlar Çigil, Yağma, Argu ve Uygur şiveleridir. Sonuncu şive haddizatında Kaşgarlı'ya göre öz-Türkçe olmuştur; lakin Uygurlar¹³⁶ Müslüman olmadıklarından bunların hakkında *Divan*'da ancak sathi ve umumi bir malumat vermekle iktifa edilmiştir.

Aynı zümreye dahil olan Çigil Türkleri, Karlukların bir boyu olup kültürce Dokuz Oğuz'lardan ayrılan Yağmalar seviyesinde bulunmuşlardır.¹³⁷ Çigillerse Issık-Göl'ün kuzeybatı sahilinde yerleşmişler, kısmen Taraz yöresine de dağılmışlardır. Arap yazarları, Issık-Göl'ü tümüyle Çigillerin gerçek vatanı olarak gösterdikleri gibi, *Hududü'l-Âlem*'de yaşayış ve kültür derecelerini de belirtmeye çalışmıştır. Bu eserdeki tarife bakılacak olursa, seviyece Karluklardan daha aşağıydılar. Buna rağmen Kaşgarlı, şehir ve köylerinin bulunduğunu, üç boya ayrılarak bunlardan bir kısmının Barşan'ın ötesindeki Kuyaş'ta, bir kısmınınsa Taraz yakınındaki Çigil şehrinde yaşadığını açıklamaktadır. Üçüncü Çigil boyunun nerede yerleştiği Kaşgarlıca bildirilmemiştir. Komşularınıysa, batılarında oturmakta olan Tuhsılar ile Türgeşler teşkil etmekteydi.

Çin tarihinde Tu-ki-şi kavim adı altında zikredilen Türgeşler, Batı Türkleri topluluğundan sayılmaktadır. Kara ve Sarı olmak üzere ikiye ayrılmışlardı. Kara Türgeşler daha fazla Taraz civarında bulunmaktaydılar. 704 tarihlerine doğru Batı Göktürk devletinin düşmesi üzerine, Yedi-Su eyaleti bunların ellerine geçmiştir. Kısa süren siyasi devlet hayatında (604-

¹³⁵ *Divanü Lügati'l-Türk*, Besim Atalay tercümesi, I, 30.

¹³⁶ T. Banguoğlu, "Uygurlar ve Uygurca üzerine," *Bellekten* 1958, s. 87-114.

¹³⁷ W. Barthold, *Istoriya Kulturnoy Jizni Türkestana*, s. 71.

766) Türgeşler büyük bir kudret olarak meydana çıkmamışlardır. Kendilerine mahsus sikkeleri vardır.¹³⁸ Kültür bakımından seviyece Yağma Türklerinden farklı olmamışlardır.

Kültür seviyesi hiç de yüksek sayılmayan Yağma kabilesi, Orta Asya Türklük hayatına üçüncü derecede bir kuvvet olarak katılmıştır. Ara sıra Yedi-Su eyaletini ellerine geçirerek sahanın siyasi hâkimiyetini paylaşmışlardır. Issık-Göl'ün güneyinden Kaşgar'a doğru uzayan sahada yaşamaktaydılar, fakat göç halindeki ana kuvvetleri Doğu Türkistan'da bulunmaktaydı. Tarih kaynakları Karahanlı sülalesinin bunlardan çıktığını iddia etmektedir. Doğru olup olmadığının anlaşılması zamana bağlıdır.

Bu kabilelerin bir kısmı, Karluk Türklerinin esas boyundan ayrılmış olmalarına rağmen, *Divan*'da neden bu mühim Türk boyuna çok az yer verilmiş ve yalnızca bunların göçebe Türklerden bir bölük oldukları ve Oğuzlardan ayrı sayılmakla beraber, tıpkı Oğuzlar gibi "Türkmen" adıyla anıldıkları açıklanmış bulunmaktadır.¹³⁹ Kaşgarlı gibi nispeten hazırlıklı bir Türk dilcisinin, Karlukları meskût [söylemeden] geçmesi üzerine, bu hususta ileri sürülen bazı iddialara rağmen,¹⁴⁰ bunların şivesini Hakaniye yahut Kaşgar Türkçesinden ayıramayız. Çünkü bu Türk boyunun şivesini, kendince Oğuzlarla beraber Türkmen kavmi adı altında birleştirdiğinden bizim de onu Oğuz Türkçesinden saymamız lazım gelecektir.¹⁴¹

Aynı ihtilaf, Karahanlılar sülalesinin idaresinde bulunan Müslüman Türklerin esas kütesini Uygurların mı, yoksa Kar-

¹³⁸ A. N. Bernştam, "Noviy tip Tyürgeşskihmonet (Turgeş sikkelerinin yeni bir tipi)," *Tyurkologičeskiy Sbornik* I. 1651, s. 68-72.

¹³⁹ *Divanü Lügati'î-Türk*, I. 393; Besim Atalay tercümesi, I, 473.

¹⁴⁰ F. Köprülüzade, *İlk Mutasavvıflar*, s. 155 ve not 1, 2.

¹⁴¹ *Divanü Lügati'î-Türk*'te Karluklara ait olmak üzere, ancak 7 kelime zapt edilmiştir.

lukların mı¹⁴² teşkil ettikleri meselesinde göze çarpmaktadır. Avrupa âlimleri, bu önemli noktada müspet bir neticeye varmamışlardır. Deguignes, Fraen ve Radloff gibi bilginler, esas kütleyi Uygurların teşkil ettiklerini iddia etmekte, Grigorev ve Lerch de Karlukları öne sürmektedirler. Malum olduğu üzere, Karlukların merkezini Balasagun şehri teşkil ediyordu. Bu şehir, bazı Arap tarihçileri tarafından *بلد خاقان الترك* adıyla isimlendirilmiştir. Kaşgarlı'nın da bu şehir ve havalisinin Türkçesine Hakaniye adını veriş, bu merkez unvanına uymaktadır. Bundan dolaydır ki Hakaniye Türkçesini, Karluklara atfetmek daha munis [uygun] görülmüştür. Halbuki Uygur sahasının, yani bugünkü Turfan ile Urumçi'nin Karahanlılar tarafından fethinde çok büyük müşkülâtlarla karşılaşılmasına rağmen, tarih bu iki Türk boyunun Karahanlı devletinde büyük rolü olduğunu göstermektedir. Son yapılan araştırmalar, geçirilen uzun tereddütlerden sonra, Karluk-Uygur kültür birliğine hak tanımaktadır. Bu birliğin edebî Türkçesi Harezmi için de muteber sayılır. Buna yanaşı [bununla birlikte] ayrıca Oğuz-Kıpçak şive unsurlarının etkisine de yer verilmektedir.¹⁴³

Dil ve kültür bakımından, Kaşgarlı'nın, eserinde Karlukları ihmal edip onlara nispetle Uygurlara ehemmiyetlice bir yer veriş, Karahanlı devletinin resmi şivesi olan Hakaniye = Kaşgar Türkçesinin, Uygur şivesine yakın olduğunu göstermektedir. Zaten Kaşgarlı'nın Uygur şivesi hakkındaki tarifi ile Hakaniye Türkçesi hakkındaki tarifi arasında göze çaracak derecede büyük bir yakınlık vardır. Mesela *Divan*'da Uygur şivesi öz-Türkçe olarak tarif edildiği gibi, Hakaniye Türkçesi de

¹⁴² W. Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütuhâtına Kadar Hıristiyanlık," *Türkiyat Mecmuası* I, 1915, s. 83.

¹⁴³ N. A. Baskakov, "Uygurako-Karlukskiy yazık i Tyurkskie yazıkı Srednevekov'ya (Uygur-Karluk dili ve ortaçağ Türk dilleri)," *ST*, Bakü, 1970, 4, s. 16 vd.

hem öz-Türkçe hem de Türkçenin zarifi ve korrekti [doğrusu] olarak izah edilmiştir. Bu takdirde, her iki Türk şivesi de Hakaniye Türkçesi adı altında birleştirilmiş olmaktadır. Coğrafi saha itibarıyla bu şive, bilhassa Balasagun ile Kaşgar gibi Türk kültür merkezlerinin resmî dili olmuştur. Elimizde, bu şiveyi gramer bakımından karakterize edecek *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakayık* ve benzeri mühim eserler vardır; ki bunların şivesi, ufak tefek mahalli hususiyetler istisna edilirse, tamamıyla İslam olmayan Uygurların şivesinin aşağı yukarı aynısı gibi olup, asıl *Çağatay* şivesinin teessüsüne [ortaya çıkışına] kadar, Orta Asya Türk edebiyatının müşterek edebî Türkçesi olmuştur.

OĞUZ TÜRKÇESİ

XI. yüzyıl Karahanlı devletinin Hakaniye Türkçesine karşı, Kaşgarlı'nın zikrettiği ikinci edebî Türkçe, Oğuz şivesidir. Bu iki esas şive arasındaki farkı daha fazla tebarüz ettirmek [belirtmek] için o, bazen Oğuz Türkçesine karşılık olmak üzere Hakaniye Türkçesiyle beraber, ayrıca bir de umumi bir Türk dili tabirini kullanmıştır. Mesela *Divan*'ın birkaç yerinde bazı şiveler arasında karşılaştırmalar yapılırken, herhangi bir münasebetle "Türklerin böyle, Oğuzlarınsa şöyle dedikleri" şeklinde bir sarahat [açıklama] vardır. Nitekim bizim bugünkü "evet" kelimesi, Oğuzlarda *evet* iken Yağma, Tuhsı ve Kıpçak boylarında *ewet*, diğer Türklerdeyse *yemet* telaffuz şeklini almıştır.¹⁴⁴

Anlaşılan Kaşgarlı, daha kendi devri için, Türk kelimesini, bugün kullandığımız gibi hem dar hem de geniş manalarında kullanmış; fakat kelimenin hakiki ifadesi bakımından birinci manayı tercih ederek, bu Türkçe sözünün altında yalnız

¹⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, I, 51.

Kaşgar edebî Türkçesini kastetmiştir. Kaşgarlı'ya göre, Oğuz Türkçesi zümresine dahil olanlar: Kıpçak, Yemek, Peçenek ve Bulgar şiveleridir. Mamafih Oğuzlar da, ona göre, Farslarla çok karıştıklarından birçok Türkçe kelimeyi unutup, yerine Farsça kelimeler kullanmışlardır.¹⁴⁵ Bundan çıkarılacak olan sonuç, Oğuzların diğer Türk boylarına nispetle daha fazla İran medeniyetinin tesiri altında kaldıkları hususudur. Kaşgarlı, umumiyetle Türk ve Fars dilleri arasındaki münasebeti gayet karakteristik olan bir Türk atasözünü ifade etmeyi tercih eylemiştir. Bu Türk atasözüne göre:¹⁴⁶

Başsız börk bolmas

Tatsız Türk bolmas.

Yani: "Başsız börk (kalpak) olmadığı gibi, Farssız da Türk olmaz"mış.

Divan'da Oğuzlara oldukça önemli bir yer verilmiştir. Gerçekten eserde, yalnızca bu boyun bütün kabileleri ve damgalarını birer birer zikredilmiş ve asıl Hakaniye Türkçesinden sonra en çok bu şiveye ait kelimeler zapt edilmiştir. Fakat ne yazık ki, bu devir Oğuz Türkçesinin bütün inceliklerini tanıyacak nitelikte hiçbir edebî eser elimize geçmemiştir. Halbuki, Kaşgarlı'nın bazen Hakaniye, bazen Kaşgar Türkçesi, bazen de sadece "Türk dili" adıyla izah ettiği bu "Müşterek Orta Asya Edebî Türkçesi"yle yazılmış birkaç mühim eser elimize geçmiştir, ki bunlardan yalnız *Kutadgu Bilig* üzerinde durulsa bile o devir Doğu yahut "Müşterek Orta Asya Edebî Türkçesi"nin bütün mahiyeti anlaşılmış olur.

Oğuz Türkçesinin büyük önemine rağmen, Oğuz birliği etnogenezi, üç yüzyıllık ciddi araştırmalara ve incelemelere

¹⁴⁵ *Divanü Lugati't-Türk*, I, Besim Atalay tercümesi, I, s. 76, *ören* kelimesi hakkında verilen izahat.

¹⁴⁶ *Divanü Lugati't-Türk*, I, 349-350.

bakmayarak yine de çözümlenmemiştir. Bu Türk birliğinin etnik yapısı oldukça sapa düşmektedir. Orta Asya tarihçisi Barthold başta olmak üzere, Oğuzların VI ila VIII. yüzyıllarda Orta Asya'dan göç ettikleri kanısı hâkim olduğu halde, Göktürk taşmasıyla yayıldıklarını ileri sürenler de yok değildir. Bu ileri sürülen kanılara bakılacak olunursa, Oğuz Türkleri Orta Asya'nın yerli halklarından biri olmuşlardır. Zaten Göktürk devletinin genişlemesi, şüphesiz birçok Türk boyu ve halkının öteye beriye dağılmalarına sebep olmuş ve Türk yayılımını sağlam temellere oturtmuştur.

Nitekim Oğuz Türklerinin Selçukluların kuruluşundan önceki yayılımı ve coğrafik yerleşme alanı hakkında kesin bir bilgimiz yoktur. Eski Orta Asya ve Doğu Avrupa tarihî coğrafya haritalarında Oğuz Türkleri, Ural-Volga ırmaklarının boylarında gösterilmiştir. XI. yüzyıla ait İslam haritalarındaysa dağınık olarak Ural-Volga arasıyla Azov denizi ile Don ırmağı aşağısında, Hazar denizinin doğu kıyılarında, Nis, Abiverd, Gürcan ve saire çevresinde gösterilmişlerdir. Arap kaynaklarına dayanarak aynı konuyu araştıran Batı bilginleri ise türlü fikirler ileri sürmekten fazlasını yapamamışlardır.

Bundan ilham alan Avrupa bilginleri Oğuz boyunun etnogenezini tespit ederken, birbirinden uzak ve ayrıntılı hipotezik fikirler ileri sürmekten çekinmemişlerdir. Bazılarına göre Oğuzlar, Hun ve Göktürklerden türemişlerdir. Bazılarına göre ise Kıpçak Türklerinden, bazıları da Uygur Türklerinden türemiş karma bir boy olduğu kanısını tekrarlamışlardır. Türk tarihini benimseyemeyenlerse Oğuz Türklerini İran asıllı olarak tarif etmek yetkisini kendilerinde bulmuş saymaktadırlar.

Bütün bu iddialara bakmazsak, Oğuz Türklerinin Selçuklular devletinin kuruluşundan önce, X ila XI. yüzyılda oldukça geniş bir yayılıma sahip oldukları ortaya çıkmakta. Sınırları İrtiş'ten Volga'ya, Hazar denizi ile Maverâünnehir arasındaki bü-

tün bozkır sahasını içerisine almaktaydı.¹⁴⁷ Böylece Orta Asya ve dışı Oğuz Türkçesi yayılımı çok geniş ve güçlü olmuştur.

Bütün bu ayrıntılı görüşleri dikkate alarak Oğuz etnogenezi konusunun çözümlendiğine inanılmaz. Bir konu üzerine bu kadar çok ayrıntılı fikrin ileri sürülmesi, işi büsbütün bir fikir çıkmazına sürüklemektedir. Buna göre Marquart Oğuzları Kıpçaklardan, Thomsen ise Uygurlardan saymaktadır.¹⁴⁸

Türkler ile Oğuzları birbirinden ayırma geleneği Uygur devleti zamanında da devam etmiştir. Nitekim 745 olaylarından bahseden Sine-usi yahut Moyun-Çur anıtında Oğuz Türkleri Çin tebası olarak gösterildiği halde tıpkı Kaşgarlı'daki gibi "Türkler" özgür bir devlet olarak tanıtılmaktadır.¹⁴⁹

KAŞGARLI'DAN ÖRNEKLER

I. Alp Er Tonga Mersiyesi¹⁵⁰

Alp Er Tonga öldimü
İsiz ajun ƣaldımü
Ödlek öçin aldımü
Emdi yürek yırtılır. (I, 41)

الب ارنگا الديو
ايسر ازون قلديمو
اذلك اوچن الديو
امدى يرك يرتور

(Yiğit Er-Tonga öldü mü
Fena dünya kaldı mı
Zaman öcünü aldı mı
Şimdi yürek parçalanır.)

¹⁴⁷ V. Minorsky, *Hudud al-Alam, The Regions of the World*, Londra, 1987, s. 311-312.

¹⁴⁸ V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors, 1896 ve "Alttürkischen Inschriften aus der Mongolei," *ZDMG*, 1924, c. 78.

¹⁴⁹ S. E. Molov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, 1951, II, s. 42.

¹⁵⁰ Musaliha Akkaya, *Divanü Lügati't-Türk'teki Türk halk edebiyatı örnekleri*, Mezuniyet tezi No: 335; I. V. Stebleva, *Razvitie Tyurkskih poetičeskikh form v XI veke* (XI. yüzyılda Türk şiir şekillerinin gelişmesi), Moskova, 1971, s. 298.

Geçen zamanı aradı
Felek durmadan onu kovalıyor.)

II. Uygurlara Karşı Savaştan

Kimi içre öldürüp
İla suvın keçtimiz
Uygur taba başlanıp
Mınglak ilin açtımız (III, 235)

کمی ابرا الدروب
الاسفن کجتنیز
ایر تبا بشنپ
مکلق ایلن اجشیز

(Gemi içerisinde oturup
İla suyunu geçtik
Uygurlara karşı durarak
Mınglak elini fethettik.)

Ağdı kızıl bayrak
Toğdı kara toprak
Yetşü kelip oğrak
Tokşıp anın keçtimiz. (III, 183)

اغدی قول بیراق
توغدی قرا تیراق
یشو کلب امراق
تکشب ان کجتنیز

(Kızıl bayrak yükseldi
Kara toprak havalandı
Oğrak binicileri de yetiştirdi
Bu yüzden savaşa katılarak geciktik).

III. Basmillere Karşı Savaştan

Basmıl süsin komıttı
Barça kelip yumıttı
Arslan taba emitti
Korkup başı tezgünür. (II, 312)

بسمیل سوسن قمتی
برجا کلب یمتی
ارسلن تبا امتی
قرقب بیی ترکزور

(Basmil kavmi ordusunu coşturdu
Hepsi gelerek toplandı
Arslan tarafına yöneldi
Bizi görünce korkudan başları döndü.)

Ertiş suvı yemeki
Sıtğap tutar bilegi
Kürmet anıng yüregi
Kelgelimet irkişür. (I, 325)

ارتش سۇ يماي
سېتې تۇر بلاي
كۈرمت انك ېراي
كەلكات ارگشۈر

(Ertiş suyunun Yemek halkı
Bileklerini sıvamış dururlar
Yürekleri bize karşı pek olduğundan.
Gelmek üzere toplaşıyorlar.)

Tünle bile köçelim
Yamar suvın keçelim
Terngük suvın içelim
Yuwğa yağı uwulsun. (II, 5-6)

تۇنلا بىلا كۆچەلیم
يەر سۇن كۆچەلیم
تەرنگۈك سۇن اچەلیم
يۇنغا ياغى اۇۇلسۇن

(Geceleyin göçelim
Yamar suyunu geçelim
Pınar suyundan içelim, ki
Yufka düşman ezilsin.)

IV. Bahar Tasvirinden

Yay baruban erküzi
Aqtı aqın munduzı
Toğdı yaruq yulduzı
Tıngla sözüm külgüsüz (I, 96)

ياي بارۇبن ارگۈزى
اقتى ااقن مۇندۇزى
توعدى يارق يۇلدۇزى
تىنگلا سۆزۈم كۈلگۈسۈز

(Bahar giderken
Buz erintileri seller gibi aktı
Tan yıldızı da doğdu
Şimdi sözümü gülmeden dinle.)

Türlüg çeçek yazıldı
Barçın yağım kerildi
Uçmak yeri körüldi
Tumluğ yana kelgüsüz. (I, 119)

زلك ججك يزلدی
برجن يذم كرلدى
اجماق يری كرلدى
مخلع بنا كلكو-سوز

(Türlü türlü çiçekler açıldı
Sanki ipekten döşeğim serildi
Cennet yeri belirdi
Soğuk tekrar gelecek değildir.)

Kuş kıurt kıamuğ tirildi
Erkek tişi terildi
Üğer alıp tarıldı
Yınka yana kırgüsüz. (III, 5-6)

قش قرت قع تزلدی
ارلك تعی تزلدی
ا كر الب تزلدی
بنا ينا كر كسوز

(Kurt, kuş hep dirildi
Dişi erkek toplandı
Bölük bölük olup dağıldı
Artık ine girecek değiller.)

Kar buz kıamuğ erüşdi
Tağlar suwı akışdı
Kökşin bulut örüşdi
Kayığ bolup eğrişür (I, 186)

كار بوز قع ارشدى
تلا ر سنى اشدى
ككشن بک ارشدى
قینق بلب اكرشور

(Bütün karlar, buzlar eridi
Dağların suları aktı
Mavi bulut yükseldi
Ve kıayık gibi dolanmaya başladı)

Tümen çeçek tizildi
Bu künden ol yazıldı
Öküş yatıp üzeldi
Yırde kıopa ağrışur (I, 283-284)

تمان ججك تزلدی
بکندن ال يزلدی
اکثر يئب ازلدى
يردا قبا اذرشور

V. Kurt Aві

Keçe turup yorır erdim
 ara kızıl bri krdim
 atıg yanı ura krdim
 aya körüp bau ağdı. (III, 219)

a turup yorur erdim
 ara kızıl bri krdim
 atıg yanı ura krdim
 aya körüp bau ağdı.

(Gece kalkıp yrr iken
 Kara kızıl kurt gördüm
 Sert yayımı kurdum
 Beni görüp yokuğu açtı.)

Uzu barup kş evdim
 Telim yrip Ki kevdim
 Atım birle teg evdim
 Meni körüp yini ağdı. (I, 167)

Uzun barup kş evdim
 Telim yrip Ki kevdim
 Atım birle teg evdim
 Meni körüp yini ağdı.

(Arkasından gitmek için epey acele ettim
 Onu çok yorarak kuvvetini gevđettim
 Ona atımla erişmek için acele ettim
 Beni görünce tüyleri ürperdi.)

İtim tutup ozı çaldı
 Anıng tsin ıra yoldı
 Başın alıp ozı saldı
 Boğaz alıp tkel boğdı. (II, 24)

İtim tutup ozı çaldı
 Anıng tsin ıra yoldı
 Başın alıp ozı saldı
 Boğaz alıp tkel boğdı.

(Kpeğim onu yakalayarak yere çaldı
 Tylerini tamamıyla yoldu
 Başını koparıp aşağıya attı
 Boğazından sıkarak boğdu.)

MÜŞTEREK ORTA ASYA TÜRKÇESİ

YAPISI VE ÜRÜNLERİ

Başlık kısmen Arap bilginlerinden İstahrî'den, kısmen de Orta Asya'nın siyasi tarihinden mülhem olarak [esinlenilerek] alınmıştır. Nitekim çağının Türk halkı kültürü ve toplum hayatı hakkında bilgi veren bu bilgin, Kırgız ve Tunguz ülkelerinden ta Oğuz iline kadar uzayan sahada konuşulan Türkçeyi, bir ana kaynaktan doğma müşterek bir dil olarak vasıflandırmaktadır. Şahsına ait olan bu fikir, herhangi bir dil ayrılma ve dallanmasını kabul etmemekle beraber, bizce de çok yerinde bir tarif olarak telakki edilebilir [sayılabilir]. Eserindeki عن لغة العرب و Türkçe ifadeyi, kesin olarak "Türk ağızları birbirinin aynısıdır" manasını açıktan açığa meydana koyarak bu Arap bilginin Türk diline bir kültür dili olarak verdiği önemi belirtmektedir. Aşağı yukarı aynı fikir el-Belhî tarafından da benimsenmiştir. Bu suretle, her iki Arap bilgini tarafından birleşik olarak ileri sürülen bu fikirden de anlaşılacağı üzere, bu çağ Türk dünyasının geniş bir coğrafi sahaya yayılmasına rağmen, Türkler içerisinde kendini hissettirecek derecede müşterek bir yazı dili olmuş ve bu dilde bir edebiyat vücuda getirilmiştir. Bundan dolayı Küçük Asya'yı vatan edinen Oğuz Türkleri için de bir "Müşterek Küçük Asya Türkçesi"ni deyim olarak kabulde hiçbir sakınca görmemekteyiz. Daha geniş in-

celemeler sonucunda, elbette bu gruplaşmalar birtakım değişikliklere de uğrayabilir. Bu ise dilden fazla, tarih yönünden kabildir.

Zira Orta Asya sahası, tarih boyunca birçok siyasi ve kültürel değişikliklere uğramış ve bu yüzden millî merkez değerini taşıyan şehirler de çeşitli kültür baskıları altında kalmaya mahkûm olmuştur. Siyasi olaylar, dil ve edebiyat tartışmalarına engel olduğu kadar, zaman zaman duraklamalarına da sebep teşkil etmiştir. Nitekim Samanoğulları hükümdarı İsmail'in (ö. 907) zamanında Belh, Herat, Horasan ve benzeri merkezler Buhara'nın idaresi altına girdiği halde, Samanoğullarının çöküşü üzerine aynı Buhara ve Semarkant Karahanlı devletinin hâkimiyeti altına geçmiş ve bu sayede İran'dan ayrılmıştır. Mahmud Gaznevî (ö. 1030) ise Harezmi'le beraber Horasan, Sistan, Taberistan vesaireyi birleştirmeye muvaffak olmuştur. Bunun aksine Selçuklular Nişabur ve Merv şehirlerini kendilerine payitaht seçince, Maverâünnehir'i yalnız başına İran'la birleştirmekle yetinmemiş, hâkimiyet sahalarını ve devlet sınırlarını Bağdat'a kadar dayatmışlardır. Daha sonra, payitahtlık Harezmi'ye geçince Horasan, Kirman ve eski Hindistan'ın bir kısmı da buraya eklenmiştir. Moğol istilası, tersine bütün bu sahaları bir idare altında birleştirerek ta Mısır'a kadar yayılmıştır. Moğol İmparatorluğunun düşüşüyle yeniden teşekkül eden [kurulan] birtakım yeni devletlerin içerisinde tamamıyla yeni kültür merkezleri vücuda getirilmiş, neticede bu tarihî olaylar Türk dili ve edebiyatının gelişmesi üzerine kendi damgasını basmıştır.

Müşterek Orta Asya Türkçesinde yazılmış eserler sahasının birbirinden oldukça uzakta oluşunda, tarihî olayların büyük rolü olmuştur. Bunu bu Türkçeyle yazılmış aşağıdaki eserlerin tarihçesi de teyit etmektedir.

KUTADGU BİLİĞ

XI. yüzyıldan bu yana İslam medeniyeti çevresine giren esas Türk kitesinin yeni şartlara rağmen, kendi millî varlık ve geleneklerine sadık kalması sayesinde, Türk dili yavaş yavaş çağın en ileri gelmiş Arap ve İran dilleri safında yerleşmeye başlamıştır. Bu ilerleme o kadar verimli olmuştur ki, daha XII ve XIII. yüzyıldan itibaren Türklerin ve Türk nüfuzunun geniş sahalara yayılması sayesinde, edebî Türkçenin gölgesinde belirli bir edebiyat vücuda geldikten sonra, Türk dünyasının türlü sahalarında da Türk edebiyatının doğuşu tabii bir hal almıştır. Daha bu devirde bile Arap dilinin *belagatine* ve İran dilinin *nükteperdazlığına* karşı, Türk dilinin *özlüğü ve sadeliğiyle* karşı konulmaktaydı.¹ Türk diline atfedilen bu sadelik, sırf onun canlı olarak hayatla realiteyi ifadeye muktedir olduğundan ileri geliyordu.

Nitekim XI. yüzyılın en büyük edebî mahsulü olan *Kutadgu Bilig*, sade Türkçesiyle geniş Türk ülkelerinde zevkle okunmuş ve eserin mukaddimesinde denildiği gibi, *بئرا مانا تیلینجا* yazılmış olan bu eser bu devir Türkistan illerinin en mükemmel edebî mahsulü olmuştur. *Kutadgu Bilig* muhtelif memleketlerde muhtelif adlarla tesmiye edilmiştir [isimlendirilmiştir]. Mesela² Çinliler ona *Edebü'l-Mülûk*, Maçinliler *Ayînü'l-Memleke*, Maşrıklılar *Zinetü'l-Ümerâ*, İranlılar *Şahname-i Türkî*, bazıları *Pendname-i Mülûk*, Turanlılar *Kutadgu Bilig* adını vermişlerdir.

Kutadgu Bilig'in bu kadar çeşitli adla adlandırılmasının keyfi bir arzudan ileri gelmediği, bilakis büyük bir rağbete mazhar olduğuna delalet eden işaretler vardır. Eser dil ve

¹ Barthold, "Mir Ali Şîr ve Siyasi Hayatı," *Ölkü Halkevleri Mecmuası*, X, 1938, sayı 56, s. 164, A. Caferoğlu tercümesi.

² W. Radloff, *Das Kutatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bâlasagan*, II, St. Petersburg, 1910, III.

konu zarafetiyle Türkistan elinin edebî Türkçesinin inkişafı [gelişimi] üzerinde uzun zaman müessir [etkili] olmuştur.³ Aynı vazifeyi XV. yüzyılda önce Semerkant, daha sonraları Herat'ta yetişen ve en başarılı Türk şairi sayılan Ali Şir Nevai yapmıştır.

Türk dilini şiir kalıbına sokmaktaki mahareti itibarıyla Yusuf Has Hacib ile Mir Ali Şir yekdiğerinin dengidir. Her ikisi de şiirleri vasıtasıyla Türk dilinin ünifikasyonuna, yani kaynaşmasına ve birleşmesine emek sarf etmiştir. Bundan dolayı Arap diliyle, Kaşgarlı'nın dediği gibi "atbaşı" yarış yapan bu devrin Türkçesi, artık XI. yüzyıldan itibaren klasik Türk edebiyatının en iyi ifade vasıtası olmuş ve Karahanlılar devrinde, Müşterek Orta Asya Türkçesinde –bir kısmı elimize geçen ve üzerinde durulması gereken– zengin dil ve edebiyat abideleri vücuda getirilmiştir.

Bunlardan *Kutadgu Bilig* Türk edebiyatına gerçek çıkar açan eserlerden biridir. Türk edebiyatı, ilk defa olarak bu eserle nazım edebiyatının temelini kurmuş, Türk kültür hayatıysa tarihini daha eski çağlara kadar götürebilmiştir. Nitekim eserde "Türk"lerin dışında "İslam," "İran" ve "Turan" gibi birbirine ters düşen fikir olayları ve hareketleri de canlandırılmıştır. Orhun kitabeleri ile Turfan Uygur metinleri okununcaya kadar, bu eser Türk dilinin en eski ürünü sayıldığı halde, sonraları bir aralık tamamıyla unutulmuş ve layığıyla tetkik edilmeden hakkında hep basmakalıp malumat verilmekle iktifa edilmiştir [yetinilmiştir]. Nihayet son zamanlarda, bu eserin tamamıyla yeni bir basımı vücuda getirilmiştir;⁴ ki bunsuz,

³ Eserin kendisinde dahi, Türklerin bu kitabı kendi dillerinde yazıldığından dolayı hayranlıkla kabul ettiklerini gösteren beyitler vardır (A.g.e., 51).

⁴ Türk Dil Kurumu, bu çok yerinde olan vazifeyi üzerine alarak *Kutadgu Bilig*'in elde mevcut üç nüshasının faksimilesini bastırmayı başarmıştır. Rahmeti Arat da eserin yeni bir basımını hazırlayarak *Kutadgu Bilig, I*,

bu mühim Türk dili ve edebiyatı yadigarı hakkında doğru bir fikir yürütülmesine imkân yoktur.

ESERİN YAZARI, KONUSU, TARİHİ VE ADI

Kutadgu Bilig'in yazarı hakkında başkaları tarafından yazılıp sonraları esere ilave edilen mukaddimedeki malumattan başka elimizde hiçbir ipucu mevcut değildir. Aynı asrın mahsullerinden olan *Divanü Lugati't-Türk*'ten küçük bir kayıtla bahseden *Keşfü'z-Zunûn* gibi Doğu edebiyatının mühim bir bibliyografik kaynağında dahi *Kutadgu Bilig*'e nedense yer verilmemiştir. Bu yüzden, eserin yazarı olan Yusuf'u ilk kaynaklar aracılığıyla tanıtmak imkânından mahrumuz. Bu takdirde de yegâne başvurulacak yol eserin kendisidir.

Eserin kitab idisi *Yusuf Uluğ Has Hacib özinge pend birür*⁵ adlı son bölümünde müellif, ancak kendisinin Yusuf Has Hacib olduğunu, kolofonda [künye sayfasında] yalnızca Yusuf adını zikirle iktifa etmiştir [yetinmiştir]:

Ay Yusuf kerek sözni sözle köni

Kereksiz sözüg kizle kılga qora. (6627)

(Ey Yusuf gerekli ve âdilane sözü söyle

Gereksiz sözü gizle, -yoksa- onun sana zararı dokunur.)

Yazar hakkında, eserin mukaddimesinde daha fazla malumat vardır. *Kutadgu Bilig*'in şöhreti ve memleketlere göre aldığı türlü adlar hakkındaki bilgiyi bir tarafa bırakırsak, eserin

---

Metin (Türk Dil Kurumu, Ankara, 1947) adı altında yayımlamıştır. (Bu yayın hakkındaki tenkitler için bkz. Ahmet Ateş, *Bellekten*, XIII, sayı 49, 1949, s. 157-163 ve A. Bombacı, "Kutadgu Bilig Hakkında Mülâhazalar," *Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 65-75). Eser ayrıca Reşid Rahmeti Arat tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig, II, Tercüme*, 1959); A. Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1972.

⁵ *Kutadgu Bilig*, Arat neşri, s. 650-654.

önsözüne göre Yusuf aslen Balasagunludur ve eserin yazıldığı çağlarda Balasagun şehri "Kuz-Ordu" adını taşımaktadır. Bugüne kadar bu çok önemli kültür merkezinin yeri tespit edilememiştir. İkinci kaynaklara dayanarak Yedi-Su eyaletinin Su ırmağı yöresinde gösterenler de vardır. Burası Tokmak çevresindedir. Tarihî eserlerdeyse Buğra Han'ın başkenti olarak gösterilmektedir. Kaşgar şehriyle birlikte XI. yüzyıl Orta Asya Türk kültürü ve dilinin merkezinden sayılmıştır. Yusuf eserini Türkistan'ın büyük bir Türk kültür merkezi olan Kaşgar'da ikmâl ettikten [tamamladıktan] sonra, onu Tabgaç Buğra Kara Han'a sunmuştur. Bu nokta eserde nazmen şöyle ifade edilmiştir:⁶

Barusın bitimiş yetürmiş nizam

Bu Kaşgar ilinde hoşulmuş tamam. (B. 59)

Melikniñg öñginde okumuş munt

Bu Tavgaç Kara Buğra hanlar hanı. (B. 60)

(Esasını yazmış, nizama koymuş,

Fakat özü Kaşgar ilinde sona vardırılmıştır.

Bu hanlar hanı Tavgaç Buğra Han'ı olan

Melikin önünde okumuş bunu.)

Buna mükâfat olarak, Ebû Ali el-Hasan Nasırü'l-Hak ve'd-din Melikü'l Maşrık Tabgaç Buğra Kara Han da kendisine devrin en yüksek unvanlarından biri olan "has hacib" rütbesini tevcih etmiştir:

Bu Has hacib atın tegürmiş muñga

Munt öziñge yağutmuş yana. (B. 62)

(Has Hacib adını ona bahşetmiş

Onu kendisine yaklaştırmıştır.)

⁶ *Kıttadgu Bilig*, Arat neşri, s. 9.

Has Hacib unvanı, Yusuf'un kendi açıklamasına göre, pek önemli bir vazife karşılığında verilmiştir. Tam on müspet vasfa maliktir. Buna göre, kolay kolay her kişiye verilecek bir memuriyet değildi. Şerefli ve ağır unvanlardandır.

Bundan başka Yusuf'un ne gibi gayeyle eserini yazdığı ve ona neden böyle bir ad verildiği de kendisince şöyle tarif edilmektedir:

*Kitab atı urdum Kutadgu Bilig
kutadsu okıǵlıka tutsu elig. (350)*

(Kitaba Kutadgu Bilig adını verdim ki
Okuyana saadet versin. Elini tutsun.)

"Yusuf Has Hacib" adıyla anılan bu Türk mütefekkirinin, hangi aileye mensup olduğu, nerede tahsil gördüğü, daha başka eseri olup olmadığı hakkında eserde ve mukaddimesinde hiçbir malumata tesadüf edilmemektedir. *Kutadgu Bilig*'in üstadane yazılışına, konusunun zenginliğine, Türkçesinin temizliğine, cinaslara, kafiyelere ve fevkalade bol alliterasyonlu beyitlere, muhtelif şiirler ve masallardan alınan edebî parçalara bakılırsa; şüphe yoktur ki Yusuf Has Hacib, devrinin en yüksek terbiye ve tahsilini görmüştür. Hatta bazı bilginlerin iddiasına göre Yusuf, meşhur İbni Sina'nın talebesi bile olmuştur.⁷ Eserine bakılacak olursa astronomi, kimya, tabii ilimler, coğrafya, matematik gibi ilim dallarına aşina olmuştur. Hatta Öklid'in geometrisini çağımızın bilginlerine tavsiye bile etmiştir.

Doğu ve Batı felsefesine vâkıf olduğuna da şüphemiz olmayan yazar, aynı derecede kendi Türklüğünü müdrik [kavra-

⁷ Alberts Otto, "Der Dichter... das Kutadgu Bilig... ein Schüler des Avicenna," *Archiv für Geschichte der Philosophie*, VII, 1901, s. 330; M. F. Köprülüzade, *Türk Edebiyatı Tarihi*, I, İstanbul, 1926, s. 198.

mış] ve anadiline bağlı olmuştur. Bence o, her şeyden önce ilk "Müşterek Orta Asya Türkçesi" üzerine Türk klasik edebiyatı mektebini kuran en büyük şairimizdir. Bununla birlikte *Kutadgu Bilig*, çağının komşu edebiyatlar geleneğini de aksettirmiştir. Orhun ve Uygur edebî devrelerinden hiç uzak kalmamıştır. Bozkır akıcı hayatı, eserde çeşitli, türlü motif ve inançlarla yer almıştır. Ordukent adıyla da anılan Kaşgar'ın kültür hayatı, bu zamanlarda artık İslam dini sinesine yaslanmış hamisini Ebû Ali el-Hasan Nasırü'l-Hak ve'd-din Melikü'l-Maşrık Tabgaç Buğra Kara Han'ın kişiliğinde bulmuştur. Bundan dolayı Kaşgar şehri, devrinin İslam klasik nazımının bir nevi merkezi olmuştur. Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib gibi iki eşsiz Türk mütefekkirimizin bu şehirde yetişmiş olması, burasının büyük âlimler yetiştirecek kadar seviyeli olduğunu göstermektedir. Üstelik Arap ve İran filolojisi mektepleri de burada kök salmış bir durumdaydı. Nitekim Kaşgarlı'nın kalkıp Bağdat'a kadar uzanması gelişigüzel bir gezi mahiyetinde olmayıp, bu iki merkez arasında kültür bağlarının icaplarından ileri gelmiştir.

Kutadgu Bilig'den öğrenildiğine göre Kaşgar şehri yalnız Karahanlı devletinin merkezi olmakla kalmamış, aynı zamanda bünyesinde yüksek halk tabakasını da toplamıştır. Çağın toplum hayatını belirten en kuvvetli unsur, eserde adları geçen unvan, rütbe ve halk sınıfları ileri gelenleridir. Müellifin eserde kullandığı Arap ve İran kelimelerinin sayısı, adları bizce belli olmayan bir yığın şairin eserde zikredilişi, herhalde onun Arap, İran ve umumiyetle Batı edebiyatına çok iyi vâkıf olduğunu açıkça göstermektedir.⁸ Eserde kullanılan vezin ve nazım şe-

⁸ Arap edebiyatının bu çağ Türk edebiyatı üzerindeki etkisi Kaşgarlı Mahmud'da da müşahade edilmektedir. Zeki Velidi Togan'a göre Kaşgarlı'nın Türk edebiyatı örnekleri olarak gösterdiği bazı şiir parçaları, doğrudan doğruya Arapça eserlerin tercümesinden veya bunlara nazireden başka

killer'ise İran tesirini açıktan açığa gösteren en bariz unsurlardan biridir.⁹ Mamafih Yusuf öz-Türk halk edebiyatından da şiir, mâni¹⁰ ve mesel adlarıyla birçok parça almaktan geri durmamıştır.

Bunun dışında "alp" yiğit tipinin tasviri ve terennüm edilişi *Kutadgu Bilig*'in Türk toplum hayatına ve tarihî geleneklerine ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Daha Orhun yazıtlarında ve Uygur Türklerinde Türk şövalyeciliğini temsil edegelen alplar, IX. yüzyıla doğru Horasan'da¹¹ millî bir müessese haline gelmiş ve gerçek değerini Yusuf Has Hacib'de bulmuştur. Önemine göre bu müessese mensuplarının malik oldukları 9 kabiliyet nevi [türü], Âşık Paşa'nın *Garibname*'sinde açıklanmıştır.¹²

Eserin esasını teşkil ve münazarayı bütünüyle temin eden dört unsurla bunları temsil eden timsali şahsiyetler 1) *Kün-Toğdı* = *könü törü* "doğru yol," 2) *Ay-Toldı* "kut, saadet, devlet, ikbal" 3) *Öğdülmiş* = *ukuş*, "akıl, mantık" 4) *Odğurmış* "akabet" gibi eski dört Türk kahramanının adlarıyla canlandırılmıştır. Yusuf, şahsi inanişe göre, insana her iki dünyada

bir şey değildir (bkz. Ahmed Zeki Velidi, "Mahmud Kaşgari'ye Ait Notlar," *Atsız Mecmua*, 1932, sayı 17, s. 137). Bu fikir tamamıyla yanlıştır.

⁹ Bu hususta daha fazla malumat için bkz. M. F. Köprülüzade, *Türk Edebiyatı Tarihi*, I, 200-201; A. N. Samoyloviç, *İranskiy geroičeskiy Epos v literaturax tyurkskix norodov Sredney Azii*, "Firdevsî," Leningrad, 1934, 161-167.

¹⁰ Mani كمان kelimesinin burada kullanılması dikkate şayandır. Zira *Kutadgu Bilig*'de "mani" adı altında zikredilen dörtlükler, karakter itibarıyla daha sonraki devir Türk edebiyatının "tuyug" nevini hatırlatmaktadır. Hatta *Kutadgu Bilig* dörtlüğünü, Nevalı Tuyuglarından fazla Burhaneddin'in kine yaklaştıranlar da vardır. Konu tetkike değer; ayrıca bkz. A. Samoyloviç, "Çetverostişiya-tuyugi Nevalı (Nevalı'nın Dörtlük Tuyugları)," *Musulmanskiy Mir*, 1917, St. Petersburg, s. 13-14.

¹¹ V. Gordlevskiy, *Gosudarstvo Seldjukidov Maloy Azii*, 1941, 47.

¹² F. Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 273 not 2 ve "Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur," *KCSA*, Ergänzungband, I, 4, 34.

kutlu ve mutlu olma yolunu göstermeyi özel vazifesinden saymıştır. Buna göre de kendisini mensubu bulunduğu Karahanlı devletinin gerçek bir ideoloğu sayarak, bu ilk İslam devletinin kuvvetlenmesi ve yükselmesi için daha önceki devlet sistemlerini teşhire ve devri için idealize etmeye gayret etmiştir. O, Karahanlılar devletini ideal teşkilatlı, sistemli ve dört başı mamur bir devlet olarak görme gayretiyle, Türk halk edebiyatı ve folklorunu buna bir destek olarak göstermeye çalışmıştır. Bu suretle *Kutadgu Bilig*'de klasik edebiyat geleneklerinin yanında şifahi [sözlü] halk edebiyatının fikir gelenekleri de yer almış bulunmaktadır. Bağdaşan bu iki unsuru, eserin kahramanlarından Kün-Toğdı ile Ay-Toldı antroponimlerinde görmemek imkânsızdır. Eserde esas vazife almış olan bu iki timsali şahsiyet, gerçekte Türk epik edebiyatının birer yadigarı olarak Orta Asya sahasının halk muhayyilesinde [hayal gücünde] kökleşmiş kalmıştır. Zira Türk ecdadı sayılan Oğuz Kağan'ın evlatlarından birinin adı Ay, diğerininse Kün [Gün] olmuştur. Ayrıca Oğuz Kağan'ın annesinin adı da Ay Kağan'dır.¹³ Orta Asya halk edebiyatında ay ile ilgili birçok antroponime rastlamak mümkündür. Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere, *Kutadgu Bilig*'deki kahraman adları hiç de uydurma olmayıp Orta Asya Türk halklarının folklordeki estetik görüşünden doğmuştur.

Bunun dışında, ayrıca *Kutadgu Bilig*'de birçok diğer Türk folklor motifini de bulmaktayız. Mesela küçüklere hitap edenken "kuzu" adıyla çağırma geleneği,¹⁴ İlek adlanırken kendisi-

¹³ W. Radloff, *Das Kutadgu Bilig des Jusuf Chass-hadschib aus Bäläsaghun*, 1891 I, X; H. Vambery'nin *Cagataische Sprachstudien*'de (Leipzig, 1867, s. 86) naklettiği "Yusuf ve Ahmet" adlı hikâyede de kahramanların adları Kün Han ve Ay Han olarak geçmektedir.

¹⁴ A. A. Valitova, "K voprosu o folklorih motivah v poeme 'Kutadgu Bilig' (Kutadgu Bilig'deki folklor motifleri meselesine dair)," *Sovetskoe Vostokovedenie*, 1958, no 5, 100; A. Caferoğlu, "Filolojide insan ve hayvan soybirliği," *Bellefen*, Ankara, 1968, s. 1-15.

ne ananevi Türk boyları totemi sayılan "kurt"la taltif edilişi,¹⁵ at kültürü, örfe dayanan hukuk anlayış ve kaideleri eserde hep bir sürü misalle geçmektedir. Zaten eserin muhavere [karşılıklı konuşma] şeklindeki yazılışını, halk psikolojisini tatmin edici bir teşebbüs olarak telakki edersek [sayarsak], *Kutadgu Bilig*'i göçebe Türk muhitinin ürünlerinden saymaya hak kazanmış oluruz. Bununla birlikte eser, çağı için, hatta bugünü-müz için dahi tam orijinal bir eser olarak kalacaktır. İçerisine aldığı Türklük motif ve heyecanları, ne yazık ki şimdiye kadar işlenmemiştir. İşlenilecek olursa, ileride daha geniş bir görüşle Karahanlı devri Türk dil ve kültür tarihi ihata edilmiş [kavranmış] olacaktır.¹⁶

Şimdiye kadar hakkında verilen genişçe izahattan da anlaşılacağı üzere devrinin Türk kültür hayatı ve geleneklerinin gerçek bir hazinesi olan *Kutadgu Bilig*, iddia edildiği gibi herhangi bir Çince eserin "Türk ahval ve hususiyatına," Türk bakış ve görünüşüne uydurulmuş bir tercümesi¹⁷ değildir. Aksine konuca olmamakla beraber, diğer hususlarda tamamıyla orijinal bir eserdir. Çince den tercüme edilmiş olsaydı, şüphe yoktur ki, müellifi onu hem tasrih eder [belirtir] hem de Türkçeden kıta halinde meseller almazdı. Tersine *Kutadgu Bilig* yazılırken, aynı tarihlerde Kaşgar yakınlarındaki *Balık'ta* (bugünkü Urumçi yakınlarında) Sıngu-Seli-Tutung, Budist sutrası Suvarnaprabhasa'yı *Altun Yaruk* adı altında Türkçeye

¹⁵ Yusuf'un çağdaşlarından bazı Karahanlı devlet reislerinin antroponiminde "kurt" kelimesinin bulunduğunu *Tarih-i Beyhaki'de* görmekteyiz (Morley yayını, Kalküta, 1862, s. 682'de, 1034-1035 tarihi hadiseleri münasebetiyle hükümdarın adı *Buri-Tigin* olarak geçmektedir, bkz. *Encyclopedie de l'Islam*, I, 918).

¹⁶ S. G. Klyastorniy, "Spoħa Kutadgu Bilig (Kutadgu Bilig'in devri)," *ST*, 1970/4, s. 82-86.

¹⁷ Thury Jozsef, "Ondördüncü asır sonlarına kadar Türk dili yadigârları," *Milli Tetebbular Mecmuası*, II, İstanbul, 1331, sayı 4, s. 91.

çevirmekteydi. Din ayrılığı yüzünden bu eser istenildiği kadar tanınmamıştır. Her iki eser arasındaki dil karşılaştırması iyi sonuçlar verebilir.¹⁸

Konu itibarıyla *Kutadgu Bilig* eskiden beri, ekseriya büyüklerin küçüklere, bilhassa babaların oğullarına yazdığı nasihat şeklindeki edebiyat janrından [türünden] farklı değildir. Mesela, Sebüktekin'in oğlu Mahmud'a olan *Pendname'si*¹⁹ yahut "Nasihatname"si İran dilinde yazılmış bu neviden en eski eserlerden biridir. Bunun klasik numunesiniyse *Kâbusname* teşkil etmektedir.²⁰ Müstakil bir şekilde, her yerde terakki eden bu edebiyatta, verilen nasihatlerden sonra, hayattan alınmış misallerle, *Pendname'de* olduğu gibi tarihin karanlık devirlerine dair malumat dahi verilmektedir. *Kutadgu Bilig'de* eski anane ve maziye karşı bir bağlılık olmamakla beraber, kendinden öncesi eski Türk mazisine dair malzemenin yok-sulluğu, yani eserin bu mühim noktayı ihmali, şüphesiz onun kıymetini düşürecek bir nokta telakki edilebilir [sayılabilir].

Kutadgu Bilig'deki tasvirlerin içerisinde, şairin kendine has bazı sanat zevkleri göze çarpmaktadır. Mesela güneşin çıkışı, gecenin yaklaşması gibi tabiat motifleri,²¹ şairin orijinal tasvirlerinde canlı bir ifade şekli bulmuştur. Bunlar hakkında daha sarîh [açık] malumat, ancak *Kutadgu Bilig'in* daha sahih nüshasının elde edilmesiyle kabil olacaktır.

¹⁸ E. R. Tenişev, "Kutadgu Bilig i Altun Yaruk (Kutadgu Bilig ve Altun Yaruk), *ST*, 1970, 4, s. 24 vd.

¹⁹ M. Nazmi, "The Pand Nâmah of Subuktigin," *JRAS*, 1933, s. 705-628.

²⁰ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1910, s. 119. (F. Köprülü neşri)

²¹ Bu tasvirlerin bazıları Luigi Bonelli tarafından "Del Kudatku Bilik poema turco dell XI sec." adıyla *Annali del R. Istituto Orientale di Napoli*, VI, Napoli 1933-1938'de neşredilmiştir. *Kutadgu Bilig'deki* motifler ile *Şahname* motifleri arasındaki küçük bir mukayese de Samoyloviç tarafından yapılmıştır: Bkz. *İranskiy epos v tyarxskix literaturax Sredney Azii*, s. 165-196.

Eser, münazara ve muhavere şeklinde tertip edilmiştir. Muhtelif meseleler ve içtimai mülâhazalar hakkında ileri sürülen fikirleri kuvvetlendirmek ve nasihatları sağlamlaştırmak için, müellif, ekseriyetle büyüklerin ağzından vecizelere bolca yer vermiştir. Bu büyükler, o devir Karahanlılar devletinin idaresindeki Türk cemiyetinin ileri gelenleridir. Mesela “Elçi başı, Elçi bey, Yağma beyi, Budun başçısı, Tabuğ kılguçı, Ötügen beyi, Bilge bey, Üç ordu hanı, Sartlar başı, İl, kend beyi, Bilig büğü, Hakan kulu, Sağı yok kişi, Yağı şançmış er” ve benzerleri gibi. Bu devlet ve içtimai teşkilat adlarına, ayrıca yine eserde geçen muhtelif memuriyet unvanları ile devrin muhtelif sınıf ve zümre adlarını da ilave edersek, daha bu çağda Türk devlet teşkilatı için çok zengin ve gösterişli ıstılahların [terimlerin] vücuda getirilmiş olduğunu görürüz. Bunların ekserisinin menşei ve gramer şekilleri Türkçedir. Mesela “Tamgacı, Yalavaç, Ağıcı, Tarançı, Sü başı, Otaçı, Emçi, İgdişçi, Kapuğçi, Tilmaç, Satıkçı, Kara am, Ayakçı, Beg, Aş başçısı, Tapuğçi” ve benzerleri. İşte *Kutadgu Bilig*'de geçen birçok ıstılah, ki bütün bunlar o devir Türk toplumunun ve devletinin ilkel bir halde olmayıp aksine oldukça gelişmiş ve ilerlemiş bir ortamda olduğunu göstermektedir. Bu mühim durumu bize tanıtmasıyla dahi *Kutadgu Bilig* hiçbir vakit orijinalitesini ve kıymetini kaybetmeyecektir.

Eser, metinde geçen aşağıdaki²²

Yıl altmış iki erdi dört yüz bile

Bu söz sözledim men tutup can süre. (6623)

(Hayatımda bu sözleri söylediğim zaman

Yıl dokuz yüz atmış iki idi.)²³

²² W. Radloff, *Das Kutadgu Bilig*, 546, 185, 3 ve *Kutadgu Bilig*, R. R. Arat tercümesi, 652.

²³ *Kutadgu Bilig II*, R. R. Arat tercümesi, s. 475.

beyitinden de anlaşıldığı veçhile, Hicri 462 (1069/1070) tarihinde ikmal edilmiştir [tamamlanmıştır]. Bunu takip eden diğer bir beyite bakılırsa:²⁴

*Tükel on sekiz ayda aydım bu söz
Ödürdüm ağırdım söz evdip tire. (6624)*

(Bu sözleri tam on sekiz ayda söyledim.

Sözleri toplayarak, derleyerek, seçtim ve ayırdım.)

Kutadgu Bilig on sekiz ay zarfında yazılmıştır. Halbuki eserin mukaddimesinde yarısının başka bir mahalde yazılıp tamamının Kaşgar'da ikmâl edildiği [bitirildiği] biraz yukarıya aldığımız bir beyitle tasrih edilmiştir [belirtilmiştir]. Bu takdirde, *Kutadgu Bilig*'in ilk yarısı Balasagun'da ikinci yarısıysa Kaşgar'da yazılmış olacaktır. Yazılış müddeti olarak gösterilen 18 ayın bütün esere mi, yoksa Kaşgar'da yazılan yarısına mı ait olduğunu burada katiyetle söylemek müşküldür.

Bugün elimizde *Kutadgu Bilig*'in üç nüshası var. Bunlardan biri Viyana nüshası olup Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Bu nüsha, Hicri 843 (1439) tarihinde Herat'ta istinsah edilmiş [kopyalanmış] ve Hicri 874'te (1479) Abdürrezzak Bahşi'ye mahsus olmak üzere Tokat'tan İstanbul'a getirilmiş, daha sonraları tarihçi Hammer'in eline geçerek Avrupa'ya çıkarılmıştır; bugün Viyana Kütüphanesindedir, bundan dolayı da bu nüshaya "Viyana nüshası" denilmektedir.²⁵

²⁴ Radloff, *a.g.e.*, 185. 4. ve *Kutadgu Bilig*, R. R. Arat tercümesi, 652.

²⁵ Bu nüsha üç eser halinde W. Radloff tarafından neşredilmiştir. Eserin faksimilesi *Kutadgu Bilig, Facsimile der uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien* adıyla St. Petersburg'da (1890); Uygur matbaa harfleriyle *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun*, c. I. adıyla St. Petersburg'da (1891) ile yine aynı adla c. II. olarak (St. Petersburg, 1890) Rus akademik harfleriyle transkripsyonu ve Almanca tercümesiyle neşredilmiştir. Fakat Radloff eserin şive hususiyetlerini yanlış anladığından transkripsyonunda çok mühim hatalara meydan vermiş

İkinci ve üçüncü nüshalarsa Arap harfleriyle olup birisi Kahire'deki Hidiv Kütüphanesinde; 1924'te Fergana'da elde edilen üçüncü ve son nüshaysa Rusya'dadır. Mısır nüshasından istifade eden W. Radloff, onun bazı parçalarını da neşretmiştir. Fergana nüshasının ufak bir parçası Fitrat²⁶ tarafından neşredilmiş, Malov²⁷ tarafından da işlenmiştir.

Eserin adı uzun zaman filolojik yönden yanlış olarak "Kudatku Bilik" şeklinde telaffuz edilmiştir. Halbuki eserin adı, Kahire nüshasında Arap harflerde فونادغو بليک şeklinde olduğu gibi, "Şemsü'l-Münşi" lakaplı Muhammed Hinduşah'ın دستو الكاتب ق تيب المراتب adlı eserinde Cengiz Han'ın *Kutadgu Bilig*'inden bahsedilirken فونادغو بليک şeklinde tespit edilmiştir.²⁸ Uygurlara ait olan *Kutadgu Bilig*, büyük bir ihtimalle, daha önce Cengiz Han muhitince bilinmiştir. Bu muhit mensupları da herhalde eski Uygur toplumundan ayrılmış kimseler ol-

---

ve bu yüzden eserden istifade edilmesi çok müşkül olmuştur. *Kutadgu Bilig*'in bu nüshasının bazı parçalarını H. Vambery, *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilig* adıyla (Innsbruck, 1870) neşretmiştir. Eserin bu tabından istifade eden Alberts Otto, tababete [tıp ilmine] ait birkaç parçayı *Linguistischen = medizinischen Beiträge zur Culturgeschichte der Türken* adlı eserinde (Berlin, 1890) neşreylemiştir. Eseri ilim âlemine ilk tanıtansa Amedée Jaubert'in "Notice d'un manuscrit turc en caractères ouigours, envoyé par M. de Hammer à M. Abel Remusat" (*Journal Asiatique*, 1825, VI, 39-52, 78-95) adlı makalesi olmuştur. Daha fazla malumat için bkz. Rahmeti Arat, "Kutadgu Bilig," *Ölkü Halkevleri Mecmuası*, VIII, sayı 56, s. 285-294; Hüseyin Namık Orkun, "Kutadgu Bilig Hakkında," *Varlık* dergisi, sayı 117, s. 196-197; İslam Ansiklopedisi, "Kutadgu Bilig" maddesi.

- ²⁶ Fitrat, *Kutadgu Bilig* "Me'arif ve Okutğuçı," Taşkent, 1925 (bkz. *Türkiyat Mecmuası*, I, İstanbul, 1926, s. 343-347 ve Rahmeti, *Ungarische Jahrbücher*, VI, 1926, s. 145-155).
- ²⁷ S. E. Malov, "İz tretvey rukopisi Kutadgu Bilig," *IAN*, 1929, s. 737-754.
- ²⁸ P. Melioranskiy, "O Kudatku Bilike Çingiz Xana (Cengiz Han'ın Kutadgu Bilig'i hakkında)," *ZVO*, XIII, vıpusk 1, St. Petersburg 1900, s. 015-023; W. Barthold, "K voprosu ob uygurskoy literatüre i le vliyanii na Mongolov (Uygur edebiyatı ve onun Moğollar üzerindeki etkisi meselesine dair)," *W. Barthold Külliyyatı*, V, s. 366.

muştur; fakat konu yine de araştırmaya muhtaçtır. Vambery ve Radloff ise "Kudatku Bilik" telaffuz şeklini tercih ettiklerinden, bu hata V. Thomsen'in tashihine kadar ilim aleminde devam edegelmiş ve nihayet aynı âlimin, Kahire nüshası üzerinde eserin ismini *Kutadgu Bilig* şeklinde okuyuşu meseleyi kökünden halletmiştir. Kelime aslında *kut+ad+gu* olup "saadet, kut" manalarındaki *kut* ile Orhun kitabelerinde de rastladığımız fiilden²⁹ müştak [türemiş] -ad- eki ve fiilden yapılmış isim eki *gu*'dan ibarettir; *bilig* ile beraber "saadet veren ilim" manasındadır.

Biraz yukarıda Muhammed Hinduşah'a istinaden verdiğimiz malumattan da anlaşılacağı veçhile, *Kutadgu Bilig* kelimesi Moğolların arasında daha fazla "düstur" veyahut "şifahî emir"ler külliyyatına ad olmuştur. *مستور الكتاب في تبيين مراتب* den anlaşılıyor ki, Cengiz Han'a atfedilen *Kutadgu Bilig*, Moğol Yasa'sından farklı, ancak Moğol halk mahkemeleri³⁰ için bir nevi rehber mahiyetinde olmuştur. Malum olduğu veçhile, Cengiz Han'dan önce Moğollar yazıya malik değillerdi. Ancak Uygurların vasıtasıyla alfabeye malik olduktan sonra, derhal yasa adını taşıyan modifikasyona başlamışlardır. Bunun haricinde, ayrıca Çinlilerden³¹ edindikleri âdet üzerine, bir de kendi hanlarının vecizelerini daha hayattayken zapt ederek, ölümlerinden sonra onu "Bilig" adıyla tedvin etmek [derlemek] Moğol ananesi halini almıştır. Bu nevi [tür] vecizeler külliyyatını ihtiva eden Moğol *bilig*'lerinin ekseriyetle manzum yahut kafiye halindeki nesir şeklinde yazılmasına dikkat edilmekteydi. Vaktiyle Cengiz Han bu *bilig*'leri tedrisat [öğretim]

²⁹ V. Thomsen, *Inacriptions de l'Orkhon*, 146 not 20.

³⁰ P. Melioranskiy, "O Kudatgu Bilike Çingiz hana," *ZVO*, XIII, St. Petersburg 1900, s. 020; Hammer-Purgstall, *Geschite der Goldenen Horde, Geschichte der Khane*, I, s. 36.

³¹ Barthold, *Türkistan v epohu...*, s. 42.

için de kullanmıştı. Lakin daha fazla hukuki kaidelerin cemi [toplaması] olduğundan, Moğol hükümdarlarının nazarında yasa kadar hükmü haiz olmuştur. Hatta bir defasında, Çin sahasındaki hükümdarlık makamının ırsen [kalıtımsal olarak] birisine devri, bu bilig'leri en çok bilen lehinde halledilmiştir.³² Bu bilig'lerin bazıları Reşideddin'in eserine ek olarak ilave edilmiştir.³³

Gerek *bilig* gerek *Kutadgu Bilig* tabirlerini asıl Moğol çevresine sokan ve onları Türk teşkilatındaki şekilleriyle Moğol devletinin dahilinde kullananlar Uygur Türkleri olmuşlardır. Aynı vasıtayla *Kutadgu Bilig*'in de Moğol muhitine dahil olup burada aynı adla yahut sadece *Bilig* adıyla yerleştiğine şüphe yoktur.

İlk İslami devreye ait Türkçe bir eser olması bakımından *Kutadgu Bilig*, hem konuca hem de dilce Arap ve İran tesirlerinin altında kalmıştır. Şivece, kendisinden önceki veyahut aynı devir İslam olmayan Uygur metinlerine nispetle, daha öz-Türkçe olan bu eserle ilk defa olarak Arapça ve Farsça birçok dil unsuru Türk diline girmiş ve zamanımıza kadar hâlâ birçok Türk şivesinde kendilerini muhafaza edegelmişlerdir. Ekserisi dine ve bazıları devlet teşkilatına ait olan bu kelimelerin sayısı yüz yirmiyi bulmaktadır. Hiç de büyük bir sayı olmayan bu kelimelerin yüzde sekseni Arapça, diğerleri ise Farsçaya aittir. Bunların karakteri hakkında sathi [yüzeysel] bir malumat elde edilebilmesi için dinî tabirlerden *hak*, *halik*, *tevfik*, *şeriat*, *resul*, *rab*, *din*, *dünya*, *dua*, *beyan*, *Allah*, *ecel*, *abdal*, *nimet*, *gazi*, *kısmet*, *himmet*, *mescit*, *mürüvvet*, *inayet*, *azap*, *hikmet*; devlet teşkilatına ait ıstılahlardan [terimlerden] *devlet*, *hazine*, *siyaset*, *emanet*, *ümme*, *padişah*, *taç*, *taht*, *hacib*, *vezir*, *nişan*, *mal* ve lalettayin [gelişigüzel] alınmış kim-

³² Barthold, *a.g.e.*, s. 48 ve 429.

³³ Bunlar hakkında bkz. Berezin, *Trudi Vostochnago Otdeleniya*, XV, 173: Vasilev, *ZVO*, IV, 381.

selerdense *kalem, kitab, yakut, velakin, lâf, harf, cihan, can, beyit, arzu, şart, şair, şeker* ve benzerlerinin zikriyle iktifa edeceğim [yetineceğim]. Yusuf Has Hacib, devrinin edebi muhitine uyararak, Arap ve İran gibi yabancı dillerden bazı kelimeler almakla beraber, kendi anadili olan Türkçenin değerini de:

Keyik tağı kördüm bu Türkçe sözüğ³⁴

Anı akru tuttum yakurdum ara. (6617)

(Ben bu Türkçe sözü yabancı geyik gibi gördüm
Onu yavaşça yakaladım, kendime aldatarak yaklaştırdım.)

mısrasıyla tebarüz ettirmiştir [belirtmiştir]. O, yabancı unsurlara yer vermekle eserinin kıymetten düşmediğine tamamiyle emindir. Çünkü Karahanlılar sülalesi mümessilleri, hayatlarının sonuna kadar Türk geleneğine bağlı kalarak taşıdıkları rütbe ve unvanların yanına Türkçe bir *uluğ* kelimesi ilavesiyle³⁵ bile bu millî varlıklarını göstermekten çekinmemişlerdir. Bu suretle *Kutadgu Bilig*, Moğol istilasına kadar Orta Asya sahasında Türk dilinin inkişafında [gelişiminde] Türkçe eser yazmak hususunda kısır sayılan bu devrenin sükûtunu ihlal eylemiş ve aynı Türkçenin Kaşgar şivesi dahilıyla "Müşterek Orta Asya Türkçesi"nin ilk merhalesini teşkil etmiştir.

KUTADGU BİLİĞ'İN ŞİİR YAPISI

Türk şiirinin mahir yapıcısı, şiirine ahenk, güzellik ve fikrine elastikiyet temini gayesiyle Türk kelime servetinden istediği kadar faydalanmış, evire çevire onu vezin kalıplarına sokarak, mısra ve beyit içerisinde yerleştirmiştir. Alliterasyonda, sırf vokal ve konsonant [ünlü ve ünsüz] unsurlarına tasarruf

³⁴ *Kutadgu Bilig*, R. R. Arat tercümesi, s. 651.

³⁵ Barthold, *Istoriya kulturnoy jizni Türkistana*, Leningrad, 1927, s. 84.

ederek, sınırlı ve ölçülü hareket etme zarureti karşısında eli bağlı kalan Yusuf, kelime kullanımında ve tekrarlanmasında geniş istifade yolunu tutmakla, fikir telkinine büyük imkânlar sağlamıştır. Konusu kuru ve sıkıcı olan didaktik eserlerde bu yolu tercih etmek çok yerinde bir hareket sayılır. Kaldı ki Yusuf, ilk Türk şiir yaratıcısı bulunması dolayısıyla her bir dil ve edebî şekilden azami derecede faydalanma mecburiyetindeydi. Kendisinden önce kurulmuş ne edebî bir Türk mektebi ne de bilinen bir şiir geleneği vardı. Ona göre, *Şahname* gibi kaypak ve şakrak bir yabancı dil şiirinin bulunduğu bir çağda, Türk şiiri de aynı vasma ve karaktere uymalıydı ki Orta Asya muhitinde tutunabilsin ve okunsun. Bunu bilen ve anlayan Yusuf Has Hacib, pek tabii olarak, en çok yarattığı şiirin hem ahengi hem de yapısı üzerinde, en ince noktasına varıncaya kadar Türk dilinin kullanışı üzerinde durma mecburiyetindeydi. Bu ise şairin üslubuna bağlı bir ameliyeydi [uygulamaydı].

Sentaks yönünden *Kutadgu Bilig*, eski arkaik yapı tipinin üzerine kurulmuş gibidir. Fakat bu tip, yalnız bu esere mahsus olmamıştır, Türk düzyazısına aittir. Amacı fikir süresini parçalanmadan ve bölünmeden, sade bir şekilde ortaya koymaktır. Vaktiyle bazı edebî yazı türü, Türkçe için en elverişli bir tip örneği olmuştur. Buna göre de zincirleme ifade türü, *Kutadgu Bilig* için biçilmiş bir tür olarak kabul edilmiştir. Şair, vâkıf olduğu dilin inceliklerine dayanarak ancak bu ülküsüne erişebilirdi. Ona göre de Yusuf, Türk dilinin kelime servetini yerine göre tekrarlayarak, yerine göre yeni yeni eklerle kelimeler vücuda getirerek sahasını genişletmiş ve birtakım yabancı kelimeleri Türk kelime hazinesi hesabına geçirmekle kelime kullanımında büyük bir serbestlik kazanmıştır.

Bu serbestiyet bilhassa kelimelerin beyitlerde, mısralarda defaatle [defalarca] tekrarlanmasında kendini göstermekte-

dir. Şair yerine göre konusunu mümtaz [seçkin] bir hale getirmek amacıyla, fikrinin kılavuzluğunu yapan bir kelimeyi kâh mısra ve beyitlerin başında, kâh ortasında, kâh köprü kurmak endişesiyle birinci mısranın sonuyla ikinci mısranın başında tekrarlamaktadır. Bazen de bir kelime bir mısrada iki üç defa yerleştirilmiştir. İlk Türk şiirinin yapıcılığı bakımından önemi inkâr edilmeyen bu hususlar üzerinde ayrı ayrı durmayı faydalı bulmaktayım.

1. Bir kelimenin bir sıra halinde, mısranın başında birbirlerine bağlı olarak tekrarlanması:

Kayu yügrü tınmaz ajun tezinür
Kayu can yuluğlar teñgizke kirür (1733).

Kayu tağ kazar körse tüplür kayağ
Kayu yir kulaçlayu yügrür yadağ (1734).

Kayu art aşar kör ögüzler keçer
Kayu yir kazar suv kuduğda içer (1735).

Kayusı çerigde kılıç baldu yir
Kayusı turada yuluğda karır (1736).

Kayu oğrı tevlik karakçı kunuk.
Kayusı basımçı ölütcü kırık (1737).

2. Aynı metot mısra ve beyitlerin içerisinde de tatbik edilmiştir:

Amulluk kerek erke kılkı oñgay
Örüglük kerek begke toğsa kün ay (325).

Tüzünlük kerek hem siliglik kerek
Ukuşluğ kerek hem biliglik kerek (326).

Ukuşluğ kerek ked ödürse kişig
Biliglik kerek ked bütürse işig (327).

yahut:

*Ukuşluğ kişike işi tap ukuş
Bilgisiz kişike atı tap söküş (320).*

3. Birinci mısra sonundaki kelimenin ikinci mısranın başında tekrarı. Bu bir, iki, hatta üç kelime dahi olabilir; burada esas gaye fikrin veya konunun devamını belirtmektir:

*Ajun inçke tegdi tüzüldü törü
Törü birle atın kopurdu örü (103).*

*Bilig manisi bil negü tir bilig
Bilig bilse ötrü yırar erde ig (156).*

*Kayu neñg kız erse uş ol neñg küsüş
Küsüş neñg tilep bulmaz emger öküş (565).*

*Atı edgü bolmuş atanmış akı
Akı bolsa atı tirig tip uki (257).*

*Bu ay buırcı sertan bu ew ewrilür
Ewi ewrilür hem öz sewrilür (744).*

*Negü tir eşitgil sakınuk kişi
Sakınuk kişi ol kişiler başı (1063).*

*Kayu işte bolsa yorık utru tut
Yorık utru tutsa sañga öрге kut (1131).*

*Ne edgü söz aymış köni er tili
Köni er tili urdı sözke ulı (921).*

4. Bazen de beytin birinci mısrasındaki üç dört kelime birden ikinci mısrada da tekrarlanmıştır:

*Kılıç kayda erse kümüş anda ol
Kümüş kayda erse kılıç tuttu yol (3045).*

*Barıĝlı turur bu aĝun terk ödüñ
Keligli turur ol aĝun ked odun (3556).*

*Ara ot bolur kör ara suw bolur
Ara küldürür kör ara yıĝlatur (4096).*

5. Aynı kelimenin bir mısradada üç defa tekrarı, şairin üslubuna yeni bir hamle katmaktadır. Şair bu yolla en çok inanamış olduĝu fikri meydana koymaya çalışmaktadır:

Közüm sen tilim sen elim sen mañga (3125).

Kelir men barır men yorır men burun (747).

Köni bol köni kıl köni tut yorık (5506).

Aziz ol aziz kim aziz larka iz (1247).

Ne astın ne üstün ne otru orun (18).

Üçi ot üçi suv üçi boldı yil (143).

Neçe kul bedüse kul atı kul ok (4083).

İsizke isiz bol ol isiz tuşı (4308).

Közüm sen tilim sen elim sen mañga (3125).

ALİTERASYON

Her bir tarihî devir edebiyatının kendisine göre bir ton veya üslubu olduĝu gibi, ilk İslami devir edebiyatı örneklerinin ilki sayılan *Kutadgu Bilig*'in de kendine mahsus bir tonu ve tarzı vardır. Bu eserin umumi ruhu veya tarzı didaktik eserlerin esasını teşkil eden kaidelerden hariç çıkmamaktadır. Yalnız üsluba ve tona daha fazla canlılık verebilmek endişesiyle birçok beyit, bilhassa Çaĝatay ve Altun-Orda edebiyatında göze çarpan aliterasyonla süslenmiştir. *Kutadgu Bilig*'de de bu aliterasyon tarzına³⁶ bolca rastlanmaktadır. Bu ise âdet olduĝu

³⁶ Türk klasik ve halk edebiyatında genişçe bir yer bulan bu tarz hakkında,

üzere yalnız konsonantların [ünsüzlerin] tekrarı ve ahenkleştirilmesi yoluyla temin edilmemiş, aynı zamanda assonans ve akrostik ses ayarlaması tarzında da kullanılmıştır. Mesela:

I. Kelime başında:

Aziz ol aziz kim azizlerka iz (1247).

(Hakiki aziz o kimsedir ki azizlere izzet bahşeder.)

a- açık hecelerde:

Yana yandru yanmak yavalık tapa

Yararmu mañga ay bağırsak apa (4690).

(Tekrar hader olacak hayata dönmek

Bana yakışır mı hiç, ey merhametli kişi.)

Kadaş yak yağukka yakınlık ula

Uluğka kiçigke şevüg bol küle (1327).

(Kardeş ve akrabaya yakınlık ulaştır

Büyük ve küçüğün gönlünü güler yüzle elde et.)

Yakında yağukta ya yat baz ara (2734).

(Yakın, akraba ve yad, yabancılar arasında.)

ı, i- ile:

Bu iki kişidin tuşar tuşsa iş

Bu iki kişiler iter itse iş (2735).

(Bir iş gelirse bu iki kişiden gelir

Ancak bu iki kişi icap ederse işleri yoluna kor.)

---

maalesef şimdiye kadar hiçbir etüt yapılmamıştır. Bu yolda çalışanlar için tavsiye edilecek eserlerin mühimleri şunlardır: W. Radloff, "Über die Formen der gebundenen Rede bei den altaischen Tataren," *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, IV, Berlin 1866, s. 39-114; T. Kowalski, *Studie sur la forme de la poésie des peuples Turcs I*, Krakov 1922; Fıtrat, *Özbek Edebiyatı Numuneleri*, Taşkent, 1922.

Yüzi körki kılkı kıltncı ne ol.

Yaşı kuru bod sın awınçı ne ol (1849).

(Yüzü, güzelliği, tavır ve hareketi nasıldır
Yaşı, derecesi, boyu nasıldır, neyle avunur.)

Kişi toğdı öldi sözi kaldı kör

Özi bardı yalñguk atı kaldı kör (182).

(Bak kişi doğdu öldü, ancak sözü kaldı
Kendisi gitti, fakat adı kaldı.)

o, ö- ile:

Közün körmese arzu kolmaz köñgül

Közünğ körse köñglüñg kolur ay ogul (4515).

(Göz görmedikçe gönül arzulanmaz
Ey oğul! Gözün görmeli ki arzulasın.)

Çıkardı topık kodtı Ay-Toldı kör

Anı yastanıp ötrü oldurdı kör (622).

(Bak Ay-Toldı bir top çıkarıp yere koydu
Ve ona yaslanıp üzerine oturdu.)

e- ile:

Bıçek tek bıçar men keser men işig (811).

(Ben işleri bıçak gibi keser bıçerim.)

Ne kim işler erse tükelin küder

Tükegli tükese inişke yanar (1050).

(Her şey kemalini bekler
Kemale erince de, yeniden zevale döner.)

u, ü- ile:

Kişi yüki yüdse yüdürmese yük

Cefa kılsalar bu vefa kılsa şük (3427).

(Kişi kendi yüklenmeli, başkalarına yükletmemelidir
Cefa kılanlara karşı cefa göstermelidir.)

Körü öğrenü bildiñg edgü törü (1941)

(Görerek iyi töreyi öğrendin.)

sa, se- ile:

Bayusa bedüse yadılsa çawı (737).

(Zenginleşse, büyüye yayılsa şöhreti.)

Yise todsa yatsa bu yılkı turur (989).

(Yiyen, doyan ve yatan ancak hayvandır.)

Bitise okısa eşitse sözüg (2629).

(Yazsa, okusa ve söz işitse)

Yıtürse içürse kedürse kedim (2280).

(Yedirse, içirse, giyim giydirse.)

Yise birse dünya tirilse kutun (1976).

(Yaşasa ve kutu ile dünya canlansa.)

dı, di, ti- ile:

Ödürdi törütti yaruttı köñgöl (382).

(Seçti, türetti ve gönlü ferahlattı.)

Ödürdi adırdı kötürdi mini (385).

(Seçti, ayırdı yükseltti beni.)

Yidi içti yundı yetürdi namaz (4962).

(Yedi içti abdest aldı namaz kıldı.)

İlin itti kodtı yaruttı küni (2017).

(İlini tanzim etti güneşi aydınlattı.)

İlin itti tüzdi bayudı budun (449).

(İlini tanzim etti düzenledi, bu sayede halk zenginleşti.)

ğlı- ile:

Uçuğlı yoriğlı tınığlı nece (23).

(Uçan, yürüyen ve canlıların hepsi.)

gen- ile:

Törütgen igidgen keçürgen idim (1).

(Yaratan, yükselten ve affeden Rabbim.)

ğu, gü- ile:

Er at tirgü yığgu açınğu açığ

Çıgayıg bayutğu todurğu (5513).

(Birçok kimseyi toplayarak onlara bağışta bulunmalı
Yoksulu zenginleştirmeli, açları doyurmalıdır.)

Katılsa özüm men kişiler bile

Barışğu kelişgü kerek men küle. (4569).

(İnsanlara karışır onlara gider gelirim)

Bunu ben rahat ve huzur içinde yapmalıyım.)

Uluğlar yise aş tükese yiyü

Kiçiglerke birgü aş yigü (4658).

(Büyükler yemek yedikten ve sofradan kalktıktan sonra
Ancak küçüklere yiyecek ve içecek vermelidir.)

aş, daş- ile:

Adaş koldaş erdeş kadaş aşları

Bolur erse körgü barıp işleri (4579).

(Adaş, dost, ahbap, kardeş ziyafetleri)

Olursa, eş dostu görmek için oraya gitmelidir.)

*Uçuz tutğa koldaş adaş ya kadaş
Anıñ aǵrıtında köñgül bolğa baş (4542).*

(Ahabap, dost veya kardeş seni hafife alırsa
Onun aǵrısından elbette gönlün yaralanır.)

sü- ile:

*Sini körsü bilsü eşitsü sözüñg
Tilekiñg ne erse tilin ay özüñg (513)*

(Seni görüp, tanıyıp, eşitsin sözünü
Dileğın ne ise onu bizzat söyle.)

ım, im- ile:

*Küwençim awınçım sewinçim kamuğ (3774).
(Güvencim, avuncum, sevincim hepsi.)*

b- ile: bolcadır.

*Boğuzka bulun bolma boğuzı uluğ
Boğuzka bulun bolsa bolmaz yuluğ (4593).*

(Boğazına düşkün olan kişi, (sakın) boğazına esir olma
Boğazına esir olacak olursan bir daha kurtulamazsın.)

*Büğü bilge begler budunka başı.
Kılıç birle itmiş bilgisiz işi (223).*

(Budun başı olan hâkim ve bilgili beyler
Bilgisiz işi kılıçla tanzim etmişlerdir.)

*Buşı bolma işte sen öwke yıǵın
Buşı bolsa begler buzar beglikin (1414).*

(İşinde hiddetli olma, öfkeni zapt et
Beyler hiddetli olacak olsa, beyliklerini bozarlar.)

Budunuğ bilig birle bastı begi
Bilig bolmasa işke yakmaz ögi (1968).

(Budunu bilgiyle idare etti beyi
Bilgisi olmazsa, akli işe ermez.)

Bilig birle begler budun başladı
Ukuş birle il kün işin işledi (1952).

(Beyler bilgileri sayesinde buduna baş oldular
Akılla el gün işini idare ettiler.)

k- ile: Bolcadır.

Kaz ördek kuğu kıl kalığığ tudı
Kakılayu kaynar yokarı kodı (72).

(Kaz, ördek, kuğu, kılkuş hep fezayı kapladı.
Gaklıyarak bir aşağı bir yukarı kaynaşıyorlar.)

Kayusı kopar kör kayusı konar
Kayusı çapar kör kayu suw içer (73)

(Bak, bunlardan bazısı kopar bazısı konar
Bazısı çapar bazısıysa su içer.)

Yana ukturayın iligke bu söz
Kayu kün körüngü kaçan kelgü öz (510).

(Ben hakana konuyu sonra arz edeyim
Ki hangi gün gelip hangi gün huzura çıkacağı belli olsun.)

Bu mundağ kişiler bolur idi kız
Bu kız kızlıktı kıldı kız atı kız (564).

(Bu kabilden kimseler pek nadirdir,
Bu nadirlikten dolaydır ki nadire kız adı takılmıştır.)

Kılınç köni erse körki kelir

Tişi körki kılık ol biligli bilir (4500).

(Ahlakı güzel olan güzel görünür

Kadının güzelliğiyle hareketidir, onu ancak bilen bilir.)

m- ile: O kadar da bol değildir, hatta azdır denebilir.

Munu men me devlet münüm erdemim

Ayu birdim emdi igim hem emim (749).

(Şimdi ben saadetimi, kusur ve faziletimi

Hastalığımla ilacımı beraber söyleyiverdim.)

Neteg tapnuğay men bu ol çın sözüm

Aya meñgü muñgsuz bu muñgluğ özüm (3055).

(Tanrım sana itiraf edeyim, nasıl

Ben size bu aciz varlığımla tapınabilirim.)

Bu meşrik meliki maçınler begi

Biliglig ukuşluğ ajunda yigi (B 12).

(Bu meşrik meliki, Maçınler beyi

Bilgili, akıllı, dünya ileri gelenleri.)

s- ile: Azdır.

Sini erdüküñ teg ögümez özüm

Sini senmet öggil kesildi sözüm (33).

(Ben seni eriştiğin derecede överiyorum

Sen kendi kendini methet, zira sözüm kesilmiştir.)

Negü tir eşitgil Ötüken begi

Sınap sözlemiş sözni yetrüp ögi (1962).

(İşitiver sen tecrübeli olan Ötüken

Beyinin söylemiş olduğu sınanmış sözü.)

t- ile:

*Törüttü tilek teg tilemiş tilek
Kerek bolmadı anda arka yülek (3727).*

(Dilediğini dilediği gibi yarattı
Ve bu işte kimseye ihtiyacı olmadı.)

*Tayanma tiriglikke tüş teg keçer
Küwenme kıwı kutka kuş teg uçar (1332).*

(Hayata güvenme, rüya gibi geçer
Boş saadete güvenme, o da kuş gibi uçar.)

*Bu dört iş mañga dört tadu teg turur
Tüzülse tadu çın tiriglik bolur (60).*

(Bu dört iş bana dört unsur gibidir
Bu unsurlar denkleşecek olsa, hayatta gerçekliğini bulur.)

*Törüttü tilek teg tözü alemiğ
Yaruttı ajunka küniğ hem ayığ (125).*

(Âlemi istediği gibi yarattı
Dünyaya hem güneşi hem ayı parlattı.)

y ile:

*Kişi yüki yüdse yüdürmese yük
Cefa kılsalar bu vefa kılsa şük (3427).*

(Kişi kendisi yüklenmeli, başkalarına yükletmemelidir
Cefa kılanlara karşı vefa göstermelidir.)

*Yaşık yirke yandı yüzün kızledi
Kalık meñgi kiş teg bolup özledi (3836).*

(Güneş yere inerek yüzünü sakladı
Gökyüzü ise samur kürküne büründü.)

*Yağız yir yaşıl torku yüzke badı
 Һıтай аркышты yadıtı Tawğaç edi (68).*

(Yağız yeryüzüne yeşil ipek serdi
 Kıtay kervanı ise üzerine Çin kumaşı yaydı.)

z- ile:

*Aziz ol aziz kim azizlarka iz
 Anıngdın tegir iz aziz emdi kız (1247).*

(Azizlere izzet veren aziz gerçek azizdir
 Azizlik ve izzet şimdi nadirattandır.)

Kutadgu Bilig'in şiir yapısında çok önemli rolü olan konsonant [ünsüz] sistemi meselesi vaktiyle V. Thomsen tarafından ele alınmış³⁷ ve W. Radloff tarafından ileri sürülen yanlış hipotezlerin [varsayımların] düzeltilmesi temin edilmiştir.

Thomsen konsonantlar sistemi meselesinde kendi görüşünü, "kuzeydoğu" Türk şiveleri konsonantlar sistemine dayanarak yürütmüştür. Halbuki bu tamamıyla yanlıştır³⁸ ve Radloff dahi bu yanlışını, sonraları kısmen olsun değiştirmeye mecbur olmuştur.³⁹ Onun görüşüne göre:⁴⁰ Türk şivelerinin esasında *explosiv*'ler ile *fricativ*'ler için, mesela "k, k, t, p, s, (ç, ş)" gibi sessiz konsonantlar *soufflés (ourde)* olup, bunlara mukabil sesli konsonantlar (*consonne vocalique*) serisi "g, g, d, b, z (c, j)" gibi kelime ortasında, iki sesli arasında buldukları zaman muayyen bir zayıflama neticesinde meydana gelmektedir. İddia ettiği bu konsonantlar sistemiyle Uygurca-

³⁷ Vilhelm Thomsen, "Sur le système des consonnes dans la langue ouigoure," *KSz*, II. no 4, 1901, s. 241-259.

³⁸ V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhun déchiffrées*, Helsingfors, 1896, s. 188-190.

³⁹ W. Radloff, *Altürkische Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg, 1897, Neue Folge, s. 39 vd.

⁴⁰ V. Thomsen, *a.g.e.*, s. 243.

nın yazı sistemi arasında hususi münasebetler gören Radloff, bu nazariyesini [kuramını] *Kutadgu Bilig* seviyesine de tatbik etmiş ve birbirinden uzak şiveleri bir noktada birleştirmeye çalışmıştır. O, bu suretle *Kutadgu Bilig* transkripsiyonunda kelimenin ortasında iki sesli –kısmen de nazal’lerin veya “r, l” konsonantlarının başında yahut sonunda bulunduğu istisnai vaziyetler dışında– arasından başka her yerde, *soufflé* olan “k, k, t, p, s, ç, ş” yerine “ğ, g, d, b, z” hatta “c” ve “j” konsonantlarını yazmaktadır. Mesela: *bitidim* yerine *pididim*; *aşkı* yerine *asğı*; *kişi* yerine *kiji* (100, 2); *sözledim* yerine *sösledim*; *bütün* yerine *püdü*; *kaçar* yerine *kaçar* (100 2); *katil* yerine *kadil* (100,2); *okı* yerine *oğı*; *öküş* yerine *ögüş* (75, 13); *kapuğda* yerine *kabuğda* (15, 1) ve benzerleri gibi.

Radloff’un bu sistemi hakikatte hiçbir Türk şivesine uymamaktadır. Halbuki Orhun-Uygur şivesi abidelerinde sarahaten [açıkça] görüldüğü veçhile, kelime başlarında, değil yalnız “k, t, s, b” konsonantlarına, fakat bütün diğer hallerde, mesela gerek kelime ortasında gerek kelime içinde olsun “p” ile beraber “ğ, g, d, z” *vocalique* seslere de rastlıyoruz, “ç” ve “ş” sesleriye daima mevcuttur. Bu takdirde son zikredilen sesleri, evvelki bir sesin değişmiş bir durumu veyahut şekli olarak kabul etmek imkânı yoktur. Ve bunlar birbirinden tamamen ayrı, muvazi [paralel] konsonantlar veya sesler serisidirler. Çünkü Thomsen’in de kaydettiği veçhile:⁴¹ Bir kökte bir ekte mevcut bulunan aslı bir ses ister *vocalique*, ister *soufflé* olsun, kelimenin herhangi bir müştakında [türevinde] veya herhangi bir gramer şeklinde değişmez. Mamafih, asıl olan maddenin veya kökün sonunda veya herhangi bir ekin başında yan yana gelecek olan konsonantlardan doğabilecek değişmeler meselesi buraya dahil değildir. Yalnız, yukarıda ileri sürülen kararın,

⁴¹ V. Thomsen, *Sur le système des consonnes dans la langue ouigoure*, s. 244-245.

asırlardan bugüne kadar gelen bütün Türk şivelerine şamil olduğunun [kapsadığının] kabul edilmesi zaruridir.

Thomsen'in *Kutadgu Bilig*'in kafiyeleri üzerine yaptığı tecrübe mahiyetindeki araştırmasından "-k" ve "-g" seslerinin tayini hususunda oldukça müspet netice elde edilmiştir. Nihayet Türkoloji için çok büyük bir ehemmiyeti haiz olan bu mesele,⁴² Arap ve Uygur alfabe sistemlerinde bu iki sesi birbirinden ayıracak, ayrı ayrı işaretlerin bulunmaması yüzünden, eski metinler neşrinde, daima birbirine karıştırılmış ve bu iki sesin kıymeti doğru olarak tespit edilememiştir. Aynı sebeple bazı metinlerde "ğ" ve "k" sesleri de birbirine karıştırılmaktadır. Nihayet Thomsen, bu meseleyi yine *Kutadgu Bilig*'in kafiyeleri arasındaki ihtimamla kurulmuş hecelerde, yukarıda kaydettiğimiz konsonantlar ahengi üzerine, bunların *vocalique* yahut *soufflé* olacaklarını tayine muvaffak olmuştur.⁴³

Fakat Thomsen'in bu araştırması, yalnız Uygur konsonantlarının tespiti için kaleme alındığından, eserin kafiyeleri hakkındaki bütün karakteristik özellikleri içine almaktan uzaktır. Çünkü bu tetkik *Kutadgu Bilig*'deki bütün kafiyeleri tasnif etmediği gibi, müellifin⁴⁴ "ekseriyetle aynı kelimenin tekrarıyla kafiyeler yapılır" demesi, hem tashih hem de tavzihe [aydınlatılmaya] muhtaçtır. Malum olduğu veçhile, bu gibi hallerde aynı kelimenin tekrarı, ya kafiyeden sonra gelen ve daima tekerrür eden bir eklentiden⁴⁵ yahut *tecnis*'ten ibarettir. Diğer hallerde, tesadüf edilecek olan noksanlar ve uyuşmazlıklar, şüphe yoktur ki metin hatalarından başka bir

⁴² Bu hususta bkz. W. Bang, "Türkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut, Siebter Brief," *Ungarische Jahrbücher*, XIV, Berlin 1934, Heft 3, 204.

⁴³ Daha fazla malumat için bkz. Thomsen'in yukarıdaki makalesi, s. 246-356.

⁴⁴ V. Thomsen, *a.g.e.*, s. 246.

⁴⁵ Radloff yayını.

şey değildir. Ve bunların tashihi muhtelif nüshaların karşılaştırılmasıyla mümkündür.⁴⁶

*Kutadgu Bilig'*de pek nadir olarak Çağatay şairlerinden bazılarının "tuyug"larını andıran ritmik tekerrürlere de tesadüf edilmektedir. Bu kabil [tür] dörtlüklerden birisi ög'le ritimleşendir.

Şimdiye kadar değeri hakkında vermiş olduğumuz açıklamalar, kanımca *Kutadgu Bilig'i* tümüyle meydana koymuş sayılamaz. Eser bilindiği üzere, Orta Asya kültür meydanında çarpışan türlü milletlerin üstünlük mücadelesi çağında, tek başına sivrilmiş Türk dilli bir eserdir. Hatta bir görüşe göre de Türk dilinin şaheseridir. Arabın *Binbir Gece'si*, Hintlinin *Pançatantra'sı*, İran'ın *Kelile ve Dimne'siyle Şahname'si* şüphesiz Orta Asya'nın edebî ve kültür hamuruna kendinden maya katmamış degillerdir. *Kutadgu Bilig* gibi bir eser bu etkinin dışında kalamazdı. Bunları bulup birer birer açıklamak, Türk kültür tarihçilerinin vazifesi arasında olsa gerektir.

Kutadgu Bilig'in dil yapısı hakkında çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Vaktiyle Samoyloviç⁴⁷ eserin dilini, basmakalıp Karahanlı dili diye tarif etmişken, Baskakov⁴⁸ aynı eseri dilce Karluk-Uygur şivesine bağlamış, daha doğrusu, çağın Uygurcasını üstün tutmak istemiştir. A. M. Şçerbak⁴⁹ da devlet yönünden Karahanlıca'yı, etnogeneze ise Karluk-Uygur çevresi içerisinde görmektedir. Bazıları, sadece Uygur dili yadigârları arasında saymaktadır. Eski Özbekçenin müjdecisi kılığında görenler de az değildir.

⁴⁶ A. N. Samoyloviç, "Iz popravok k izdaniyu i perevodu, Kutadgu Bilig," *Doklady Rossiyskoy Akademii Nauk*, Ekim-Aralık 1924, s. 220.

⁴⁷ *Mir Ali Şir Külliyyatı*, 1928, s. 20-21.

⁴⁸ *Vvedenie v izusenie Tyurkskih yazıkov* (Türk Dili Araştırmalarına Giriş), 1969, s. 168.

⁴⁹ *Oğuz-name, Muhabbet-name*, 1959, s. 5 ve 113.

Bütün bu çetrefil görüşler, Kaşgarlı Mahmud'un dil tasnifinden ileri gelmiş olsa gerektir. Yoksa dilleri hakkında hiçbir bilgiye rastlayamadığımız Çigillerin, Karlukların meydana geçer akça olarak sürülmesi doğru olmasa gerektir.

Kanımca eseri bütün ağırlığıyla "Hakaniye" Türkçesine bağlamış olursak, daha olumlu bir sonuca varırız.

MÜŞTEREK ORTA ASYA TÜRKÇESİNİN KAŞGAR ŞİVESİNDE YAZILMIŞ ESERLER

Kutadgu Bilig ile başlayan "Müşterek Orta Asya Türkçesi" türlü kültür merkezleriyle Türk boylarının etnik ve diğer birçok özelliğinin tesiriyle bazı devreler geçirmek mecburiyetinde kalmıştır. Birbirleri üzerinde müessir [etkili] olan bu devreleri, teferruat üzerinde durmadan başlıca üç merkez etrafında toplama imkânı vardır. Bunlardan:

1. Karahanlılar devrinden itibaren, Kaşgar şivesinde inkişaf eden [gelişen] Türkçe, ki buna hem Hakaniye (Karahanlı) hem de Doğu Türkçesi adı verilmektedir. Merkezini Kaşgar teşkil etmiştir.

2. Batı Türkistan'ın Seyhun ırmağının aşağı mecrası ile Harezm'in muhtelif merkezlerinde inkişaf eden Harezm (Altun-Orda) Türkçesidir. Buraya XII. yüzyıldan itibaren Altun-Orda sahası da dahil olmuştur.

3. Türkistan'ın muhtelif merkezlerinde inkişaf eden ve Orta Asya Türkçesinin en parlak devrini teşkil eden Çağatay Türkçesidir. Mir Ali Şîr Nevaî, Babur Şah ve Hüseyin Baykara ile en olgun bir seviyeye varılan bu Türkçeyle büyük bir edebiyat vücuda getirilmiş ve bu sayede bu şiveye muntazam bir ifade şekli ve mütecanis bir klasik edebiyat dili kalıbı temin edilmiştir.

Birbirinden nispeten uzak ve ayrı ayrı merkezlerde kurulup inkişaf eden [gelişen] bu üç şive grubunun arasında kati sınırlar

ların çizilmesine imkân yoktur. Çünkü bu şiveler, bünyece birbirinden ayrı gelişme yolları tutmayarak, daima yekdiğerinin üzerinde müessir [etkili] olmuşlardır. Bunu biz, elimizde bu üç muhtelif devreye ait bulunan eserlerin şive hususiyetlerinin mukayesesinden de kolayca anlayabiliriz.¹ Bahusus [özellikle] edebî geleneğin daha teessüs edemediği [kurulamadığı] bu zamanlarda, herhangi bir müellif veya yazar eserinde mensup olduğu kabilenin şive unsurlarına daha fazla yer verdiği gibi, devrinin edebî şivelerinden birine daha sıkı bağlılık da gösterebilirdi. Bundan dolayıdır ki bu devir eserlerini çok açık şive özellikleri üzerine birbirinden ayırt etmek müşkülcedir. Aynı "Müşterek Orta Asya Türkçesi"nin bazı unsurları, muhtelif yollarla Anadolu, Azerbaycan, Edil-Ural ve Türkmen gibi başlı başına edebiyat vücuda getiren Türk kavimlerinin şivesine de girmeye muvaffak olmuştur.

Karahanlı, diğerk bir deyimle "İlighanlı"lar devrinde idare ve ilim merkezi olması dolayısıyla "Kaşgar tili" adıyla Kaşgar şehrinde kurulmuş olan edebî Türk dili, Karahanlılardan sonra da kendisine yeni ve oldukça elverişli gelişme sahaları bulmakta gecikmemiştir. İlkın Uygur, Türgeş, Yağma ve Karluk² gibi halkların ezici tesiriyle vücuda getirilmiş olan bu edebî şive, sonraları Orta Asya çevresindeki İran asıllı halkların yenilmesi teşebbüsünden zaferle çıktıktan sonra, Karahanlılar sonrası yayıldığı yeni sahalarda, yapısına yeni yeni yabancı Arap ve İran dilli unsurları da katarak daha ifadeli bir karakter almıştır.

¹ Daha fazla malumat için bkz. A. N. Samoyloviç, "K istorii literatumogo Sredneaziatskogo-turetskogo yazıkı," *Sbornik "Mir-Ali-Şir"* Leningrad, 1928, s. 21-22 Türkçeye tercümesi için bkz. Abdülkadir İnan, "Orta Asya Edebî Dili Tarihine Dair," *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul, 1941, s. 73-94.

² N. A. Baskakov, *Tyurkskie yazıkı*, Moskova 1970, s. 172; Omeljan Pritsak, "Von den Karluk zu Karachaniden," *ZDMG*, 101, 1951, s. 270-300.

Müşterek Orta Asya Türkçesinin bir dalı olmaktan başka bir eğintisi olmayan bu şive, kendisini izleyen yazar ve ediplerin gayretleriyle eski Karahanlı devletinin sınırları içerisinde yer almış olan bölge ve merkezlerde yeni birtakım eserlerin yazılmasına sebep olmuştur. Bugün sayıları kesin olarak bilinmeyen bu kabil [tür] eserlerin en önemlilerini Edib Ahmed Yükneki'nin *Atebetü'l-Hakayık*, Ahmed Yesevi'nin *Divan-ı Hikmet*, Rabguzi'nin *Kıyasü'l-Enbiya* ve bazı diğer eserler teşkil etmektedirler. Dil yapısı bakımından her birinin değeri olan bu eserler, şüphesiz yazıldığı sahalara göre yeni yeni dil unsurlarından da faydalanmış, Türkçeye daha geniş yayılma imkânlarını temin etmişlerdir.

1. ATEBETÜ'L-HAKAYIK

Nitekim konu, yapı, gaye ve en önemlisi şive bakımından tamamıyla *Kutadgu Bilig*, sofiyane karakteriyle de Ahmed Yesevi etkisi altında kalan *Atebetü'l-Hakayık*, devri için geniş bir yayılım sahası bulmuş ve yerine göre başka başka adlar almıştır. Tıpkı *Kutadgu Bilig* ve Ahmed Yesevi adı gibi, bu eserin de yerli halklarca lakaplandırılması, anlaşılan devri için bir nevi görenek halini almış ve bu yüzden bazen yazar, bazen de eser adları başka başka kılığa sokulmuştur. Bundan dolayıdır ki, Türk dilcileri Yükneki Edib Ahmed'in eseri için *Hibetü'l-Hakayık*, *Aybetü'l-Hakayık* ve *Adbetü'l-Hakayık*, *Atebetü'l-Hakayık* gibi adların kullanılmasında hiçbir uygunsuzluk görmemektedir.

Atebetü'l-Hakayık tam tarihi bilinmemekle beraber XII. yüzyılın mahsullerinden sayılmaktadır. Taşdığı bazı yerli unsurları dolayısıyla *Kutadgu Bilig* şivesinden belirli bir surette olmasa da uzaklaşmıştır. Yükneki her ne kadar eserini "Türk dili"yle yazdığını:

*Anın uş çıkardım bu türki kitab (478)*³

³ *Atebetü'l-Hakayık*, Arat neşri, s. 78.

mısrasıyla açıklamışsa da, esere ek yapan Arslan Hoca Tarhan adlı büyük bir emir, daha fazla açıklama yolunu tutarak:

Tamamı erür Kaşğari til bile

Ayıtmış edib rikkat-i dil bile

Eger bilse Kaşğar tilin her kişi

Bilür ol edibniñg ne kim aymuşı (499-502).⁴

şeklinde ifade etmeyi lüzumlu görmüştür.

Kaşgarlı Mahmud'un da vaktiyle yaptığı tasnif üzerine, devri için umumi bir anlamda olmak üzere kullanılan *Türki* yani "Türkçe" tabiri, sadece Kaşgar yahut *Kaşğari til*'in tamamıyla aynı olmuştur. Buna göre, *Atebetü'l-Hakayık* gerek yazarının gerek ona takriz [beğence] yazan Arslan Hoca Tarhan'ın anlatışlarına göre, tamamıyla Müşterek Orta Asya Türkçesinin Kaşgar şivesini temsil etmiştir.

Konu ve tip itibarıyla *Kutadgu Bilig* tesirinde kalan *Atebetü'l-Hakayık* dil ve şive yönlerinden bazı farklar göstermektedir. Zaten bu çağa ait Orta Asya Türk dil kültürüne ait eserlerin kısırlığı yüzünden, filolojik ve dialektik ayrıntıları tespit etmek imkânsız gibidir. Bu, Orta Asya sahasında vücuda getirilen eserlerin aşağı yukarı hepsinde göze çarpan bir gerçekliktir. Yazarın belirli bir Türk boyuna mensubiyeti, müstensihlerin kültür ve bilgi seviyeleri, eserlerin kendi devirlerinden çok uzak çağlarda ele alınmış olmaları elbette ki eserin dili ve yazısı üzerinde etkisiz kalamazdı. Bundan dolayı da, eserlerde muayyen bir dil ve fikir birliğinin aranması o kadar da doğru olamaz. Bunu doğuran yukarıdaki sebeplerin yanında bir de coğrafi ve kronolojik şartlar rol oynamaktadır. Nitekim, eseri bize tanıtan nüshanın mevcut birkaç imla, yazı ve tertibi arasında bile bazı farklar gözükmemektedir.⁵ Hatta bazen yazarın ve eserin yazılış

⁴ *Atebetü'l-Hakayık*, Arat neşri, s. 80.

⁵ *Atebetü'l-Hakayık*'ın devri, yazarı, nüshaları ve edebî özellikleri hakkın-

yeriyle tarihinin tespiti dahi imkânsız bulunmaktadır. *Atebetü'l-Hakayık*'ta maalesef bu eksikler tümüyle mevcuttur.

Nitekim eserin yazarının adı, sanı, soyu ve sopyu dahi la-yıkıyla bilinmemektedir. Hakkında ufak olmakla beraber bir ipucuna Emir Arslan Hoca Tarhan'ın ek yazısında rastlamak-tayız. Büyük ihtimalle Edib Ahmed'i yakından bilir ve tanır-dı. Ek şiirinde verdiği bilgiye göre: Şair edib bir zat olup, do-ğuştan körmüş. Doğduğu yerin adı Yüknek,⁶ babasının adı da

---

da şimdiye kadar bazı istifadeli araştırmalar yapılmıştır. Aynı şeylerin tekrarına meydan vermemek ve bu konu etrafında araştırmalarda bu-lunmak isteyenlere bir kolaylık olmak üzere burada bunların yalnız kı-saca bir bibliyografisini vermekle iktifa edeceğim [yetineceğim]: N. A. Balhassan-Oghlou, "Un texte ouigour du XIIe siècle," *KSz*, VII, 1906, s. 257-279; W. Radloff, "Ein uigurischer text aus dem XII Jahrhundert," *Bulletin de l'Academie des Sciences de Saint-Petersburg*, 1907, s. 377-394; Necip Asım, "Uygur Yazısı ile Hibet-ül-Hakayık'ın Diğer Bir Nüshası," *Türkiyat Mecmuası*, I, 1925, s. 227-233; T. Kowalski, "Hibetü'l-Haqâ'iq," *KCs*, I, V: 1925, Türkçe tercümesi: *Türkiyat Mecmuası* II, 1928, s. 546-549; J. Deny, "A propos d'un traité de morale turc en écriture ouigoure," *Revue du Monde Musulman*, IX, 1925, s. 189-294; F. Köprülü, "Hibet al-Hakayık," *Milli Tettebular Mecmuası*, sayı 5, s. 369-380; "Hibet al-Ha-kayık Hakkında Yeni Bir Vesika," *Türkiyat Mecmuası* II, s. 546-549; "XII. Asır Türk Şairi Edib Ahmed," *Türkiyat Mecmuası* I, s. 255-258; "Hibet al-Hakayık Hakkında Yeni Bir Vesika Daha," 1934; "Hibet al-Hakayık Tetkiklerinin Bugünkü Hali," 1934 (F. Köprülü'nün ilk üç makalesi, bazı yeni ilave ve tashihlerle yeniden, son iki makalesiyle beraber *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 46-113 adlı eserinde neşredilmiştir.) Nihayet R. Rahmeti Arat, bütün nüshaları karşılaştırarak eserin yeni bir neşrini yapmıştır: Edib Ahmed bin Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-Hakayık*, İstanbul 1951. Eser, geniş ve tafsilatlı izahlarla açıklanmıştır. Eserin küçük bir kısmı S. E. Malov tarafından bir örnek olarak *Pamyatniki drevnetyürkskoy pismennosti* (En Eski Türk Yazılı Edebiyat Örnekleri) adlı eserinde (Moskova, 1951, s. 316-322) Rusça tercümesi ve küçük bir izahla birlikte yayınlanmıştır.

* Barthold'un *Turkestan ve epohu mongolskogo naşestviya* (Moğol İstilas Devrinde Türkistan), II, 1900, s. 133 adlı eserindeki Arap tarihçilerinden elde edilen bilgiye bakılacak olursa Yüknek, Semerkant yöresi köylerin-den olmuştur.

Mahmud imiş.⁷ Adının Edib Ahmed olduğunu yazar kendisi de belirtmeye lüzum görmüştür.⁸

Anadan doğma kör olduğunu Mir Ali Şîr Nevaî de *Nesai-mü'l-mahabbe min şemaimi'l-fütüvve* adlı *Nefahat* tercüme ve zeylinde söylemektedir.⁹ Aynı kaynağa göre: Mahmudoğlu Edib Ahmed, İmamı Azam'ın derslerine devam etmiş,¹⁰ Türk dilinde talimi mahiyette eserler yazarak Türk ulusları arasında "hikmet" ve "nükte"leriyle tanındığı gibi, *Münşaat*'a alınan iki beytinden de anlaşılacağı üzere şair bir zat olmuştur. Ali Şîr Nevaî gibi ciddi bir düşünürün sözlerine ve tanıklığına inanmamak imkânsızdır. Anlaşılan Edib Ahmed, devri için sayılan ve itibar edilen mutasavvıf bir şair olmuştur. Fakat anadan doğma kör olması yüzünden, maalesef eserleri ancak hikmet halinde ağızdan ağıza yayılarak¹¹ asaletinden ve değerinden birçok şey kaybetmiştir. Büyük ihtimalle birçok beyit de Orta Asya'nın aynı tipte beyitler yazan diğer şairlerine maledilmiştir. Yoksa, yazarın bu kadar küçük ve tamamlanmamış bir eserini, hürmetkârı bulunduğu İspehsâlâr Bey'e sunmasına ihtimal verilmez.

Mevcut nüshaların şive hususiyetlerinin, asıl nüshayı temsilden uzak bulduğuna şüphe yoktur. Karakteristik dil unsurları olarak üzerinde durulan ek ve kelimelerse daha fazla istinsah edildikleri [elyazısıyla kopyalandıkları] sahanın

⁷ *Atebetü'l-Hakayık*, Arat neşri, s. 100-101.

⁸ *Atebetü'l-Hakayık*, Arat neşri, s. 99.

⁹ A.K. Borovkov, "Alişer Nevai kak osnovopolojnik uzbeskogo literaturnogo yazıka," *Alişer Navoi*, Sbornik Statey. Md., 1946, s. 101; Türkçe tercümesi için bkz. Rasime Uygun, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevai," *Belleter* 1954, s. 59-96.

¹⁰ M. Fuad Köprülü bu fikri hayali bulmaktadır; (bkz. *Türkiyat Mecmuası*, I, s. 253-257). Tarihte yanlışlıkla bu satır atılmıştır.

¹¹ Eldeki mevcut nüshalarda mevcut olmayan beyitlerden üçünün *Münşaat*'ta bulunuşu bunun en büyük delilidir.

malıdır. Serpinti halinde karşılaştığımız bazı kelime ve ek şekilleri, eserin XII. yüzyıldan evveline ait olduğuna şüphe bırakmamaktadır. Bunun yanında sıyrıtan neologizm (yeni yerli kelimeler) esere bir nevi yerlilik vasfını kazandırmaktadır. Bunlar arasında, eski akuzatif [belirtme] eki olan "-g" ve "-ğ"-leri atıp yerine Kaşgar Türkçesine has "-ni" ve "-nı" eklerinin kullanılması, bazı kelimelerde "t," "p" ve diğer sesler yerine "f" getirilmesi; gayip emrin sonundaki "-n"nin "-v" ile değiştirilmesi (Mesela *kılsuv* = *kılsun*; *qalsuv* = *qalsun*; *alsuv* = *alsun*; *bilsüv* = *bilsün*) vs gibi hususiyetler bulunmaktadır.

Bundan başka, *Kutadgu Bilig*'de kullanılmayıp da *Atebetü'l-Hakayık*'ta serbestçe kullanılan bazı kelimeler dikkatimizi çekmektedir. Bu kabilden [türden] olarak ele alabileceğimiz karakteristik kelime "muhit, mahalle" manasındaki *oram*'dır. Bu kelimeye şimdilik *Muhabbetname* haricinde diğer edebî eserlerde rastlayamıyoruz. Şeyh Süleyman¹² ve Pavet de Courteille¹³ lügatlerinde bu kelime, hiçbir mehzaz [kaynak] gösterilmeden Çağatay şivesi için tespit edilmek istenmiştir. Radloff lügatinde kelime "oram, orom, uram" telaffuzlarıyla canlı Türk şivelerinden Kırg., Kar., Tel., Tob., Kaz. şiveleri için tespit edilmiştir.¹⁴ *Muhabbetname*'deki kullanımına bakılırsa bu kelime daha fazla Altun-Orda'nın Kıpçak şivesine mahsus bir unsur olmuştur.¹⁵ Bu ise *Atebetü'l-Hakayık*'ın Kaşgar'dan uzak, Batı Türkistan sahasında yazıldığı fikrini takviye edecek kıymetli unsurlardan biri sayılabilir.

Atebetü'l-Hakayık'ı bariz bir şekilde *Kutadgu Bilig*'den ayıran hususiyetlerden biri de, birincide yabancı kelimelerin

¹² *Lügati Çağatay ve Türkii Osmani*, İstanbul, 1298, 29.

¹³ *Dictionnaire Turc-Oriental*, Paris, 1879.

¹⁴ Radloff, *Wb. I*, s. 1054 ve 1659.

¹⁵ A. N. Samoyloviç, *K İstorii Literaturmogo Sreneaziatsko-turetskogo yazıka*, 12-13.

bolca yer bulmasıdır. Zaman farkı icabı olarak, eserde serbest kullanım hakkı kazanan İran ve Arapça unsurları, adeta öz-Türk kelimelerini unutturacak kadar kuvvetli bir cereyan almış gibidir. Mesela hiç de lüzum olmadan eserde, hatta o devir Türk şivelerinde, bilhassa edebî Türkçede yerleşmiş olan "bal" yerine *asel*; "bitig" yerine *kitab*; "erdem" yerine *fazilet*; "ökte" yerine *meth* vesaire gibi geniş okuyucu için yabancı sayılan kelimeler kullanılmıştır. Bu suretle eserde Türk kelimelerinin kullanım sahasından çıkarılması, onun artık Arap ve İran dillerinin Türk dilinin üzerinde oldukça müessir [etkili] oldukları bir zamanda kaleme alındığını göstermektedir. Hatta eserin adı ve bapların unvanları tamamıyla Arapça olduğu gibi, bazı beyitler, mesela:

Siyāset riyāset kiyāset kerem
Ziyādet ulā adl eşit uş muntı (61-62).¹⁶

(Siyaset, riyaset, kiyaset berem –ve bunlara–
adaleti ekle. Bunları işit ve anla.)

yahut:

Yime mecd mürüvvet fütüvvet uşan
Ata kıldı şahımka bu cümleni (63-64).¹⁷

(Bir de şeref, insanîyet ve mertlik; bunların hepsini
kadir –Tanrı– şahıma ihsan etti.)

aşağı yukarı Arap ve İran dilleri unsurundan terkip edilmişlerdir. Necip Asım tarafından neşredilen nüshada, Uygur harfleriyle yazılmış olan metnin altına ilave edilen Arap harfli okunuşta, bu yabancı kelimeler Arap imlası kaidesine göre tespit edilmişlerdir. Mesela: بائبل ماووا ازا ، جومات ، تازاروع ، مورووت ve benzerleri gibi. Büyük ihtimalle eserin Arap harflerle oku-

¹⁶ *Atebetü'l-Hakayık*, Arat neşri, s. 46.

¹⁷ *Atebetü'l-Hakayık*, gösterilen yer.

nuşunu tespit eden kimse, daha fazla kolayca okunsun diye, onları yerli imla ve telaffuz üzerine yazmayı daha uygun bulmuştur.

Bunun dışında ayrıca eserde Moğolca *bişi* kelimesine rastlanmaktadır.¹⁸

Atebetü'l-Hakayık'a ait elimizde altı nüsha bulunmaktadır. Yazılış yerlerine göre ufak tefek imla ve dil farkları göstermektedirler. Faksimileleri Arat neşrinde mevcuttur.¹⁹

2. AHMED YESEVİ VE HİKMETLERİ

Filoloji ve lengvistik bakımından Müşterek Orta Asya Türkçesinin Karahanlı dalı üzerinde en çok müessir [etkili] olanlardan biri de XII. yüzyıl mutasavvıf şairlerinden Ahmed Yesevî olmuştur. Lakabından da anlaşıldığı üzere, aslen Yesili olan bu Türk şairi hakkında geniş ve değerli bilgiler veren F. Köprülü'den²⁰ bu yana, yeni ve aydınlatıcı bir ek bilgiye rastlanmamaktadır. Oysa Ahmed Yesevî, çağdaşı Mahmudoglu Edib Ahmed'i, hatta *Kutadgu Bilig* gibi çağı için kapital bir eser sayılan Türk dili yadigarını arkada bırakmış, yazdığı hikmetlerin ruh okşayıcılığı ve çekiciliği sayesinde Orta Asya göçbeleri arasında yeni bir mektep kurmaya muvaffak olmuştur.²¹ Halkın içinden yetiştigi için halk düşüncesini üzerinde geniş tepkiler yaratmasını bilen Ahmed Yesevî, kısa bir zaman içerisinde lejander [efsanevi] bir şahsiyet kılıfına sokulmuş, hikmetleri ağızdan ağıza dolaşarak asaletini ve gerçekliğini kaybetmiştir. Tefekkürüne yakıştırılabilecek birçok yabancıya ait hikmetler kendisine mal edilmek suretiyle, hikmetlerinin sayısı kabardıkça kabarmış, sonunda hangisinin Ahmed Ye-

¹⁸ Ahmet Temir, *Belleteri*, XVIII, 1951, s. 70.

¹⁹ *Atebetü'l-Hakayık*, Arat neşri, I-CLXXII.

²⁰ F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul, 1918.

²¹ Fıtrat, *Özbek Edebiyatı Nemüneleri*, Taşkent 1928, 76.

sevî'ye, hangisinin diğerlerine ait olduğunu kestirmek zorlaşmıştır. Üstelik şairin ad ve lakabının o nispette artırılmasıyla, gerçek hüviyet ve şahsiyetinin tespiti de o nispette içinden çıkmaz bir hale getirilmiştir.

Elde bulunan kaynaklara göre Ahmed Yesevî, Hicri 562 (1166) tarihinde vefat etmiştir. Lejander [efsanevi] hayat süresi de 130 yılı bulmuştur.²² Tamamıyla yakıştırma olan bu fikrin dışında, Ahmed Yesevî'yi bütün hüviyetiyle bize tanıttacak esaslı bilgiyi, bu türden halk rivayetlerinde bulmak mümkün değildir. Nitekim Orta Asya fikir ve edebiyatı harekâtında üstün bir nüfuz sahibi olan Mir Ali Şîr Nevaî gibi bir Türk mütefekkeri, Ahmed Yesevî hakkında açıklayıcı olmaktan uzak, sathi [yüzeysel] bir bilgi vermekle yetinmiştir. Aksine Timur, şairin halk arasındaki yaygın nüfuzundan faydalanarak, ona harabeleri bugüne kadar kalan büyük bir türbe yaptırmayı unutmamıştır.

Buna karşılık Barthold'un da tarif ettiği üzere²³ tarikat sahibi bir şeyh, şair ve filozof olan Ahmed Yesevî, salikleri [tarikat üyeleri], halefleri ve şakirtleri tarafından uzun zaman tebcil edilmiş [yüceltilmiş], kendisine tapılmıştır. Elimizdeki Orta Asya mutasavvıf şairlerine ait yazma bir mecmuada [derlemede], Şems yahut Şemseddin'e ait bir gazelde, Ahmed Yesevî "Şeriatın nizamı, tarikatının imamı, hakikatinin tamamı" şeklinde tarif edilmiştir. Aynı tarzdaki manevi kudret tebciline diğer şehirlerde de sık sık rastlanmaktadır. Bu suretle şanı ve şöhreti coğrafi hudutları aşan Ahmed Yesevî, şüphesiz çağının ve Orta Asya tasavvuf cereyanının en büyük mübeşşiri [müjdeleyeni] olarak sayılmıştır. Fakat ne yazık ki, bu büyük

²² Bu bilgiye Mevlana Hüsameddin Sıgnakî'nin risalesinde rastlanmaktadır: A. R. Borovkov, "Očerki po istorii Uzbekskogo yazıka (Özbek Dili Tarihine Dair Fikirler)," *Sovetskoe Vostokovedenie*, V, 1948, s. 229.

²³ V. A. Şişkin, "Mazarı v Zengi-Ata (Zengi Ata Mezarları)," *V. V. Bartoldu*, Taşkent 1927, s. 165.

halk mütefekkirinin kaleminden çıkan şiirler, yayıldığı geniş muhitin halklarınca, tebcil [yüceltme] nişanesi sonucunda geniş değişikliklere uğramış, bize gerçeği ekten ayırt etme imkânını bırakmamıştır. Kendine ait gibi görünen en eski şiirleri XV. yüzyıla ait olarak telakki edilmektedir [sayılmaktadır]. Bunlar üzerine dahi, Yesevî'nin dil ve gramer yapısı hakkında kesin bir fikir yürütmek oldukça zordur. Üstelik, mevcut yazmalardaki şiirleri de müstensih [yazıcı] hatalarıyla doludur. Kazan'da basılmış olan nüshalardaki şiirlerin topyekûn Ahmed Yesevî'ye ait olduğu da pek şüpheli görünmektedir.²⁴ İçlerinde birbirini çürüten, hatta aksi fikirler yayan bu şiirlerin Yesevî'ye ait olduğu ihtimali dahi verilemez.

Gerçekte şairin birbirinden farklı lakaplar kullanması da bunu teyit eder mahiyettedir. Bendeki bir yazmada Ahmed Yesevî'nin lakapları şöyledir: 1) Kul Hâce Ahmed (en çok kullanılandır), 2) Kul Hâce, 3) Sultan Hâce Ahmed, 4) Ahmed Şikeste, 5) Ahmed Miskin, 6) Miskin Ahmed, 7) Kul Ahmed, 8) Hâce Ahmed, 9) Hâce Ahmed Yesevî, 10) Yesevî, 11) Ahmed, 12) Sultan Ahmed, 13) Miskin Hâce. Ahmed Yesevî gibi ünlü ve şanlı bir şairin, bu kadar lakap kullanmasına hiçbir sebep olmadığına göre, bunlardan bir kısmı muhtemelen sonraları Yesevî'ye yamanmıştır.

Bütün bu karışıklığa rağmen, Karahanlı devlet dilini, geniş halk tabakası içerisine indirmek bakımından, Ahmed Yesevî'nin Türk diline unutulmaz hizmetleri dokunmuştur. Türk dilinin yapısı içerisinde büyük bir külfet teşkil eden yabancı unsurların ve kelime bolluğunun erimesi ve Türk gramerinin kalıplarına dökülmesi, Yesevî lehinde kaydedilecek en mühim noktalardan biridir. O, çağdaşı Mahmudoglu Edib Ahmed gibi yabancı, yani Arap ve İran kelimelerini kendi dillerinin

²⁴ P. Melioranskiy, "Ahmed Jesewi," *Enzyklop. des Islams*, I, s. 217.

şeklindeki haliyle almamış, onları halk diline uygun bir renge sokmuştur. Bu bakımdan olsa bile, Yesevî'nin dili dikkatle incelemeye değer bir kaynak karakterini taşımaktadır. Kaldı ki Yesevî, kendi anadilini diğer dillerden üstün tutma geleneğine bağlı kalarak Türk dilinin gelişmesi bakımından bir kat daha değer taşımaktadır. Türkçe kelime serveti Yesevî'de ortadan kalkmamış, kendi varlığını muhafazaya çalışarak, arkaik gramer şekillerde genişçe kullanılmıştır. Yabancı ekler hissedilmeyecek dereceye indirilmiştir. Bütün bunlar Yesevî'nin lehine birer değer olarak kabul edilebilir.

Türk dili tarihindeki önemine göre Ahmed Yesevî'nin dili öteden beri uzaktan yakından bu sahayla uğraşanların dikkatini çekmiş ve bu hususta birbirlerinden farklı fikirler ileriye sürülmüştür. Vaktiyle F. E. Korş, eski Orta Asya edebî dilini Uygurcadan ayırt etmek üzere, Ahmed Yesevî'nin dilini hiçbir araştırmaya lüzum görmeden Çağatay edebî dil çevresine dahil etmiştir.²⁵ Vambery ise Ahmed Yesevî'nin, kendi Hokantlı hemşehrilerine ve Kırgızlara İslam tasavvufunu tanıtmak arzusuyla hikmetlerini halis Hokant şivesinde yazdığı kanaatindedir.²⁶ Buharalı Şeyh Süleyman Efendi lügatine Ahmed Yesevî'den birçok misal alarak onu Çağatay dili dairesine almıştır.

F. Köprülü ise Kaşgarlı'nın bu sahadaki Türk halkları yayılımına dair verdiği bilgiye ve sırf İsficap'ta doğmuş olması dolayısıyla Yesevî'nin Argu uruğuna mensup olabileceğine dayanarak, dilce *Kutadgu Bilig* dairesine girebileceğini söylemektedir. T. Menzel ise daha kesin bir iddia ile "hikmetleri" doğrudan doğruya *Kutadgu Bilig* ile Orhun yazıtlarının dilinden saymaktadır.²⁷

²⁵ F. E. Korş, "Drevneyşiy narodnyy stih turetskih plemen (En Eski Türk Halkları Şiirleri)," ZVO, XIX, s. 140.

²⁶ Vambery, *Cagataische Sprachstudien*, Leipzig, 1867, s. 36-37.

²⁷ T. Menzel, "Die Altesten türkischen Mustyker," ZDMG, cilt 79, 1925, s. 278.

Özbek edebiyatı tarihçileriye basmakalıp davranarak, Yesevî'yi ilk Özbek dili şairlerinden saymaktadır. Fakat ortada bir konu hakkında bu kadar çeşitli hipotez mevcutken, elbette hangisinin doğru olduğunu katıyetle kesip atmak mümkün değildir.

Filvaki [gerçekte] elimizde Yesevî hikmetlerinin dilce aslına yakın olanları bulunmamakla beraber, yine de mevcutlarıyla Yesevî mektebinin vekillerinin şiirlerinde, arkaik gramer yapısı unsurlarıyla bazı gerçek ipuçları elde edilebilir. Buysa hikmetler ile *Kutadgu Bilig* mektebi gramer hususiyetleri arasındaki özel mukayeselerle kabil olur. Nitekim N. A. Baskakov, bu eseri "Karluk-Harezmi" edebî şivesinden saymaktadır. Aynı zamanda Ortaçağ Karahanlı-Harezmi şivesi adını da vermeyi unutmamaktadır. Bu suretle bu bilgin, amaca erişmek ülküsüyle hem gramer yapısı hem de coğrafi yayılım ölçülerini kullanmıştır.²⁸ Bazı kişilerse bu türden eserleri yakından tanımadan "geçici devre" türünden saymayı uygun bulmaktadırlar.

Ahmed Yesevî'nin kurduğu dil ve tasavvuf mektebi, daha sonraları şakirtleri ve halefleri tarafından aynı gayretle devam ettirilmiştir. Bunların içerisinde en başta geleni Bakırgan'da faaliyet göstererek, Yesevî'den yirmi yıl sonra 1186'da vefat eden Hâkim Ata Süleyman'dır. Harezmi sahasına mensup olduğundan daha fazla bunda müessir [etkili] olmuştur. Konu, üslup, şekil ve diğer yönlerden aynı sahada faaliyet gösteren birçok derviş şair de vardı. Bendeki yazmada hikmetleriyle tanınanlar Ubeydî, Kul Şerifi, Fuzulî, Halis,²⁹ Hacı Salih, Garibî, Hamid, Meczub, Hüveyda, Nevaî, Şems-Şemseddin, Kemal, Fakirî, Zelilî, Kâni'dir. Diğer yazmalardaaysa Azîm, Esad,

²⁸ N. A. Baskakov, *Tyurkskie yaztki*, 1960, s. 170.

²⁹ K. Erarslan, "Hâlis'in Hikmetleri," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XX, s. 105-156.

Behbudî, Maçın, Seyfeddin, İkanî, Kâsım, Nesimî, Şuhudî³⁰ ve diğerleri gibi hikmet yazan bir yığın şairin adı zikredilmektedir. Dilce aralarında zaman aşımı dolayısıyla farklar vardır. Ana hatlar hepsinde bir olmakla beraber, Özbekçeye doğru tedricî [giderek] bir kayma dikkatimizi çekmektedir.

3. SARAYCIK TESTİSİ ÜZERİNDEKİ BEYİTLER

Yusuf Has Hacib, Ahmed Yesevî, Edib Ahmed gibi üç büyük üstat şairin, Orta Asya'da didaktik mahiyette vücuda getirdikleri yeni hikmet nevinden edebiyat tipi elbette geniş bir yayılma sahası bulmaktan geri kalamazdı. Halkın ruhunu okşayan bu hikmetlerin, tam olarak olmasa da bilhassa atasözü, vecize karakteri taşıyanları –Saraycık testisi beyitlerinden de anlaşıldığı üzere– oldukça geniş bir halk muhiti içerisinde uzun zaman yaşamış ve yerli ahlak telakkisi [görüşü] unsuru olarak kullanılmıştır. Çağının millî terbiyesindeki tesirini velev beyitler halinde olsun, bakır testi üzerine hakedilişi [işlenişi], bu edebiyatın önemini belirten hususiyetlerden biri olması itibarıyla şüphesiz ihmal edilemezdi. Sırf Saraycık adlı bir yerde bulunuşu dolayısıyla "Saraycık testisi" adını alan bu belge, 1909 kazılarında tesadüfen elde edilmiş ve önemine göre, Türk kültür tarihçilerinin dikkatini çekmiştir. Hele testinin eski Altun-Orda hanlarının gömüldüğü bir yerde bulunması, Nogayların Edige ve Toktamış destanında belirtildiği gibi,³¹ Saraycık'ın halk arasında mukaddes ve mübarek sayılması, konunun daha başka noktalardan da incelenmesini gerektirmektedir.³²

³⁰ Borovkov, *a.g.e.*, s. 236.

³¹ M. Osmanov, *Nogayca ve Kumukça metinler*, s. 47.

³² Karamzin, *İstoriya gosudar. Ros.* (Rusya Devleti Tarihi), IX, s. 224. not 663.

Saraycık şehri, Ural, yani Yayık ırmağının aşağı kısımlarındadır. Altun-Orda³³ devrinde kendine göre bir merkez sayılmış, 1980 tarihindeyse Rus Kazakları tarafından tamamıyla tahrip edilmiştir. İşte bu tahribat sonucunda uzun zaman yerde gömülü kalan bu testi nihayet elde edilmiş ve üzerinde incelemeler yapılmıştır.

Testinin üzerinde iki beyti tetkik eden Samoyloviç, bunu şivece takriben XIII. yüzyıl Batı Türkistan edebî mahsullerinden saymaktadır.³⁴ Beyitlerin yazısı taliktir. Şive hususiyetlerinin anlaşılmasını ve belki de kolayca okunabilmesini tasrih etmek [belirtmek] gayesiyle olacaktır, ki hattat bazı Arapça harflerin altına noktalar ilave etmiş, bazı harfleriyse Arap imlası sistemine riayet etmeden birbiriyle bitişik olarak yazmıştır. Mesela *س* = "s" harfi altına üç; *ر* = "r" harfi altına bir, kelime sonundaki *ی* = "i, ı" altına iki nokta konulduğu gibi, *و* = "v" harfi *ر* = "r" ile ve bazen de *ز* = "z" ile bitişik olarak yazılmıştır.

Testi üzerindeki beyitler, tamamıyla didaktik mahiyette olup mütekarib vezindedir. Oldukça okunaklı olan bu beyitlerden birincisi

*Kişi körki yüz ol, bu yüz körki köz
Bu uz³⁵ körki til ol, bu til körki söz.*

³³ Han karargâhı anlamına gelen bu deyim *orda* ve *ordu* şeklinde telaffuz edilmektedir (L. Budagov, *Lügat*, I, 124; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati'ti-Türk*, Atalay tercümesi, I, 124. Bibliografya için bkz. B. Y. Vladimirtsov, *Obşçest. stroy Mongolov*, 45 (Abdülkadir İnan tercümesi, Türk Tarih Kurumu).

³⁴ A. Samoyloviç, "Sredneaziatsko-turetskiya Nadpisi Kuvşına iz Saraycika," *ZVO*, XXI. St. Petersburg, 1912, s. 9.

³⁵ Bu kelime önceleri yanlış olarak *boğuz* şeklinde okunmuştur. Halbuki aynı beytin *Kutadgu Bilig*'deki karşılığı olduğuna bakılırsa, hiç olmazsa semantik bakımından bu iki kelime arasında bir denkleşme yapılması gerekirdi. Nitekim K. K. Yudahin konuyu bu noktadan ele alarak Samoyloviç'in *boğuzu* (a.g.e., s. 4-5) yerine *bu uz* kelimesini koymuştur (K.

(Kişinin güzelliği yüzü, bu yüzün güzelliği ise gözüdür
Bu uzun güzelliği dildir, bu dilin güzelliği ise sözdür.)

*Taşı körk kişiğe bilig hem hüner
Yuluğ kılgu canını biligligge er.*

(Bundan başka insanın güzelliği bilgi ve hünerdir
Er bilgi için canını kurban etmelidir.)

Barthold'un haklı olarak tespit ettiği veçhile, bu iki beyitten birincisi aşağı yukarı *Kutadgu Bilig*'in Nemengan nüshasındaki beyitini andırmaktadır.

*Uğuş körki til ol bu til körki söz
Kişi körki yüz ol bu yüz körki köz.*

(Anlayış güzelliği dildir, bu dil güzelliği sözdür
İnsan güzelliği yüzdür, bu yüz güzelliği gözdür.)

Bu beyte ayrıca bir de eski Tatarca yazmalardan 1039'da (1629) yazılmış *Munabbihat* adlı eserde rastlanmaktadır.

Testideki birinci beyit ile bu beyit arasındaki bu kadar sıkı müşabehet [benzerlik], *Kutadgu Bilig*'den de anlaşıldığı veçhile bunun bir nevi atasözü mahiyetinde olmasından ileri gelmiştir. Fakat zamanla muhtelif sahalara göre ufak tefek değişikliklere uğramıştır.

K. Yudahin, "Bouz ili bu uz," *Epigrafika Vostoka*, I, 1947, s. 46-48). Zaten kelime testide *жу* *у* şeklinde hakkedilmiştir [oyulmuştur]. Manası "sanatkar kişi, insan"dır. Buna yanaşı [bununla birlikte] Emir Necip *avız* okunuşunda ısrar etmektedir (Emir Nejip, "Kotadgu beleg eserine 900 el," *Kazan Utları*, 1969, No. 2 ve Ş. Abilov, "Kutadgu Bilig v Bulgaro-Tatarskoy literatüre (Bulgar-Tatar Edebiyatında Kutadgu Bilig'in Yeri)," *ST*, 1970, 6, s. 84.

İkinci beyite gelince, maalesef şimdiye kadar bunun gerçek kaynağını bulamadım. Daha sonraki devre hikmetlerinden bir parça olması ihtimali kuvvetlidir. *Kutadgu Bilig'*de bunu andıran bir parçaya rastlanmadığı gibi, *Atebetü'l-Hakayık*'ta da yoktur.

4. KUTADGU BİLİG'İN GİRİŞ BÖLÜMÜ

Eski Kaşgar edebî Türkçesinin şimdilik en eski nesir örneğini, *Kutadgu Bilig'*e bilinmeyen bir yazar tarafından eklenen mukaddime teşkil etmektedir. Yazılış tarihi de bilinmemektedir. Samoyloviç'in tahminine göre *Kutadgu Bilig'*den, takriben yüz veya iki yüz yıl sonra, yani İranlıların daha Sart etnonimini almayıp da Tacik kavim adıyla zikredildikleri bir zamanda kaleme alınmıştır. Bu elbette bir tahmindir.

Esere ilave edilen bu giriş, muhtevassından da anlaşılacağı üzere, katiyen Yusuf tarafından yazılmamıştır. Çünkü eser, devrin en büyük hükümdarına sunulmuş olduğundan, müellif cari [yürürlükte] olan nezaket kaidesinden asla harice çıkmazdı. Halbuki girişte, mübalağalı bir surette eserin şöhretinden, Çin, Maçin, İran, Turan gibi muhtelif ülkelerde çeşit çeşit adlarla anılarak aziz tutulduğundan bahsedilmektedir; ki buna o zamanlarda maddeten imkân yoktu. Yusuf, şüphesiz devrinin Doğu adabına vâkıf, en kültürlü bir şahsiyetydi. Bundan dolayı, bu yersiz ve aynı zamanda hiç de mütevazı olmayan bu mukaddimeyi ona mal etmek çok büyük bir hak-sızlık olur. Sonra, mukaddimenin ifade tarzı da bunu açıkça göstermektedir. Nitekim mukaddime müellifinin, eserin asıl metninde tesadüf edilmeyen bir tavırla, birinci şahıs zamirini kullanması, bunun Yusuf'a ait olmadığını göstermeye kâfidir zannındayım. Hatta mukaddimenin bazı kısımları mantık haricindedir. Mesela bir yerinde: "Maşrık meliki, Maçin hakanı bu kitabı benimsemiş ve hazinesinde gizletmiş" gibi bir cümle

sarf edilmiştir, ki bu eser için iddia edilen şöhretle kabili telif değildir.

Halbuki Yusuf'un kendisi³⁶ mukaddimeden çok farklı bir edayla, mütevazı bir surette kitabının adından ve eksikliğinden bahsetmiştir. Bu da mukaddimenin yabancı bir elden çıktığına delildir. Zaten her üç nüshadaki fihristler de birbirinden farklı ve düzensizdir. Bu da esere yabancı bir elin ortak olduğunu göstermektedir.

5. KISASÜ'L-ENBİYA

Şivece *Kutadgu Bilig'e* en yakın olan dil ürünlerimizden biri de Rabguzî'nin *Kısasü'l-Enbiya'sıdır*. Uzun zamandan beri varlığı hakkında malumata malik olmamıza rağmen, bu mühim Türk dili abidesinin değeri takdir edilmemiş ve bu yüzden eserin yazıldığı şive hususiyeti de tebarüz ettirilmemiştir [belirtilmemiştir]. Vaktiyle Radloff, bu eserin geniş araştırmalara girişmeye lüzum görmeden, doğrudan doğruya Uygur şivesinde yazılmış olduğunu kabul etmiştir.³⁷

Rieu'nün katalogunda, bu eserin şivesi için tespit ettiği hususiyetler, onun *Kutadgu Bilig* için bir anahtar vazifesi görebileceği kanaatini vermiştir, ki ilk olarak bu fikri 1861 yılında İlminskiy meydana atmıştır.³⁸ Başta Thury Jozsef olmak üzere bazı araştırmacılar, zaman itibarıyla bu eseri Çağatay devletinin kurulduğu devreye rastladığından, bunu ilk Çağatay edebiyatı numunesi olarak kabul etmişlerdir.³⁹ Hatta Şeyh Süleyman

³⁶ *Kutadgu Bilig*, Radloff tabı XI; Vambéry tabı XII. bab.

³⁷ *Mélanges Asiatiques*, IX, 39; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927, s. 214.

³⁸ N. I. İlminskiy, "Vstupitelnoye çteniyе v kurs Turetsko-Tatarskago yazıka," Uç. Zap. Kaz. Uni. za 1861, Kazan 1862, 30-31 (bkz. ZVO, III, s. 288 not 1).

³⁹ Thury Jozsef, "Ondördüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigârları," *Millî Tettebular Mecmuası*, II, İstanbul, 1331, s. 95-56.

Efendi bu fikrin en büyük destekçisi olarak, kendi lügatine bu eserden birçok kelime almıştır.⁴⁰ Halbuki tıpkı Harezmi'nin *Muhabbetname'si* ve *Divan-ı Hikmet* gibi, Rabguzi'nin *Kısasü'l-Enbiya'sı* da şivece Çağatay edebî şivesi dışında olmuştur. Çünkü Çağatay edebî şivesi, bu devirlerde henüz kesin ve muayyen [belirli] bir şekil almamıştır. Ve mahalli şiveler, Çağataycadan tamamıyla ayrı bir gelişme merhalesi geçirmekteydiler. Çağataycayı Rabguzî şivesine en çok yaklaştıran hususiyet "d" unsuru olmuştur; ki bunun sonraki şekli olan "y" unsuruna XIV. yüzyıl Çağatay edebiyatı örneklerinde tesadüf edemiyoruz.

Rabguzi'nin *Kısasü'l-Enbiya'sı* XIV. yüzyıl başlangıcı Batı Türkistan mahsullerinden olup, Müşterek Orta Asya Türkçesine bağlı Kaşgar şivesinin en karakteristik örneklerindedir. Buna karşı N. A. Baskakov, yine de bu eserin Karluk-Uygur Türkçesiyle yazıldığında ısrarla durmaktadır. Türk şiveleri tasnifindeyse Karahanlılar sonrası Uygurcasını tercih etmiştir.

Yazar "Ribat Oğuzî" kasabasında dünyaya gelmiş ve buranın kadısı olduğundan Rabguzî lakabını almıştır. Asıl adı Burhanüddin oğlu Nasurü'd-din'dir. Eserin girişindeki açıklamaya bakılırsa, yazar "arayanların kendisini kolayca bulması, işitenlerin de çabuk tanıması için" Rabguzî lakabını almıştır.⁴¹

Kısasü'l-Enbiya Hicri 710'da (1310) bitmiştir. Yazılış tarihi, eserde açık olarak *Yiti yüz on erdi yılğa kim bitildi bu kitab* cümlesiyle ifade edilmiştir.

Eser ilk kez İlminskiy tarafından, St. Petersburg ve Kazan'daki nüshalar ile hususi şahısların ellerinde bulunan nüshalar üzerine yapılan karşılaşmalardan sonra 1859'da

⁴⁰ *Çağatay ve Osmanlı Lügati*, 1398, s. 120, 130, 177, 209, 229 vs.

⁴¹ İ. Schinkewitsch, *Rabguzis Syntax*, MSOS. 1926/7, Abt. II, ayrı basım, 7.

yayımlanmıştır. Bugün bu baskı elde edilemeyecek derecede nadirdir. Daha sonraki baskılar, zamanla müstensihlerin [el yazısını kopyalayanların] metin üzerinde vücuda getirdikleri yanlış tashihler [düzeltmeler] yüzünden bariz ve büyük hataları ihtiva etmektedir [içermektedir]. Buna bir örnek olmak üzere, Pavet de Courteille'in tercümesi zikredilebilir.⁴² Burada tercümedeki hataların derecesini göstermeye kâfi gelebilecek bir kelime üzerinde duracak olursak: İlk bakışta bile matbu nüshalarda bugünkü "ağlamak" anlamı karşılığındaki *yığlamak* yerine *yaflak* kelimesinin yazıldığını görürüz. Mütercim de hiçbir araştırmaya lüzum görmeden bu sonuncu hatayı aynen tekrar etmiştir. 1891 tarihli *Kıtasü'l-Enbiya'*daysa eserin yazılmaya başlandığı tarih, yanlış olarak Hicri 869 gösterilmiştir.

*Kıtasü'l-Enbiya'*nın en iyi nüshası British Museum'daki yazmadır.⁴³ Dil, edebiyat ve tarih bakımından bu esere oldukça büyük bir üstünlük tanıyan P. M. Melioranskiy, Londra nüshasını olduğu gibi yayıma kalkışmış, fakat buna muvaffak olamayınca, örnek kabilinden olmak üzere "Peygamber Salih" hakkındaki bir kıssanın neşriyle yetinmiştir.⁴⁴

Son zamanlarda Malov da Melioranskiy'in yayınladığı parçanın devamı olmak üzere, Rabguzi'nin, Rus Akademisi Asya Müzesi Kütüphanesindeki nüsha ile Devlet Halk Kütüphanesi-

⁴² *Journal Asiatique*, XIX, 1532, 270-260.

⁴³ Bu nüsha da, Schinkewitsch'in üzerinde yaptığı araştırmalardan anlaşıldığı veçhile lisani hatalardan uzak değildir (bkz. *Rabguzis Syntax* 78). Asıl yazma hakkında bkz. Rieu, Ch., *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, III. 1838 s. 297-272 ve ZVO, XVIII 1338, s. 273-283.

⁴⁴ Bu kıssa "Skazaniye o provoke Salihe" adıyla *سورة الطه* *Sbornik statey učeníkov Professora V. P. Rozena* külliyyatında SPb. 1897, s. 79-308'de neşredilmiştir: Bkz. A. N. Samoyloviç, "Pamyati P. M. Melioranskago," ZVO, XVIII SPb. 1967; "Sredneaziatsko-Turetskiya nadpisi na glinyannom kuvşine iz Sarahçıka," ZVO, XXI, s. 045; C. Brockelmann. "Ali's Kıssa-i Yusuf," *ABAW*, 1917, s. 3. not.

sindeki nüshayı karşılaştırarak "İsmail'in kurban sunulması, Kâbe'nin yapılışı ve İshak'ın oğulları" hakkındaki kıssayı neşreylemiştir.⁴⁵

Kıssasü'l-Enbiya Orta Asya Türk edebiyatının geçirdiği durgunluk devresinin⁴⁶ başlıca örneğidir. Dinî mahiyette olduğundan sade bir dille yazılmıştır. Peygamberlerin hikâyelerinden ibarettir. Müellifin şairlik tabiatı ve olgunluğu eserin üslubuna oldukça büyük bir canlılık vermiştir. Eser nesir halinde olup birçok şiir parçasını da ihtiva etmektedir [içermektedir].

Kıssasü'l-Enbiya'nın şivesinde en çok göze çarpan başlıca hususiyet, *Kutadgu Bilig* ile Orhun kitabeleri ve Uygur şivele-
rindeki "d, t" ve bizim Güney Türkçesindeki "y"ye mukabil ɣ = "d" sadasını kullanmasıdır. Bu sadanın [sesin] buradaki kıymeti "d" olmakla beraber, gerçek fonetik değerini kesin olarak tespit etmek müşküldür. Çünkü eserde bazı kelimelerde ɣ = "d" sesinin kullanılması lazım gelirken, aksine olarak "y" kullanılmıştır. Rieu tarafından tarif edilen nüsha XV. yüzyıla aittir.⁴⁷ Diğer nüshalarsa daha sonraları istinsah edilmiştir [kopyalanmıştır]. Bu yüzden, mevcut nüshalardaki imla farkı, bilhassa ɣ = "d" ve "y" seslerinin karışık ve düzensiz kullanılmış olmasından anlaşılmaktadır. Herhalde, Rabguzi'deki ɣ = "d" sesi bizim kullandığımız alelade "z"den tamamıyla farklı

⁴⁵ S. E. Malov, "Musulmanskie skanzaniya o prorokah po Rabguzi," ZKV, V. Leningrad 1930, s. 597-527. *Kıssasü'l-Enbiya*'nın en iyi ve şimdilik en eski yazması olan British Museum'daki nüshasının fotokopisi K. Grönbech tarafından *Rabguzi Narrationes de prophetis* adıyla Monumenta Linguarum Asiae Maioris, IV. serisinde (Kopenhag, 1946) yayımlanmıştır.

⁴⁶ Fıtrat, *Özbek Edebiyatı Nemîneleri*, Taşkent, 1918, s. 17. Burada *Kıssasü'l-Enbiya*'dan bazı parçalar numune olarak gösterilmiştir.

⁴⁷ Londra nüshasının müstensihisi [yazıcısı] Hacı Muhammed bin Dost Muhammed Hacı Vezirî adlı birisi olmakla beraber, asıl kopya tarihi silindiğinden eserin hakiki istinsah tarihi tespit edilemiyor. Eserin XV. yüzyılda kopya edildiğini bildiren Ch. Rieu'dır: Bkz. *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, s. 272.

olmuştur.⁴⁸ Manici Türklerde bu ı̇ Aramî lamed işaretiyle ifade edildiği gibi,⁴⁹ bazen de bu lamed'in üzerine iki çizgi ilave edilmiştir. Bu ses, "Süryani-Nesturi" yazılarında az da olsa kendi mevcudiyetini bir dereceye kadar muhafaza etmiş ve bilhassa "öküz" manasında olan ı̇,ı̇ = "uğ" kelimesinde göze çarpmaktadır.⁵⁰ Halbuki *Kıyasü'l-Enbiya*'da aksine olarak bu kelime "y" ile yani *uy* = ı̇,ı̇ şeklinde yazılmıştır.⁵¹ Diğer birçok kelimedeyse "ı̇,ı̇" kendisini daima muhafaza edebilmişti. Mesela *kağgu* "kaygu;" *kuğruk* "kuyruk;"⁵² *budun* "budun;" *ağak* "ayak;" *ağılmak* "ayrılmak;"⁵³ *ığmak* "göndermek;" *udımak* "uyumak" ve benzerleri gibi.⁵⁴

Eserin diğer önemli bir şive hususiyeti de Londra nüshasında temsil edildiği gibi "f" "ı̇" sesinin kelimenin ortasında ve sonundaki bir "b" veya "v" sesi yerine geçmesidir. Aynı hususiyet, daha sonra üzerinde duracağımız *Yusuf ü Züleyha*'da da göze çarpmaktadır. *Kıyasü'l-Enbiya*'da bu hususiyeti tebarüz ettiren [belirten] başlıca misaller şunlardır: *af* "av;" *afunca* "sevimli, hoş;" *ef* "ev;" *suf* "su;" *söfmek* "sevmek;" *safcı* "savcı, peygamber;" *yafuz* "yavuz;" *küfenmek* "güvenmek;" *tilfe* "tilbe" ve benzerleri gibi.

⁴⁸ P. M. Melioranskiy, *Pamyatnik v čest Kyıl Teginä*, St. Petersburg, 1889, s. 54-57.

⁴⁹ K. Foy, *Die Sprache der Türkischen Turfan-Fragmente* SPAW. 1904.

⁵⁰ N. V. Pigulevskaya, "Siriyskiye siro-tyurkskiye Fragmentı," *Sovetskoye Vostokovedeniye*, I, Leningrad, 1940 s. 222, 213.

⁵¹ P. M. Melioranskiy, *Pamyatnik v čest Kyıl Teginä*, 56.

⁵² S. E. Malov, "Musulmaniskie skazaniya o prorokaz po Rabguzi," *ZKV*, V, s. 522.

⁵³ *Mélanges Asiatique*, 1859, s. 478.

⁵⁴ Bu kelimelerin bir kısmı Malov tarafından (*ZKV*, V, s. 522) bir kısmı da Rieu tarafından (*Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, s. 272') neşredilmiştir.

Bu esere şivece bir hususiyet verdiren "eşek," "güvercin," "yaprak"⁵⁵ gibi arkaik kelimele-
rin dışında hayvan, kuş ve yıldız adları gibi çok dikkate değer
zenginlikte bir kelime servetine de rastlanmaktadır; ki bunlar
esere ayrıca bir kıymet verdirmektedir.

Gramer şekilleri bakımından akuzatif eki olan "-g" ve "-ğ"-
ler artık kaybolmuş,⁵⁶ yerini Doğu Türkçesine has "-nı, -ni,
-n" ekleri almıştır.⁵⁷ Datif [yönelme] eki olan "کر" az da olsa
kelimesinde mahfuz [saklı] kalmıştır.⁵⁸ Nadir ola-
rak, bilhassa manzum parçalarda "-uban," "-üben" (-iban,
-iben) gerundiyumuna⁵⁹ [ulaçına] da tesadüf edilmektedir.
Eser için karakteristik hususiyetlerden birini de "-gaç" ile
"-geç" gerundiyum⁶⁰ eki teşkil etmektedir, "-ikli" ekiyle yapı-
lan fiilî isimler, mesela "verili, verilmiş" ve "eşidici"
ile adetlerden iştirak eden "üç şahıs" ve "bütün
üçler" şekilleri⁶¹ şüphe yoktur ki, *Kıyasü'l-Enbiya'yı* tefrik ve
tavsif edici [niteleyici] unsurlardandır.

Rabguzî'nin şivesi ehemmiyetine rağmen henüz araştırıl-
mamıştır. Şimdiye kadar onu ilk olarak tetkik eden J. Schin-
kewitsch olmuştur. Onun vücuda getirdiği eser *Kıyasü'l-En-
biya'nın* ancak sentaksını ihtiva etmektedir. Eserin metninin
tenkitli neşri ile gramerinin işlenmesi, Kaşgar şivesinin ilk
inkışaf [gelişim] devresinin tayininde *Kutadgu Bilig'in* de ay-
dınlatılmasında şüphesiz büyük bir hizmeti olacaktır.

⁵⁵ Ch. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, s. 272

⁵⁶ Fitrat, *Özbek Edebiyatı*, s. 110.

⁵⁷ S. E. Malov, *ZVO*, V, s. 522.

⁵⁸ J. Schinkewitsch, *Rabguzis Syntax*, s. 25.

⁵⁹ Pavet de Courteille, *Journal Asiatique*. 1882, s. 273.

⁶⁰ J. Schinkewitsch, *Rabguzis Syntax*, s. 68.

⁶¹ J. Schinkewitsch, *Rabguzis Syntax*, s. 71.

6. TEFSİR, FIKİH VE KURAN TERCÜMELERİ DİLİ

Rabguzî'ninkine yakın bir şivede yazılmış eserlerin arasında dikkati nazara alınması lazım geleni Leningrad Asya Müzesinde mahfuz olan [korunan] tefsirdir. Yazarı ve yazılış tarihi bilinmemektedir. İran diline karşı eserin son kısımlarında gösterilen alaka ve temayül, tefsir yazarının İranlı olması kanaatini vermektedir.⁶² Hatta bazen Türkçe metin kısmında bile eski İran kelimelerinin, lüzumsuz yere kullanıldığına da tesadüf edilmektedir.

1914'de Karafî'de elde edilen bu tefsir Türkçesi⁶³ P. Melioranskij⁶⁴ tarafından neşredilen *Kıyasü'l-Enbiya* parçasıyla mukayese edilecek olunursa, bunun şivece *Kıyasü'l-Enbiya*'dan daha eski olduğu kanaatine varmış oluruz. Bu eserin şivesinin, Rabguzî şivesine olan yakınlığına başlıca misal olmak üzere, eserlerin ikisinde de « ینوز » « ینلاق » « ینلاج » « سف » « ینوز » gibi kelimelerin aynı telaffuz ve imlayla yazılışları gösterilebilir. « İyi » manasında kullanılan اذكو ve اذكو yerine bazen بحشی; « kötü » manasında kullanılan ینوز yerine kullanılan یمان; « akraba » yerine ایمی; bu devir Orta Asya Türkçesinde tesadüf edilmeyen حاب = « çelebi » kelimesinin kullanılması ve nihayet « peygamber » için aynı metinde hem ینلاج hem رسول hem ینمبر le ابلعی gibi çeşitli ve muhtelif kelimelere yer verilmesi, metnin arkaik unsurları içerisine aldığı ve mütecanis [homojen] bir şiveyle de yazılmadığını göstermektedir. Farsça olan میراده kelimesinin eserde yer buluşuysa onun nispeten daha muahhar [sonraki] devir İran mahsullerinden sayılmasına yardım etmektedir.

⁶² Ch. Rieu., *Catalogue ...*, s. 372.

⁶³ ZVO, XXIII. 1916, 249.

⁶⁴ *Skazaniye o proroke Salihe* اظفره 279-308. Eser aynı zamanda S. E. Malov'un da dikkatini çekmiştir (bkz. ZKV. V. 1930, *Uygurskie rukopisnye dokumenty ekspeditsii S. Oldenburga*, Zap. Ins. Vostokovedov, I, 1932, 149).

Taşıdığı değer üzerine tefsir A. K. Borovkov tarafından ele alınarak "XII-XIII. Yüzyıllar Orta Asya Tefsiri Sözlüğü" adı altında çok faydalı bir eser yayımlanmıştır.⁶⁵ Bu tefsir dilce Türkiye müzelerindeki Kuran tercümelerine çok yakındır. Tefsir daha fazla "d" şivesi ürünlerinden sayılır. Sözlük kelimeleri içerisinde bolca "halk" yollu açıklamalar vardır. Bilhassa Arapça kelimelerin naklinde bu şekil önem kazanmıştır.

Dil bakımından olduğu kadar, İslam dininin Türkler arasında yayılışı⁶⁶ ve umumiyetle Türk kültür tarihi yönünden de Türkçe tefsirlerin büyük bir önemi vardır. Eseri muhtelif bakımlardan araştıranlar, bunun büyük bir ihtimalle Timurlular zamanında Maverâünnehir'de yazıldığı kanısına varmaktadır. İstanbul kütüphanelerinde bulunan diğer yazma Kuran tercümeleleri⁶⁷ ile *Miftahü'l-Adl* adlı fıkıh⁶⁸ kitabı da işbu kategoriye dahil ve dikkatli araştırmalara değer eserlerdir. Bunlar vasıtasıyla devrin kültür tarihini tasvir etmek imkânı da vardır. Nitekim, bahis konusu tefsir müellifi, kendi okuyucu muhitini tatmin etmek için öz-Türkçe kelimeler kullanmaya çalışmış ve bu suretle Türkçenin sadeliğine hizmet etmiştir.⁶⁹

Kelime bolluğu bakımından, bu tip dinî eserler daima dik-kate değer bir zenginlik arz etmektedir. Dinî metinlerin ko-

⁶⁵ A. K. Borovkov, *Leksika Sredneaziatskago tefsira XII-XIII vv.*, 1963.

⁶⁶ W. Barthold, *İstoriya kulturnoy jizni Türkestana*, Leningrad, 1927, s. 72.

⁶⁷ Bu Kuran tercümelerinden Karahanlı Türkçesiyle yazılıp "Uygurca Kuran Tercümesi" adıyla bilinen ve en eski tercümelerden birisi olanının on beş sayfası vaktiyle Fahir İz tarafından tercüme ve transkribe edilmiş, ayrıca küçük bir sözlük indeksi de vücuda getirilmiştir: Bkz. Türkiyat Enstitüsü, Travaylar serisi, Yazma No. 11.

⁶⁸ Bu eser Özbekistan Maarif Vekâleti'nde mahfuzdur. Müellifi ve devri meçhuldür. Bir parçası Fıtrat tarafından neşredilmiştir: Bkz. *Özbek Edebiyatı Nemûneleri*, s. 112-124.

⁶⁹ Tefsirin XVIII. sureye ait olan "Ashabül-Kehf" başlığı altındaki küçük bir kısmı A. K. Borovkov tarafından Özbekçeye uydurularak "Iz materialov dlya istorii uzbekskogo yazıka (Özbek dili tarihine ait vesikalardan)" adıyla (*Tyurkologičeskiy Sbornik*, I. 1951, s. 73-80) yayımlanmıştır.

laylıkla anlaşılabilmesi için yazarları ekseriya aynı kelimenin muhitçe ve edebiyatça tanınmış muhtelif karşılıklarını almakta çekinmemiştir. Bilhassa İslamiyetin kabulüyle Türk muhitine, tamamıyla yeni telakkilerle [görüşlerle] beraber yeni mefhumlar da girmeye başlamış ve bu mefhumlar için kısmen de Türkçe yeni lügat ve söz icadına mecbur kalınmıştır.

Umumiyetle tefsir, Kuran, fıkıh ve emsali dinî eserlerin çevirme ve izahları, öteden beri dil ve lengvistik araştırmalarının klasik anahtarı vazifesini görmüştür. Eserin kudsiyetine en ufak bir halel getirmemek amacıyla metne karşı gösterilen sadakat, her bir kelimenin gerçek nüansını belirtmeye yarmakta ve dilin zenginleşmesini temin etmektedir. Bundan dolayıdır ki bu kabil [tür] eserlerin tercüme, şerh ve izahında her bir kelimenin kendi başına ifade etmek istediği anlamı meydana koymak gerekmektedir. Yazar ve tercümeciler bu metodu takip ederek umumiyetle tercümelerini kelime kelime ve alt alta yazmakta olduklarından, her kelimenin karşılığını vermektedirler. Bu yüzden de her bir kelimenin gerçek anlamının yanında, bir de omonimleri, tautolojik ve antinimik yapıları da meydana çıkmaktadır.

Lügatçiliğin daha belirli bir leksikoloji mektebi halini almadığı çağlarda, bu nevi eserler aynı zamanda lügat vazifesini de görmekteydiler. İleride üzerinde durulacak olunan *Mukaddimetü'l-Edeb*, bunun en canlı örneğini teşkil etmektedir. Mütercimlerin dilbilgisi seviyesi, aynı eserin tercümesine yeni yeni lügatlerin eklemesi ve çeşitlendirmesi, şüphesiz Türkçenin sözlüğüne birçok şeyler katmış ve tarihî Türk sözlüğü için geniş bir malzeme kaynağı teşkil etmiştir.

Kronoloji bakımından, şimdiye kadar elimize geçen Kuran tercüme nüshaları altı olup ayrı sahalarda yazılmışlardır.⁷⁰

⁷⁰ Bu nüshalardan birincisi Karahanlı Türkçesiyle yazılmış olup Türk ve İslâm Eserleri Müzesi No. 73'te, ikincisi Manchester John Rylands

İleride bu çeşit elde edilecek eserlerin tamamıyla yeniden gözden geçirilmesi, Türk dili tarihi için bir aşama olacaktır.

Bu suretle, ilk İslam Türk devletinin kuruluşundan sonra Kaşgar-sonraları Batı Türkistan'da vücuda getirilen yeni yeni merkezlere rağmen-uzun zaman Türk kültür merkezi rolünü oynamış ve zamanımıza kadar Doğu Türkçesinin inkişafına [gelişimine] temel teşkil etmiştir. Samanilerin yerine gelmiş olan Türk Karahanlı devleti, şüphesiz Türk dilinin gelişmesini temin etmekle beraber, selefının dilini de bir hamlede atamamış ve Türkçeyle yan yana İran ve Arap dilleri de edebiyatta yer bulmuştur. Malik bozkırındaki rebatın kapısında⁷¹ yer alan ve bu devirden kalma Farsça yazıt, bunun başlıca delillerinden biri sayılabilir. Üstelik Karahanlılar devrinin, yeni yeni elde edilmeye başlanan sanat eserleri, bu ilk İslam Türk devletinin yalnızca fikir hayatını inkişaf ettirmekle [geliştirmekle] kalmadığını, ayrıca Maverünnehir sahasında muazzam bir yapı sanatını da inkişaf ettirdiğini göstermektedir.⁷²

Kütüphanesi Arapça Yazmalar 25-38'de, üçüncüsü Taşkent Özbekistan İlimler Akademisi Kütüphanesinde, dördüncüsü Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Bölümü no 2'de, "Anonim tefsir" adıyla bilinen beşincisi Leningrad Asya Kavimleri Enstitüsünde (Şeybaniler devrinde yazılmıştır), altıncısıya Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed Bölümü No. 16'da (1-2) kayıtlıdır. Bütün bu nüshalar için bkz. J. Eckmann, "Eastern Türkic Translations of the Koran," *Studia Turcica*, Budapeşte, 1971, s. 149-159. Bu makalenin Türkçeye tercümesi için bkz. Ekrem Ural, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümelere," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI.

⁷¹ İ. İ. Umnyakov, "Rabat-i Malik," V. V. Bartoldu, Taşkent, 1927, s. 188.

⁷² Bu yapı sanatının ne gibi stil üzerine vücuda getirildiği hakkında sanat âlimleri arasında bir ittifak mevcut değildir. Yalnız Denike'nin bu sahada Uygur Türklerinin etkili olmaları ihtimalinden bahseddiği dikkatle izlemeye değer bir konudur: Bkz. B. P. Denike, *Iskusstvo Voroka*, Kazan, 1823, s. 150. Gerçekte Karahanlılar devleti, coğrafi mevkisi bakımından da dikkati nazara alınır, muhtelif medeniyetlerin tesiri altında kalmıştır; önceleri doğuda Çin-Uygur ve belki de Soğdların etkisi altında kalan bu Türk devleti, sonraları Maverünnehir'e doğru yayılarak, Fars medeniyetiyle yerli

Böylece Türk dil ve edebiyatı gelişmesinin başlıca aşamalarından birisi olması dolayısıyla "Müşterek Orta Asya Türkçesi"nin Kaşgar şivesi, uzun zaman Orta Asya'nın edebî dili mahiyetinde olmuştur. Karahanlılar sonrası muhtelif Türkistan şehir ve memleketlerinde bu şivede yazılmış eserleri elbette burada saymak ve üzerinde durmak imkânı yoktur.

Dil ve edebiyat bakımından ehemmiyetli olanları hakkında zannımızca kâfi derecede izahat verilmiştir.⁷³ Diğer nispeten daha genç Doğu Türkçesi hakkında tafsilli malumatsa "Canlı Doğu" şiveleri bahsinde verilecektir.

7. ASHABŪ'L-KEHFTEN ÖRNEKLER⁷⁴

Anlar altı baş kişi erdiler. Bu altı kişi terilib kengeşdiler kaçğınğa, ol eldin kaçıb tağka yüzlenib bardılar. Bir koyçı üskünge tegdiler, koyçı anlarka aydı: sizler kimler sizler kaygaru barur sizler teb.

Anlar aydılar: biz nime dinimiz adın turur, bu el-buğunun dinini tutmas biz, biz yerni-kökni turudaçı teñrige tabınur mız, burhanğa tabınmazmız. Emdi idi azzü-cil hoşnudlukını tileyü barurmız teb, aydılar.

Koyçı aydı: mence nime destur berür mu sizler, siziñ birle barsamen; Sizlerni ol yerge başlağaymen kim heç kim erse bilmegey teb, bu tağ içinde bir öngür bar turur, anga

---

gelenekler etkisini de kendi üzerinde hissetmiştir. Bkz. Umnyakov, a.g.e., s. 192 ve F. Köprülü, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1923, s. 118-119.

⁷³ Burada hatırlatılması lazım gelen eserlerden biri de Salomo bin Samuel'in İbranice ve İran dillerinde vücuda getirdiği lügattır. İçerisinde Doğu Türkçesine ait kelimeler vardır. Wilhelm Bacher tarafından "Osttürkisches aus einem Hebräisch-Persischen Wörterbuch" adlı makalesinde (KSz, I, 1009, s. 27-34 ve 87-92) temas edilmiştir. J. Eckmann, "Eine ostmitteltürkische interlineare Koranübersetzung," *UJb*, XXXI. 1959, s. 72-85.

⁷⁴ A. K. Borovkov, *Tyurkologičeskiy Sbornik*. 1951, s.75-76.

heç kim erse kirümes (kirü-umas), bizge yağı böri bolsa, biz koylarnı anda kizlermiz teb, aydı.

Anlar aydılar: rawa bolğay teb. Ol koyçı anlar birle bardı. Ol koyçınıng iti bar erdi, it nima baru başladı. Koyçıkay aydılar: bu itni yandurgıl teb, kayda erse bu it ürgey, bizni tapğaylar teb. Ol itni yandurgalı neçe sürdiler urdılar, ol it nime yanmadı erse, bir yağaçağa bağlab urdılar. Teñgri ta'ala kudreti ol it fasih til birle sözge keldi, aydı: ol tengri-ge kim sizler bütmiş turur sizler, men yeme bütmiş turmaz añar, meni munda kođmañlar, eltü barıñlar teb, fasih til birle sözledi erse, aceb tutdılar itniñ bağıny yazdılar, eltü bardılar; öngürge yüzlenib bardılar.

Tengri ta'ala alarnı cömerd teb atadı takı bir yerde ashabü'lkehf teb atadı, andağ kim yarlıkadı.

8. OĞUZ KAĞAN DESTANI

Müşterek Orta Asya Türkçesinin Kaşgar şivesini olduğu gibi belirten diğer eserler arasında zikre değeni *Oğuz Kağan Destanı*'dir.⁷⁵ Elimizdeki metnin şive özellikleri, bunun nispeten daha "Yeni Doğu Türkçesi" mahsullerinden sayılması kanaatini

⁷⁵ İlk defa bu yegâne yazması Paris'te bulunan (Bibliot. Nat. Supplément Turc, 1001) Uygur harfleriyle yazılı *Oğuzname* yahut *Oğuz Kağan Destanı* W. Radloff tarafından *Das Kudatgu Bilig*'de, (I, St. Petersburg, 1891) neşr ve tercüme edilmiştir. İkinci defa bu destan Rıza Nur tarafından *Oughouz-namé, epopée turque* adıyla İskenderiye'de (Société de publications égyptiennes, 1928) neşredilmiş ve Paul Pelliot ile Rıza Nur arasında ilmi bir münakaşaya mucip olmuştur: Bkz. Paul Pelliot, "Sur la légende d'Uguz-Khan en écriture ouigoure," *Toung Pao*, XXVII, s. 247-358 ve Rıza Nur, *Réponse à un article de M. Paul Pelliot sur "l'Oughouz-name,"* İskenderiye, 1931. Nihayet bu destan W. Bang ve G. R. Rahmeti tarafından *Die Legende von Oghuz Qaghqan* adıyla (SBAW, 1932) Almanca ve *Oğuz Kağan Destanı* (İstanbul, 1936) adıyla Türkçe; daha sonralarıysa A. M. Şçerbak tarafından *Oğuzname, Muhabbetname* (Moskova, 1959) ve son olarak da 1000 Temel Eser'in üçüncü kitabı olarak İstanbul'da (1970) yayımlanmıştır.

vermektedir. Bunu belirten eserin şivesindeki fonetik ve gramer kuralları değişmeleriyle başlıca şu noktalarda toplanabilir:

1. "i" yerine, ekseriya "u" sadasının [sesinin] kullanılmış olmasıyla beraber, birçok misalde çevresindeki sesli ve sessizlerle izah edilmeyen "u"ya da rastgelmektedir.

2. Ablatif eki "-dın" ve "-din"dir.⁷⁶

3. Eski şart sigası olan "-sar" yerine "-sa" da kullanılmıştır.

4. Eski "-ğ-" yani "-z-" ile yan yana olarak ayrıca "-y-" de kullanılmıştır. Ms. *koğmak* yerine *koymak* kelimesinde olduğu gibi.

5. Mülkiyet ekli isimlerin datif ve lokativindeki eski "-n-" sesi çok defa kaybolmuş ve bu esere bir hususiyet vermiştir. Mamafih, bazı kelimelerde istisnai bir şekilde bu "-n-" kendisini muhafaza edebilmiştir. Mesela *başında*, *arasında* kelimelerinde olduğu gibi.⁷⁷

6. Akuzatif eki, artık tamamıyla Doğu şivesine has "-nı" ve "-ni" ile ifade edilmiş ve bu suretle eski "-ğ" ve "-g" şekilleri kullanımdan kalkmıştır.

7. Kelime başındaki "-y"lerin dağınık bir biçimde "ç-" ile ifade edilmesiyle esere şivece bambaşka bir özellik vermektedir. Metinde aynı kelime bazen hem "y-" hem de "ç-" telaffuzuyla geçmektedir. Mesela *çaruk-yaruk*; *çalguz-yalguz* gibi. Bu ise eser şivesinin yerli tesirden masun olmadığını [korunmadığını] ve halis bir şive mahsulü sayılmayacağını göstermektedir.⁷⁸

⁷⁶ W. Bang ve G. R. Rahmeti, *a.g.e.*, s. 7 ve not 1.

⁷⁷ W. Bang ve G. R. Rahmeti, *a.g.e.*, s. 7.

⁷⁸ Nitekim elimizdeki nüsha Uygur harfleriyle yazılmış olmasına rağmen, dilce Uygur edebî geleneklerinin dışına çıkmış sayılır. Zaten yazmanın kendisi de itibar edilecek gerçek bir nüsha değildir. *Oğuzname*'nin malesef şimdiye kadar eski bir nüshası bulunamamıştır. Mevcutları hak-

Bu yüzden, sonraki devir Doğu şivesi ürünlerinden saydığımız bu eserin yeniden şivece işlenmeye muhtaç olduğunu da kaydetmekten kendimi alamam. Naşirleri tarafından da ileri sürülen bazı fonetik uygunsuzlukların, eserin şivece tasnifi ve tayini üzerinde etkili olabileceğine şüphe bırakmaktadır.

Oğuzname'yi, yani Oğuz Kağan destanını Çağatay Türkçesi çevresinde görmek isteyenlerin arasında Baskakov da bulunmaktadır. O, aynı zamanda Bang'ın da fikrine katılarak, bu eseri Oğuz boyunun en eski yadigarı olarak kabullenmektedir. Öyleyse eser Kaşgarlı'nın *Divan*'ındaki Oğuzcadan başka bir şey değildir. Halbuki Şçerbak bunu "Karluk-Uygur" grubu Türk şivesinden sayar.

Oğuz Kağan Destanı'ndan Örnek

.....*Toydın soñ Oğuz kağan beglerge el künlerge carlık berdi, takı dedi kim men sınılgerge boldum kağan, alalıñ ya takı kal-kan, tamğa bizge bolsun buyan, kök böri bolsunğıl uran; temür cıdalar bol orman; av yerde yürüsün kulan takı taluy takı müren; kün tuğ bolğıl kök kurıkan dep dedi. Kene andın soñ Oğuz kağan tört sarığa carlık cumşadı. Bildirgülik bitidi, ilçilerige berib yiberdi. Uşbu bildürgülükte bitilmiş irdi kim men uygurnıñ kağanı bolamen kim yirmiñ tört bulunınuñ kağanı bolsam kerek turur.*

---

kında bkz. A. M. Şçerbak, *Oğuzname Muhabbetname*, Moskova, 1959, s. 15-21; Ch. Rieu, *Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum*, Londra, 1888, s. 276 ve 182; "Oğuz Destanından Bir Parça," *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, II, 1934, 243-250; A. N. Kononov, *Rodoslovnaya Türkmen (Şçere-i Terakime)*, 1958.

KARAHANLI TÜRKÇESİNİN GRAMER YAPISI

Vokaller [Ünlüler]

Vokal sistemi her bakımdan aşağı yukarı Eski Türkçenin aynıdır. Ancak zaman aşımı tesiriyle “e” daha belirli olma yoluna girmiş sayılır. Uzun vokallerin mevcudiyeti bilinmekle beraber, tayini dilin yapı ve bünyesine bağlıdır. Kolayca belirtilemiyor.

Konsonantlar [Ünsüzler]

Tıpkı vokaller gibi mazesine bağlıdır. Yalnız, yerli dil özelliğinden sayacağımız bir “üç noktalı ة” sadası [sesi] kullanılmıştır. Bu ses Eski Türkçenin -b-, -b’si karşılığı olarak geçer. Burada bu ses “w” ile ifade edilmiştir: *yawuz* < *yabız*; *ew* < *eb*; *suw* < *sub* gibi.

Ses Uyumu

Büyük bir fark görülmemekte. Eski kaidenin dışına çıkılmamıştır. Yabancı dilden alınan kelimelerdeki yardımcı ve bağlayıcı vokaller [ünlüler] daha önceki hece vokaline uymuştur.

Yuvarlaklaşmalar ekseriyetle dudak konsonantlarının idaresi altında cereyan eder: *kapuğ* < *kapıg*; *teblüg* < *teblig*; *erdemlüg* < *erdemlig* gibi.

Aksine düzleşme, daha fazla diş yuvası konsonant ile yardımcı ses tesiriyle meydana gelir: *umunç* < *umunç*.

Bir kelimenin hem ince hem kalın olarak telaffuzu bu devre için bir özellik sayılabilir: *bıçek* ~ *bıçak*; *it* ~ *ıt*; *iş* ~ *ış*; *til* ~ *tıl*; *tışı* ~ *tışı* gibi. Herhalde bu kuralda bir nevi anlam ve mana farkları belirtilmek istenmiştir.

Konsonant Değişmeleri

1. *b > w* değişmesi, çağı için normal bir özellik olmuştur.
2. Diş yuvası "*t*-, *-t*-"lerin kendini muhafaza etmesi tabiidir. Hele kelime başındaki düzenli kullanılışı Türkçe için aslidir.
3. Karahanlı Türkçesi için özel bir değer taşıyan hususiyet, Eski Türkçedeki *-d*- yerine *-d*- (*;*) kullanılmasıdır. Bununla beraber bazı kaynaklarda eski *-d*- kendisini olduğu gibi muhafaza etmiştir. Mesela *bedü-* (*Atebetü'l-Hakayık*); *edik-* (*Kutadgu Bilig*) kelimelerinde görüldüğü gibi. Fakat bu Türkçe için normal "*-d*-"dir. Dağınık ve özelliği yazardan fazla müstensihe ait olmak üzere "*-y*-" de mevcuttur. Bu takdirde, Karahanlı devri Türkçesini bu kural üzerine başka başka bölgelere de ayırabiliriz.
4. *n̄ = ny* bakımından, artık eski Mani dini taraftarlarının "*n*"sine karşılık, bu bölge kesin olarak "*y*" yolunu tutmuştur: *koy < kony*; *çığay < çığany*.
5. Kelime ve ek sonları ile teşkil ekleri başındaki *ğ ~ g* normal haliyle mevcuttur. Uygunsuzluklar şiveye ait olmayıp diğer ikinci derecedeki sebeplere bağlı kalmıştır.

İsim Çekim Ekleri

Genitif

Normal olarak *-niñ* ~ *-niñ* ve *-nuñ* ~ *-nüñ*'dür. Yesevî'de bu ek akuzatifle karışmış, hatta birleşmiştir. Bu Özbek ağzı etkisiyle olsa gerektir.

Akuzatif

Bu devre Türkçesinde, Eski Türkçeden Orta Türkçeye doğru bir geçit teşkil eylemiştir. Bundan dolayı da Karahanlılar zamanında bu çekimin eki, Eski Türkçede olduğu gibi *-ğ*, *-g* olması gerekirken, Karahanlılar sonrasında yerli şive özelliğine

dayanamayarak yavaş yavaş kaybolmaya yüz tutmuştur. Buna göre, akuzatif eki bu devirde dört şekliyle mevcut olmuştur:

1. *-ğ, -g: sözü-g* "sözü."
2. *-ni, -ni: kişini* "kişiyi" (bu ek birinciye nispetle hâkimdir).
3. *-ı, -i: kitabı* "kitabı" (pek azdır).
4. Üçüncü şahıs iyelik ekinden sonraki *-n: til-i-n* "dilini" gibi.

Datif

1. Umumiyetle *-ka, -ke'*dir. Pek nadir olarak da *-a, -e'*ye rastlanır.
2. İyelik eklerinden sonra *-ña, -ñe'*dir.
3. Allatif eki içerisinde *-ğa, -ge'*dir: *il-ge-rü*.

Lokatif

Nispeten ablatiften ayrılmış, kesin bir durumu vardır. Bilindiği üzere, Eski Türkçede ablatif ile kenetlenmiş olduğundan belirtilmesi daha fazla sentaks yoluyla kabildi. Asıl eki *-da, -de; -ta, -te* dir. Üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra, türeme bir *-n-* ile *-n-de, -n-da* oluyor: *baş-ı-n-da*.

Ablatif

Bazı eserlerde, bilhassa *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakayık*'ta olmak üzere, datif eki her iki çekim hali için cari olmuşsa da, fakat asıl ablatif eki olan *-dın; -din; -tın, -tin* ve *-dun, -dün* hâkim olmaya başlamıştır. Buna göre, ablatif ekleri şöyle bir gelişme veya çekişme devresi geçirmiştir:

1. *-da, -de; -ta, -te*.
2. *dın, -din; -tın, -tin*.
3. *-dan, -den* (pek az olarak).

Enstrümantal

İki yolla yapılır: Umumi olarak *-n'*dir. Fakat bunun yanında *-la, -le* eki de kullanılır, ancak bu azdır.

Allatif-Direktif

Şu eklerle işler:

1. *-ğaru, -gerü, ğa + ru, -ge + rü: Teñrigerü,*
2. *-ru, -rü* (nadirdir): *berü.*⁷⁹
3. *-ar, -er.*
4. *-ra, -re: taşra.*
5. *-r* (tek bir kelimedede).

Ekvatif

Umumi olarak *-ça, -çe'*dir: *tilekçe.*

Komparatif

Bildiğimiz *-rek* ve *-rak'*tır.

İsim teşkil ekleri ve umumiyetle diğer sıfat vesaire gibi kelime teşkilinde vazifelendirilmiş bulunan ek ve parçaları, aşağı yukarı Eski Türkçe devrinden ayrılmamış bir durum göstermektedir. Bundan dolayı da bunlara burada temas edilmeyecektir. Aynı şey zamirler ve sayılar için de varittir [geçerlidir]. Asıl dikkatimizi çeken fiillerdir.

Zamirler

men, meniñ, maña, mende, mendin
mañar, meniñde, meniñdin
muña, muñda, muñdın
muñar, munıñda, munıñdın
kimke, kimde, kimdin
kimiñke, kimiñde, kimiñdin

⁷⁹ 75 W. Kotwicz, "Studio, nad jezikamı altajskimi," RO, XVI, Krakov, 1953, s. 288-289; N. Poppe, *Grammar of written Mongolian*, Wiesbaden 1954, 8. 59.

Fiiller**İmperatif-Voluntatif**

1. Şahıs : -ayın ~ -eyin; ~ -yın ~ -yin : *kılayın.*
2. Şahıs : a) -a--e : *aça.*   b) -ğıl--gil : *oğığıl.*⁸⁰
3. Şahıs : a) -sun ~ -sün : *oğı-sun.*
b) -su ~ -sü : *tutsu.*
c) -sum ~ -süni : *tutsum.*
1. Şahıs : alım ~ -elim; -lım~ -lim : *körelim.*
2. Şahıs : -ñ ~ -ñlar, -ñler : *korquñlar.*
3. Şahıs : -sunlar, -sünler : *bilsünler.*

Geçmiş Zaman Prateritum

- dım, -dim; -tım, -tim: *kıldım, kırtgündl.*
-dım erdi, -dim erdi; -tım erdi, -tim erdi: *bardımız erdi.*

Geçmiş Zamanın Şartı

- dım erse, - dim erse; -tım erse ~-tim erse: *keldim erse.*

Şart

- a) -sa, -se,: *kal-sa.*
b) -sar, -ser (nispeten azdır): *kalı-sar*

Şartın Hazırı

- se + şahıs zamiri: *oğısa men; -sen; -barsa.*

Şartın Geçmişi

- sa erdim, -se erdim: *indürse erdimiz; men tutmasa erdim.*

Gelecek-Optatif

- a) -ğay, -gey-: *unutmağay sen "unutmayacaksın."*
b) -ğa, -ge (bazen): *kirtgingeler "inanmalısınız."*
c) -ğay erdim, -gey erdim: *ıdğay erdi.*

⁸⁰ A. Caferoğlu, "Türkçemizdeki -ğıl ve -gil Emir Eki," *Belleten*, 1971, s. 1-10.

Futurum

-taçı, -teçi + ş. zamiri: *men aydaçı men* "söyleyeceğim."

Aorist

-r (-yur, -ar, -ur, -ır) + ş. zamiri: *bilir men* "biliyorum."

-maz, -mez (dağınık olarak): *bilmez men* "bilmiyorum."

Partisipler

- a) -ğu, -gü (Nesessitatif): *aymağu* "söylemeli."
- b) -muş, -miş (I. präteritum): *aymış men*.
- c) -duk, -dük (II. präteritum): *sözledik*.
- ç) -yuk, -yük (III. präteritum): *sözleyük*
- d) -r (aorist): *kelir men*.
- e) -daçı, -taçı: *aydaçı, kelteçi*.
- e) -ğay ~-ğa: *kılğay ~ kılğa men*.⁸¹
- g) -ğan, -gen: *örtgen*.

Gerundium

- a) -r; ır/-ir; -ur/-ür
- b) -a/-e; -ı/-i; -u/-ü
- c) -gınça/-ginçe
- ç) -ğalı/-geli
- d) -madın/-medin

⁸¹ Daha geniş bilgi için bkz. Mecdut Mansuroğlu, "Das Karakhanidische," *Philologiae Turcicae Fundamenta*, 1959, s. 87-109; Janos Eckmann, "Eine ostmitteltürkische interlineare Koranübersetzung," *UAJb*, Wiesbaden 1959, XXXI, s. 72-85; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi Notları*, II, İstanbul, 1943, s. 76 vd.; J. Eckmann, "Zur charakteristik der islamischen mittelasiatisch-türkischen Literatursprache," *Studia Altaica*, Wiesbaden 1957, s. 51-59; N. A. Baskakov, *Tyurkskie yazıki*, Moskova 1960.

MÜŞTEREK ORTA ASYA TÜRKÇESİNİN BATI TÜRKİSTAN ŞİVELERİ

XII. yüzyıldan itibaren Orta Asya'nın doğu ve batı bölgelerinde Türk dilinin yeni inkişaf [gelişme] merkezlerine rastlamaktayız. Bu çağda doğuda esas merkez rolünü Kaşgar oynamış, batıdaysa aynı vazifeyi Harezmi ve Sirderya ırmağının güneyindeki yerler ile Yedisu, Merv, Buhara ve diğer kültür merkezleri görmüşlerdir. Buna göre, İslami Türk edebiyatının Kaşgar devrinden sonraki gelişme merkezini başta Harezmi olmak üzere bu yerler teşkil etmiştir.

Çünkü büyük yolların kavşağı ve çeşitli dil, kültür ve medeniyetlerin karşılıklı tesir merkezi olan Maverâünnehir ile Horasan bölgelerinin, daha VII ila XII. yüzyıl arasında Türklüğün siyasi tarihi bakımından olduğu kadar, medeniyet ve kültür tarihleri yönünden de büyük bir değeri olmuştur. Burada, Maverâünnehir ve Horasan bölge veya eyaletleri altında kastedilen saha Seyhun ırmağı, Horasan dağlarıyla Hindistan arasındaki coğrafi bölgedir. Ceyhun ırmağıyla Hazar denizi çevresi de bu bölgenin içerisinde incelenir.

Saha, tarih boyunca muhtelif göçler, savaşlar, dil ve medeniyetler çarpışmasına sahne olmasına ve üzerinde birçok tesiri hissetmesine rağmen Türklüğünden bir şey kaybetmemiş gibidir. Arap istilası Türkler tarafından burada durdurulmuş ve Asya'nın İslamlaşması da Türklerin bu dini kabullerine bağlı kalmıştır. Daha sonra, İslam dünyasındaki hâkimiyeti

ellerine alan Türkler, burasını daha fazla sıçrama ve atlama merkezi olarak kullanmışlardır. Yani Türklüğün diğer sahalaraya yayılmasında, bu sahanın kendine göre bir değeri ve tarihi kıymeti olmuştur. Ayrıca Maverâünnehir ile Horasan'ın malik olduğu bu tarihî imtiyazların yanında; Harezmî, Birûnî, Farabî ve İbni Sina gibi dâhi ilim mütefekkirleri yetiştirmesi, ona işgal ettiği küçük coğrafi durumla kıyaslanmayacak kadar önemli bir mevki kazandırmıştır.

Bununla beraber Harezmi'nin politik hayatı ve idari taksimatı ayrı ayrı eyaletler şeklinde olmuş ve ancak XI ila XII. yüzyıldan itibaren büyük bir devlet halini almıştır.¹ Nitekim daha İslamiyetten önce VI. yüzyıldan sonra, Zereşan havzası ahalisiyle Amuderya'daki Harezmîler, göçebe Türk devletinin himayesi altına girmiş, bu yüzden burası çok erken çağlarda Türk halklarıyla temas temin etmiştir.

Harezmi 712 tarihlerinde Arap istilasına uğradıktan sonra başlıca iki devlet haline getirildi. Şöyle ki, sahanın güneyindeki Kât şehrinde Harezmişah unvanıyla tahtı işgal eden mahalli bir hükümdar burasını idare ettiği halde, aynı bölgenin kuzeyindeki Ürgenç ise hilafete bağlı bir emirin idare merkezi haline getirilmişti.² Buna göre, her iki merkezin yerli kültür gelişmesinde kendine göre tarihî önemi olmuştur. X. yüzyılın İslami anonim kaynaklarından sayılan *Hududü'l-Âlem*, Kât şehrini Harezmi'nin en esaslı şehirlerinden biri olarak göstermektedir. Bu esere göre Kât, Oğuz Türkistan'ının kapısı ve Türk mallarının ambarı olmuştur.³ Aynı fikir İbn Fadlan tarafından da teyit edilmektedir.⁴

¹ W. Barthold, *Mesto Prikaspiyskih oblastey v istorii musulmanskogo mira*, Bakü, 1924, s. 48.

² A. Y. Yakubovskiy, *Razvaliny Ürgença*, Leningrad, 1930, s. 6.

³ *Hududü'l-Âlem*, s. 25b.; S. P. Tolstov, *Po sledam drevnehorezmiyskoy tsvilizatsii* (Kadim Harezmi Medeniyetinin İzinde), Moskova, 1948, s. 241.

⁴ J. Marquart, *Erânşahr*, s. 155.

Kuzey Harezmi'nin payitahtı olan Ürgenç de aynı rolü oynamaktan geri kalmamıştır. Burası da ta eski çağlardan bu yana, medeni ülkeler ile bozkır halklarının ticari mübadelesini [değiş tokuşunu] tanzim etmiş ve bu iktisadi ayarlanmanın neticesinde kendisine geniş bir gelişme imkânını temin etmiştir. Arap coğrafyacıları umumiyetle, Harezmi ahalisini uzak ülkelere seyahat eden ve harpsever bir millet olarak tavsif etmektedir [nitelemektedir].⁵ Bundan dolayı da Türk halkları, ticaret maksadıyla bunlara çeşitli mallarını getirdikleri gibi, Harezmliler de Türklerin oturdukları yerlere kadar uzanmaktaydılar. Coğrafi durumu bakımından işlek bir sahaya ve elverişli bir mevkiye malik olan Harezmi ile Ürgenç, gerçekte çeşitli insan ve halkların kaynaştığı bir merkez olmuştur. Bundan dolayı da burada İran, Maveraünnehir, Hazar, Bulgar ve umumiyetle Türk bozkırlarından ticaret maksadıyla akın eden insanlara rastlanmaktaydı. Harezmi'nin bu durumu, şüphesiz onun etnik yapısı üzerinde müessir [etkili] olmaktan geri kalmamıştır.

HAREZM İLİ

MS X. yüzyıla doğru Orta Asya'daki Türk yayılma hareketinin mühim yönlerinden birini Harezmi teşkil etmeye başlamıştı. Burası, öteden beri bozkır halkıyla sıkı bir ticaret münasebetinde bulunması dolayısıyla tabiatıyla Türk kabilelerinin nüfuzundan masun kalmamıştır [korunmamıştır]. Günden güne kendini hissettiren bu nüfuz ve tesir, ister istemez, X. yüzyıldan itibaren Harezmi'de yeni yeni kurulmaya başlayan şehirlere

⁵ Harezmi'nin büyüklüğüne bir ölçü olarak, muhtelif bilginler, Harezmi'nin sınırlarına dahil birçok şehirden bahsetmektedir. Bu kabilden olarak el-İstahrî, 930-932 yıllarında Harezmi'nin 13; *Hududü'l-Âlem* 9 (Minorskiy neşri, Londra, 1937); el-Makdisî ise 32 şehire malik olduğunu açıklamaktadırlar.

ve merkezlere iktisadi ve kültür bakımından yeni bir gelişme vechesi [yönü] kazandırmıştır. Hele XIII. yüzyılda, Selçukluların hâkimiyetinden kurtulmaya muvaffak olan Harezmi, İslam Doğu dünyasının en çok refaha kavuşmuş sahası ve en büyük devleti haline gelmiştir. Şöyle ki, bu çağ Harezmi'nin sınırları Gürcistan'dan Fergana'ya, Hindistan'dan Kuzey Arap steplerine kadar uzanmıştır.⁶ Bu yüzden Harezmi, Doğu yazar ve mütefekkirlerinin de dikkati nazarını celbe başlamıştır.

Memleketin merkezi olan Ürgenç şehri de refah ve intizamıyla çağının en mühim Türkistan merkezini teşkil etmekteydi. Büyüklüğü ve kültür yüksekliği Doğu edebiyatında yer almıştır. Arûzi es-Semerkandî'nin ve İbni Sina'nın da yaşadığı bu devir Ürgenç'inin kültür durumu hakkında verilen bilgiye bakılacak olunursa, burası birçok bilgin ve mütefekkirin toplandığı merkez olmuş, hükümdarı da her taraftan akın eden âlimleri himayesi altına almıştır. Hatta İbni Sina dahi aynı gayeyle buraya gelmiştir. Hekim Ebulhayr el-Hammî, riyaziyeci [matematikçi] Ebû Nasr Arran, felsefeci Ebû Sehl Mazîran ve el-Birûnî gibi çağın yetişkin, ünlü ve şanlı âlimleri hep Harezmi'de yaşamış, yetişmişlerdir.

1333 yıllarında Harezmi'yi ziyaret etmiş olan meşhur Arap gezgin İbn Battuta, bu şehirden bahsederken, burasını mühim pazarlara, geniş sokaklara malik, mamur ve iktisatça çok yüksek bir Türk şehri olarak kaydetmektedir.⁷ Aynı fikir takriben İbn Battuta'dan yedi yıl sonra bu sahada dolaşan Avrupa gezginlerinden Pegolotti tarafından da tasdik edilmektedir.⁸

⁶ V. Tizengauzen, *Sbornik materialov otnosyaxsya k istorii Zolotoy Ordı*, St. Petersburg, 1884, s. 504; bu eser İzmirli İsmail Hakkı tarafından *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* adıyla (İstanbul, 1941) Türkçeye çevrilerek neşredilmiştir.

⁷ W. Barthold, *İstariya izuçeniya Vostoka v Evrope i Rossii*, Leningrad, 1925, s. 75.

⁸ Ebülferec-İbnülbrî, *Tarih-i Muhtasarî'd-Düvel*, İstanbul, 1941, 8 (Şere-

Ürgenç ve dolayısıyla Harezm, aynı refahı ve iktisadi mevkiyi Moğol istilası devrinde de muhafaza etmiştir.⁹ Hatta daha ileri varılarak denebilir ki, Moğol fütuhâtı [fetihleri] Türk Harezm'i için bir bakımdan kalkınma çağı olmuştur. Çünkü bu istilaya kadar Batı Avrupa, Uzakdoğu'yla adeta alakalanmamış gibiydi. Moğol istilasıyla bilakis Uzakdoğu'yu Batı Avrupa'ya bağlayan kervan yolunu daha fazla uzatarak, ta Rusya'nın içerilerine kadar götürerek, Avrupa'yı bir dereceye kadar Orta Asya'ya bağlamış ve dolayısıyla Rusya ile Orta Asya arasındaki ticareti kuvvetlendirmiştir.

Cengiz'in ölümünden sonra, Harezm tamamıyla Cuci ulusuna dahil olmuştur. Cuci ulusunun bu zamanlarda merkezi Saray şehriydi. Böyle bir vaziyet dahilinde, tabiidir ki Harezm ancak merkezden idare edilmiş ve burasının Cuci ulusu idaresi altındaki hayatı, Harezm'de darb edilen sikkelerden de¹⁰

---

feddin Yaltkaya tercümesi).

- ⁹ M. E. Masson, "Monetny klad XIV veka iz Termeza," *Bulletin de l'Université de l'Asie Centrale*, Taşkent, 1929, XVIII. s. 53-69; A. Caferoğlu, "Termez Definesine Göre XIV. Asırda Harezm'in Tarihi, İktisadi Hayatı," *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, VIII, sayı 44, Ankara, 1936, s. 133-138.
- ¹⁰ İranlıların Türkleşmesini karakterize eden başlıca örneklerden birini Sart kavim tipinin, dilinin, dilinin ve kendi kavim adının geçirdiği safha teşkil etmektedir. Bu kelimenin akıbeti Tacik kelimesinin geçirdiği değişikliğin aynıdır; önceleri Tacik kelimesinin altında bilhassa Araplar kastedildiği halde (Hans Heinrich Schaeder, *Türkische Namen der Iranier*, Festschrift Giese, Die Welt des Islams, Sonderband, Leipzig, 1941, s. 19), sonraları bunlar İslam camiasına dahil olduktan sonra Araplar ile İranlılara alem olmuş ve nihayet daha sonraları Arapları İranlılardan ayırt etmek üzere, yalnız İranlılara izafe edilmiştir. *Kutadgu Bilig*'in mukaddimesi yazıldığı zamanlarda İranlılar artık Tacik adını taşımaktaydılar (W. Radloff, *Das Kutadgu Bilik*, s. 8, 1). Sart kelimesi de önceleri yalnız İranlıların müşterek adı olarak kullanılmıştır. En sonda İran dilini muhafaza eden Tacikleri, yerli göçebe hayat süren Türklerden ayırt etmek için bu kelimeyle yerleşik Türkler tesmiye edilmiştir (Barthold, *Musulmanskiy Mir*, St. Petersburg, 1922, s. 40-41). Sart kelimesi aslında Hintçe olup "tüccar" manasında kullanılmıştır. Moğollarsa bu kelimeyi Sartak, Sartaktay ve Sartagul şeklinde kullanarak daha fazla kültür bakımından istifade et-

anlaşıldığı üzere iki buçuk yüzyıla yakın bir zaman sürmüştür.

Bununla beraber Harezmi, hangi devletin ve sülalenin idaresi altında olursa olsun, kültür ve iktisadi gelişmeler bakımından en parlak devrini Türklerin hâkimiyeti esnasında yapmıştır. Ve Türk idaresi sayesinde devrinin yüksek ve medeniyetli ülkelerine parlak bir örnek teşkil eylemiştir. Bu yüzden Ürgenç, vaktiyle Türkistan'ın en büyük iktisadi merkezlerinden biri olarak vücuda getirdiği sanat eserleriyle, Altun-Orda ve kadim medeniyet ocaklarından biri sayılan Maverâünnehir'in maddi medeniyetine yeni bir canlılık katmıştır. Çünkü muhtelif Türkistan merkezlerine bozkırlardan gelip yerleşen Türk kavimleri, yerli kültürün tesirlerine kapıldıkları gibi, sahanın yerleşik sekene [sakinleri] haline geldikten sonra, yalnız kendi kültür ve dillerini muhafaza etmekle kalmamış, onun sahanın otokton [yerli] halkı arasında da yayılmasına çalışmışlardır. Bahusus [özellikle] Türk istila ve fütuhâtı, Moğollarinkine nispeten daima farklı olup Türk boyları ve kabilelerinin yeni yeni sahalarda yerleşmesi gibi çok mühim bir gayeyi takip etmiştir. Bu yüzden Türklerin her yeni fethedilen ülke veya sahaya oldukça kesif bir kalabalıkla gelip yerleşmeleri, daha fazla Türk dili ve edebiyatının inkişafına [gelişmesine] hizmet etmiştir. Türkistan'ın İslam devri tarihinde Türk olmayan yerli, hususıyla İran şivelerinin Türk dili muhitinin içerisinde erimesine ve İran unsurlarının Türkçeleşmesine¹¹ başlıca sebep bu keyfiyet [durum] olmuştur.

Moğol öncesi Harezmi Türkçesi "Oğuz-Kıpçak" eğilimindedir. Daha sonraları Kıpçak Türkçesinin etkisiyle içerisinde

---

mişlerdir. Bundan dolayıdır ki Cengiz Han, Karluk şehzadesi olan Arslan Han'a Sartakay adını vermekten çekinmemiştir (Barthold, *İstoriya kulturnoy Jizni Turkestana*, s. 80).

¹¹ V. Tizengauzen, "Sbornik materialov otnosyaşçihşya k istorii Zolotoy Ordı," I, SPb. 1884, s. 235; el-Ömerî; İbn Battuta, 282; İbn Haldun, 385; Elyani, 595.

Karluk-Uygur unsurlarını da alarak, Moğollar devri Altun-Orda Türkçesine maledilmiştir. Harezm'in yayılması ve güçlenmesiyle Oğuz-Kıpçak Türkçesinin etkisi de o nispette artmış ve yerli dilin gelişmesine yardımcı olmuştur.

Umumiyetle şunu da dikkati nazara almalıdır ki, Orta Asya halklarının harekâtında, Doğudan akın eden göçenler, yeni girdikleri sahalarda asla yabancılık hissetmemişlerdir. Tersine kendi gelenek ve göreneklerine çok benzer sosyal bir yapıyla karşılaştıkları gibi, din ve askerî teşkilat bakımlarından da büyük bir yakınlık ve beraberlikle karşılaşmışlardır. Bu yüzden, kısa bir zaman zarfında, yeni işgal edilen ülkelerde galipler ile mağluplar arasında sıcak bir yaklaşma münasebeti kurulmuştur. Altun-Orda'ya dair Tizengauzen tarafından yayımlanan vesikalara bakılacak olunursa, Kıpçak sahasına inen Moğollar, çok kısa bir zamanda yerli halklar içerisinde erimeye yüz tutmuş, bunların hayatlarına intibakta [uyum sağlamakta] hiçbir engele rastlamamışlardır. Bu işlemde elbette yerli kızlarla eylenmenin de büyük bir tesiri olmuştur.¹²

El-Ömerî ve devrinin bilginleri, Türkleşme yolunun kolaylığını bizzat müşahede etmişlerdir. Haddizatında bu Türkleşme, çağı için pek tabiiydi. Zira bu sahaya inen Moğollar sayıca o kadar az ve cılızdılar ki, yerli halk arasında erimekten başka çıkar bir yolları mevcut değildi. Bunun en sağlam delili XIV. yüzyılda Cuci ulusunda, Moğol dili yerine Kıpçak-Oğuz şivesi unsurlarını içerisine alan edebî bir Türkçeyle zengince bir edebiyatın vücuda getirilmiş olmasıdır. Hele Deşt-i Kıpçak sahasında Moğollar, dar bir üstün sınıf olmaktan yukarı bir

¹² Son zamanlarda Harezm sahasında yapılan kazılar, buraların Türk idaresi altına geçmesiyle beraber, yerli toponimler de Türkçeleştirilmiştir. Bu çağ Harezm toponimisini tavsif edecek [niteleyecek] birkaçının zikriyle yetinilecektir. Mesela Güldürsun-Kala, Ayar-Kala, Teşik-Kala, Yiğit-Kala, Kara-kum, Barkan-tam; Koy-kırılğan-kala vs gibi.

türlü çıkamamış ve bu yüzden ister istemez yerli kültür üzerinde asla tesirli olmamışlardır.

HAREZM İLİ ŞİVESİNİN DOĞUŞU

Diğer taraftan, Orta Asya sahasında Türklerin büyük bir nüfus kesafetiyle [yoğunluğuyla] yeni ülkeleri kendi ellerine geçirmeleri ve aynı zamanda güçlü bir siyasi iktidara malik olmaları, Türklerle iskân edilen sahaların Türkleşmesini temin etmiştir. Harezmi bu Türkleşme işlemini ve olgunlaşmasını geçirmiş Orta Asya merkezlerinin belki de en mühimlerinden biri olmuştur. İslamiyetin ilk çağlarında, burada konuşulan dil şüphesiz İran dilinin bir şivesidir ve diğer İran kavimleri tarafından anlaşılmasına rağmen, XI. yüzyıla kadar bu saha ahalisinin hâkim bir anlaşma vasıtası olmuştur. Bozkırların Türkleşmesi neticesinde¹³ aynı işleme tabi olan Harezmi üzerinde de, tedrici [kademeli] bir surette Türk dilinin nüfuzu hissedilmeye başlanmıştır. Aslı itibarıyla İran şivelerinden biri sayılan "Harezmi dili" kelimeleri içerisinde, halis İran kelimeleri olarak sayılanların birçoğu aslında Türkçe oldukları halde, uzun zaman Türkçe addedilmemiştir. Yanlış bir menşeye atfedilen bu Türkçe kelimeler, bugün artık kesin olarak öz kaynaklarına bağlanmıştır.¹⁴ Bunlar Harezmi'nin hakiki Türkleşmesinden öncesine ait oldukları için, bozkırlarda yaşayan Türklerin böyle bir nüfuz temin edebilecekleri tamamıyla dikkati nazara alınmıştır. Bu ilk çağ Türkçe kelimelerinin azlığı da şüphesiz bu vaziyeti doğruluyordu. Bununla birlikte tarihî

¹³ Bkz. not. 15.

¹⁴ Nitekim Mir Ali Şir Neval, *Mecalisü'n-Nefais* adlı eserinde, önemine göre bu saha Türkçesine "Harezmi Türk tili" gibi bir ad vermeye mecbur olmuştur. Aynı bilgiye göre bu dilde hiçbir sıkıntıya rastlanmadan *Mesnevî* ve *Bürde Kasidesi Şerhi* gibi eserler de yazılmıştır (A. Caferoğlu, "Çağatay Türkçesi ve Neval," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, II, s. 34; A. K. Borovkov, *Altışır Nevâi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazıkı*, s. 104).

kaynaklar, Harezmi'deki Türk dilinin hakiki inkişafının [gelişiminin] başlangıcını XI. yüzyıl olarak göstermektedir. Aynı devirden itibaren burası Türk kesafetinin [yoğunluğunun] yerleştiği bir saha olmuş ve buralarda Türk şehirleri vücuda gelmeye başlamıştır. Bu Türkleşmeyle beraber Türk dili ve edebiyatı da daha sağlam bir yön alarak "Müşterek Orta Asya Türkçesi"nin Harezmi şivesini doğurmuştur.

Harezmi şivesinin ilk unsurlarını, buranın Türkleşmesinden önceki ticari münasebetler dolayısıyla Harezmi'nin İran şivesine dahil olan muhtelif Türkçe kelimeler ve terimler teşkil etmektedir. Bunlar büyük bir ihtimalle ticaret ve resmî muamelelere ait kelimelerden başka bir şey olmasalar gerek. Çünkü ticari münasebetlerde bulunan milletler arasında, muhtelif ticaret eşyalarının adlarıyla vergi ve sikke isimlerinin mübadeleye [değiş tokuşa] tabi tutulması âdetten sayılmaktadır. Buna biz, birçok dilden misaller de getirebiliriz. Mesela, önceleri Volga boyu Bulgarlarıyla, daha sonra, Moğol istilasından sonra birçok Türk ülkesiyle Rusya arasında vaki olan ticaret münasebetlerinin neticesinde resmî, ticari, malî devlet teşkilatına ait Türkçe birçok kelime ve terim kolayca Rus dilinde yerleşmeye muvaffak olmuştur. Aynı karşılıklı kelime ve terim mübadelesine, Osmanlı devletiyle yakın münasebette bulunan komşu devletlerin resmî dil ve şivelerinde tesadüf edilmektedir. Harezmi'nin İran şivelerinde yerleşen ilk Türkçe unsurlar da işbu türden kelimelerdir.

Asıl XI. yüzyıldan bu yana başlayan Harezmi'nin Türkleşmesi, aşağı yukarı XIII. yüzyıla kadar devam etmiştir.¹⁵ Bu iki yüzyıl zarfında Orta Asya'nın İran şivelerinden biri sayılan "Harezmi şivesi" –tıpkı vaktiyle Soğdcanın mevkisini edebî İran diline bırakışı gibi– Türk dilinin tazyiki [baskısı] altında

¹⁵ Barthold, *Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, s. 126-127; Ahmed Zeki Velidi Togan, "Hwarezmische Zätze," *Islamica*, II, 1921.

kendi mevkisini aynı İran diline bırakmaya mecbur olmuştur. İran ve Türk dilleri çekişmesi, bu suretle burada da cereyan etmiş, neticede Türkçe ile yan yana Arap ve Fars dilleri de kendi faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Türk medeniyeti altında yaşayan Harezmi, Türklerden önceki devrine nispeten hiç de kültürce gerilememiştir. Tersine, muhtelif konulara ait Arap,¹⁶ İran ve Türk dillerinde yazılmış olan eserlerin çokluğu, burasının çok yüksek bir kültür merkezi olduğunu göstermektedir. Hele "Mutezile" mezhebinin yayılım merkezinin burası oluşu ve umumiyetle Orta Asya ölçüsünde şöhret bulan birçok Harezmi dervişinin faaliyeti, ister istemez burasının tabii kültür gelişmesinde azim [büyük] tesiri olmuştur. Hâkim Ata (yahut Süleyman Bakırganî)¹⁷ gibi büyük bir nüfuza malik şeyhin, faaliyetçe Harezmi'ye bağlanmış oluşu, burada sade Türkçenin intişarını [yayılmamasını] temin etmiştir. Son zamanlarda aynı sahada yazılmış bazı Türkçe eserlerin mevcudiyeti de tahakkuk ettirilmiştir.¹⁸

Türkçenin bu devirde elde ettiği ehemmiyete ve mevkiye rağmen, Arap ve Fars dillerinin de aynı muhitte kullanışı, Türk dilinin kesin ve tam bir hâkimiyet kuramadığını göstermektedir. Nitekim bu devrede Türk dili, İslam dünyasının

¹⁶ C. Brockelmann, *Ceschichte der arabischen Litteratur*, 1898, indeks.

¹⁷ K. G. Zaleman, "Legendiy pro Hâkim Ata," *Izvestiya Akademii Nauk*, St. Petersburg, 1398, IX, no 2.

¹⁸ Zeki Velidi, "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler," *Türkiyat Mecmuası*, II, İstanbul, 1920, s. 315-345; Aynı saha önemli eserlerinden biri de Rus Asya Müzesinde (No 217) muhafaza edilen ve Doğu Türkçesiyle yazılmış olan *شہود قلیب شهر خوارزمی خراب قلنا یتکت بیان شیخ نجم الدین کبرای* adlı eserdir. Bir nevi tarihi roman karakterini taşıyan bu eserde, aslen Harezmi'nin Hivak şehrinde doğmuş olan meşhur mütteliklerden Necmeddin Kübra (540/1145) Harezmi'nin hamisi ve Moğol istilasına karşı olan milli bir kahraman kişi olarak tanıtılmaktadır: E. E. Bertels, "Çetverostişiya şeyha Nedjmeddin Kübra (Şeyh Necmeddin Kübra'nın dörtlükleri)," *DAN*, Nisan-Haziran 1924, 37.

da kullanılan hâkim dillerin ancak üçüncüsü olarak telakki edilmiştir [sayılmıştır]. Bu fikri doğuran başlıca sebeplerden birisi Harezm'de kullanılan Türkçenin Arap ve İran dillerine nispeten daha sade ve halk ruhuna yakın bir karaktere malik oluşudur. Bu evsafıyla [niteliğiyle] Türkçe, Farsçaya karşı olan mücadelesinde, Türk ümerasıyla [yöneticileriyle] göçebe Türk zümresinin üzerinde o kadar müessir olmuştur ki, gerek Türk dili gerekse millî Türk ananeleri kendisini aynen muhafaza edebilmiştir. Hükümet müdahalesi ve himayesi olmadan, bir taraftan Ahmed Yesevî ve Bakırganî gibi halk şairleri tarafından halkın ruhuna ve şivesine yakın bir tarzda geniş bir edebiyat inkişaf ettirildiği [geliştirildiği] gibi, diğer taraftan da son Harezmşahlardan Celâleddin için Türk diline mahsus bir gramer vücuda getirilmiştir. Şüphe yoktur ki saray ile devletin bu yoldaki gayreti ancak bu inkişafa hizmet edebilmiştir.

Harezm Türkçesinin hangi şive üzerine kurulduğu meselesine gelince: Bu, her şeyden önce bu sahanın Türkleşmesi ameliyesinde [işleminde] hâkim rol oynayan Türk kavimlerinin tesirine ve kültür seviyesine bağlı olmuştur. Elimizdeki mevcut malumata ve bu sahada yazılmış Türkçe eserlerin şive karakterlerine bakılırsa, umumi muhaceretle [göçlerle] buraya gelip yerleşen Türk boyları içerisinde Oğuz, Türkmen, Kıpçak boyları hissedilecek derecede kesif [yoğun] bir kalabalık teşkil etmişlerdir. Bunların haricinde, ayrıca Yimek, Bayavut ve Kalaç¹⁹ boylarıyla bilhassa Kanglı gibi bazı Türk boylarının da saha Türkleşmesinde müessir oldukları şüphesizdir. Derecesine göre muayyen rolleri olan bu boyların veyahut kabilelerin ayrı şive hususiyetleri hakkında, elimize bunların şive hususiyetlerini tebarüz ettirecek [belirtecek] eserler geçinceye kadar bir fikir yürütülmesi imkânsız gibidir.

¹⁹ F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, I, s. 237.

Ancak Kanlılar, Harezmi sahasında hâkim bir mevkiye bulduklarından devlet idaresinde kendilerine mahsus nüfuzlu bir yer ayırmaya muvaffak olmuşlardır. Moğol istilasından önce Kanlıların Talas ile Issık-Göl arasındaki sahayı işgal ettikleri malum olduğu²⁰ gibi, Harezmişahlardan Tekeş'in de (1172/3-1200) Kanlı kabilesine mensup Bayavut aşireti hanının kızı Türkân'la evlendiği de tarihçe sabit bir keyfettir [durumdur].²¹ Bu evlenmenin neticesinde, Türkân'ın oğlu Harezmişah Muhammed'in devrinde (1200-1220) birçok Yimek aşireti reisi, kendi kabileleriyle beraber Harezmi'e hicret ederek hükümdarın hizmetine girmişlerdir. Aynı zamanda Türkân'ın birçok akrabası ve çevresi İslamiyeti kabulle Harezmi'de yerleşip hükümdar tarafından yüksek memuriyetlere tayin edilmişlerdir.²² Kanlıların Harezmişahlardan Muhammed'in nezdine geldikleri hakkında daha tafsilatlı malumata Ebûlgazi Bahadır Han'da rastlamaktayız. Bundan maada [başka], bunların Harezmi idaresindeki ehemmiyetini Cengiz Han ile Harezmişahlar arasındaki muhabere esnasında, şehir valileri olarak zikredilmelerinden de istidlal edebiliriz [çıkabiliriz].

Gerçekte Harezmi'nin Türkleşmesinde muayyen rolleri olan Yimek ve Bayavutlar, aşiret ve boy taksimatı bakımından esasen Kanlı uruğunun şubelerine mensupturlar. Bu suretle Harezmi'nin esas yerli şivesi, biraz aşağıda Harezmi'de yazılmış Türkçe eserlerin özellikleri hakkında elde edeceğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, edebî Kaşgar şivesinin çok kuvvetli tesirinin altında, yukarıda zikredilen Türk kabilelerinin şive

²⁰ Desmaisons, *Histoire des Mongoles et des Tatares par Aboul Chazi Béhâdour Khan*, St. Petersburg 1874, s. 37-38.

²¹ J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 167.

²² S. P. Tolstov, *Po sledam drevnehorezmiyskoy tsivilizatsii* (Kadim Harezmi Medeniyetinin İzinde), Moskova, 1948, s. 80.

unsurlarının karimasından teşekkül etmiştir. Yani edebî Harezmi şivesi Oğuz, Kaşgar, Kıpçak ve Kanglı gibi şivelerin karma bir kalıbı olmuştur.

Harezmi sahasının etnik yapısındaki kültür tesirlerinin derecesini tayin edecek olan unsurlardan en mühimini Harezmi kelimesinin bizzat kendisi teşkil etmektedir. Toponimlerin menşeyi tayininde, azami ihtiyatın elden bırakılmaması gerekmeyle beraber, Harezmi kelimesi üzerinde ısrarla durulmuş ve bazı fikirler ileri sürülmüştür.

Kelime Arap transkripsiyonuna göre *Hwārizm*, VII. yüzyıl Harezmi sikkelerinde *Hwrzm*, kadim Pers dilinde *Uvarazmiş*, Babilce *Huwarizma*, Elamca *Marazmiş*; Avesta'da *Hvairizem*; Yunanca *Xopasmia*, Latince *Chorazmia* olmuş; fakat X. yüzyıllarda kelimenin gerçek manası tamamıyla unutulmuştur. Arap yazarlarından el-Makdisî, halk etimolojisine dayanarak kelimenin "et-odun" manasına geldiğini ileri sürmüşse de bu tamamıyla indidir [kişisel bir kanıdır]. Son araştırmalar kesin olarak, kelime sonundaki *zem/zm*'in aslında Hint-Avrupa dillerine ait olup "toprak, yer" manasını ifade ettiğidir. Farsça *zemin* ve Rusça *zemlya* da şüphesiz bundan türemiştir. Kelimenin baş kısmı olan *hāri-hwāri* ise bilginler arasında geniş anlaşmazlıklara yol açmış ve menşeyi kesin olarak tespit edilememiştir. Bu yüzden Klippert ile Lerh kelimeye "basık arazi;" Bürnuf, Zahau, Geyger "münbit arazi;" Yusti ve Spiegel ise aksine "çorak arazi" manalarını vermişlerdir. Oldukça iddialı olan bu faraziyelere [varsayımlara] karşı, kelimenin "güneş memleketi" manasında olabileceğini ve aslında Hurr < Hōrşed'den türeme bulunduğunu ileri süren ve destekleyenler de vardır.²³ Bu takdirde, eski memleket adlarının umumiyetle kavimler adından türediği fikri dikkati nazara alınacak olu-

²³ Barthold, "O Hristianstve v Turkestanve v do Mongolskiy period, (Moğol Devrinden Önce Türkistan'daki Hristiyanlık Hakkında)," ZVO, VII, s. 27.

nursa, Harezmi kelimesinin *Harri* yahut *Hvarri*'ler ülkesi manasına geldiğini kabullenmemiz gerekmektedir. Bahusus ki, daha XIII. yüzyılda Yakut Hamevî, filoloji bakımından kelimedeki -r- sesinin teşdidıyla [harfi iki defa söyleyerek] telaffuz edilmesi gerektiğini tespit ederek, fikrini diğer kaynaklarla kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Neticede orada, eski Mitani devletinin kurucusu bulunan Harriler kavmi meydana çıkmaktadır, ki bu da Harezmi'nin tarihî durumunu aydınlatmaya yarayacak vesikalardan biridir.

HAREZM ŞİVESİNDE YAZILMIŞ ESERLER VE ŞİVE HUSUSİYETLERİ

Çeşitli kavim ve boy unsurlarıyla meskûn sahalarda, umumiyetle edebî dil, daima müelliflerin ana şivesinden müteessir [etkilenmiş] olup, ekseriya o şivenin hususiyetlerini taşır. Harezmi sahasında yazılan eserler de şüphesiz bu kaideden kendisini kurtaramamıştır. Nitekim, "Müşterek Orta Asya Türkçesi" mahsullerinden sayılan birçok eser arasında bu fark bariz bir surette göze çarpmaktadır. Mesela *Husrev ü Şirin*, Kaşgar Türkçesine tamamıyla uygun olduğu halde, aşağı yukarı *Nehcü'l-Feradis* ile bir zamanda Cuci ulusuna dahil Harezmi'de yazılmış olan *Muhabbetname*, bilakis Doğu Türkçesinden daha az müteessir olup, daha fazla Kıpçak şivesine bolca yer vermiştir.

Harezmi'de yazılmış olan diğer eserlerden *Nehcü'l-Feradis* ile *Muinü'l-Mürid* esasen Doğu Türkçesi üzerine yazıldıkları halde, yerli Harezmi şivesi karakterini taşımalarıyla dikkatimizi çekmektedirler. Lügat serveti bakımından bilhassa Doğu ve Güney şivelerinin unsurlarını taşıyan XIII. yüzyıl yadigarlarından Ali'nin *Kıssa-i Yusuf'u* şivece mahlût [karışık] olmasına ve bu yüzden hangi şive grubuna dahil olabileceği kesinlikle tespit edilememesine rağmen, bu saha eserlerinden

biri olarak sayılmaktadır. Görülüyor ki, XIV. asır Altun-Orda sahasında olduğu gibi, Cuci ulusuyla buraya dahil Harezmi'nin muhtelif mıntıklarında da, Çağatay edebî şivesinin bariz bir aşama yapmadığı bir zamanda, yerli Türk şivelerine edebî bir karakter veren dilciler ve edebiyatçılar mevcut olmuşlardır. Yerli Harezmi şivesi karakterini en çok tebarüz ettiren [gösteren] *Nehcü'l-Feradis* olduğundan bilhassa bunun üzerinde durulması icap etmektedir.

NEHCÜ'L-FERADİS

Nehcü'l-Feradis karakter itibarıyla Rabguzi'nin *Kıyasü'l-Enbiya'sı*, *Muinü'l-Mürid*, *Cevahirü'l-Esrar* gibi eserler kümesinden olup, Türk ülkelerindeki İslam tesirini bariz bir surette gösteren kaynaklardandır. Lisani ehemmiyetine nispetle edebî kıymeti oldukça sönüktür.²⁴ Buna mukabil eserin ananevi ve edebî imla kaidesine uygun bir tarzda yazılıp yerli Harezmi şivesine göre harekelenmesi,²⁵ onun lisani ehemmiyetine büyük bir değer vermektedir. Eser, içerisine aldığı kelime serveti ve şive özellikleri bakımından muayyen bir şiveye münhasır [özü] olmayıp daha fazla birkaç şive karmasının mahsulüdür.²⁶ Bu takdirde *Nehcü'l-Feradis*'in şivesi biraz yukarıda söylendiği gibi, Harezmi sahasında birleşmiş ve edebî şive mahiyetini

²⁴ Eserde daha fazla müfit [yararlı] olma gayesiyle, canlı tasvirlerle, lirik ve bedif güzelliklere yer verilmiştir. Bu yüzden sanat incelikleri ihmal edilmiştir. Rabguzi'nin *Kıyasü'l-Enbiya'sına* nazaran daha sade bir dille yazılmıştır ve üslubu oldukça selistir. Mahiyet itibarıyla *Muinü'l-Mürid* gibi didaktik bir maksatla yazılmıştır. Muhtevası dinî ve ahlaki hikâyeler ve mucizattan ibarettir. Eserin edebî bakımdan en büyük kıymeti açık ve sade yazılışındadır.

²⁵ Zeki Velidi bu mühim noktayı dikkat nazarına alarak, bunun bütün bir asra şamil olabileceği fikrini ileri sürmektedir: Zeki Velidi, "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler," *Türkiyat Mecmuası*, II, İstanbul, 1918, s. 344.

²⁶ Kıvameddin Burslan, "*Nehcü'l-Feradis*'ten Derlenen Türkçe sözler," *Türkiyat Mecmuası*, IV, İstanbul, 1934, s. 169.

almış olan Kaşgar, Kıpçak ve Oğuz şivelerinin unsurlarından meydana gelmiştir.²⁷ Harezmi'nin XIV. yüzyıla kadar olan tarihi gelişim şartlarının çeşitliği ve umumiyetle sahanın maruz kaldığı göçler ve yerleşme kültürlerinin tesiri, şivedeki unsurların bulunuş sebeplerini sarahaten [açıkça] göstermektedir.

Şimdiye kadar *Nehcü'l-Feradis*'in birkaç nüshası ele geçmiştir. Bunlardan üçü Kazan'dadır. Noksan olanı olduğu gibi, son zamanlarda kopya edileni de vardır. Asıl Mercanî tarafından araştırılan diğer bir nüshaya da bugün kaybolmuş nazarıyla bakılmaktadır.²⁸ Bunlar dışında oldukça iyi muhafaza edilmiş bir nüsha Yalta Doğu Müzesindedir.²⁹ Diğeriyse İstanbul Süleymaniye Kütüphanesindedir.³⁰ Yeniden iki nüshasının daha bulunduğu söylenmektedir.³¹

Yalta Doğu Müzesindeki nüsha Hicri 792, İstanbul'dakiyse Hicri 761'de yazılmıştır. Eserin müellifi Mahmud bin Ali diye tahmin edilmektedir. Mercanî'nin kaybolan nüshası 759 tarihinde yazıldığından bu nüsha şimdiye kadar ele geçenlerin en eskisi sayılmaktadır. Yalta nüshası ile bu nüsha arasındaki

²⁷ *Nehcü'l-Feradis*'i ilk tetkik eden Şehabeddin Mercanî bu eserin Bulgar sahasına ait olduğunu, aynı zamanda şivece Bulgar mezar taşlarının şivesinin aynı olup Osmanlı, Çağatay, Türkmen ve Kazak şivelerine yakın bulunduğunu iddia etmiştir. (*Mustefadü'l Ahbar*, c. I, 1897 4, s. 15-16).

²⁸ Bu nüsha hakkında daha fazla bilgi için bkz. A. Aziz ve Ali Rahim, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan, 1925. Bu eser Hâdiye Kurat tarafından Türkiye Türkçesine çevrilmiştir: *Türkiyat Enstitüsü, Tezler serisi No. 13*.

²⁹ Bu nüsha Yakub Kemal tarafından *XIV. Asır Türk-Tatar Lisansı Abidesi Nehcü'l-Feradis*, (1930) adlı eserinde tetkik edilmiştir.

³⁰ Bu nüsha mükemmel bir surette Zeki Velidi tarafından tavsif ve tetkik edildiği gibi (bkz. "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler," *Türkiyat Mecmuası*, II, s. 315-345), tıpkı basımı da Janos Eckmann'ın bir önsözle Türk Dil Kurumu tarafından 1955'te yayımlanmıştır. Dr. Ali Karamanlıoğlu ise eserin bir kısmının gramerini ve transkripsiyonunu baskıya hazırlamıştır: *Türkiyat Enstitüsü, tez; ayrıca bkz. A. Karamanlıoğlu, Türk Dili*, V, s. 556-558 ve bkz. not 35.

³¹ Kıvımettin Burslan, "*Nehcü'l-Feradis*'ten Derlenen Türkçe Sözcükler," *Türkiyat Mecmuası*, IV, İstanbul, 1934, s. 169.

farklar *Müstefadü'l-Ahbar*'daki parçayla mukayese neticesinde kolayca anlaşılmaktadır. XIV. asır mahsullerinden olup Uygur harfleriyle yazılmış *Miraçname* adlı eserin mukaddimesindeki kayda nazaran, aslını teşkil eden *Nehcü'l-Feradis*³² hakkında şimdilik kati bir şey söyleyemiyoruz. *Miraçname*'nin³³ bunun Türkçe bir tercümesi olduğuna bakılırsa, her halde, mevzu bahis *Nehcü'l-Feradis* nüshası Arapça olup, ismen o zamanlarda rağbet bulmuş birçok dinî kitap gibi, oldukça geniş bir sahaya yayılmıştır. Kitapların hacmi de, aynı adı taşıyan bu iki eserin birbirinden farklı olduğu kanaatini vermektedir.

Eserin yazarı Mahmud bin Ali aslı itibarıyla Kerder'lidir. Bu şehir Köhne Ürgenç'in doğusunda bugünkü Yeni-Kale ile Çempay arasında kâin olup [bulunup], eski Harezm'deydi. Vaktiyle burası mühim merkezlerden biri sayılırdı, birçok ilim adamı ve din uleması yetiştirmiştir.

Muhtevaca eser "siyer-i nebi" mahiyetinde ve XV ila XVI. yüzyılda geniş halk arasında Kuran'dan sonra ikinci mevkiyi kazanan "Muhammediye" janrında olup, Altun-Orda merkezlerinde çok büyük rağbet görmüştür. Türk psikolojisini tarihî ve dinî olaylara dayanan misallerle okşayan bu eser, şüphe yoktur ki çağında her bir Türk obasında kendine mahsus kıymetli bir yer tutmuş ve birbirinden farklı Türk uruğları içerisinde geniş bir yayılım sahası bulmuştur. Nitekim, Yakub Kemal'in tavsif ettiği *Nehcü'l-Feradis* nüshasının, Kırım'da Solhat'ta yazıldığı imkân haricinde görülmemektedir.

Eserin, İslam kaynaklarından istifade eden yazarı, her cins halk tabakasını tatmin gayesiyle, devrinin edebî şekillerine

³² Şhabeddin Mercanî, *Müstefadü'l-Ahbar*, s. 15.

³³ A. Pavet de Courteille, *Miradj Nameh*, Paris, 1982, s. 1'de metin kısmında bunu gösteren parça şöyledir: *İmdi bilgil kim bu kitabnıng atı Mi'racname turur Nehcü'l-Feradis atlık kitabtn Türk tilige evürdük köp kiişlerge faide tegsün.*" (Bu hususta ayrıca bkz. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 377).

riayet ederek İslamiyete dair geniş malumatın bir araya toplanılmasına gayret etmiş ve herkesin anlayabilmesi için gayet sade bir dilde yazılmıştır. İşte bundan dolayıdır ki, *Nehcū'l-Feradis*'in İstanbul'daki nüshası, bazı istisnalarla, ananevi imlayla yazıldığı halde, sırf Harezmlilerin kolayca istifade etmeleri için mahalli şive hususiyetleri üzerine harekelenmiştir. Bu bakımdan eser, o devir Harezim şivesini en iyi tebarüz ettiren [belirten] bir yadigâr olduğu için aşağıdaki yerli şive hususiyetlerine maliktir.

İmla Özellikleri

1. Eser, oldukça muntazam bir surette harekeleniğinden kelimeler üzerindeki sadalı harfler, daima rol oynamıyorlar. Şöyle ki: "a, ö, o, u, ü, i, ı" vokallerinin vazifesini *üstün, esre* ve *ötre* hareketleri temin etmektedir. Bundan dolayı da Arap harflerindeki "ا, و, ی" vokalleri, hareketler vasıtasıyla seslendirilmiş ve "ı" harfinin "i," "u" veya "ç" seslerini çıkarması için yanına bir "و" veya bir "ی" ilave edilip ayrıca harekelenmiştir. Mesela: "اُتْمَاخْ -utmak" "اَمْكَاكْ -emgek" ve "اَبْ -ev" kelimelerinde olduğu gibi. Bununla beraber, Doğu Türkçesinde olduğu gibi, bu "ی" sesi her yerde yazılmakla beraber, Harezim şivesinin telaffuzu üzerine harekelenmiş ve bundan dolayı da "i" telaffuz edilmesi icap ederken, harekelenme neticesinde, açık "e" ile ifade edilmiştir. Mesela "yidi = yeti," "tib = teb" gibi. Fakat elimizdeki nüshada bu sonuncu kelimenin yazılışında sıkı kaideye riayetkâr kalınmamış, bazen "tib = tip," bazen de "teb = tep" şekillerinde harekelenmiştir. Görülüyor ki, eserin yazıldığı zamanda ilk heceler daha tamamıyla açılmayıp, bazen de kapalı telaffuz edilmiştir.

2. Metinde bazı kelimelerde ahenk ittiratsızlığı [düzenli sıralanmayı] göze çarpmaktadır. Mesela "اَرْبَعْ بَكْتْ" "سَلَاخْ بَكْتْ" "اَرْبَعْ لَوْهَبْ" "بُولْبَتْ" gibi. Bu kabilden olarak Arapça kelimelerin de

şive gramerine uydurulduğu dikkati nazarımızı celp etmektedir.

3. Kelime ortasında ve sonunda “ا,” “و,” “ى” harflerinin yazılmasına hususi bir itina gösterilmiştir. Nitekim “un” manasındaki kelime bir yerde “اون” şeklinde yazıldığı halde, eserin diğer bir yerinde, büyük bir ihtimalle “و”ın rengini belirtmek yahut bu sesi uzatmak gayesiyle “اوون” şeklinde yazılmıştır. Yine eserin bir yerinde “yarısı” kelimesi “بارىسى” şeklinde tespit edildiği halde diğer bir yerinde “باروسى” olarak yazılmıştır. “پورر,” “كلتورميش,” “قوى نوك,” “توبلارمىز” kelimelerinde görüldüğü veçhile “آ,” “و,” ve “ى”lerin açıkça yazılmasına gayret edilmiştir.

4. Kelime sonlarındaki “•” umumiyetle eserde kullanılmamış, Türkçe kelimelerin sonundaysa “ا” ile ifade edilmiştir. Mesela “قېتىدا,” “ارسا” ve “خللبنغا” kelimelerinde olduğu gibi.

5. “ñ” Orta Asya eserleri imlasında olduğu gibi, muntazam denilecek bir surette نكە ile tespit edilmiştir.

6. Arap harfleriyle yazılmış bütün eski eserlerde olduğu gibi, burada da kalın ve ince vokaller tefrik [ayır] edilmemiş ve bu yüzden muhtelif manalara gelen ve telaffuz bakımından kalın ve ince vokallerle ayırt edilen kelimeler aynı imla kaidesine tabi tutulmuştur. Mesela öltürsen “اولتور سانك”; *oltursan* “اولتور سانك”; “elbise” manasında olan *tonla* “تونلا” kelimesi “gece” manasında olan “تونلا” kelimesinden hiçbir harf ve hareke farkı gözetilmeden yazılmıştır.

7. İstisnai bir kural olarak nedense “at” kelimesi her yerde “ط” ile yazılmıştır. Halbuki diğer kelimelerde “ط” ve “ت” intizamsız bir surette birbiriyle karıştırılmıştır. Mesela “بولوط” = “بوليت” = “طورمشر” = “تورمشر” gibi.

8. Bazı Fars kelimesinde “z” ve “d” sesleri birbiriyle karıştırılmıştır. Mesela “بادشاه” ve “بادشا”; “استاذ”; “استاد” gibi.

9. İmlada, kısaltılmak gayesiyle seslerin birleşmesi ve eklerin doğrudan doğruya kelimeye eklenmesi cihetine gidilmiştir: "تنکری پتکده", "تنکوی", "سلام" gibi.

10. "w" sesi üç noktalı "f" ile ifade edilmekle beraber bu ses istisnai hallerde, bazen "k" yerine –mesela "صلا میش" yerine "صلا میش" gibi– bazense adi "v" yerine –mesela *yavuk* yerine "صوف"; "صو" yerine "ص"– hatta *idüb* kelimesinde "d"ye mukabil olmak üzere "ابوب" şeklinde kullanılmıştır.

Bütün bunları dikkate alınca, bu yüzyılda Orta Asya Türk dünyasının içerisinde, Türkçeye mahsus bir imla sisteminin henüz kurulmamış olduğu söylenebilir. Bunu doğuran başlıca sebepler, ya yazıcının kâfi derecede İslam kültürüne aşina olmayışı ya da İslamiyetin yayılmasına rağmen, Türkçe için bir imla sisteminin temin edilemeyişi olmuştur.

Sözlük Özellikleri

Şive cihetinden karışık olan *Nehcü'l-Feradis*, kelime serveti bakımından da muayyen bir saha ahalisinin şivesinin kelime servetine bağlı kalmamış, bu yüzden eserde muayyen bir manaya delalet eden bazı kelimeler için muhtelif Türk şivelerinden kelimeler almaktan kaçınılmamıştır. Mesela "ön" manasında olmak üzere, bizim şivemize yabancı olan *ileg* ve *iley* kullanıldığı halde, müellif bazen *ön* kelimesini de kullanmıştır.³⁴

Aynı kabilden olarak, ekseriyetle *berü başladı*, *şulu başladı*, *birü bilmedi* gibi tabirlerle cümleye devam edilirken, nedense bazen aynı tabirin yerine *ağa başladı* tabirinin kullanılmasına lüzum hasıl olmuştur.

Bazı kelimelerse üç dört telaffuzuyla alınmıştır. Mesela "serçe" manasında kullanılan *cıbcuq*, *çipçik*, *çıkçuk* gibi.

³⁴ Kıvımettin Burslan, "Nehcü'l-Feradis'ten Derlenen Türkçe Sözcükler," *Türkiyat Mecmuası*, IV, İstanbul, 1934, s. 170.

Ayrıca eser, yazıldığı sahanın öz yerli şivesine has bir yığın kelime servetini de ihtiva etmektedir, ki bunların ekserisine elimizdeki Türk şiveleri lügatlerinde tesadüf edilmemektedir. Manalarıysa cümledeki mevkilerine göre karine ile tahmin ve tayin edilmektedir. Eserdeki tabirlerden bazıları, bugünkü tabirlerimize uymayarak, daha fazla yerli şive kaidelerine ve ifade tarzına uymaktadır. Bu kabilden olarak, mesela bizim bugünkü "yemek yediler" tabirimiz yerine eserde *sofra yediler* ve yine bizim "bir iki kişi" ifademize karşılık *yedi beş kişi* gibi uygun düşmeyen bir ifade tarzı kullanılmıştır.

Şimdiye kadar verilen malumattan da anlaşıldığı üzere *Nehcü'l-Feradis*, Müşterek Orta Asya Türkçesinin Harezmi şivesi dalını, şimdilik en iyi temsil eden eserlerden biridir. Bu şiveyi daha yakından ve daha fazla ince vasıflarıyla tarif edebilmek için, şüphesiz eserin yeniden araştırılmasına ihtiyaç vardır. Bizim burada göstermeye çalıştığımız karakteristik şive hususiyetleri, Harezmi şivesinin ancak ana hatlarına dayanmaktadır.³⁵

***Nehcü'l-Feradis*'ten Örnek**

Peygamber aleyhi's-selamnuñ mübarek ağakı ĥasta boldı yoryu bilmez boldı erse Ebû Bekr r. a. Peygamberni arkasınca kötürdi erteke tegi yorıdılar, erte boldı, bakarlar yüz atlıg tağ tübinge yettiler erse ol tağ tübinde bir ġar bar erdi, ol ġarġa kirmek tilediler erse Ebû Bekr aydı. Ya Rasullallahı men burun kireyin bakayın ademini azarlaġan

³⁵ Ali F. Karamanlıoğlu, "*Nehcü'l-Feradis*'in Dil Hususiyetleri, I," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVI, 1968, s. 55-72; "II," XVII, 1969, s. 33-56; "III," XVIII, 1970, s. 57-80; "IV," XIX, 1971, s. 145-170) adlı makalesinde eserin dil hususiyetleri üzerinde durmuş ve İstanbul nüshasının bir bölümünün transkripsiyonunu vermiştir. Emir N. Nadjib de "O pamyatnike XIV veka "Naħc al-Faradis" i yego yazıke" (*Sovyetskaya Tyurkologiya*, Bakü, 1971/6, s. 56-68) adlı makalesinde *Nehcü'l-Feradis*'in Rusya'daki nüshaları üzerine yeni bilgiler vermektedir. Bu makalenin Türkçeye tercümesi için bkz. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXII.

canvarlar bolmasun tip burun kirdi, baktı. Andın song Peyğamber aleyhi's-selam kirdi. Ebû Bekr r. a. baktı bir teşük bar erdi, adakını ol teşükke koğtı, bolmasun kim bu teşükdin yılan çıkıp Peyğamber a.-ka zahmet tegürmesün timiş erdi, bir yılan keldi takı ol teşükdin çıkmakka kasd kıldı, takı Ebû Bekring adakına başını tegürdi. Ebû Bekr r. a. yol birmedi erse Ebû Bekr ra. anahunuñg adakına soktı erdi, zehri katıg eser kıldı. Ebû Bekr adakını kitermedi. Peyğamber a.-ka zararı tegmesün tip Peyğamber a. ol yılan Peyğamber a.-ka selam birmek uçun erdi tip aydı: bakar Ebû Bekriñg közindin abarat ve katarat yaş akar. Peyğamber a. aydı: ya Ebû Bekr nişe yıglarsen tidi erse, Ebû Bekr r. a. aydı: ya Rasullallah uşbu teşükdin bir yılan adakına katıg zahm kıldı. Peyğamber a. aydı: ya Ebû Bekr adakını kitergil takı yilandın çayandın korkmağıl hakk ta'ala tevekkül kılğıl. Hakk ta'ala bizim birle turur kim tidi. Andın song kafirler Peyğamber a.-nuñg izini izleyü isteyü keldiler ğar ağzına tegi. Hakk ta'ala fermanı birle örümcük ğar ağzına ewini tokıdı. Kafirler aydılar: eger bu ğarka Muhammed kirmiş bolsa erdi bu örümcük ewi bozulğay erdi.

(s. 20-21)

MUİNÜ'L-MÜRİD

Altun-Orda'nın Harezmi sahasında yazılan ve yerli şive hususiyetlerini tebarüz ettiren [belirten] eserlerden biri de *MuİNÜ'l-Mürİd*'dir. Bu eser, esas itibarıyla Kaşgar şivesi üzerine yazılmış olmakla beraber, tıpkı *Nehcü'l-Feradis* gibi, yerli Harezmi şivesi şeklinde harekelenmiştir ve bu bakımdan XIV. asır Harezmi mahsullerinden sayılır.³⁶ Muhtevaca dinî şiir parçalarının

³⁶ Hicri 713'te (1313) telif edilen eserin bu nüshası Bursa Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu nüsha hakkında daha fazla malumat almak için bkz.

dan ibarettir. Veznen tamamıyla *Kutadgu Bilig* ile *Atebetü'l-Hakayık*'ın aynıdır. Her dinî eser gibi *Muinü'l-Mürid* de uzun zaman Türkistan'daki muhtelif Türk kavimleri arasında geniş bir yayılış sahası bulmuştur. Nitekim Ebûlgazi Bahadır Han da *Muinü'l-Mürid*'in Türkmenler arasında büyük bir rağbete mazhar olduğunu ve bu kitaba "amel kılaturduklarını" açıkça itiraf etmektedir.³⁷ Eserin müellifi olarak Şeyh Şerif Hoca³⁸ adlı birisi gösterilmektedir.

Şivece eser, *Nehcü'l-Feradis*'e çok yakındır. Yalnız manzum olduğu için birçok yerde vezin icabı, ana şiveden uzaklaşmak mecburiyeti hasıl olmuştur. İmla uygunsuzluğu da vardır. Eserin *Nehcü'l-Feradis* ile beraber gramer bakımından işlenmesi şüphesiz bir kazanç olurdu.

MUHABBETNAME

Altun-Orda'ya dahil Ak-Orda, yahut Harezmi'nin karma şivesi üzerine yazılmış en mühim dil yadigârlarından biri de Harezmi'nin *Muhabbetname*'sidir. Sahasının edebî diliyle yazılmasına rağmen, Kıpçak şivesine karşı geniş bir yakınlık

---

Ahmed Zeki Velidi, "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler," *Türkiyat Mecmuası*, II, s. 415.

³⁷ Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, Türk Dil Kurumu neşriyatı, İstanbul, 1937, s. 52; Bu eser son olarak A. N. Kononov tarafından *Rodulovnya Türkmen* adıyla Rusçaya tercüme edilmiştir.

³⁸ Türk Dil Kurumu'nun neşrettiği *Şecere-i Terakime* fotokopisinde eser müstensihî [elyazısıyla kopyalayanı] olarak Şeyh Şerif Hoca gösterildiği halde, Zeki Velidi, bu eserin ZVO'daki (XVII, s. 0162-0163) metnine dayanarak, *Muinü'l-Mürid*'in müellifi [yazarı] olarak Şeyh Şerif'i göstermekte ve bu zatı Hicri IX. asırda yazılmış olan *Revnakü'l-İslâm* adlı eserin müellifi Şeyh Şeref ile aynı olarak mütalaa etmektedir ("Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler," *Türkiyat Mecmuası*, II, s. 322-326). Tarihçe de birbirlerinden iki yüzyıl farklı devirlere ait ve şivece birbirlerinden ayrı eserlerin aynı müellif tarafından yazılması doğru olamaz. Ben elimdeki *Şecere-i Terakime* fotokopisine ve A. N. Kononov'un yeni tercümesine (s. 75) dayanarak *Muinü'l-Mürid* müellifi olarak Şeyh Şerif'i kabul etmekteyim. Bunlar birbirinden ayrı kimseler olsa gerek.

göstermektedir. Bu bakımdan eser, Harezm'de yazılmış diğer dil yadigârlarına nispetle, Kaşgar şivesi tesirini üzerinde en az hissetmiş olanıdır.

Yazarı kesin olarak bilinmemekte; eserde adı geçen Harezmi, şüphesiz yazarın edebî mahlası olmuştur. Aynı Harezmi mahlasına XV. yüzyıl Orta Asya sahasında *Muhabbet-name*'yi takliden yazılmış olan Hocendi'nin *Letafetname*'sinde de rastlanmaktadır. Çağdaş eserlerden olup Kıpçak ilinin Mısır bölgesinde Seyfi Sarayı tarafından Türkçeye çevrilmiş bulunan *Gülistan*'ın sonunda, Horezmi mahlaslı bir şairin bir gazeli vardır. İstanbul kütüphanesindeki *Nehcü'l-Feradis*'i daha yazarı hayattayken istinsah eden [kopyalayan] zat da Horezmi lakabını taşımaktadır. Bu suretle üç mühim dil ve edebiyat yadigârının, Horezmi mahlaslı birisi tarafından yazılması veya istinsah edilmesi, maalesef *Muhabbetname* yazarının şahsiyetini belirtmeye yarayacak bir senet teşkil etmemektedir. Bahusus [özellikle] çağın birçok yazar ve âlimi Harezm kelimesini bir ilim payesi olarak kullanmakla iftihar ederlerdi.³⁹ Buna göre de Horezmi deyiimi sadece yazarın Harezmli bir zat olduğuna delalet eden bir işarettir. Eserin "Hâtimetü'l-kitab" kısmındaki bir mısradaki geçen "*Söyünsün bende Horezmi revâni*" ifadesine dayanarak ve Horezmi mahlasına bir de Revâni ekleyerek, Horezmi-Revâni⁴⁰ diye bir yazar aramak hiç de mantıki değildir.

³⁹ E.N. Nadjib, *Horezmi, Muhabbet-name*, M. 1961, s. 11'de *Muhabbetname*'yi yazanla *Nehcü'l-Feradis*'i istinsah eden Harezmi'yi aynı zat olarak kabul etmekte, ki bence buna imkân yoktur. A. M. Şerbak ise bu hususa dokunmamaktadır: A. N. Şerbak, *Oğuzname, Muhabbetname*, Moskova, 1959, s. 124.

⁴⁰ E. N. Nadjib, *a.g.e.*, s. 11. Bu takdirde, kolofonda defaatle geçtiği üzere, eser yazarının mahlasına bir de "*Miskin*" lakabını eklememiz gerekir; ki bu lakap aynı zamanda Ahmed Yesevi'nin mahlası olmuştur.

Böylece *Muhabbetname* yazarının hayatı, eserleri ve kişiliği hakkında şimdilik kesin olarak hiçbir şey bilinmemektedir. Bildiğimiz, eserin 754 (1352) tarihinde yazılmış olmasıdır. Yazılış yeri de, eserdeki bir beyitten de anlaşılacağı üzere Sir, yani Seyhun ırmağı boyu olmuştur.⁴¹

Muhabbetname sözün munda yittim

*Kamuğın Sir yakasında bitidim.*⁴²

Muhabbetname'yi ben burada söyledim.

Hepsini Sir (Sirderya) yakasında yazdım.

Eserde yazılış tarihi de açıklanmıştır:

Bu defter kim bolubtur Mısır kandi

*Yeti yüz elli dört içre tükendi.*⁴³

Mısır şekeri mesabesinde olan bu eser

Yedi yüz elli dört (tarihi) içerisinde ikmal edildi.

Eser yine konu içerisindeki işaretlere dayanarak, Muhammed Hoca Bey'in arzusu üzerine yazılmıştır; fakat bu zatın kim olduğu defaatle [tekrar tekrar] ismi geçtiği halde kesin olarak anlaşılmamakta. Hatta eserin bir yerinde:

Muhammed h'âce Big medhin tükettim

*Muhabbet-nâmeni bünyâd ittim.*⁴⁴

Muhabbetname'yi bünyad ettim.

Muhammed Hoca Bey'in medhiyesini bitirdim.

⁴¹ A. Samoyloviç, *K istorii Sredneaziatsko-turetskogo yazıka*, Mir-Ali-şir, L. 1928, 17; E. Nadjib, fotokopi, 48; A. M. Şçerbak, s. 124; Tourkhan Gandjei, "Il lessico del 'Muhabbet-name'," *Annali dell'Inst. Univers. Orientale di Napoli*, Roma, 1959, VIII, s. 91-102.

⁴² Uygur harfli nüshada bu beyit yoktur.

⁴³ Nadjib, fotokopi, 48.

⁴⁴ Nadjib, fotokopi, 11.

diyen şair, Muhammed Hoca Bey için bir methiye dahi yazdığını itiraf etmektedir. Bu zat *Zehl arslan yürek Koñgrat uruğı* mısrasından da görüldüğü üzere, aslen Kongrat uruğunun ileri gelenlerinden birisi, belki başçılarından en nüfuzlusu olmuştur; yoksa eserde bu zata bu kadar saygı gösterilemezdi.

Şimdiye kadar *Muhabbetname*'nin ancak iki nüshası bilinmekteydi.⁴⁵ Bu nüshalardan biri Uygur, biri de Arap harfleriyle yazılmıştır.⁴⁶ Uygur harflisi eserden 79 yıl sonra, Arap harflisinden 7 yıl önce yazılmıştır. Uygur harflisi nispeten noksandır, 53 beyit alınmamıştır. *Muhabbetname*'nin Arap harfleriyle yazılmış yeni bulunan iki nüshasıysa Osman F. Sertkaya tarafından yayımlanmıştır. Bu yeni iki nüshayla eserin bilinen nüshalarının sayısı dörde yükselmektedir. Umumi olarak, maalesef dört nüsha da bizi tatmin edecek durumda değildir.

Dil bakımından *Muhabbetname* XIV. yüzyıl sonuyla XV. yüzyıl başlangıçlarında geniş Maveratünnehir ile Harezmi sa-

⁴⁵ *Muhabbetname*'nin tek sanılan nüshası British Museum'daki Arap harfli nüsha olarak bilinmekteydi. (Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, Londra, s. 290). Uygur harfli ikinci nüsha Barthold tarafından aynı müzede tespit edilmiştir. (Barthold, "Novaya Rukopis' Uygurskom Şriftom v Britanskom Muzee," *DAN-B*, 1924, s. 57-58). Eserin Arap harfli iki yeni nüshasıysa Osman F. Sertkaya tarafından İstanbul'da Ali Emiri Kütüphanesinde bulunmuş ve işlenmiştir (Osman F. Sertkaya, "Horezmi'nin Muhabbetname'sinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine," *Türkiyat Mecmuası*, XVII, 185-207). Sertkaya bu neşrinde eser üzerinde yapılan çalışmaların geniş bir bibliyografyasını vermiştir. *Muhabbetname* üzerinde yapılan çalışmalar için ayrıca bkz. E. Fazılo'vun *Starouzbekskiy Yazık, II*, Taşkent, 1971, s. 10 ve not 16.

⁴⁶ Uygur harfli nüsha ilk olarak T. Gandjei tarafından ("Il "Muhabbat-nâma" di Horezmi," *Annali*, VI, Roma 1957, s. 131-161; VII, Roma 1958, s. 135-166; "Il Lessico de'l 'Muhabbat-nâma'," *Annali*, VIII, Roma 1959, s. 91-102), daha sonra A. M. Şçerbak tarafından (*Oğuzname, Muhabbetname*, Moskova, 1959, s. 111-170) işlenmiştir. Arap harfli nüsha E. N. Nadjib tarafından işlenmiştir. (*Horezmi, Muhabbetname*, Moskova, 1961, 223 + 51 s.).

hasının edebî dilinden uzaklaşmış; çağın diğer eserleri gibi, sahasının çeşitli şivelerini aksettirmeye çalışmıştır. Nitekim lügat serveti bakımından *Muhabbetname* bir taraftan Kutb'un Uygur-Kıpçak şivesi üzerine XIV. yüzyılda Altun-Orda sahasında yazdığı *Husrev ü Şirin*'i,⁴⁷ diğer taraftan da Ali'nin XII. yüzyılda yazmış olduğu *Kıssa-i Yusuf*'u⁴⁸ ile birçok müşterek noktaya maliktir. Karakter itibarıyla bu eserlerdeki kelimeler, ister bunlardan ancak birinde kullanılmış olsun, umumiyetle Harezm şivesi esasını teşkil eden: Kaşgar (Doğu), Kıpçak ve Oğuz unsurlarından başka bir şey değildir.

Muhabbetname'den Örnekler

Uluğ teñri-niñ atın yad kıldım
Muhabbet-name-ni bünyad kıldım

İki yaktu güher alem-ğa birgen
Muhabbet gencini adem-ğa birgen

Felek-niñ defterindin tünni yuyğan
Cihan bünyadını söz üzre koyğan

Yiti kat zer-nigâr ayvan-i vâlâ
Yarattı altı künde hak ta'âlâ

Hava üzre birür şunkar-ğa kunı
Tolun ay dik kılur bir katra suvnı

⁴⁷ Paris, Bibliotheque Nationale, A. F., No. 312'de kayıtlı olan bu eser son olarak M. N. Hacıeminoglu tarafından yayımlanmıştır. (*Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul, 1968, XIV + 477 s.). Eser üzerinde yapılan çalışmalar için bkz. E. Fazılov, *Starouzbekskiy Yazık, II*, Taşkent, 1971, s. 12-13 ve not 19.

⁴⁸ C. Brockelmann tarafından dilce tetkik edilmiştir ("Alis Qissai Yüsuf," *ABAW*, 1926). O karakterce bu eseri edebî Anadolu şivesinin ilk yadigârı olarak telakki etmektedir, ki bu fikir kâfi derecede vazıh [açık] delillerle ispat edilmemiştir. Bu eseri de "Müşterek Orta Asya Türkçesi" mahsullelerinden saymak daha doğru olurdu.

Anıñ kim ol iñinde meñ yarattı
 Boyı birle saçını teñ yarattı
 Kara toprakdın sünbül töretti
 Tikenler arasında gül töretti
 Katık taşdın kılur gevherni peyda
 Kuruk ney-din kılur şekkerni peyda
 Yir üzre kudreti derya yarattı
 Sedef-tin lu'lu vü lā lā yarattı
 Arıǵ gülni arı-nıñ aşı kıldı
 Saba yilin çemen farraşı kıldı
 Bulutlar pıl teg kökrep yürürler
 Kayu yirge buyursa su ururlar
 Birür yarım siñgek ilgine sätur
 Kim ol namrûdniñ maǵzın uşatur
 Kılur yilni Süleymänniñ burakı
 Kim ol yildür cihanniñ tumturakı
 Birür koy kütmege Musağa su'ban
 Kılur Yusfmı Mısır ilinde sultan
 Kılur Ayyubnı mihnet birle yar
 Taǵı ot içre Azer oǵlın asrar
 Kuyaşnı kıldı İsa farkına tac
 Muhammed Mustafağa birdi mi'rac.

MUKADDİMETÜ'L-EDEB

Türk idaresine geçtikten sonra dahi yüksek medeniyetini ve tarihî önemini muhafaza eden Harezmi, Türk, Arap, Fars, Moğol vb edebî dillerin inkişafında [gelişiminde] da merkez rolü oynamıştır. Devrin en ileri gelen ve edebiyatı yan yana kullanılan bu dilleri ehemmiyetlerine göre kendi bünyesinde ve yapısında ilk toplayan eser, Zemahşeri'nin *Mukaddime-*

*tü'l-Edeb'*idir. Türk diline ait içerisine aldığı ve işlediği malzeme itibarıyla bu eser, Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Luga-ti't-Türk'*ünden sonra, Türkçemizin tarihî gelişmesini göstermesi bakımından büyük bir yer işgal etmektedir.

Başlangıçta eser, sırf Arap dilini muhtelif kavimlere tanıtmak gayesiyle vücuda getirilmiş olduğundan, mukaddimesinde [önsözünde] Türkçeye dair hiçbir bilgi mevcut olmamış, tersine Arap dilinin üstünlüğünden bahis bile edilmemiştir. Son zamanlardaysa *Mukaddimetü'l-Edeb'*in Buhara Kütüphanesinde elde edilen yeni bir nüshasının mukaddimesinden anlaşıldığına göre, Zemahşerî, Harezmsahlardan Atsız'dan aldığı bir emir üzerine,⁴⁹ önce yazmış olduğu *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı eserin yeni bir nüshasını Atsız'ın kütüphanesi için yazmaya mecbur olmuştu. Bundan dolayıdır ki, Zemahşerî'nin bizzat kendi eliyle yazıp *الامير الاجل الاسنها لارها الدين علا دولة ابو المنظر اتوز خوارزمتاه* a sunduğu *Mukaddimetü'l-Edeb'*deki Türkçe metin, önce onun kendi tarafından yazılmış olduğunu kuvvetle tahmin ettirmektedir. Yoksa önce Arapça yazılmış olan bu eserin yeniden yazılmasına lüzum kalmayacağı gibi, Buhara nüshasının mukaddimesi de eserin diğer nüshalarının mukaddimesinden farklı olmazdı. Nihayet, eserin Türk imparatoru Atsız'a ithafından, onun daha o devirde Türkçeye tercüme edildiğini ve devrin en büyük bilgini olan Zemahşerî'nin kendisinin de Türkçeye vâkıf olduğunu kabul etmeyi gerektirmektedir.⁵⁰

⁴⁹ N. N. Poppe, *Mongolskiy Slovar Mukaddimat al-Adab*, Leningrad, 1938, s. 36 ve "Eine Viersprachige Zamahşari-Handschrift," *ZDMG*, 90-102 Neue Folge, Bd. 24-27, Wiesbaden, 1949-1952, s. 301-332.

⁵⁰ Asrının en büyük âlimi olması ve Türkçeye hizmet etmesi dolayısıyla burada kısaca hal tercümesini vermeyi istifadeli görüyorum: Zemahşerî'nin adı Mahmud, babasının adı Ömer olup künyesi Ebû Kasım'dır. Harezmi karyelerinden Zemahşer'de doğduğundan Zemahşerî diye maruftur. Hicrî 468'de (1074) dünyaya gelmiş, 538'de (1134) Harezmi'nin Curcaniye kasabasında ölmüştür. (النزهة السنية و زاج المنية) Kazan 1321 s. 258/9). Çağının imamı olup bu hususta eşi yoktu. Filolog, fıkıhçı, tefsirci olduğu

Eserin Türk, Moğol⁵¹ ve Farslarla⁵² meskûn sahalarda oldukça büyük bir rağbete mazhar olduğunu defaatle [tekrar tekrar] bu dillere tercüme edilmiş olmasından anlamaktayız. Türkçeye tercüme edilen nüshalarsa muhtelif şiveler üzerinde yazılmış olup, ciddi bir mukayeseli tetkike muhtaçtır. Nitekim İstanbul kütüphanelerinde bulunan birçok nüshası üzerine yapılan sathi [yüzeysel] bir mukayeseli *Mukaddimetü'l-Edeb* yazması⁵³ üzerinde yaptığım küçük bir araştırma neticesinde, bu nüshaların muhtelif Türk şiveleri üzerine yazıldığını gördüm. Bu nüshalardaki sentaks ve şive farkları açık bir surette göze çarptığı gibi, şive, morfoloji ve fonetik ayrılıkları da tamamıyla bellidir. Bütün bunları açıklamak için birkaç örnek alıyorum.

Mesela Arapça *فكه* kelimesi dört muhtelif Türk şivesi üzerine şöyle tercüme edilmiştir:

1. Tabiatı hoş boldı	طیبیتی خوش بولدی
2. Hoş tab-lık boldı	خوش طابع لبق بولدی
3. Hoş-luk kılgan boldı	خوش لوق قیلغان بولدی
4. Tabı hoş boldı	طیبی خوش بولدی

Diğer Arapça *عالمًا اول* tabiri de yine dört muhtelif Türk şivesi üzerine şöyle tercüme edilmiştir:

---

gibi edip ve şairdi. Hanefi mezhebinin büyüklerinden olmasına rağmen itikatta mutezileydi. Çok eseri vardır. Mekke'de de kaldığından kendisine Carullah denildiği gibi Fahr-i Harezmi lakabıyla da adlanmıştır.

⁵¹ Moğolca ile Türkçeye tercüme edilmiş olan *Mukaddimetü'l-Edeb* nüshası N. N. Poppe tarafından *Mongolskiy slovar Mukaddimat al-Adab* adıyla (Leningrad, 1938) neşredilmiştir.

⁵² Farsça tercümesi J. G. Wetzstein tarafından *Samachscharis lexicon arabicum persicum*, adıyla 1950'de Leipzig'de (Lipsiaie) neşredilmiştir.

⁵³ Bu nüsha, matbu nüsha ile üniversite kütüphanesindeki bir, Topkapı Sarayının Sultan III. Ahmed kısmındaki üç yazma ve diğer bazı nüshalar arasındaki mukayesesi üzerine vücuda getirilmiş olup Türkiyat Enstitüsü'ndedir.

1. Bildırkı yıl	بیلدورقی ییل
2. Keçken yıl	بچکان ییل
3. Bildur, bildir ⁵⁴	بیلدیر

Arapça هذا الطريق tabiriye Türkçe farklı şiveler üzerine şöyle tercüme edilmiştir:

1. Köndürdi anı yol-ğa	کوندوردی انی یولغا
2. Yolğa köndirdi anı	یولغا کوندوردی آن
3. Köndürdi anı yolğa	کوندوردی انی یولغا
4. Yol-ğa köndürdi anı	یولغا کوندوردی انی

Dört nüsha arasındaki sentaks ayrıntıları dışında imla ayrılıkları da görüldüğü gibi, morfolojik ve fonetik farkları da vardır. Bu farklar, kaba bir taslak halinde bir araya getirilirse, başlıca üç şive hususiyeti üzerine tasnif edilebilir: 1) eski "ğ- ذ " 2) "d" ve 3) "y" grubu, ki bunlardan birincisi Harezmi, ikincisi Uygur ve üçüncüsü Güney Türk şiveleri bölümlerine dahil olurlar. Bu üç bariz noktayı Türkiyat Enstitüsündeki Şuşter nüshasında da görebiliyoruz. *Mukaddimetü'l-Edeb*'in en eski nüshalarından birisinin dahi,⁵⁵ şivece *Kısasü'l-Enbiya*'ya yakın yazılmış olduğu malumumuzdur. Bu nüsha biraz yukarıda söylediğim gibi "ذ = ğ" şive grubuna dahil olup "v" yerine üç noktalı "f" kullanılmıştır.

⁵⁴ Bu şekil iki nüshada da böyledir. Türk şivelerinde kalın ve ince telaffuzları bulunduğundan ikisi de alınmıştır.

⁵⁵ Bu nüsha hem tarihsiz hem de eksik olup Rus Akademisi Kütüphanesinde mahfuzdur. Yanlışlıkla bu eser, vaktiyle Uygur şivesi mahsullerinden olarak gösterilmiştir. (*Bulletin de l'Académie*, 5, VII, 1899, s. X). Metin Arap, Türk ve Fars dillerindedir. Bir kısmı J. G. Wetzstein neşrindekinin tamamıyla aynıdır. Daha fazla malumat için bkz. W. Barthold, "Ein Zamaşchari-Handschrift mit Altürkischen Glossaren," *Islâmica*, II Fasc. I, Lipsiae, 1926, s. 1-4.

Bu suretle çok geniş yayılım sahası bulan *Mukaddimetü'l-Edeb*,⁵⁶ elde edilen Türkçe tercümelerine ve taşıdıkları şive hususiyetlerine bakılırsa, Harezmi şivesi de dahil olmak üzere, muhtelif edebi Türk şivelerine tercüme edilmiş ve bu bakımdan asrından önceki Türk dili yadigârlarını dahi tamamlayabilecek bir eser mevkiini elde etmiştir. Ne yazık ki bu eser, bugüne kadar Türk bilginlerinin dikkati nazarını celbetmemiştir. Bahusus [özellikle] *Mukaddimetü'l-Edeb*'i yalnız dil özellikleri bakımından işlemek ve tetkik etmek bir taraflı olurdu. Bence onun asıl değeri, taşıdığı şive hususiyetlerinden fazla, içerisine aldığı teknik deyim, terim ve kültür kelimeleri bakımındandır. Bu yönden eser Türk kültür hayatı için büyük bir veri ve hazinedir. Burada Orta Asya Türkünün hayat teşkilatını ve umumiyetle Türk devlet varlığını bulmak kabildir ve bu bakımdan *Divanü Lugati't-Türk*'e nispetle daha orijinaldir. Bu hususta bir fikir edinilmesi için eserde bulunan ve Türk kültür hayatını aydınlatan yer, mahal ve mekân tabirleri üzerinde duracağım. Mesela:

El, il	- "Karye, büyük şehir, millet, halk"
El tamı	- "Sur, şehir, divar"
Bir illig	- "Hemşehri"
Oba	- "Köy, karye, oba"
Isığ suf	- "Hamam"
Kebit	- "Dükkân" (Rusça <i>kibitka</i> buradan türemiştir)
بشك	- "Mektep, okul"
Yarmağ soğar ef	- "Darphane"
Kele bazar	- "Davar borsası"
Aral	- "Ada"

⁵⁶ Arap edebiyatı içinde büyük bir kıymeti olup, ehemmiyetine göre *شرح مقدمة الادب* adıyla bir şerhi de vücuda getirilmiştir.

Atız	-	"Suni bir şekilde sulanan arazi"
Durdı kele	-	"Ahır"
Tam astı	-	"Sarayın alt katı"
Kent	-	"Şehir, kent"
Kent orunu	-	"Şehir mahalli, varoş"
Sin	-	"Kabir, mezar"
Sinlağ	-	"Makbere"
اخشك	-	"Köşk"
ƘonuƘluƘ ef	-	"Yazlık ev"
Yazlık ef	-	"Yazlık ev"
Ƙışlık ef	-	"Kışlık ev"
Yaylık ef	-	"Yazlık ev"
Aş pişirgü ef	-	"Mutfak"
Köke	-	"Sakaf, çatı"
Çökerür yer	-	"Diz çökülecek yer"
Oğlan oğur yer	-	"Mektep, okul"
Baň-i namaz oğur yer	-	"Minare"
Kün batar yer	-	"Batı"
Kün toğar yer	-	"Doğru"
Uluğ kabuğ	-	"Methal, giriş kapısı"
Saray ileyi	-	"Saray avlusu"
Ağaç ef	-	"Ahşap bina"
Kabuğ artı	-	"Dehliz, koridor"
Tam	-	"Divar"
Yaska	-	"Teneşir"
Öçükde ef	-	"Balkonu çatısında bulunan ev"
Süpürgen salur yer	-	"Süpürge konulan yer"
Öçük	-	"Çatı"
Evin kökesi	-	"Tavan"

Bunlar haricinde oldukça zengin elbise, ay, yıl ve hayvan adlarına, itikadata [inançlara] ait tabirlere tesadüf edilmektedir. Eserin eski nüshası, şüphesiz daha sıhhatli olduğu gibi, tercüme edildiği mahalle göre, yerli şive unsurlarını cem etmeye [toplamaya] de çalışmıştır. Bu sayede muhtelif nüshalar

vasıtasıyla aynı deyim için kullanılan muhtelif Türkçe mefhumları bir araya toplama imkânı vardır.

Esas tertip tarzı itibarıyla *Mukaddimetü'l-Edeb*

1 – İsimler

2 – Fiiller

3 – Harfler, yani fonetik ve morfoloji kuralları

4 – İsim çekimi

5 – Fiil çekimi,

gibi başlıca beş bahse ayrılmış olup, aynı kural üzerine tercüme edildiği dillerin özelliklerini içerisine almaktadır. Gördüğü geniş rağbet üzerine bu eserin muhtelif dil ve muhtelif Türk şiveleriyle yazılmış nüshalarına Türkiye ve Türkistan'ın⁵⁷ birçok kütüphanesinde tesadüf edilmektedir. Buna rağmen eser, ne yazık ki ne Batıda ne de Doğuda kâfi derecede araştırılmıştır.

MEHMED (MUHAMMED) BİN KAYS VE ESERİ

Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-Edeb*'inden sonra "Müşterek Orta Asya Türkçesi"nin yayılımı ve Türkçenin yabancılar için kolayca öğrenilmesi bakımından en mühim kaynaklardan birisini Kays'ın eseri teşkil etmiştir. Kaşgarlı Mahmud'dan aşağı yukarı iki yüzyıl sonra, Harezmi sahasındaki Türk şivelerine ait sözlük malzemesini toplayan bu çalışkan Türk dilcisi hakkında, şimdiye kadar bizi tatmin edecek bilgiye tesadüf edilmemektedir. İbn Mühenna gibi diğer bazı değerli İran filologlarının da Kays'ın eserini yararlı bir kaynak sayarak istifade etmeleri, onun vaktiyle İran kültür sahasında çok büyük bir mevki elde ettiğini göstermektedir.

⁵⁷ Buhara Kütüphanesinde mevcut olan iki nüshadan birincisi Hicri 705 (1305) tarihinde kâtip Hamid Hafız; ikincisi Hicri 898 (1492) tarihinde kâtip Derviş Muhammed tarafından yazılmıştır. Bkz. Fıtrat, "Muqaddimatü'l-edeb," *Maarif ve Okutguçi* mecmuası, Özbekistan Maarif Vekaleti neşriyatı, no. 7-8; N. Tyuryakulov, "Slovar Xorezmşarı," *Noviy Vostok*, XV, Moskova, s. 358-9.

Bilhassa Orta Asya ve komşu Türk illerine ait dil ve edebiyat akımlarının gerektiği kadar açıklanılmayan devrelerinde sözlüklerin büyük önemi olmuştur. Çoğu malzemesini halkın öz dilinden aldıkları için maddi ve manevi unsurlara bolca yer vererek ülkenin kültür yönünü benimsemiş sayılırlar. Üzerinde durduğumuz İbn Mühenna'nın sözlüğü, bunun en iyi örneği sayılır. Çağının en çeşnili bir ürünüdür. Bu bakımdan Kays'ı ve eserini "Müşterek Orta Asya Türkçesi"nin İran şiveleri arasında araştırmamız daha uygun olurdu. Fakat eserde, şivesi tasvir edilen Kanglı uruğu, manen ve maddeten daha fazla Harezmi sahasında büyük bir ehemmiyet kazandığından, Kays'ı ve eserini bu sahanın mahsulünden saymak hiç de büyük bir hata teşkil etmez kanısındayım. Bahusus ki, Türkoloji araştırmaları, hâlâ bugüne kadar Kays'ın şahsiyetini ve faaliyet sahasını kati olarak tespit edememiştir.

İlk olarak Kays'ın adını bize tanıtan kişi Arap filologlarından İbn Mühenna olmuştur. Eserin iki yerinde,⁵⁸ bir iki dil hususiyetinin açıklaması dolayısıyla kaynak olmak üzere Mehmed bin Kays'a başvuran İbn Mühenna sayesinde ancak, böyle bir dilcinin mevcut olduğunu ve tasnif ettiği eserini de Celâleddin Harezmişah'a ithaf eylediğini görüyoruz.

İbn Mühenna sözlüğünün Türkçe kısmını neşreden Rus müsteşriklerinden [şarkiyatçılarından] Melioranskiy, Mühenna'nın lügatindeki bilgiyi tekrar etmekle yetinmiş⁵⁹ ve bu eseri, Türk dilinin kaynakları üzerine kâfi derecede araştırmalar yapmadan en eski eser olarak göstermiştir. Halbuki Türk diline ait basılmış veya basılmamış yadigârlar üzerinde birazcık durulmuş olsaydı, Kays'ın en eski Türk dili kaynağı olmadığı

⁵⁸ İbn Mühenna, *Hilyetü'l-İnsan ve Helbetü'l-Lisan*, İstanbul, 1338-1340. s. 93 ve 101.

⁵⁹ P. Melioranskiy, *Arab filolog o turetskom yazıke* (Türk Dili Hakkında Arap Filoloğu), St. Petersburg, 1900, mukaddime kısmı, s. VIII.

ve yalnız Türk filologlarından birisi olduğu anlaşılırdı. Melioranskiy'in bu notları, olduğu gibi Thury Jozsef tarafından tekrar edilmiştir.⁶⁰

Barthold ise Kays'ın adını zikirle iktifa etmiş [yetinmiş] ve: "Mahmud Kaşgarî'ninkinden sonra bu eser, Türk lisanı hakkında yazılmış ve şimdiye kadar bizce malum olan elimizdeki eserlerin ikincisidir. Yazık ki bu eser bize henüz intikal etmemiş ve mevcudiyeti de ancak Moğollar zamanında eser yazan Cemaleddin İbn Mühenna'nın eserinin iki yerinde bu kitaba yaptığı atıflardan malum olmuştur" mealinde bir fikir ileri sürmüştür.⁶¹

Diğer yabancı filologlardan Kays'ı kaynak olarak kullanılan zat Ahmed Müneyri (منیری) İbrahim Farukî olmuştur. Telif ettiği *Şerefname-i İbrahimi* yahut *Ferheng-i İbrahimi*⁶² adlı eseri, diğer sözlüklere kaynak vazifesini görmek vasıtasıyla Kays'dan da istifade edilmesini temin etmiştir.⁶³ Bununla birlikte *Ferheng-i Cihangiri*'nin kaynakları arasında Mehmed bin Kays'ın adı da geçmektedir.⁶⁴ Bu suretle Kays'ın eseri Orta Asya'dan daha fazla İran sahasında yayılmış bir eser olmuş ve müellifi de büyük bir ihtimalle adına eserini ithaf ettiği Celâleddin Harezmeşah'ın Batı İran'daki faaliyeti esnasında onunla beraber bulunmuştur.

⁶⁰ *Milli Tetebbular Mecmuası*, I, 4, s. 208.

⁶¹ W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927, s. 332.

⁶² C. Salemann, "Bericht über die Ausgabe des Mi'jar i Jamâli," *Mélanges Asiatiques tirés du Bulletin de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg*, 1887, IX, s. 915. Bu eserin İstanbul kütüphanelerinde birçok nüshası vardır: Yeni Câmii, 1130; Hacı Selim Ağa, 1250; Fatih 5203; Damed İbrahim Paşa 1121; Hamidiye 1395; Esad Efendi 3222; Veliyuddin Efendi 3116.

⁶³ *فرهنگ النجمن ارای نامری* adlı lügatın müellifi bulunan Rıza Kulı Han'ın verdiği malumata göre bu lügat *موسوم کرده و بتدوین اهد منیری* *a.g.e.*, s. 567.

⁶⁴ W. Pertsch, *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin, s. 195 (Farsça yazmalar); Salemann C., *a.g.e.*, s. 439.

Eser, birçok bilginin de kabullendiği gibi doğrudan doğruya eski Azeri Türkçesi ürününden sayılmaktadır. Tek tük olarak Kaşgar-Uygur şivesinden sayanlar da vardır.

Şimdiye kadar verilen izahattan da anlaşıldığı veçhile, Kays'ın eserini kaynak olarak kullananlar, onun eserinin gerçek adını göstermeden, sadece "Ferheng-i Mehmed bin Kays" tabirini kullanmayı tercih etmişlerdir.⁶⁵ Yalnız Kays'ın hakiki şahsiyetini tespit etmeye çalışan Fuad Köprülü, Kays'ın eserinin kaynak olarak istifade eden Ahmed Müneyrî'nin Velîyüddin Efendi Kütüphanesindeki (No 316) *Şerefname* adlı yazma eserini tetkik ederken,⁶⁶ bu zatın istifade ettiği kaynaklar arasında zikrettiği *Tibyānu lûgati't-Türkî ala lisāni Kanglı* adlı eseri, doğrudan doğruya Mehmed bin Kays'ın eseri olarak kabul etmiştir.⁶⁷ Bu suretle *Ferheng-i Mehmed bin Kays* adlı lûgat ile bahis mevzusu olan Kanglı sözlüğü Köprülü tarafından birleştirilmiş ve bunların ikisinin de, muhtelif eserlerde başka başka adlarla geçmesine rağmen, aynı eserden başka bir şey olmadıkları kanaati ileri sürülmüştür. Elimizdeki noksan malumat üzerine, şimdilik Köprülü'nün bu fikrini yabana atmamak daha doğru olur zannındayım. İleride, bilhassa İran sahasında Türk diline ait yazılmış eserler üzerinde yapılacak olan tetkikler bu konuyu daha fazla aydınlatacaktır.

Şerefname'ye dahil Kanglı şivesi unsurlarının karakterine gelince: Burada pek sınırlı bir malzemenin üzerine geniş bir fikir yürütülmesine imkân yoktur. Yalnız, diğer Türk şivelerinin kendisine öz birtakım gramer hususiyetlerine malik olması tabii olmakla beraber, Kanglı şivesi "Müşterek Orta Asya

⁶⁵ Mesela Salemann'ın tespit ettiği ferhenglerde [sözlüklerde] hep bu şekilde olmuştur: Bkz. *Mélanges Asiatiques*, 1888, IX, s. 536.

⁶⁶ Köprülü M. Fuad, "Harezşahlar Devrinde Bir Türk Lisancısı Mehmed bin Kays ve eseri," *Türkiyat Mecmuası*, II, İstanbul, 1928, s. 452.

⁶⁷ Köprülü, *a.g.e.*, s. 443.

Türkçesi"nin edebî Harezmi şivesini teşkil eden başlıca unsurlardan biri olmuştur ve bu bakımdan edebî Harezmi şivesinden aykırı bir surette ayrılacağını tahmin edemiyoruz.

Kays'ın eserinin üzerinde Köprülü, kişiliğini de meydana koymaya çalışmıştır. Onun kanısına göre İbn Mühenna'da adı geçen Mehmed bin Kays, diğer birkaç eserin yazarı bulunan Rey'li Şemseddin Mehmed bin Kaysü'r-Râzî'den başka bir kimse değildir. Bu kişinin Celâleddin Harezmişah'a⁶⁸ intisabı ve onunla çağdaş bulunması gibi kuvvetli deliller, Köprülü'nün, Kays'ın şahsiyeti tespitindeki kanısını güçlendirmektedir.⁶⁹

İbn Mühenna'nın Kays'tan aldığı Türk dili kurallarına ait iki kısa izah, ehemmiyeti ve değeri olmadığından ve gerçekte iktibasların çok karışık alınmış bulunmasından, bu noktanın burada, ayrıca bahis konusu edilmesine ve aydınlatılmasına lüzum göstermemektedir. Mamafih Kays'ın birkaç mühim lügat eserine kaynak oluşu, eserinin vaktiyle çok mühim bir yer tuttuğunu göstermektedir. Kays'ın eserinin bulunması bu devir Türkçesi için ihmal edilmez bir kaynak değeri teşkil edecektir.

Daha sonraki devirler için asıl Harezmi sahasında yazılmış olan eserlerin şivece en ehemmiyetlisini Ebûlgazi Bahadır Han'ın eserleri teşkil etmektedir. Fakat bu eserler, XVI. asır başlangıcından itibaren eski Harezmi sahasında vücuda gelen Hiva hanlığının mahsulü sayıldıklarından ve şivece daha fazla edebî Çağatay ve Özbek şivelerinin tesiri altında kaldık-

⁶⁸ Celâleddin Harezmişah, Harezmişahların en sonuncusu olup, 1221 yılının başlangıcında Harezmi'yi terk ederek Hindistan'a kaçmıştır. 1223'te Batı İran'da faaliyet göstermiş ve 1231 yılında Moğollara karşı yaptığı harpte ölmüştür.

⁶⁹ Köprülü, *a.g.e.*, s. 443-44.

larından, bunlar hakkında bu sahadaki Türk dilinin inkişafı [gelişimi] bahsinde tafsilatlı malumat verilecektir. Şimdiyse "Müşterek Orta Asya Türkçesi"nin Batı Türkistan şivelerini tamamlayan, fakat yazıldığı sahalar bizce şimdilik malum olmayan bazı edebî eserler üzerinde kısaca durulması istifade-den hali olmayacaktır.

HAREZM ŞİVESİNİN GRAMER YAPISI

Konsonantlar [ünsüz harfler]

1. Orta Asya Türkçesine has $\text{ج} = w$ umumiyetle kendisini muhafaza etmiştir: *aw, yawuz, tewe* gibi. Nadiren -v- de kullanılmıştır. Müstensihe [kitabı kopyalayan kişiye] ait olsa gerektir.

2. Spirant -*ğ*-, (< eski t. *d*) de karakteristik bir hususiyet olarak mevcuttur: *adak, idi, kadğu, kuğuğ*. Farsçadan geçme sözlerde de vardır.

3. -*k*- aynen mevcuttur, fakat -*k*->-*ğ*- değişmelerine de rastlanır: *oğşa-, yahşı, ahsur* gibi.

4. *y*- protezi bolcadır: *yinçke, yırak*.

5. Tek tük olarak diğer bazı konsonant değişmelerine de rastlanıyor, fakat o kadar da ehemmiyeti haiz değildir.

İsim Çekim Ekleri

Genitif	: - <i>niñ, -niñ; -nuñ, -nüñ</i> .
Akuzatif	: - <i>ın, -in; -un, -ün</i> .
Datif	: - <i>ka, -ke; -ğa, -ge; oğulğa</i> .
Lokatif	: - <i>da, -de; -ta, -te</i> .
Ablatif	: - <i>dın, -din; -tın, -tin</i> .
Enstrumantal	: - <i>ın, -in, -un, -ün</i> .
Ekvatif	: - <i>ça, -çe</i> .
Direktif	: - <i>ra, -re; -ru, rü; ğaru, -gerü</i> .

Sayı

1. Kardinalia	: <i>bir, biş, on.</i>
2. Ordinalia	: <i>-nç: bişinç</i>
3. Kollektiva	: <i>-ağ, egü: üçegü, ikeğü</i>
4. Distributiva	: <i>-ar, -er: birer.</i>

Fiiller**İsimden Fiil Yapma Ekleri**

-a-	: <i>boş-a-</i>
-ad-	: <i>uluğ-ad-</i>
-de-	: <i>ün-de-</i>
-kür-	: <i>tüf-kür-</i>
-la-, -le-	: <i>baş-la-</i>
-r-	: <i>belgü-r-</i>
-re-	: <i>tit-re-</i>
-sa-	: <i>suv-sa-</i>

İsimden Fiil Yapan Fiiller

bir-	: <i>saşını birmek</i>
bol-	: <i>vefat bolmak</i>
baş-	: <i>sözge başladı</i>
kıl-	: <i>arzu kılmak</i>
bil-	: <i>kılu bilir</i>
iç-	: <i>ant içmek</i>
u-ma	: <i>kılumas</i>
bağla-	: <i>sabr bağlamak</i>
al-	: <i>bile almasmuz</i>
kıl-	: <i>basku kılmaka</i>

Fiilden Fiil Yapma Ekleri (Faktitif-Müteeddi)

-ar-, -er-	: <i>çık-ar-mak</i>
-dur-, -dür-	: <i>bil-dür-mek</i>

-tur-, -tür-	: <i>kel-tür-mek</i>
-ğuz-, -güz-	: <i>oltur-ğuzmak</i>
-ğur-	: <i>yat-ğurmak</i>
-t-	: <i>arı-t-mak; ünde-t-mek</i>
-ur-, ür-	: <i>çök-ür-mek</i>

Pasif – Meçhul

-l-	: <i>eksü-l-mek; tak-ı-l-mak</i>
-n-	: <i>kal-ı-n-mak</i>

Dönüşlük – Mutavaat

-n-	: <i>egle-n-mek; sakla-n-mak</i>
-----	----------------------------------

Karşılılık – Müşareket

-ş-	: <i>ula-ş-mak</i>
-----	--------------------

Fiil Tasrif Şekilleri

Emir – Voluntatif

1. Şahıs (teklik)	: -ayın, -eyin (ünsüzle) : <i>bakayın</i> : -ğayın, -geyin (ünlülerle) : <i>bitgeyin</i>
2. Şahıs (teklik)	: -ğıl, -gil : <i>açğıl</i>
3. Şahıs (teklik)	: -sun, -sün : <i>barsun, körsün</i>

1. Şahıs (çokluk)	: -alıñ, -eliñ (nâdiren -alım) : -ğalıñ (ünlülerle) : <i>baralıñ,</i>
2. Şahıs (çokluk)	: -ñ, -ın, -ıñız, -ıñlar, -uñız : <i>biliñ</i>
3. Şahıs (çokluk)	: -sunlar, -sünler : <i>barsunlar</i>

Görülen Geçmiş Zaman (Şuhudi Mazi)

1. Şahıs (teklik)	: dım, -dum, -düm, -tım, -tim, -tum, -tüm
2. Şahıs (teklik)	: -dıñ, -diñ, -dün
3. Şahıs (teklik)	: -dı, -di, -tı, -ti

1. Şahıs (çokluk) : -duk-, -dük, -tuk, -tük
 2. Şahıs (çokluk) : -dınız, -diñiz, -duñuz, -düñüz
 3. Şahıs (çokluk) : -dılar, -diler, -tılar, -tiler

Anlatılan Geçmiş Zaman

-miş, -miş

-miş + men	-miş + biz
-miş + sen	-miş + siz
-miş	-miş + lar

Gelecek Zaman

1. -ğay, -gey ve -ğa, -ge (bazen)
-ğay + men	-ğay + biz
-ğay + sen	-ğay + siz
-ğay	-ğay + lar

Mesela *barğaymen; kelgeysen; urğasen*

2. -ısar, iser; dağınık haldedir.

Geniş Zaman

1. -r

-r + men	-r + biz
-r + sen	-r + siz
-r	-r + lar

2. -ar, -er

-ar + men	-ar + biz
-ar + sen	-ar + siz
ar	-ar + lar

3. -ur, -ür

-ur + men	-ur + biz
-ur + sen	-ur + siz
-ur	-urlar

4. -yur

-yur + men	-yur + biz
-yur + sen	-yur + siz
-yur	-yur + lar

5. -maz, -mez

-maz + -ben	-maz + biz
-maz + -sen	-maz + siz
-maz	-maz + lar

Şart

-sa, -se	
-sa + m ~ -sa + men; -sa + biz~-sa + miz; sa + k	
-sa	-sa + ñız
-sa , - sa	-sa + lar

Geniş zamanın hikâyesi	: -r + irdim
Görülen geçmiş zamanın hikâyesi	: -dım + irdi
Anlatılan geniş zamanın hikâyesi	: -mış + irdim
Gelecek zamanın hikâyesi	: -ğay + irdim
Şartın hikâyesi	: -sam + irdi
Geniş zamanın hikâyesi	: -r + irsem
Görülen geçmiş zamanın şartı	: -dım + irse
Anlatılan geçmiş zamanın şartı	: -mış + irse

Perfekt

1. -a turur + zamir : *baka turur men*
2. -p turur + zamir : *alıp turur men*

Partisip (İsim Fiiller)

-ğan, -gen	: <i>okığanlar</i> (geçmiş zaman partisipi)
-daçı, -deçi, -taçı, -teci	: <i>keldeçi</i> (gelecek zaman partisipi)
-(ı, u) ğlı, -(i, ü) gli	: <i>birigli</i> (gelecek zaman partisipi)
-mış, -miş	: <i>kelmiş</i> (geçmiş zaman partisipi)
-maz, -mez	: <i>kelmez</i> (menfi geniş zaman partisipi)

- ur, -ür, -ar : *yatur* (geniş zaman partisipi)
 -duğ, -dük : *birdük* (geçmiş zaman partisipi)

Gerundium (Zarf Fiiller)

- a, -u, -yu, -ı : *aça, bilü*
 -ğınça, -ginçe : *bilginçe, atgınça*
 -inadın, - medin : *bilmedin*
 -mayın (nadiren) :
 -ğalı, -geli : *kılğalı*
 -ğaç, -geç : *sürtgeç; eşitgeç*
 -p : *alıp, okıp*
 -pan : pek nadirdir ve daha fazla vezin icabı şiirde kullanılır.

V

YAZILIŞ YERLERİ BİLİNMEYEN BAZI BATI TÜRKİSTAN TÜRKÇE KAYNAKLARI

Konu itibarıyla bütün Türk dünyasınca benimsenip birçok Türk şivesine tercüme edilen yahut doğrudan doğruya bu şivelerde telif edilen eserler içerisinde bizzat Batı Türkistan'ın yerli şivelerinde yazılmış olanları da vardır. Sırf eser yazarlarının veya çeviricilerinin umursamamalarıyla, yazıldığı mahallerin ve yazarlarının eserde tasrih edilmemesi [belirtilmemesi] yüzünden bunların şive tasnifindeki mevkilerinin tayini araştırmalarının şahsi mütalaa ve kanaatlerine bağlı kalmıştır. Hatta bazıları hâlâ ya hiçbir şive grubuna alınmamış ya da iki üç şive arasında asılı kalmıştır, ki bu eserlerden birisi Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*udur.

Gerçekte bugünkü dialektik araştırmalarda olduğu gibi, eski çağlardaki şu veya bu bölgeye ait eserlerin dile ait özellikleri üzerine yapılan araştırmalarda, kesin olarak tarih, coğrafi durum ve ilişkiler de dikkati nazara alınmalıdır. Eserin yazıldığı ülke halklarının durmadan yer değiştirmesi, şüphesiz her işte olduğu gibi, yerli eserlerin üzerinde de çok büyük etkiler yaratmaktaydı. Hele yazarların türlü uruk ve boylara bağlılıkları, ister istemez ara şivelerin özelliklerinin fırsat buldukça belirtilmesine yardımcı olmuştur. Kaldı ki, ortaçağ Türkçe eserlerin birçoğu karma bir dil kültürü etkisinden hiçbir vakit kurtulamamıştır. Bunlar, başlangıçta tarihî duruma göre

Uygur kültür ve Türkçesinin etkisini yaşadıkdan sonra, yeni türeyen çeşitli Türk uruklarının kültür tesirinden de uzak kalmamışlardır. Kaşgarlı Mahmud'dan ilham alanlara göre, bu karma Türkçe kültürüne katılanlar arasında haklarında bilgimiz kıt bulunan Çigiller, Karluklar da bulunmuştur.

XII ila XIV. yüzyıldaysa aynı coğrafi saha Oğuz-Kıpçak-Türkmen grubunun etkisi altına girmiş ve bu edebî Türkçeyi geliştirmiştir. Bütün bunlar Orta Asya Edebî Türk geleneğinin tabii ve beklenen bir zaruri gelişmesinden başka bir şey olmamıştır.¹

Böylece tarihî ve coğrafi, hatta Türk devletlerinin etnik yapısı üzerinde durulduktan sonra, denilebilir ki, Türk dili kendi çevresi içerisinde zamanın en etkili ve gelişmiş dillerinden biri olmuştur. Güçlü bir Doğu ve Batı edebî Türkçesinin doğuşu da elbette bu gelişmenin bir verimi ve ürünüden sayılır.

KISSA-İ YUSUF

Türk kavimlerinin mühim bir kısmını içerisine alan büyük Moğol istilası, kısa bir zaman için olsa bile büyük Türk dünyası için müşterek bir edebî Türk dili teşkilinin zeminini hazırlayacak bir vaziyette olmuş ve bu yüzden XIII. asırdan itibaren başlayan bu devrede, edebî Türk şivesi henüz birbirinden bariz farklarla ayrılmaktan uzak kalmıştır. Hatta birbirlerinden uzak coğrafi sahalarda yerleşen Selçuklular gibi büyük Türk boyları içerisinde vücuda getirilen eserler bile, birçok gramer ve dil hususiyeti bakımından, artık kurulmuş olan "Orta Asya Türkçesi"ne bağlı kalmıştır. Bundan dolayıdır ki, bilhassa XIII. yüzyıl Türk edebî dil inkişafının [gelişiminin] merkezini Orta Asya ile Doğu Avrupa teşkil etmiştir.

¹ E. N. Nadjib, "O srednovekovih literaturnih traditsiyah v smeşannih pia'mennih yazıkah (Karma Yazılı Türk Dilleri Orta Asya Edebî Geleneklerine Dair)," *Sovjetskaya Tyurkologiya*, no I, Bakü, 1970, s. 87.

Şimdilik "Müşterek Orta Asya Türkçesi" adını verdiğimiz bu edebî Türk dili mektebi, elimize geçen dil ve edebiyat yadigârlarının incelemelerinden anlaşıldığı veçhile, çok geniş bir tesir çevresine malik olmuş ve bu yüzden birbirinden uzak sahalarda kurulan mahalli dil inkişafı ve edebiyatı üzerinde de olancasına müessir [etkili] olmuştur. Büyük ihtimalle bu tesir dolayısıyla olacaktır ki, Orta Asya ile diğer dış Türk ülkelerinde yazılmış olan birçok dinî ve umumi konulu eserde, ne yazıldığı mahallin ne de müellifin adının tasrihine [belirtilmesine] lüzum görülmüştür.

İşte XIII. asır Türk dili yadigârlarının en önemlilerinden biri sayılan *Kıssa-i Yusuf* yahut *Yusuf-i Züleyha* adlı eser, konusunun İslam Doğu milletlerince benimsenmesinden, "Müşterek Orta Asya Türkçesi" tesiri çevresinde oldukça karışık bir şiveye yahut bazı yerli Türk şivelerinden birine çevrilmiş ya da tamamıyla yeniden yazılmıştır. Nitekim "Kırım dili" yahut "Deşt dili"² çevrildiği halde, aynı konu üzerine yazılmış olan Dresden ve Berlin³ nüshaları tamamıyla orijinal mahiyettedirler. Birkaç defa Kazan'da basılan *Yusuf Kıssası* ise⁴ şivece bu üç yazma nüshadan farklıdır.

Kıssa-i Yusuf'un Gotha yazma nüshası, konuca Dresden ve Berlin kütüphanelerindekinden farklı olduğu gibi, şivece de büyük farklara maliktir. Neşredilen küçük bir parçası üzerin-

² Bu versiyonun küçük bir parçası sathi [yüzeysel] bir araştırmayla beraber. P. Falev tarafından "Staro-Osmanskiy perevod 'Krimskoy' Poemiy" (ZKV, I, Leningrad, 1925, s. 139-160) adıyla neşredilmiştir.

³ Bu iki yazmadan bazı parçalar, örnek olmak üzere Th. Houtsma tarafından "Ein alttürkisches Gedicht" (ZDMG, 43, 1889, s. 69-98) adıyla ve Şeyh Muhsin-i Fânî (Hüseyn Kâzım Kadri) tarafından *Mahdumkulu Divanı*'nda (İstanbul, 1340, s. 56-69) Houtsma'dan alınarak aynen neşredilmiştir.

⁴ Lisani ehemmiyetinden daha fazla mevzusu dolayısıyla *Kıssa-i Yusuf* birkaç defa Kazan'da tab edilmiştir. Bir parçası da Gibb'in *A History of Ottoman Poetry* adlı eserine alınmıştır.

de yaptığım araştırma, bunun şivece Güney Türkçesinin Azeri şivesine meyleden "Dedem Korkut" karakterinde olduğunu açıkça göstermektedir. Halbuki *Kıssa-i Yusuf*'un, diğer Dresden ve Berlin nüshaları şivece kendisini, öteki nüshalar kadar bariz bir surette muayyen [belirli] bir şive mahsulünden saydırmaktan uzaktır. Bu yüzdendir ki, bu yazmalar üzerinde araştırma yapanlar, bu eseri şivece muhtelif Türk şivelerinden saymışlardır.

Berlin Kütüphanesi yazmaları kataloğunu yazan Pertsch⁵ bu eseri şivece Kazan Türkçesinden saymıştır. Fakat bu fikrin doğru olmadığı, aynı eserin basılmış nüshalarıyla yapılan şive mukayesesinin neticesinden anlaşılmaktadır. Houtsma ise eserin şivesini *Kutadgu Bilig* ile *Kıyasü'l-Enbiya*'nın şivesinin aynı olarak telakki ettiğinden [saydığından], bu eserin Buhara'dan neşet edebileceğini [çıkabileceğini] ileri sürmüştür. Houtsma bu fikri Rieu'den almakla beraber* burasının Müslüman Türkler için mühim bir merkez olduğu gibi, Peygambere ait Yahudi-Arap ve Fars kelimelerinden başka, diğer dillerden alınma yabancı kelimelere eserde yer verilmemesi, bu kanaati ancak kuvvetlendirebilecek belgelerden sayılmıştır.

Yazılabileceği saha meselesine gelince: Houtsma'nın da kaydettiği veçhile, eserin bahis konusu olan yazma nüshalarından, Selçuklu Anadolu'sundan neşet ettiğine [doğduğuna] ihtimal verilemez. Burada yazılmış olması için, hiç olmazsa eserde Selçuklu imparatorlarından birisinin adının zikredilmesi ve aynı zamanda o devirde Anadolu'da oldukça kuvvetli bir mektep şekli almış olan Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin tasavvuf cereyanından da müteessir [etkili] olması gerektiğinin

⁵ W. Pertsch, *Die Handschriften Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, 1889, s. 319-360.

* Bkz. Rieu, *Catalogue....*, 27.

den dolayıdır; ki eserin yazıldığı mahallin Kıpçak veya Orta Asya gibi diğer Türk kültür merkezlerinden birinde aranması daha uygun olurdu. Nitekim Houtsma, buna da başvurmuş ve eserin şivesini *Codex Cumanicus*'unkiyle mukayese ederek, bazı müşterek noktalar elde ettiği gibi, birçok gramer şekli bakımından da bariz farklar tespit etmiştir. Bu fark, diğer birçok Türk şiveleri için varit [geçerli] olan, bilhassa istikbal şeklinde göze çarpmaktadır. Mesela, burada aorist [geniş zaman] diyebileceğimiz fiil şekli ekseriya gelecek manasına da delalet etmektedir. Osmanlıcanın optativi'ne [istek kipine] mahsus olan fiil, mülkiyet zamiriyle beraber, burada yine gelecek zaman vazifesini görmüştür: Mesela نورولورسا ; نورولورسا ; نورولورسا gibi. Nihayet eserde, aynı istikbal için bir de Orhun ve Kaşgar şivelerine has بولدی ابرسا ; بولدی ابرسا şekillerine tesadüf edilmektedir. Halbuki bu sonuncu şekil *Codex Cumanicus*'ta katiyen bulunmaz. Bu suretle eserin muayyen bir şive üzerine yazılmadığı bu misallerle dahi kâfi derecede aydınlatılmış sayılabilir.

Buna yanaşı [bununla birlikte] eserin şive karışıklığını gösteren örnekleri C. Brockelmann'ın araştırmasında bolca bulmaktayız.⁷ Şöyle ki:

1. Kelime başlarındaki "d-" ve "t-"ler daima değişik olarak kullanıldığı gibi, kelime başındaki "b-"ler de kendisinden sonra gelen "n" tesiriyle "m-" ile değiştirilmektedir. Mesela "ben-men;" "bin-min" gibi.⁸

⁷ C. Brockelmann, *Ali's Qissa'i Yusuf, Der älteste Verläufer der osmanischen Litteratur* (ABAW, 1917) adlı eserinde, oldukça geniş bir tafsilatla *Kıssa-i Yusuf*'un Dresden ve Berlin nüshalarının gramerini incelemiş ve neticede bu eseri Osmanlı edebî Türkçesinin ilk nüshalarından biri olarak kabul etmiştir.

⁸ Kaşgarlı'ya göre bu, Oğuz, Kıpçak ve Suvar şivesi hususiyetlerindedir (*Divanü Lügati'l-Türk*, I, 32, 8). Mamafih dağınık bir halde birçok Türk şivelerinde de bu hususiyete rastlanır.

2. Kelime ortasındaki "ذ = d" bazı kelimelerde kendisini muhafaza etmiştir.⁹ Mesela Berlin nüshası قدغو; Dresden nüshası قودغو yahut ايدمق id-. "göndermek" gibi.

3. Oldukça düzensiz bir şekilde kelimenin ortasında ve sonundaki "-p- ve -p"ler "-f, -f" ile değiştirilmiştir. Mesela "bulmak" manasına olan *tapmak* = *tafmak* veya *arpa* yerine *arfa* gibi.

4. Datif eki bazen "-ka, -ğa, -ge" bazense Güney Türkçesinde olduğu gibi sadece "-a, -e"dir.

5. Partisip eki olan "-ğan" kendisini bazı kelimelerde saklayabilmiştir.

6. Kelime sonundaki "-ğ"lar intizamsız bir surette kâh kullanılmış kâh düşmüştür. Mesela *uluğ* - *ulu*; *katığ* - *katı*; *kapuğ*; *tapuğ*; *sarığ*; *türlüğ* - *t ürlü* ve benzerleri gibi. Bazen de "-k" yerine kullanılmıştır. Mesela *mundak* - *mundag*.

7. Arkaik gramer şekillerinden göze çarpanları *añar*; *uşal* = *oşal*; *öyle* yerine *eyle*; "nereye" manasında Ebû Hayyân'da tespit edilen *qayra*, Doğu Türkçesine has *nişe* ve benzerleri gibi muhtelif Türk şivelerine ait karakteristik şekillerdir.

8. Akuzatif eki hem Güney hem de Doğu Türklerindeki şekilleriyle kullanılmıştır. Yani bizim bugünkü "-i, -ı" ile beraber "-ni, -nı"ya da yer verilmiştir.

Böylece birkaç noktada topladığımız yukarıdaki bazı gramer hususiyetleri, eserin sırf Güney Türkçesi üzerine yazıldığını açıkça göstermeye kâfi gelir zannındayım. Hele ihtiva ettiği kelime serveti bakımından yapılan mukayese,¹⁰ eserin Doğu, Kuzey ve Güney Türkçesinin birbirleriyle pek çok karıştığı bir sahada yazıldığı kanaatini vermektedir. Arkaik veya

⁹ Kaşgarlı'ya göre Oğuzcaya mahsustur (*Divanü Lügati't-Türk*, I, 33, 10). Ebû Hayyân'a göreyse sırf Türkistan şivelerine hastır.

¹⁰ C. Brockelmann, *'Ali's Qıssa'î Yusuf...*, s. 46-59.

müstesna hallerden sayılmayacak olan bu haller haricinde, eserde bilhassa Güney Türkçesi tesiri görülmektedir. İşbu Güney Türkçesi kaide ve unsurları bolluğu yüzündendir ki, eser şivece, bir zamanlar doğrudan doğruya Oğuz¹¹ ya da Orhun ve Dedem Korkut¹² şivelerinden sayılmıştır. Brockelmann ise onu sadece Osmanlı edebiyatının ilk örneklerinden telakki etmiştir [saymıştır].¹³ Mercanî de kendisine has taassupla *Kıssa-i Yusuf'u* şivece Bulgar mezar taşlarının aynı olarak kabul etmiştir.

Nihayet menşei meçhul Ali adlı birisi tarafından yazılmış olan bu XIII. yüzyıl dil ve edebiyat yadigârı, hangi sahada yazılırsa yazılsın, taşıdığı Kıpçak unsurları bakımından da dikkatimizi çekmektedir. Bu şive hususiyetleriyle yan yana ayrıca eserde daha fazla Uygur-Kıpçak şivesinin tesirini taşıyan "Müşterek Orta Asya Türkçesi" mahsullerinden sayılan Kutb'un *Husrev ü Şirin'i* ile Harezmi'de yazılıp en çok Kıpçak şivesi etkisi altında kalan *Muhabbetname'*yle birçok müşterek gramer ve şive benzerlikleri göze çarpmaktadır. Bununla beraber, lügat serveti bakımından *Muhabbetname'*ye nispetle *Husrev ü Şirin Ali'nin* şivesine daha fazla yakınlık göstermektedir.

Samoyloviç *Kıssa-i Yusuf* hikâyesini kelime serveti bakımından XIV. yüzyılda Harezmi'nin *Muhabbetname'*siyle mukayese ederek sonunda, bu kelimelerin başlıca üç Türk şivesinden gelebileceğini tespit etmiştir.¹⁴ Bunlar Kaşgar, Kıpçak

¹¹ Bu fikri ilk defa ortaya atan Fleischer her olmuştur: bkz. Th. Houtsma, *ZDMG*, 93, s. 69-98'deki iktibas.

¹² A. Samoyloviç, *ZVO*. XVIII, s. 0164.

¹³ C. Brockelmann, *'Ali's Kıssa-i Yusuf...*, s. 59.

¹⁴ A. Samoyloviç; *K istorii Sredneaziatsko-turetskogo yazıka = Contribution a l'histoire de la langue littéraire de l'Asie Central*, Mir Ali Şir'in doğumunun 500. yılı münasebetiyle, 1928; ayrıca bkz. "Cuci Ulusu veya Altun-Orda Edebî Dili," *Belleten*, 1935, s. 34-49.

ve Oğuz şivelerinden ibarettir. Son iki şive XIII ve XIV. yüzyıl Cuci ulusunda, hususiyle Harezmi'de hüküm sürmüştür. Çağatay ulusunda, muayyen [belirli] bir rolü olan Karluk şivesinin bu eserlerin üzerindeki tesirini, burada tayin etmek oldukça müşküldür. Tahmini olarak, bu şivenin de bu sahada, velev nispi bir derecede tesiri olduğunu kabul etmek lazım gelir.

Kutb, *Husrev ü Şirin* çevirisi

Kutb'un tercüme etmiş olduğu *Husrev ü Şirin*'e gelince, bu, Altun-Orda sahasında yazılmış en eski Oğuz-Kıpçak Türkçesi türünü olarak bilinmektedir. Genceli Nizâmî'nin aynı adı taşıyan meşhur poemının Türk edebiyatındaki ilk çevirmesidir. Bu bakımdan Türk dili yadigârlarının arasında elbette oldukça seçkin bir yer tutmaktadır. Kıpçak edebî Türkçesiyle geniş ve yaygın Altun-Orda sahası yazı dilinin yapısı hakkında daha isabetli sonuçlar elde edilebilmesi için başvurulması gereken eser ve kaynaklar arasında bulunduğuna şüphe yoktur.

Husrev ü Şirin mesnevisi 1341 yılında Altun-Orda sahasının Harezmi bölgesinde "Kutb" mahlaslı bir Türk şairi tarafından dikkatle Türkçeye çevrilmiştir. Eser çağın hükümdarlarından Tini-bek ile eşi Melike Hatun'un hatırasına hürmeten çevrilmiştir. Eserin baş kısmında her iki hükümdar için yazılmış methiyeler, eserin bu husustaki durumunu ve sarayla olan ilgisini açıklamaktadır. Tarihî olaylara bakılacak olursa¹⁵ eserin herhalde 1341-1342 içerisinde yazıldığına kolayca hükmedilebilir.

¹⁵ Bu hususta bkz. Necmeddin Hacıeminoğlu, *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, 1968, giriş bölümü; eserin edebî yapısı içinse bkz. M. F. Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi*, 1926, s. 309 vd; A. Zajaczkowski, *Bilimsel Bildiriler*, Türk Dil Kurumu, 1957, Ankara, s. 159, 164.

Bugün tek bir nüshası bilinen elimizdeki metin,¹⁶ yazılışından biraz sonra 1383 yılında Berke Fakih¹⁷ adlı bir Kıpçak din bilgini tarafından İskenderiye'de Altınboğa adına kopya edilmiştir. Eserde bu husus tespit edilmiştir; fakat kâfi derecede açıklamaya rastlanmamaktadır.

Önemine göre eser, vaktiyle A. Samoyloviç'in dikkati nazarını çekmiş,¹⁸ daha sonralarıysa A. Zajaczkowski tarafından benimsenerek enikonu işlenmiştir. Bu bilginin bu husustaki araştırma ve yayınları oldukça zengin ve kendisine şeref kazandıracak seviyededir.¹⁹ Buna rağmen, grameri ile tam bir indeksinin yapılmasına lüzum görülmüş ve bir doktora tezi olarak ele alınmıştır.

Eserin edebî değerinin ve Kutb'un kendisinin bir bilgin ve şair olarak yeniden ele alınmasının Türk kültür tarihi için yeni bir kazanç olacağına şüphem yoktur. Bahusus [özellikle] ki eser, şimdilik tek bir nüsha olarak araştırmacıya ışık tutmaktadır. Bu ışık, zaman zaman aydınlığından bazı şeyler kaybedecek karakterdedir.

Edebî karakteriyle de *Kıssa-i Yusuf*'un yazıldığı saha tayin edilemiyor. Fars edebiyatının tesiri altında yazıldığı şüphesiz olmakla beraber, daha fazla Kuran tesiri de hissedilmektedir.

¹⁶ Paris, Bibliothèque Nationale 312 numarada kayıtlıdır.

¹⁷ Bu bilgin hakkında bkz. Köprülü, *a.g.e.*, s. 371-372.

¹⁸ A. Samoyloviç, "Из поправок к изданию и переводу 'Kutadgu Bilig' (Addenda et correction à l'édition de texte du Kutadgu Bilig)," *DAN*, 1925, s. 148.

¹⁹ Bunlar arasında bilhassa sonuçları bakımından dikkate alınması gerekenler şunlardır: A. Zajaczkowski, "Zabytek jezykowy ze zlotey Ordy 'Husrev u Şirin' Qutba," *RO*, XIX, Varşova, 1954, s. 45-124; *La plus ancienne version turque du 'Husrev-u-Şirin' de Qutb, Vorsojve 1958*; = *Najstarsza wersja turecka Huzrāv u Şirīn Qutba = La plus ancienne version turque du Huzrāv u Şirīn de Qutb*, I, Text, Varşova 1958; II, Faksimile ve III. Lügat.

Eserde ekseriyetle Kuran surelerine rastlanmaktadır. Yazarı, eserin sonuna doğru, Arap ve Fars dillerinde eserler olduğuna aşağıdaki şu üç mısrayla işaret etmektedir:

یوسف سوچی قصه سین قیلدق عیان
 عرب عجم دیل ایتدکجه قیلدق بیان
 او قومنه دا اکلامنه اولدی آسان

Yazarın bu kaydından, onun Firdevsî ve Kuran tefsirlerine bir dereceye kadar aşına olduğu anlaşılmaktadır. Hiç olmazsa Ali, eserinin konusuna temas eden üç dört eseri mütalaa etmiş²⁰ ve Firdevsî'nin *Yusuf ü Züleyha*'sını²¹ da görmüştür. Her ne kadar Firdevsî'nin bu eseri Kuran'daki "Yusuf" suresine istinat etmemişse [dayanmamışsa] de, Rabbin gelenekleri burada belirli bir tesir yapmaktan geri kalmamıştır.²²

Şimdiye kadar verilen açıklamalardan da anlaşılacağı veçhile, *Kıssa-i Yusuf*'un Dresden ve Berlin kütüphanelerindeki nüshaları, "Müşterek Orta Asya Türkçesi"nin en karışık şiveliği olmuştur. Ve Orta Asya'da yazılmış bu devir Türkçe eserlerin içerisinde, şive bakımından bu eser, açık bir surette Oğuz Türkçesinin tesiri altında yazılmıştır. "Müşterek Orta Asya Türkçesi" karmasında başlı başına bir gelişme dalı şeklini alan bu yerli şive unsurlu edebî Oğuz şivesi, yalnızca bu esere münhasır [özü] kalmamıştır; bizce bilinen birkaç eser daha vardır, ki bunlar da Orta Asya'nın Oğuzlarla meskûn sahasında vücuda getirilmişlerdir.

Bunlardan *Kıssa-i Yusuf* malik olduğu şive karakterine bakılırsa, bence muazzam bir devlet şekli alan Harezmi sahası-

²⁰ Ethé, *Verhandlungen des VII internationalen Orientalisten-Congresses*, Scimitische Section, s. 33.

²¹ ZDMG, XLI, s. 577.

²² M. Grünbaum, "Yusuf und Zuleicha," ZDMG, 43, s. 1.

nın daha çok Oğuzlarla meskûn bir sahasında yazılmış olsa gerektir. Mevzusunun halk arasında gördüğü rağbet üzerine, tıpkı *Husrev ü Şirin*,²³ *Revna kü'l-İslam*, *Yusuf u Züleyha*, *Miftahü'l-Adl*²⁴ vesaire gibi *Kıssa-i Yusuf* da şüphesiz daha o devirlerde muhtelif kavimlerin karışmasından yoğrulmuş olan Türkistan'ın muhtelif Türk kavim ve kabilelerinin şivelerine tercüme veya bu şivelerde yeniden tasnif ve tertip edilmiştir. Kavminin içtimai hayat ve dinî telakkilerine [görüşlerine] uygun mevzuların inkişafıysa şüphe yoktur ki, dar bir coğrafi sahaya bağlı kalmış, geniş Türk uruk ve boyları içerisinde yayılmaya muvaffak olamamıştır. Bu kabil [tür] eserlerden burada kayda değeri olan *Revna kü'l-İslam*'dır.

REVNAKÜ'L-İSLAM

Müşterek Orta Asya Türkçesinin Türkmen şivesini temsil eden eserlerin en iyi örneğinden sayılabilir. Tıpkı *Muinü'l-Mürîd* gibi Türkmenler arasında büyük bir rağbet görmüş olan bu eser, ders kitabı yerine mekteplerde bile okutulmuştur. Manzum olup Hicri 869 (964/65) yılında yazılmıştır.²⁵ Yazarı-

²³ Uygur-Kıpçak şivesi üzerine yazılmış olan Kutb'un bu eserinin tek yazma nüshası Paris, Bibliotheque Nationale'de (*Ancien fonds turc*, no 312) mahfuzdur. Büyük bir ihtimalle bu eser, ilk defa XIV. asır Altun-Orda sahasında yazılmış, sonraları diğer birçok eser gibi, Mısır sahasında, aslı itibarıyla Kıpçak olan Berke Fakih tarafından birçok hatalı düzeltmeyle kopya edilmiştir. Eserin mukaddime mahiyetinde olan başlangıç kısmının hükümdarı olan "Şehzade Tini-bek Han" ile karısı "Han-Melek"e ithaf edildiği de eserin yazılış yerini aydınlatmaktadır.

²⁴ Esasta bir fıkıh kitabıdır. Eser Şehzade Timur'a ithaf edilmiştir. Fakat bu Timur'un kim olduğu, ne vakit ve nerede yazıldığı hakkında hiçbir malumat yoktur. Üslubuna bakarak Fitrat bu eserin Timur'dan önce ve Rabguzî'den sonra yazıldığını kabul etmektedir (*Özbek Edebiyatı Nümuneleri*, s. 78).

²⁵ *Revna kü'l-İslam* ilk olarak 1896'da Kazan'da neşredilmiştir. Daha sonra 1898'de Taşkent'te litografik bir surette ve nihayet 1905-6'da N. P. Ostroumov tarafından neşredilmiştir.

nın kim olduğu eserde tasrih edilmemiştir [belirtilmemiştir]. Türkmenlere göre *Revna kü'l-İslâm*'ın yazarı Şeyh Şeref adlı birisidir. Halk arasında toplanan malumata bakılırsa, Şeyh Şeref kadim bir "veliyullah" olup aslen Hive'lidir. Oba ileri gelenlerinin dileği üzerine İslamiyeti daha iyi öğretebilmek için bu eseri yazmıştır.²⁶

Yazarı kim olursa olsun, şivece *Revna kü'l-İslam* malik olduğu özellikleri bakımından, esasında "Müşterek Orta Asya Türkçesi" üzerine yazılıp, okunduğu Türkmen muhitine göre yerli şive etkisi altında kalmıştır. Bu kabilden olarak eseri tanıttacak olan başlıca unsurlar²⁷ şöyle hulasa edilebilir:

1. Eski karakteristik "ğ= ǰ bazı kelimelerde alelade "z" ile değiştirilmiş, bazen aynı kelimedede her ikisi de kullanılmıştır. Nadiren aynı seslerin "d"ye yer verdiği göze çarpmaktadır.

2. "Müşterek Orta Asya Türkçesi"nde olduğu gibi "v" burada ekseriyetle "f" ile değiştirilmiştir.

3. "Olmak" ve "bolmak" hususiyetleri bakımından eser "bolmak" grubuna girmektedir.

4. Tıpkı *Nehcü'l-Feradis*'de olduğu gibi kelime sonundaki yerine "ı" yani elif de kullanılmıştır.

5. Arkaik kelime unsurları eserde çağın geleneğine uygun şekilde kâfi derecede kullanılmış ve yer bulmuştur.

6. Ablatif eki "-dın, -din"dir.

²⁶ Bu bilgiyi içerisine alan parça aynen A. Samoyloviç'in "Po povdu izdanıya, N. P. Ostroumova 'Svetoč-İslâma'" (ZVO, XVIII, St. Petersburg, 1908, s. 0160) adlı makalesinde neşredilmiştir. Şeyh Şerefi daha fazla tevsike [belgelemeye] kalkışan Samoyloviç elindeki *Şecere-i Terakime*'nin yanlış bir nüshası üzerinde bu zatı *Muinâ'l-Mürid*'in müellifi olan Şeyh Şerif ile karıştırmıştır.

²⁷ Bu unsurlar A. Samoyloviç'in neşrettiği parçadan istifade edilerek elde edilmiştir.

7. Eski Güney Türkçesi unsurlarından bilhassa göze çarpanı ve *Kitab-ı Dedem Korkud*'da bolca kullanılan gerundium "-uban"dır.

8. Eski gramer kaideleri içerisinde dikkate alınacak olanları menfi "-madın" ile "-ser" şekilleridir.

Eserin yayımlanan ufak bir parçası üzerine elde edilen yukarıdaki gramer hususiyetleri, şüphesiz bütün eserin şive özelliklerini aydınlatmaktan oldukça uzaktır. İleride elde edilecek olan eserin daha gerçek bir nüshası, bu devir edebî Türkmen şivesinin karakteristik unsurlarını tayine yarayacaktır. Şimdilik malzemesizlik yüzünden bu kadarıyla iktifaya [yetinmeye] mecburuz.

MÜŞTEREK ORTA ASYA TÜRKÇESİNİN İRAN ŞİVELERİ

XII. yüzyıl sonlarına doğru, geniş Orta Asya sahasının üçüncü medeniyet dilinin yerini tutan Türkçe, XIII. yüzyıl Moğol istilasıyla daha geniş bölgelere ve ülkelere yayılmaya başlamıştır. Etnik yerleşmeler ve taşmalar bakımından önemli bir inkılap devri yaratan Moğol istilası, birçok Türk uruğun yeni yeni sahalarda yerleşmesini, bunların yerli sosyal ve medeni hayat üzerinde etkili olmalarını temin etmiştir. Bu türden olarak Moğol istilası neticesinde, bugünkü İran Azerbaycanı baştan başa bir Türk ülkesi şeklini almış ve burada yeni kurulan İlhanlılar devletinin içerisinde Türkçe, Selçuklularda olduğu gibi, resmî devlet dili olarak kullanmıştır.

Umumiyetle XIII. yüzyıl Moğol istilası birçok ağır yaşayış şartı doğurmasına rağmen, istilası altına aldığı ülkelerin kültür ocağını tamamıyla söndürememiştir. Hatta aksine olarak, muhtelif ülkelerden bilginlerin, özellikle İran ve Çin âlimlerinin arasındaki yakınlaşma teşebbüs ve hareketlerinin bu istila neticesi olduğu ileri sürülebilir.

Nitekim Moğol istilası devri, kültür ve ilim gelişmesi arasında riyaziyenin [matematiğin] de geniş bir inkişafa [gelişime] eriştiği görülmektedir. Çağın, yani XIII. yüzyılın ünlü matematikçisi sayılan Nasıreddin Muhammed bin Hasan et-Tusî (1201-1274) Meraga şehrinde bir rasathane kurmuştur. Bu bilim müessesesi birçok ilim adamını ve bilgini çatısı altında

toplamaya muvaffak olduğu gibi, Çin âlimlerinden Fao-Munçji de burada faal rol oynamıştır. Hülagû Han'a ithaf edilen "Ziç-i İlhâni" de burada tertiplenmiştir. Ayrıca et-Tusî, Hayyam'ın eserine şerh yazmıştır.¹

İlhanlılar devleti, 1253 tarihinde Mengü Hakan'ın kardeşi Hülagû tarafından, Bağdat halifesine karşı yapılan sefer esnasında İran'da kurulmuş bir Moğol devletidir. Tarihte İlhanlılara bazen "İran Moğolları" denildiği gibi, bazen de kurucusuna nispetle Hülagûlar da denilmektedir. Hülagû Han, İran beylikleriyle Kafkasya güneyindeki Hıristiyan ülkelerini idaresi altına aldıktan sonra, hilafet merkezi olan Bağdat'ı da fethetmiş ve Suriye'ye kadar ilerlemiştir. Bu suretle yeni kurulan İlhanlılar devleti Amuderya'dan başlayarak ta Akdeniz'e ve Kafkasya'dan Hint denizine kadar uzayan büyük bir devlet olmuştur. İlim ve fene karşı da büyük bir ilgi gösterilmiştir. O kadar ki, Hülagû Han, Meraga'da bir rasathane, ülkenin diğer yerlerindeyse muhtelif içtimai [toplumsal] müesseseler yapmıştır.

Çeşitli boyların kavimlerinden vücuda getirilen İlhanlılar devletinin etnik teşekkülü, yani etnogenezi üzerinde duracak değiliz. Yalnız Hülagû'nun ordusunun mühim bir kısmını her ulusun ordusundan alınma kimseler teşkil ettiğinden, tabii olarak, ordunun ve sarayın kullandığı dil de yapıca karışık bir dil olmuştur. İlhanlılar devri Azerbaycan'ının Türk etnik teşekkülünde, şüphesiz Orta Asya'dan gelme birçok Türk uruk ve boyunun da mühim rolü olmuştur. Buraya, Orta Asya tarihinde mühim bir mevki olan Harezm'den Kanglılar geldiği gibi, Türkmen, Kıpçak gibi diğer Türk boyları da gelip yerleşmişlerdir.

¹ B. A. Rozenfeld ve A. P. Yüşkeçiş, "Matematiktı stran Vustoka v srednie veka (Ortaçağ Doğu Ülkelerinde Matematik)." *Sovyetskoye Vostokovedeniye*, 1958, no 6, s. 71.

Nitekim Orta Asya'dan gelme Türk unsurlarını hatırlatan bazı toponimik adlandırmalara [yer adlarına] bugün dahi bu sahada tesadüf edilmektedir. İran ve Kafkasya Azerbaycan'larındaki bazı yer, kasaba, hatta göl adlarının, Orta Asya'nın meşhur kasaba, şehir ve yer adlarıyla adlandırılması herhalde bir tesadüf eseri değildir. Buna bir örnek olarak İran Azerbaycan'ının Hoy şehri ile Makû şehri arasında kâin [bulunan] Taşkent adlı kasabanın, aynı adlı tanınmış Orta Asya şehriden gelenler tarafından yeniden adlandırılmış olması ihtimalini kuvvetle ileri sürebiliriz. Bu türden toponomiye ait diğer misallerin sayısının burada artırılmasına lüzum yoktur. İlhanlılar devrinin, şimdilik en karakteristik filologlarından biri sayılan İbn Mühenna'nın dahi bu sahada kullanılan Türkçenin karışık olduğunu ve "Müşterek Orta Asya Türkçesi"nin yanında ayrıca "Türkmence"ye ve "bizim memleket Türkçesi"ne yer vermesi bu kanyı tamamiyle güçlendirmektedir.

İlhanlılar devletinin resmî dili Türkçe olmakla beraber, yerli İranlılar arasında Farsçanın, Araplar arasında Arapçanın ve Moğol ümerası arasında Moğolcanın kullanıldığı şüphesizdir. Bundan dolayıdır ki, İbn Mühenna, yerli kültür harekâtına bağlı kalarak, Moğol hâkimiyeti altındaki diğer sahalarda yazılan bazı sözlükler gibi, kendi lügatini de Türk, Fars ve Moğol dilleri üzerine tertip etmeyi lüzumlu görmüştür. Eserde Moğol diline, Türk ve Fars dilleri ölçüsünde yer verilmiş olması, bu dilin İlhanlılar sahasında bir zamanlar devlet dili olarak kullanılmasından ileri gelmiştir. Elimizdeki veriler ve kaynaklar bu fikri tamamiyle kökleştirmektedir. Hanedana mensup kimselere Uygur Türkçesiyle beraber Moğolcanın da öğretildiğini tarihçi Reşideddin'den öğrenmekteyiz. *Camiü't-Tevarih* gibi değer biçilmez bir eserin, Moğolca yazılarak İlhanlı hakanı Olcaytu'ya takdim edildiği gibi, aynı hükümdar tarafından 1305 yılında ve Moğol hükümdarlarından Argun Han

tarafından 1289 yılında "Güzel Filip"e (IV. Philippe) gönderilen iki Moğolca mektup Paris arşivinde mevcuttur.² Ayrıca 1247 yılında, Moğol hakanlarından Küyük'ün Plano Karpini vasıtasıyla Papaya (IV. Innocent) gönderdiği Moğolca mektubun, Vatikan arşivinde bulunduğu tespit edilmiştir.³ Bütün bu vesikalar, Moğolcanın zamanla resmî devlet dili olarak Moğol imparatorları tarafından siyasi münasebetlerde kullanıldığını açıktan açığa göstermektedir.⁴ Tabiidir ki, İbn Mühenna da bu mühim hadiseden söz etmeden geçemezdi ve bundan dolayı eserinde Türkçeye yan yana Moğolcaya da yer vermiştir.

İlhanlılar devri Türkçesini tasvir etmesi bakımından İbn Mühenna'nın sözlüğü, şimdilik bu sahanın belki yegâne ve en karakteristik eseridir. Şimdilik diyorum; çünkü bu sahada buna benzer diğer eserlerin yazılmış olduğuna da hiç şüphe etmemeli. Bu sahaya ait ileride elde edilecek yazma eserler, bu fikrin gerçekliğini ortaya koyacaktır. Hatta İbn Mühenna'nın kaynak olarak eserinde tespit ettiği Türkçeye ait aşağıdaki:

1. (s. 78) كتاب نادر الدر على لفة ملك العصر

2. (s. 101, 93)⁵ محمد بن تيس

² Abel-Rémusat tarafından 1822 yılında Rus Akademisinde verilen açıklama aynı akademinin *Mémoire*'ında yayımlanmıştır (c. VI, s. 325-434). Bu vesikalar aynı zat tarafından 1824 yılında neşredilmiştir. Ve 1824 yılında Schmidt tarafından bu yayına yapılan yeni eklemeler sayesinde, İlhanlılarca bu türden Moğolca mektupların İngiliz krallarına da gönderildiği ortaya çıkmıştır.

³ W. Kotwicz, "Popravki k razboru mongolskix pisem persidskix il-xanov (Iran İlhanlılarının Moğolca Mektuplarının İzahına İlaveler)," *ZKV*, I, s. 342, Paul Pelliot, "Les Mongol set la Papauté," *Revue de l'Orient Chrétien*, 3. seri, III, XX (III), no 1, 2 (1922-1923), s. 30; Ayrıca bkz. W. Kotwicz, *RO*, II, 195, s. 276-279.

⁴ Anadolu ve Azerbaycan şehirlerinde bir tarafı Uygur hurufatlı Moğolca, diğer tarafı Arap hurufatıyla Arapça darbedilmiş sikkelerin mevcudiyeti bu tarihi gerçeğin bir delilidir.

⁵ Biraz yukarıda bahsedilen bu zatın eserinin adı İbn Mühenna'da tasrih edilmiştir [belirtilmiştir]. Mehmed bin Kays'ın eseri Celâleddin Harezmi-

3. (s. 95)⁶ كتاب يحيى الملك

4. (s. 129) كتاب تحفة الملك

dört eserden ikincisinin şüphesiz olarak, diğer üçününse büyük bir ihtimalle bu sahada yazıldığını şimdiden ortaya atabiliriz. Hele Orta Asya ve Kıpçak gibi, Türk diline dair nispeten çokça eser yazılan bir sahada bunların izlerine rastlamayıpımız, bizim bu fikrimizi kuvvetlendirecek en sağlam delillerden biri sayılabilir.

Avrupa filolojisinin daha Türk diliyle meşgul olmadığı eski çağlarda, Arapça eserlerin ve Arap filologlarının Türk diliyle uğraşmalarının ehemmiyeti asla azımsanmamalı. Klasik Arap dilcileri ve bilginleri, Türklerin İslam sahasına girmeleri üzerine devrin en kuvvetli hükümdarlarının anadili olan Türkçeyi incelemeye ve tespite koyulmuşlardır. Türklerden sonra, tarihî sahaya Moğolların da atılmasıyla Arap filologları bu dili de ehemmiyeti nispetinde dikkati nazara almışlardır. İbn Mühenna bu kabil [türden] filologlardan biridir. Yazdığı *Hilyetü'l-İnsan ve Helbetü'l-Lisan* adlı eseri Türk dilinin tarihi bakımından kendi devrini en iyi toparlayan ve "Müşterek Orta Asya Türkçesi"nin İran sahasındaki şivelerini belirten, Türk kültürüne ışık saçan yegâne eseridir. Yazar kendisi, eserinin 73. sayfasında, sözlüğünü topladığı esas yerli şivenin yapı karakterini şöyle bir cümleyle tayin etmiştir:

اعلم ان الله التركيه منشأها بالاصالة عن اهل تركستان كما الرية عن المجا .

Yani: *Bilmiş ol ki, Türk lüğatinin menşei, Arapçanın Hicaz olduğu gibi, Türkmenistan'dır.*

Fakat İbn Mühenna, ne yazık ki eserinde kullandığı Türkistan deyimi altında hangi coğrafi sahayı kastettiğini bir

şah için telif edilmiştir [yazılmıştır].

* Melioranskiy basmasında bu kitabın adı (كتاب حل الملك) şeklinde geçmektedir.

türlü aydınlatmamıştır. Ve eserinin başlangıcında, Türkçenin fonetiğinden bahsederken hep ya Türk lügati ya da Türkistan lügati gibi muayyen olmayan, umumi bir terimle fikrini izaha çalışmıştır. Bundan anlayacağımız şey, İbn Mühenna'nın edebî Türkistan Türk şivesi ile eserini yazdığı sahanın konuşma Türkçesini birbirlerinden ayırmaya çalışmasıdır. Nitekim yazar, eserinin 79. sayfasında bazı kelimeleri aydınlatırken, Türkistanlıların aşağıdaki kelimeleri:

idi, idi – "sahip"

edgü, edgü – "iyi"

adağ, adağ – "çanak, kap"

telaffuzlarıyla kullandıkları halde, "bizim memleket Türkleri"nin aynı kelimeleri *iyi, eygü* ve *ayak* şeklinde telaffuz ettiklerini tasrihe [belirtmeye] lüzum görmüştür. Birbirinden ayrı bu iki şivenin farklı hususiyetlerini tebarüz ettiren [belirtir] diğer karakteristik misallerden birini de, eserinin 80. sayfasındaki "bizim memleket Türkleri" kelimenin başındaki "m-"leri "b-"ye çevirmektedir," demesindedir. Demek İbn Mühenna eserinde, yalnız Türkistan Türkçesi lügatlerini toplamamış, bazen de "bizim memleket Türkleri"nin şivesinden, yani İran Azerbaycanı Türkçesinden de kelimeler almıştır. Nihayet eserde, İlhanlılar sahasında rolleri ihmal edilmeyecek olan Türkmenlerin şivesine de azıcık da olsa bir yer verilmiştir. Bu suretle İbn Mühenna lügati, başlıca üç edebî Türk şivesini toparlamaya çalışmıştır.

Bunlardan birincisi, eserin birçok yerinde "Türkistan" adıyla tasrih edilen Türkçedir, ki bu bizce "Müşterek Orta Asya Türkçesi"nin Hakaniye, yani Kaşgar Türkçesinden başka bir şey değildir.⁷ Eserdeki bu hususa ait kaynak araştırmaları bu fikri kolayca ortaya koyabilir.

⁷ Aynı fikir S. E. Malov tarafından ileri sürülmüştür: Bkz. "İbni Muxanna o turetskom yazıke," ZKV, III, Leningrad, 1928.

İkincisine, yani "bizim memleket Türkçesi"ne gelince, bu da şüphesiz İlhanlılar sahasının yerli Türk ahalisinin şivesi, yani Azerbaycan edebî Türkçesi olmuştur. Bence İbn Mühenna sözlüğünün asıl değerini işbu malzeme teşkil etmektedir. Zira ilk defa olarak onun eseri aracılığıyla Azerbaycan Türkçesinin varlığından ve aynı şivenin karakteristik hususiyetlerinden haberdar olabiliyoruz.

Üçüncüsü, yani Türkmen şivesiyse bizce malum olan Türkmen uruğu şivesinden başka bir şey olmamıştır. Eserde bu şiveye pek az yer verilmiş olduğundan bu şivenin hususiyetlerini ihata etmek [kavramak] mümkün değildir. Aynı şey Azeri şivesi için de varittir [geçerlidir]. İleride bu iki şivenin belirlenmesi ve özellikleri üzerinde durulduğunda, İbn Mühenna'nın eserinden de istifade edileceği şüphesizdir.

Kaldı ki, İbn Mühenna'nın Türk dili ayarlanmasında ve sıralanmasında kullandığı kendine mahsus bir sistemi olmuştur. Bu sisteme, Fars diline karşı Türk dilinin üstünlüğünü parmağına dolayan Mir Ali Şîr Nevaî gibi, ünlü Orta Asya kültür tarihçisi de kendi sözlüğünde aynı metoda uymaya bağlı kalmıştır. İbn Mühenna eserinde, aynı imlaya tabi olup başka başka mana ve telaffuzlara sahip bulunan kelimeleri bir araya sıraladığı gibi, Mir Ali Şîr de aynını yapmıştır. Şöyle ki: "Ot" kelimesi beş muhtelif telaffuz ve manasına göre sıralanmıştır. Aynı sıra Nevaî'de de aynen mevcuttur. Bunun bir tesadüf eseri olabileceğini kabul etmek zordur.⁸ Herhalde Ali Şîr Nevaî zamanında İbn Mühenna lügatini görmüş ve ondan faydalanmıştır. Her iki yazara ait lügatlerin karşılaştırılması, dil tarihimizin bu devrinin aydınlatılmasında faydalı olacak niteliktedir.

⁸ A. K. Borovkov, "Alişer Navoi kak osnovopulojnik Uzbekskogo literaturnogo yazıka," Ali Şîr Nevaî külliyyatı, Akademi yayını, 1946, s. 105-106. Bu makalenin tercümesi için bkz. Rasime Uygun, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevaî," *Bellekten*, 1954, s. 59-96.

İçerisine aldığı malzeme bakımından *Hilyetü'l-İnsan ve Helbetü'l-Lisan* yalnız Müşterek Orta Asya Türkçesi ile Azeri şivesini karakterize etmekle kalmamış, aynı zamanda İlhanlılar devrindeki İran Azerbaycanı sahasının sosyal ve dinî hayatı hakkında da muyyen bir fikir edinilmesine epeyce yardım etmektedir. Nitekim birkaç şive gramer ve lügat malzemesini toplayan bu eser, dikkate şayandır ki tasavvufa ve İslam dinine ait terimlere ve deyimlere yer vermediği gibi, Arap ve Fars edebiyatı tesirini gösteren unsurlara da yer vermemiştir. Tersine olarak, bu tip lügatlerde yer bulamayan yerli sosyal hususiyetler, İbn Mühenna lügatinde pek zengin bir malzemeyle temsil edilmiştir. Yüzden fazla sanata ve ziraata ait Türkçe esnaf tabir ve adlarının eserde toplanişı, o devir Azerbaycan'ında ticaret, ziraat ve sanat hayatının çok yüksek bir seviyede olduğunu göstermektedir.

Sanata ait terimler arasında *şobuzçı*; *şalkaşı*; *şacı* "şarapçı;" *yapıççı* "mimar;" *yarmaşı* "para kesen;" *süngüçü* "süngü yapan;" *sığtaşı* "ölüye ağlayan kimse;" *şakışçı* "muhasibeci" ve benzeri meslek adlarının bulunmasıyla bu devir Azerbaycan hayatının her bakımdan zengin ve hatırı sayılır bir seviyede bulunduğunu göstermektedir. Hele *yer yağı*⁹ adı altında "petrol," neft yağı maddesinin esere alınışı daha bu devirlerde petrolün Azerbaycan için yabancı olmadığını gösterdiği gibi, eserin yazıldığı sahanın tayinine ve "bizim memleket" tabiri altında hangi şivenin kastedildiğini anlamaya güçlü bir veri olabilir kanaatindeyim. Yerli Türk hayatını tasvir etmesi bakımından İbn Mühenna sözlüğü hiçbir vakit orijinalitesini kaybetmeyecektir.

İlk İbn Mühenna lügatini ilim âlemine tanıtan P. Melioranskiy olmuştur. Doktora tezi olarak yayımlanan nüsha, naşirinin elde ettiği beş yazmanın karşılaştırılması üzerine

⁹ Abdullah Battal, *İbni Mühenna Lügati*, 1934, s. 99.

meydana gelmiştir.¹⁰ İstifade edilen bu beş yazma nüshada ne eserin yazarının adı ne de yazıldığı tarih ve yer belli olduğundan, Melioranskiy eserine "Türk Dili Hakkında Bir Arap Filoloğu" adını vermiştir.¹¹ Daha sonraları İstanbul'da, yazarın adını taşıyan yeni bir nüsha bulunduktan sonra, Kilisli Rifat'ın düzeltilmeleriyle yayımlanmış ve eserin gerçek adı ortaya çıkmıştır.¹² Yazarın şahsiyetiye maalesef bugüne kadar hâlâ layıkıyla aydınlatılmamıştır.

Kıymet ve değerine rağmen, İbn Mühenna'nın lügati hâlâ bugüne kadar kâfi derecede araştırılmamıştır. Eserin lügat kısmında, menşei tayin edilemeyen birçok nadir Türkçe kelime vardır.¹³ Bunların hem dilci hem kültür tarihçisi için çok büyük değeri var. İleride Azeri Türkçesi tarihçesi bahsinde İbn Mühenna'nın "bizim memleket Türkçesi" kısmından layıkıyla istifade edilecektir. Bu bakımdan eser bizim için kıymetli bir kaynak, Türk kültür tarihi içinse bir hazinedir.

¹⁰ Bunlardan üçü Oxford'daki Bodleian Kütüphanesinde, birisi Berlin Devlet Kütüphanesinde (Pertsch Kataloğu Türkçe Yazmalar No. 60) ve birisi de Paris Milli Kütüphanesinde (Anc. fond Turc. No. 208). Neşirde esas olarak alınan yazma Bodleian Kütüphanesindeki üç nüshadan Sachau ve Ethé kataloğunun I. kısmında, s. 1022, No. 1799'da tarif edilen Cad. Bodl. Thurston, No. 14 altındadır.

¹¹ Bu fihrist 1900 tarihinde St. Petersburg'da *Arap filolog o Turetskom yazıke* adıyla neşredilmiştir. Aynı eserin Moğolca bölümü aynı müellifçe 1903'te yayımlanmıştır. Birinci esere yazdığı mukaddimenin ilk kısmında Melioranskiy, Türk dili üzerine yazan Arap filologlarının eserleri hakkında bilgi vermiş, II. kısmında İbn Mühenna'nın XIII. asır sonuyla XIV. asır arasında yaşadığını ve eserin İran'ın kuzeybatısında yazıldığını tahmini olarak ileri sürmüştür.

¹² *اليد جمال الدين ابن المهنّا ، كتاب حله الانسان حاة اهان* İstanbul, 1340. Eser mukaddime yazar Kilisli Rifat, neşrettiği yazmayı tarif etmiş, müellifin şahsiyetini de araştırmaya çalışmış, fakat müspet bir neticeye varmamıştır. Eserden daha kolayca istifade edilmesi için *Ibnü-Mühennâ Lügati* adıyla (İstanbul, 1943) bir fihristi bastırılmıştır.

¹³ Bunlardan *baksun* kelimesi Hasan Eren tarafından tespit edilmiştir: "Beiträge zur türkischen Wortforschung," *KCs.* 141, III. 2, s. 2-5.

ALTUN-ORDA (ALTIN-ORDU) TÜRK İLLERİ TÜRKÇESİNİN GELİŞMESİ VE KAYNAKLARI

XIII. yüzyıl başlangıcı, Türk dünyası için yeni bir devre teşkil etmektedir. Asya'nın enginlerinden kopup gelen muazzam Moğol harekât ve fütuhâtı, Türkler kadar, beşeriyetin mühim bir kısmının tarihinde de oldukça kuvvetli bir rol oynamıştır. Önceleri bu büyük harekâtın başı sayılan Cengiz Han'ın devleti geniş bir yayılma sahası bulmadan, Selenga ırmağının batısındaki toprak parçasına dayandığı zamanda,¹ şüphesiz Moğol hâkimiyeti ve tesiri ancak Moğolistan sahasına münhasır [özü] kalabilirdi. Fakat daha sonraları, XIII. yüzyılın otuzlu yıllarına doğru, yani 1211 zaferini müteakip Moğol orduları Yedisu eyaletini de ellerine geçirmişlerdir. Lakin Cengiz Han'ın Çin'e karşı açmış olduğu seferin hatırasına batiya doğru ilerleme temposu duraklamıştır. Pekin'in alınması ve Çin'in Moğol istilasına boyun eğmesi üzerine, büyük zaferlerden gururlanan Moğol ayaklanması ve istilası bu sefer de bütün ağırlığıyla Avrupa'nın güneydoğusuna sarkmıştır. Neticede Moğol hâkimiyeti, Deşt-i Kıpçak² sahasını da kendi çevresi içerisine almakla fevkalade muazzam ve güçlü, yeni bir Moğol devleti vücuda getirmiştir. Bu devlet Doğu edebiyatında "Cuci Ulusu" yahut "Gök-Orda" adıyla adlandırıldığı

¹ Barthold, *Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler*, s. 149.

² Grekov ve A. Yakubovskiy, *Zolutaya Orda (Altun-Orda)*, Leningrad, 1937, s. 11; Fransızca tercümesi için bkz. *La Horde d'Or*, Paris, 1935.

halde, Rus kronikleri ve tarihçilerinde "Altun-Orda" diye ün bulmuştur.

Dinyeper ırmağından başlayarak, Volga ırmağının doğusuna doğru epeyce bir arazi parçasını içerisine alan sahaya, XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar yaşayan Arap ve İran müellifleri, Deşt-i Kıpçak [Kıpçak Çölü] adını vermişlerdir. Rus ve Bizans kroniklerindeyse Kıpçak kelimesinin kullanımına tesadüf edilmemekte. Rus vakanüvisleri bu kelimenin yerine, eski "Polovets," Bizans kronikleriyse yalnızca "Koman" kavim adını kullanmışlardır. İlk olarak Deşt-i Kıpçak toponimik terimini kullanan Nâsır-ı Husrev olmuştur.

Yeni teşekkül etmiş olan Altun-Orda, eskiden beri zengin bir medeniyet hayatı yaşayan çeşitli bölgelerde kurulmuştur.³

1219-1220 yıllarındaki sınır bilmeyen Moğol istilası, Orta Asya sahasındaki siyasi birlikleri dağıtmasına ve işgal ettiği sahayı kana boyamasına rağmen, yerli medeniyetin kalkınmasını ezecek bir iktidarda katiyen olmamıştır. İslam Doğu medeniyeti bu istilayla kendi çehresini değiştirmedigi gibi, iktisadi hayat inkişafı [gelişimi] da duraklamamıştır.

İşgal ettiği toprakların tam sınırını tespit etmek zor olmakla beraber, ilk Türk dili ve medeniyeti tarihi bakımından bu devletin içerisine alınmış bulunan esas sahalarını, Çagatay ulusu ile İlhanlılar devletinin kuzey hudutlarından başlayarak, kuzeydoğuda Bulgar devleti, Harezmi, Don ırmağının ötesine kadar uzanan muazzam Deşt-i Kıpçak bozkırları, Kırım ve Derbend'e, hatta bazen Bakû'ya kadar genişleyen Kafkasya'nın kuzeyinin yarısı teşkil etmekteydi. Rus beyliklerinden bazıları da Altun-Orda'ya dahil edilmiştir.

³ A. Yakubovskiy, *K voprosu o proisxojenii remeslenooy promüshlennosti Saraya Berke* (Berke Sarayının Esnaf Ticaretinin Menşei Meselesine Dair), Leningrad, 1921, s. 4. Bu bakımdan Moğollar hazır bir refaha ve oldukça yüksek bir medeniyete konmuşlardır.

Altun-Orda devletinin özünü teşkil eden ve yukarıda adları geçen eyalet veya sahaların gerek kültür ve gerek coğrafi bakımdan oldukça büyük bir ehemmiyeti olduğundan, bunların yeni kurulan devletin inkişafında mühim etkileri olmuştur. Bunlardan Deşt-i Kıpçak, Moğol istilasından evvel, daha XI. asırda tamamıyla Kıpçak Türklerinin hâkimiyeti altında olmuş; iktisaden, oldukça kuvvetli ve sağlam münasebetlerle bütün maddi ihtiyaçlarını temin etmişti. Muntazam bir surette Avrupa'da Rus beylikleri, Kırım ve Bulgar ülkeleri gibi yüksek ziraata malik sahalarla münasebette bulunduğu gibi, Orta Asya'da Harezmi, Maveraünnehir ve Yedisu eyaletleriyle de sıkı bir surette alakası vardı. Saşsın⁴ ve Suğnağ⁵ gibi zengin ticaret şehirlerine malikti.

Moğol istilasından sonra burada Batı Sarayı⁶ ve Berke Sarayı⁷ gibi, çağın kültürünü merkezleştiren iki yeni mühim ve zengin şehir kurulmuş; bunlar uzun zaman Altun-Orda devletin en mühim ticaret merkezlerini teşkil etmişlerdir. Muntazam yollarla Rus beylikleriyle Kırım, Kafkasya ve Bulgar ülkeleriyle bağlı bulunan bu iki şehir, buradan gelen ticaret eşyasını İran, Orta Asya, Moğolistan ve Çin'e sevk etmekteydi. Bu suretle bu iki şehir, göçebe hayat ile şehir hayatını bir-

⁴ Bu şehrin hakiki yeri tayin edilmemiştir. Barthold'a göre bugünkü Astrahan'ın yakınlarında, Volga nehrinin kenarlarında olmuştur: "Oçerk istorii Türkmenokogo narada," *Türkmeniya*, 1, s. 39-39.

⁵ Seyhun nehrinin aşağı kıyısında olup Maveraünnehir'le ticari münasebetteydi: Suğnağ, Sagnak ve Sıgnak gibi muhtelif şekilde telaffuz edilmektedir.

⁶ Vaktiyle bu şehir bugünkü Astrahan'ın yakınındaki Selitreniy kasabasının yerinde olmuştur. Bir adı da Eski Saray'dır.

⁷ Yahut Yeni Saray adıyla da anılan bu şehrin yıkıntılarını bugün Stalingrad'ın yakınındaki Volga'nın bir kolu olan Ahtube'de rastlanmaktadır. Şimdi bu yerde Sarayev şehri bulunmaktadır. Daha fazla malumat için bkz. F. V. Ballod, *Starıy i Novıy Saray stolits Zolutoy Ordı* (Altun-Orda Başşehirleri Eski ve Yeni Saray), Kazan, 1923, s. 8.

leştirmeye muvaffak olan mühim merkezlerden biri olmuş ve bir dereceye kadar Altun-Orda devletinin iktisadi hayatında nâzım [düzenleyici] bir rol oynamıştır. Bilhassa Berke Sarayı birçok milletin uğradığı bir şehir olmuştur. 1333 yılında bu sahada bulunan İbn Battuta, milliyet bakımından şehrin pek karışık olduğunu ve burada ayrı ayrı siteler halinde yaşayan Moğollar, Aslar, Kıpçaklar, Ruslar, Bizanslılar, Suriyeliler, Iraklılar ve diğer Doğu ülkeleri ahalisine rastladığını söylemektedir. Muhtelif ticaret memleketlerini ellerinde tutan bu unsurlar, adeta Altun-Orda'nın maddi damarlarını teşkil etmişlerdir. Şehrin bütün kültür hayatı da bunların elinde bulunmaktaydı. Böylece Moğol istilasından önce de, Doğu ile Batı ülkeleri arasındaki ticaretin ana hattı mesabesinde bulunan Volga nehrinin ehemmiyeti, Altun-Orda devleti zamanında bir kat daha artmıştı.

Deşt-i Kıpçak'la birlikte eski Volga boyundaki Bulgar ili de Altun-Orda'ya dahildi. Burası hem ziraat bölgesi hem de ticaret merkeziydi. Daha Moğol istilasından önce Bulgar şehri, Doğu Avrupa ile Orta Asya, Kırım, Kafkasya ve İran ülkeleri arasında bir ticaret mübadelesi [değiş tokuşu] merkezi olmuştur. Cihan ticaretinin merkezlerinden biri sayılan burası, kültür bakımından da Doğu ile Batı arasında bir geçit rolü oynamıştır. İslam âlemiyle olan ilgisiyse burayı bir nevi İslam merkezi haline koymuştur.

Altun-Orda'nın diğer bir parçasını teşkil eden Kırım, eski bir kültür hayatına malik olup Batı medeniyetinin Doğuya girmesinde mühim bir rol oynamaktaydı. Coğrafi vaziyeti dolayısıyla Kırım, eskiden beri Doğu Avrupa'dan uzak kalan Bizans, Suriye, Mısır ve Anadolu'yla sıkı bir iktisadi ve kültürel münasebette bulunmaktaydı. Buna karşılık bu ülkeler, Kırım'ın kendisinden ve bu yolla Asya'dan birçok istifadeler elde ediyordu. Bu bakımdan Kırım sahası, yeni teşekkül eden Altun-Orda için çok ehemmiyetli ve değerli olmuştur.

Altun-Orda'nın en dikkate değer sahalarından biri olan Harezmi ili hakkında biraz önce malumat verildiğinden burada tekrara lüzum yoktur. Yalnız şu kadarını söyleyebiliriz ki, burası Altun-Orda'nın en zengin, en medeni parçası olmuş, XII. yüzyıl başlangıcına doğru en yüksek iktisadi ve siyasi inkişafına ermiştir. Sahanın başşehri olan Ürgenç ise coğrafi ve iktisadi mevkii dolayısıyla Çin, Orta Asya, İran ve Doğu Avrupa ülkelerinin medeniyet ve ticaretinin birleştiği ve çarpıştığı bir merkez mesabesinde [değerinde] olmuştur.

Bu suretle Altun-Orda yahut Cuci Ulusunun temelini teşkil eden ülkeler, karakter itibarıyla çok farklı ve birbirinden bariiriz hususiyetlerle ayrılan sahalardan olmuştur. Tarihi durumun doğurduğu müsait şartlar, bu çok farklı ülkelerden mürekkep Türk kültür tarihinin inkişafında [gelişiminde] çok büyük tesiri olan muazzam bir birliğin ve devletin vücudaya gelmesinde âmil [etken] olmuştur.⁸

Kültür bakımından da bütün Altun-Orda sahası aynı seviyede değildir. Birbirlerinden uzak Kırım ile Harezmi arasında, kültür bakımından muayyen farkların bulunması pek tabiiydi. Birincisi, Kırım malik olduğu eski medeniyetiyle Bizans, Mısır, Anadolu'yla münasebette bulunduğu halde; ikincisi Harezmi İran, Çin, Orta Asya gibi çeşitli kültürlerle malik Doğu ülkeleriyle ilgiliydi. Bununla beraber, bu iki sahanın kültür seviyesine bakarak Altun-Orda devletinin medeniyeti hakkında kesin bir fikir edinmek oldukça zordur. Hakiki Altun-Orda medeniyetini Berke ve Batu Saray'larında aramak icap eder. Burası her şeyden fazla Harezmi'nin tesirini üzerinde hissetmiş ve bu noktada araştırmaya değer bir saha halini almıştır. Mu-

⁸ Altun-Orda hakkında yazılan en mühim eserlerin tenkitli bir bibliografyası M. Fuad Köprülü'nün "Altınordu'ya Ait Yeni Araştırmalar" (*Belleten*, V, sayı 19, s. 397-435) adlı makalesinde çok iyi işlendiğinden, burada bunların tekrarına lüzum kalmamıştır.

azzam Altun-Orda imparatorluğunun başşehirleri olmaları itibarıyla da bu iki şehir, imparatorluğun her bir köşesinden ve siyasi, iktisadi münasebetlerde bulunduğu diğer ülkelerden celpedilmiş [getirilmiş] birçok usta, sanatkâr, ressam ve umumiyetle kültürlü kimselerle doluydu. Çeşitli Altun-Orda sahası kazılarında ve arkeolojik araştırmalarından elde edilen medeniyet ve sanat eserleri üzerinde yapılan incelemelere⁹ göre, başta imparatorluğun iki başşehiri olmak üzere, umumiyetle Altun-Orda şehirlerinde sanat hayatı en çok Ürgenç şehrinin kültür tesiri altında inkişaf etmiştir [gelişmiştir]. Buna yanaşı [bununla birlikte] özellikle Berke Saray'da Mısır, Bizans, Kırım, Kafkasya vesairenden gelme birçok sanat adamı faaliyette bulunmamış değildir.

Her ne kadar Altun-Orda devletinin kültür seviyesi hakkında kati bir şey söylemek şimdilik mümkün değilse de, Altun-Orda'nın muhtelif sahaları hakkında yapılan yeni küçük monografi ve araştırmalar, günden güne malumatımızı genişletmektedir. Bu kabilden olarak, şimdiye kadar hakkında çok az malumatımız olan Mohşi şehriden elde edilen sikkeler, burasının da vaktiyle Altun-Orda'nın mühim merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir. Burası Mordvalarla meskûn olup eski Rus beyliklerinden Penza'ya tabi olmuştur. Lakin, başlangıçta pionerlik [öncülük] rolünü yine Ürgenç¹⁰ oynamıştır.

Altun-Orda kültürünün üzerindeki Harezmi etkisinin başlıca sebebi, İslamiyetin Kıpçak kitleleri içerisinde kolayca yayılmış olmasıdır. Berke Saray devletin başşehri olduktan sonra, çabucak İslamiyetin yeni bir inkişaf merkezi oluvermiştir. Es-

⁹ A. A. Krotov, "K voprosu o severnih ulusah Zoloto-Ordinskogo hanstva (Altun-Orda Hanlığının Kuzey Ulusları Meselesi Dolayısıyla)," *Izvestiya Obşçestva Obsledovaniya İzuçeniya Azerbaycana*, Bakü, 1927, no. 5 s. 71-78.

¹⁰ Yakut Hamevi, gördüğü şehirlerin en zengini ve gelişmiş olarak Ürgenç'i göstermektedir.

kiden beri muhtelif ilimlere kaynak olan Harezmi ise Altun-Orda'nın yeni başşehrinin elde ettiği sağlam mevkiden istifadele-nerek, birçok âlimini buraya göndermekten geri durmamıştır. Makdisi'nin verdiği malumata bakılırsa, daha o zamanlarda fıkıh ve umumiyetle hümaniter ilimler üzerinde çalışanlar arasında, en az bir Harezmi talebeye malik olmayı adeta nadirattan sayıldığından,¹¹ bu muazzam ulema kadrosunun kendine yeni yeni faaliyet sahaları arayacağı tabiiydi. Bilhas-sa Berke Saray, yeni elde ettiği mühim mevki dolayısıyla bu akın için en elverişli merkezlerinden biri olmuştu. El-Harezmi lakaplı birçok âlimin Altun-Orda'daki faaliyetleri ve bunların yerli ilim ve kültür hayatında rol oynamaları bu akını tama-mıyla ortaya koymaktadır. Bunların içerisinde, oldukça büyük bir nüfuza malik olanları şeyh Numaneddin el-Harezmi¹² ol-muştur. Bir vakitler Ürgenç hastanesinin başhekimisi olan bu zat, sonraları Berke Saray'a çağrılmış ve burada çok büyük bir âlim olmuştur. Diğer önemli mevki sahibi olanlar arasında zik-re değenler Muhammed Hoca el-Harezmi,¹³ Alâeddin Aydoğdu el-Harezmi, Şucaeddin Abdurrahman el-Harezmi vesairedir. Harezmi olan bu kişiler hep Altun-Orda devletinin payitah-tında yeni kurulan kültür hayatında müessir [etkili] olmuşlar ve ona işgal ettiği mevki dolayısıyla muhtelif İslam ülkelerine kültür halitasını [karışımını] aşılama çalışmışlardır.

Aynı karakter, Altun-Orda merkezinde ve Harezmi'e yakın olan sahalardaki sanat eserlerinde de göze çarpmaktadır. Ma-mafih, sanat eserinin bazı şubelerinde, tamamıyla yerli stilin¹⁴

¹¹ De Goje, *Bibliot. Geogr. Arab* III, s. 284.

¹² V. Tizengauzen, *Altunordu Devletine Ait Metinler*, İstanbul, 1941, s. 316 ve 318 (İsmail Hakkı İzmirli tercümesi).

¹³ İbn Battuta, *Defremery neşri* II, s. 368.

¹⁴ Papa-Afansopulo, *Keramika Zuluto-Ordinsky Arhitektury*, Kazan 1930, s. 65-70.

mevcudiyeti de inkâr edilemez. Muhtelif İslam ülkelerinden gelen ve getirilen birçok sanatkâr asıl mensup oldukları sanat mekteplerinin karakterini yeni faaliyette buldukları bu sahaya da aşılardan çekinmemişlerdir. Harezmi'nin Memlûklar devrinde, Mısır'ın ve umumiyetle Orta Asya'nın, şüphesiz bu bakımdan, çok büyük tesirleri olmuş ve buraları İslamiyet ideolojisinin en çok kaynaştığı saha olduğu için aynı rengi Altun-Orda sanatına vermekten de geri durmamıştır.

Türklerle meskûn birçok ülkeyi sınırları içerisine alan Altun-Orda'da müşterek bir İslam kültürüyle yan yana Türk dili de geniş bir yayılma ve büyük bir inkişafa [gelişmeye] yüz tutmuştur. Coğrafi ve iktisadi bakımlardan idare merkezini Volga havzasında kuran bu devletin, asıl Kıpçak ilinde, eski Bulgar sahasında ve umumiyetle Türklerle meskûn sahalarda daha eskiden beri yerleşmiş ve öz tarihiyle yaşamış Türk urukları mevcut olmuştur. Bunların içerisinde en kuvvetli ve ayrıca en kalabalığı Kıpçak uruğu olduğundan, diğer yazarlar bu devlete doğrudan doğruya "Kıpçak Bozkırı" adını vermeyi bile tercih etmişlerdir.

Dikkate şayandır ki Kıpçak devlet adı Osmanlı imparatorlarının elkabında [unvanlarında] da yer almıştır. Sultana tabi şehirler ve ülkeler sayılırken: "... ve Kars ve Erzurum; Gürcistan ve Kefe ve Gözleve ve Deşt-i Kıpçak iklimlerinin sultanı" denilirken, Deşt-i Kıpçak sahası da unutulmamıştır. Anlaşılan burası da, Mısır ve Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının içerisine alınmasından sonraki her Osmanlı eyaleti gibi, unvanların içerisine de alınmıştır. Türk dili tarihi için çok büyük ehemmiyeti olan bu saha, şimdiye kadar lüzumu derecesinde incelenmemiştir. Kaynakların müsaadesi nispetinde üzerinde durulması, Kıpçak şivesinin asıl değerini yeniden canlandırmış olacaktır.

KIPÇAK İLİ TÜRKÇESİ VE KAYNAKLARI

Altun-Orda devletinin kuruluşundan çok daha önce, bugünkü muazzam Güney Rusya bozkırları, XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar göçebe bir hayat yaşayan ve buranın hakiki sahibi olan Kıpçak Türk uruğu tarafından işgal edilmişti. Sahanın öz ahalisine nispetle Volga nehrinin aşağı mecrasından başlayarak Don ve Dinyeper ırmakları arasına yayılan bu saha, Arap ve Fars edebiyatında sadece "Deşt-i Kıpçak" adıyla zikredildiği halde, Kıpçak kelimesi Rus ve Bizans vakanüvislerine nedense meçhul kalmıştır. Ve bu kavmin adı mukabilinde eski Bizans vakayinamelerinde "Koman" yahut "Kuman," Ruslardaysa "Polovets" kelimesi kullanılmıştır. Bu iki kelimenin asıl lügati manaları "sarı" manasında olarak,¹⁵ bu Türk uruğuna sırf "sarı saçlı" olmasından dolayı yakıştırılmıştır. Bizans kaynaklarında Kuman terimi ilk defa olarak 1078'de kullanılmıştır.

Halbuki Rus kaynaklarına bakılırsa, 1084 tarihinde sekiz yüz bine yakın bir Peçenek grubu, donmuş Tuna ırmağını aşarak Bulgaristan'a sokulmuş ve burasını yağmalamıştır. 1064 tarihindeyse altı yüz binlik bir Kıpçak kitlesi, aynı sahaya girerek buraları tahrip etmiştir.¹⁶ Aynı Bizans kaynaklarında Oğuzlara ve Peçeneklere toplu olarak Kuman etnonimi [kavim adı] verilmiştir.¹⁷ Alman edebiyatında Kumanlara Valvi "Val (e) we (n)"¹⁸ denilmiştir. Leh vakayinamelerinde bu Türk uruğu Plauci, Macarlarda Palôcs ve Kuni, Çeklerde Plavci, Er-

¹⁵ J. Németh, "Die Volksnamen quman und qun" (KCs, III, 1940, Heft, 1, s. 96) adlı makalesinde Kuman tabirinin de Türkçede "sarı" manasında olduğunu tespit etmiştir.

¹⁶ N. S. Derjavin, *Slavyane v Drevnosti*, 205.

¹⁷ F. Giese, "Kumanların Kavmiyetine Dair," *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I, sayı 3.

¹⁸ J. Marquart, *Über das Volkstum Komanen*, s. 29, 173.

menilerde Harteş gibi yine "sarı, sarışın" anlamına gelen türlü adlarla tesmiye edilmiştir [isimlendirilmiştir].¹⁹

Kıpçakların hangi tarihten itibaren Kıpçak bozkırında yerleştikleri hakkında şimdilik kesin bir şey söylenemez. Yalnız Rusların *Lavrentiy* adlı vakayinameleri, Kıpçak Türk uruğuyla ilk göçebelerin baskın tarihi olarak 1054 yılını göstermektedir. Marquart'a göre, bunların siyasi bir varlık olarak meydana çıktıkları tarih, Gürcülerle beraber Kafkasya'da İslamlara karşı açtıkları mücadele ve savaş yılının tarihi olan 1120-1121 esas olarak ileri sürülmektedir.²⁰ Bu suretle Moğol istilasından çok daha evvel Kıpçak bozkırlarını işgal eden Kıpçaklar yahut Kumanlar, XIII. yüzyıldaki Moğol istilası üzerine, küçük bir kısmının Macaristan'a göç etmesine rağmen, öz anayurtlarını asla terk etmemiş ve kendilerini "Kıpçak Hanlığı" devletinin uyruğu olarak yeni hâkimlerine tanıtmışlardır. XIV. yüzyılda dahi bu hanlık, Kırım'dan başlayarak Altun-Orda'nın başşehri olan Saray'a kadar uzanmıştır; işgal ettikleri Volga, Don ve Dinyeper gibi, o devir ticaret ulaşımının can damarı mesabesinde [derecesinde] bulunan üç ırmağı ellerinde tutmalarıysa Kıpçaklara ayrıca cihan tarihine katılma hakkını da vermiştir.

Kıpçaklardan başka, Doğu Avrupa sahasına çok erken çağlarda gelip yerleşen diğer bazı Türk uruklarına dair malumata Bizans ve Rus kaynaklarında rastlamaktayız. Bunlara göre,

¹⁹ Németh, *a.g.e.*, s. 95-98. Kelimenin menşei hakkında bkz. *İslam Ansiklopedisi*, "Kıpçak" maddesi, 5.

²⁰ W. Bang ve J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien* adlı eserin ikinci makalesini teşkil eden "Über das Volkstum der Komanen," (s. 24-238) birçok mühim kaynaktan istifade edilmeden, gayri müsait şartlar altında hazırlanmasına rağmen (bkz. P. Pelliot, "A propos des Comanes," *Encyclopédie de l'İslam*, Haziran 1920), şimdye kadar bu sahaya dair yazılmış olan bir tetkiktir.

vaktiyle buralara Torki²¹ ve Berendey adlı iki Türk uruğu da gelip yerleşmiştir. Tarihi kaynaklar, bu Türk uruğunun daha 935 tarihlerinde Bulgaristan'a karşı yapılan seferlere katıldığını yazmaktadır. Bir aralık Kıpçaklarla da savaşmışlardır. Sonraları kısmen Bizanslılara, kısmen de Rus kinyazlıklarına katılarak erimişlerdir. Rus vakanüvislerinin Torki dedikleri diğer uruk, Oğuz uruğundan başka bir şey olmadığı gibi; Berendeyler²² de, ilk kez 1097 yılında Peçenek ve Torkilerle beraber, Rus kinyazının düşmanı olarak zikredilmektedir. Sonraları XII. yüzyıla doğru, Rus kaynakları Kıpçaklar hariç olmak üzere, Güney Rus steplerinde yerleşen Türklere toptan "Çorniye Klobuki" adını vermeyi tercih etmişlerdir.²³

Bu suretle Altun-Orda'nın bu sahası, daha Moğol istilasından önce Türkleşmiştir. Lakin XII. yüzyılda, Kıpçakların İrtiş ırmağı boyundan inip, Seyhun ırmağı ile Doğu Avrupa istikametine doğru akması, genellikle bu devir Türk etnik teşekkülünün bir dereceye kadar değişmesine sebebiyet vermiştir. Büyük kitleler halinde çeşitli yönlerden akıp gelen bu Türk kabilelerinin kavuşması neticesinde doğan Kıpçak hanlığı, kendi yapısında Moğol unsurlarını da erittikten sonra, Türklerin siyasi ve kültür hâkimiyeti kesin olarak temin edilmiştir.

Moğolların Türklerin içerisindeki emirlerine dair en iyi bilgiyi biraz önce zikretmiş olduğum XV. yüzyıl Arap yazarlarından el-Ömeri'de rastlamaktayız. Bu yazara göre: "Önce Kıpçaklar Moğol tabiyetine girdiler, sonraları Moğollar Türk-

²¹ J. Marquart, *a.g.e.*, s. 27-28 ve 157; Rasovskiy, "Peçenegi, Torki, Berendei na Rusi i v Ugrii," *Seminarium Kondakovianum*, VI, s. 1-65.

²² J. Marquart, *a.g.e.*, Berendey kelimesi hakkında bkz. L. Rásonyi, "Der Volksname Berendey," *Seminarium Kondakovianum*, IV, Prag, 1933, s. 219-226.

²³ Reşideddin'de *kavm-i küllâh-ı siyâhân* olarak geçmektedir: A. Caferoğlu, "Türk Onomastiğinde 'Başlık' yahut 'Serpüş'," *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, 1957, Ankara 1960, s. 117.

lerin arasına karışarak onlarla akrabalık peydah ettiler ve tabiat Moğolların ırki ve tabii vasıflarına galebe çalarak [üstün gelerek] onları Kıpçakların aynı yaptı. Zira Moğollar (eserde hep Tatar olarak geçer) Kıpçak ülkelerine yerleşerek onlarla akrabalık kurdular ve onların topraklarında yaşadılar.”

Yayıldığı geniş coğrafi sahanın, toplu bir hayat sürmeye imkân vermemesi, Kıpçakları akıcı ve akıncı bir kudret olarak yaşamaya mecbur etmiştir. Sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiğini kestirmek ve tayin etmek zordur. Bir aralık Orta Asya'dan Tuna havzasına kadar uzanarak,²⁴ göçüp kondukları yerlerde²⁵ kendilerine mahsus birtakım izler bırakmışlarsa da, sonraları Moğollara baş eğmek mecburiyetinde kalmışlardır.²⁶

Kuman yahut Kıpçak Türkleri kültür hareketlerine dair bize kadar gelen bazı değerli tanık ve eserler mevcuttur. Bunlar sınır bilmez Kıpçak boylarının muhtelif illerde; Mısır, Suriye, Kırım, Güney Rus stepleri vesairedeki millî kültür hareketine katıldıklarının en iyi tanıklarındır. Türk dili ve Türk leksikolojisinin gelişmesinde inkâr edilmez rolleri olmuştur. Kıpçak sahasına ait şimdiye kadar ele alınmamış bir yığın eser vardır.²⁷

Kıpçak topluluğuna katılan Türk boyları arasında Yimekler ile Kimekler de bulunmaktaydı.²⁸ Mısır bölgesi Kıp-

²⁴ L. Rásonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar," *Bellekten*, III, 11-12, s. 401-412.

²⁵ A. N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937.

²⁶ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Üzerine Bir Gramer Denemesi*, Türkiyat Enstitüsü Tezler Serisi No 513.

²⁷ Bunlar hakkında bkz. Tibor Halasi-Kun, "Die mameluk-kiptschakischen Sprachstudien," *KCSA*, III, 1940, s. 77-84. Geniş bilgiye Ali Karamanlıoğlu'nun doktora tezinde de rastlanmaktadır (bkz. Türkiyat Enstitüsü Tezleri).

²⁸ Hasan Eren, "Kimek ve İmek Boy Adları Hakkında," *Türk Dili*, IV, s. 541-543.

çaklarına, Türkmenlerden bir boyun karışmasının, bu saha Türkçesi üzerinde şüphesiz büyük tesiri olmuştur. Selçuklular ve Eyyubiler zamanında Irak ve Mısır'da kalabalık bazı Oğuz-Türkmen boylarının burada yerleşmiş oldukları, tarihçe de sabittir. İlk Memlûk hükümdarı Aybek de Türkmenlerden olmuştur.

SLOVO O POLKU İGOREVE

(İGOR'UN ORDUSU HAKKINDA KASİDE)

Kıpçak Türkleri hakkında en iyi malumat veren kaynaklardan biri *Slovo o polku Igoreve* (İgor'un Ordusu Hakkında Kaside) adıyla bir Rus şairinin yazdığı destandır. Ruslarla Kıpçaklar arasında cereyan eden sürekli akınlar ve savaşların neticesinde vücuda getirilen bu eser, Kıpçakların fikrî ve toplum hayatı hakkında bazı fikirler edinilmesine yardım ettiği kadar, bu Türk uruğunun dili ve destanında adları geçen bazı Türk boyları²⁹ hakkında da bilgi edinmemize yardım etmektedir.

Destanda ilk göze çarpan mühim nokta, Kıpçakların elde ettikleri siyasi vaziyet dolayısıyla muhtelif milletlerle olan temasları neticesinde fikren bunların tesiri altında kalmış olmalarıdır. Bir taraftan Rus ve Bizans yoluyla Ortodoksluk, diğer taraftan propaganda gayesiyle buralara kadar sokulan misyonerler ve Karadeniz sahillerindeki İtalyan müstemlekeleri [sömürgeleri] vasıtasıyla gelen Katolik inancı Kıpçaklar arasında hissedilecek kadar kök salmaya muvaffak olmuştur. Ticari münasebetler dolayısıyla İran kendi Zerdüşti dini inancının, Hindistan da Budizm dininin yavaş yavaş bu sahalarda yayılmasını temin etmişlerdir. Nihayet, İslam ülkeleriyle

²⁹ Destanda adları geçen ve araştırmacılarca Türk oldukları iddia edilen uruklar şunlardır: Topçak, Tatra, Olber, Mogut, Revug ve Şelbir. Bu uruklar hakkında bkz. L. Rásonyi, "Le Noms de tribus dans le 'Slovo o polku Igoreve'," *Seminarium Kondakovianum*, Prag, 1925, VIII, s. 2-9.

yapılan temas, İslamiyetin ezici galebesini [üstünlüğünü] temin etmekle kalmamış, burasını tamamıyla bir İslam dünyası haline getirmiştir. Halbuki, Kıpçaklar gerçekte eski Türk dini olan Şamanizme bağlıydılar. Kıpçak Türklerinin fikrî ve içtîmai hayatları üzerinde tesirleri şüphesiz olan bu çeşitli din cereyanları, biraz daha aşağıda inceleyeceğimiz Kıpçak şivesi ve edebiyatı kaynağı olan *Codex Cumanicus*'ta rastladığımız bu dinlere ait terimlerden de açıkça anlaşılacaktır. Fevkalade zengin ve pek çeşitli lügat servetini toplayan bu eser, Kıpçak Türklerinin şive hususiyetlerini ortaya koyduğu kadar, onların kültür hayatlarını ve fikrî seviyelerini de aydınlatmaktadır. Bu bakımdan İgor Destanı bu vaziyetin aydınlatılmasında bir nevi anahtar vazifesi görmektedir.

Bu destan XII. yüzyılda bir Rus şairi tarafından yazılmıştır.³⁰ Oldukça bozuk bir halde elimize geçtiğinden muhtevası layıkıyla anlaşılmamaktadır. Bir nevi kahramanlık destanı olan bu eser, oldukça sanatkârane bir üslupla yazılmıştır. Konusu o sıralarda Kıpçaklar ile Ruslar arasında baş gösteren harplerdir. Bu savaşların sonu Rusların yenilgisiyle neticelenmiş ve Rus kinyazlığı ağır bir felakete uğramıştır. Destanın vatanperver şairi bu çok ağır durum karşısında mağlubiyetin müsebbipleri olan Kıpçaklara karşı derin bir kin beslemektedir. Gazaplı ve kaygılı anlarda, şair, hiçbir şeyden çekinmeden, Kıpçaklara karşı ağır küfürler kullanmaktan kendisini alamamıştır. Eski zaman Türk ve Rus mücadelelerinin canlı hatıralarını yaşatan bu destan, Rus milletinin ümitsizliği karşısında "Bayraklarınızı indirin, kılıçlarınızı kınına sokun, dedelerinizden kalan şeref artık sonu gelmiştir" demekle, devri güzel bir şekilde canlandırmaktadır.³¹

³⁰ Bkz. Leo Zolotarewsky, *İgor Ordusu Hakkındaki Kaside Tercümesi*, Türkiye Enstitüsü Tezler No 13.

³¹ L. Rásonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar," *Bellekten*, III, 11-12, s. 409.

Destana göre Kıpçaklar fevkalade mahir savaşçı olmuşlardır. Şairâne tasvirler arasında Kıpçakların: "Kesif bir orman gibi akmaya başladıkları," "Rusları demir duvarlar gibi kuşattıkları," "usta okçu oldukları," "çadırlarında çeşitli altınlar, kadifeler, kürklü elbiseler bulunduğu," "bu eşyaların yerleri örtecek ve kapatacak kadar bol olduğu," "zenginlik ve refah içerisinde yaşadıkları," "Ruslardan intikam almak için hanımların bir Kıpçak hanı önünde destan söyledikleri" birer birer yaşatılmıştır.

Bununla beraber XII. yüzyıl Rus vakayinameleri (letopisleri), Kıpçak asilzadeleri ile Rus kinyazları arasında yaygın akrabalık bağlarının kurulmuş olduğunu yazmaktadır. Gerçekten de birkaç Rus prensinin Kıpçak Türk prensesleriyle evlendikleri tarihî bir gerçektir. Bu yüzden Kıpçak düşmanlığına rağmen, Rus vakayinamesinde Kıpçak edebî tonu yerleşmeye muvaffak olmuştur. Tesir yalnız edebî sanatlara mahsus olarak kalmamış, Rus savaş kültürü ve maden sanatı alanında da verimli ve çekici olmuştur. Kıpçak hâkimiyeti altına girmiş diğer milletler üzerindeki Kıpçak tesirinin, bilhassa folklor ve müzik sahalarında daha genişçe olması gerekir. Nitekim Barthold gibi otoriter bir tarihçi dahi³² Rusların millî malı sayılan "sekme bacak atma dansı"nın Kıpçaklara ait olduğunu açıklamaktadır. Araştırmalar bu iddiayı elbette kesinleştirecektir.

Dil etkisi bakımından da Kıpçak ve Peçeneklerin, yerli ve komşu toplum müesseseleri üzerinde müessir [etkili] oldukları şüphesizdir. Nitekim Rus ve Rumen dillerinde olduğu gibi, Macarcanın orta dil tabakasındaki birçok Türkçe kelime, Kıpçak devri yadigârlarından başka bir şey değildir. Çek dilinde de bu kabil unsurlara rastlanmaktadır.³³

³² V. A. Parhomenko, "Sledı polovetskogo eposa v letopisyah (Kıpçak Eposunun Letopislerdeki İzleri)," *Problemi vostokovedeniya*, 1940, III, s. 391.

³³ Josef Blaskoviç, "Çekoslovak Folklorunda Türkler," *XI. Türk Dil Kurultu-*

Kıpçakların çok büyük üstünlüklere sahip başarılı bir halk olarak, tasavvur edildiğinden daha yüksek medeni bir seviyede olduklarını gösteren bu Rus destanı ve letopisleri, *Codex Cumanicus*'taki malzemeyle tamamlanmaktadır. Yüksek bir seviyede olmayan bir kavmin, şüphesiz çeşitli ve zengin lügat serveti de olamaz. *Codex Cumanicus* bu fikrin en canlı ve inandırıcı bir örneğidir.

CODEX CUMANICUS

Codex Cumanicus, Kıpçak Türk şivesinin şimdiye kadar elimize geçen belki de yegâne derli toplu bir yadigârıdır. Geniş bir muhitin faydalanacağı bir şekilde şimdiye kadar neşredilmemesi yüzünden, bu Türk şivesinin mahiyeti ve karakteri hakkında ileri sürülen fikirler kesin bir neticeye varmamaktadır. Bugün, yegâne nüshası Venedik'in Saint-Marcus Kütüphanesinde muhafaza edilen ve vaktiyle şair Petrarque'a ait olduğundan bazen "Codex de Petrarque" adıyla da anılan bu kıymetli Kuman (= Kıpçak) yadigârı, şimdiye kadar sırf linguistik bakımdan araştırıldığı halde, kültür tarihimiz yönünden el vurulmamış bir durumdadır. Türk basını ve genellikle bilginleri içinse bu çok mühim yadigâr, adeta saklı bir abide olarak kalmıştır. Latin harfleriyle Géza Kuun³⁴ tarafından neşredilen bütün *Codex*, Latince olarak izah ve tercüme edildiğinden bizim için istifadeli olmamıştır. Son zamanlarda K. Grönbech³⁵ tarafından neşredilen *Codex*'in fotokopisi ile indeksi, yalnız, bu işle meşgul dar bir bilginler muhitine

---

yında Okunan Bilimsel Bildiriler 1966, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1968, s. 189-207.

³⁴ *Codex cumanicus bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum*, Budapeşte, 1880.

³⁵ *Codex Kumanicus Cod. Marc. Lat. DXLIX*, Kopenhag, 1936 (in Faksimile herausgegeben) ve *Komanische Wörterbuch*, Monumenta Lingarum Asiae Maioris, Kopenhag, 1942.

münhasır [özgü] kalacağından, burada bu Türk dili yadigârı üzerinde daha etraflı durmamız icap etmektedir. Comes Géza Kuun'un neşri üzerine muhakeme edilirse, *Codex*'in içerisine aldığı malzeme, şöyle bir tasnife tabi tutulmuştur.

Comes Géza Kuun'un anlayışına bakılırsa, *Codex* esasta iki birbirinden ayrı, fakat sonraları bir cilt haline getirilen iki defterden ibarettir. Birinci defter, baştan aşağı aynı hatla yazılmış olup, üstünde gösterilen tarih üzerine ya 1303'te yazılmış ya da kopya edilmiştir. Eserin başlangıcı Latince şöyle bir girişle başlamaktadır.

MCCCIII die XI July

*In no(m)i(n)e d(omi)nij N(ost)ri Ih(es)u Xr(ist)i et
B(ea)te Vi(r)gi(ni)s*

*Marie Mat(ri)s aus et om(n)ium S(an)c(t)orum et
S(an)c(t)aram dei Amen*

Ad honorem dei et B(ea)ti Joh(ann)is euangeliste.

*In hoc bibre co(n)ti(n)entur p(e)rsicum et coma
(n)icum*

p(e)r alfabetum.³⁶

Bu girişten sonra, doğrudan doğruya, sırayla Latin, Fars³⁷ ve Kuman dilleri üzerine üç paralel sütun halinde tertip edilmiş sözlükler gelmektedir. *Codex*'in bu bölümünde tasrif şekil-

³⁶ Asıl nüshada bu girişteki kelimeler kısaltılarak yazıldığından, kavisler [parantezler] içerisindeki eklemeler, D. A. Rasovski'nin "K voprosu o proishojdenii Codex Cumanicus (*Codex Cumanicus*'un Menşei Meselesi Hakkında)," *Seminarium Kondakovianum*, Prag, 1929, III, s. 195'teki okuyuşundan alınmıştır. W. Radloff'un aynı metni okuyuşunda bazı ufak tefek farklar vardır: Bkz. "O yazıke Kumanov, po povodu izdaniya Kumanskogo slovary (Kuman Lügatinin Neşri Münasebetiyle Kuman Dili Hakkında)," *IAN*, XLVIII cildine ek, St. Petersburg, 1884, 1.

³⁷ Farsça kelimeler Jan Grzegorzewski ("Dzetacyzm perski 'Kudeksu Kumanskiega'," *RO*, I, 1914-15, s. 85-93) tarafından incelenmiştir.

leri örnekleriyle beraber fiiller, yine tasnif şekilleriyle isimler, sıfatlar, zamirler ve *adverbe*'ler [zarflar] alınmıştır. Bunlardan isimler ile fiiller bir arada ve *adverbe*'ler ayrı olarak Latince kolonunun Latin harfleriyle yazılmış ve türetme şekilleri de dahil olmak üzere aşağı yukarı 1560 kelimeyi içerisine almıştır. Bu alfabetik sözlük bölümü, yine yukarıda saydığımız üç dil üzerine düzenlenmiştir. Fakat bunun dışında ayrıca kelimelerinin anlam çeşidi üzerine, grup halinde yeniden tanzim edilmiş ikinci bir lügat bölümü daha vardır. Her grubun başına kelimeler grubunun mana nevelerine göre birer başlık eklenmiştir. Bu gruba dahil olan kelimelerin sayısı aşağı yukarı 1120 kelimeyi geçmektedir ve her iki lügat bölümüne alınmış olan 2680 kelimedenden aşağı yukarı iki yüzü nedense Fars diline ve Kuman Türkçesine tercüme edilmemiştir. Lügatlerin Latince yazılmış olan bölümündeki Latin diline ait hatalar, *Codex*'in bu kısmının İtalyan yazarları tarafından yazıldığını göstermektedir.³⁸ Bu yüzden bu bölüme "İtalyan bölümü" adının verilmesi bilginlerce uygun görülmüştür. Biz de aynı deyişi burada muhafaza edeceğiz. Bu suretle, *Codex*'in İtalyan kısmı, ikisi birbirinden ayrı, biri alfabetik, diğerysè kelimelerin anlam grupları şeklinde tanzim edilmiş sözlerden türemedir. Aslında grup halinde tanzim edilmiş lügatlerden ibarettir ve bu bölümlerdeki çeşitli türden kelimeler sayıca pek değişiktir. Bazen bir gruba en az 4 veya 5 kelime alındığı halde, diğeri bir gruba en çok 80 veya 90 kelime alınmış ve bu da sırf kelime anlamlarının nevindeki ifade azlığından veya zenginliğinden ileri gelmiştir.

³⁸ Rasovskiy a.g.e., s. 195; W. Radloff, a.g.e., s. 7. Fakat bu kısım üzerinde Almanlar tarafından yapılmış düzeltme ve eklemelere de rastlanılmaktadır.

I. *Codex*'in "İtalyan" Bölümü

Alfabetik şekilde tanzim edilen *Codex*'in birinci lügat bölümü, bu türden bütün sözlüklerde olduğu gibi, umumi mahiyette olanlar ile maddi ve manevi hayat ifadelerini içerisine almaktadır. Biraz yukarıda verilen izahattan da anlaşılacağı üzere, buraya fiiller, isimler, zamirler kendi tasrif şekilleriyle beraber alındığı gibi, *adverbe*'lere [zarf] de yer verilmiş; böylece bu lügat bölümü, karakter itibarıyla ikinci bölümden tamamıyla ayırt edilmiştir.

Kelimelerin anlam grupları üzerine tertip edilen ikinci bölümü ise, karakter itibarıyla birinci lügat bölümünden bir dereceye kadar farklı olup, daha çok o devir Kıpçak Türk dilinin içtimai, tarihî ve ekonomik hayatını aydınlatmaktadır. İfade ettikleri mana üzerine muhtelif başlıklar altında toplanan ikinci lügat malzemesi *Codex*'te şöyle sıralanmıştır.

1. Bu grubun başlığı *No(m)i(n)a rer (um) que p(er) tine(n)t. Doe et ad s(er)uiend(u)m ey* olup dine ait deyimleri toplamıştır.³⁹

<i>Teñri</i>	- Tanrı
<i>Teñri sövmekligi</i>	- Tanrı inayeti, lütfü
<i>Mariam katun</i>	- Meryem hatun, Meryem ana
<i>Frişte</i>	- Melâike
<i>Yar</i>	- Yardım
<i>Uçmaq</i>	- Cennet
<i>Tamux</i>	- Cehennem
<i>Yazuq ay(ı)tmaq</i>	- İkrar etmek
<i>Ulu kün</i>	- Bayram, bayram günü
<i>Quyaş</i>	- Güneş
<i>Peygambar</i>	- Peygamber
<i>Sadaga</i>	- Sadaka

³⁹ Kuun, a.g.e., s. 77-78.

2. Taşındığı *Hec su(n)t eleme(n)ta* başlığından da anlaşılacağı üzere, bu grupta toplanan kelimeler hava, su, yer ve ateş unsurlarına aittir.

<i>Hava</i>	– Hava
<i>Salkun</i> ⁴⁰	– Rüzgâr, Hava
<i>Su</i>	– Su
<i>Yer</i>	– Yer
<i>Ot</i>	– Ateş

3. Bu grubu *Hec su(n)t comp(o)si(ti)ones* başlıklı küçük bir kelime grubu takip etmektedir ve içerisine aldığı kelimeler şunlardır:⁴¹

<i>Kan</i>	– Kan
<i>Balham</i>	– Balgam
<i>Sarı</i>	– Safra
<i>Savda</i> ⁴²	– Melankoli

4. *Hec su(n)t tempora* ve *Qualitates tempor(um)* gibi iki muhtelif başlığın altında, umumiyetle zaman ifade eden kelimeler ile zamana ait deyim ve kelimeler bir araya toplanılmıştır.

Bunlardan birinci başlık altında geçen kelimelerden bazıları şunlardır:⁴³

<i>Ay</i>	– Ay
<i>Kün</i>	– Gün
<i>Yıl</i> ⁴⁴	– Yıl, sâl

⁴⁰ Kuun, a.g.e., s. 78 *salkon*. Bu kelime hakkında bkz. K. Grönbech, *Komanisches Wörterbuch*, Monumenta Lingarum Asiae Maioris, I, Kopenhag, 1942, s. 213.

⁴¹ Kuun, a.g.e., s. 78.

⁴² K. Grönbech, *Komanisches Wörterbuch*, s. 216 *savda*.

⁴³ Kuun, s. 79-80.

⁴⁴ Kuun, s. 79, *gil*.

<i>Keçe</i>	- Gece
<i>Tańda</i>	- Ferda [yarın]
<i>Birisi gün</i>	- Öbür gün
<i>Tob-ay</i> ⁴⁵	- Nisan vb. ⁴⁶

İkinci başlık altındakiler de yine zamanla ilgili mefhumlardır:

<i>Ƙarangu</i>	- Karanlık
<i>Bulud</i>	- Bulut
<i>Yamğurlu hava</i>	- Yağmurlu hava
<i>Yeł</i>	- Rüzgâr
<i>Tuman</i>	- Duman vb

5. Bu iki grup kelimenin arasına *Sentimenta quinque* adı altında beş hissi ifade eden kelimeler sıkıştırılmıştır:⁴⁷

<i>Körmek</i>	- Görmek
<i>Eşitmek</i>	- İşitmek
<i>Tatmaq</i>	- Tatmak
<i>Iylamaq</i>	- Kokulamak
<i>Tutmaq</i>	- Hissetmek.

6. *Res contraire* başlığı altında toplanan kelimeler; iki birbiri-ne zıt, düz-eğri; çıplak-elbiseli; tatlı-acı; birinci-ikinci; bütün-parça gibi mefhum ve kelimelerden bazılarını ihtiva etmektedir.⁴⁸

7. *Qualitates rer (um)* başlığı altında toplanan kelimeler iyilik, kötülük, uzun, kısa, eski, yeni, yiğitlik, yamanlık vb marnaları ifade etmektedir:⁴⁹

⁴⁵ Ay adları Kumanlarda hem mahalline mahsus hem de bildiğimiz Arabi ay adlarından alınmıştır. Bu hususta bkz. K. Grönbech, *Komanisches Wörterbuch*, s. 30; T. Kowalski, *Archiv Orientalni*, II, 1930, s. 16-26; Malov, *IAN*, 1930, s. 347-9 ve Samoyloviç, *DAN*, 1924, s. 86-88.

⁴⁶ Bunlar dışında Kuman ay ve yıl adları da alınmıştır.

⁴⁷ Kuun, s. 81.

⁴⁸ Kuun, *a.g.e.*, s. 83-85.

⁴⁹ Kuun, *a.g.e.*, s. 85-88.

<i>Arıh</i>	– Zayıf
<i>Yaman</i>	– Yaman, kötü
<i>Körklü</i>	– Güzel
<i>Uzun</i>	– Uzun

8. Bunlardan sonra *Complementa ho(m)i(n)um* ve *Defecta ho(m)inum* gibi iki başlık altında, insanların iyi (birinci bahis) ve kötü (ikinci bahis) vasıflarını tarif eden kelimeler alınmıştır.⁵⁰

<i>Eygi, yakışt</i>	– İyi, yahşı
<i>Özden</i>	– Asil
<i>Küçlü</i>	– Güçlü, kuvvetli
<i>Kelepen</i>	– Miskin
<i>Tilsiz</i>	– Dilsiz

9. *De pare(n)tatu ho(m)i(ne)s* başlığı altında karabet [akrabalık] derecesini ifade eden kelimeler toplanmıştır.⁵¹

10. Öncekilere nispetle daha zengince kelimeyi toplayan *Hec su(n)t menbra ho(m)i(n)um et milierum* başlığı altındaki bahistir. Konu bakımından buraya alınan kelimeler, insanın iç ve dış uzuvlarını tarif edenlerdir. Oldukça geniş ve mufassal [ayrıntılı] olan bu konu, tıp ve tababet ihtiyacı gereği olarak, tertip edildiği kanısını bahşetmektedir. Buraya alınan kelimelerin sayısı seksen beşi bulmaktadır.⁵²

11. *Codex'in No(m)i(na) rer (um) que communit(er) inueniunt (ur)* başlığı altındaki konuya dahil olan Kumanca kelimeler, pek çeşitli olup birçok bahis altında birleştirilebilecek kelime servetini içerisine almaktadır. Buraya gözle görülen ve kullanılan eşya adları alınmış, kültürlü bir milletin ihtiya-

⁵⁰ Kuun, *a.g.e.*, s. 115-117.

⁵¹ Kuun, *a.g.e.*, s. 113-115.

⁵² Kuun, *a.g.e.*, s. 109-113.

cına yarar eşyalar tespit edilmiştir. Mesela bağ, bostan, tarla, teba, otel, şarap, mum, saray, ev, kale, orman, kâinat, dünya, deniz vb birbirlerinden ayrı dil malzemesi hep bir arada toplanmıştır.⁵³

12. *Codex*'in en zengin ve Kıpçak sahasının ekonomik hayatını karakterize eden en orijinal lügat bölümünü ticarete ait kelimeler ile ticaret eşyasını tavsif eden [niteleyen] Türkçe terim ve deyimler teşkil eder. Şimdiye kadar bu anıt, kültür tarihi bakımından araştırılmadığından, Kuman Türklerinin cihan ticaret tarihindeki yerleri ve ehemmiyetleri bir türlü ortaya konulamamıştır. Ticaret tarihiyle uğraşanların ve bilhassa millî tarihçilerimizin bu mühim Türk dili yadigarını ihmal etmeleri, Türk kültür hayatımızın aydınlatılmasını epeyce geriye atmıştır. Heyd,⁵⁴ J. Grzegorzewski⁵⁵ ve Bratianu gibi, umumiyetle eski Karadeniz ticareti üzerinde çalışan mühim Avrupa bilginleri dahi *Codex Cumanicus*'un ticarete ait bölümlerinden ve Kuman Türklerinin bu sahadaki kültürel rollerinden bahsetmemişlerdir. Bu suretle bu Türk dili yadigarının Türk dünyasını ilgilendiren bu ciheti meçhulümüz olarak kalmıştır.

Ticaretle ilgili kelimeler serveti, eserde dağınık bir sıra konular altında izah edilmiştir. Bunların ayrı ayrı grup başlıklarını burada saymaya lüzum görmüyorum. Kuun neşrinde bu konular, s. 49, 63, 85, 90-91 ve 100-101'dedir. *Codex*'in ti-

⁵³ Kuun, *a.g.e.*, s. 88-90.

⁵⁴ Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen âge* (Leipzig, 1885 ve yeni tabı 1923) adlı eserinde ileride *Codex Cumanicus*'a müracaat edeceğini vaat etmekle iktifa etmiştir [yetinmiştir].

⁵⁵ *Codex*'in türeyişi ve yazarları hakkında bir araştırma yapacağına söz vermiş, fakat ölümü dolayısıyla bu sözünü yerine getirememiştir. Diğer *Codex Cumanicus*'u tahlil edenlerden R. Rosler (*Rumänische Studien*, 1871 s. 347-339) ve O. Blau da ("Über Volksthüm und Sprache der Rumanen," *ZDMG*, s. XXIX, 1875) esere bu noktadan temas etmemişlerdir.

carete ait asıl mühim terim ve tabirlerini toplayan bahisleri I. *Mercimonia que pertine(n)t ad m(er)catores(m)* (s. 105-108) ve II. *Hec contine(n)t de spetia(r)io et spetia(r)io* başlığı altında olanlarıdır. Her başlık ayrıca konuyla ilgili küçük bahislere ayrılmaktadır.

Birinci esas başlık altında toplanan kelimeler, umum ticarete ait Kumanca kelimelerle beraber, aynı konuya ait hususi terim ve tabirlerdir. Bir fikir edinilmesi için bazı kelime örneklerini alıyorum:

<i>Bazargan</i>	– Tüccar, satıcı, bezirgân
<i>Satuk</i>	– Ticaret, alışveriş
<i>Alıçı</i>	– Alıcı
<i>Behet</i>	– Kaparo
<i>Kövüz</i>	– Seccade
<i>Çerçi</i>	– El satıcısı, küçük satıcı, çerçi
<i>Akça, naht</i>	– Para vb

Aynı başlık altında, ticareti yapılan muhtelif eşya ve mal çeşitlerinin adlarına da rastlıyoruz. Bunların içerisinde bilhassa yün, keten ve ipek dokumalarla, altın işlemler ve ticaret için Kıpçak iline ithal edilen yabancı illerin kumaşlarının adları göze çarpmaktadır. Bu sonuncular, ekseriya menşelerine göre muhtelif coğrafi adlarla adlandırılmıştır. Bunların memleketlere göre cinsleri eserde şöyle tarif edilmiştir:⁵⁶

<i>Conban ketan</i>	– Champagne keteni	s. 92, 12
<i>Rusi ketan</i>	– Rusya keteni	s. 92, 13
<i>Alamani ketanı</i>	– Almanya keteni	s. 92, 14
<i>Orlens ketan</i>	– Orléan keteni	s. 92, 15
<i>Lonbardi ketanı</i>	– Lombardiya keteni	s. 92, 18
<i>Astefjan ketanı</i>	– Asti (?) keteni	s. 92, 18

⁵⁶ Daha fazla malumat için bkz. K. Grönbech, *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhag, 1942, s. 141.

<i>Ostume ketanı</i>	– Ostuni (?) keteni	s. 92, 20
<i>Bergamaske ketanı</i>	– Bergama keteni	s. 93, 7
<i>Ketan-ı kan ketanı</i>	– Hanlık keteni	s. 93, 9

Gerek ihraç mahalline göre adlandırılanlar ve gerek Kumanca adlandırılan kumaşlar içerisinde, doğru belirlenemeyecek olanları da vardır. Bunların halli ve aydınlatılması ciddi araştırmalara bağlıdır.

Kuman Türklerinin alışverişini yaptıkları yahut kullandıkları diğer kumaşlara gelince, *Codex*'teki malzeme çeşitlerine bakılırsa, bunlar vaktiyle Kumanların çok yüksek bir zevk ve varlıklı bir hayata malik olduklarını göstermektedir. Bir fikir edinilmesi için *Codex*'ten bazı örnekler alıyorum:

<i>Last</i>	– Ham ipek, stupa s(ete)	s. 92, 3
<i>Kendir</i>	– Kendir	
<i>Yuñ</i>	– Yün	s. 92, 23
<i>Üsküli</i>	– Yapağı	s. 91, 24
<i>Katifa</i>	– Kadife	s. 92, 21
<i>Iskarlat</i>	– Bir nevi ince mendil	s. 92, 5.

Ticarete ait eşya adlarını toplayan ikinci başlığın altındaki kelimeler, birinci başlığın altındaki eşya cinslerine nispetle, daha çeşitli ve mufassalcadır [ayrıntılıdır]. Burada toplanan eşya neveleri sırf Doğu'ya ait olanlardır. Eserde bu malzeme 81-95. sayfalarında. Buraya dahil olan kokulu yağlar, ilaç nebatları, baharat, şeker ve şekerlemeler, tatlılar, yağlar, bal, fildişi vesaire gibi pek bol eşya nevelerinin adlarına aittir. Aynı konuya ait olmak üzere ticaretle sıkı sıkı bağlı olan sandık, şişe, tül, torba vesaire gibi eşya adları da toplanılmıştır.

Kumaş ticaretiyle alakalı olması dolayısıyla birinci başlığın altında toplanan kumaş nevelerine ait kelimelerden sonra, renk adları gelmektedir. Aynı başlık altında bu konunun da bulunuşu, sırf kumaşların malik oldukları renkten yahut

muhtelif renklerle boyanmasından ileri gelmiştir. Renkler serisinin altında, yine aynı başlıkta deri, balık, kuş tüyü, madeni tabaka gibi eşyalara da yer verilmiştir.

Bu suretle, *Codex*'in bu konusu, diğer bahislerine nispetle çok zengin temsil edilmiş ve o devir Kıpçak ili ticaretini karakterize etmesi bakımından bir kat daha dikkatimizi çekmeye layıktır.

13. *Codex*'te toplanan lügatler içerisinde, hiç de önemsiz sayamayacağımız bir konu da muhtelif kıymetli taş adlarını toplayanıdır. *No(m) i(n)a lapiduum precixor (um)* başlığı altında toplanan kelimeler, eserde 108-109. sayfalardadır. Oldukça zengin bir malzemeyi içerisine almaktadır. Umumiyetle kıymetli taşlar için burada da kullanılan *laal* haricinde, tesadüf ettiğimiz diğer başlıca taş adları şunlardır: *Yâkut*, *inçü*, *kara-bar piroza* (firuze), *yalmas* (elmas), *zumrut* (zümrüt) vesaire.

14. *Faber et fera(r)ius* başlığı altında toplanan kelimeler grubu altın, gümüş, demir, bakır gibi bazı madeni eşyalar ile bu cins eşyaları işlemeye mahsus aletlerin adlarına ait olanlardır. Bunlar, ekseriyetle Venedik tüccarları tarafından buraya ithal edilen ticaret mallarından sayıldığı halde, mücevherat kabilinden olan kıymetli taşlar, aksine Doğu ülkelerinden Batıya nakledilenlerdir.⁵⁷

Codex'te madeni eşyalar bahsi oldukça kısa olup Kuun neşrinde s. 96-97'yi ihtiva etmektedir.

15. Batı ile Altun-Orda sahası arasındaki ticaret eşyası mübadelesini [değiş tokuşunu] karakterize eden mallardan birini de çeşitli kürkler teşkil etmektedir. *Codex*'te kürk neveleri adlarıyla beraber, kürkçülüğe (*tonçtı*) yahut terziliğe ait birçok alet

⁵⁷ Bkz. D. A. Rasovskiy, *K voprosu o proishojdenii Codex Cumanicus* s. 203 not 1 ve 2.

ve eşya adı da toplanmıştır. *Pelipa(r)ius* başlığı altında (eserin 97-98. sayfalarında) bahsi geçen kürk çeşitleri şunlardır:

<i>Koyan</i>	- Tavşan kürkü,	s. 84, 29
<i>Tülkü</i>	- Tilki kürkü,	s. 84, 3
<i>Teyin</i>	- Sincap kürkü,	s. 85, 1
<i>Kara teyin</i>	- Karasincap kürkü,	s. 85, 3
<i>Kiş</i>	- Samur kürkü,	s. 85, 4
<i>Savsar</i>	- Ekseriya kuzeyde bulunan Zerduva adlı bir hayvanın kürkü	s. 85, 5
<i>Dela</i>	- Taş zerduvası kürkü	s. 85, 6
<i>Küzen</i>	- Kokarca kürkü	s. 85, 11

Bunlardan başka eserde bir iki kürkün Latince mukabilleri mevcut olduğu halde, nedense Türkçe karşılığı alınmamıştır. Aynı bahiste koyun, arslan, sırtlan ve kaplan derisinin de adları zikredilmektedir. Kürkçülüğe ait alet ve edevat adlarıysa umumiyetle terzilerin kullandıkları iğne, sap, makas vesaire gibi şeylerden başka bir şey değildir.

16. Ticarete ait bahislerde olduğu gibi, ayrıca *Scriba* başlığı altındaki bahiste,⁵⁸ vaktiyle İtalyanların Karadeniz sahilinde yaptıkları "kul" ticaretini hatırlatan *kul* ve *kullukçı* kelimelerine rastlanmaktadır. Devrin çok önemli bir ticaret mevzusunu teşkil eden bu konuya dair *Codex*'te daha fazla malumata tesadüf edilmemektedir.

17. *Codex*'teki zengin lügat malzemesi içerisinde, önemle üzerinde durulması lazım geleni, o devir Kıpçak ilinin Türk sosyal ve kültür hayatını tasvir edenidir. Bu kabilden olarak eserde *Res oblite necesa(r)ie p(ro)domo*⁵⁹ ile *Resq(uac) perti-*

⁵⁸ Kuun, *a.g.e.*, s. 103.

⁵⁹ Kuun, *a.g.e.*, s. 119.

*ne(n)t ad domo(m)*⁶⁰ gibi iki hususi başlık altında toplanan kelimeler, karakter itibarıyla evlerin yapısına ve iç döşemesine ait malzeme adlarını ihtiva ederek, o devirdeki şehir hayatını ve yaşama tarzını ortaya koymaktadır. O devrin şehir kültür hayatı hakkında daha geniş bir fikir edinilmesi için, yukarıdaki iki bahis ile bu konuyu ilgilendiren ve diğer bahislere giren bazı karakteristik kelimeleri buraya alıyorum.

<i>İzba</i>	- Ev, oda	s. 100, 23
<i>Bohorik</i>	- Ocak	s. 100, 24; Aşçı ocağı, s. 105, 9
<i>Dıvar</i>	- Dıvar	s. 100, 25 ve 101, 26
<i>Juzak</i>	- Kilit	s. 100, 27 ve 11, 22
<i>Açkus</i>	- Anahtar	s. 100, 20 ve 11, 23
<i>Olturğuç</i>	- Sandalye	s. 100, 30 ve 50, 12
<i>Tüb</i>	- Temel	s. 101, 12 ve 79, 1
<i>Ağingüç</i>	- Merdiven	s. 101, 24 ve 164, 6
<i>Kum</i>	- Kum	s. 101, 15 ve 130, 24
<i>Kireç</i>	- Kireç	s. 100, 14 ve 88, 5

Aynı bahisle ilgili marangoz ve mobilyacılık sanatına ait alet ve edevat adları eserde *Mag(iste)r asie* (= *asciae*) başlığı altında toplanmıştır.⁶¹ Buraya alınan kelimeler *balta* (s. 86, 16 ve 105, 8); *burav* = burgu (s. 86, 17); *bıçkı* (s. 84, 26); *pargal* = pergel (s. 86, 22); *uşku* = törpü (s. 86, 23) vesaire gibileridir.

Yine bu konuyla ilgili olan yatak odası döşemesine ait kelimelerse *Codex'te Res quae p(er) tine(n)t ad letu(m)* başlığı altındaki bahsin içerisine alınmıştır.⁶² Mevzusuna göre buraya alınan kelimeler döşek, yastık, çarşaf, kilim, hasır gibi mahdut [sınırlı] mefhumlardan ibarettir. Diğer bahislerdeki

⁶⁰ Kuun, *a.g.e.*, s. 119-120.

⁶¹ Kuun, *a.g.e.*, s. 99-100.

⁶² Kuun, *a.g.e.*, s. 123.

kelime servetine nispetle, Türk sosyal hayatının derecesini ve karakterini aydınlatan bu kelimeler, maalesef eserde sönük kalmış ve bu bakımdan birçok kıymetli Türk kelimesi tespit edilmeden bırakılmıştır.

18. Altun-Orda'da geniş bir inkişaf [gelişme] sahası bulan el sanatı ve esnaf teşkilatı oldukça iyi bir malzemeyle *Codex*'te tasvir edilmiştir. Dağınık bir halde, başka başka başlıklar altında, aynı mevzuya yakından veya uzaktan⁶³ ilgili bulunan bazı esnaf adları ve araçlarının belirtilmesine rağmen, asıl esnaf teşkilatı cetveli *Scriba* başlığı altındaki bahiste toplanmıştır. Ticarete ait birçok kelime servetini içerisine alan bahiste, adları geçen esnaf zümresi şunlardır:

<i>Otaçtı</i>	– Doktor ve cerrah	s. 87, 17 ve 87, 18
<i>Culahak</i>	– Dokumacı	s. 89, 10
<i>Nakşlaşan</i> ⁶⁴	– Ressam, nakkaş	s. 88, 7
<i>Şıraçtı</i>	– Şarapçı	s. 87, 31
<i>Kasap</i>	– Kasap	s. 87, 29
<i>Bıçakçı</i>	– Bıçakçı	s. 87, 30
<i>Bakçaçı</i> ⁶⁵	– Bahçıvan	s. 89, 9
<i>Etmekçi</i> ⁶⁶	– Fırıncı	s. 88, 18 ve 127, 21
<i>Eyerçi</i>	– Eğerci	s. 87, 15
<i>Yakçı</i> ⁶⁷	– Yayı	s. 89, 6

⁶³ Kuun, *a.g.e.*, s. 100-104.

⁶⁴ Eserde ayrıca bu sahaya ait fırça, renk ve zamkı ifade eden üç kelime daha vardır.

⁶⁵ Bu meslekle ilgili nebat [bitki], tohum, kök, dal, asma gibi kelimelerin karışıklıkları da eserde yer almıştır.

⁶⁶ Bu meslekle ilgili un, hamur, maya, fırın, kürek ve benzeri kelimeler de alınmıştır. Burada dikkate değer olanı "fırın" kelimesinin mukabilinde o zamanlarda Kıpçakçada *peç* kelimesinin kullanılmasıdır.

⁶⁷ Bu okuyuş şekli Grönbech'e aittir: bkz. *Komanisches Wörterbuch*, 114. Kuun, *a.g.e.*, s. 5, 103.

<i>Obçı</i>	– Okçu	s. 89, 7
<i>Yügençi</i>	– Yularcı	s. 87, 16
<i>Çıkrıkçı</i>	– Çıkrıkçı	s. 89, 8
<i>Kobuzçu</i>	– Kobuzcu	s. 89, 12
<i>Yalçı</i>	– Ücretli amele	s. 164, 17
<i>Ham(m)al</i>	– Hamal	s. 89, 4
<i>Hökümçi</i>	– Dava vekili	s. 87, 19
<i>Sıkırık</i>	– Postacı, kurye	s. 87, 20.

Devrin esnaf teşkilatıyla el sanatının zenginliğini gösteren yukarıdaki kelime cetveli dışında, ayrıca eserde *Res q(uae) p(er)tine(n)t ad bellu(m)*⁶⁸ ile *Res q(uae) p(er)tine(tine(n)t equo*⁶⁹ gibi iki ayrı başlığın altında savaş, askerlik ve saraçlıkla nalbantlığa ait bir yığın kelime derlenmiştir. Bunlar kısmen, yukarıdaki geçen adlarla sıkı bir surette ilgilidir. Tıpkı esnaf- lar bahsinde olduğu gibi, bu bahislerde de meslekle alakalı bulunan eşyanın, alet ve edevatın, imal edilen eşyanın cins- lerinin ve adlarının da sayılmasına ehemmiyetli bir yer veril- miştir. Nitekim harple ilgili olan bahiste ordu, harp, sancak, bekçi gibi kelimelerin karşılığıyla beraber, sırf harp teçhizatı- nı teşkil eden zırh, kalkan, ok, yay gibi bir yığın silah neveleri de gelmektedir.

Saraçlık ve nalbantlık mesleğiyle ilgili kelimeler esere bol- ca alınmıştır. Buraya dahil olan kelimeler at, nal, çivi, ahır, torba, kaşağı, gem, eyer altı muhtelif koşum kayışları ve kı- sımları gibi mefhumlara aittir. Zengin bir malzeme yığını teş- kil eden bu bahis, ayrıca işlenmeye değer bir konudur.

19. Aynı *Scriba* başlığı altına alınan kelimelerin içerisinde, çağın terbiye ve tahsil meseleleri hakkında bir fikir edinilmesi için sekiz kelimeyle karşılaşılmaktadır. Bunlar okul müdürü,

⁶⁸ Kuun, *a.g.e.*, s. 118.

⁶⁹ Kuun, *a.g.e.*, s. 121-122.

okul, bank-sıra, talebe, sanat, iş, güç, işlemek gibi mefhumlardan ibarettir.

Yine aynı bahiste, devrin eğlence hayatını ve nevini [türlerini] aydınlatan bazı kelimelere de yer verilmiştir. Karakter itibarıyla bunların bir kısmı müzik aletleri nevilerini, bir kısmıysa eğlence nevilerini ifade etmektedir. Birinci kısma dahil olan kelimeler tef, zurna, ney, tambur, nağara gibi sırf müzik aletlerine ait olanlardır. İkinci kısmıysa kobuzcu, *oyunçı* maskara (yani cambaz), temaşa, latife, kahpe, kaltak, umumhane gibi zevk ve eğlence hayatı hakkında muayyen bir fikir veren kelimelerden ibarettir.

20. Devlet idaresi ve teşkilatına ait bazı rütbe, unvan ve terimler *Codex*'te toplu bir halde olarak *Nobilitas ho(m)i(n)um et mulier(u)m* başlığının altında toplanmıştır.⁷⁰ Bunlardan bazıları şunlardır:

<i>Ƙan, Ƙan</i>	– İmparator, padişah, han	s. 90, 20
<i>Ƙan Ƙatunu</i>	– İmparatoriçe	s. 90, 20
<i>Sultan</i>	– Sultan	s. 90, 7
<i>Sultan Ƙatunu</i>	– Sultan hatunu	s. 90, 21
<i>Beg</i>	– Şehzade, prens	s. 90, 9
<i>Bey</i>	– Bey, amir	s. 90, 17
<i>Çeri başı</i>	– Ordu kumandanı	s. 90, 11
<i>Elçi</i>	– Elçi, sefir	s. 90, 12, 33, 10
<i>Yarğuçı</i>	– Hâkim, vali	s. 125, 2, 90, 13
<i>Şeriyet</i>	– Hâkim, kadı	s. 90, 14
<i>Bugavul</i>	– Mübaşir	s. 90, 15
<i>Alpavut</i>	– Nefer, asker, er	s. 162, 7

⁷⁰ Kuun, a.g.e., s. 104-105.

<i>Atlu kişi</i>	- Süvari	s. 90, 16
<i>Ğoga</i>	- Bey, eşraf	s. 90, 17
<i>Taç, dac</i>	- Taç	s. 90, 18
<i>Orda</i>	- Ordu karargâhı, belediye	s. 90, 19
<i>Epçi</i>	- Kadın	s. 97, 5
<i>Evdaki epçi</i>	- Hizmetçi kadın	s. 90, 22
<i>Evdaki kız</i>	- Hizmetçi kız	s. 90, 23.
<i>Ğaravaş, küiñ</i>	- Cariye	s. 90, 25.
<i>Tolmaç</i>	- Tercüman, dilmanç	s. 90, 26.

21. *Codex*'in son bahisleriye lügat tarzında tanzim edilmiş olup birbirinden farklı, fakat Türkçe öğrenmek isteyenler için lazım gelen ve herkesin bilmesi icap eden malzemeyi içerisine almaktadır. Bunların üzerinde, burada genişçe durulmadan, yalnızca çeşitli başlıkların içerisine aldıkları lügat çeşnisinin zikriyle iktifa edilecektir [yetinilecektir]. Karakter itibarıyla eserin bu son kısmı, daha fazla yiyecek ve eşya neveleriyle ilgili bir surette tertip edilmiştir. Mesela *Res quae pertine(n)t ad me(n)sam*⁷¹ başlığı altında masa, örtü, kadeh, bardak vs; *Res q(uae) p(er)tine(n)t ad cochina(m)*⁷² başlığı altında mutfak eşyalarına; *Victualia q(uae) nascunt(ur). No(m)i(na)a arbor(um) et jruc(tum)*⁷³ başlığı altında yemiş ağaçlarıyla meyvalarına; *No(m)i(n)a erbar(um)*⁷⁴ başlığı altında sebzelere; *Victualia quae nascunt(ur)*⁷⁵ başlığı altında süt vesaireyle pişirilen, yapılan, yenilen eşyaya; ve nihayet *Nomina bestiaru(m)*⁷⁶ başlığı altında hayvanata; *No(m)i(n)a volucru(m)*⁷⁷ başlığı altında kuş-

⁷¹ Kuun, a.g.e., s. 123-124.

⁷² Kuun, a.g.e., s. 124-125.

⁷³ Kuun, a.g.e., s. 125-126.

⁷⁴ Kuun, a.g.e., s. 126-127.

⁷⁵ Kuun, a.g.e., s. 130-131.

⁷⁶ Kuun, a.g.e., s. 127-129.

⁷⁷ Kuun, a.g.e., s. 129-130.

lara; *No(m) i(n)a vermiu(m)*⁷⁸ başlığı altında bit, pire vesaireye varıncaya kadar haşerata ait bazı kelimeler zapt edilmiştir.

Bu suretle *Codex*'in "İtalyan" bölümünde ayrı ayrı konulara ait, gelişigüzel küll [bütün] halinde toplanan ve aşağı yukarı 1120 kelimeyi içerisine alan lügat serveti, devrin sosyal hayatı ve yerli Türklerin kültür seviyesi hakkında bir fikir edinilmesi bakımından oldukça ehemmiyeti haiz olduğu halde, Türk dilini yabancılara öğretmesi noktasından çok noksan ve intizamsız sayılabilir. İstifadesi toplayıcıların şahsi görüşlerine ve pratik dil öğrenme ihtiyaçlarına göre tertip edilen eserin bu lügat bölümü, bir dereceye kadar gelişigüzel sıralanmış, mahdut [az sayıda] Kıpçak Türkçesine ait kelimeler yığımindan ibaret kalmıştır. Derlenen kelimelerin ehemmiyeti üzerinde kâfi derecede durulmadığı gibi, ilmî düşünce ve inceleme süzgecinden de geçirilmemiştir. Bu yüzden ki eserin bu kısmı, sırf teknik mefhumları ifade eden kelimeler haricindekilere, aynı şive için tertip edilmiş olup bugün elimize geçen diğer lügatlerde yok denecek derecede az yer verilmiştir ve bu suretle bu janr pratik lügatlere nispetle zayıf kalmıştır.

Codex'in "İtalyan" bölümünün ilk kısmına alınan kelimelerin sayısıysa aşağı yukarı 1560'tan ibaret olup, tıpkı ikinci lügat kısmında olduğu gibi, sırayla Latin ve Fars dilleriyle Kıpçak Türkçesi üzerine tertip edilmiştir. Yalnız bir farkla ki, *Codex*'in bu kısmına giren kelimeler, daha fazla, bu şivenin gramer hususiyetlerini tebarüz ettirmek [belirtmek] gayesini gütmüş ve bu yüzden aşağı yukarı gramerimsi bir mahiyet almıştır. Buraya dahil olan malzeme Latince göz önünde tutularak tertip edilmiştir. Grönbech'in neşrettiği faksimile üzerine bu kısmın muhtevası [içeriği] şöyledir:

1. Latince "audio" fiilinin tasrihi: 1a

⁷⁸ Kuun, a.g.e., s. 129.

2. Alfabetik bir surette tertip edilmiş fiiller ile manaca birbirine yakın isimler ve Latince tabirler fihristi:

a	3a
b	5a
c	5b
d	9a
e	11a
f	12b
g	14a
h	14b
i, j	15a
l	16a
m	17a
n	18b
o	19b
p	20b
q	22b
r	23a
s	25a
t	27b
u, v	28b

3. *Adverb*'lerin alfabetik sırası: 30a

4. Zamirlerin ve isimlerin tasrif örnekleri: 33b

Bu bahislerden sonra, biraz yukarıda üzerinde durduğumuz asıl lügat kısmı başlamaktadır.

Codex'in "İtalyan" bölümü *D(eus) d(omin)us p(articipe) s(nos) hereditatis tue fae alias* cümlesiyle bitmektedir.

II. *Codex*'in "Alman" Bölümü

Codex Cumanicus'un "Alman" bölümü bir "Kıpçakça-Almanca" lügatiyle başlamaktadır. Gerek bu bahis gerekse bu

bölüme dahil olan diğer "Kıpçakça-Latince" ve "Kıpçakça-Almanca" lügatler bahsi, biraz yukarıda bahsettiğimiz "İtalyan" bölümündeki "Latince-Farsça-Kıpçakça" lügati gibi, katıyen sistematize edilmiş bir şekilde tertip edilmemiş, karmakarışık ve gelişigüzel bir yığın çeşitli manalara gelen kelime ve cümlelerden ibaret kalmıştır. Birinci bölümde olduğu gibi, bu bölümde de Kıpçak Türkçesinin gramer hususiyetlerini tespit eden bahislere rastlanmaktadır. Fakat bu bölümü en çok karakterize eden Hıristiyan dini metinler ile iki dilli "Latince-Kıpçakça" yazılmış parçaların ve nihayet her satırın üzerine Latince tercümesi yazılmış Kıpçakça metinlerin bulunmasıdır. Bunlar haricinde ayrıca bu bölüme Kıpçak bilmeceleri⁷⁹ de alınmıştır, ki bu kabil [tür] malzeme, lügatlerin içerisine aldıkları malzemeye nispetle, şüphesiz Kıpçak Türkçesini

⁷⁹ *Codex*'teki Kıpçak Türklerine ait bilmeceler ilk defa eserin naşiri bulunan G. Kuun tarafından *Codex Cumanicus*, s. 143-149'da transkribe edilmiş ve s. 149-157'de Latince tercümeleri yapılmıştır. Radloff aynı mevzuya "Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus," *Mem de l'Acad. Imp. des Sciences de St. Petersburg*, VII. seri, c. XXXV, no. 6, 1887 adıyla neşrettiği eserinde temas etmiş, fakat Kuun'un yaptığı araştırmaya yeni bir şey ilave etmemiştir. Aynı müellifin 1915'te hazırlayıp da neşredemediği "Die Rätsel des Codex Cumanicus" adlı araştırmasınansa bize yalnızca adı intikal etmiştir. Aynı adla bir makale J. Németh tarafından 1913'te (*ZDMG*, LXVII, s. 577-608) neşredilmiştir. S. E. Malov (*JAN*, 1930, s. 347-375) ve J. Németh'in ("Zu den Rätsel des Codex Cumanicus," *KCs*, II, 5 szam 1930 s. 366-368) araştırmaları Kıpçak bilmecelerinin incelenmesine ve bazı filolojik izahlara tahsis edilmiştir. Asıl bilmeceleri mükemmel denecek bir şekilde W. Bang, "Über die Rätsel des Codex Cumanicus" (*Sitzungsber. der K. Preuss. Akad. der Wissenschaften*, XXI, 1921) adlı bir araştırmasında meydana koymaya muvaffak olmuştur. Yukarıda adı geçen âlimler, dolayısıyla W. Bang'ın bu neşrinden de faydalanmışlardır. Bkz. A. İnan, "Codex Cumanicus bilmecelerine dair," *Kopuz*, 1939, No. 3 ve 4. Bilmecelerin son neşri için bkz. A. Tietze, *The Coman Riddles and Turkic Folklore*, California 1966, XIV, 166 s.; V. Drimba, *Syntaxe Comane*, Leiden 1973, s. 201-219; M. K. Özergin, "Kuman-Kıpçak bilmeceleri üzerindeki araştırmalar," *Türk Folklor Araştırmaları*, Ocak 1974, sayı 294, s. 6862-6865.

karakterize edebilecek çok daha orijinal unsurları ihtiva etmektedir. Bu bakımdan, *Codex*'in bu bölümü birinci "İtalyan" bölümünden daha kıymetlidir.

"Alman" bölümünde Fars diline katıyen yer verilmemiştir. Büyük bir ihtimalle, *Codex*'in bu kısmını derleyenler Fars diline vâkıf olmamış yahut da bu dile ihtiyaç görmemişlerdir. Bu bölümün Latincesi de oldukça doğru olup, birinci bölümde olduğu gibi, İtalyanca unsurlardan uzak kalmıştır.⁸⁰

Codex'in "Alman" bölümünün, Grönbech'in faksimile neşrine göre içerisine aldığı malzemenin fihristi şöyledir:

1. Kıpçakça-Almanca lügat	56a
2. İtalyanca bir metin parçası	56b
3. Kıpçakça-Almanca lügat	57a
4. İtalyanca bir metin parçası	59a
5. Bir vaaz parçası	59a
6. Kıpçakça-Latince lügat	59a
7. Muhtelif kargacık burgacık yazılar	59b
8. Bilmeceler	

İbadet esnasında kullanılan metinler:

9. Tövbe duası	61a
10. Günahların affı hususunda malumat	61a satır 10

Vaaz Materyalleri:

11. Mukaddes İsa gününde	61b
12. Aya Stefan gününde	61b satır 12
13. Sünnet düğününde	61b satır 22
14. Haçın suya atıldığı günde	61b satır 31
15. İncil'den alınma muhtelif vecizeler ve kilise azizlerinden iktibaslar	62a satır 10
16. Cüzzamlının hikâyesi	62b

⁸⁰ D. A. Rasovskiy, *K voprosu o proishoidenii Codex Cumanicus*, s. 196.

17. İncilden alınmış diğer vecizeler	62b satır 25
18. Karnavaldan sonra gelen ilk cuma vaazı	63b
19. Pater noster	63b satır 27
20. Ave Maria	63b satır 33

Kıpçak Türkçesi Morfolojisine Dair:

21. <i>-lar; asru; -raq; kibi, çi; -lik; -maq; soru eki</i>	64a
22. <i>- sis; kes; - (e)r, - ir, - ur ve şahıs ekleri</i>	64b
23. <i>añglamaq</i> fiiline dair örnekler	65a
24. Latince-Kıpçakça lügatler	65b
25. Aynı bahis içerisinde: Evamir-i aşere	66b sütun 1
26. Ölümle cezalandırılan yedi günah	66b sütun 1
27. Boş sayfalar	67a-68a
28. Kıpçakçada hususi seslere tekabül eden harflerin listesi	68b

İlahiler:

29. Ave porta paradisi	69a
30. Jesu, nostra redemptio ⁸¹	72b satır 11
31. Verbum caro factum est	73a satır 6
32. Bir ilahiye ait mısra	73b
33. Vexilla regis prodeunt	74a
34. N. İnanişı	74b

⁸¹ Vaktiyle G. Kuun'un *Codex Cumanicus* (s. 187) ve W. Radloff'un "Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus" (*Mémoires de l'Académie Imp. des Sciences de St. Petersburg*, VII. seri, c. XXXV, No 6, s. 92) adlı araştırmalarında inceleme mevzusu olan, fakat iyice tetkik edilip metni işe yarayabilecek bir şekilde tespit edilmeyen bu ilahi, nihayet W. Bang tarafından "Der Komanische Mariensalter nebst seiner Quelle herausgegeben" (*Abhandlungen der Königlich Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Phil.-hist. Klasse, Neue Folge. Bd. XIII, Berlin, 1914) adlı bir tetkikte mükemmel surette işlenmiş ve neşredilmiştir. Sonra Tadeusz Kowalski'nin "A propos du Codex Cumanicus fol. 69r, 9-10" (*RO*, VI, s. 210-215 Lviv, 1929) adlı makalesinde Bang'ın neşrindeki bazı hatalar, yerinde olarak tashih edilmiştir [düzeltmiştir].

İlahiler:

35. Reminiscens beati sanguinis	75a
36. A solis ortus cardine ⁸²	76a
37. Boş sayfalar	76b 78a
38. İtalyanca metin	78b
39. İlahiye ait lügatler: Verbum caro factum est	79a
40. Boş sayfalar	79b
41. İsa'nın insan oluşuna dair derlemeler	80a
42. Kıpçakça-Almanca lügatler	80b 82b

Verdiğimiz bu fihristten de anlaşılacağı veçhile muhteva-
ca [içerik olarak] *Codex Cumanicus*, bir taraftan yabancılara Kıpçak Türkçesini öğretmeye, diğer taraftan da Kıpçaklar arasında kendi anadilleriyle Hıristiyanlığı yaymaya mahsus pratik bir eser olarak hazırlanmıştır. Türkçe lügatlerle bazen gramer hususiyet ve kaidelerinin zapt edilişi birinci şıkkı, Hıristiyan dinine ait metinlerin⁸³ Kıpçakçaya tercümesiye ikinci görüşü teyit etmektedir.⁸⁴ Yoksa Hıristiyan misyonerlerinin veya herhangi bir yabancıнын duaları, vaazları vesaireyi Kıpçakçaya tercüme etmelerine imkân yoktur.

⁸² Bu bahis W. Bang'ın "Die komanische Bearbeitung des Hymnus 'A solis ortus cardine'" adlı makalesinde (*Festschrift Vilhelm Thomsen*, Leipzig, 1912, s. 39-43) işlenmiştir.

⁸³ Hıristiyanlık dinine ait metinler ilk zamanlarda W. Radloff'un "Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus"unda ve E. Teza'nın "Gli inni e le preghiere in lingua cumanica; revisions del codice veneziano" adlı araştırmasında (*R. Accademia dei Lincei*, 1891, s. 586-596) bahis konusu olmuşsa da, asıl bu metinleri o zamanlarda işleyen W. Bang olmuştur. Ehemmiyeti üzerine Bang'ın bu araştırmalarından, diğer notlarda adları geçmeyenleri buraya alıyorum: "Über einen Komanischen Kommunionshymnus," *Bulletins de l'Academie royale de Belgique* 1910, s. 230 - des Wiss. zu Göttingen, 1010); "Komanische Texte," *Bulletins de l'Academie royale de Belgique*, 1911, s. 9-10.

⁸⁴ Kuun, *Prolegomena CXX*; W. Bang, *Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus*, Brüksel, 1911, s. 33.

Paleografi bakımından, *Codex* bir elden çıkmış ve aynı kalemle yazılmış bir eser değildir. Birinci "İtalyan" bölümü mutterit [tekdüze] bir hatla yazıldığı halde, ikinci "Alman" bölümü, tersine birkaç toplayıcının kaleminden çıktığını göstermektedir. Gerçekte *Codex*'in asıl yazması müstakil bir defter halinde olmayıp, muhtelif yaprakların bir araya getirilmesinden vücuda gelmiş, ancak sonraları birbirine dikilerek bütün bir eser haline konulmuştur. Bundan dolayıdır ki *Codex*'in birinci ve ikinci bölümleri birbirinden ayrı ve tamamıyla müstakil birer eser sayılmalıdır. Ancak sonraları, konu ve gaye birliği dolayısıyla bilinmeyen birisi tarafından bu iki kısım birbirine eklenmiş ve bu suretle Kıpçak Türkçesine ait bir dil yadigârı vücuda getirilmiştir.⁸⁵

Codex'in inceleme ve araştırmasında en güçlü zorluğa, yazıldığı saha ile yazarlarının belirtilmesinde rastlanmaktadır. Bu iki birbirine bağlı mesele aydınlatılmadıkça, *Codex*'in gerçek tarihî ve kültürel manası anlaşılmayacaktır. Şimdiye kadar bu çok ehemmiyetli nokta etrafında bazı fikirler ileri sürülmüş, fakat kesin bir sonuca varılamamıştır. Eserin bir

⁸⁵ *Codex*'in muhtelif parçalarının dikilmek suretiyle bugünkü şeklini alması hakkında bazı fikirler ileri sürülmüştür, önceleri bu parçalarının birbirine dikilmesinin 1362 yılından evvel vaki olduğu iddia edilmiş ve bu yüzden eserin "Alman" bölümünün boş sayfalarına yazılan bazı İtalyanca şiirlerin, şair Petrarck tarafından eklendiği kanısı hasıl olmuştur. Halbuki yeni araştırmalar, *Codex*'in Petrarck'a ait olduğunu ve eserin 1362 yılında, şairin vasiyeti üzerine Venedik'teki St. Mark Manastırına devredildiğini reddettiği gibi, eklenen İtalyanca şiirlerin de şair Petrarck'ın kaleminden çıkmadığını kabul etmektedir. Bu takdirde bu şiirlerin *Codex*'le beraber Kıpçak sahasında yazılmış olması gerekmekte. *Codex*'in iki bölümünü dikmek suretiyle bir araya getirenlerin Almanlar olduğu ve "İtalyan" bölümünün de bunlar tarafından tashih edildiği, hatta musahhahlerden birinin Kıpçakçayla beraber Fars dilini de bildiği G. Kuun tarafından tespit edilmiştir (*Prelegomena*, s. CXXVII). Rusça birkaç kelimenin eserin on iki sayfasına (Kuun, neşri) Almanlar tarafından ilave edilişi ayrıca dikkate değer bir keyfiyettir (Rasovskiy, s. 196 not 5).

ortaçağ dilcisinin kaleminden çıkmadığı şüphesizdir. İçerisine aldığı malzeme karakterine bakılırsa, birinci "İtalyan" bölümü büyük bir ihtimalle İtalyan kolonilerinin yerleştikleri Karadeniz'in kuzeyinde bir yerde, ikinci "Alman" bölümüyse Hıristiyanlığın yayılmasına çalıştığı Kıpçak bozkırına yakın bir sahada yazılmıştır.⁸⁶ Vaktiyle eserin birinci bölümünden mülhem [esinlenmiş] olanlar, bunun İtalyan tüccarları tarafından tertip edildiğini kabul etmişlerse de,⁸⁷ daha sonraları, ikinci bölümün muhtevasının tesiri altında kalanlar, bilakis *Codex*'in Fransiskan tarikatına mensup rahipler tarafından yazılmış olduğunu kabul etmişlerdir.⁸⁸ Bu fikri ilk ortaya atan E. Teza⁸⁹ olmuştur. Fakat bununla mesele halledilmiş sayılamaz. Eserin müellifliğini yalnız tüccarlara veya rahiplere atfedene karşı, eserin üzerinde birçok inceleme yapanlar bu iddiayı esaslı bulmayarak *Codex*'in daha geniş bir muhitin ihtiyacını tatmin etmek üzere kaleme alındığını ve olsa olsa bunun o zamanlarda Kırım sahilinde büyük kolonilere malik bulunan İtalyanların ihtiyacı için yazılmış bir lügat eseri olduğunu kabul etmektedirler.⁹⁰ Gerçekten *Codex*'in içerisine aldığı lügat malzemesine bakılırsa bu ne mahdut [sınırlı] bir ticaret muhitine ne de yalnız dinî propaganda yapanlar zümresine hizmet edebilecek bir mahiyettedir. Burada, bu iki sahaya has lügat dışında, toplum hayatı yaşayan bir kitlenin

⁸⁶ W. Bang, *Beiträge zur Kiritik des Codex Cumanicus*, s. 32-33; *Über die Herkunft des Codex Cumanicus*, s. 244-5.

⁸⁷ W. Radloff, "O yazıke Kumanov po poovdu izdaniya Kumanskogo slovaryä," *Prilojenije XLVIII-mu tomu Zapiski Imp. Akademii Nauk*, N 4, Sankteterburg, 1874 s. 7.

⁸⁸ W. Bang, *Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus*, s. 32-40.

⁸⁹ *Un'altra occhiata al Codex Cumanicus*, s. 317. Bu fikir sonraları W. Bang tarafından benimsenmiş ve derinleştirilmiştir. Diğer tarafları için bkz. D. A. Rasovskiy, *K voprosu o proishojdenii Codex Cumanicus*, s. 208 not 4.

⁹⁰ D. A. Rasovskiy, *a.g.e.*, s. 210.

bütün ihtiyaç ve vasıflarını, sosyal hayatın bütün zaruretlerini öğreten pratik bir lügat malzemesi temsil edilmiştir. Bundan dolayı da *Codex*'in tertip gayesini dar bir muhit veya muayyen bir zümre mahsulü saymak zordur.

Bahusus [özellikle] eser, yalnız bir dil üzerine yazılmamış, milletlerce başlıca üç müstakil ve birbirinden ayrı muhitte konuşulan üç dilde tertip edilmiştir. Şu farkla ki Türkçe ile Fars dilleri, daima Latince kısmın ihtiyacına göre dikkati nazarda tutulmuştur ve bu yüzden bu nokta *Codex* müellifinin tayini meselesinde başlı başına bir konu olarak ele alınabilir. Bununla beraber *Codex*'in ele geçen yegâne nüshası üzerine bu çok mühim meselenin, şimdilik kesin olarak halli birçok zorluk doğurmaktadır. İleride elde edilecek olan daha iyi, daha eski bir nüsha belki de eserin yazarı ve yazıldığı mahal meseleleri etrafında daha açık fikirler yürütülmesine imkân verecektir.

Codex'in Karadeniz'in yukarı yakasında, Kıpçak ilinde yazıldığına şüphe olmamakla beraber, kesin olarak kaleme alındığı merkezin tayini etrafında hafif de olsa bazı fikirler ileri sürülmemiş değildir. Eserin araştırmacılarından yalnız Bang, Firansiskan mezhebinin Kıpçak sahasındaki yayılımını ve XIV. asır başlangıcına doğru bu tarikata ait bir manastırın Saray şehrinde bulunduğunu dikkati nazara alarak, *Codex*'in "İtalyan" bölümünün, 11 Temmuz 1303'te Saray şehrindeki bu manastırda yazılmaya başlandığı kanaatine varmıştır.⁹¹ Bu fikri destekleyen başka bir kimseye rastlayamıyoruz. Zaten aynı mesele hakkında diğerleri tarafından ileri sürülen fikirler arasında bir birlik mevcut değildir. Mesela Otto Blau, *Codex*'in yazıldığı sahanın, Azak Denizi civarındaki ticaret mer-

⁹¹ W. Bang, *Über die Herkunft des Codex Cumanicus*, s. 245.

kezlerinden biri,⁹² C. Jireček ise Kefe şehri ya da bizzat Kırım olabileceği fikrini ileri sürmüştür.⁹³

Nihayet Rasovskiy, *Codex*'in üç dil üzerine yazıldığına dayanarak, *Kıpçak* ilinin hangi merkezinde ya da şehrinde bu üç dilin konuşulabileceği meselesini araştırarak *Codex*'in yazıldığı yerin tespitine çalışmıştır.⁹⁴ O bu gayeye varabilmek için bilhassa ipucu olarak eserin içerisine aldığı ve Türkçeye nispetle daha önemli telakki edilen [sayılan] Fars dilinin, bu çağ Kıpçak iliyle Karadeniz sahilinin hangi mahallinde kullanılabileceğini ciddiyetle araştırmaya çalışmıştır. Moğol istilasından sonra Kıpçak Türkçesinin, Karadeniz sahili de dahil olmak üzere, bütün Kıpçak ili sınırları içerisinde yayılması tabii olduğu halde, İtalyan kolonisinin yerleştiği çok dar bir sahanın herhangi bir mahallinde mahalli konuşma dili olarak Fars dilinin kullanılabileceği zor düşünülebilir. Rasovskiy meseleyi birçok noktadan inceledikten sonra sonunda, İtalyanlarla beraber Fars sanatkâr ve tüccarlarının bir arada kaynaşabilecekleri mahal olarak, Solhat şehrini göstermekte ve eserin burada yazıldığını kabul etmektedir.

Gerçekten de burası vaktiyle hem Altun-Orda hanının mümessilinin merkezi hem de Kırım'ın payitahtı olmuş, fevkalade büyük bir ticaret kaynağı sayılmıştır. Horasan'la⁹⁵ Karadeniz sahili ticareti de bu şehir vasıtasıyla yapılmıştır. İslam

⁹² O. Blau, *Über Volksthum und Sprache der Kumanen*, s. 575.

⁹³ C. Jireček, *Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen sowie über die Völkerschaften der sogenannten Gagauzi und Surguči im heutigen Bulgarien*, Sitzungsber. d. k. Böhmischen Gesellschaft der Wiss., Jahrgang, 1889, Prag, 1890, s. 9.

⁹⁴ D. A. Rasovskiy, *K voprosu o proishojdenii Codex Cumanicus*, s. 210 vd.

⁹⁵ Tizengauzen, s. 460. Bundan mülhem olan [ilham alan] K. Zaleman, *Codex*'in Fars dilli kısmının Horasan'da yazılmış olabileceği fikrine saptanmıştır (*Zur Kiritik des Codex Cumanicus*, s. 951-952).

âleminin irfan ve bilgi ocağı olarak şöhet bulmuştu.⁹⁶ Bu suretle Solhat, devrinin en yüksek ve en refahlı Kırım yarımadası şehirlerinden biri olmuştur. Şehrin ahalisi, şüphesiz diğer mühim Altun-Orda şehirleri gibi, birçok dışardan gelme ve yerli unsurdan ibaret olmuştur. İbn Battuta'ya bakılırsa, bu devir Altun-Orda şehirlerindeki muhtelif ülkelerden gelme ahali, koloni şeklinde, ayrı ayrı mahalleler halinde yaşamakta ve bunların emvali [taşınır ve taşınmaz mallar] de duvarlarla çevrilerek muhafaza edilmekteydi. Dışarıdan gelen tüccarlar arasında, bu yazarın açıkça belirttikleri İran, Suriye, Mısırlılardır.⁹⁷ İhtimal Solhat şehri de aynı hayat tarzına malik olmuş ve birçok İranlı tüccarın yerleştiği bir saha halini almıştır. 1578 yılında Solhat'ı ziyaret etmiş olan Lehli Martin Bronevskiy, yerli ahalinin rivayeti üzerine vaktiyle, bu şehrin İranlılarla meskûn ve her bakımdan yüksek bir mevkiye malik olduğunu yazmaktadır.⁹⁸ Bütün bunları ve *Codex*'in içerisine alınan lügat malzemesinin çeşit ve nevini⁹⁹ dikkati nazara alan Rasovskiy, eserin Solhat'ta yazılmış olduğu kanaatine varmaktadır. Bizce, *Codex*'in tarihî ve kültürel ehemmiyeti tespit edilmedikçe, yazıldığı saha meselesine halledilmiş nazarıyla bakmak yersizdir.

Eserin yazıldığı sahanın tayini kadar, yazıldığı tarihin tespiti de bazı müşkülâtlar doğurmaktadır. *Codex*'in birinci "İtalyan" bölümündeki kayda bakılırsa bu kısım Miladi 1303 tarihinde yazılmış ya da kopya edilmiştir. Fakat biraz yuka-

⁹⁶ Tizengauzen, *a.g.e.*, s. 280-281.

⁹⁷ *A.g.e.*, s. 306.

⁹⁸ Rasovskiy, s. 212.

⁹⁹ Mesela *Codex*'in "İtalyan" kısmında yüklleme, kuru balık, zamk, havyar gibi tabirlere yer verilmemiştir. Rasovskiy bu noktayı da haklı olarak Solhat şehrinin coğrafi durumuna uygun görmektedir. Şüphesiz ki, eserin içerisine aldığı lügat malzemesinin karakteri, onun yazıldığı sahanın tayinine çok büyük yardım edebilir. Bu ise o devir Altun-Orda sahasının diğer ülkelerle olan ticaret ilgisinin incelenmesiyle kabil olabilir. Rasovskiy'in bu bakımdan yaptığı araştırma bu konuya temas etmiş sayılabilir.

rıda da izah ettiğimiz üzere, eser birbirinden ayrı iki bölüm karması olup, ancak sonraları bir defter yahut cilt haline getirilerek tam bir eser haline konulmuştur. Her iki bölümün imlası da farklıdır. Bu takdirde Miladi 1303 tarihi, eserin her iki bölümü için gerçek tarih olarak kabul edilebilir mi? Aksini, yani eserin her bir bölümünü birbirinden ayrı ve farklı muhitlerin mahsulü sayarak –ki bu bir hakikattir– aynı tarihte yazılmamış olduklarını kabul edersek, bu sefer de 1303 tarihinin eserin birinci “İtalyan” bölümünün gerçek yazılış tarihi olup olmadığı üzerinde durmamız icap etmektedir. *Codex* ile meşgul olanlar, bu noktada da kesin ve müşterek bir neticeye varamamışlardır. Çünkü *Codex*’in elimizdeki yazma nüshasına bakılırsa, yazılış tarzı itibarıyla, bu yazmayı eserin gerçek nüshası olarak kabul etmek gibi bir müşkülât karşısında bulunmaktayız. Bu kabilden olarak üç kolon üzerine tertip edilen kelimelerin arasında mana bakımından birçok karışıklığa meydan verilmiş ve bu yüzden bazı kelimelerin manaları, bu manayla ilgisi olmayan diğer kelimenin hesabına ve hizasına geçirilmiştir.¹⁰⁰ Sonra yazı gayri muntazam olup birçok ekleme ve düzeltmeye uğramıştır. Bütün bunları göz önünde tutmak lazım gelirse herhalde elimizdeki *Codex* yazmasının, hakiki orijinal nüsha olmadığını ve eserin konusu hakkında yakından ilgisi olmayan birisi tarafından kopya edildiğini ileri sürmek o kadar da hata sayılmamalı zannındayım.

Aynı fikri kuvvetlendirecek noktaya, eserin içerisine aldığı lügat malzemesinin toplanış ve tertip tarzında rastlamaktayız. Mesela muayyen bir bahis başlığı altında toplanan kelimeler, başlangıçta alfabetik bir sıraya göre dizildiği halde, sonraları yeni kelimelerin eklenmesiyle gelişigüzel bir şekilde tertip edilmiş ve bu suretle alfabetik sistem ortadan kalkmıştır. Ter-

¹⁰⁰ Mesela s. 101, s. 123 ve s. 88’de olduğu gibi.

sine olarak, alfabetik sırayı takip eden bazı kelime grupları, nedense tamamıyla Fars ve Kıpçak dillerine tercüme edilmeden bırakılmıştır.¹⁰¹ Bu düzensizlik hep elimizdeki nüshanın asıl olmadığı tesirini bırakmaktadır.

Codex'in yazılış tarihini tespit etmek isteyenlerden Samoyloviç, lügat malzemesinin *Hec suni tempora* başlığı altındaki kelimeler arasında bulunan Hıristiyan ve İslam ayları üzerinde bir inceleme yaparak, eserin şimdiye kadar sanıldığı gibi XIV. yüzyılda yazıldığı neticesine varmıştır.¹⁰² Herhalde kabul etmelidir ki, *Codex*'in orijinal nüshası ele geçmemiştir ve birinci "İtalyan" bölümündeki 1303 tarihi, yalnızca kopya tarihinden başka bir şey değildir. Gerçek yazılış tarihiyse ancak orijinalin ele geçmesiyle bilinecektir. Yalnızca, şu kadar da unutulmamalıdır ki, *Codex* tedricî [yavaş yavaş] bir surette hazırlandığından, ancak birkaç yıl içerisinde birçok eklemelerle muayyen bir eser haline getirilmiştir ve zaman itibarıyla XIII. yüzyıl mahsullerinden sayılmalıdır.

Codex önemi nispetinde kâfi derecede incelenmemiştir. Şimdiye kadar bu sahada yapılan araştırmalar, eseri bilhassa filoloji bakımından ele almaya çalışmışlardır. Tarihi ve kültürel ehemmiyetiye adeta el değmemiş bir durumdadır. Kıpçak Türklerinin tarihleri ve yaşayışları kâfi derecede izah edilme-

¹⁰¹ Mesela s. 100-101'de ilk on kelime, s. 118'de son altı kelime, s. 119'da son üç kelime, s. 124'te üç kelime, s. 127'de son üç kelime. Dikkat edilirse, tercüme edilmeyen kelimeler hep ya kelime grubunun başında ya da sonunda olanlardır. Düşünülebilir ki, bunlar ya sonradan iki Doğu dilini bilmeyen birisi tarafından eklenmiş ya da eserin asıl müellifi bu kelimelerin Fars ve Kıpçak dillerindeki mukabillerini öğrenememiştir.

¹⁰² A. N. Samoyloviç, "K istorii kritike Codex Cumanicus," DAN, 1924, s. 87. Müellifin bu neticesine karşı Tadeusz Kowalski bazı itirazlarda bulunmuştur: bkz. "Zu den türkischen Monatsnamen," *Archiv Orientalni*, Prag, 1930, II, I, s. 23 not 1. C. Salemann da eserin XIII. asırda yazıldığı kanaatindedir: bkz. "Zur Kritik des Codex Cumanicus," *IIAN*, VI. seri, 1910, No. 2, s. 943 ve 951.

miştir. Eserin bu yönden araştırılmasının, Türkoloji tarihi için şüphesiz çok büyük değeri ve yararı olacaktır.

Codex'ten bazı parçaları ilk kez neşreden M. J. Klaproth¹⁰³ olmuştur. Lakin eserin bütün heyetini asıl ilim âlemine tanıtan ve bu yolda araştırmalara yol açan Géza Kuun¹⁰⁴ olmuştur. bu eserine ilave ettiği "Prolegomena" başlıklı bir önsözünde, bilhassa Kuman Türklerinin tarihi ve hayatıyla meşgul olarak, *Codex*'in dil ve şive hususiyetleri üzerinde adeta durmamıştır. Nihayet, eseri faksimile halinde neşreden K. Grönbech,¹⁰⁵ *Codex* üzerinde yapılacak olan yeni araştırmalara geniş bir imkân vermiştir. Bununla da iktifa etmeyen [yettinmeyen] Grönbech, mükemmel bir surette, *Codex*'in içerisine aldığı lügatlerin bir indeksini de neşretmiştir.¹⁰⁶ Bu suretle eserin lügat servetinden emniyetle faydalanma imkânı da elde edilmiş bulunuyor.

Muhtelif bilginler tarafından açıklamalı bir biçimde yayınlanan *Codex*'in bazı parçaları hakkında, biraz yukarıda muhtevassından [içeriğinden] bahsedilirken izahat verilmiştir. Şive bakımındansa bu Türk dili yadigârının önemi üzerinde ilk duran W. Radloff¹⁰⁷ olmuştur. Onun bu konu üzerinde yaptığı

¹⁰³ "Vocabulaire latin, persan et coman d'après un MS. écrit en 1303, et provenant de la bibliothèque de poète Fr. Petrarca," *Mémoires relatifs à l'Asie*, c. III. Paris, 1828.

¹⁰⁴ *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum*, Budapeşte, 1880. Bu neşir bugün için kıymetini kaybetmiş gibidir. Birçok hatayı ihtiva etmektedir: Bkz. Emilio Teza, "Un'altra Occhiata al 'Codex Cumanicus'," *Rendiconti della R. Accad. dei Lincei*, VII, 1891, s. 315-327.

¹⁰⁵ *Codex Cumanicus*, Kopenhag, 1936. Naşir mukaddimesinde, Kumanların tarihine, *Codex*'in tarihine, Kuman dil bakiyelerine, *Codex*'in Farsça, Almanca, Rusça kısımlarına ve *Codex*'in şive hususiyetine dair şimdiye kadar yapılan ciddi araştırmaların bir fihristini eklemiştir.

¹⁰⁶ *Komanisches Wörterbuches*, Kopenhag, 1942.

¹⁰⁷ "O yazıke Kumanov," *IIAN*, c. XLII, N 4, 1884. Bu makalenin Alıncası W. Radloff, "Zur Sprache der Komanen," *Inter. Zeitsch. für allgem. Sprachwissenschaft*, c. I, s. 377-382, 1884; c. II, s. 13-42, 1885; W. Radloff,

ilmî araştırmalar, karakter itibarıyla daha fazla filolojik mahiyette olmuştur ve 'un yayımladığı *Codex Kuun* nüshasından faydalandığı için vücuda getirdiği bu tetkikler şüphesiz birçok hatayı da ihtiva etmektedirler. Bang ve Kowalski'nin¹⁰⁸ bu konu üzerinde salahiyyetli kalemlerinden çıkan makaleleri ve tetkikleri, bugün en çok istifade edilebilecek olanlardır. Sıkı bir ilmî araştırma mahsulü olan bu çalışmalar, Kıpçak şivesinin ana cephesinin ve *Codex*'in mensup olabileceği dil grubunun tayininde ehemmiyetle dikkati nazara alınmaya layıktır.

Codex hakkında vücuda getirilen diğer birçok araştırma ve incelemeye gelince, bunlar eseri muhtelif cephelerden ihtaya [kavramaya] ve incelemelere çalıştıklarından, burada bunların en ehemmiyetlilerinin ancak bir fihristini vermekle iktifa edeceğiz [yetineceğiz].¹⁰⁹ Ayrıca *Codex*'e ait bazı bibliografik kayıtlarla bir fihriste P. Michael Bihl'in makalesinde rastlanmaktadır.¹¹⁰ Bu yolda daha etraflı çalışanlara bu fih-

"Bericht über die Ausgabe des Sprachmaterial des 'Codex Cumanicus'," *Bull. de l'Acad. de Sciences de St. Petersburg*, c. XXXI. 1887; W. Radloff, "Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus," *Mémoires de l'Acad. Imp. des Sciences de St. Petersburg*, VII. seri, c. XXXV, no 6, 1887.

¹⁰⁸ Bu iki bilginin tetkikleri, eserin muhtevası bahsinde gösterilmiştir.

¹⁰⁹ C. Salemann, "Zur Kritik des Codex Cumanicus," *IIAN*, VI seri, 1910, no 943-957. Jan Grzegorzewski, "Dzetacyzm perski 'Kodeksu Kumanskiego'," *RO*, I, Krakov, 1014-1915, s. 85-93; A. N. Samoyloviç, "R istorii i kritike Codex Cumanicus," *DAN*, 1924, s. 66-90; Karlo Frati, "Versi italiani nel Codice Cumanico della Marcianna e Fr. Petrarka," *Il Libro e la Stampa*, IV, 1910, s. 3-9; S. Salaville, "Codex Cumanicus," *Echos d'Orient*, c. XIV, 1911, s. 278-286; J. Gayrfas, *A Petrarka Codex kun nylve*, Ertekezesek a Tör tenelmi Tudományok Köreböl, X kötet, VIII zsam, Budapest, 1882. Bu zat *Codex*'in "Tatar" menşeyinden geldiğini iddia etmekle Kumanların Macar oldukları fikrine saplanmıştır. W. Bang. "Über das komanische Teizmaga und Verwandtes," *Bulletin de la Classe des Lettres de l'Academie R. de Belgique*, 1913, No. 1. *Codex* üzerindeki çalışmaların toplu bibliyografyası için bkz. M. K. Özergin, "Kuman-Kıpçak bilmeceleleri üzerindeki araştırmalar," *Türk Folklor Araştırmaları*, Ocak 1974, sayı 294, s. 6862-6865.

¹¹⁰ *Archivum Franciscanum Historicum*, c. VII. 1914, s. 138-144.

ristin, noksanlarına bakmayarak bir yardımda bulunacağı şüphesizdir. *Codex* üzerinde yapılan belli başlı son çalışmalar, A. Tietze'nin¹¹¹ *Codex*'teki bilmeceler, A. Bodrogligeti'nin¹¹² *Codex*'teki Farsça kelimeler ve V. Drimba'nın¹¹³ *Codex*'in sentaksı üzerine yaptığı neşirlerdir.

***Codex*'in Fonetik ve Diyalektik Yapısı**

Türk dilinin tarihî fonetiği bakımından *Codex Cumanicus*'un olağanüstü büyük bir önemi vardır. Eski Türk dili yadigârları, umumiyetle vokal bakımından fakir olan Semit alfabesinin türlü şekil ve nevileriyle yazılmış bulunmaktadır. Halbuki *Codex Cumanicus* bir istisna teşkil ederek Latin harfleriyle yazıldığından, yalnız Kıpçakçanın değil, aynı zamanda Eski ve Orta Türkçenin de bilhassa fonetiğini tespit için aydınlatıcı kaynak teşkil etmektedir.

Kumanca yahut Kıpçakçanın ses bakımından yapısı hakkında bizzat *Codex*'te geçen yazılış ve tespit şekilleri, oldukça açık bir fikir vermektedir. Şöyle ki, Türk ağızlarının birçoğunda hâlâ mevcut sekiz vokalin [ünlünün] yanında bir de mevcudiyeti uzun tartışmalara yol açan kapalı "e" ile "uzun vokal" bulunmaktadır. Ayrıca "a, o, u" gibi seslerin, yerine göre ince varyantları da mevcuttur.

Ses inkişafına [gelişimine] gelince: Kumancada vokal sistemi, Eski Türkçeden beri en az değişikliğe uğramıştır denilebilir. Eski uzun vokaller dağınık da olsa kendisini muhafaza etmiştir. Mesela *toodağ* - *tōdağ* - *totak* "todak" kelimesinde görüldüğü gibi. Eski Türkçenin kapalı "e"si¹¹⁴ iki şekli ile eşit

¹¹¹ A. Tietze, *The Coman Riddles and Turcic Folklore*, California 1966, XIV, 116 s.

¹¹² A. Bodrogligeti, *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*, Bibliotheca Orientalis Hungarica, Vol. XVI.

¹¹³ V. Drimba, *Syntaxe Cumane*, Leiden, 1973, 335 s.

¹¹⁴ Türkçemiz için önemli görünen bu kapalı "e" meselesi birçok Türkolog

~ *işit*; *ber* ~ *bir*-, *keçe* ~ *kiçe* olarak geçmektedir. Bundan başka labial vokal ahengi biraz daha genişlemiştir; mesela *töktü* gibi.

Konsonant [ünsüz] sistemi ve nevi [türü] Eski Türkçenin aynısıdır. "H, f ve c" yabancı kelimelere hastır. Değişmelerde dikkatimizi çeken hususlar şunlardır:

1. *đ* > *y*: *uğku* > *uyhu*

2. *b* > *v*:

3. *g*, *ğ* > *v* yahut *y* (geçici devresinde): *tag* > *tav*; *bağ* > *bav*; *teg-* > *tey-* gibi.

Konsonantlardan önceyse çeşitli değişmelere rastlanır; mesela:

ğ (Eski-Türkçe) > *v* ~ *k*: *oğşa-* ~ *ovşa-* ~ *okşa-*

g (Eski-Türkçe) > *k* ve *y* ve *f*: *egsük* ~ *eksük* ~ *eksik*, ~ *efsik* gibi.

ğ > *h*: *toğdı* > *tohđı*.

k, *k*: bugünkü Karaimcede olduğu gibi seslenmiştir:

sakinç > *sağınç*; *öküz* > *ogüz* gibi.

Codex Cumanicus'ta muhtelif diyalekt yahut ağızların mevcut olduğu ileri sürülebilir. Bilindiği üzere eser iki kısma ayrılır. Birincisi İtalyanlar tarafından yazılan Latince-Farsça-Türkçe bir lügatten ibarettir. İkincisini teşkil eden lügatler ile metinlerse Alman misyonerler tarafından yazılmıştır. Bu arada, birinci kısımda, sonradan Almanlar tarafından yapılan düzeltmeler ve eklemelerle beraber bazı kelime şekilleri, yazı karakteri sayesinde, İtalyanların tespit ettiklerinden kolayca ayırt edilmekte ve Almanlarla İtalyanların topladıkları dil malzemesi birtakım ayrılıklar göstermektedir. Şöyle ki:

---

tarafından ele alınmış, en iyi izahını da J. Németh, "Zur Kenntnis des geschlossenen im Türkischen"de (*KCsA*, I, *Ergänzungsband*, 5. Heft, s. 513-531) yapmıştır.

kendi (İtalyanca) = *kendi* (Almanca)
bitik (İtalyanca) = *bitiv* (Almanca)
berkit (İtalyanca) = *berk et-* (Almanca)
tōdağ (İtalyanca) = *totağ* (Almanca)
ipek (İtalyanca) = *yipek* (Almanca)
oğşa- (İtalyanca) = *oşka-* (Almanca)

Yabancı kelimelerde:

oroz (İtalyanca) = *roz* (Almanca)
babaz (İtalyanca) = *papaz* (Almanca)
şakar (İtalyanca) = *şeker* (Almanca)

Ses bakımından göze çarpan diğer ayrılıklar:

y- düşmesi: *ittı* = *yıtı*; *ılan* = *yılan* gibi.

Bundan başka *k > ħ* değişmesi Almanca kısımda daha çok görüldüğü halde İtalyanca kısımda daha azdır. Yine birinci kısımdaki kelime kökünde, yuvarlak olmayan vokallerden sonra gelen labial ek vokaller, kendilerini olduğu gibi muhafaza ettikleri halde, ikinci kısımda, aksine yuvarlaklaşmışlardır. Mesela *yazuk* ~ *yazık*; *tanuk* ~ *tanık* kelimelerinde görüldüğü gibi.

Almanca kısmın bazı parçalarının arasında muayyen bir rabita yoktur. Halbuki İtalyanca kısım daha fazla eski bir karakter taşımaktadır. Ağız bakımından ufak tefek farklar olduğu da şüphesizdir. Fakat birçok ayrılık ses değişmesinden ileri gelmektedir ve bu değişikliğe er geç bütün diyalektler uğramıştır. Bahusus [özellikle], elimizdeki Kumanca metinler, uzun veya kısa aralıklarla tespit edilmiş ve istinsah edilirken de değişmelere uğramıştır. Bu sebepten dolayı, göze çarpan bariz ayrılıklar, birtakım diyalektlerin hudutlarını göstermekten ziyade, bir veya aynı diyalektin muhtelif zamanlardaki gelişme safhalarını aksettirmektedir. Mesela *küyegü*-*köyöv* ve

igne ~ ine gibi. Buna göre de Grönbech, *Codex Cumanicus* metinlerinin ayrı ayrı Türk ağızlar grubuna ayrılmasına taraftar değildir.

Gerçekte saha kendisi dahi, her bir vakit mütecanis [türdeş] bir etnik varlık olmaktan uzak kalmıştır. Sahanın sınırsız denecek kadar genişliği, ona bu vasfı verdirecek kadar göçlere ve yerleşmelere müsait olmuştur. Buna göre de, sahanın dialekti üzerinde çeşitli etnik unsurların tesiri olmamış değildir.

Mısır sahasında yazılan ve Arap filologlarının خالسی الترك dedikleri Kıpçak Türkçesinin karakterini belirtmeye yarayan eserler arasında işlenmeye değer olanı Seyfi Sarayî'nin *Gülistan Tercümesi* adlı eseridir. 1391 tarihinde ikmal edilmiş [bitirilmiş] olan bu eser, tercüme olmasına rağmen, çağının en iyi Türk nesirlerinden sayılabilir. Mütercimi yalnız tercümeyle kalmamış, ayrıca Kıpçak ve dolayısıyla umum Türk edebiyatına bazı şiirleriyle de katılmıştır. Eserinin yegâne nüshası Hollanda'nın Leyden Kütüphanesinde bulunmaktadır. Seyfi Sarayî'nin yegâne eserinin bu *Gülistan*'dan ibaret olduğunu zannetmiyorum. Edebiyat sahasındaki geniş bilgisi ve sezişi, İran ve Türk dillerine üstatça tasarrufu, şiirleri ve hazırlığı, herhalde bu bilgin zatın devri için sayılan ve ileri gelen bir kültür hadimi olduğunu göstermektedir. *Gülistan Tercümesi*'nin fotokopisinin Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanması¹¹⁵ da bu saha araştırmacılarına büyük bir kolaylık temin

¹¹⁵ Seyfi Sarayî, *Gülistan tercümesi*, Feridun Nafiz Uzluk'un önsözünüyle, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1959. Eserin transkripsiyonunu ve sözlüğünü ihtiva eden [içeren] neşri A. Bodrogligeti tarafından yapılmıştır. *A fourteenth century Turkic translation of Sa'dî's Gulistan (Sayf-ı Sarâyî's Gülistan bi'l-Türki)*, Akademiai Kiado, Budapeşte 1969, s. 450. Bu eser Ali F. Karamanlıoğlu ve V. İ. Aslanov tarafından tenkit edilmiştir. Bkz. A. F. Karamanlıoğlu, "Seyf-i Sarayî'nin Gülistan Tercümesinin Yayımı Üzerine," *Türkiyat Mecmuası*, XVII, İstanbul, 1972, s. 251-261. Bu makalenin Almancası için bkz. "Über die Ausgabe der "Gülstan-Übersetzung" von Sayf-i Sarâyî," *Orientalistische Literaturzeitung*, LXVII, Temmuz-Agus-

etmiş bulunmaktadır. Saray'ın, ilmi değeri ve edebiyatımızdaki yeri M. F. Köprülü tarafından eldeki mevcut malzeme üzerine, layıkıyla belirtilmiştir.¹¹⁶

Yine Kıpçak Türkçesi ile Türk kültür hayatını karakterize eden eserlerden biri de Memlûklerden Esenbey ibn Sudun tarafından Kıpçakçaya çevrilen Ebulleys Semerkandî'nin *Kitab-ı Mukaddime*'sidir. Ayasofya Kütüphanesi ile Paris Milli Kütüphanesi yazmaları arasında bulunan bu eserin, Ayasofya nüshasının fotokopisi, küçük bir izahla A. Zajaczkowski tarafından yayınlanmıştır.¹¹⁷

Eser, Memlûkler devrine ait olup, Kıpçak sahasındaki Türk diline zamanında verilen değeri ve umumiyetle Deşt-i Kıpçak sahasının geniş güney kanadını teşkil eden bölgenin Türk kültür gelişmesinin tarihi bakımından verimlilik derecesini belirtmesi, bizim için elbette çok büyük bir kıymeti haizdir. Ekserisi dinî konulara ait Memlûk devri Türkçe eserler hakkında çok iyi bir bilgi Köprülü tarafından verilmiş ve bu sahanın kültür tarihindeki yeri belirtilmiştir. Bu bilgiye göre Memlûkler hâkimiyeti esnasında Mısır'da ve bu saha çevresinde Türkçenin devlet dili olarak kullanılması için çok çalışılmış ve bir yığın ilim adamının yetişmesini temin etmiştir. Bunların arasında Türklerle beraber Araplar da bulunmuştur. El ele veren bu Türkçü ve Türk dostu bilginlerin, Türk leksikografisi ile lügatçilik ekollerinin kurulmasına büyük hizmetleri dokunmuştur.

---

tos 1972, no. 7/8, s. 325-333; V. İ. Aslanov, "A fourteenth century Turkic translation of Sâ'dî's "Gülistan" By A. Bodrogligeti, Akadémiai Kiado, Budapest 1969," *ST*, Bakü, 1972/2, s. 111-114.

¹¹⁶ Köprülüzade M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1926, s. 372-373.

¹¹⁷ Ananiasz Zajaczkowski, *Le traité arabe Mukaddima d'About Lais as-Samarkandi en version Mamelouk-Kiptchak (Ms. İstanbul, Aya Sofya 1454)*, Varşova 1962; arkadaşlarımızdan Ali Karamanlıoğlu tarafından yayıma hazırlanmıştır.

Fakat Mısır ve Suriye sahası Kıpçakçasının tarihî seyrini, yalnız bu eserlerin dilleri çerçevesine sokmakla yetinilemez. Buraya Kutb, Berke Fakih¹¹⁸ ve bir yığın diğer yazarlar gibi, eserleri işlenmekte olan Kıpçak bilginleri de dahil edilmelidir. Koca Altun-Orda'nın mülteci ve muhaceret [göç] dalgalarının hedefini teşkil eden Mısır, şüphesiz Türk dili ve Oğuz-Türkmen edebî şivesinin gelişmesinde beklenilenden çok daha fazlasını yapmıştır. Günden güne yapılmakta olan yeni yeni Türk dili araştırmaları bu gerçeği meydana koymaktadır.

TÜRK LEKSİKOĞRAFİ MEKTEBİ VE KIPÇAKÇA SÖZLÜKLER

Kıpçak sahasının Türk diline hizmeti, yalnız elimize geçen eserlerle ölçülemez. Bunları tamamlayan ve Türklüğü bütün kültür, gelenek ve kült unsurlarıyla tanıtan bir de koca Kıpçak elleri sözlükleri vardır ki, değerleri daima Türk lügatçiliği tarafından takdir edilecektir. Daha Kaşgarlı Mahmud'la başlayan Türk lügatçiliği, Türk boylarının geniş ülkelere yayılma ve yerleşik medeniyet kuruculuğunu benimsemeleriyle yeni yeni gelişme devreleri geçirmeye mecbur olmuştur. Zira birbiri ardınca, başlangıçta Orta Asya'nın, sonralarıysa dağınık ve geniş Kıpçak elleri merkezlerinin çevresinde kurulan Türk devletine dahil muhtelif milletler, tıpkı Moğollar gibi, Türk kesafeti [yoğunluğu] içerisinde erimeye başlayınca, ister istemez Türk dilini öğrenmeye mecbur olmuşlardır. Bunu Türk kültür ve siyasi münasebetleri de icap ettirmekteydi. Çünkü tarihî geleneklerine bağlı bir ekol karakterini taşıyan eski Türk leksikografisinin [sözlükçülüğünün], Türkleştirilmiş olan sahadaki önemi, daha XI. yüzyılda Kaşgarlı'nın "Türk dilini öğreniniz,

¹¹⁸ A. İnan, "XIII ve XIV. yüzyıllarda Mısırdaki Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçeleri ve 'halis Türkçe'," *Belleten*, 1953, s. 53-72; Tibor Halasi-Kun, *Orta-Kıpçakça ve q-k-o meselesi*, 1950, s. 45-62.

1. El-Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-Edeb*'i aslında XII. yüzyıl ortalarına aitse de, elimize geçen en eski nüshası 1305 tarihini taşımaktadır. Arap-Fars-Türk-Moğol dilleri lügatidir.¹¹⁹ "Müşterek Orta Asya Türkçesi" bahsinde hakkında genişçe bilgi verilmiştir.

2. Ebû Hayyân'ın *Kitabü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk* كتاب الادراك لسان الاتراك adlı Mısır Kıpçakçasını karakterize eden bu eseri, XIV. asrın başlarında takriben 1312-1313 tarihlerinde yazılmıştır. Yazarının asıl adı Esireddin Ebû Hayyân Muhammed ibn Yusuf ibn Ali ibn Yusuf olup Berberidir. 1256'da Granada'da dünyaya gelmiştir. Bu eseri yazmaktaki gayesi "Türk dilinden büyük bir kısmını lügat, sarf ve nahv cihetinden zapt etmek" olmuştur. Ayrıca eserin giriş kısmında yazarın bizzat belirttiği gibi bu eser, çağın muteber kimselerinden zapt edilen dil malzemesi üzerine tertiplenmiş ve "garip bir surette tertip, dikkate şayan bir şekilde telhis [özetlenmiş]" edilmiştir. Bu suretle bu Türk dili yadigârı, yazarının da belirtmek istediği gibi "kendinden evvel yazılanlardan birini örnek tutmak suretiyle meydana gelmiş değildir."

Her ne kadar Ebû Hayyân, eserin kendi emeğinin mahsulü olduğunu açıklamaktaysa da, bence esere ait giriş kısmının ifade şekil ve tarzı Kaşgarlı Mahmud'u andırmaktadır. Nitekim Hayyân, eserin vücuda getiriliş şeklini izah ederken "İnce vukufunun en güzel maksadı ve çok suval sebebiyle vafir matlabı elde ettim. Bu lisanın gül bahçesinde ağaçta meyve toplamaktan daha leziz fevaid [faydalar] elde edebildim. Bu lisan denizlerinden gaibe-i emel denilebilecek gibi büyük inciler istihrac ettim [çıkardım] ve bu sayede mezkûr lisanda amelime vasıl oldum ve keza aynı lisanda birinciliği kazandım" de-

¹¹⁹ Bkz. W. Barthold, "Ein Zamakschari-Handschrift mit alttürkischen Glossaren," *Islamica*, II, Leipzig, 1925-1926.

mekte ve Kaşgarlı gibi kendisini dil üstadı olarak göstermeye çalışmaktadır.

Gerçekten de iyi bir dilci ve filolog olan Ebû Hayyân, diğer Arap dilcileri gibi İskenderiye Mektebi metoduna uymuş, çağının Mısır Türkçesini, içine aldığı Oğuz Türkçesi malzemesiyle incelemeye koyulmuş, sonunda bu Türkçenin hem gramerini hem de lügatini vücuda getirmiştir. Eserde daima Kıpçak kelimesi yanında Türkmen boyunu da zikretmeyi ihmal etmemiştir. Türk diline büyük hizmeti dokunan Ebû Hayyân'ın lügati dışında ayrıca bir grameri¹²⁰ ve şimdiye kadar ilk ikisi elimize geçmeyen "زهر الملك في نحو الترك" «الامال في لسان الترك كتاب الامال» ve *Ed-dürretü'l-mudî'e fi'l-lugati't-Türkiyye*¹²¹ adlı bizce mühim üç eseri daha vardır. Bunlar adlarından da anlaşılacağı üzere daha fazla Türk dili gramerine aittirler.

¹²⁰ *Kitabü'l-İdrâk* ilk kez Mustafa Bey tarafından tek bir nüsha üzerine yayınlanmıştır. كتاب الإدراك في الأثرak İdadî Müdürü Mustafa Bey İstanbul, 1309, Matbaa-i Âmire, 213 sayfa. Eseri ilim alemine tanıtan L. Bouvat olmuştur (*Une grammaire turque du huitième siècle de l'Hégire: "Le pénétration dans la langue des Turcs" d'Aboû Hayyan al-Garnati, Actes de XIV congrés international des Orientalistes Alger, 1905, III, Paris 1907*). Elde edilen ikinci bir nüsha üzerine eserin tamamı, lügatı, grameri ve indeksi A. Caferoğlu tarafından Ebû Hayyân, *Kitabü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk* adıyla İstanbul, 1931'de yayımlanmıştır: Bkz. Abdullah Battal, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 5-6, 7-8 ve Abdullah Hasanoğlu, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, no 14). Eserin Veliyüddin Efendi Kütüphanesindeki nüshasının haşiyesine, bilinmeyen birisi tarafından ilave edilen küçük bir lügatçe, tetkik edilmeden Velet İzbudak tarafından *El-idrâk Haşiyesi* adı altında, 1936'da Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Bu lügatçenin Kıpçak sahasıyla ilgisi olmadığı gibi, değeri de azdır.

¹²¹ A. Zajaczkowski, "Das pferd nach dem arabischen-kiptschakischen Glossar ad-Durrat al-mudî'a fi'l-lugat at-Turkiya," *UJb*, XXXV/D, 1964, 369-383; "Chapitres Choisis du vocabulaire arabe-kiptchak "ad-durrat al-mudî'a fi'l-lugat at-Turkiya (I)," *RO*, XXIX/1, Varşova 1965, s. 39-98 ve "II," *RO*, XXIX/2, Varşova 1965, s. 67-116 ve "III," *RO*, XXXIII/1, Varşova 1969, s. 19-68; "Yeni bulunmuş Arapça-Kıpçakça bir sözlük," *Türk Kültürü Araştırmaları*, III-VI, 1966-1969, Ankara, 1973, s. 181-196.

Ebû Hayyân uzun zaman, Türk diline ait Doğu'da yazılan eserlere kaynak vazifesi görmüştür. Fakat nedense Ebû Hayyân'ın bizim elimize geçmeyen diğer eserlerinden faydalanan dilci Muhammedoğlu Salih *Eş-şuzûrû'z-zehebiyye* adlı eserinde, Ebû Hayyân Türkçesini, Kırım'da konuşulan Tatarca olarak tavsif etmektedir [nitelemektedir].¹²²

3. *Kitab-ı mecm'ûu tercüman-ı türki ve acemi ve moğoli ve fârsî* زجاء ترك وعجمى مثلى وادرسى كتاب مجموع لغati XIV. yüzyıl ortalarına ait olup yazarı bilinmemektedir. 25 Ocak 1343¹²³ tarihinde Mısır'da yazılmış olduğundan, Moğol istilasından sonra bu sahaya göç etmiş olan Kıpçakların Türkçesini içerisine almaktadır. Lügat Th. Houtsma ve A. Kurışjanov¹²⁴ tarafından yayınlanmıştır. Muhtevaca [içerik olarak] dört başlıca bölüme ayrılmaktadır: a) Türkçe ve Arapça isimler; b) Fiiller ve Arapça tercümesi; c) Fiillerin tasrihi; ç) Türkçeye ait edatlar ve ekler. Eserde Kıpçak haricinde biraz da Türkmenceye yer verilmiştir.

4. Ebû Hayyân kadar kudretli filologlardan olup, Türk dili lügatçiliğine büyük hizmeti dokunanlardan biri de Cemaledin İbn Mühenna olmuştur. *Hilyetü'l-İnsan ve Helbetü'l-Lisan* adını taşıyan eseri, saha itibarıyla Kıpçak dışında yazılmıştır. Hakkında daha önce geniş bilgi verilmiştir.

¹²² Molla Salih, *Eş-şuzûr-üz-zehebiyye ve'lktai'l-Ahmediyye fil-lûgat-it-Türkiye*, çeviren Besim Atalay, Türk Dil Kurumu, İstanbul, 1949.

¹²³ Bu tarih için bkz. B. Flemming, "Ein alter Irrtum bei der chronologischen Einordnung des Tarcumân turki wa acami wa mugali," *Der Islam*, band 44, Berlin, 1968, s. 226-229.

¹²⁴ Th. Houtsma, *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden, 1894. Eser oldukça zengin bir araştırma mahsulü olup, istifadelidir. Yeniden A. K. Kurışjanov tarafından *İssledovanie po leksike starokıppçakogo pis'mennogo pamyatnika XIII v. Tyurksko-Arabskogo slovaryu* adı altında 1970 yılında Alma-Ata'da yayımlanmıştır. Sözlük diğer Kıpçak sözlükleriyle karşılaştırılmıştır. Oldukça iyi ve zengin malzemeyi toplamış bulunmaktadır. Bu hususta bkz. A. Caferoğlu, *Türkiyat Mecmuası*, XVII, s. 272-274.

5. Pratik dil öğretimi gayesiyle Arap filolojisi metodu üzerine yazılan lügatler arasında, fonetik ve kelime mukayesesi incelemesini de içerisine alan *لُغَاتُ أُمَّةِ التَّرَكِّبِ الرَّوَّابِيْنَ لِكَلْبِ* de bulunmaktadır. Eser Memlûklar devri Kıpçakçasına ait olup Mısır'da yazılmıştır. XV. yüzyıl başlangıcı mahsullerindedir. Yegâne yazma nüshası Şehit Ali Paşa Kütüphanesindedir. Yazarı maalesef şimdiye kadar tespit edilememiştir. Eser ilk defa Kilisli Rifat tarafından yayınlanmış, Almanca olarak da Macar bilginlerinden S. Telegdi tarafından işlenmiştir.¹²⁵

Yazar, eserinin içerisine aldığı lügat malzemesini, herhangi bir açıklamaya lüzum görmeden sadece "Türkî" diye tavsif etmiştir [nitelemiştir]. Türkçe bilmediğini, fakat bilenlerden faydalanarak eserini yazdığına bakılırsa, eser muayyen bir muhitin istifadesi için ele alınmıştır. Eserde Türkmenceye de başvurulduğu görülmektedir. Bazen de "halis Türkçe" tabirine de rastlanmaktadır. Demek ki lügat bir nevi mukayeselidir.

6. Aşağı yukarı *El-Kavanin* tipinde olmak üzere Kıpçak Türkçesini aydınlatan ve yerine göre Türkçe ders kitabı olarak kullanılan *et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye* ise XV. yüzyıl lügatlerindedir. Yazarı şimdilik aydınlaşmamıştır. Eser, Besim Atalay tarafından işlenerek yayınlanmıştır.¹²⁶ Yegâne nüshası Bayezid Kütüphanesi Veliüddin Efendi Bölümü No. 3093'te kayıtlıdır.

¹²⁵ *El-Kavanin el-küllüye li zabtü'l-lugati't-Türkiye*, İstanbul, 1928, M. F. Köprülü'nün bir mukaddimesiyle, Türkiyat Enstitüsü Yayınları arasında neşredilmiştir. S. Telegdi, "Eine türkische Grammatik im arabischer Sprache aus dem XV. Jhd.," *KCA*, 1937, I. Ezgänzungsband, 3. Heft, s. 282-320.

¹²⁶ *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-lûgat-it-Türkiye*, çevireni Besim Atalay, Türk Dil Kurumu, İstanbul, 1945, XXXII + 296 sayfa ve fotokopileri. Fakat aynı eserin fotokopileri daha önce 1942'de Tibor Halasi-Kun tarafından *La langue des Kiptchaks* adı altında Bibliotheca Orientalis Hungarica IV serisinde (Budapeşte, 1942) yayınlanmıştır.

7. Asıl Kıpçak-Oğuz sahası Türkçesi için en büyük önemi *Bulğat'ül-Müştak* كتاب بلغة المشتاق لغة الترك والذجاج adını taşımaktadır. Eserin adından da görüleceği üzere lügat Türk ve Kıpçak sahalarını zikirle, çağın Türkçesini açıklamak istemiştir.¹²⁷

Eserin yazarı, Cemaleddin Ebû Muhammed Abdullah et-Türki, aslen Türk olduğundan, şüphesiz ana diline mükemmel vâkıf olmuş ve kelimelerin harekelenmesine dikkat etmiştir. Bu bakımdan, eserin sıhhatinden şüphe olamaz. Bahusus [özellikle de] yazar, okuyucularını tatmin etmek üzere faydalandığı kaynaklara da işaret etmeyi lüzumlu görmüştür. Bunların arasında Alaaddin Beylik el-Kıpçakî gibi tanınmış dilci bir bilginin eseri ile İmadeddin Davud bin Ali bin Muhammed el-Varrak el-Mısıri'nin eseri de zikredilmektedir. Anlaşılan Ebû Hayyân'ın da geniş bir surette faydalandığı *Beylik*¹²⁸ kitabı bu zatın ismiyle adlandırılmış, devrin çok işe yarar bir kaynağı olmuştur. XIV ile XV. yüzyılda yazılmıştır; gerçek tarihi şimdilik belli değildir. Aynı şey eserin yazıldığı saha için de varittir [geçerlidir]. İçindeki malzeme kâfi derecede ipucu vermekten uzaktır. A. Zajaczkowski,¹²⁹ eserde rastladığı "İrbil" toponimine dayanarak, yazılış sahası olarak Suriye'yi kabul etmektedir. Bu elbette bir tahminden başka bir şey değildir. Eser önemine göre, A. Zajaczkowski tarafından hem yayımlanmış, hem de etraflıca işlenmiştir.¹³⁰

¹²⁷ Ayrıca bkz. Ananiasz Zajaczkowski, *Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks* (époque de l'état Mamelouk) Varşova 1938 IX.'da J. Deny'nin Kıpçak-Türkçesi şeklindeki okuyuşuna itiraz etmektedir. Türk ve Kıpçak şeklini L. A. Krimskiy de kabul etmektedir: *Tyurki ih movi ta literaturi* (Türk Dilleri ve Edebiyatları), Kiev, 1960, I, s. 161.

¹²⁸ Bu eser edebiyatta uzun zaman *Beylik* diye okunmuş ve telaffuz edilmiştir. Halbuki Ebû Hayyân'da açık olarak *Beylek* telaffuzuna göre hareketlenmiştir.

¹²⁹ A.g.e., XIII.

¹³⁰ Ananiasz Zajaczkowski, *Vocabulaire Arabè-Kiptchak de l'époque de l'Etat mamelouk-Bulğat al-muştaq fi lugat at-turk wa-l-Qıpçaq*, 7, Varşova 1958.

Kıpçakça eserler hakkında oldukça etraflı çalışmalar yapan Ali Karamanlıoğlu, sahanın dilce değer taşıyan eserleri hakkında çok faydalı bilgiler vermiştir.¹³¹

İLK TÜRK GRAMERCİLİĞİ MEKTEBİ

Tıpkı Orta Asya ve Kıpçak illeri Türk leksikografisi [sözlükçülüğü] mektebi gibi, Türk gramerciliği de aynı sahada kendine mahsus ve müstakil bir gramer mektebi kurmaya muvaffak olmuştur. Her iki saha, ilk gelişme çağlarında İskenderiye filoloji mektebine sıkı sıkıya bağlı kalarak birbirlerini tamamlamaya çalışmış, bazen de her iki konuyu aynı metot ve sistem üzerine bir arada incelemeyi uygun görmüştür. Pratik dil öğretimini kolaylaştıran bu tip araştırmalar, daha sonraları Türk dilinin kültür sahalarında, diğer dillerle beraber yeni yeni vazifeler almış olması üzerine, bu iki saha birbirinden ayrılmış ve Çağatay devleti zamanında en müttekâmil [olgun] seviyesine erişmiştir.

Orta Asya ve Kıpçak ili gramerciliği, Türklerin kesafetle [yoğun] yerleştikleri ve devlet idaresinde hatırı sayılır nüfuz sahibi buldukları sahada gelişebilirdi. Bundan dolayı da ilk Türk grameri, Türk dilinin şiir kalıpları içerisinde klasikleştirilmeye başlandığı sahada, yani Kaşgar'da ancak kendisine bir merkez yahut bir mektep kurabilirdi. Burası aynı zamanda Türk kültürünü bütün cepheleriyle ihata eden [kuşatan] bir yer olduğundan, dil ve kültürle ilgili bütün gelişme ve incelemelere hem müsait hem de heveskârdı. Kaşgarlı Mahmud'un, çağı için etiket bakımından hiç de ciddi sayılmaması gereken meşhur *Divan*'ı, bu kültür himayekârlığından doğmuş ve Türkü komşularına tanıtmaya yaramıştır. Vazifesinin

II, Warszawa 1954 = Słownik Arabsko-Kıpçacki z okresu pa'ństwa Mame-luckiego., Varşova, 1054.

¹³¹ "Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, s. 175-184.

ve gayesinin noksan kalmaması için Kaşgarlı, Türk dilini hem malzemesi hem de öğrenilmesi için kaçınılmaz bir fırsat olan yapısını da bir arada ele almış, bu suretle Türk gramerliliğinin gerçek babası ve üstadı olarak Türk kültür tarihinde yer almıştır.

1. İlk Türk grameri olarak, maalesef elimize geçmeyen Kaşgarlı Mahmud'un *Kitabü Cevâhirü'n-Nahv fi Lugati't-Türk* adlı grameridir. Üstat bir dilci olduğuna göre, gramerinin de şüphesiz mukayeseli gramer araştırmalarımız için bir anahtar vazifesi görecekteki seviyede olması gerekmektedir.

2. Devri için değer taşıyan gramerler arasında, Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-Edeb*'i de bulunmaktadır. Eser birkaç noktadan konulaşmış olduğu için tam bir gramer sayılamaz, fakat pratik dil öğretimini de göz önünde bulundurduğundan; bu sahayla ilgili olarak pekâlâ mütalaa edilebilir.

3. Asıl elimize geçen ve kronoloji bakımından ilk Türk dili grameri olma şerefini şimdilik kendinde tutan gramer, Ebû Hayyân'inkidir. Tarafımdan Arapça metin ile Türkçe tercümesi yayımlanan bu gramer,¹³² Arap filolojisi mektebi metodu üzerine Arapça yazılmış olup, Kıpçak sahasının bir nevi mukayeseli Türk şivelerini oldukça zarif bir ifade ve malzemeyle ifadeye çalışmıştır. Bunun dışında ayrıca Hayyân'ın henüz elimize geçmeyen gramer mahiyetinde üç eseri daha vardır. Biraz yukarıda adları zikredilen bu eserler, devrin fiil ve nahiv konularına aittir. Bu eserlerden biri olan *ed-Dürretü'l-muğî'e ft-l-Lugati't-Türkiyye*'den, vaktiyle Molla Salih¹³³ tarafından

¹³² A. Caferoğlu, Ebû Hayyân, *Kitabü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*, İstanbul 1931.

¹³³ Molla Salih, *Eş-şüzâr-üz-Zehabiyye*, Besim Atalay tercümesi, Türk Dil Kurumu, 1949) VI. sayfada bu hususu şöyle ifade etmektedir: *Tann kendisinden (Ebû Hayyân'dan) hoşnut olsun eserini güzel yazmış. Fakat onun bu kitabı Tatarca üzerinedir. Şimdi Türk devletinin ülkesinde bu dil kullanılmayıp ancak Keefe ve Tataristan taraflarında kullanılır...*

faydalanılmıştır. Bu zatın gördüğü eser hakkındaki mütalaası o kadar da gerçeğe uygun olmasa gerektir.

Ebû Hayyân, tıpkı Kaşgarlı gibi hem lügatçi hem de gramerciydi. Her iki sahayı araştırması, şüphesiz kendisine gramer yazmada büyük avantajlar temin etmiştir. İhmali mümkün, bazı ince dil kaidelerinin gramerde yer almasına sağlam yol açmıştır.

4. Türk gramerciliği mektebi mahsullerine İbn Mühenna'nın faydalandığı *كتاب يسمى الكفا* de dahildirler. Her ikisi de elimize geçmemiştir. Konuları Ebû Hayyân'inkinden oldukça farklı olsa gerektir.

5. Ebû Hayyân'ın hocası olup, kendisinden faydalandığı birkaç defa zikredilen, aslen Divrikli olup Salur kabilesine mensup Fahreddin Muhammed ibn Mustafa'nın, henüz ortada mevcut olmayan *Kavâid-i Lisân-ı Türk* adlı eseri de, adından da anlaşılacağı üzere bu çağın bir gramer kitabı olmuştur. Yazıldığı saha Kıpçak ilinin Mısır bölgesi olsa gerektir.

6. Ebû Hayyân'ın başvurduğu kaynaklardan biri de *Kitab-ı Beylik* olmuştur. Devrin filolojik mektebi kaidelerine uyan bu eserde, yazıldığı Mısır sahası Türkçesine ait birçok bilginin bulunduğuna şüphe yoktur.

Bunlar dışında, koca Altun-Orda ile geniş Kıpçak illerinde Türk dili yapısına ait, velev tedris [öğretme] yönünden ele alınmış olsun, birçok eserin yazıldığına şüphe yoktur. Türk kültür merkezlerinin yayvan ve birbirinden uzak oluşu, bu eserlerin meydana çıkarılmasını bir nevi engellemektedir. İleride bu verimli sahada hayırlı sonuçlar alınacağına asla şüphe edilmemelidir.

Bahusus [özellikle], Kıpçak ili ve Türkçesi, dil bakımından Avrupa ve Türk bilginleri tarafından ciddiyetle ele alınmış ve

kısa zaman zarfında sahanın gramer yapısı birkaç araştırmacı tarafından tespit edilmiştir.¹³⁴ Bununla beraber, sahanın bütünüyle işlendiğini sanmak, şimdilik safdillik olur. Gramerinden fazla lügat bölümünde, oldukça güzel ve çok faydalı bir Kıpçak lügati vücuda getirilebileceğine inananlardanım.

---

¹³⁴ Bu sahada en çok emek sarf eden Polonyalı Türkologlardan A. Zajaczkowski olmuştur. Otuz yıldan beri bu sahada çalışarak birçok araştırma ve Kıpçak metni yayınlamıştır. Bu sahadaki ilmi çalışmaların çok faydalı bir bibliyografyası A. Karamanlıoğlu'nun doktora tezinde tespit edilmiştir. Sahanın grameriyse J. Eckmann tarafından *Philologiae Turcicae Fundamenta*'da ve A. Karamanlıoğlu'nun doktora tezinde (*Kıpçak Türkçesi Üzerine Bir Gramer Denemesi*, İstanbul 1958, Türkiyat Enstitüsü No. 513) ana hatlarıyla belirtilmiştir.

VIII

ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN GELİŞMESİ VE KARAKTERİ

XIII. asrın başlarına doğru Cengiz'in kılavuzluğu altında, Orta Asya'nın derinliklerinden kopuveren muazzam milletler istilası, başlangıçtaki yıkıcılığına rağmen, sonraları bilhassa Timur devrinde kendisine mahsus özel bir kültür akımı halini almıştır. Bundan dolayı da Cengiz ve Timur, ayırt edilmeden uzun zaman Avrupa ve kısmen Doğu yazarlarının sert yargılanma töhmetinin altında kalmışlardır. Harekât, sırf Batı toplum hayatının geçirdiği ortaçağ skolastik din taassup perhizciliği devresine rastlamış olduğundan, tarihte "Moğol" veya "Tatar istilası" gibi adlarla anılan bu azametli istila akını, pek tabii olarak yabancılarca kolay kolay hazmedilemezdi. Herkesin gözüne, yalnız Cengiz'in mirası olarak bıraktığı mamure harabeleri ve yıkıntılarıyla istila çılgınlıkları batmaktaydı. Hindistan'dan Akdeniz kıyılarına kadar serpilip serilen, gövdesine İran, Turan ve Deşt-i Kıpçak gibi sınırsız il ve ülkeleri alan bu yeni imparatorluk fütuhatı [fetihleri], başçısı olan Timur'a Doğu'da muazzam prestij, Batı'daysa sadece kin ve nefret hissi kazandırmıştır. O, Batılılar ve Ruslar için yıkıcı ve yakıcı bir kuvvet olarak kalmış ve bu hatalı tanıma gücü epeyce zaman devam edegelmiştir.

Halbuki Timur, hiç de zannedildiği kadar tahripkâr ve yıkıcı bir kuvvet olmamıştır. Savaş ve askerî harekât icapları dışında, tersine, bağlı bulunduğu vatanının ve millî devlet

sahasının kültür gelişmesine değerli hizmetleri dokunmuştur. Orta Asya'nın küçük feodalite teşkilatlarını kaldırmak suretiyle muazzam bir imparatorluk kurma teşebbüsüne girişmiş ve bunda başarılı olmuştur. Doğduğu Keş yahut Şehrisebz şehrini, kendisine örnek bir payitaht olarak yapmak istemiştir. Fakat siyasi ve iktisadi bakımlardan merkez olmaya elverişsizliği dolayısıyla bu fikrinden ayrılmıştır. Bunun üzerine, kendisinden sonra dahi Orta Asya'nın Türk dil ve kültür gelişmeleri için önemli merkez rolü oynamış olan Semerkant şehrini başkent olarak seçmiştir. Gerçekten de burası, kısa bir zaman sonra Türk dilini temelleştiren şairler muhiti ve ocağı olmuştur.

1405 tarihi yaşlı Timur'u hayattan ve dünyasından ayırınca, kurduğu devleti de varislerine bırakmıştır. Koca imparatorluk, az zaman sonra mirasçıları durumunda bulunan iki oğlu ile on sekiz torunu arasında paylaşılmaz bir hale gelmiştir. İç başkaldırmalar, isyanlar, çekişmeler ve savaşlar, hep Orta Asya Türklüğü tarihinin aleyhine olmuştur. Sonunda, Timur'un oğlu Şahruh (hâkimiyeti 1404-1447) babasının kendine miras olarak bıraktığı Horasan eyaletiyle yetinmeyerek 1409 tarihinde babasının da payitahtı olan Semerkant şehrini ele geçirmiş ve kırk yıldan fazla bu kültür sahasına hâkim olmuştur. İktisaden Çin ve Hindistan da dahil olmak üzere birçok devletle ticari münasebetlere girişmiş, yerleşik bir kültür hamiliğini yapmıştır.

Semerkant şehri, dünyaca tanınan ve bilinen çok eski kültür merkezlerinden biri olmuş; Orta Asya Türk kültürünün gelişmesine merkezlik yapmış, Yakın ve Uzakdoğu memleketleriyle siyasi münasebetler kurmuş, fikir değişmelerine katılmıştır. Bundan dolayıdır ki Doğu yazarlarınca türlü ad ve unvanla adlandırılıp bezenilmiştir. Önemi üzerine çeşitli milletlerin istilasına uğramaktan geri kalamamış; Büyük İ-

kender'in, Arapların, Moğolların geçit sahası olmaktan kurtulamamıştır. Timur'un türbesini kalbinde saklamaktadır. Zengin Türk-İslam mimari eserlerine sahiptir. Bibi Hanım Caminin yıkıntıları, Şahzânde, Timur'un türbesi, Şirdâr, Tilla-Kari, Uluğ Bey medresesi, şehrin eski tarihî hatıraları arasındadır.

Böylece kültür merkezliğine yükselen Semerkant, Şahruh'un oğlu Uluğ Bey (hâkimiyeti 1409-1449) zamanında geniş gelişme imkânları bulmuş, babası tarafından başlanan bütün kültür gelişmesinin müspet sonuçlanmasına gayret edilmiştir. Semerkant yöresinde, bugüne değin harabeleri kendinden tarihî bir yadigâr olarak kalan, çağının meşhur Uluğ Bey Rasathanesi, şüphesiz devrin kültür değerlendirilmesinde çok faydalı bir ölçü olabilir. Ne yazık ki, çok trajik bir olay Uluğ Bey'i hayattan ve Semerkant'ı da hamisinden ayırınca, ister istemez Semerkant şehri elinde bulundurduğu kültür birinciliğini Herat'a devre mecbur olmuştur.

Aslında Semerkant, Herat kadar kadim bir şehir olarak Marakanta adıyla bilinmekteydi.¹ Arap istilası üzerine, Buhara'yla yarışan ve hilafete bağlı kalan bir kültür merkeziydi. Meşhur İran şairi Rudegî aslen buralıydı. Bundan dolayı da burası İran dil ve edebiyatına hizmet etmekten geri kalmamış sayılır. 1220 tarihlerinde Cengiz Han'ın amansız yıkımına hedef olmuş, Timur zamanındaysa yeniden kendini bularak kültür tarihçiliğinde yer almaya başlamıştır. Etrafında kurulan köylere –merkeze bir gösteriş azameti vermek amacıyla– Bağdat, Dımeşk, Kahire, Sultaniye, Şiraz gibi şehir adlarını takmıştır.² Bununla Timur, payitahtına nispetle, diğer Doğu ülkeleri payitahtlarının ancak bir köy mesabesinde olabileceklerini ima etmek istemiştir. İspanyol gezginlerinden

¹ E. E. Bertels, *Navoi*, 1948, s. 10.

² *A.g.e.*, s. 17.

Clavijo, hayran olduğu çağının Semerkant'ını methetmekten kendisini alamamıştır. Zamanı için dünyanın belki de en büyük camii sayılan Bibi Hanım, Şahzinde türbesi ve Şahruh ile oğlu Uluğ Bey'in de metfun bulunduğu Timur'un kendi mezarı, Semerkant'ın cidden en iyi sanat eserlerinden sayılan tarihî ve zarif Türk hatıralarındandır. "Ziç-i Cedid-i Sultani" adlı Uluğ Bey'in meşhur ziçi, bu Türk evladının fene ve ilme karşı beslediği rağbet ve hevesin en iyi delillerden biridir ve Avrupa bilginlerince takdir edilmiştir.³ Dikkate şayandır ki, Buhara'da Uluğ Bey tarafından yapılan bir caminin duvarına: "İlim yapmak her Müslüman erkeğinin ve kadınının borcudur"⁴ vecize olarak yazılışı Uluğ Bey'in yüksek şövalyeye insancılığını göstermeye kâfidir. Anlaşılan Türk geleneğinden olan "kadına hürmet" vecibesini, bu çağdaki Timurluların şerefli bir vasfı olmuştur.

Böylece baba Şahruh ve oğul Uluğ Bey, devrin Türk kültür gelişmesi için yapabildiklerini yapmış,⁵ Türklüğe hizmeti vazifelerinden saymışlardır. Tarihçi Şerefeddin Ali Yezdi (ö. 1454), Hafız-ı Ebru, Kemaleddin Abdurrezzak (1413-1482) gibi Timurlular tarihini tespit edip aydınlatan ünlü yazarlar, Şahruh'un kişiliği etrafında toplanmışlardır. Şahruh'un kendisi, Ali Şîr Nevaî'ye göre şair değildi. Fakat ilim ve bilgi hamisi bir şahsiyet ve varlıktı.

Bu suretle XV. yüzyılın tam ortasına doğru, Türk kültür ve umumiyetle bilim merkezietçiliğini üzerine almış olan Semerkant yerini, Ali Şîr Nevaî gibi milletlerarası büyük üstat

³ Ziç 1847-1852 tarihinde A. Sedillot tarafından bütünüyle Fransızcaya çevrilmiş; 1917'de de Washington'da Arap-Fars sözlüğüyle beraber yıldızlar kataloğu yayımlanmıştır.

⁴ E. E. Bertels, *Navoi*, 1948, s. 19.

⁵ W. Barthold, Uluğ Bey hakkındaki *Uluğ Bey ve Zamanı* adlı eserinde (1928) oldukça geniş bilgi vermektedir.

şairler arasında yer almaya hak kazanmış büyük bir Türk şairi sayesinde, Orta Asya'nın yeni bir kültür merkezi olan Herat'a kaptırmıştır.

XV. yüzyılın ikinci yarısında Timurlular devletinin payitahtlığına yükselen Herat, diğer bir deyimle Heri, tıpkı Semerkant gibi kadim şehirlerden biridir. Coğrafi durumu itibarıyla Horasan eyaletinin merkezi olup İran, Orta Asya, Hindistan ve Çin ülkeleri kervan yolunun kavşağında bulunuyordu. Vaktiyle burası da Cengiz'in yıkıcılığından kurtulamamış, uzun müddet ihmal edilmiştir. Nihayet Şahruh'un asil himmetiyle gelişmiş ve genişlemiştir. Şahruh tarafından bazı değerli sanat eserleri yaptırılmıştır. Baysungur'un azametli sarayı da bunların arasında bulunmaktadır. Bir aralık her iki başkent, Şahruh'un idaresi altında birleşik hayat sürmüş ve Türk kültürünün ilerlemesi iki şehir arasında paylaşılmış bir durum almıştır.

Fakat 1458-59 yıllarına doğru, yavaş yavaş iktidarını Horasan, Sistan, Belh, Herat gibi çok mühim merkezlerin üzerine de germeye muvaffak olan Hüseyin Baykara, nihayet 1469 tarihinde Herat'ı payitaht olarak ilan ederek Türk dili ve edebiyatının yeni bir merkezini dile getirmiştir. O kadar ki, Herat'tan bahseden Zahiraddin Babur Şah, burasını emsalsiz bir şehir olarak tarihe geçirtmekten kendisini alamamıştır. Dile ve edebiyata karşı olan ilgisine nispetle sanat eserleri bakımından Semerkant'tan dun idi [aşağıdaydı].⁶

Böylece Timurlular devrinin mümtaz vasfını teşkil eden Orta Asya Türk dilciliği, gelişme imkânları bulunduğu çevre kültür şartlarına bağlı olarak çeşitli merhaleler geçirmeye mecbur olmuştur. Çağın en büyük dil yaratıcısı sayılan Mir Ali

* A. Y. Yakubovskiy, "Çerti obçestvennoy i kùltùm oy jizni epohi Alişera Navai (Ali Şir Neval Çağının Sosyal ve Kültür Hayatının Vasıfları)," *Ali Şir Neval*, 1946, s. 20 ve 22.

Şîr Nevaî'ye göre, Timurlular devri edebiyat gelişmesi çağında, İran dili kendi üstünlüğünü bütünüyle muhafazaya çalışmıştır. Nevaî'nin *Mecalisü'n-Nefais* adlı küçük, fakat çağının edebî ve kültür hayatını açıklamakta çok önemli bir yeri olan eserine bakılacak olursa, Nevaî tarafından bilinen ve tanınan üç yüzü aşkın Türk şairinin yüzde doksanı Farsça yazmayı tercih etmiştir. Ali Şîr Nevaî'yi yıldırان ve sıkıan bu gerçek, nihayet şairi, hayatının sonuna doğru Türkleri ikaza mecbur etmiş ve o da hiçbir şeyden çekinmeden *Muhakemetü'l-Lugateyn* adlı eserini yazmaya mecbur olmuştur. Sahası olmadan, Türk dilinin Fars dili üzerindeki üstünlüğünü ispata kalkışan Ali Şîr Nevaî, açık söylemek gerekirse bu hususta oldukça zayıf kalmıştır. Dillerin bir diğerine karşı üstünlüğü meselesi, umumiyetle ne münakaşa ne de iddia edilir. O, bu eseriyile yalnız ikaza çalışmış ve kendi mensubu bulunduğu Türk muhitini, Farsçayla beraber Türkçede de yazmaya davet etmiştir. Fanatik bir dilci ve şair değildi. Kendisi Arap ve Fars dillerini kendi anadili kadar bilir ve yazardı. Lakin öz dili varken, yabancı Fars dilinin esaretine ve taklidine tahammülü yoktu. Çevresi ve köyleri kâmilan [tamamen] Türklerle meskûn olduğu halde, şehirlerin aristokrasi sınıfının Fars dilinin üstünlüğünü sağlaması, elbette Türkçü bir düşünür için tahammül edilmez bir meseleydi. Bahusus [özellikle de] bu neviden bir kültür, geniş bir muhiti saracak kadar ne bir vasfa ne de bir zevke malikti. Edebiyat sahası da aynı cereyana kapılmıştı. Nevaî'nin candan dostu, çağının en büyük İran şair ve düşünürlerinden olan Molla Câmî'nin *Silsiletü'z-Zeheb* adlı poemini [şiirinin] ikinci kısmındaki tasvire bakılacak olunursa, genel edebî zevk, hep eski Rudegî, Unsurî, Enverî, Sa'dî, Senâî, Nizâmî ve emsali gibi şairlerin ilhamında toplanmıştı. Muhelif hükümdarların saraylarına bağlı olan bu şairler, üstelik en mükemmel kasidecilerden sayılmaktaydılar. Az bir farkla

aynı İran şairleri, Nizâmî Gencevî, Emir Husrev Dehlevî de dahil olmak üzere, Nevaî tarafından takdis ve tebcil edilmiştir [kutsanıp yüceltilmişlerdir].

Bununla beraber, Orta Asya Türk devletçiliğinin millî yapısında, Türk yazar ve aydınları tarafından idealize edilen İran dilli edebiyat hiçbir surette ve şekilde Türk dilini arka plana atmaya muvaffak olamamıştır. Türk sarayı ve idaresi başında duran ve Türk diliyle kültürüne hizmet etmeyi kendilerine vazife sayan yerli hükümdarların muhitinde, her ne kadar Firdevsî'nin *Şahname*'si ile Nizâmî Gencevî ve Emir Husrev Dehlevî'nin (1253-1325) "Hamse"leri geniş bir sempati yaratmışlarsa da, aynı konuların Türk dilinde işlenmesi yerli şairlerin en çok özendikleri gaye olmuştur. Baysungur'un *Şahname*'yi yeniden tanzim ettirmeye yeltenmesi ve şair Lutfî'nin *Zafername-i Timurî* adıyla yeni bir eser yazmak istemesi, şüphesiz ton ve tarz yönünden ilhamını *Şahname*'den almış olsa gerek. "Hamse" tarzı ve nevi ise daha derin iz ve tesir bırakmış olacaktır ki, konu yalnız Hüseyin Baykara, Baysungur gibi kendilerini kültür gelişmesine vakfetmiş hükümdarların dikkatini çekmekle kalmamış; Eşref, Mevlânâ Ali, Asi, Fatih Rûmî, Hoca İmadeddin Lâhûri, Suheylî, Hatifî, Câmî, Nevaî gibi "Hamse" çağrında yürüyen bir yığın belli başlı şair de yetişmiştir.

Böylece daha XIV. yüzyıldan itibaren, bilhassa Harezmi sahasında tatbiki Türk diline başlanan İran şiir tekniği, nihayet XV. yüzyılın birinci yarısında Semerkant'ta, ikinci yarısında Herat'ta gerçekleşme imkânını bulmuştur. Her iki Türk kültür merkezinde yetişen şair çevresinin kendi anadillerine verdikleri değer, elbette neticesiz kalamazdı. Hele hükümdarların da millî dili korumaları ve bu dilde şiirler yazmaları, Türk dilini büsbütün üstün duruma getirmeye yaramıştır. Nitekim Nevaî, Timurlu şehzadelerinden sekizinin Türkçe şiirleriyle şöhret ve muhit yaptığını açıklamaya lüzum görmüştür.

İşbu çağ Türkçesi yahut şiir dili, kendi aralarında "Türkî" adıyla bilindiği halde, Avrupa bilginleri tarafından daha XIX. yüzyıl sonlarından itibaren, bu edebî Türkçeye Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay'a izafeten "Çağatay dili" adının verilmesi daha uygun görülmüştür.

Böylece Orta Asya Türk dili tarihi akışında en çok gelişme merhalesi geçirmiş bulunan edebî Çağatay Türkçesi, maalesef terminoloji bakımından Türk dili ve edebiyatı sahasında adeta içinden çıkılmaz bir anlaşmazlığa yol açmıştır. Deyim bu sahada çalışanlarca gelişigüzel birçok anlamda kullanılmıştır. Kimine göre Çağatayca XV ve XVI. yüzyılda Orta Asya'da gelişme bulmuş yeni ve müstakil bir edebî Türk dili olmuştur. Kimine göre, sadece bugünkü edebî Özbekçenin ilk örneğinden başka bir şey olmamıştır. İki birbirinden ayrı, hatta zıt Türk şivesi arasında köprü vazifesi gören bir şive mahiyetinde olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Fakat bütün bu iddialar ve fikirler, Çağataycanın gerçek manasını meydana koyacağına, bilakis bu edebî Türk şivesini içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur. Halbuki Türkoloji araştırmalarında önemli bir geleneğe malik, hatta bir aralık uzak ve yakın diğer edebî Türkçe şubeleri üzerinde de geniş tesiri bulunan bu sahayı, hiç olmazsa anahatlarıyla şimdiye kadar tespit etmek gerekirdi. Bu yapılmamıştır. Bundan cesaret alarak, lüzumsuz iddialarda bulunmamak şartıyla, mukayeseli edebî Türkçe üzerindeki çalışmalar ve Türk dilinin tarihî akışından ilham alarak, artık beklemeye tahammülü kalmayan Türkçenin bu devresi hakkındaki fikirleri ortaya koymayı yerinde buldum.

Bilindiği üzere Çağatay deyimi, ilk olarak Harezmi ile Doğu ve Batı Türkistan sahasının hükümdarlığına getirilen Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay'dan türemiştir. İlk zamanlarda sırf bir şahıs adı olan kelime, XIV. yüzyıldan sonra, Maverâünnehir'in Çağatay'ın varislerinin idaresi altına geçmesiyle daha

resmî bir mana almış ve başında bir Moğol hanı bulunması şartıyla, Orta Asya Türk devletlerine alem olmuştur.⁷

Mamafih, Çağatay deyimi aslî sayılan resmî manasının dışında, ayrıca bir de kabile adı olmak üzere, oldukça dar bir manada dahi kullanılmıştır. Gittikçe genişlemeye yüz tutan deyim ilk zamanlarda, yani Timurlular ile Çağataylılar devrinde, sırf göçebe ve göçebelik geleneklerine bağlı halklara⁸ izafe edilmekle kalmamış, sonraları Çağatay sülalesine mensup hükümdarların bulunmadığı sıralarda dahi, kendi resmî manasını muhafaza etmiş, hatta Hindistan'a kadar götürülmüştür. Dikkate şayandır ki, aynı devirde sabık Çağatay ulusunun doğu kısmında Çağatay hanları hâkimiyet sürdürdükleri halde, Çağatay tabiri tamamıyla kullanış dışında tutulmuştur.⁹

Tıpkı devlet teşkilatıyla dil ve edebiyat sahalarında olduğu gibi, etnoloji alanında da, tabir açık bir mana ifade etmekten uzak olmuştur. Nitekim Ali Şîr Nevaî kendi eserlerinde, bazı Çağatay kabilelerinin rollerinden bahsettiği gibi; Nevaî'nin eserlerini tarayarak *el-Lûgatü'n-Nevaiyye* adlı bir sözlük vücudunda getiren bir müellif de, bazı alametler üzerine Arlas, Arlat, Barlas, Belügüt, Tarhan vesaire gibi bazı urukları, doğrudan doğruya Nevaî'nin eserlerinden iktibas yaparak [alıntılayarak], Çağatay kabilesinin birer kollarından saymıştır.¹⁰ Babur Şah da yerli bir hanın idaresinden bahsederken, Çağatay adlı bir Türk halkının mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹

⁷ A. K. Borovkov, "Alişer Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazıka," *Alişer Navoi*, M. L., 1946, s. 119. Türkçe tercümesi için bkz. TDAY 1954.

⁸ W. Barthold, *Ulug bek i ego vremyu*, Petrograd, 1918, s. 11.

⁹ W. Barthold, *a.g.e.*

¹⁰ Velyaminov-Zernov, *Slovar djagalaysko-turetskiy*, SPb 1868, s. 14, 15, 128 vd.

¹¹ *Baburname*, Beveridge neşri, Londra, 1906, s. 202.

Seyyah Clavijo ise vaktiyle Çağatay kabilelerinin, Timur'a bir nevi askerî muhafızlık vazifesi yaptıklarını kaydetmektedir. Aşağı yukarı kelimeyi aynı manada olmak üzere tarihçi Nizameddin Şamî ile Mirhond da kullanmıştır.

XVI. yüzyıldan sonra Timurluların düşmesiyle yeni kurulmaya başlayan Özbek ülkelerinde, Çağatay ismini taşıyan göçebe halklara rastlandığı gibi; Semerkant ve Hive civarındaki Türk kabileleri bölümleri içerisinde de doğrudan doğruya Çağatay kavim adını taşıyan kabileler de mevcut olmuştur.¹² 1881 yılı Hindistan sayımında zapt edilen Çağatay adlı kabileler, bu addaki mevcut eski Türk halkının yayılım hatırasından başka bir şey değildir. Etnomik manasıyla "Çağatay" kelimesi yahut "Çağatay kabile adı" Semerkant eyaletinin çevresinde yerleşen Özbek boyları içerisinde, Harezm'de¹³ ve diğer birçok coğrafi ve toponimik adda, mesela Taşkent¹⁴ şehrinde olduğu gibi bazı mahalle, sokak vesaire adlarında bugüne kadar kendisini muhafaza edegelmiştir.

Bununla beraber, Çağataylıları Türkleşmiş Moğollardan sayanlar da vardır.¹⁵ Fakat bu telakki [görüş] geniş bir taraftar bulmamış ve sırf bazı göçebelerin kendilerine "Moğol" kavim adını vermelerinden ileri gelmiştir. Şeybanî Han'ın fütuhâtından [fetihlerinden] sonraysa yeni teşekkül etmiş olan Özbek hanlıklarında başgösteren antagonizm üzerine, Özbekler ile Çağataylılar muhitinde "Özbek Türkçesi" ile "Çağatay Türkçesi" arasında daha geniş bir fark gözetilmeye başlan-

¹² Aristov, "Zametki ob etničeskom sostave tyurkskih plemen (Türk boylarının etnik yapısına ait notlar)," *Jivaya Starina*, 1896, III-IV. bölüm, s. 423-25.

¹³ Aristov, *a.g.e.*.

¹⁴ N. G. Mallitskiy, "Taşkentskiye Mahallya i mauzu," *V. V. Bartoldu*, Taşkent 1927, s. 118 vd.

¹⁵ W. Barthold, *Istoriya kulturnoy jizni Turkentana* (Türkistan'ın Kültür Hayatı Tarihi), Leningrad, 1927, s. 93.

mıştır. Nitekim, aslı itibarıyla Harezmi olan Mehmed Salih, Şeybanî Han'ın tarafına geçmesine rağmen, *Şeybanîname* adlı eserinde, muhasara edilen Semerkant şehrinin mümessillerine karşı söylediği bir hitabede, her ne kadar Timurluları terk ederek Şeybanî Han tarafına geçmişse de Çağatay ilinden olması dolayısıyla, mütemediyen Özbeklerce takdir edilmesine rağmen "Çağatay ilinin kendisini Özbeklerden saymamasını" dilemektedir.¹⁶ Anlaşıldığına göre bu zamanlarda, tabii olarak, Çağatay edebî diliyle beraber, ayrıca bir de Çağatay ulusuna bağlı bir halk kitlesi veya kavmi kastedilmiştir.¹⁷

Bu kitlenin etnik bünyesi hakkında kesin bir malumatımız yoktur. Yalnız, Ali Şîr'in eserlerinde muhtelif vesilelerle adları geçen: Özbek, Kalmık, Kıpçak, Akar, Kiat, Belügüt, Arlat, Barlas, Tarhan, Sulduz,¹⁸ Kongrat, Celair, Kuçin vs gibi boy ve kabile adlarına bakılırsa, Çağatay devletinin sınırları içerisinde birçok karma Türk unsurunun yerleşmiş olduğuna hükmetmek gerekmektedir. Fakat ne yazık ki, bu çok şiveli kabilelerin konuştukları ve bazılarının yazıda kullandıkları edebî şiveleri hakkında hiçbir fikrimiz yoktur. Yalnız tahmini olarak, bunların konuştukları şivelerin oldukça çeşitli ve birbirinden farklı olduklarını kabul etmek icap etmektedir. Bahusus ki [özellikle de] Ali Şîr kendisi bile *Mizanü'l-Evzan*'ında Özbeklerin halk edebiyatından bahsederken, bunların vezin kalıplarına uymadıklarından şikâyet etmektedir. Bu da gösteriyor ki, Çağatay devleti sınırları içerisindeki şiveler kompleksi hiç de ahenkli olmamış, bilakis Türk edebiyatının vezin kalıplarının dışında kalan şive edebiyatları dahi mevcut olmuştur. Bunun dışında ayrıca bir de Nevaî'nin tarifine bakılacak olunursa,

¹⁶ Mehmed Salih, *Şeybanîname*, Melioranskiy neşri, SPb., 1908, s. 75.

¹⁷ Samoyloviç, *K İstorii literaturnogo Sredne-Aziatıkogo turetskogo yazıkı*, s. 2, Alişir Nevai külliyyatı, Moskova, 1946, s. 119.

¹⁸ Ali Şîr Nevaî, *Vakfiye*, Bakü, 1826, s. 29.

Harezmi sahasında mesnevi ve *Bürde Kasidesi Şerhi* gibi ciddi eserlerde kullanılan müstakil bir edebî Türkçe daha varmış ki, *Mecalisü'n-Nefâis*'de bu edebî şive "Harezmi Türk dili" şeklinde tarif edilmiştir.

Bu suretle, Ali Şîr Nevaî'nin yetiştiği muhitte birçok şivenin birbiriyle kaynaşması ve çarpışması, ister istemez edebî Çağatayca adını alan şive üzerinde müessir [etkili] olmaktan geri kalmamış ve bu tesirin neticesinde, kabul etmek gerekir ki, yeni yeni edebî şekil ve sanatlar da Nevaî gibi üstat bir şairin dilinde kendisine layığıyla yer bulabilmiştir. Bu da kâfi gelmiyormuş gibi, ayrıca burada bir de zamanla Türkleşmiş Orta Asya şehirleri ahalisinin¹⁹ dilce tesirini dikkati nazara alırsak, edebî Çağataycanın ne gibi karışık şartlar altında türediğini anlamakta zorluk çekmemiş oluruz. Bu sebeple, Çağatay dili ve Türkçesinin mahiyeti zamanımıza kadar bir türlü aydınlatılmamış, Türk dili ve edebiyatı üzerinde çalışanlarca tayini müşkül Orta Asya dil yadigârlarının, bu Türkçe çevresine alınması gereken edebî bir devre telakki edilmiştir [sayılmıştır]. Bugün bile muhtelif incelemelerde bolca rastladığımız "Çağatay dili," "Çağatay edebiyatı," "Çağatay şivesi," "Çağatay öncesi" ve "Çağatay sonrası" gibi farklı deyimler, her şeyden evvel bu eski telakkinin [görüşün] birer sonucudur. Nitekim, Otto Blau,²⁰ Korş²¹ ve Radloff gibi bilginler bu dili umumiyetle "Çağatay dili" altında Orta Asya sahasında eski Uygurcanın yerini tutan, lalettayin bir edebî Türkçe olarak kabul etmişlerdir. Bunlar bu fikri, büyük bir ihtimalle kendilerinden az daha önce bu sahada çalışmış olup, Çağataycanın Uygurcaya pek yakın olduğuna ve bu yüzden İslamiyetin kabulüyle Uygur harflerini dahi kullandıklarına kanaat geti-

¹⁹ P. M. Melioranskiy, *Arab-filolog o tureskom yazıke*, SPb. 1900, s. III.

²⁰ *ZDMG*, XXIX, s. 575.

²¹ *Archiv slav. Filolog.*, VIII, s. 644 not 2.

ren Jaubert, Abel-Remusat ve Davids gibi bilginlerden almışlardır. Nevaî'nin ilk araştırmacılarından sayılan Nikitskiy²² de aynı fikirdedir.

Bunların Uygur şivesine karşı bu kadar yakınlık göstermeleri, Mehmed Kâfur Han ile Ahmed ibn Arabşah'ın, Çağatayların tıpkı Moğolların kullandıkları gibi, Uygur harfleri sistemine yakın bir alfabe sistemi²³ kullandıklarına dair tespit ettikleri kayıtlardan ileri gelmiştir. Bununla da iktifa etmeyen [yetinmeyen] Radloff, bu devir Uygur ve Arap harfli Türkçe eserleri birbirinden ayırmaya çalışarak, Moğol istilasıyla Uygur harflerinin yeniden Orta Asya'ya yayılmasına rağmen, Arap harfleriyle yazılmış olan bazı eserlerin daha sonraki devir Çağatay dili mahsullerinden sayılacağını iddia etmiştir. Ona göre, Çağatayca hatta İslamiyetten evvel doğmuş bir şivedir. Ancak İslamiyetin tesiri altında, bünyesine Arap ve İran unsurlarını almaya, hurufat [harfler] sahasında da Uygur hurufatıyla Arap hurufatı arasında bir becayiş yapmaya [yer değiştirmeye] mecbur olmuştur. Böyle bir Uygur Çağatay şivesi örneği olarak da *Kıyasü'l-Enbiya* ileri sürülmüştür.²⁴

Berezin ise Çağatayca'yı tarif ederken, bunu Türk dilinin en kadim şivesi olarak kabul etmiş,²⁵ Güney ve Kuzey Türkçe şubelerinin de sonraları Çağatay dalından bazı şekiller eklemekle vücuda geldiğini tespitte çalışmıştır. Şu kadar ki, Çağatay edebî Türkçesinin bazı dalları ona göre, zamanla tamamıyla ortadan kalkmış, yalnız esas Çağatayca denilen şive, Ali Şîr gibi kuvvetli bir edibin sayesinde kurtuluvermiş ve bu sayede muayyen bir formasyon merhalesi dahi geçirebilmiş-

²² *Emir-Nizameddin-Ali Şîr v gosudarstvennom i literaturnom ego znaçenii*, SPb. 1856, s. 56.

²³ Davids, *A grammar of the turkish language*, Londra, 1832, s. 18.

²⁴ Radloff, "Yarlık i Toktamışa Timir-Kutluğa," *ZVO*, III, 1889, s. 2-3.

²⁵ İ. N. Berezin, *Recherches sur les dialects musulmans*, Kazan, s. 27, 85.

tir. Berezin'in bu fikri kadar, W. Radloff'un Çağataycanın tercümesine dair ileri sürdüğü düşünceler de basit ve hafiftir. Radloff'a göre Uygurca konuşan Türk boyları ortadan kalkınca, Orta Asya Edebî Türkçesinde zaruret dolayısıyla bazı değişiklikler olmuştur. Neticede, bir taraftan Uygurca kelime ve gramer şekilleri yerlerini diğer Orta Asya'nın hâkim bir dil ve şive unsurlarına terk etmiş, diğer taraftan da bazı Uygurca unsur ve şekiller, Çağatay edebî şivesinde yerleşmiştir.

Çağataycanın eskiliğine işaret edenlerden biri de Thury Jozsef olmuştur.²⁶ O, Radloff'tan mülhem olarak [esinlenerek] Çağataycanın teşekkülünü takriben Cengiz Han'dan eveline götürmektedir. Fakat Avrupa âlimleri arasında Çağatay şivesi hudutlarını en geniş tutanı Vambery olmuştur.²⁷ Bu zat Çağataycanın çerçevesi içerisine, XII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Orta Asya sahasında yazılmış Türkçe eserlerin mühim bir kısmıyla²⁸ canlı Özbek şivesini de bu daireye sokmuştur. Radloff ise Özbekçe yerine Kuman yani Kıpçak şivesini katmıştır. Tıpkı Vambery gibi, Kırımskiy de Çağatayca sahasını alabildiğine genişletme cihetine gitmiş ve XIII ila XVIII. yüzyılda Orta Asya'da yazılmış olan eserleri bu dil dairesinden saymıştır.²⁹ Bir farkla ki, Vambery, Özbek Türkçesini, yani Çağataycayı *par excellence* [benzerleri içinde en iyisi olarak] Orta Asya'nın umumi bir edebî dili kabul ederek ona hususi bir değer de biçmiştir. Bazı bilginlere göreyse Çağatayca başlıca üç devre geçirmiştir: 1. Karahanlı-Uygur; 2. Harezmi-Altun-Orda; 3. Ali Şîr devri.

Şimdiye kadar verilen izahattan da anlaşılacağı üzere, "Çağatay" tabiri, Avrupa müştelikleri [doğubilimcileri] ta-

²⁶ Turi Yoşef, *Millî Tettebbular Mecmuası*, IV, s. 59.

²⁷ Vambery, *Çagataische Sprachstudien*, Leipzig, 1867, s. 4.

²⁸ *Melanges Asiatiques*, IX, s. 91-92.

²⁹ *Büyük Rus Ansiklopedisi*, (Brokgauz-Efron) c. 67, s. 161.

rafından hiçbir kontrole tabi tutulmadan, gelişigüzel birçok tarif ve tahrife uğramıştır. Buna mukabil aynı tabir, tam aksine olarak, Doğu Türk muharrir ve edipleri tarafından değerlendirilmiş ve kâfi bir mana ifade eden deyim makamında kullanılmıştır. Lingüistik bakımından bu edebî Türkçe, yani araştırmacılarının zannettikleri gibi basit ve sadece Uygurcanın suni kalıbından ibaret olmamış, koca bir edebiyat yaratan, temelli ve bünyeçe çeşitli bir dil karakterine malik olmuştur. Nitekim, Çağatay Türkçesinin kurucularından biri sayılan Babur Şah kendisi dahi o devrin edebî halk dili arasındaki bariz farkı göstermek üzere, Endican ili ahalisinin edebî bir şiveyle konuştukları ve "Endican ilinin lafzı kalem birle rast tur," zira Herat'ta geniş bir gelişme bulan Ali Şîr'in eserlerinin de bu dille yazılmış olduğunu "anı için kim Mir Ali Şîr Neval'nin musennafatı ba vücudı kim Herîde neşv-ü-nüma tapıb tur bu til bile dur" şeklinde söylemekten kendisini alamamıştır. Türk dili için büyük bir orijinallik teşkil eden bu eser, Reşid Rahmeti Arat tarafından geniş bir şekilde işlenmiştir.³⁰ Babur'un evlatları ancak 1958 yılında onun eserini yalnız Rusçaya çevirmekle yetinmişlerdir. Halbuki eser her devir için inandırıcı bir kaynak olmuştur.

Gayet açık olan Babur Şah'ın bu ifadesi, beklenildiği gibi, eski Türkologlar içersinde türlü türlü izahlara yol açmıştır. Vambery ile Berezin ve bir dereceye kadar İlminskiy gibi bilginler bu açıklamayı gerçek bir sikke olarak kabul etmeye yeltenmişlerse de, sonuncu âlim halk ağzında Ali Şîr'in eserlerindeki kadar, İran ve Arap dillerine ait kelimelerin kullanılmasına ihtimal verilemeyeceği düşüncesiyle, daha ihtiyatlıca dav-

³⁰ *The Babar-nama*, A. Beveridge neşri, Londra, 1906, s. 26; R. R. Arat, *Ve-kayı, Babur'un Hatıratı*, c. I, Ankara 1943, 143+ 128 s., c. 2, 129+678 s; *Ve-kayı 1000 Temel Eser* serisinde de *Baburname (Babur'un Hâtıratı)* adıyla üç cilt olarak (no. 39, 40, 41) neşredilmiştir (İstanbul, 1970, 628 s.)

ranılmasını tavsiye etmiştir.³¹ Gerçekten de, Babur Şah'ın ifadesinden anlaşılması gereken yegâne mana, Endican şehri ahalisinin edebî bir şiveye yakın, düzgün bir dille konuştuğu keyfiyettir [durumdur]. Her ne kadar aynı cümleden, Nevaî'nin eserlerini bizzat Endican şivesi üzerine yazdığı manası da çıkabilirse de bunun doğru olamayacağı, Ali Şîr'in hiçbir vakit Endican şehrinde bulunmayışıyla kolayca reddedilebilir.

Ali Şîr Nevaî'nin üzerinde işlediği "Çağatay" edebî Türkçesinin Babur tarafından Endican şehri ahalisinin konuştuğu dille birleştirmesine mukabil XVII. yüzyıl Hive tarihçisi ve hükümdarı Ebûlgazi Bahadır Han, yazdığı *Şecere-i Türk ve Şecere-i Terakime* adlı eserlerinin gerek yüksek gerekse halk tabakasınınca kolayca anlaşılabilmesi için, bir kelime bile olsun "Çağatay türkîsidin ve fârisîdin ve arabîdin" almaya lüzum görmediğini, bunun için "Türkî tili birlen ayıtdığını," iftiharla söylemektedir.³² Bahadır Han'ın "Türk tili" ile "Çağatay Türkîsi" arasında bu kadar fark gözetmesi, şüphe yoktur ki Orta Asya edebî şivesinin tayininde oldukça elverişli bir ipucu olabilir. Zira tarihî ve edebî eserler için elverişli bulunan bu iki edebî şive arasında göze çarpacak derecede ayrılıklar olmamış olsaydı, Ebûlgazi'nin *Şecere-i Terakime*'sinde:

شجره تراکه نيب آت فودوق بارجايبينک کم بزدين برون ترک تاريخ اينتلر عربى لنتلارى
فوشوب توردرلار و فوسوب توردرلار و ترکى هم سبج قليب توردرلار اوزلارى
نیک هنرلارين و اسنادلقلارنى خلتنه ملوم قىلماق اوجون بز مونغلچىک هيچ فابى سيني قىلماق
اينک اوجون کم بوکتابى اونغونجى و نىنگلاغونجى الیه ترک بولنوسى توردر بس ترکلار کا
زکا، اباکت کراک

³¹ N. İ. İlminkiy, *Vstupitelnoye çeteniyе v kurs turetsko tatarskogo yazıka*, Kazan, 1862, s. 37.

³² *Şecere-i Türk*, Desmaisons neşri, St. Petersburg. 1871, s. 37; M. Ergin, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, Tercüman 1001 Temel Eser No. 33, İstanbul, 1974, s. 19.

şeklinde³³ açıklanmasının da hiçbir değeri, hatta manası olmazdı.

Nevâî, her ne kadar kullandığı edebî şiveyi temiz ve "halis Türkçe" olarak belirtmişse de, gerçekte onun dili, tıpkı Çağatayca gibi, karışık bir yazı dili olmuş ve içerisine kendisinden önceki ananevi Orta Asya Edebî Türkçesiyle resmi Uygurcadan³⁴ birçok unsur almıştır.

Haddizatında devrinin dil hareketini temsil eden Ali Şîr Nevâî kendisi dahi, üzerinde bu kadar titredığı anadilini iki ayrı cepheden belirtmeye lüzum görmüştür. O, bir taraftan Türkçeye engel olan Arapça ve bilhassa Farsçaya karşı olmak üzere, anadilini iftiharla Türkçe diye tavsif ettiği [nitelediği] halde, bir taraftan da gelişme bulmuş olan ananevi Orta Asya Edebî Türkçesi ile Ön Asya Edebî Türkçesine karşı onu "Çağatayca" olarak adlandırmıştır. Bu suretle Nevâî, Orta Asya sahasındaki Türk dili mücadelesinde kendi anadiline çifte değer biçmeye çalışmıştır.

Her ne kadar Nevâî'nin kullandığı Türkçeyi, yukarıdaki şekilde anlatışı ilk bakışta açık gözüküyorsa da, gerçekte bu dil yaratıcısının Çağatayca altında ne kastettiği bir türlü anlaşıl-mamaktadır. Yabancı dillere karşı kullanılan umumi mahiyetteki "Türk dili" terimi, bilindiği üzere eski bir gelenekle Türk tarihinin ve dilinin en eski devirlerinden beri hep kullanılagelmiştir. Daha Orhun yazıtlarında siyasi bir anlamda kullanılan "Türk" kelimesi, Uygur ve sonraki dil yadigarlarında da aşağı yukarı Nevâî'nin anladığı bir manada kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud, Araplara karşı Türkleri yükseltmek amacıyla Türk-lüğün birçok meziyetini belirtmekle beraber; eserinde "Türkçe"yi "Oğuzca"ya karşı koyma yoluyla iki Türk şivesini kar-

³³ *Şecere-i Terakime*, Kononov neşri, 1958, s. 6 (metin bölümü); Ergin neşri, s. 19.

³⁴ W. Radloff, *Mélanges Asiatiques*, IX, s. 9.

şılaştırma ihtiyacını duymuştur.³⁵ *Kutadgu Bilig*'in müellifi Yusuf Has Hacib de devrinin edebî muhitine uyararak, yabancı dillerden bazı unsurları almakla beraber, yine kendi anadilini ihmal etmemiş ve ona yüksek bir değer biçerek³⁶ Türk dilinin modifikasyonuna çalışmıştır.

Tabiidir ki, Ali Şîr Nevaî gibi devrinde çok ehemmiyetli mevki işgal etmiş âlim bir zat, seleflerinin bıraktığı ne ananeyi ne de kurulmuş yazı dilini bir hamlede üzerinden atabilirdi. Bilakis, o Türk dilinin en büyük hamisi bulunması hasebiyle, hep "Türk dili" lafzını kullanmaktan haz duymuş ve bu yolla Orta Asya çevresindeki Türk dili mücadelesini körüklemiştir. Türkçe yazan şairleri teşvik etmiş, onların muhitte tanınmalarına çalışmıştır. Şair Lutfi'yi, Türkçedeki kabiliyeti üzerine, devrin düşkünü bulunduğu Fars edebiyatının en ileri gelmiş üstat şairleri derecesine çıkarmış, onu Türk ve İran edebiyatlı üstatlarının en yükseği olarak tavsif etmiştir [nitelemiştir].³⁷ İran edebiyatının, İran şiirinin ve Farsçanın büyük bir otorite ve zevk olarak tanındığı bir muhitte, Türkçeye yeni bir veçheyi ancak Nevaî gibi kudretli bir edip, şair ve dilci verebilirdi. Onun kurmaya çalıştığı Türkçecilik ideolojisinin ana temeli "Sedd-i İskenderi"de açıkça söylediği veçhile "halkla kendi ana dilinde konuşmak" şiarı [ülküsü] olmuştur. Yoksa Nevaî'nin

که تا ترک العاشی شاهدورور
یقین قیلامیش خلق سندیک کیسی

سینکا انجه حق لطف وانهدورور
بو نیل برلا تا نظم اورو خلق ایسی

demesinin hiçbir değeri olamazdı.

³⁵ A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi Notları*, İstanbul, 1943, II, s. 57.

³⁶ *A.g.e.*, s. 75.

³⁷ *Chrestomathie en Turk oriental*, Paris, 1845, s. 32 ve 46.

Bununla beraber, Nevaî'nin kullandığı "Çağatay" Türkçesini, kesin olarak halk dilinden aldığına inanmak safdillik olurdu. Zira bu ad altında kurulmuş olan yazı-dili, ondan daha evvel mevcut olup, hazır ve işlenmiş bir edebî dil seviyesine yükselmişti. Fakat itiraf etmelidir ki, Nevaî'den önce, bu Türkçeyi üstatça kullanan ve edebiyat sahasında şöhret bulan bazı kimseler olmuşsa da, bunlardan hiçbiri millî edebiyat için gereken hamleyi hazırlayamamıştır. Hülagû ve Timur'dan başlayarak Şahruh'un hâkimiyetinin sonuna kadar yetişmiş olup Türkçe şiir yazan Haydar, Harezmi, Atai, Sekkâki, Mukimi, Yakini, Emirî, Gedaî, Lutfî gibi üstat şairlerden,³⁸ ancak Lut-

³⁸ *Haydar Mahzenü'l-Esrâr*'ın müellifidir. *Mahzenü'l-Esrâr*'ın Uygur harfleriyle yazılmış 33 beyti Reşid Rahmeti Arat tarafından yayımlanmıştır: "Bir Yazı Numunesi Münasebetiyle II," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XII, s. 121-138.

Harezmi *Muhabbetname*'nin müellifidir. *Muhabbetname* sırasıyla Gandjei, A. M. Şerbak, E.N. Nadjib ve Osman F. Sertkaya tarafından yayımlanmıştır.

Atai'nin şiirleri yayımlanmamıştır.

Sekkâki: Timur devrindeki Çağatay edebiyatının bu mühim şairinin divanından parçalar J. Eckmann tarafından ("Çağatay Dili Örnekleri III, Sekkâki Divanından Parçalar," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XII, s. 157-174); ve yine Sekkâki'ye ait Uygur harfli gazeller Osman F. Sertkaya tarafından ("Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri, III: Uygur Harfleriyle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar I," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XX, s. 157-184) yayımlanmıştır.

Mukimi'nin şiirleri yayımlanmamıştır.

Yakini'nin "Ok Yayının Münazarası" adlı eseri Arap harfli metnin İngilizce tercümesiyle birlikte Fahir İz tarafından yayımlanmıştır: "Yakini's contest of the arrow and the bow," *Németh Armağanı*, Ankara 1962, s. 267-287.

Emirî'nin *Dehname*'sinin ilk kısmının Uygur harfleriyle yazılmış 23 beyti R. R. Arat tarafından ("Bir Yazı Numunesi Münasebetiyle," 60. doğum yılı münasebetiyle *Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, 17-23); "Beng ü Çağır" adlı münazarasıysa Gönül Alpay tarafından yayımlanmıştır: "Yusuf Emirî'nin Beng ü Çayır Adlı Münazarası," *Belleten*, 1972 (1973), s. 103-116.

Gedaî: J. Eckmann önce Gedaî divanından seçtiği şiirleri ("Çağatay dili örnekleri II: Gedaî Divanından Parçalar," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*,

fi'nin İran şairleri seviyesine yükseldiğini söyleyen Nevaî'nin³⁹ bu itirafında hissettiği acıyı sezmemek imkânsızdır. Zira onun arzu ettiği şey, millî bir edebiyat ve Farsçayı yenebilecek bir Türk diliydi. Buysa ancak iyi Farsça bilmekle kabildi, ki buna da Nevaî hakkıyla erişmişti.

Lakin edebî dil yaratanların, yaşadıkları tarihî devrelerin içindeki durumları ve çevrelendikleri muhitin telakkileri [görüşleri] daima farklı olmuştur. Bundan dolayı da Türk kültür ve dil merkezlerinin, Türk dilinin gelişmesinde esaslı rolleri olduğu kadar, onu kuranların da ayrı ayrı tesirleri vardır. Birbiri ardınca muhtelif merkezlerde, Orta Asya ile Ön Asya sahalarında vücuda getirilen yeni yeni Türk devletlerinin bu işteki rolleri asla küçümsenmeye gelmez. Devlet reislerinin millî dili himayeleri ve onu devletin resmî dili haline koymaları, şüphesiz edebî dil yaratıcılığının birinci şartlarından. Nitekim Göktürk devletinin, yabancı dilden hiçbir unsur almayacak kadar öz diline karşı gösterdiği samimi kıskançlık, Uygur Türklerinin birçok siyasi mahzurlara rağmen millî anelerine karşı gösterdiği samimi bağlılık, ister istemez edebî Türkçemize "Orhun-Uygur Türkçesi" gibi bir devre kazandırmıştır. Aynı zamanda Karahanlı devleti de Yusuf Has Hacib'in kaleminde "Müşterek Orta Asya Edebî Türkçesi"nin kurulmasını temin etmiştir. İşte "Çağatay Türkçesi" dediğimiz edebî Türkçe de daha evvelce kurulmuş ve Doğu bilginlerince "Çağatay öncesi" diye adlandırılan bu iki devrenin kaynaşması

X, s. 65-110), daha sonra da divanın tamamını tıpkıbasımıyla birlikte yayınlamıştır: *The Divân of Gaddâ'i*, Bloomington, 1971, 405+133 s.)

Lutfî'nin gazellerinin Uygur harfleriyle yazılmış bazıları Osman F. Sertkaya tarafından yayımlanmıştır: "Osmanlı Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri III: Uygur harfleriyle yazılmış bazı manzum parçalar I," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XX, s. 157-184 ve "Uygur Harfleriyle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar II," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI.

³⁹ Borovkov, *Alişir Nevaî*, s. 93.

ile Ali Şîr Nevaî'nin kuvvetli kalemi sayesinde asıl gelişmesini bulabilmiştir.

Biraz yukarıda verilen izahattan da anlaşıldığı veçhile Çağatayca, her bir yazı dili gibi, muayyen [belirli] bir şivenin üzerine kurulmuş olmayıp daha önceki edebî dil ile komşu kültür merkezlerinin tesirini de kendi üzerinde hissetmiştir. Nitekim Mir Ali Şîr tarafından kurulan edebî dil, her şeyden evvel, kendisinden önceki mevcut edebî dil tradisyonlarından [geleneklerinden] birçok hususta ayrılmıştır. Bilindiği üzere, daha Moğol istilasından evvel XI. yüzyıldan itibaren eski Uygurca ile Yusuf Has Hacib tarafından kurulan ilk "Müşterek Orta Asya Edebî Türkçesi," Doğu Türkistan'dan başlayarak batıya doğru yayılmaya başlamıştır. Moğol istilası ve bu istilanın neticesinde Doğu ve Batı Türkistan'ı içerisine alan Çağatay devletinin kuruluşu, tabiatıyla yayılmaya başlayan bu mevcut edebî tradisyona engel olamazdı. Bundan dolayı da bu edebiyata has birçok fonetik, morfolojik ve leksik hususiyet, ister istemez, Nevaî'den çok daha evvel muhtelif kültür bölgelerinde yazılmış olan Türkçe eserlerin içerisinde yerleşmeye imkân bulmuştur. Hatta Nevaî'den az evvel, onun anavatanı olan Herat'ta Uygur hurufatıyla [harfleriyle] *Bahtiyarname* (1432), *Tezkeretü'l-Evliya* (1436), *Miracname* (1436)⁴⁰ gibi eserler yazılmıştır. Bunun dışında diğer bir nokta daha var; bu da *Kutadgu Bilig*'in yine bu zamanlarda Herat'ta istinsah edilmesi [kopyalanması] keyfiyetidir. Bundan başka bir de *Muhabbetname*'nin Uygur harfleriyle yazılmış bir nüshasıyla, Lutfi'nin ve çağdaşı bazı Türk şâirlerinin şiirlerini içerisine alan bir mecmua [derleme] da 1432 yılında Yezd'de yazılmıştır.⁴¹ Anlaşıyor ki Herat ve Yezd şehirleri Nevaî'den çok ev-

⁴⁰ Osman F. Sertkaya, *Miracname*, Türkiyat Enstitüsü Mezuniyet Tezi No. 815, İstanbul, 1968.

⁴¹ W. Barthold, "Novaya rukopis uygurskim şırftom v Britanskom muzee,"

vel Orta Asya'daki Türk ve İslam kültürünün gelişme bulduğu merkezlerin belki de en faali ve kuvvetlisi olmuşlardır.

Fakat bu merkezin samimi, ilmî ve edebî muhiti, tabir yerindeyse "edebî divan"ı dışında, bir de devletin idaresini üzerine almış resmî bir "divanı" daha vardı. Bu iki "divan" her bir bakımdan birbirinden ayrılmaktaydı. Birincisi sırf Türk gelenek ve göreneği üzerine kurulmuş olup, sade Türkçe tradisyonunu [geleneğini] yaşatmaya çalıştığı halde, ikinci "divan" aksine olarak, o devir Orta Asya devletlerinde olduğu gibi, eski Uygurca'yı resmî devlet yazışmasında kullanmak ve bu suretle halka yabancı bir Türkçeyle hitap etmek tradisyonunu yaşatmaya çalışıyordu. Bu yüzdendir ki, Ebûlgazi Bahadır resmî devlet yazışmalarında Uygurca geleneklerinin sağlamlığına işaret etmek gayesiyle "Uygur halkında Türkî tili okuğan" kişilerin çok olduğuna ve Uygurların umumiyetle "defterdarlıkni" ve "divân hisaplarnı" iyi bildiklerini, hatta Cengiz'in torunları zamanında Maverâünnehir, Horasan ve Irak'ta divânların ve defterdarlıkların kâmilan Uygurlar tarafından idare edildiklerini yazmaktadır.⁴² Zira Timurular devletinin kuruluşuna kadar, Orta Asya Türk halkları arasında hiç kimse, Uygurlar kadar kendi âdet ve anelerini, yani mazilerini sadakatle yaşatamamıştır. Uygur alfabesinin, Uygurların ayak bastıkları her yerde kullanılması, bu maziye karşı beslenen hürmet ve bağlılığın en büyük ifadesidir.⁴³ Hele Orta Asya Türk kültürünün taşıyıcıları rolünde bulunduktan sonra, tabiidir ki "devlet divanında" ve idaresinde esas hâkim rol de Uygurların elinde olacaktı. İşte, Ali Şîr Nevaî'nin mirasına konduğu resmî devlet dili bu dildi.

DAN, 1924, s. 57-88 ve G. Clauson, "A hitherto unknown Turkish Manuscript in "Uighur" characters," *JRAS*, 1928, s. 99-130 ve s. 614-615.

⁴² *Şecere-i Türk*, Desmaisons neşri, s. 41.

⁴³ A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi Notları*, II, s. 24-25.

Lakin, XIV. asrın ikinci yarısında, bilhassa XV. asra doğru Timurlu devletlerinin kuruluşu üzerine Orta Asya sahasındaki tarihî şartlar değişmeye başlamıştır. Timur'un zamanında ve umumiyetle Timurlu devletlerinde, Uygur tesirinden nispeten uzak, fakat batı ile güneyin edebî tradisyonlarının [geleneklerinin] tesirini taşıyan yeni yeni medeniyet merkezleri kurulmaya başlamıştı.⁴⁴ Tabiidir ki, en parlak devrinde bile orijinal bir Türkçe edebiyat vücuda getiremeyen Uygurca, "devlet divanı" dili dışında, yeni merkezlerde gelişme nüvesi gösteren yeni Türk edebiyatının üzerinde müessir [etkili] olamazdı. Ali Şîr Nevaî, bu eski Uygur dil ananelerinden ayrılan ve bu suni dile arkasını çeviren ilk Orta Asya mütefekkeri ve dilcisiydi. Artık onun Çağataycasında, seleflerinden Sekkâkî ve Lutfi'de kendi ifadesince, görülen "Uygurca ifadelerdeki belagate" rastlanmamaktadır. Onun yerini "Türkçenin şirinliği" tutmuştur.

Bununla beraber, Ali Şîr'in kurduğu yeni Çağataycada, Eski Türkçeden alınma bazı arkaik unsurlara da rastlanmıyor değil. Nitekim Çağatay şairlerinden Lutfi, Sekkâkî ve Ataî'nin dili üzerinde yazılan bir denemede, Arap-Fars dilleri unsurlarının yanında Türk dili kelime ortamının tespitine çalışılmıştır.⁴⁵ Çok yerinde ve aynı zamanda pek karakteristik olan bu denemeye göre, kelime tekrarları dışında yabancı dillerden alınma kelime düzeni, yüzde olarak Lutfi'de 39-51, Sekkâkî'de 58 ve Ataî'de 63-69 nispetinde olduğu halde; aynı şairlerde Türkçe unsur hâkimiyeti Lutfi'de 49-61, Sekkâkî'de 42 ve Ataî'de 31-37 oranında olmuştur. Bu karşılaştırmadan da anlaşılacağı üzere, Lutfi hariç, diğer iki tanınmış Çağatay şa-

⁴⁴ A. K. Borovkov, *Alişer Navoi*, s. 100.

⁴⁵ V. D. Artamoşina, "Usloviya formirovaniya i nekoterie osobennosti yazıka Sredneaziatskih poetov predşestvennikov A. Navoi," *Tyursko-Mongolskoe yazıkozıanie i folkloristika*, 1960, s. 17.

irinin dilinde Arap ve Fars dili unsurları daha ağır basmıştır. Bu suretle Lutfî iki muasır meslektaşına nispetle daha fazla Türk dilli olmuştur. Her üç şairde belirtilen Arap-Fars unsurları, edebiyat tarz ve nevine göre belirtilmiş ve bu yönden faydalanarak değerlendirilmiştir.

Türkçe kelime servetine gelince, bunlardan bir kısmı daha fazla yardımcı fiil unsurlarından tertiplenerek semantik ifade zenginliklerinden faydalanmıştır. Müstakil kelime halinde olanların ekserisi Çağataycaya nispeten yabancı olup, bilhassa Eski Türkçeden alınarak *ilig - elig* "el;" *acun*; *tabuğ*; *kamuğ*; *kolmak*; *yazı*; *bitmek*; *töre*; *tamuğ* gibi kelimelerde görüldüğü üzere arkaize edilmiştir.

Zira, edebî dili arkaize etmek usulü yalnız Türklere mahsus bir keyfiyet [durum] olmamıştır. Öteden beri, millete, dilin seviyesine ve derecesine göre kullanılan bir tarzdır. Yalnız, Türk edebiyatında, bilhassa şairlerinde, şahsiyete göre bu usul daha sıkça kullanılmış ve edebiyatımızın gelişmesi ve yayılması derecesinin nispetinde kuvvet bulabilmiştir. Nitekim, bugünkü Kırgız ve Kuzey Türkleri şivelerinde bu cereyana bolca yer verildiğine şahit olmaktayız. Nevaî'nin eserlerinin üzerinde de yapılacak olan sathi [yüzeysel] bir deneme, serpinti halinde *kamuğ*, *arığ*, *uğan*, *öküş*, *qayu*, *bitig* gibi arkaik unsurların ve bazı morfolojik şekillerin kullanıldıklarını gösterir. Fakat bunlar, şüphesiz yeni vücuda getirilen Çağatay edebî Türkçesinde sırf istisnai misaller mahiyetinde kalmış, Çağataycanın bünyesinde asla fazla müessir [etkili] olamamıştır.

Asıl Çağatay edebî Türkçesi üzerinde tesir yapan, vaktiyle Radloff'un da haklı olarak işaret ettiği veçhile Güney Türkçesi olmuştur;⁴⁶ Azeri ve Çağatay Türkçeleri arasındaki bariz şive yakınlıkları, zannetmem ki sadece bir nakilden ibaret kalmış

⁴⁶ W. Radloff, "Zur Geschichte des türkischen Vokaltypus," *IIAN*, 1901, XIV, s. 57.

olsun. Bu herhalde, vaktiyle Tebriz, Şirvan gibi Azeri kültür merkezleri ile Orta Asya kültür merkezleri arasında, başta Herat olmak üzere cereyan eden temaslar neticesinde hasıl olmuştur. Yoksa, edebî Azeri şivesindeki Çağatay edebî Türkçesine has stil ve üslup benzerliklerinin mevcudiyeti başka türlü izah edilemez. Bu mühim nokta vaktiyle *Mebaniü'l-Lûgat*'ın müellifi olan Mirza Mehdi Han'ın da dikkatini çekmiş ve o da, Nevaî dili ile "Rum ve İran Türkleri"nin dili arasındaki farkları daima tebarüz ettirmeye [belirtmeye] çalışmıştır.⁴⁷

İleride Fuzulî dili ile Ali Şîr Nevaî dili arasında yapılacak olan karşılaştırmalar Çağatay Türkçesi ile Güney Türkçesi ve tersine olarak Güney ile Çağatay Türkçeleri arasındaki karşılıklı tesirleri meydana koyacak mahiyettedir. Herhalde kabul etmek gerekir ki, Ali Şîr Nevaî'nin vücuda getirdiği edebî Çağatayca, edebî ve canlı bazı Türk şivelerinin işlenmesinden ve kaynaşmasından hasıl olmuştur. Bugün bu dilin fonetik bünyesi hakkında, en çok bilgi veren yine Nevaî'nin kendisidir. Onun *Muhakemetü'l-Lûgateyn* adlı eseri bu bakımdan büyük bir değer taşımaktadır.

Bu eserinde Nevaî, bir taraftan Türk dilinin Farsçaya üstünlüğünü ispata kalkışırken, bir taraftan da kendi Türkçesinin fonetik ve morfolojik hususiyetlerini belirtmiştir. O, Arap imlası kaidesi üzerine aynı şekilde yazılarak, semantik yönden başka başka manalarda kullanılan kelimeleri sıralarken, açık bir surette, edebî Çağatay şivesinin fonetik bünyesini de meydana koymuştur. Leksikoloji bakımından da bu eserde dikkatimizi çeken birçok kelime vardır. Bunların içerisinde Güney tesirini gösteren unsurlara bolca rastlanır. Aynı bolluk, bilhassa fiil eklerinde göze çarpmaktadır. Her iki edebî şiveye ait şekil, ek ve kelimelerin yan yana kullanılması, doğrusu

⁴⁷ *The Mabni'l-Lughat*, Denison Ross neşri, Kalküta, 1910.

Çağataycaya bir kusur teşkil edeceğine, onun daha fazla güzelleşmesine hizmet etmiştir. Hiçbir edebî şiveye giremeyen ve Ali Şîr'in diline has kalan bazı gramer şekilleri de mevcuttur. Lügat ve gramer yazarlarınınca bunların bir kısmı, Ali Şîr'in eserlerinde şu veya bu vesileyle belirtilmişse de, daha genişçe araştırılması gereken bir nokta olup şimdilik mevzumuz dışında bırakılmıştır.

Ali Şîr Nevaî Çağataycasının Güney, Orta Asya, Uygur vs Türkçelerinden ne dereceye kadar faydalandığını burada bir lahzada belirtecek değilim. Bugünkü Özbekçenin edebî kaynağını teşkil etmekle beraber, aralarında ayırt edilebilecek birçok karakteristik vasıf da vardır. Bu suretle kökünü Yusuf Has Hacib tarafından işlendikten sonra, Nevaî devrine kadar birkaç yüzyıl boyunca Orta Asya'nın edebî ve kültür dilini teşkil etmiş olan "Müşterek Orta Asya Edebî Türkçesi"nden alan Çağatayca; XV ve XVI. yüzyıllarda Semerkant ve Herat'ta kemâlini bularak [olgunlaşarak], edebî Özbekçenin ilk temel taşı rolünü oynamıştır. Bugün bu, edebî Türkçe tradisyonları [gelenekleri] Özbek edipleri tarafından yaşatılmaktadır.

"Müşterek Orta Asya Edebî Türkçesi"nin tarihî akışında, Türk dilinin mazisiyle bugünkü durumu arasında muazzam bir köprü ve geçit vazifesini görmüş olan aynı Çağatayca, bir aralık "Müşterek Ön Asya Edebî Türkçesi" ile "Müşterek Orta Asya Edebî Türkçesi"nin birleşmesine de çalışmıştır. Çağatay edebiyatının Azeri, Osmanlı, Türkmen, Özbek edebiyatları üzerindeki tesiri, bu birleşme, diğer bir tabirle bu tanışma devrinin bakiyesi [kalıntısı] olarak telakki edilebilir [sayılabilir]. Bahusus [özellikle] Herat şehrinin XV. yüzyıl Timurîuların en yüksek medeni merkezi oluşu bu telakkiye [görüşe] bir delildir. Zira Herat, Türk ve İslam ülkelerinin kavşak noktasını teşkil etmesiyle, uzak Çin, Hint, Avrupa ve bütün Türk devletleriyle sıkı bir münasebetteydi. Muhtelif ülkelerden alınan ve

getirilen kültür unsurları, burada yeni bir renge boyandıktan ve geliştirildikten sonra tekrar Türk ülkelerine dağıtılmaktaydı. Mimari, minyatür, hattatlık, kaligrafi, tezhipçilik, müzik vesaireyle beraber edebiyat ve buna bağlı Çağatayca da, ister istemez bütün Türk dünyasına sel halinde akmaktaydı. Hele Ali Şîr Nevaî'nin bu kültür gelişmesinin başında durması ve malik olduğu edebî kabiliyeti, devlet adamlığı, Türkçülüğü, kültür hamiliği ve nihayet dilticilik hasleti Türk ülkeleri arasındaki edebî ve dil kaynaşmasını bir kat daha kolaylaştırmaktaydı. Orta Asya Türk kültür tarihiyle uğraşanların bu vadide yapacakları daha genişçe araştırmalar, bu hakikati bütün çıplaklığıyla meydana koyacaktır. Bundan dolayı da mesele, dar bir araştırmacı çevresinden çıkarak, geniş Türk ülkelerarası tarihçi ve filologların davası olmuştur. Buna göre de, Türk kültür tarihçilerinin bu ehemmiyetli konuyu üzerlerine almaları gerekmektedir. Yoksa bu fırsatı da elimizden kaçırmış olursak, Ali Şîr Nevaî ve arkadaşları gibi büyük kültür tarihçilerimiz yabancı bir ideoloji mektebine kurban edilmiş olacaktır.

SEMERKANT VE HERAT'IN KÜLTÜR MERKEZCİLİĞİ

Şimdiye kadar verilen izahatlardan anlaşılacağı üzere, XV. yüzyıla doğru Orta Asya Türk kültür merkezçiliğini Semerkant ile Herat şehirleri kendi aralarında paylaşmışlardır. Yüzyılın ilk yarısı Semerkant'a, ikinci yarısıysa Herat'a isabet etmiştir. Birbirlerine karşı edebî ve kültürel gelişme cephesi almış gibi görünen bu iki merkezdeki Türk dil ve kültürünün işlenmesi, gerçek Çağatay Türkçesine beklendiğinden çok daha fazla bir değer ve itibar kazandırmıştır. Güya hiçbir şey yapılmamış gibi, bu iki merkezde, yeni bir edebî mektep kurulmasına yeltenilmiş ve sebatlı çalışmalar neticesinde "klasik" adı verilen ve daha önceki Türk edebiyatı janlarından

[türlerinden] ayrılan, yeni bir Türk dili şiir edebiyatı vücuda getirilmiştir. Türkoloji araştırmalarında "Çağatay öncesi" adı verilen bu çağ, yani XV. yüzyılın ilk yarısı, Türk edebiyatının gelişmesinin en mümtaz vasfını, klasik ile halk edebiyatı arasında müspet bir bağın kurulmasında görmüştür. Skolastik fikir düğümlenmeleri bir tarafa atılmış, edebiyatta artık halk ve şehir hayatının akis ve tesirlerini bulma imkânları elde edilmiştir. Poezi [şiir] yönünden olduğu kadar, dilce⁴⁸ de halka yaklaşılmıştır. Nevaî'nin *Mizanü'l-Evzan*'ı işbu cereyanın bir nevi vesikasıdır. Hüseyin Baykara bile "Türkî" adı verilen bu vezne iltifat etmiştir.

XV. yüzyılın ilk yarısındaki "Çağatay öncesi" edebiyatı, çeşitli nevi ve şekillere meyletmeye başlamıştır. Nitekim Semerkant merkezini temeli ve yaratıcısı sayılan Sekkâkî (ö. 1471/1472), "kaside" nevini işleyerek kendi emir ve hanlarının methine mal ettirmiş ve bu yolla bu edebî neviye [türe] yeni bir canlılık katmıştır. Meşhur İran şairi Sa'dî'nin geleneğine karşı gösterdiği sadakat sayesinde, o kasideye kendi şahsi hayat görüşünü de sokmuş, ayrıca ona didaktik unsurlar da katmaya çalışmıştır. Aynı zamanda Ali Şîr Nevaî'de mükemmel şeklini bulan gazel tarzı da konuca halk edebiyatına yaklaşmaya yüz tutmuştur. Şair Lutfî'nin "Gül ü Nevruz"⁴⁹ bunun bir örneğidir. Klasik edebiyat tarzına layık olduğu şekil verilirken, maalesef Türk dilinin yanında ayrıca Fars diline de hizmet etmekten çekinilmemiştir.

Halil Sultan ile Uluğ Bey'in saray şairi olan Sekkâkî, Semerkant merkezini başşairi olması hasebiyle Heratçılar tarafından kem gözle görülmekteydi. Buna karşılık kendi hemşehrileri tarafından benimsenerek fazlasıyla methediliyordu.

⁴⁸ Alişer Navoi, *Farhad-ü Şirin*, Taşkent, 1957, s. 5-9.

⁴⁹ I. Sultanov tarafından *Alişer Navoyi, Mevzonu'l-Avzon*, Taşkent, 1949'da yayınlanmıştır.

Buna rağmen *Mecalisü'n-Nefais* nedense hakkında az bir bilgi vermekle yetinmiş, daha fazla Lutfî'nin (1395-1492) tarafını tutar gibi olmuştur.⁵⁰

Semerkant merkezinde, Uluğ Bey ile oğlu Abdülatif'in saraylarında faaliyet gösteren ve Türk diline hizmet eden diğer bir şair de Ataî idi. Türkçe divanı geniş yayılım sahası bulmasına rağmen, tek bir nüsha halinde elimize geçmiş, fakat henüz işlenmemiştir. Gazelleri Sekkâkî tesirini göstermektedir.⁵¹ Aynı muhite Mukimî, Yakînî, Emirî ve Gedâî gibi diğer Türk şairleri de dahildiler; fakat menşece [köken olarak] başka başka şehirlere mensuptular.⁵²

Buna rağmen, çağın Orta Asya Türk kültür merkezlerinin arasında en ağır basanı yine de Herat olmuştur. Çağatay öncesi Türkçesini geliştiren Lutfî, elde ettiği kabiliyetiyle büyük bir şöhret kazanarak, şahsiyeti sayesinde Herat'a bir nevi kültür üstünlüğü temin etmiş bulunmaktaydı. Herat Türk lirik edebiyatının ve gazel tarzının ustası sayılan bu şair, Nevaî'ye kadar Herat mektebinin seçkin bir mümessili sayılmış, sonraları Nevaî tarafından da takdir edilmiştir.⁵³

Lutfî, çağının geleneğine uyarak sade bir derviş hayatı geçirmiş, fakat Timurluların sarayını sık sık ziyaret ederek Türk kültürüne hizmete çalışmıştır. Nitekim Şerefeddin Ali Yezdî'nin 1424/1425 yıllarında ikmâl ettiği [bitirdiği] *Zafername* adlı meşhur Timur tarihini içerisine alan eserini, şiirle yeniden işlemeye koyulmuşsa da bu ağır vazifeyi üç bin bir beyitlik çalışmasına rağmen neticelendirememiştir. Anadilinde

⁵⁰ *Istoriya literatür naradov Sredney Azii i Kazahistana* (Orta Asya ve Kazakistan Halkları Edebiyatı Tarihi), 1960, s. 130, Özbek Edebiyatı Bölümü.

⁵¹ E. E. Bertels, aynı eser, s. 58.

⁵² A. K. Borovkov, *a.g.e.*, s. 94.

⁵³ W. Barthold, *Orta Asya Tarihi Hakkında Konferanslar*, s. 204.

yazdığı *Gül ü Nevruz*⁵⁴ dışında Fars ve Türk dilli divanları da vardır.

Lutfî'ye Türk dilinin gelişmesinde şeref kazandıran asıl hususiyet "tuyug" tarzında Türkçe şiirler yazmış olmasıdır. Bu tarz, bilindiği üzere Türklere mahsus olmuştur. Lutfî'nin bu Türk şiir tarzını ele alması ve işlemesi, Türk şiirlerine ve diline büyük bir yenilik katmıştır. Daha önceleri bu edebî nevi XIV. yüzyılda Sivaslı Kadı Burhaneddin tarafından işlenmiştir. Aynı tarz ve türe Emirî'de⁵⁵ de rastlamaktayız. Buna rağmen bu edebiyat nevi [türü] zarafeti ve sadeliği yönünden, en karakteristik vasfını asıl Lutfî'de bulmuş ve edebî bir cereyan haline getirilmiştir; Nevaî'deyse daha iyi işlenmiş şeklini bulmuştur.⁵⁶

Nevaî (1441-1501), Hondmîr ve emsali gibi Orta Asya Türk kültür değerlendiricileri tarafından en yüksek mevkiye çıkarılan Lutfî yahut Mevlana Lutfî, gerçekten değil yalnız çağının Türk şairlerinin, aynı zamanda İran edebiyatı üstatlarının dahi üstünde sayılmaktaydı. Herat'ta kurmuş olduğu Türk şiir mektebi, Semerkant'ta Sekkâki tarafından kurulana karşı yaptığı kültürel mücadele ve yarışta üstünlük kazanmakla yetinmemiş, yeni yetişen ve iltihak eden kabiliyetli şairler ve düşünürler sayesinde Çağataycaya en mükemmel bir durum hazırlamıştır. İltihak edenler [katılanlar] arasında işgal ettiği

⁵⁴ İyi bir nüshası British Museum'da mahfuzdur: Bkz. *Catalogue of the Turkish manuscripts in the British museum*, Londra 1888; A. N. Samoyloviç, "Materialı po Sredne -aziatsko-turetskuy literatüre, IV. Çağatayskiy poet XV v. Atai," ZKV, II, 1927.

⁵⁵ Herat'ta kurulan edebî okul mahfillerinden birinin reisiydi: L. M. Bol-direv, *Zaynaddin Vasifi tadjikskiy pisatel XVI v. (XVI. yüzyıl Tacik yazarı Zaynaddin Vasifi)*, Stalinabad 1957, s. 268.

⁵⁶ Tuyug hakkında bkz. A. Samoyloviç, "Çetverostışiya tuyugi Nevai," *Müsil'manskiy Mir*, 1917, Petrograd, s. 10-22; F. Köprülü, "Türk Klasik Edebiyatındaki Nazım Şekilleri. Tuyug," *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, 1934 s. 204-257.

mevki dolayısıyla Türk dili ve edebiyatı gelişmesini himayesi altına alan Sultan Hüseyin Baykara da bulunmaktaydı. Bu zat çağının ince edebî ve sanat zevkine, dolayısıyla dillerine tamamıyla vâkıftı. Kendi ana Türkçesi yanında Farsça da şiirler yazmıştır. Nitekim nevi itibarıyla dikkatimizi çeken *Mecalisü'l-Uşşak* adlı biyografi nevinden eserini Farsça yazdığı halde, divanını Çağatayca yazmıştır.⁵⁷

Sultan Hüseyin Baykara'nın en büyük hizmeti, Türk dilini ve kültürünü himaye etmesi olmuştur. Yaşadığı ağır ve dağdağalı devlet hayatına rağmen, bizzat içerisinde bulunduğu muhtelif Türk boylarından düzenlenen ordusu vasıtasıyla, çeşitli Türk şive ve ağızlarına, dolayısıyla halkiyatına [folkloruna], eğlence ve musikisine yakından aşina olma imkânlarını bulmuş, kendi millî Türk edebî zevkini de tatmıştır. E. E. Bertels'in tahminine göre: Hüseyin Baykara ordu karargâhlarında, Türk destan edebiyatıyla millî halk oyunlarını dahi dinlemiş ve görmüştür. Bundan dolayı olsa gerektir ki, Ali Şir Nevaî kendi arkadaşı, dostu ve hükümdarı olan Hüseyin Baykara'yı Türk şivelerini en iyi bilenler yanında göstermekten zevklenmiş; hatta *Mecalisü'n-Nefais* adlı tezkeresinin⁵⁸ son sekizinci bölümünü, kâmilten [tamamen] Sultan Hüseyin Baykara'ya tahsis etmiştir. Divanı tamamıyla aruz vezninde olup bilhassa *remel* veznini tercih ederek diğerlerini ihmal etmiştir.⁵⁹

⁵⁷ Bu divan klişe halinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından *Divan-i Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseyini adıyla 1946'da* yayınlanmıştır. Ayrıca yine Baykara'ya ait olan *Risâle-i Sultan Hüseyin Baykara* adlı küçük bir risale de neşredilmiştir.

⁵⁸ Bu tezkere 1945 yılında Tahran'da Ali Asgar Hikmet tarafından *The Majalisun-Nafa'is. Galaxy of Poets Mir 'Ali Shir Neva'i* adıyla Farsçaya çevrilerek yayımlanmıştır.

⁵⁹ E. E. Bertels, *a.g.e.*, 72.

Hudutlarının darlığına, kültür merkezlerinin bolluğuna ve yüksek kadrolu bilgin, âlim ve yazarlarına rağmen, Çağatay sahası Türk dili ve edebiyatının gelişim tarihini Mir Ali Şîr Nevaî'nin şahsiyetine ve kabiliyetine bağlamak bir nevi gelenek haline gelmiş bulunmaktadır. Nitekim Nevaî'nin ilk araştırmacıları arasında bulunan M. Belin, Nevaî'nin büyük bir gayretle işlediği Türk diline gerçek hakkını kazandırmakla, ister istemez Türk milliyetçiliğinin de temelini atmış olduğunu açık bir şekilde ifade etmiş; bu yolla büyük Türkçüye karşı hayranlığını saklayamamıştır.⁶⁰ Aşağı yukarı aynı fikir Türk filolojisinin eski ustalarından sayılan N. İ. İlminskiy tarafından da ileri sürülmüştür. Ona göre: "Nevaî, milli dil uğrunda bilinen mücahitlerin en kudretlisi belki de yegânesi" derecesine yükseltmekle, Ali Şîr'in gerçek hakkını vermiş bulunmaktadır.⁶¹

H. Vambéry ise Nevaî'nin *Muhakemetü'l-Lugateyn* adlı eserindeki tarifine uyarak "*das Türkische Mittelasiens*" adını verdiği Çağatay Türkçesini, zengin ve varlıklı bir dil olarak kabul etmektedir.⁶² A. K. Borovkov da bu büyük üstat dilciye karşı duyduğu saygı borcunu⁶³ Nevaî'nin:

Men ol men ki ta türk bedadidur
Bu til birle ta nazm bunyadidur
Felek körmedi men kibi nadiri
Nizâmiy kibi nazm ara kadiri

kıtasıyla ifade etmekle yetinmiştir.

⁶⁰ M. Belin, "Notice biographique et littéraire sur Mir Ali Shir Nevaî," *Journal Asiatique*, V. serî, XVII, Paris, 1861, s. 222.

⁶¹ N. İ. İlminskiy, *Türk-Tatar Dili Tedrisatına Giriş Dersi* (Rusça), Kazan, 1862, s. 36.

⁶² Hermann Vambéry, *Çagataische Sprachstudien*, Léipzig 1867, s. 10.

⁶³ A. K. Borovkov, *Alişer Nevoj Kak osnovopulojnik Uz. Yaz*, s. 117.

Nikitskiy'e göre de, Nevaî'nin çağı için vücuda getirdiği eser, pek zengin olmuş, İran şairleri arasında emsaline tesadüf edilememiştir.⁶⁴

Ali Şîr Nevaî hakkında, aynı takdîrkâr ifadeyi Doğu yazarları da kullanmışlardır. Hele çağdaşı Hindistan'ın büyük Türk İmparatoru Babur'un cemilekâr tarifi, çok büyük bir mana ifade etmektedir. Kendisi de hisli bir şair ve selis bir naşir olan Babur Şah: "Ali Şîr'in kimseyle kıyaslanamayacağını; Türkçe şiir yazmaya başladığı andan bu yana onun kadar güzel ve çok yazan kimsenin mevcut olmadığını" söyleyerek şairin gerçek hakkını vermek istemiştir. Hükümdarı Hüseyin Baykara da: "Kabiliyetin yıldızını iptidai bir dereceden evci bâlâya kadar yükseltmiş ve hâki mezelletten eflâkin kenarına götürmüştür" gibi lütufkâr bir ifadeyle, devlet idaresinde de muazzam rolü olan yakın arkadaşı Nevaî'yi taltiften [ödüllendirmekten] kaçınmamıştır.

Devletşah, *Tezkire*'sinde, Nevaî'nin muasırı ünlü İranlı düşünür şair Molla Câmî'nin *Baharistan*'ında Ali Şîr'i dünya ölçüsünde mümtaz [seçkin] bir şair olarak tanıtmaya çalıştığını açıklamıştır. Hatta Devletşah kendi *Tezkire*'sini Nevaî'ye ithaf etmiştir. Buna başlıca sebep de XV. yüzyılın ikinci yarısındaki Herat kültür hayatının kılavuzu, kurucusu ve idarecisinin tamamıyla Nevaî'nin dehası olmasıdır. O, bilhassa edebiyat, müzik ve güzel sanatlarla uğraştığı halde, tarih gibi ilim şubesiyle de çok yakından ilgilenmiş, adeta Türk tarih yazarlığının hâmisî ve teşvikçisi olmuştur. Hafız-ı Ebru, Abdürrezzak Semerkandî (ö. 1491), Mirhond (ö. 1483), Hondmîr (ö. 1535 yahut 1536), Muiddin İsfirazî gibi değer taşıyan tarihçiler, hep Nevaî'nin ocağından yetişme sayılmaktadırlar.⁶⁵ Meclisi geniş

⁶⁴ M. Nikitskiy, *Emir-Nizameddin-Ali Şîr v gosudarştvennom i literaturnom ego znaçenii*, St. Petersburg, 1856, s. 75.

⁶⁵ A. Y. Yakubovskiy, *Çer t i obşçestvennoy i kulturnoy jizni epohi Alişera*, Nevaî külliyyatı, 1946, s. 23.

ve takdirkârları boldu. Mevlânâ Sahibdar, Mevlânâ Bedahşi, Vasıfî, Hüseyin Nişaburî, Mirza Bayram, Fazlı, Mukbilî, Ahlî ve emsali yazar, hattat, musikişinas, şair ve edipler hep Nevaî'nin aşağı yukarı her gün topladığı meclise katılırlardı.⁶⁶

Böylece emektar takdirkârlarının insani ve ilmi görüşleriyle Orta Asya Türk dili ve kültür yaratıcılığına yükseltilen Emir Ali Şîr Nevaî, yadigâr olarak bıraktığı muazzam Türk dilli eserlerine rağmen, bir türlü gölgelenmeden kurtulamamıştır. Hemşehrilerinin gayur [gayretli] araştırmalarıyla eserleri yayımlanmış sayılmakla beraber, maalesef dilce Özbekleştirilmiş ve bu yüzden aslından uzaklaştırılmış gibidir. Hakkındaki çok bol yabancı dilli araştırmaysa ufak bir bibliyografi teşkil edecek kadar bol ve faydalıdır. Eserlerinin büyük kısmı yayınlanmamıştır. Tenkitçileriyle araştırmacılarının müttefiken vardıkları netice onun bir dil ve edebiyat yaratıcısı oluşudur.

Buna göre Mir Ali Şîr Nevaî'nin Türk dili ve edebiyatı tarihinde kendine mahsus çok büyük bir mevki vardır. O, az kimseye nasip olan nimetlerin içerisinde büyümüş, XV. yüzyılın en mümtaz [seçkin] ilim adamlarının muhitinde inkişaf etmiştir [gelişmiştir]. Mektebe, sonraları hükümdarı olan Sultan Hüseyin Baykara gibi sağduyulu bir münevverle [aydınla] devam etmiş, saraya intisab ettiği çağlardaysa Câmi, Hatifi, Benaî gibi şairler, Bihzad⁶⁷ gibi bir ressam, Hüseyin Vaiz gibi bir musikişinas, Hondmîr ve Mirhond gibi tarihçiler ve Sultan Ali gibi hattatlarla daimi temaslarda bulunmuştur. Sarayda yetişmesine ve hükümdarları methetmesine rağmen, Nevaî mensup olduğu İslam edebiyatı janrına [çığına] esas

⁶⁶ L. M. Boldirev, *Zaynaddin Vasifi*, Stalinabad 1957, s. 31-33.

⁶⁷ Bu minatürcü hakkında bkz. T. V. Arnold, *Bihzad and his paintings in the Zafar Namah Manuscript*, Londra, 1930; E. R. Martin, *The Minutire Painting and Painters of Persia, India and Turkey*, Londra, 1912; A. Sakisian, *Les miniatures persanes du XII au XX siècle*, Paris, 1929.

olarak Türk dilini vasıta kılmak gibi çok büyük bir yenilikle devrinin iskolastik şairlerinden ayrılmıştır. Bu suretle, o, Çağatay edebiyatı ve şivesinin gerçek kurucusu ve çağının klasik edebiyatının mümessili olmuştur. Fars ve Türk dillerine hakiki bir üstat kadar vâkıftı. Türkçe şiirlerinde "Neval," Farsça şiirlerindeyse "Fânî" mahlaslarını kullanmıştır. Şiirde gösterdiği liyakat [yaraşırılık], muasırı bulunan edip ve mütefekkirlerin takdirine mazhar olmuş, onun yazdığı her bir beyit devrinin şairleri tarafından "Kuran'ın bir âyinesi," yahut her şahbeyti "Husrev ikliminin sultanı" ve her gazeli de "bir mukaddemat-ı manevi" olmuştur.

Buna, yukarıda işaret ettiğimiz üzere, Türkçeyi edebiyata sokmakta fevkalade maharet gösteren Babur Şah'ın da Ali Şîr'in Türkçeye karşı gösterdiği alakayı teyit ve takdir etmesi, Ali Şîr'in Türkçülüğü ve giriştiği Türk dili mücadelesi için pek karakteristik bir nottur. Babur kendisi dahi Türkçenin meftunu olmuş, yazdığı şiirlerinde⁶⁸ ve hatıratında⁶⁹ Neval'nin muayyen bir kalıba soktuğu Türkçenin tekâmülüne [gelişimine] hizmet etmiştir. Çünkü Neval'nin yaşadığı yüzyılda Türkistan ile Hindistan'da öyle bir devlet sistemi ve cemiyet teşkilatı vücuda getirilmişti ki, bu yeni âlemin siyasi rehberliği Türklere, ilim ve fen rehberliğiyse Arap ve Fars dillerine terk edilmişti. Bildiğimize göre bu iki dilden Arap dili İslam âleminin din dili olmuş, Fars diliyse Türklerin muhitine girerek edebiyat dili mahiyetini almıştır. Türk şehzade ve hükümdarları fethettikleri ülkelerin kültür tesirinin altında kalarak da ima Fars kültürünü himaye etmiş ve aynı zamanda kendileri

⁶⁸ Babur Şah'ın gazelleri, kontrolsüz olarak *Millî Tettebbular Mecmuası* sayı 1 ve 2'de yayımlanmıştır.

⁶⁹ *Baburname* adıyla şöhret bulan bu eser bazı yabancı dillere çevrildiği gibi, R. R. Arat tarafından *Vekayi: Babur'un Hatıratı* adıyla Türkçeye çevrilmiş ve yayımlanmıştır: I. cilt (Türk Tarih Kurumu, 1943) ve II. cilt (Türk Tarih Kurumu, 1946)..

dahi bu dilde yazmayı tercih etmişlerdir. Bundan dolayıdır ki, Moğol istilasına kadar devam eden Türk tarihinde, Türkçeyle ciddi bir edebiyat yaratmak hevesi, bugünkü anlayışımıza göre, Türklerin arasında zuhur etmemiştir. Bu devirlerde büyük bir faaliyet gösteren Ahmed Yesevî tipindeki Türk tasavvuf şairleriyse İslamiyet ruhunu yaymak için çalışan bir nevi İslam misyonerleri olmuşlardır ve devlet bunların işine karışmamıştır.

Moğol istilası, Türk dilinin canlanmasına ve inkişafına [gelişimine] yardım etmiştir. Kesif [yoğun] Türk kütlelerinin yerleştiği yerlerde, yavaş yavaş Türk dilinin ehemmiyeti ve öğrenilmesi mevzusu bahsolmuş, hatta Harezmi'de Celâled-din için Türk diline ait bir gramer dahi yazılarak kendisine takdim edilmiştir. Türk merkezlerinden uzak Mısır, Irak, Suriye'de Türk dilini öğretmek için muhtelif konularda ve tipte eserler yazılmıştır. Parlak Türk zaferleri her yerde Türklüğün yayılmasına yardım etmiştir. Türk geleneğinin hâkim olduğu Altun-Orda ve nihayet Çağatay devletinin kendisi de Türk kültürü gelişme devresini geçirmekteydiler. Milli Türk merkezlerinin kuruluşu da aşağı yukarı bu devre tesadüf etmektedir. Bazı şehirlerde Türk sanatıyla beraber Türk diline karşı ciddi bir alaka da uyanmıştı. Doğunun kültür dilleri sayılan Arap ve Fars dillerinin sırasına, üçüncü bir medeniyet dili olarak Türkçe de kabul edilmiştir. Bu devir Türk şairlerinden Hüsameddin Arap, Fars ve Türk dillerinde şiir yazmıştır. Cemal-i Karşî'ye göre: Daha evvelce tespit ettiğimiz üzere o devirlerde Arap dilinde yazılan şiirler "belagatli," Farsça yazılanlar "nükteperdaz," Türkçe yazılanlarsa "saf ve öz" sayılmaktaydı.

Fakat Türk kültürü lehindeki bu uyanışa ve Türk istilasının azametine rağmen, Türk dili Nevaî'ye kadar hakiki bir edebiyat dili mevkiine yükselememiştir. Zira şehir hayatını Farslar, köy hayatınıysa Türkler ellerinde tutmaktaydılar. Bu vaziyet

Ali Şîr Nevaî'ye kadar devam edegelmiş ve bu yüzden Türk hükümdarlarının saraylarında hep Fars dili ve Fars kültürü hâkim olmuştur. Nevaî'nin mektep arkadaşı ve hükümdarı olan Hüseyin Baykara'nın sarayında dahi aynı vaziyet devam etmiş ve Herat'ta Fars dilinin hâkimiyeti Türkçenin çok fevkinde [üstüne] çıkmıştır. İşte Türk dili için bu tehlikeyi sezen Nevaî, işgal ettiği mevkiye ve refaha rağmen, hayatının son yıllarına doğru Türk dili için bir istiklal mücadelesi açmış ve Türkçülük tarihine karışmıştır. O, bu davasını şuurlu bir surette yürütebilmek için şiirden vazgeçerek, işi dilciliğe dökmüş ve yazdığı *Muhakemetü'l-Lûgateyn* adlı eserle Türk dili tarihinde de kuvvetli bir yer almıştır. O, Türk dilinin istiklaliyeti davasına daha evvel girişmiş, fakat işi çok ileri götürmekten çekinmiştir. Eserinin birinde büyük bir iftiharla: "Arıĝ Türki tilge nazm itip men" diyen şairin Türkçe'nin istiklaliyetini kendisine ne kadar büyük bir ideal edindiğini görmek kabildir.

Nevaî *Muhakemetü'l-Lûgateyn* adlı eserini ölümünden bir yıl önce yazmıştır. Eserin temelini Türk dilinin Fars dilinden zengin oluşu teşkil etmektedir. Müellifine bakılırsa: Türkçe gramer ve kelime serveti bakımından Farsçaya nispetle birçok faikiyete [üstünlüğe] maliktir. Bu davayı ispat etmek için Nevaî mukaddimesinde, Türk dilinin menşei ve üstünlüğü üzerinde durduktan sonra, mevcut dilleri karakterize etmektedir. Onun fikrine göre "Kuran dili" olan Arapça ortadan kalkınca meydanda üç esaslı dil ailesi kalmaktadır, ki bunlar diğer birçok dilin anası olmuştur. Bu esas ana diller Hint, Fars ve Türk dilleridir. Bunlardan Hint dili, ahalsinin sureti gibi çirkin olup "fesahattan ve belagatten" mahrumdur. Sart, yani Fars diliyse ilim dili olmuştur. Mamafih Nevaî'ye göre:

"Türk sartdın tîz-fehmrak ve bülend-i idrâkrek ve hilka-ti sâfrak ve pâkrek mahlûk boluptur. Ve sart türkdin ta-

akkul ve ilimde dakîkrak ve kemal ü fazl fikretide amîk-rak zuhur kılıptır ve bu hal türklerniñ sıdk u safa ve tüz niyetidin ve sartlarniñ ilim ve fûnûn ve hikmetidin zâhir durur.”

Fars diline nispetle, kendi ana Türkçesinde gördüğü her bir noksanın sebeplerini izah eden müellif, asıl Türk dilinin yüksek varlığını ve ifade zenginliğini, müteşabih [benzeşen] kelimelerin manaca muhtelif fikir ve mefhumlar ifade ettiğini ileri sürmektedir. Mesela Türkçemizde aynı telaffuza haiz “at” kelimesi “hayvan, atmak” fiilinden emri hazır vesaire gibi m anlalar ifade ettiği halde, Fars dilinde böyle bir keyfiyete [duruma] tesadüf edilmemektedir.

Aynı zenginliği müellif, muayyen bir eşyanın muhtelif aksamına verilen adlarda, mesela çadır aksamında olduğu gibi, av, yabani kuşlar, ev eşyası adlarında da görmektedir. Ona göre, umumiyetle köklerden vücuda getirilen muhtelif ekle rin, sigaların [fiil çekim şekillerinin] ve benzerlerinin kombine olanlarıyla vücuda getirilen muhtelif isim ve fiil şekilleri, hep Türkçenin Fars diline nispetle faikiyet ve zenginliğinin birer delilidir.

Sırf Türkçeye has gramer zenginlikleri dışında Nevaî, ayrıca Türkçenin kelime servetini de, Türkçe için büyük bir meziyet saymış ve bilhassa *onomatopée* [yansıma] kelimeleri misal olarak ileri sürmüştür.

Eserin tertip tarzı ne şekilde olursa olsun, Türk dili davası bakımından değerini daima muhafaza edecektir.

Nevaî'nin Farsça şiirler yazdığını biraz önce söylemiş tim. Onun bu hareketine bakarak kendi davasının samimi yetsizliğine hükmetmek hiç de doğru değildir. Çünkü Nevaî bu davaya hayatının sonuna doğru atılmış ve Farsça yazan Türk şairlerinden defaatle [tekrar tekrar] şikâyet etmiş, hatta

temiz Türkçeyle kendisinin şiirler yazdığını da, herkese ihsas ettirmiştir. Fakat anlaşılın, o sırada davası için henüz müsait bir zemin bulamamıştı. Nihayet, 60'lık devlet hadimi ve Türkçülük âşığı, hayatının son mahsulünü ve kabiliyetinin en büyük eserini Türk diline vermiştir. Türk dilinin Herat gibi Türklüğün en parlak bir merkezinde, günden güne Fars dili lehine sönmesi, onda o kadar acı bir his uyandırmıştır ki, nihayet derdini gelecek nesle devretmeye karar vermiştir. Zaten *Muhakemetü'l-Lûgateyn*⁷⁰ bu gayeyle yazılmıştır. Onun bir yerinde bu vaziyetten o kadar şikâyetçidir ki, kendi üslubuna hiddet dahi karıştırmak mecburiyetinde kalmıştır. Nevaî'nin ifadesince eserde bu şekilde izah edilmiştir:

“Amma türkniñg uluğdın kiçigige degince ve nökerdin begige degince, sart tilidin behremendirler.. hatta Türk şuarâsı kim Farsî til bile rengîn eşâr ve şîrîn göftâr zâhir kılurlar, ammâ sart ulusuniñg erzâlidin eşrâfîğaça ve âmîsidin dânişmendiğaça, hiç kaysı Türk tili bile tekellüm kıla almaslar. Ve tekellüm kılğanıñg manisin hem bilmesler. Eğer yüzdin, belki miñgdin biri bu tilni örgenip söz ayıtsa hem, her kişi işitse bilür ve anıñg sart ikenin fehm kılur ve ol mütekellim öz tili bile öz rüsvâliğığa özi ikrâr kılğandır.”

Ecnebi ağzına Türk dilini bir türlü yakıştırmayan Ali Şîr onun bizzat Türk münevverleri [aydınları] tarafından benimsenmesini, ısrarla talep etmekte ve şöyle demektedir:

“Andın soñgra kim Türk diliniñg câmiyeti munca delâyl bile sâbit boldı, gerek erdi kim, bu halk arasındın peydâ bolğan tab ehli, salahiyet ve tablarnın öz tilleri

⁷⁰ Türk Dil Kurumu tarafından 1941'de yayımlanmış ve İshak Refet İşıtman'ca “şimdiki dile” çevrilmiştir.

turğaç özge til bile zahir kılmasa erdi ve işge buyurmasalar erdi."

Bahusus ki [özellikle de] Ali Şîr'in mantıklı iddiasına göre, o zamanlarda saltanat ve hükümet Türklerin ellerinde bulunmuştur.

Bütün hayatını şuurlu bir surette Türk diline ve Türk kültürüne hasreden Ali Şîr, yürüttüğü davanın semerelerini görmediyse de ölümünden sonra binlerce kilometreden, İran, Türkiye, Azerbaycan, Suriye, Hindistan, Herat'tan akın eden yüzlerce şakirdi [öğrencisi], onun kurduğu edebiyat mektebini ve edebî Çağatay şivesini Türklüğün her bir köşesine kadar götürdüler. Osmanlı edebiyatının Ahmed-i Dâî, Karamanlı Nizâmî, Bahtî, Amrî, Dukakinzade Ahmed, Za'fî, Fuzulî, Kâtibi mahlaslı Seydî Ali Reis, Nedîm-i Kadîm, Fasîh Ahmed Dede, Nedîm, Şeyh Galib, Muvakkitzade M. Pertev, Benlizade M. İzzet Beg, Refîi Amidî gibi şairleri Çağatayca şiirler yazmaya başladılar. Bu şiirler Çağatay edebiyatının ve Ali Şîr Nevaî'nin Osmanlı edebiyatı üzerindeki tesirinin başlıca örnekleridir.⁷¹

İran ve Azerbaycan sahasındaysa Ali Şîr'in ve onun yarattığı edebiyatın tesiri zannedildiğinden çok fazladır. *Tarih-i Reşidî*'ye göre: Mevlânâ Mehmed Genceî, Mevlânâ Mesud Şirvanî, Mevlânâ Hamid Şirvanî gibi birçok Azeri âlim Hüseyin

⁷¹ Bu hususta daha fazla bilgi için bkz. Kemal Erarslan, "Seydi Ali Reis'in Çağatayca Gazelleri," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVI, 1968, s. 41-54; Osman F. Sertkaya, "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca şiirleri - I," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVIII, 1970, s. 133-138; "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri - II," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIX, 1971, s. 171-184; "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri - III : Uygur harfleriyle yazılmış bazı manzum parçalar I," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XX, 1972, s. 157-184 ve "Some new documents written in the Uigur script in Anatolia," *CAJ*, XVIII/3, 1974, s. 180-192; "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca şiirleri IV," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXII,

Baykara'nın sarayında yetişmişlerdir. Çağatayca şiirler yazan Azeri şairlerinden en ileri gelenleriye Asi Kâzım Ağa Salik'tir.

Ali Şîr'in vücuda getirdiği birçok eserin üzerinde duracak değilim, Türk kültürü ve edebiyatıyla meşgul olanlar arasında onları bilmeyenleri tasavvur dahi edemem. Bizce en mühim mesele, Nevaî'nin Türkistan Türkleri için devir açan dil faaliyetleri ile Türk ülkelerinde Türkçeye karşı uyandırdığı ciddi alakadır. Nitekim ölümünden biraz sonra, birçok şark müellifi tarafından Nevaî'nin eserlerinin kolayca okunması için İslam dünyasının her bir köşesinde muhtelif lügat ve gramerler yazılmaya başlandı. İran, Osmanlı İmparatorluğu, Azerbaycan, Hindistan ve Türkistan'da şimdiye kadar vücuda getirilen Çağatay şivesi gramerleri ve lügatlerinin sayısı çok yekûn tutmaktadır. Dikkate şayandır ki, bütün bunlar hep Ali Şîr Nevaî'ye izafe edilmiştir.

Bu, onun hakkıdır. Çünkü Ali Şîr'e kadar Orta Asya edebiyat dili gayri muayyen ve mahalli şivelerin ihtilatıyla [karışmasıyla] hakiki yolunu kaybetmiş bir vaziyetteyken, bu sahanın Türk kültürü onun sayesinde kendi çehresini bulmuştur.

İşte, XV. yüzyıl ortalarına doğru Herat'ta yetişen Ali Şîr Nevaî, daha o zamanlarda Sibiry'a'dan Balkanlar'a kadar dayanan, Türk ve Doğu dünyasının en muvaffakiyetli şairi olmuş, Türk dilinin hâkimiyetini kurmaya çalışmıştır. Bugün aradan beş yüzyıl geçtiği halde o, yine bu muazzam sahanın en büyük bir siması olarak aramızda yaşamaktadır.

Nevaî kendisi dahi, her daim hürmetle anılacağını bilmiş olacaktır ki, *Muhakemetü'l-Lûgateyn*'in sonunda "*Ümmid ol kim bu fakîrni hayr duâsı bile yâd kılğaylar ve ruhumnu anuîğ bile şâd kılğaylar*" demek mecburiyetinde kalmıştır.

Nevaî'nin Türk dili lehine ortaya koyduğu bu millî dil mücadelesi, çağı için ölçüye gelmez büyüklükte bir değer taşımaktadır. Araştırmacıları bu yönden onu, İtalyan halk dilini

Latinceye karşı koruyan İtalyan şairi Dante'ye⁷² benzetmektedirler. Bence Nevaî bu yönden ölçüye gelmez bir sima, bir heykeldir.

Çağatay edebî dilinin yaratıcılığı ile Türk dili hakkındaki fikirlerine kısaca temas ettiğimiz Nevaî'nin asıl değeri vücuda getirdiği hacimli ve nevili edebiyat mirasıdır. Şiirde, dilimizi en yüksek seviyeye ulaştıran Ali Şîr, en çok kendisine örnek olarak Genceli Nizamî (1141-203) ile Türk asıllı Emir Husrev Dehlevî (1235-1315) ve Molla Câmî'yi (1414-1492) almıştır. Şairin kendisi, bu nazik noktayı bir şiirinde şöyle ifade etmiş:

بولداسا بو يولدا نظای بولوم قولداسا خسروییلا چای قولوم

*Eğer Nizamî bu yolda bana arkadaşlık ederse
Eğer Husrev ile Câmî kolumdan tutarsa*

ve bununla bağlı bulunduğu edebî mektebi de açıklamak istemiştir.

Bir dereceye kadar tevazu kokusu taşıyan bu itiraf, daha fazla konu bakımından olmuştur. Çünkü "Hamse"nin üstadı sayılan Nizâmî'nin bu eseri, Orta Asya Türk emirlerinden Laçın'ın oğlu Emir Husrev tarafından tekrar ele alınmış, işlenmiş ve Nevaî'ye bir örnek teşkil etmiştir. Cengiz istilasının acı hatıralarını sinesinde taşıyan Yemineddin, yani Emir Hüsrev şair, tarihçi ve musikişinas olup, maalesef "Hamse"sini beş divanını ve Dehli tarihi vesaireyi hep yerli Fars dilinde yazmıştır. Eserlerindeki hasretlisi bulunduğu Orta Asya ana ocağının tesirlerinin ortaya konulması şüphesiz bereketli bir teşebbüs olurdu.

Bana karşılık Orta Asya sultanları, imparatorları, hanları ve emirleri hep Türkçe yazmış, Türk diline hizmet etmişlerdir.

⁷² *Uzbeskaya literatura* (Özbek Edebiyatı), İstoriya literatür narodov Sredney Azli i Kazahistana, 1960, s. 136; *Navoi*, seçilmiş şiirleri, 1948, s. 31.

Babur Şah'ın sade, lirizm dolu gazelleri⁷³ ve şahane nesri, Hüseyin Baykara'nın akıcı şiirleri, Garib Mirza'nın şiirleri, Ali Şir'in ana tarafından dayısı "Kabulî" mahlaşlı Mir-Said ve diğerlerinin Türkçeye hizmetleri şüphesiz çok büyüktür.⁷⁴ XV. yüzyıl Orta Asya'sı Türkçülüğüyle ne kadar övünsek azdır. Kurucusu Nevaî kadar da mümtaz ve yücedir.

Malzemenin çeşitliliği ile bolluğu ve bu nispetteki gramer unsurlarının zenginliği, o yüzyıldan bu yana Çağatay grameri çalışmaları yapılmasına yol açmıştır. C. Brockelmann ile J. Eckmann'ın bu sahadaki araştırmaları çok faydalı olmakla beraber, kısalıkları dolayısıyla bütün hususiyetleri içerisine almamaktaysa da J. Eckmann tarafından hazırlanan *Chagatay Manual* adlı Çağatay grameri bu konudaki eksikliği çok büyük ölçüde gidermiştir.⁷⁵

Çağatay Türkçesinin Türk ve İslam ülkelerindeki edebî tepkisi çok kuvvetli olmuştur.⁷⁶ Bu ülkelerde bu sahaya ait yapılan araştırmalar, daha fazla sözlük ve gramer mahiyetinde olduğu için haklarında bu bahislerde kâfi derecede izahat verilmiştir.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ LEKSİKOĞRAFİ MEKTEBİ VE MAHSULLERİ

Türk dili leksikografi mektepleri arasında Çağatay Türkçesine ait olanın Türk dilinin gelişme tarihi için cidden büyük

⁷³ Bu hususta bkz. S. E. Malov, *Mir Alişer Navoi v istorii Tyurskih literatür i Yazıkov Sredney i Tsentralnoy Azil*, 1947; A. Usmanov, *Muhakamat al-lugatayn*, Taşkent, 1948.

⁷⁴ N. M. Mollaev, *Özbek Edebiyatı Tarihi*, Taşkent, 1955, s. 52-119.

⁷⁵ C. Brockelmann, *Ostturkische Grammatik*, J. Eckmann, "Das Tchaghataische," *PhTF*, I, s. 138-161, "Küçük Çağatay Grameri," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, X, gibi yayınlardan sonra bkz. *Chagatay Manual*, Indiana University, Bloomington, 1966, s. 340.

⁷⁶ F. Köprülü, "Ali Şir Nevaî ve Tesirleri," *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, 1934, s. 257-266.

bir değeri vardır. Ali Şîr Nevaî gibi geniş mahsüllü ve akıcı bir dil yaratıcısı sayesinde kurulan ve aynı bir konu içerisinde yıllar yılı bıkmadan ve usanmadan hep sözlükler vücuda getiren bu mektebin, elbette faaliyeti kadar yayılım sahası da geniş olmuştur. Bu yüzden "Çağatay" adını taşıyan sözlükler, ister Orta Asya'da, ister İran ve Hindistan'da olsunlar, nerede yazılırsa yazılınsınlar hep Timurular devri Türk dilinin imtiyazlı sözlükleri olmaları yönünden daima hatırı sayılır, millî birer dil yadigârımız olarak kalacaklardır. Bununla da yetinilmeyecek aynı zamanda tarihî kültür gelişmemizi temsil eden, ağır başlı birer kaynak olarak yaşayacaklardır. Çünkü içlerine aldıkları sözlük karakterindeki kelime serveti, bir taraftan Çağataycanın öz malı sayıldıkları halde, diğer taraftan da çeşitli Türk şivelerine mal edilmiştir. Bu yolla, ekseri ana kaynak olarak göz önünde tuttıkları Mir Ali Şîr Nevaî'nin bereketli klasik dilinin geniş yayılımını temin etmiş ve Türk edebiyatı içerisindeki coğrafi dağınıklık bertaraf edilmiştir. Bu lügatler sayesinde Ali Şîr Nevaî, Orta Asya'lıktan çıkmış, Yakınoğru ülkeleri Türklüğünün en mümtaz düşünürü ve "seramedan-ı suhen"i olmuştur. Buna göre de bir Çağatay leksikografi mektebi geleneği kurulmuştur.

Bu geleneğin temelini, her sözün kendi öz manası dışında, muhtelif Çağatay şairlerindeki nüanslarını ve semantik manalarını belirtmek için mutlak mukayeseli metoda başvurma mecburiyeti teşkil etmekteydi. Zira Çağatay lügatinin yazılmaya başlandığı devirde, daha tenkitli metin mefhumunun ne olduğunu bilen yoktu. Ona göre de her bir lügatçi, kendi lügatinin selameti adına, kendinden öncekileri gözden geçirmek ve kendi bilgisini kontrol etmek mecburiyetindeydi. Bu lügatlerin kültür tarihimiz için gerçek değeri de bu gelenek metodu sayesinde ortaya çıkmış bulunmaktadır. Estetik bakımdansa Çağatay lügatlerinin en ağır basan noktası, bilhassa Mir Ali

Şîr Nevaî'nin şiir ve lügat dehasını belirtmek olmuştur. Zaten şair kendisi daha hayattayken Türk dilinin Fars diline olan üstünlüğünü belirtmekle bu çığırı açmış bulunmaktadır.

Çağatay lügatlerinin çoğu İran ve Azerbaycan'da yazılmıştır. Yalnız Fazlullah Han ile Muhammed Yakub Çingi Hindistan sahasına aittir. Hindistan'ın Türk Orta Asya kültürüne karşı gösterdiği bu ilgi elbette büyük bir kıymeti haizdir.

Çağatay sözlükçülüğü mektebinin diğer geleneklerinden biri de sözlüklerde Arap ve Fars kelimelerine yer vermemek olmuştur. Fakat metot bakımından, Türkçe kelimelerin imla ve iştirakçılığında [paydaşlığında], kelimelerin tanziminde Arap lügatçiliği mektebi tesirini yapmaktan geri kalmamıştır. Yani Arap filoloji geleneği söz sahipliğinden tamamıyla çekilmemiştir.

Nihayet Çağatay leksikografisi geleneği arasında, Anadolu Türkçesinden, Azerbaycan'dan, Türkmenceden gereğince örnek alma veyahut mana değerlendirilmesi keyfiyeti [niteliği], oldukça dikkate değer bir keyfiyettir [durumdur]. Lügatlerde bu coğrafi saha Rûm ve Irak Azerbaycanı gibi toponimlerle ifade edilmiştir. Mesela; در اصطلاح زاکه آذربایجان در لفة روم ve benzerleri gibi.

Zenginliği nispetinde, devri için iyice işlenmiş sayılan Çağatay lügatleri, maalesef hatadan hiç de uzak kalmamışlardır. Bu noksanlar bilhassa kelimelerin semantik değerlendirilmesinde göze çarpmaktadır.

Lügatler arasında başlıca değer taşıyanları şunlardır:

1. *Abuşka*

XVI. yüzyıl başlarında eski Osmanlıca üzerine ve bugünkü Anadolu sınırları içerisinde yazılmıştır. Çeşitli, fakat birbirine yakın "Abuşka, Abuşka der lûgati Çağatay, Lûgati Nevaî, Lûgati Mevlana Nevaî, Lûgati Mir Ali Şîr Nevaî, el-Lûgati

Nevaiyye" gibi adlar altında kendine geniş bir istifa de çevresi yaratmıştır. Lügate bu adın verilmesine sebep, yazarının bilinmeyişi ve "ihtiyar kadın" manasında olan *abuşka* kelimesiyle başlaması olmuştur. İstanbul kitaplıklarında birçok yazma nüshasına rastlanmaktadır: Laleli 1911; Sahip Molla 1215; Vehbi Efendi 579; Aşir Efendi 348; Selim Ağa 1215; Fatih 5243; Ahmedi Salis 2763; Nuru Osmaniiyye 4847; Aya-sofya 4748 vb. Anadolu kitaplıklarında da bulunacağına asla şüphem yoktur. Halbuki T. Jozsef, vaktiyle eline geçirdiği bir yazma *Abuşka* nüshasını *unikum* [yegane] olarak saymıştır.

Lügat 1862 tarihinde kısaltılmış olarak Vambery tarafından, 1868 tarihindeyse *الاجتهادات المتتابة والرائه* adı altında Velyaminov-Zernov tarafından geniş bir şekilde yayımlanmıştır.⁷⁷

Lügat insicamlı [tutarlı] ve istifa deye elverişli olup esas malzemesini başta Ali Şîr Nevaî olmak üzere, Lutfî'nin *Gül ü Nevruz*'undan, Mir Haydar'ın *Mahzen*'inden, Babur Mirza, Sultan Hüseyin Baykara, Ubeyd Mirza, İskender Mirza ve benzerlerinin eserlerinden örnekleriyle beraber almıştır. Bazı örnekler diğ er küçük şairlere ait olmuştur.

Abuşka'nın en eski nüshası 1560 yılında yazılmıştır. Zaman itibarıyla *Bedai'ü'l-Lûgat*'a eş sayıldığından aralarında bazı benzerliklerin mevcut olduğu iddia edilmektedir. Fakat tertip ve tanzim bakımından ayrılırlar. *Bedai'ü'l-Lûgat*'in en orijinal tarafı, az da olsa Irak ve Azerbaycan Türkçelerinden bahsedışıdir.

⁷⁷ A. Vambery, *Abuska. Csagatajtörök szogyüjtemeny*, 1862; V. V. Velyaminov-Zernov, *Slovar djagataysko-turetskiy*, SPb, 1968; Türkçesi Besim Atalay tarafından *Abuşka Lügatı veya Çağatay Sözlüğü* (Ankara 1970, IV+452 s.) adıyla yayımlanmıştır.

2. *Bedai'ü'l-Lûgat*

Çağatay Türkçesine ait yazılan lûgatlerin en eskilerinden biridir. Yegâne yazma nüshası Leningrad Devlet Kitaplığındadır. Hüseyin Baykara'nın (1438-1506) saltanatı zamanında yazılmıştır; fakat yazmanın istinsah [kopyalanma] tarihi 1117 (1705-06) yılıdır. Yazarı hakkında nedense kimse tarafından bilgi verilmemiştir.

Yazmanın giriş kısmında, eserin Sultan Hüseyin Baykara'nın emriyle sırf Ali Şîr Nevaî'nin eserlerinden faydalanmak üzere yazılması emredilmiştir. Yazarıysa "İmânî" mahlaslı Tâlî'dir (طالب مسی ایمانی). Mirza Mehdi Han'ın verdiği bilgiye göre Heratlı Tâlî, Ferâgî, Nasr-Ali ve Mirza Abdülcelil Nasırî gibi Çağatay lûgatleri yazmış bazı dilciler de mevcut olmuştur. İşbu dört yazardan birincisi A. K. Borovkov'un haklı olarak tespiti üzerine, işbu *Bedai'ü'l-Lûgat*'in sahibi olmuştur.⁷⁸

Tâlî'nin lûgati, kendinden sonra yazılan diğer Çağatay lûgatleri için ciddi bir kaynak vazifesini görmüştür. Bu lûgatten Mirza Mehdi Han, Feth-Ali Kaçar Kazvinî gibi tanınmış Türk dilcileri de faydalanmışlardır. Zaten *Bedai'ü'l-Lûgat* kendisi zamanında mevcut olan diğer lûgatlerden de faydalanmış; ama maalesef bu kaynakların mahiyeti ve adları hakkında eserde hiçbir bilgi verilmemiştir. Ancak, Ali Şîr Nevaî devrinde Türk leksikograficiliğin artık kurulmuş bir ekol halini aldığına asla şüphe bırakmamaktadır. Lûgat Borovkov tarafından fotokopisiyle beraber yayımlanmıştır.

3. *Fazlullah Han Lûgati*

XVII. yüzyıl başlarında Hindistan imparatoru Babur Şah'ın halefi Muhammed Evrengzib'in (1658-1707) tavsiyesi üzerine Fazlullah Han tarafından yazılmıştır. Yazar aslen o

⁷⁸ "Badâ'i al-Lûgat" Slovar Tâlî İmânî geratskoyo k soçineniyam Alişera Navoi, Moskova 1961, s. 9.

devrin hükümdarlarından Şeyh Han'ın amcazadesiydi. Yazdığı esere *Lûgat-i Türki* adını vermişse de, daha fazla *Risale-i Fazlullah Han* adıyla tanınmaktadır. 1825 tarihlerinde Münşi Abdürrahim tarafından Kalküta'da yayınlandığından, ayrıca *Kalküta Lûgatı* adını da almıştır. Ne yazık ki bu yayın pek hatalıdır.⁷⁹

Lûgat tümüyle üç kısma ayrılmıştır. Sarfa [dilbilgisine] ait bir girişin dışında, ilk kısma alfabetik sıraya göre fiiller, ikinci kısma isimler, nihayet üçüncü ve son kısma gruplar halinde sayı, hayvan, nebat, maden, Türk kabile ve aşiret adlarıyla askerî deyimler vb alınmıştır.

4. *Kitab-ı Zeban-ı Türki*

Fazlullah Han'ın çağdaşlarından olan Hint bilginlerinden Muhammed Yakub Çingi tarafından, Babur Şah'ın beşinci göbekten torunu Hindistan padişahı Evrengzib zamanında (1658-1707) yazılmıştır. On dört kısma ayrılıp oldukça kalınca bir lûgattir. Karakter itibarıyla hem sarf [dilbilgisi] hem de lûgattir. Yegâne nüshası British Museum'dadır. Aslında "Çağatay-Fars" dili lûgati olup, kendine göre, anlaşılması o kadar da kolay olmayan bu tertip tarzına maliktir.⁸⁰

5. *Senglâh*

Nadir Şah'ın (1736-1747) başkâtibi ve vakanüvisi olan Mirza Mehdi Han Esterabâdî'nin Çağatay Türkçesine ait vücuda getirdiği değerli eserlerdendir. *Tarih-i Nadirî* adlı İran tarihi de aynı yazara aittir. Bununla beraber Mirza Mehdi Han'ın gerçek şahsiyeti ve mensubiyeti açıklanmamıştır. Kendisi hakkında *Senglâh*'ın giriş kısmında verdiği malumata bakılır-

⁷⁹ Daha fazla malumat için bkz. Vambéry, *Çagataische Sprachstudien*, s. 200.

⁸⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Thury Jozsef, *Milli Tettebbular Mecmuası*, I, sayı 2, 1331/1912, s. 215.

sa, gençliğinde Ali Şîr'in eserleriyle fazlaca ilgilenmiş ve rastladığı bu çok müşküllerin çözümünü için eserine *Senglâh*, yani "taşlık yer" adını vermiştir.⁸¹ Ayrıca Çağataycaya ait bazı lügatlerden de faydalanmıştır. Bunlar arasında, şimdiye kadar layıkıyla araştırılmayan Tahir Herevî, Mirza Abdülcelil Nasırî, Ferâğî ve Nasr-Ali de bulunmaktadır. Mirza Mehdi Han, bu zevatın lügatlerini tenkit süzgecinden geçirmeyi unutmamıştır. Bununla da yetinmemiş Heratlı Tâli'deki bazı yanlışlar üzerinde de durmuştur.

Senglâh'ın ilk bölümünü teşkil eden "Mebaniü'l-Lûgat" kısmı⁸² vaktiyle Denison Ross tarafından yayınlanmıştır.⁸³ Şimdiye kadar eser bütünüyle işlenmemiştir. Halbuki eser hem Çağatay hem de içerisine aldığı Turan ve Maverâünnehir Özbekleri ile Rûm ve Arran Türkleri Türkçesinin araştırması için iyi bir kaynaktır. Dikkate şayan olanı, Fuzulî dilinden de örnekler almış olmasıdır; yani Mirza Mehdi Han, Azeri Türkçesini de ihmal etmemiştir.

⁸¹ Bu hususta dikkate değer bir bilgi de Vehbi Efendi Kitaplığındaki 1922 numaralı, ama noksan *Senglâh* yazmasının mukaddimesinde mevcuttur.

⁸² A. K. Borovkov, *Bada'î al-Lâgat*, s. 10.

⁸³ E. Denison Ross, *The Mabâni'l-Lughat being a Grammar of the Türki Language in Persian by Mirzâ Medhi Khân*: Bibliotheca Indica, New Series, No. 1225 Kalkûta, 1910. Daha sonraları J. Eckmann tarafından işlenmiştir: "Mirzâ Medhi's Darstellung der tschagataischen Sprache," *Analecta Orientalia Memoriae Alexandri Csoma, de Körös Dicato*, 1912-1947, s. 156-222. Eserin "Mebaniü'l-Lûgat" başlığını taşıyan gramer kısmının fotokopisi *Seng-lah, Lûgat-i Nevai* adıyla 1950'de Türk Dil Kurumu tarafından ve Besim Atalay'ın bir önsözüyle yayımlanmıştır. K. H. Menges, *Das Çağataysche in der persischen Darstellung von Mirzâ Mahdi Xân*, Wiesbaden 1956, Akademie der Wiss. und der Literatur (Mainz), s. 627-739. Bkz. J. Eckmann, "Mirza Mehdi'nin *Senglâh* adlı Çağatayca sözlüğü," *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957, 1960*, s. 37-40. *Senglâh*'ın son neşrini Sör G. Clauson yapmıştır: *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mehdi Xân*, Gibb Memorial Series, yeni seri, XX, Londra, 1960.

Değeri şüphesiz büyük olan, hele Türk kültürüne hizmeti bakımından hiç de ihmal edilemez olan *Senglâh*'ın bazı kusurları da yok değildir.⁶⁴ Bu yüzden Feth-Ali Kaçar Kazvinî tarafından şiddetle tenkit edilmiştir.

Bununla beraber eser, çağı için iyi araştırmalardan sayılarak hem Batılı hem de Doğulu bilginlere kaynak rolü oynamıştır. Eserden faydalananlar arasında Feth-Ali Kaçar Kazvinî, Şeyh Muhammed Salih, Muhammed Hoyî ve emsali gibi leksikograflar da bulunmaktadır.

6. *Hulâse-i Abbasi*

XIX. yüzyılın ilk yarısında, büyük bir ihtimalle Mirza Mehdi Han'ın tesiriyle, Muhammed Hoyî adlı bir zat tarafından yazılmış ve İran şahı Feth-Ali'nin oğlu Abbas Mirza'ya ithaf edilmiştir. Eserde, yazarının kendisine dair hiçbir bilgiye rastlanmıyor. Bununla beraber Vambery'nin faydalandığı bir Tahran nüshasında yazar, bu işe çok büyük emek sarf ettiğini, birçok yanlış düzelttiğini ve bu yüzden eserinin *Senglâh*'ın ancak onda biri kadar olabildiğini itirafla kendi mesaisini değerlendirmeye çalışmıştır.

Üç yazma nüshası bulunmakla beraber, müstensihler [kopyalayıcılar] yüzünden doğan fahiş hatalar dolayısıyla yayım mesuliyetini kimse üzerine alamamıştır.

7. *El-Tamga-yı Nasrî*

Senglâh'tan istifade ve örnek olarak alınan bu lügat, Şeyh Muhammed Salih tarafından düzenlenmiş, Nasiredin Şah'a (1849-1896) ithaf edilmiştir. Lügat Farsça-Türkçe olup التامغة الناصرية adını taşımaktadır. Giriş kısmı adeta "Me-baniü'l-Lûgat"ı andırmaktadır. Adı dolayısıyla eser bir aralık

⁶⁴ Samoyloviç, *Persidskiy turkolog XVIII. veka Mirza Mehdi Han*, Jaur. O. Azer, N. 5, Bakû, 1928, s. 10.

yanlılıkla Rıza Kulu Han ile Mirza Kulu Hidayet'e mal ettirilmiştir. Gerçekteyse hiçbirisine ait değildir.

8. *Feth-Ali Kaçar Lügati*

Asıl İran sahasında vücuda getirilen Çağatay lügatlerinin en büyüğüdür. Zamanı itibarıyla XIX. yüzyıla aittir. İlk elde edilen yazma nüsha üzerine Thury Jozsef, eserin adı olarak *Behcetü'l-Lûgat'*ı kabul etmiş ve bu adla yayımlamıştır. Halbuki 1914 yılında İraniyatçılardan Romaskeviç'in tesadüfen elde ettiği yeni bir yazma nüsha, eserin birçok noktasını aydınlatacak karakterdedir.⁸⁵ Bu nüshaya göre, lüğatin yazarı Feth-Ali bin Kelbali bin Mürşid-Kulu bin Feth-Ali Kaçar Kazvinî olup, aslen Safevilerin Gence'den Kazvin'e naklettikleri Karakoyunlu sülalesine mensuptur. Kazvinî, Feth-Ali Şah Kaçar'ın zamanında on yedi yıllık İran-Rus savaşlarına katılmıştır. Yazar lüğatini Ali Şîr Nevaî'nin eserleri üzerine tertiplemiş ve 1862'de bitirmiştir. Verdiği bilgiye göre Kazvinî, bizzat kendi bilgisini artırmak ve şahının arzusunun yerine getirmek amacıyla bu eseri yazmış ve mümtaz [seçkin] zevatın tavsiyesi üzerine lüğatini Farsça-Türkçe yazmıştır.

Lüğatin Romaskeviç'e ait yazmasında uzunca olan giriş kısmı oldukça karışıktır. Azeri Türkçesi ile Çağatayca arasında mukayeseler yaparak, gramerimsi bazı neticeler elde etmeye bile çalışılmıştır. Yazarının kanaatine göre, Azeri Türkçesinin onda biri, Çağataycanın aynısı olmuştur.⁸⁶

Kazvinî, lüğatinin tarihinde hiçbir kaynak bulamadığını söylemekle beraber, üç gün gibi kısa bir zaman zarfında Ağa Mirza Takı Abâdî'den elde ettiği, Mirza Mehdi Han'ın *Seng-*

⁸⁵ Romaskeviç, *Novry çağataysko persidskiy slovar*, Mir Ali Şîr, 1928, s. 88-98 Türkçe tercümesi için bkz. "Yeni Bir Çağatay-Fars Lügati," *Türkiyat Mecmuası*, IV, s. 281-293.

⁸⁶ *A.g.e.*, s. 9.

lâh'ından faydalanmıştır. Yazarın bu iddiası o kadar da gerçeğe uymamaktadır ki. Anlaşılan Kazvinî kendinden önceki İran leksikografları gibi, *Senglâh*'tan gerektiği kadar istifade etmiştir.⁸⁷

Lügatin en faydalı cihetini, kelimeler münasebetiyle müellifçe iktibas edilen [alıntılanan] malzeme örnekleri teşkil etmektedir. Bu yönden Kazvinî'nin lügatine çok emek verdiğini kabul etmek gerekiyor. Nitekim lügat aslında Ali Şîr Nevaî'nin eserlerini ön planda tutmaya kararlı olmasına rağmen Lutfi, Mir Haydar, Ubeydullah Han, hatta Fuzulî ve Molla Safî'den dahi örnekler almıştır. Elde mevcut iki yazma nüshası vardır. Şimdiye kadar yayımlanmamıştır.

9. Şeyh Süleyman Efendi Lügati

Taşıdığı *Lûgat-i Çağatay ve Türki Osmani*⁸⁸ adına rağmen içerisine aldığı malzeme, Şeyh Süleyman Efendi'nin mensup olduğu Özbek şivesine göredir. Kaynakları muhtelif Çağatayca metinlerinden alınmıştır. Orta Asya dervişlerinin canlı şivelelerinden de alınanları vardır.

Şeyh Süleyman Efendi 1821-22 yıllarında Orta Asya'da dünyaya gelmiştir. 1847 yılındaysa Orta Asya şebkenderi [konsolosu] sıfatıyla İstanbul'a gelmiş, aynı zamanda "Özbekler Tekkesi"nin şeyhliğini yapmıştır. Eserinin mukaddimesinde hem şahsı hem de eseri hakkında epeyce bilgi verilmiştir.

⁸⁷ A. K. Borovkov, *Bada'i al-Lugat*, s. 51.

⁸⁸ Şeyh Süleyman Efendi Buharî, *Lûgat-i Çağatay ve Türki Osmani*, İstanbul, 1298'de yayımlanmıştır. Ayrıca kısaltılmış şekliyle İgnaz Kunos tarafından Almanca tercümesiyle beraber (Budapeşte, 1902) yayımlanmıştır: *Şejh Sülejman Efendi's Çağatay-Osmanisches Wörterbuch*. Daha sonraları Vambéry tarafından *Keleti Szemle* dergisinde transkripsiyonlu olarak ikinci defa neşredilmiştir.

Eser şüphesiz faydalıdır, fakat özbeöz Çağatayca sayılmaz. Haksız yere Martin Hartmann'ın⁸⁹ şiddetli tenkidine uğramıştır. Samoyloviç'e göreyse *Şeyh Süleyman Efendi Lügati Pavet de Courteille*'inkini andırmaktadır.

Bunlar dışında yine Orta Asya ve İran Azerbaycanı sahalarında başta Çağatayca olmak üzere, Türk diline ait bir yığın lügat yazılmış bulunmaktadır. Bunlar yazma halinde olup, kısmen Thury Jozsef'in üstünkörü araştırmasından geçirilmiş bulunmaktadır. Şahsen bu yazmaları göremediğim için gıyaben bilgi verilmesini o kadar uygun bulmadım. Onları ayrıca araştırmak lazımdır.

Yazma lügatler dışında Çağatayca kelime unsurlarına, muhtelif Türk şivelerini içerisine alan Radloff, Budagov, Zenker, Pavet de Courteille, Vambery vesaire gibi basılmış lügatlerde de rastlanmaktadır. Bununla beraber iyi bir Çağatay lügatine ihtiyaç olduğuna şüphe yoktur.⁹⁰

⁸⁹ *Der Islamische Orient*, IV, s. 105.

⁹⁰ Çağatay sözlükleri için bkz. Hasan Eren, "Çağatay Lügatları Hakkında Notlar," *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VIII/1-2 (1950), s. 145-163.

DİZİN

A

- Aalto, Pentti 79
Abbas Mirza 614
Abdülğafur bin Hüseyin el-Alma'î 318
Abdullah Han 295
Abdüllatif (Uluğ Bey'in oğlu) 593
Abdürrahim (Münşi) 612
Abdürrezzak Bahşi 376
Abdürrezzak Semerkandî 597
Abel-Rémusat, Jean-Pierre 122, 261, 267, 268, 495, 577
Abilov, Ş. 413
Adler 198
Afrasiyab 331
Afşin (Haydar bin Kâvus) 302, 303, 304
Ağa Mirza Takı Abâdî 615
Ahallı, S. 322, 323
Ahli 598
Ahlqvist 54
Ahmed el-Ferganî 317
Ahmed-i Dâî 604
Ahmed Müneyri İbrahim Farukî 470
Ahmed Yesevî 400, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 445, 458, 600
Ahmerov 156, 157
Akkaya, Musaliha 357
Alaaddin Beylik el-Kıpçakî 560
Alâeddin Aydoğdu el-Harezmi 507
Albert, Hermann 336
Ali Emiri 321, 460
Ali (*Kıssa-i Yusuf'un* yazarı) 417, 448, 461, 479, 485, 488
Ali Rahim 156, 160, 450
Ali Şir Neval 16, 286, 366, 398, 403, 407, 442, 485, 498, 568-571, 573, 575-582, 584-599, 601-608, 610, 611, 613, 615, 616
Almásy, Georg 96
Alpay, Gönül 583
Altheim, Franz 117
Altınboğa 487
Amrî (şair) 604
Andrae 85
Andreas, F. C 261
Arat, Reşid Rahmeti 242, 255, 279, 280, 366-368, 375-377, 380, 400-403, 405, 406, 426, 427, 579, 583, 599
Argun Han 272, 494
Aristov, Nikolay Aleksandroviç 112, 122, 186, 189, 190, 202, 203, 574
Arnold, T. V. 598
Arslan Han (Karluk şehzadesi) 440
Arslan Hoca Tarhan (Emir) 401, 402
Artamoşina, V. D. 587
Arûzî es-Semerkandî 438
Asadî (Tuslu) 296
Asfendiarov 80
Asi Kâzım Ağa Salik 605
Asi (şair) 571
Âşık Paşa 371
Aslanov, V. İ. 551

- Aşmarin, Nikolay İvanoviç 137,
142-144, 152, 158, 161
Asparuh (Bulgar hükümdarı) 136,
154
Aspelin, Juhana Reinhold 179
Ataî 583, 587, 593
Atalay, Besim 211, 226, 236, 258,
266, 301, 304, 308, 310, 312,
313, 320, 321, 333, 337, 340,
342, 344, 348, 351, 352, 355,
412, 558, 559, 562, 610, 613
Ateş, Ahmet 367
Atilla 116, 119, 125, 144, 187, 190
Atsız (Harzemşah hükümdarı) 463
Atsız, Nihal 122, 337
Autran, Charles 83, 101
Aya-Afanisi 149
Aybek (Memlûk hükümdarı) 513
Ay Kağan (Oğuz Kağan'ın annesi)
372
Ay-Toldı 371, 372, 386
Azîm (şair) 410
Aziz, A. 156, 157, 450
- B**
- Babur Şah 271, 398, 573, 579, 580,
597, 599, 607, 610, 611, 612
Bacher, Wilhelm 425
Bahaddin Veled 305
Bahtî (şair) 604
Balaban, Mustafa Rahmi 265, 270
Balamir 116
Balhassan-Oghlou, N. A. bkz. Necip
Asım 402
Balğ Bilge Ulug Bilge İkbâl han Dad
(beg) İsfahsalar bin İlyas oğlu
beg el-şehinşah 316
Ballod, F. V. 503
Banguoğlu, T. 351
Bang, Willi (Bang-Kaup) 42, 46, 58,
66, 79, 213, 215, 216, 233, 234,
275, 280, 340, 395, 426-428, 510,
535, 537, 538, 540, 541, 547
Barenton, Hilaire de 86
Barthold, W. 97, 169, 172, 221, 232,
233, 236, 245, 247, 262, 263,
265, 267-269, 277, 292, 297, 298,
301, 305, 311, 316, 318, 319,
338, 340-343, 351, 353, 356, 365,
374, 377, 378, 380, 402, 407,
413, 415, 422, 436, 438, 439,
440, 443, 447, 460, 465, 470,
501, 503, 515, 556, 568, 573,
574, 585, 593
Baskakov, Nikolay Aleksandroviç
93, 215, 348, 353, 396, 399, 410,
416, 428, 434
Baştav, Şerif 129
Battal, Abdullah 322, 499, 557
Bayrçuk (idikut) 227
Bayrı, Mehmet Halit 27
Baysungur 569, 571
Bazin, Louis 122
Bedreddin Mahmut el-Aynî 259
Behbudî 411
Beke, Ö. 53
Belhî, el- 140, 363
Belin, M. 596
Benaf (şair) 598
Benlizade M. İzzet Beg 604
Berezin, İlya Nikolaeviç 154, 271,
341, 379, 577, 578, 579
Berke Fakih 487, 489, 553
Bernştam, A. N. 113, 172, 177, 243,
352
Bertels, E. E. 444, 567, 568, 593, 595
Beşevliyev, Veselin İvanov 121, 137,
153
Beveridge, A. 573, 579
Biçurin, Nikolay Yakovleviç (Yakinî)
134
Bihl, P. Michael 547
Bihzad (ressam) 598
Bilge Kağan 168, 173, 175, 180,
182, 208, 220
Bilge, Rifat bkz. Kılıslı Rifat 321
Birünî, el- 140, 147, 233, 331, 436,
438

- Blaskoviç, Josef 515
 Blau, Otto Hermann 145, 523, 541,
 542, 576
 Bodrogligeti, A. 548, 551
 Böğü Kağan 234
 Böhtlingk, Otto von 46, 47, 51, 55,
 68, 348
 Boldirev, L. M. 594, 598
 Boller, Anton 42
 Bombaci, A. 367
 Bonelli, Luigi 374
 Borovkov, A. K. 403, 407, 411, 422,
 425, 442, 498, 573, 584, 587,
 593, 596, 611, 613, 616
 Bouvat, L. 557
 Brandenstein, Wilhelm 101, 102
 Bratianu 523
 Bretschneider 264
 Brockelmann, Carl 211, 258, 317,
 322, 323, 324, 333, 334, 339,
 340, 342, 417, 444, 461, 483,
 484, 485, 607
 Bronevskiy, Martin 543
 Budagov, L. 412, 617
 Budenz 54, 215
 Bumın (Tümen) Kağan 164, 165,
 166, 167, 168
 Burhaneddin İbrahim bin Yusuf
 Bulgarî 139
 Bürnuf 447
 Burslan, Kıvameddin 449, 450, 454
 Bury, J. B. 145

C

- Caferoğlu, Ahmet 19, 25, 28, 29, 31,
 35, 121, 131, 140, 146, 147, 170,
 172, 175, 177, 228, 229, 266,
 267, 275, 289, 296, 303, 321,
 335, 336, 338, 345, 365, 372,
 433, 434, 439, 442, 511, 557,
 558, 562, 582, 586
 Cahiz 303, 306, 307, 308
 Carra de Vaux 102
 Carullah bkz. Zemaşerî 464

- Castrén, Matthias Alexander 36,
 42-48, 53, 68
 Celâleddin Harezmsâh 445, 469,
 470, 472, 495, 600
 Celâleddin Rûmî (Mevlânâ) 305,
 482
 Cemaleddin Ebû Muhammed Ab-
 dullah et-Türki 560
 Cemal-i Karşî 600
 Cengiz Han 56, 99, 165, 267, 268,
 269, 273, 377, 378, 439, 440,
 446, 501, 565, 567, 569, 572,
 578, 586, 606
 Cevherî 265
 Chardin 269
 Chavannes, Edouard 97, 113, 145,
 166, 226, 237, 291, 341
 Christian, V. 87
 Clauson, Sör Gerard 79, 173, 586,
 613
 Clavijo (seyyah) 568, 574
 Collinder, Björn 54
 Courteille, Pavet de (Abel Jean
 Baptiste) 265, 404, 417, 420,
 451, 617
 Cunningham, Alexander 129
 Cüveynî 178, 187, 268
 Czaplicka, M. A. 96

Ç

- Çağatay (Cengiz Han'ın ikinci oğlu)
 572
 Çağatay, Saadet 168, 280, 328
 Çji-çji 113
 Çobanzade, B. 344
 Çuçu (şair) 333
 Çuloşnikov 232

D

- Dâmgâni 296
 Dante 606
 Dauzat, Albert 25
 Davids 577
 Decei, Aurel 141

- Defremery 507
 De Goje 507
 de Groot, I. I. M. 112, 117, 121, 123, 124, 169
 Deguignes 353
 Delitzsch, Friedrich 83
 Denike, B. P. 424
 Deny, Jean 78, 211, 213, 215, 402, 560
 Derjavin, N. S. 131, 509
 De Rosny 41
 Derviş Muhammed 468
 De Saint-Martin, Vivian 117, 129
 Desmaisons, Pjotr İ. 446, 580, 586
 Devellioglu, Ferit 27
 Devletşah 597
 Dilaçar, Agop 18, 367
 Dilçin, Dehri 333
 Dimitriev, Nikolay Konstantinoviç 26, 332
 Djemal, Validov 323
 Donner, Kai 96, 182
 Donner, Otto 34, 40, 47, 54, 86, 188, 189
 Drimba, V. 535, 548
 Drouin 129
 Dukakinzade Ahmed (şair) 604
 Duran, Suzan 335
- E**
- Eberhard, D. Wolfram 117
 Eber-Schrader 43
 Ebert 129
 Ebû Abdullah el-Hüseyin Kaşgarî 311
 Ebû Abdullah Muhammed bin Abdurrahman el-Karnatî (Ebû Hamid Endelûsî) 139
 Ebû Ali el-Hasan Nasirü'l-Hak ve'd-din Melikü'l Maşrık Tabgaç Buğra Kara Han bkz. Tabgaç Buğra Kara Han 368, 370
 Ebû Bekir, Hz. 455
 Ebû Cafer bin Musa el-Harezmî 317
 Ebû Davud 308
 Ebû Hayyân 140, 484, 556, 557, 558, 560, 562, 563
 Ebû Hurey 310
 Ebû İbrahim İshak el-Farabî 317
 Ebû Kasım bkz. Zemahşerî 463
 Ebülferec 307
 Ebülferec-İbnülibri 438
 Ebûlgazi Bahadır Han 36, 446, 457, 472, 580, 586
 Ebulhasan Funduk 321
 Ebulhayr el-Hammr 438
 Ebulleys Semerkandî 552
 Ebû Nasr Arran 438
 Ebû Nasr el-Farabî 306, 317
 Ebû Nasr İsmail el-Cevherî 317
 Ebû Sa'd Samanî 310
 Ebû Said Kürkân 271
 Ebû Sehl Mazıran 438
 Ebû Talib 270
 Eckmann, Janos 123, 125, 424, 425, 434, 450, 564, 583, 607, 613
 Edib Ahmed Yükneki 400, 402, 403, 406, 408, 411
 Efesli İoannes 132
 Eflakî 305
 Egorov, Vasilij Georgieviç 64
 Elöve, A. U. 324
 Emir Husrev Dehlevî 571, 606
 Emiri (Yusuf) 583, 593, 594
 Enveri 570
 Erarslan, K. 410, 604
 Eren, Hasan 94, 122, 500, 512, 617
 Ergin, M. 580, 581
 Eroğlu, Zekâi 29
 Esad (şair) 410
 Esenbey ibn Sudun 552
 Eşref (şair) 571
 Ethé 488, 500
 Evrengzib 611, 612
 Evtyuhova, S. A. 183
- F**
- Fahreddin Mübarekşah 262, 296
 Fahreddin Muhammed ibn Mustafa 563

- Fahr-i Harezmi bkz. Zemahşerî 464
 Fakîrî 410
 Falev, P. 481
 Fao-Mun-çji 493
 Farabî 436
 Fasîh Ahmed Dede (şair) 604
 Fasmîr 139, 155
 Fatîh Rûmî (şair) 571
 Fazîlov, E. 460, 461
 Fazlı 598
 Fazlullah Han 609, 611, 612
 Fehér, Geza 132, 139, 153
 Fen-tszya-şen 194
 Ferâgî 611, 613
 Ferruhî 296
 Feth-Ali bin Kelbali bin Mürşid-Kulî
 bin Feth-Ali Kaçar Kazvinî 615
 Feth-Ali Kaçar Kazvinî 611, 614, 615
 Feth-Ali Şah 614
 Fettich, Nandor 118, 132
 Feyiz-Hanov, Hüseyin 159
 Firdevsî 296, 488, 571
 Fitrat 324, 377, 385, 406, 418, 420,
 422, 468, 489
 Fleischer 485
 Flemming, B. 558
 Florinski 188
 Flügel, Gustav 233, 249, 277
 Forrer, O. Emil 100, 112
 Fossey, C. 83
 Foy, Karl 206, 419
 Fraen 353
 Frähn 139, 155, 161
 Franke, O. 117, 126, 173, 226
 Frati, Karlo 547
 Fray 128
 Fuchs, D. 53, 215
 Fuzulî 410, 589, 604, 613, 616
- G**
- Gabain, Annemarie von 117, 126,
 167, 169, 184, 199, 220, 234,
 239, 241-244, 248, 275, 280, 328,
 335
- Galanti, Avram 323
 Galdwell 40
 Gandjei, Tourkhan 229, 459, 460, 583
 Garibî 410
 Garib Mirza 607
 Gauthiot, Robert 189, 236, 247,
 248, 261, 262
 Gayrfas, J. 547
 Gazi bin Kutluğ el-Cebaf 259
 Gedaf (şair) 583, 593
 Gerdizî 297, 341
 Geyger 447
 Gibb, H. A. R. 299, 481
 Giese, F. 439, 509
 Golubovskiy, P. V. 134
 Gombocz, Zoltan 59, 61, 62, 63, 64,
 66, 68, 147, 162
 Gordlevskiy, Vladimir Andreeviç
 302, 305, 371
 Götze, Albert 100
 Grekov 501
 Grenard, Fernand 28, 292
 Grigorev, V. V. 39, 40, 292, 353
 Groftend, Georg Friedrich 83
 Grönbech, Kaare 18, 418, 516, 520,
 521, 524, 529, 533, 536, 546, 551
 Grönbech, Vilhelm Peter 58
 Grousset, René 129, 131, 236, 273,
 292
 Grünbaum, M. 488
 Grunzel, Joseph 42
 Grzegorzewski, Jan 517, 523, 547
 Gudulu bkz. Kutluğ Kagan 167
 Güley, Ferda 347
 Gumilev, L. N. 165
 Günaltay, Şemseddin 292
 Gürpınar, Hüseyin Rahmi 25
 Güzel Philippe (IV. Philippe) 495
 Gyarmathi, Samuel 37
 Györgi, Györffy 133

H

- Hacıeminoglu, M. Necmeddin 461,
 486

- Hacı Muhammed bin Dost
Muhammed Hacı Vezirî 418
Hacı Salih 410
Haensler, Heinrich 336
Hafız-ı Ebru 568, 597
Hâkim Ata Süleyman Bakırganî
410, 444, 445
Halasi-Kun, Tibor 512, 553, 559
Halévy, J. 145
Halil bin Ahmed 313, 322
Halil Sultan 592
Halis 410
Hamdullah Kazvinî 321
Hamid Hafız 468
Hamid Şirvanî (Mevlânâ) 604
Hamilton, J. R. 226, 228
Hammer-Purgstall, Joseph von 96,
271, 376, 378
Han-Melek bkz. Melike Hatun 489
Harezmi 265, 416, 436, 457, 485,
583
Harmatta, J. 121
Hartmann, Martin 311, 617
Harva, Una 96
Hasan Abdullahoğlu (Ortekin) 271
Hasanoğlu, Abdullah 557
Hatifi (şair) 571, 598
Haydar bin Kâvus bkz. Afşin 302
Haydar (şair) bkz. Mir Haydar 583
Hayyam 493
Hedin, S. 337
Heikel, Axel Olai 180, 182, 188
Herbelot 269
Hermann, Albert 113, 337
Herrfahrdt, H. 266
Heyd, Wilhelm 523
Hikmet, Ali Asgar 595
Hilferding 145
Hirth, Fr. 112, 167, 186, 221, 338
Hocendî 458
Hoernle 245
Hoffman, Johann Baptist 41
Hommel, Fritz 43, 83, 84, 85, 87
Hondmîr 594, 597, 598
Houtsma, Th. 481-483, 485, 558
Hrbek, İvan 154
Hrozny, Bedrich 100
Huart, Cl. 232
Hüen-Tsang 231, 245, 248
Huhan-e 113
Hülagû Han 493, 583
Humboldt, Wilhelm von 38
Hunfalvy 99
Hüsameddin (şair) 600
Hüsameddin Sıgnakî (Mevlana) 407
Hüseyin Baykara 398, 569, 571,
592, 595, 597, 598, 601, 604,
607, 610, 611
Hüseyin bin Halafü'l-Kaşgarî 310
Hüseyin Kâzım Kadri 481
Hüseyin Nişaburî 598
Hüseyin Vaiz 598
Hüveyda 410
- I
- Innocent, IV. (Papa) 495
İşitman, İshak Refet 603
- İ
- İbn Arabşah 259, 577
İbn Battuta 438, 440, 504, 507, 543
İbn Esfir 342
İbn Fadlan 137, 138, 161, 297
İbn Haldun 440
İbn Hallikân 306, 317
İbn Hassûl 306, 307
İbn Hurdazbih 134, 331
İbni Sina 369, 436, 438
İbn Mühenna (Cemaleddin) 468,
469, 470, 472, 494, 495, 496,
497, 498, 499, 500, 558, 563
İbn Rusteh 139, 143
İbnü'l-Mukaffa 315
İdrisî 307
İftihareddin 315
İkanî 411
İlminskiy, N. İ. 415, 416, 579, 580,
596

- İlteriş Kağan bkz. Kutluğ Kağan
167, 175, 182, 208
- İmadeddin Davud bin Ali bin Muhammed el-Varrak el-Mısırlı 560
- İmadeddin Lâhûri (Hoca, şair) 571
- İmamı Azam 403
- İmânî bkz. Tâli 611
- İnan, Abdülkadir 399, 412, 535, 553
- İnostrantsev, K. A. 118
- İskender (Büyük, Makedonyalı)
244, 294, 566
- İskender Mirza 610
- İsmail Hakkı (İzmirli) 438, 507
- İsmail (Samani hükümdarı) 364
- İstahrî 140, 363, 437
- İstemi Kağan 165, 166
- İzbudak, Velet 557
- İz, Fahir 422, 583
- J**
- Jakinf, O. 116, 149
- Jamtsarano, Tsiben J. 57
- Jaubert, Pierre Amédée 377, 577
- Jensen, Hans 206
- Jespersen, O 46
- Jireçek, Konstantin 542
- Jisl, Lumir 181
- Jordanes 125
- Julien, Stanislas 248
- Justinianus, II. 166
- Justinianus (İmparator) 130, 132
- Juze, P. K. 303, 306, 314
- K**
- Kabulî bkz. Mir-Said 607
- Kadı Burhaneddin 594
- Kağan Bayan (Avar hükümdarı)
130, 131
- Kalinin, N. 155
- Kallaur, V. A. 182
- Kamberoğlu 265
- Kandih 130
- Kang-hi (imparator) 264
- Kâni 410
- Kapagan Kağan 167, 168
- Karabacek, Joseph 305
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi 450, 455,
512, 551, 552, 561, 564
- Karamzin 161, 411
- Karaulov 163
- Karl (Şarl), Büyük 120, 132, 161
- Kaşgarlı Mahmud 84, 138, 140,
155, 211, 236, 240, 258, 259,
265, 266, 286, 298, 301, 304,
308-310, 312, 313, 319, 320, 321,
323, 324, 329, 332, 333, 335,
336-341, 343, 344, 347-352, 354,
355, 370, 397, 401, 409, 412,
428, 463, 468, 470, 480, 484,
553-556, 561, 562, 563, 581
- Katerina II. 64
- Kaufmann, B. A. 97
- Kemaleddin Abdurrezzak 568
- Kilisli Rifat (Muallim) 321, 322,
500, 559
- Kirakos 67
- Kiselev, S. V. 183
- Kılıç Tamgaç Han Mesud bin Ali
318
- Kırmskiy, L. A. 578
- Klaproth, M. J. 41, 96, 259, 261,
268, 272, 546
- Klippert 447
- Klyştorniy, S. G. 373
- Kondakov, N. 120
- Kononov, Andrey Nikolaeviç 36,
213, 216, 311, 321, 428, 457, 581
- Konstantin Manassiy 160
- Koppers, W. 100, 102
- Köprülü, M. Fuad (Köprülüzade)
133, 259, 267, 292, 296, 319,
321, 323, 340, 341, 342, 352,
369, 371, 374, 402, 403, 406,
409, 425, 445, 451, 471, 472,
486, 487, 505, 552, 559, 594, 607
- Korş, Fedor Evgeneviç 185, 409, 576
- Kotwicz, Wladislaw 47, 52, 78, 170,
181, 215, 226, 253, 326, 432, 495

TÜRK DİLİ TARİHİ

Kowalski, Tadeusz 215, 305, 385,
402, 521, 537, 545, 547
Köymen, M. 117
Kraçkovskiy, İ. Y. 137, 297
Kramer, Samuel N. 88
Kraskovskaya, V. A. 101, 300
Kremer, Alfred von 310
Krimskiy, L. A. 560
Krotov, A.A. 506
Kubilay Han 269
Kubrat 136
Kul Şerifi 410
Kül Tigin 168, 173, 180, 181, 205,
208

Kunik, A. 141, 145, 154, 185
Kunos, İgnaz 616
Kün-Toğdı 371, 372
Kurat, Akdes Nimet 271, 512
Kurat, Hâdiye 450
Kurşjanov, A. 558
Kurum Han (Bulgar kralı) 132, 136,
153
Kutb 461, 485, 486, 489, 553
Kutluğ Bilge Kül 225
Kutluğ Kağan 167, 168, 225
Kuun, Géza 145, 516, 519-523, 526-
532, 535, 537-539, 546, 547
Küyük (hakan) 495

L

Langles 270
Lassen 40
Laszlo, F. von 170
Laszlo, Gyula 121
Laufer 261
Lebau 117
Le Coq, Albert von 28, 58, 183, 242,
243, 246-248, 252, 266, 275, 279,
337, 342
Leibnitz 36, 37
Lenormant, François 43, 83, 86
Lepsius 40
Lerch 353
Lerh 447

Leumann, E. 245
Lévesque 65
Lewicki, M. Marjan 229, 243
Lidzbarki, Mark 275
Ligeti, Lajos 77, 94, 122, 125, 142,
216, 226, 323
Lihaçev, A. H. 138, 139
Liu Mau-Tsai 172, 175
Longdon, St. 83
Lüders, Heinrich 245, 247
Lugal, Necati 292
Lutfi 571, 582, 583, 584, 585, 587,
592, 593, 594, 610, 616

M

Maçin (şair) 411
Mahmud bin Ali 450, 451
Mahmud Gaznevî 296, 364
Makdisî, el- 437, 447, 507
Malamir Han 153
Mallitskiy, N. G. 190, 574
Malov, Sergey Efimoviç 157, 181-
183, 193, 220, 221, 223, 224,
226, 242, 249, 264, 266, 278,
280, 346, 348, 377, 402, 417-421,
497, 521, 535, 607
Mansur Bahşı 265
Mansuroğlu, Mecdut 434
Mao-tun bkz. Mete Han 112, 113,
136
Margoliouth 310
Marinolli 98
Marosi, A. 132
Marquart, Joseph 40, 131, 133, 145,
148, 149, 151, 153, 154, 160,
236, 275, 277, 294, 338, 340-342,
357, 436, 446, 509-511
Marr, Nikolay Yakovleviç 69, 80, 81,
82, 86, 99, 101
Martha, J. 101
Martin, E. R. 598
Masson, M. E. 249, 439
Mecdeddin Muhammed bin Adnan
318

- Meczub 410
 Mehmed Genceî (Mevlânâ) 604
 Mehmed Kâfur Han 264, 577
 Mehmed Mübarek 272
 Mehmed (Muhammed) bin Kays 468, 469, 470, 471, 472, 495
 Mehmed Salih 575
 Melich, Janos 163
 Melike Hatun (Tini-bek'in eşi) 486
 Melikşah 342
 Melioranskiy, Platon Mihayloviç 160, 181, 182, 272, 348, 377, 378, 408, 417, 419, 421, 469, 470, 496, 499, 500, 575, 576
 Menandros 133
 Menges, K. H. 613
 Menghin, Oswald 87
 Mengü Kağan 315, 493
 Menzel, T. 409
 Mercanî, Şehabeddin 157, 450, 485
 Meşçaninov, İvan İvanoviç 80, 81
 Messerschmidt, D. 34, 36, 179
 Mesud Şirvanî (Mevlânâ) 604
 Mete Han 112, 136
 Mevlânâ Ali (şair) 571
 Mevlânâ Bedahşî 598
 Mevlânâ Sahibdar 598
 Middendorf 55
 Mikkola, Joseppi Julius 73, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 153
 Miller, Konrad 336
 Minns 97, 98
 Minorsky, V. 297, 357, 437
 Minüçihri 296
 Mir Ali Şîr bkz. Ali Şîr Nevaî 366
 Mir Haydar 265, 610, 616
 Mirhond 574, 597, 598
 Mir-Said 607
 Mir Seyyid Ahmed 271
 Mirza Abdülcelil Nasîrî 611, 613
 Mirza Bayram 598
 Mirza Kulî Hidayet 615
 Mirza Mehdi Han Esterabâdi 589, 611-615
 Molla Câmî 570, 571, 597, 598, 606
 Mollaev, N. M. 607
 Molla Salih 558, 562
 Moralı, Seniha 88
 Moravcsik, Gyula 141, 144, 154
 Mordtmann, A. 131
 Morley 373
 Muhammed Avfî 297, 298, 340
 Muhammed bin Ali el-Kâtib'üs-Semerkandî 318
 Muhammed Evrengzib 611
 Muhammed (Harezmsah) 446
 Muhammed Hinduşah 377, 378
 Muhammed Hoca Bey 459
 Muhammed Hoca el-Harezmi 507
 Muhammed Hoyî 614
 Muhammed Salih (Şeyh) 614
 Muhammed Yakub Çingi 609, 612
 Muiddin İsfirazî 597
 Mukan (Muhan) Kağan 115, 166
 Mukanna, Haşim el- 301
 Mukbilî 598
 Mukimî (şair) 583, 593
 Muktedir Billah (halife) 137, 233, 277, 321
 Müllenhoff, Karl Victor 97
 Müller, Fr. 40
 Müller, Friedrich Wilhelm Karl 58, 160, 183, 228, 236, 238, 242, 246, 261, 267, 274, 275, 278
 Müller, Max 39, 40, 53
 Müller, V. F. 97
 Munkacsi, Bernhard 47, 64, 87, 123, 124, 126, 142, 154, 215, 342
 Mustafa Bey 557
 Mutasım (Halife) 302, 303
 Muvakkitzade M. Pertev 604

N

- Nadir Şah 612
 Nadjib, Emir N. 455, 458, 459, 460, 480, 583
 Nagy, Géza 97

- Nasîreddin Muhammed bin Hasan
et-Tusî 492
- Nasîreddin Şah 614
- Nâsır-ı Husrev 502
- Nasr-Ali 611, 613
- Nazmi, M. 374
- Nebolsin 98
- Necmeddin Kübra 444
- Nedim, en- 233, 248, 252, 275, 277
- Nedim-i Kadim 604
- Nehring, A. 102
- Németh, Gyula (Julius) 60, 66, 78,
79, 96, 99, 110, 123, 124, 125,
129, 154, 163, 169, 182, 187,
267, 341, 342, 509, 510, 535, 549
- Nesimî 411
- Neumann, G. F. 97, 117
- Nevaf bkz. Ali Şîr Nevaî 371
- Nevaî (Yesevî dervişi) 410
- Nicot 120
- Nies, James B. 84
- Nikitskiy, M. 577, 596, 597
- Nikov, P. 154
- Nizameddin Şamî 574
- Nizâmî Gencevî 486, 571, 606
- Nizâmî (Karamanlı) 604
- Nizâmülmülk 342
- Nöldeke, Theodor 232
- Numaneddin el-Harezmi (Şeyh)
507
- O**
- Obelenskiy, M. 270
- Oberhummer 96
- Odgurmuş 371
- Ogienko, İ. İ. 162
- Oğuz Kağan 372, 426
- Olcaytu (İlhanlı hükümdarı) 494
- Oldenburg, S. F. 55, 182, 245
- Omurtag Han 136, 153, 154
- Oppert, Julius 42, 83, 85
- Orkun, Hüseyin Namık 98, 181,
220, 221, 223, 224, 327, 328, 377
- Osman (halife) 145, 299
- Osmanov, M. 411
- Ostroumov, N. P. 489
- Otto, Alberts 369, 377
- Ö**
- Ögeday Han 331
- Öklid 369
- Ömer, Hz. 308
- Ömerî, el- 440, 441, 511
- Ömer Şeyh Mirza (Babur Şah'ın
babası) 271
- Özdem, Ragıp Hulusî 181
- Özergin, M. K. 535, 547
- P**
- Pag-ba 269, 270
- Pallas (Pêtr Sëmen) 37, 188
- Palló, M. K. 145
- Panov, V. A. 126
- Papa-Afansopulo 507
- Parhomenko, V.A. 515
- Park, E. 117
- Paspati, Alexandre G. 28
- Pedersen, Holger 58, 66, 73, 109
- Pegolotti 438
- Pelliot, Paul 28, 53, 58, 79, 154,
170, 172, 226, 229, 236, 237,
240, 242, 243, 247, 268, 291,
426, 495, 510
- Persian Han (Bulgar hükümdarı)
153
- Pertsch, W. 265, 470, 482, 500
- Petrark 516, 539
- Petri 187
- Petro (Büyük, çar) 34
- Pigulevskaya, N. 127, 129, 132, 133,
243, 419
- Plano Karpini (gezgin) 137, 269,
495
- Polivanov, Evgeniy Dimitrievîç 74,
75, 76, 191
- Popov, A. 145
- Poppe, Nikolaus 38, 60, 70, 72, 78,
79, 109, 216, 268, 432, 463, 464

- Posch, Udo 80, 111
 Potanin, Grigoriy Nikolaeviç 98
 Potapov, A. 173
 Pott 40
 Priskos (elçi) 119, 125
 Pritsak, Omeljan 117, 294, 320, 399
 Pröhle, Vilmos 42
 Prokopios 120
- R**
- Rabguzi 400, 415, 416, 417, 418,
 420, 421, 449, 489
 Radloff, Wilhelm 58, 61, 96, 104,
 167, 170, 180-183, 186, 190, 201,
 220, 221, 228, 242, 254, 257,
 264, 265, 266, 271, 335, 353,
 365, 372, 375-377, 385, 393, 402,
 404, 415, 426, 439, 517, 518,
 535, 537, 538, 540, 546, 554,
 576-578, 581, 588, 617
 Rafi bin Leys 301
 Ramstedt, Gustaf John 42, 53, 57-
 61, 65-67, 69, 73, 77, 79, 96, 122,
 126, 133, 215, 224
 Raquette, Gustaf Richard 257
 Räsänen, Martti 18, 53, 79, 182,
 211, 213, 215
 Rask, Rasmus Kristian 38, 40
 Rasonyi, Laszlo 103, 131, 136, 166,
 511-514
 Rasovskiy, D. A. 96, 511, 517, 518,
 526, 536, 539, 540, 542, 543
 Razwadowski 154
 Refli Amidi 604
 Rescher, O. 306
 Reşideddin 341, 379, 494, 511
 Richard, Jean 264
 Rieu, Ch. 415, 417-421, 428, 460,
 482
 Rifat (Muallim) 321
 Rigdilov, E. 194
 Rıza Kuli Han 470, 615
 Rıza Nur 426
 Roediger, J. 249
 Romaskeviç 615
 Rosler, R. 523
 Rossi, Ettore 321
 Ross, Sir Edward Denison 221, 262,
 589, 613
 Rozenberg, F. 236
 Rozenfeld, B. A. 493
 Rozen, V. 154, 180
 Rubrikus 269
 Rudegi 567, 570
 Rudnev 57
- S**
- Sabolevskiy 98
 Sachau, Eduard 147, 234, 500
 Sa'di (şair) 570, 592
 Sajnovics, Janos 37
 Sakisian, A. 598
 Salaville, S. 547
 Salemann, C. 277, 470, 471, 545,
 547
 Salomo bin Samuel 425
 Samoyloviç, Aleksandr Nikolaeviç
 181, 183, 271, 371, 374, 396,
 399, 404, 412, 414, 417, 459,
 485, 487, 490, 521, 545, 547,
 575, 594, 614, 617
 Sarosi (Alan kumandanı) 130
 Satık Bugra Han 292
 Sauvageot, Aurélien 78
 Savenkov 195, 196
 Savini, Savino 102
 Sayce, Archibald Henry 83, 86
 Sayılı, Aydın 128
 Schaefer, Hans Heinrich 439
 Schiefner, Franz Anton 47
 Schinkewitsch, J. 416, 417, 420
 Schlegel, Gustav 246
 Schmidt, P. 53, 117, 172, 495
 Schott, Wilhelm 41, 47, 48, 50, 51,
 59, 96
 Sebüktekin (Gazneli Mahmud'un
 babası) 296, 374
 Sedillot, A. 568

Sekkâkî (şair) 583, 587, 592, 594
 Sem'anî 342
 Senâf 570
 Senkovskiy 161
 Sertkaya, Osman F. 19, 289, 460,
 583, 584, 585, 604
 Setälä, Emil Nestor 45, 59
 Sevar 154
 Seydi Ali Reis 604
 Seyfeddin 411
 Seyfi Sarayî 458, 551, 552
 Shiratori, Kurakici 124, 126
 Siebold 41
 Sinor, Denis 215
 Singu-Seli-Tutung 373
 Sokolov, N. D. 190, 191
 Sovineh (Bulgar hükümdarı) 154
 Spaski, Grigoriy 179
 Specht, E. 129
 Spiegel 447
 Spuler, Berthold 79
 Stasov, V. V. 120, 121
 Stebleva, I. V. 324, 357
 Steinitz, Wolfgang 68
 Stein, Sir Aurel 182, 236, 242
 Steinthal, Heymann 46, 68
 Stöner, H. 243
 Strahlenberg, Philip von 34, 35, 36,
 37, 38, 179, 188
 Strezygowski, J. 178
 Suheyli (şair) 571
 Sultan Ali (hattat) 598
 Sultanov, I 592
 Szinnyi, József 54, 68

Ş

Şahmatov, Aleksey A. 131, 161
 Şahruh 566, 567, 568, 569, 583
 Şapur 232
 Şçerbak, Alexander Mihailoviç 264,
 396, 426, 428, 458, 459, 460, 583
 Şhabeddin Mercanî bkz. Mercanî 451
 Şemseddin Mehmed bin Kay-
 sū'r-Râzî 472

Şems (Şemseddin) 407, 410
 Şerefeddin Ali Yezdi 568, 593
 Şeşen, Ramazan 303, 306
 Şeybanî Han 574
 Şeyh Galib 604
 Şeyh Han 612
 Şeyh Şeref 457, 490
 Şeyh Şerif Hoca 457, 490
 Şeyh Süleyman Efendi (Buharalı)
 404, 409, 415, 616, 617
 Şişkin, V. A. 407
 Şişmanov, İ. 154
 Şucaeddin Abdurrahman el-Ha-
 rezmi 507
 Şuhudî 411

T

Taberî 307, 308
 Tabgaç Buğra Kara Han (Ebû Ali
 el-Hasan Nasırü'l-Hak ve'd-din
 Melikü'l Maşrik) 368, 370
 Tahir Herevî 613
 Tahir Mervezî 297
 Tâli (Heratlı) 611, 613
 Tamgaç Han İbrahim bin Nasr 318
 Tardu Kağan 166
 Taş-atun 268
 Tata Tunggu 268
 Taylor 262
 Tekeş (Harezmsşah) 446
 Tekin, Talât 181, 220, 221
 Tektem 154
 Telegdi, S. 559
 Teles 154, 170
 Temir, Ahmet 201, 406
 Tenişev, E. R. 226, 374
 Tervel 154
 Teza, Emilio 540, 546
 Thomsen, Vilhelm 37, 58, 101, 160,
 180-183, 187-190, 205, 206, 221,
 223, 233, 239, 242, 243, 255,
 261, 341, 357, 378, 393, 394, 395
 Thury, Jozsef 373, 415, 470, 578,
 610, 612, 615, 617

Tietze, A. 535, 548
 Tihomirov, M. N. 150
 Timuçin 268
 Timur 259, 270, 271, 295, 407, 565,
 566, 567, 574, 583, 587, 593
 Timur-Kutluğ Han 271
 Timur (Şehzade) 489
 Tini-bek Han 486, 489
 Tizengauzen, V. 438, 440, 441, 507,
 542, 543
 Tobo (Taspar) Kağan 166
 Togan, Zeki Velidi 137, 259, 297,
 319, 321, 370, 443, 444, 449,
 450, 457
 Toktamış Han 270
 Tolstov, S. P. 128, 436, 446
 Tolstoy, Graf 120
 Tomaschek, W. 145, 154, 186, 236
 Tonga Tigin 173
 Tonyukuk 167, 168, 173, 175, 182,
 208, 221, 222, 239
 Torci Osir 269
 Tötterman 188
 Troitskya, A. L. 28
 Trombetti, Alfredo 101
 Tseys 185
 Tumanski 233
 Tümen bkz. Bumin Kağan 164
 Turan, Osman 145, 292
 Turgal, Hasan Fehmi 303
 Türkân (Harezmsâh Tekeş'in karısı)
 446
 Tyang-han (Nayman hanı) 268
 Tyuryakulov, N. 468

U

Ubeydî (Yesevî dervişi) 410
 Ubeyd Mirza 610
 Ubeydullah Han 616
 Ulug Bey 147, 295, 567, 568, 592
 Umnyakov, İ. İ. 424, 425
 Umor 154
 Unsurî 570
 Ural, Ekrem 424

Uşaklıgil, Halit Ziya 25
 Usmanov, A. 607
 Uspenskiy 154
 Utbî 296
 Uvarov 161
 Uyfalvy 86
 Uygun, Rasime 403, 498
 Uzluk, Feridun Nafiz 551

V

Validi, A. 138
 Validov, Cemal 140
 Valitova, A.A. 372
 Vambery, Arminius (Hermann) 96,
 185, 265, 271, 372, 377, 378,
 409, 415, 578, 579, 596, 610,
 612, 614, 616, 617
 Vasilev 122, 379
 Vasîfî 598
 Vasmer, R. 155
 Vaxtan, II. 272
 Velyaminov-Zernov, V. V. 573, 610
 Verbiest 52
 Vişnevski 65
 Vladimirtsov, Boris Yakovleyiç 56,
 57, 66, 67, 69, 70, 247, 267, 270,
 272, 412
 Vloten, G. van 306

W

Weissabach, F. H. 83
 Wezstein, Johann Gottfried 464,
 465
 Wiedemann, F. 53
 Wiener, Ernest Cohn 316
 Wiklund, Karl 129
 Winkler, Heinrich 41, 42, 52, 53
 Wittek, Paul 85
 Wüstenfeld, Ferdinand 310

Y

Yadrintsev, Nikolay Mihailoviç 180
 Yagayla (Lehistan-Litvanya kralı)
 270
 Yakini (şair) 583, 593

Yakub bin Nu'man 139
 Yakub Kemal 450, 451
 Yakubovskiy, A. Y. 292, 296, 316,
 318, 436, 501, 502, 569, 597
 Yakut Hamevî 310, 448, 506
 Yaltkaya, Şerafeddin 310
 Yancjena bkz. Tonyukuk 167
 Yazıksız, Necip Asım 181, 255, 259,
 260, 323, 334, 402, 405
 Yemineddin bkz. Emir Husrev
 Dehlevî 606
 Yesevî bkz. Ahmed Yesevî 430
 Yezdigerd, III. 299
 Yınanç, Mükrimin Halil 259
 Yudahin, K.K. 412
 Yullug Tigin 175, 176, 208
 Yüşkeçiş, A. P. 493
 Yuslenius 36
 Yusti 447
 Yusuf Has Hacib 298, 318, 319, 350,
 366-371, 380, 381, 411, 414, 582,
 584, 585, 590
 Yusupov, G. B. 156
 Yu-Went'ay 115

Z

Zach, E. von 117
 Za'fi (şair) 604
 Zaharov, İvan 52
 Zahau 447
 Zahireddin Babur Şah bkz. Babur
 569
 Zajaczkowski, Ananiasz 305, 486,
 487, 552, 557, 560, 564
 Zakir Kadiri (Ugan) 73, 145
 Zaleman, K. G. 444, 542
 Zayonçkovski, A. 307
 Zelili 410
 Zemahşeri, el- 462, 463, 468, 556,
 562
 Zenker 617
 Zenon 135
 Zeuss, Johann Kaspar 125, 129, 161
 Zeydan, Corci 303
 Zifeld-Simummyagi, A. 78, 79
 Zolatarewsky, Leo 514
 Zolotnitskiy, Nikolay İvanoviç 151,
 152

“BU SURETLE, ÜÇ ANA TEMEL ÜZERİNE
KURULMUŞ OLAN TÜRK DİLİ TARİHİ,
İSTER İSTEMEZ BİRÇOK BASİT VE MÜREKKEP
UNSURUN VE MADDENİN KARMASINDAN VÜCUDA
GELMİŞTİR. UMUM HEYETİYLE BUNLAR,
ŞÜPHE YOKTUR Kİ BİR BÜTÜN TEŞKİL
ETMEKTEDİR. YÜZYILLAR BOYUNCA BU
BÜTÜNLÜĞÜN UFAK PARÇALARI ÜZERİNDE
YAPILAGELMEKTE OLAN ARAŞTIRMALAR,
BU PARÇALARIN ARASINDA ÇOK BÜYÜK BİR İÇ
YAPI BAĞLILIĞININ MEVCUT OLDUĞUNU
MEYDANA KOYMUŞTUR. NİTEKİM, SON DEVİR
ARAŞTIRMALARI TÜRK DİLİNİN TEMELİNİ KURMUŞ
VE KENDİSİNE TÜRKOLOJİ ADIYLA MÜSTAKİL
BİR İLİM ŞUBESİ TEMİN EYLEMİŞTİR.”

-AHMET CAFEROĞLU

ALFA

@alfakitap

alfakitap

f alfakitap

www.alfakitap.com

9 786051 719818

ARAŞTIRMA